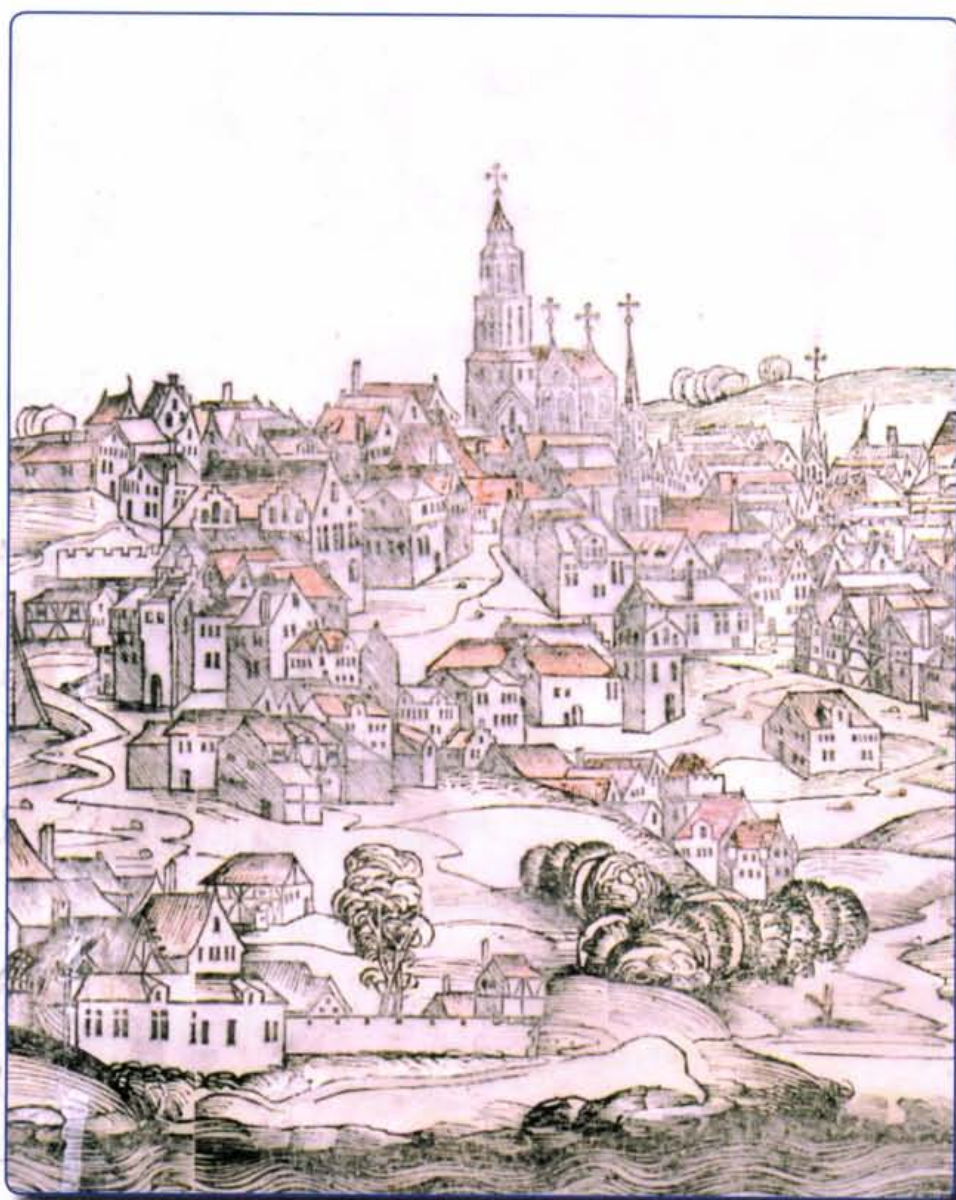

MONUMENTA HISTORICA BUDAPESTINENSIA XIV.

Változatok a történelemre

Tanulmányok Székely György tiszteletére

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

ELTE BTK KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI TANSZÉK

Székely György

Székely György 1924-ben született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi és Bölcsészkarán folytatta 1942–1946 között. 1952-ben a történettudomány kandidátusa lett. 1953-tól egyetemi docens, 1956–1994 között egyetemi tanár. A Történettudományi Kar dékánhelyettese 1953–1955 között, az Egyetem rektorhelyettese 1955–1957, valamint 1958–1962 és 1976–1982 között. A Bölcsészettudományi Kar dékánja 1969–1975 között. 1973-ban lett a történettudomány doktora, még abban az évben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1985-től rendes tagja. 1982–1987 között a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója volt. 1994-től az ELTE Bölcsészettudományi Kara Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén professor emeritus.

Változatok a történelemre

Johannes C. Krüger

MONUMENTA HISTORICA BUDAPESTINENSIA XIV.

Változatok a történelemre

Tanulmányok Székely György tiszteletére

Szerkesztette:

Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

ELTE BTK KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI EGYETEMES TÖRTÉNETI TANSZÉK

A kötet megjelenését támogatták:

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Nemzeti Kulturális Alapprogram
Pro Renovanda Cultura Hungariae
Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Központ és Doktori Alprogram, ELTE BTK

PRO
CULTURA

Szerkesztette:

Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs

Olasószerkesztő:

Hegybíró Éva

A borítót tervezte Kardos András, Hartmann Schedel és Michael Wolgemut
Liber chronicarum (Nürnberg, 1493) című művének 138–139. oldalán található,
Budát ábrázoló metszete felhasználásával.

Fotó: Tihanyi Bence

HU-ISSN 0077-1430
HU-ISBN 963 9340 41 3

Minden jog fenntartva
© Budapesti Történeti Múzeum

Kiadta a Budapesti Történeti Múzeum
Felelős kiadó: Bodó Sándor főigazgató

Nyomdai előkészítés: Archaeolingua Alapítvány és Kiadó
Felelős vezető: Jerem Erzsébet
Műszaki szerkesztő: Kardos András
Nyomdai kivitelezés: AduPrint Kiadó és Nyomda Kft.

Tartalomjegyzék

BODÓ SÁNDOR: Köszöntő	9
Tabula Gratulatoria	11
NAGY BALÁZS: „A legtartósabb kétségkívül az oktatás” – Beszélgetés Székely Györggyel	13

Antikvitás és régészet

SARKADY JÁNOS	
Théseustól Solónig. Az athéni állam kialakulása	21
KABA MELINDA	
Az aquincumi – Benedek Elek utcai – római kori temető aranyleletei	27
DOBROVITS MIHÁLY	
Az ongini felirat értelmezésének kérdéséhez	29
BÁLINT CSANÁD	
A Mediterráneum és a Kárpát medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből	37
KOVÁCS LÁSZLÓ	
Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban	43
NAGY EMESÉ	-
Az esztergomi vár a kora Árpád-korban	51
ALTMANN JÜLIA	
Piactér a középkori Óbudán	59
IRÁSNÉ MELIS KATALIN	
A 13. századi kisváarak régészeti kutatása Budapest területén	65
BENCZE ZOLTÁN	
A budaszentlőrinci pálos kolostor építési korszakai	73
G. SÁNDOR MÁRIA	
A pécsi középkori egyetem feltárásának és kutatásának újabb eredményei	79
ZÁDOR JUDIT	
Topográfiai változások Budán, a Szentháromság tér környékén a pincekutatások tükrében	85
GERŐ GYÖZÖ	
Közművek a magyarországi hódoltsági terület török városaiban (A vízvezetékrendszer)	93

Európai középkor – Magyar középkor

SÁGHY MARIANNE	
A Ierimumi Paradicsom: szerzetesség az 5. századi Provenc-ban	103
OLAJOS TERÉZ	
Az avar továbbélés kérdéséről	111
MAKK FERENC	
A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században	119

UHRMAN IVÁN	
A gyula-dinasztia oldalhajtsái? (Ajtony, Csanád, Doboka)	129
VÉKONY GÁBOR †	
Hünise drübo – hun szőlő, búsud izdβan – bizánci párlat	137
FONT MÁRTA	
A dinasztikus uralom és az „országhatárok” alakulása Közép- és Kelet-Európában a 10–12. században	143
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
Servientes, sergaints. Katonai reformok a 12–13. századi Magyarországon és Európában	151
SPEKNER ENIKO	
A „Prédikátorok Rendjének” európai kolostoralapításai és a domonkos rendi kolostortemplomok patrocíniumai a 13. században. Előtanulmány	157
MOLNÁR PÉTER	
Az arisztotelészi politikai alapelvek recepciójának viszontagságos kezdetei a középkori Nyugaton: a kormányzat természetszerű jellege	171
ZSOLDOS ATTILA	
Datálási problémák Árpád-kori királynéi oklevelekben	181
SELMECZI LÁSZLÓ	
A jászok társadalma a 13–16. században	187
BERTÉNYI IVÁN	
Címerpajzson szereplő és pajzson kívüli ábrázolások Buda középkori pecsétjein	203
GERICS JÓZSEF	
Záh Felicián ítéletlevelednek valószínű mintájáról	209
KRISTÓ GYULA †	
A Küküllői-előszó szövegpárhuzamai pápai oklevelekben	213
MAROSI ERNŐ	
Zsigmond, a király, a császár	217
TEKE ZSUZSA	
Adalékok Zsigmond várospolitikájához 1387–1405	225
LADÁNYI ERZSÉBET	
Adatok a „locus communis – locus communior” hazai alkalmazásához	235
KLANICZAY GÁBOR,	
Nemzeti szentek a késő középkori egyetemeken	237
SZ. JÓNÁS ILONA	
Lovagi játékok a középkori városokban	251
VELICH ANDREA	
Az egyensúlykeresés VII. Henrik társadalmpolitikájában	255
PROKOPP MÁRIA	
Az egyetemszervező Vitéz János esztergomi érsek	263
SZENDE KATALIN	
Parva cum laude: Humanisták a késő középkori magyar városokról	269
KUBINYI ANDRÁS	
Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei között	277
DRASKÓCZY ISTVÁN	
Az erdélyi sókamarak sorsa 1529–1535	285

Az újkor századai

SAHN-TÓTH PÉTER	
Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”: Georges Bayer de Boppard	297
GRANASZTÓI GYÖRGY	
A város területe a nagyszombati adójegyzékek tükrében (16–18. század)	305
SZÖGI LÁSZLÓ	
Akadémiák a Balti tenger mentén. Magyarországi diákok lengyelországi és a baltikumi egyetemeken és akadémiai gimnáziumokban (1526–1789)	309
KALMÁR JÁNOS	
Magyarország és Erdély XIV. Lajos földrajzi tankönyvében	323
R. VÁRKONYI ÁGNES	
Lengyelország és az „európai hatalmi egyensúly” II. Rákóczi Ferenc politikájában	325
KRÁSZ LILLA	
Orvosértelmiség Magyarországon a 18. század második felében	337
POÓR JÁNOS	
Egy törvénycikk értelmezéséhez	345
LÉTAY MIKLÓS	
Mozaik a Magyar Nemzeti Múzeum korai történetéből	351
SZABAD GYÖRGY	
A reformert erősítő élmény	359
VAMOS ÉVA	
Iparkiallítások, mint a műszaki fejlődés tükrői és motorjai Magyarországon 1842–1885	365
BUZINKAY GÉZA	
Walesi herceg Budapesten	373

Modernitás: A 20. századi Magyarországról

FRANK TIBOR	
A patrisztikától a politikáig: Balogh József (1893–1944)	391
GLATZ FERENC	
A tudományból a politikába. Hóman Bálint koporsója előtt	405
ERDEI GYÖNGYI	
Raoul Wallenberg és a Hazai Bank – Mozaikképek a budapesti mentőakciókról	411
IZSÁK LAJOS	
A Magyarország államformájáról szóló törvényjavaslat (1946. évi I. tc.) nemzetgyűlési vitája	425
KARDOS JÓZSEF	
A magyar egyetemek szervezetének és működésének reformja az 1960-as évek végén	431
Székely György műveinek bibliográfiája (1948–2004). Összeállította: Kulcsár Erzsébet	437

Székely György köszöntése

Nemzedékek nevelésében vállalt sok évtizedes feladatát vallja élete vezérvonulatának Székely György, aki napjainkban az Eötvös Loránd Tudományegyetem *professor emeritusa*. Oktatói, tudományos, tudományszervezői és honismereti mozgalmi pályafutásának gazdag eredményei mellett azonban a Budapesti Történeti Múzeum munkatársai azt az 1982 és 1987 közötti öt esztendőt emlegetik elismeréssel és tisztelettel, amikor az intézmény főigazgatói tisztét látta el. Hetvenedik születésnapján 1994-ben munkatársai a *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból* című kötetrel köszöntötték, amelynek óhaja ugyanúgy teljesült, mint ahogyan a köszöntők nyolcvanadik életéve betöltése alkalmával is kívánják: „még sokáig tevékenykedjen a történeti múlt feltárásában és megismerésében ugyanazzal a szakma iránti elkötelezettséggel és hűséggel, ami eddigi munkásságát is jellemezte”.

A Budapesti Történeti Múzeum működését az 1980-as évek elején és derekán irányította Székely György. Vezetői koncepciójának lényege az intézmény tudományos rangjának megerősítése volt. Tudományos tanácsadó testületet hozott létre, melynek feladata elsősorban a múzeum gyűjteménygyarapítási és tudományos munkájának segítése volt. Rangos és fontos kiállítások születtek a főigazgató irányítása mellett. Csak példaként idézhető, hogy ekkor nyíltak meg – évekig tartó rekonstrukciós munkák után – a Kiscelli Múzeum állandó kiállításai. 1984-ben adták át az aquincumi *Thermae maiorest*, 1985-ben nyílt meg a 350 évet áttekintő egyetemtörténeti tárlat, 1986-ban Buda 1686-os visszafoglalásának emlékkiállítása, 1987-ben pedig a *Zsigmond és kora a művészetben* című jelentős sikerű kiállítás. A számos kisebb-nagyobb tárlat mellett több, külföldön bemutatott emlékezetes, a főváros történetének fontos korszakait ismertető kiállítással arattak elismerést.

A tudományos munka kiemelt kezelését kötetek sorának kiadása fémjelzi. Többek között ekkor jelent meg a *Monumenta Historica Budapestinensia* IV. és V. kötetként Irásné Melis Katalin munkája a Pesti-síkság Árpád-kori településtörténetéről, illetve H. Gyürky Katalin áttekintő katalógusa *Az üvegről*. Megjelentek a *Budapest Régiségei* kötetei, s kiemelkedő opusként Kumorovitz L. Bernát vaskos könyvei Budapest 1382 és 1439 közötti történetének okleveles emlékeiről. Székely professzor úrnak a főváros múzeumához fűződő több évtizedes szoros kapcsolatát mutatja, hogy a *Tanulmányok Budapest Múltjából* című évkönyvsorozat szerkesztőbizottságában tagként, illetve elnökként 1956-tól 1992-ig részt vett.

A múzeumi főigazgatói feladatot vállaló Székely György tudósi munkásságában a múzeumi évek kisebb hullámzást hoztak. A kezdő másfél év adminisztratív súlya miatt kisebb a termés, de különösen az 1984-ben és 1985-ben megjelent tanulmányok imponáló eredményeket hoztak. Erre az időre, 1984-re esett a *Magyarország története* mintegy 1800 oldalas első két kötetének megjelenése is, melynek főszerkesztője Székely főigazgató-professzor úr volt.

Széles körű nemzetközi kapcsolatai, külföldi kutatásai, kongresszus- és konferenciaszereplései példát mutatnak a tanítványoknak, az ifjabb kutató- és muzeológus generációnak. Valamennyiük nevében, s a Székely György professzor úr figyelmére és támogató segítségére ma is igényt tartó Budapesti Történeti Múzeum nevében kívánok további tudományos tervei megvalósításához változatlan alkotókedvet és jó egészséget.

Bodó Sándor
főigazgató

Tabula gratulatoria

Atkári Jánosné
Bak Borbála
Bakos Ágnes
Bakos Margit
Balogh András
Baróti Judit
Berze Ferencné
Borsodi Csaba
Csukovits Enikő
Diószegi István
Emőkey István
Endrődi Anna
F. Dózsa Katalin
Facsády Annamária
Feld István
Gergely Jenő
Gerő András
Gyulai Ernőné
H. Balázs Éva
Hanny Erzsébet
Hernádi György
Hiller István
Horváth Attila
J. Gebhardt Margit
Kérdő Katalin
Kériné Buzás Zsuzsanna
Kosza László
Kóta Péter
Kovács Eszter
Kovács Valéria
Kozma Béla
Kőszegi Frigyes
Krómer Ágnes
Kuczogi Zsuzsanna

Laszlovszky József
Lorányi Judit
Madarassy Orsolya
Madudák Erika
Magyar Károly
Manherz Károly
Mattyasovszky Péter
Nagy Margit
Németh Margit
Niederhauser Emil
Péter Katalin
Petrovics István
Póczy Klára
Pölöskei Ferenc
Puskás Ildikó
Rác Zsuzsanna
S. Obermayer Erzsébet
Schwarcz Katalin
Solymosi László
Szabolcs Ottó
Szász Zoltán
Szirmai Krisztina
Szovák Kornél
Szvák Gyula
Tihanyi Bence
Tóth Attila
Tóth István György
Tringli István
Vadász Sándor
Végh András
Vida Tivadar
Wellisch Márta
Zalka Péter
Zsidi Paula

„A legtartósabb kétségkívül az oktatás”

Beszélgetés Székely Györggyel¹

Székely György 1924-ben született Budapesten. Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Jogi és Bölcsészkarán folytatta 1942–1946 között. 1952-ben a történettudomány kandidátusa lett. 1953-tól egyetemi docens, 1956–1994 között egyetemi tanár. A Történettudományi Kar dékánhelyettese 1953–1955 között, az Egyetem rektorhelyettese 1955–1957, valamint 1958–1962 és 1976–1982 között. A Bölcsészettudományi Kar dékánja 1969–1975 között. 1973-ban lett a történettudomány doktora, még abban az évben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1985-től rendes tagja. 1982–1987 között a Budapesti Történeti Múzeum főigazgatója volt. 1994-től az ELTE Bölcsészettudományi Kara Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszékén professor emeritus.

Nagy Balázs: Kérem, beszéljen egyetemi éveiről és pályakezdésének időszakáról!

Székely György: 1942–1946 között folytatott jogi tanulmányaim mellett külön dékáni engedéllyel jártam a bölcsészkar órákra. A Jogi Karon Eckhart Ferencnek, a magyar alkotmány- és jogtörténet professzorának a hatása volt fontos számomra. Hozzá írtam a doktori értekezésemet is: *Magyarország társadalom- és jogrendszere Szent László III. törvénykönyve tükrében a XI. század közepén*. A jogtörténeti megközelítés most is mindig szerepel a történelmi stúdiumaim között.

A Bölcsészkaron jártam Hajnal István igen érdekes és bátor történelem és szociológia előadásaira, hallgattam filozófiatörténetet Kornis Gyulától. A legbüszkébb arra vagyok, hogy Szentpétery Imrének volt olyan kollégiuma, amit – több hallgatója akkor nem lévén – csak nekem tartott.

NB: Miért éppen a középkor kutatása foglalkoztatta egész pályája során? Ez már a kezdetektől így volt?

SzGy: Már a gimnáziumi önképzőkörben is a középkorral foglalkoztam. Aztán nem is versengtek sokan, hogy kiszorítsanak erről a területről. A háború után az 1848–49-es időszak volt a legdivatosabb a közeli jubileum miatt is. Ezenkívül a II. világháborúval foglalkoztak sokan, másokat a kor történelemszemléletéből fakadó aktuálisabb témaválasztás befolyásolt.

NB: Pályájának mely szakaszait tartja a legfontosabbnak?

SzGy: A legtartósabb vonulat kétségkívül az oktatás, amit 1948-tól folyamatosan végzek. Hozzá kell tenni ehhez azonnal, hogy az oktatást tudományos alapon kell kutatásokkal gazdagítani. Ez végighúzódtott a pályámon, függetlenül attól, hogy milyen más beosztásokban voltam. Pályakezdésemben fontos szerepe volt a Kelet-európai Tudományos Intézetnek, amely később az Akadémia intézétévé vált. Én még a Kelet-európai Tudományos Intézet gyakornokaként kezdtem a pályafutásomat, és Bibó István kezébe tettem le 1949-ben a hivatali esküt. Mindmáig ehhez tartom magamat. A Kelet-európai Tudományos Intézet jelentőségét az adta, hogy ebben együtt folyt a történelem, földrajz és nyelvészet kutatása. Ez a magyarázata annak, hogy számomra fontos személyes kapcsolatok alakultak ki ezeknek a szakterületeknek a művelőivel, és e kérdések a történeti felfogásomban mindig felbukkannak. Ide vezethető vissza, hogy miért olyan lényeges számomra a történeti földrajz, minden történelmi változásnak a földrajzi körülmények közé való elhelyezése, a földrajzi, éghajlati befolyások vizsgálata. Ugyancsak ide kapcsolódik a nyelvtudomány és a nyelvrokonság iránti érdeklődésem, a nyelvi határok kutatása, legyenek azok Magyarországon belül vagy Magyarország szomszédságában, Lengyelországban, a Német-római Birodalomban, vagy éppen a francia–német, a francia–flamand nyelvhatárok kérdése. Az ezen szakterületek iránti érdeklődésem formálódásához nagyban hozzá-

¹ Az interjú a Székely Györggyel 2003. október 28-án folytatott beszélgetés szerkesztett változata. Felhasználtam ezenkívül még Székely György gépírással önéletrajzát is. (NB)

járult, hogy ebben az intézetben kiváló személyiségekkel ismerkedtem meg. Köztük volt Kosáry Domokos, I. Tóth Zoltán, Benkő Loránd.

Jellemző a korra, bár nincs írásos lecsapódása, hogy volt egy [ideológiai] szeminárium, amelyet a fiatalok tartottak az „öregeknek”. Hanák Péternek, Spira Györgynek és nekem is volt egy ilyen foglalkozásom a kor nagy professzoraival, így járt a szemináriumomra Eckhardt Sándor, Gerevich Tibor és mások is. Ez a szeminárium a marxizmus alapjairól szólt, pedig ők sokkal jobban ismerték akkor a marxizmust, mint én.

1949–1953 között dolgoztam a Történettudományi Intézetben, a „legáramvonalasabb években”. Ott szerencsére Molnár Erik volt az igazgató, aki kiemelkedő, különleges személyiség volt. Jellemző rá, hogy volt olyan időszak, amikor nappal igazságügy-miniszter volt és este foglalkozott az intézet ügyeivel, amikor a lakásán fogadta a munkatársakat. Az úgynevezett „kétkötetes Magyarország-történet” úgy készült, hogy a lakásán feketekávé mellett tárgyaltuk meg a szövegeket, másnap reggel pedig újra igazságügy-miniszter volt. Később a Legfelsőbb Bíróság elnöke lett. A feladata a rehabilitációs ügyek kivizsgálása, előkészítése volt. Ezeket mindig egyidejűleg végezte, a legnagyobb precizitással. Ő azért is érdekes egyéniség, mert egy személyben volt történész, filozófus és közgazdász. Még a háború alatt több néven jelentette meg munkáit, minden tudományágban külön nevet használt. Történész volt a Szentmiklósy Lajos név alatt, és Jeszenszky Erikként volt filozófus. A háború alatti cenzúra következtében korábban minden műve más-más városban, Budapesten, Békéscsabán és Kecskeméten jelent meg, mert csak egy könyvet lehetett kiadni anélkül, hogy fölfigyeljenek rá. Később volt olyan időszak, amikor őt magát is az a vád érte, hogy nem elég marxista. A Központi Előadói Iroda, ahol ezt a kérdést megvitatták, elmarasztalta őt is és tanítványait is, köztük engem. Így olyan tanulmányok nem jelenhettek meg – szerencsére –, amelyek később méltatlannak és kompromittálónak számítottak volna.

NB: Honnan származik a művészettörténethez és régészethez fűződő – közismerten szoros – kapcsolata?

SzGy: A Kelet-európai Tudományos Intézetben folyt közös munka a magyarázata annak, hogy

művészettörténészekkel és régészekkel is igen szoros barátságba kerültem, többek között Banner Jánossal és Oroszlán Zoltánnal. A hallgatókkal együtt minden nyáron részt vettem a régészeti kirándulásokon, amelyeket Oroszlán Zoltán, László Gyula, később Bóna István vezetett. Velük együtt rendszeresen bejártam a különböző magyarországi ásatási terepeket, és ezek mind erősítették a régészet iránti érdeklődésemet. Az itt tanultakat a későbbi munkámban mindig igyekeztem figyelembe venni. Az előadásaimban most is ellenőrző forrásokként használom a régészeti anyagot: valóban éltek-e ott akkor azok a népek, akikről az írott források szólnak.

NB: Mi lett a sorsa ennek az intézetnek?

SzGy: A kutatóintézet az Akadémia égése alatt később erősen differenciálódott, és a különböző egységei aztán külön is költöztek. Egy ideig egymás közelében voltunk, mert a Történettudományi Intézet először a Nemzeti Múzeum háta mögött volt, a Festetics-palotában. Akkor még az egyetemmel is közeli kapcsolat volt. Az intézet később átköltözött a Duna-partra, a Duna Bizottság székházába, ahol tengerész- és matróz-jelvények voltak a Történettudományi Intézet falain, azután később költözött el Budára. Budán szétváltak a különböző intézetek. Ami ma ismét egy akadémiai társadalomtudományi központként működik, az akkor mind a saját önálló fejlesztésével foglalkozott, így a Nyelvtudományi Intézet, a Régészeti, a Történettudományi Intézet és a Művészettörténeti Kutatócsoport. Ezek mind egy intézményből váltak le. Később voltak közös tervmunkák, a tízkötetes Magyarország története hozta ismét közel egymáshoz ezeket az intézeteket.

A Történettudományi Intézetben egy ideig egy szobában dolgoztam Györffy Györggyel és Heckenast Gusztávval. Mindig megbeszéltük egymás munkáit, és így nagyon jól megismertem az ő kutatásait és az általuk kutatott korszakokat. Nem volt szakbarbárság abban az időben. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a muzcológusok és a művészettörténészek is tudtak a kutatásaimról. Gerevich Lászlóval, aki a Régészeti Intézet igazgatója volt, közös utazásokat tettem.

NB: Hogyan került az egyetemre?

SzGy: Az egyetemen 1948-tól máig folyamatosan tanítok, először az esti tagozaton, majd a

nappali tagozaton. Először csak szemináriumot veztettem, aztán előadásokat is tartottam, minden megszakítás nélkül. A mai időkre emlékezve 1953-ban is kettéosztották a Bölcsészkar Történettudományi Karra és Nyelv- és Irodalomtanulmányi Karra, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a Szovjetunióban is így van. Ekkor kerültünk a Történettudományi Intézetből a Történettudományi Karra, I. Tóth Zoltán mint dékán és én dékánhelyettesként. Mi bonyolítottuk az átköltözést a Múzeum körút 6. szám alatti épületből a Duna-partra, és ez a megosztás egészen 1956-ig így is volt. Hamarosan azonban rájöttek, hogy a végzetek nem tudnak elhelyezkedni, ezért a két kar közösen indított történelem–magyar, történelem–nyelvész szakokat. Egy ideig még volt a Természettudományi Karral együttműködésben történelem–földrajz szak is. 1956-ban egyesült újra a Bölcsészkar. Ez az egyesülés nagyon sajátos körülmények között jött létre. Szigeti József docens szobájában történt, aki távol volt akkor az egyetemről. Egyedül ott tudtak fűteni, mert a központi fűtés nem működött az épületben, de ott volt egy fűthető cserépkálya. Itt gyűltek össze azok, akik be mertek menni az épületbe és 1956 novemberében vagy decemberében Fülep Lajos művészettörténész-professzor javaslatára deklarálták, hogy helyreállt a Bölcsészkar egysége. Ezt aztán az oktatási kormánybiztos meg is erősítette. Tehát így megvolt a lehetősége az interdiszciplináris kutatásoknak. Az Eötvös Kollégium helyreállításában is részt vettem.

NB: Hogyan emlékszik az egyetemen 1956 októberében és novemberében történetekre?

SzGy: Az 1956-os Intézet által rendezett ankéton már egyszer elmondtam, hogy nem egészen úgy van minden, ahogy ők az egyetemről ezt megírták. Ebben én is az egyik negatív szereplő vagyok, mert ők csak az iratokat olvasták el, azok közül se mindegyiket. Mivel Sötér Istvánt miniszterhelyettesé léptették elő, így 1956-ban rektorválasztás volt. Világhy Miklós jogászprofesszor lett a rektor, ömellelte is helyettes voltam, de a forradalmi napokban ő nem tudott Budáról átjönni, tehát én irányítottam az egyetemet 1956. október végén–november elején. Ennek megfelelően én voltam azután, aki a beszámolót is megtartottam a történetekről. Először Sötér helyett 1956 szeptem-

berében, majd Világhy helyett 1957 szeptemberében, amikor rektor-helyettesként le is váltottak. Az 56-os Intézet a kiadványában közölte, hogy 1956 szeptemberében milyen beszédet tartottam, ezt föl is használták, de hogy 57 szeptemberében milyen beszédet mondtam, és hogyan emlékeztem meg az egyetemen történetekről, azt már elfelejtették elolvasni. Az 1956-os magatartásom miatt mindkét oldalról bíraltak. Majdnem elvesztettem a bölcsészkar állásomat, mert akkor a minisztérium áthelyezéseket hajtott végre. Váczy Péter így került az Egyetemi Könyvtárba, Borzsák István szintén. Nekem is följánlották, hogy kérjem a Jogi Karra való áthelyezésemet, mert a Bölcsészkaron lejárattam magam, de én, mint aki ismeri a törvényeket, azt mondtam, fölösleges, hogy én erről lemondjak, mert a minisztériumnak megvan a joga, hogy áthelyezzen. De ezt már nem merték megtenni. Ezért történt az, hogy egy évig két helyen dolgoztam. A Jogi Karon is kellett tanítanom, és szerencsére a Bölcsészkaron is megtarthattam az állásomat. Először a Középkori Magyar Történeti Tanszéken működtem két évig, majd áthelyeztek a Középkori Egyetemes Történeti Tanszékre. Ez Gyóni Mátyás halálával is összefügg, ugyanis azután kerültem ide, és veztettem a tanszéket egészen 1982-ig, a „múzeumi kalandomig”.

NB: Honnan származnak erős külföldi tudományos kapcsolatai? Szakmai utazásaira visszatérve, melyeket emelné ki ezek közül?

SzGy: Az igen erős lengyel szakmai kapcsolataim abból a véletlenből adódtak, hogy a lengyel kereszténység millenniuma alkalmából, amelyet 1966-ban ünnepeltek, a lengyel kollégák nagy országjárást szerveztek, amelyre külföldi tudósokat hívtak meg. Az útra először Lederer Emma professzornőt és Gerevich Lászlót választották ki, mint a legkitünőbb magyar középkorászokat, akinek meg akarták mutatni az összes fontosabb lengyelországi ásatást. Tudni kell ehhez, hogy a lengyel történetírás akkor a szláv eredetet hangsúlyozta a germán hagyomány rovására. Lederer Emma nem vállalkozott a fárasztó útra, így én vehettem részt az utazáson Gerevich Lászlóval együtt. Ekkor születtek a lengyel kapcsolatok Aleksander Gieysztorral és másokkal, régészekkel és történészekkel, amelyek aztán a továbbiakban is megmaradtak.

Jellemző volt, hogy amikor a Magyar Tudományos Akadémia nemzetközi szerződéseket kötött a szomszéd országokkal, nemigen akadt vállalkozó a két-három hónapos utakra. Akkor engem „áldoztak föl”, így vehettem részt egy három hónapos csehszlovákiai tanulmányúton, ahol František Grausszal, Josef Macekkel és másokkal születtek kapcsolatok és közös kutatások.

Még nagyobb „kalandország” volt, hogy egy Rákóczi-megemlékezés kapcsán Törökországba kellett utaznia egy delegációnak. Ezt maga Polinszky Károly miniszter, a kitűnő vegyész vezette. Szathmári István mint nyelvtanár, én mint történész és turkológusok kísérték. Nagy szerencsénkre elvittek bennünket Isztambulban minden műemlékbe és múzeumba; jártunk Rodostóban, és ott is, ahol Kossuth volt száműzetésben, Kis-Ázsiába is mélyen bementünk. Ott Rákóczi-ról is tartottam egy megemlékezést. Azt vizsgáltam, hogy a *pro patria et libertate* fordulat milyen más európai szövegekben él, és milyen zászlókon található meg. Megállapítottam, hogy ez nem önálló magyar alkotás, hanem a korabeli vallási nézetekből csapódott le.

Nagy merészségnek számított a kínai utam. Ide a magyar kulturális tárca vezetőjét, Darvas Józsefet és másokat hívtak meg. Darvas azonban nem tudott egy hónapot rászánni arra, hogy elutazzon Kínába, és helyette én is részt vehettem az utazáson. Abban az időben Kínában még múzeumok sem voltak, minden az eredeti helyén volt, úgyhogy a pekingi Császári Palotában még mindent meg lehetett nézni. Nekem szokásom, hogy mindenről följegyzéseket készítek, így a Kínában készített jegyzeteimet még ma is használni tudom. Ez alkalommal egy hónapot töltöttem Kínában, ahol nemcsak az akkori, hanem a régi fővárosokat is megmutatták. Láttam a Nagy Falat, azon a különböző nyelvű feliratokat, amelyek a kereskedők orientálására szolgáltak a kapuknál. Beengedtek a legnagyobb pagodákba, buddhista templomokba is. Ez óriási szerencse volt.

Még ennél is különlegesebb volt, amikor Dél-Amerikába hívták meg a magyar felsőoktatás képviselőit, és a rektorom helyett én utaztam el az egyetem képviselőjeként. Ezúttal alkalom volt arra, hogy ne csak a hivatalos egyetemközi kapcsolatokat ápoljam Venezuelában, Peruban

és Argentínában, hanem régészeti ásatásokat és múzeumi raktárakat is láthattam. Például a híres perui aranymúzeumot, amelynek Budapesten is volt kiállítása. Az aranytárgyknál sokkal értékesebb volt számomra a kerámiaanyag, amely a korabeli indián életmódot és kultúrát mutatja. Ezek alapján fogok a közeljövőben előadásokat tartani. Felkereshettem a híres Córdoba-i Egyetemet Argentínában, amely a lázadók központja volt, ahol eredeti barokk bútorok között él az egyetem. Ezek voltak a legnagyobb utazásaim, amelyek mind véletlen lehetőségekből adódtak, és így olyan helyeken járhattam, ahova különben nem juthattam volna el.

Ezen szakmai utazások hatása is hozzájárult ahhoz, hogy erős egyetemtörténeti érdeklődés alakuljon ki bennem. Európában jártam a prágai egyetemen, ahol az eredeti levéltári állagok megvannak, valamint több németországi egyetemen. Így az egyetemtörténetnek is számos kutatóját ismertem meg, és egy ideig az Akadémia Egyetemtörténeti Albizottságában is tevékenykedtem. Lengyel kollégák ajánlottak a Nemzetközi Város-történeti Bizottságba, amelynek még ma is aktív tagja vagyok. Idén is voltam a konferenciájukon, és összehasonlító tanulmányokat is írtam a közép-európai városokról, a város és mezőváros megkülönböztetésének lehetőségéről. Ezekről a kérdésekről még további tanulmányokat szándékozom írni. Tehát mindennek megvan a maga személyes vonatkozása.

NB: A Budapesti Történeti Múzeum főigazgatójaként betöltött szerepe logikus folytatása a művészettörténeti és régészeti érdeklődésnek?

SzGy: Igen, igen. A Budapesti Történeti Múzeum kiadványainak már korábban szerkesztőbizottsági tagja voltam, tehát bejáratos voltam a múzeumba, és a főváros, amikor új igazgatóra volt szükség, engem kért föl vezetőnek. Ez a feladat nagyon tetszett nekem, és szívesen végeztem. Három nagy kiállítást említenék meg: a Nagyszombati Egyetem alapítása alkalmából rendezett egyetem-történeti kiállítást (1985), a Buda törököktől való visszafoglalására emlékező kiállítást (1986) és a Luxemburgi Zsigmond jubileumi kiállítást (1987). A legsikeresebb a Zsigmond-kiállítás volt, arról egy kis katalógus, valamint egy nagy tanulmánykötet is megjelent. Ez volt az első olyan kiállítás,

amelyhez öt országból kapott anyagot a múzeum. Ezek között a legérdekesebb volt a nyugat- és a keletnémet anyag. Amikor az egyik fél megtudta, hogy a másik is ad, akkor még többet ajánlottak föl, és ezt a másik fél még gazdagabb anyaggal vizonozta. A német császári titkos levéltárból is kaptunk anyagot, ami azelőtt nem is volt történeti kutatás tárgya. Ez volt tudományos szempontból a legnagyobb érték. Az egyetemtörténeti kiállítás azért volt fontos, mert számos külföldi rektor járt itt akkor, akik megtekintették ezt. Ennek a kiállításnak a fényképanyaga az Egyetem Tanári Klubjában ma is látható. Ekkor sikerült Nagyszombatba is eljutni, ahol a helyi múzeumban voltak olyan források, amelyeket 1935-ben, a korábbi évforduló alkalmából végzett kutatások során nem használtak föl és nem ismertek. Sinkovits István, az akkori dékán erősen törekedett arra, hogy egyetemtörténeti kötetek is megjelenjenek.

A harmadik, a Buda töröktől való visszafoglalásának évfordulójára rendezett kiállítás azért volt érdekes, mert ahhoz fontos családi anyagokat is kölcsönkaptunk külföldről. Az akkor emigrációban élő nagy földbirtokoscsaládok sarjai, akiknek az ősei részt vettek a törökellenes hadjáratban, kölcsönadták családi festményeiket. Emellett örömmel foglalkoztam a kiscelli és az aquincumi múzeummal is. A római városi kontinuitással kapcsolatos érdeklődésemből is erőt, hogy szívesen elvállaljam ezeket a feladatokat. Megrendeztük még ebben az időben Kodály Zoltán emlékkiállítását is. A Budapesti Történeti Múzeumban töltött öt év alatt is folyamatosan tanítottam az egyetemen. Unger Mátyás akkori dékánhelyettes elintézte, hogy a múzeumi állásom mellett is oktató maradhattam. A Zsigmond király-kiállítás alatt hagytam el a múzeumot, és 1987-ben visszajöttem a Bölcsészkarra tanítani. Tanszékvezetést azonban ezután már nem vállaltam.

NB: Az akadémiai tagság, az akadémiai II. Osztályon és az akadémiai Történettudományi Bizottságban való működése milyen többletet jelentett a pályán?

SzGy: Ezek biztosították a kereteket a történettudomány ágazatainak a megismeréséhez. Elsősorban a különböző korszakok megismeréséhez, másrészt a rokon tudományok, főleg a művészettörténet felé való kapcsolathoz. Ugyanakkor

nagy probléma, hogy erőltetett az Akadémia II. Osztályának a hagyományos összetétele. Ennek ugyanis történészek, régészek, filozófusok és pszichológusok egyaránt tagjai. Jelenleg egyedül Hunyady György az, aki a történetiszemlélettel foglalkozva több szakterületet is képvisel pszichológiai tényezőkre és a történeti anyagra vonatkozó kutatásaival. Ő kivétel ebben a tekintetben. Az Osztály tagjai békében és barátságban dolgoznak egymás mellett, bár nemigen tudnak egymással mit kezdeni. A Történettudományi Bizottság, amíg az elnöke voltam, kísérletet tett arra, hogy megismerje az egyes intézeteket. Ez sajnos csak részben sikerült, mert kevés az egymás iránti érdeklődés. A Politikatörténeti Intézet főleg a modern korszakkal és a munkásmozgalommal, az 56-os Intézet egy rövid időszakkal és annak az előzményeivel foglalkozik. A két intézmény együttműködése nagyban elősegítene számos kérdés tisztázását. Harmadik hasonló profilú intézmény a XX. századi Intézet. Kapcsolatot teremtettünk a Telcki Intézettel, amelynek képviselőjében egyszer Granasztói György tájékoztatta a bizottságot, és látogatást tettünk a Collegium Budapestben, amelynek akkor Klaniczay Gábor volt a rektora, aki szívesen megmutatta az egész intézményt és főleg annak nagy könyvanyagát. A további tervekben szerepeltek még vidéki központok is, de erre már nem került sor, mert lejárt az ötesztendősi megbízás. Ez a munka abból a szempontból nagyon tanulságos volt, hogy az ember jobban át tudta tekinteni a történettudomány egészének a helyzetét, módszertanát, vitáit, és az Osztálynak az akadémiai doktori eljárásokkal kapcsolatos feladata révén továbbra is figyelemmel tudtam kísérni ezeket.

NB: A történettudomány által felvetett kérdések nagyon sokat változtak az elmúlt évtizedek során. Melyek azok, amelyeket a gyakran előkerülő kérdések közül értékesnek tart, és mit sorol a divatjelenlégek közé?

SzGy: Én szerencsés helyzetben voltam, hiszen nagyszámú kutatásom volt, sok kongresszuson és konferencián vettem részt. Szerepet vállaltam a magyar–olasz, a magyar–francia és a magyar–angol együttműködésben is. Ezek során sokszor volt alkalmam külföldön is előadni, konferenciák résztvevőjeként vagy vitapartnerként megismer-

kedni számos történeti iskola képviselőivel. Így ismerkedtem meg eredeti formájában az Annales-körrel. Braudellel találkoztam, azután többször Le Goff-fal, még többször Mandrou-val kerültem kapcsolatba, és más, konzervatívabb franciákkal is. Kelet- és nyugatnémet szerzőkkel, professzorokkal is volt szakmai kapcsolatom. Mindegyik iskolának megvan a maga jelentősége, egyiket sem szabad módszertanilag abszolutizálni. Akár a mindennapok története szempontjából vizsgáljuk a múltat, akár a gazdaságtörténet vagy a technikatörténet szempontjából, sok közös megközelítési lehetőség van. A nemzetiség és a nyelv, a nemzettudat és a szentkultusz történetének összefüggésére különböző helyeken magam is igyekeztem rávilágítani. Bizakodó vagyok, hogy az aktuálpolitikai dolgok háttérbe fognak szorulni, és nem lesznek keresztes hadjáratok az egyes irányzatok között.

NB: Az egyetemi hallgatók érdeklődése hogyan változott az elmúlt időszakban?

SzGy: Általában az vesz föl valamilyen tárgyat, aki az iránt érdeklődik. Mégis lehetnek olyan hallgatók, akik nem érdeklődnek az iránt, amit az ember előad. Én mindig adatokból fölépített előadásokat tartottam és tartok is. Ezen nem változtatok, tehát az adatokból vezetem el a hallgatóságot a konklúziók felé. Ezt az okfejtést nagyon kevesen tudják vizsgán visszaadni és kevés olyan hallgató van, akiről azt lehet megállapítani, hogy a szakirodalomban több eltérő álláspontot is olvasott volna. Én nem tapasztalom a nagy visszaesést, amit gyakran említenek, ugyanakkor a középiskolában tanult anyag mennyiségében látok bizonyos korlátozottságot. Ugyancsak meg kell említeni, hogy az ókor ismerete – jóllehet ezt is több fél-éven át tanulják a hallgatók – nem mutatkozik meg, amikor az átmenet kérdéseiről beszélünk. Véleményem szerint tudatos tervezéssel ezt mind ellensúlyozni lehetne.

NB: Mi a véleménye a magyarországi egyetemes történeti kutatások esélyeiről és lehetőségeiről? Mennyire van létjogosultsága önálló egyetemes történeti kérdésfelvetéseknek? Tudjuk, hogy korábban is különböző álláspontok voltak: a magyar

történelemből kiindulva vizsgáljuk és szemléljük az európai történelmet, vagy saját jogon és autonóm módon lehet hozzászólni az európai történelem bármilyen kérdéséhez.

SzGy: Azt hiszem, hogy az utóbbit kell követni, a megfelelő kutatási feltételekkel. Tehát az egyetemes történeti tantárgyakat így kell előadni, és legfőbb összehasonlításként belkapcsolni a magyar vonatkozásokat. A kapcsolattörténet lehet az a terület, ahol magyar és egyetemes összekapcsolódik, de ott is az egyetemes történelem az elsődleges, és legfőbb abba beépítve a magyar vonatkozás. Komoly probléma, hogy az egyetemes történethez helyi kutatások kellenek. Nem hiszem, hogy bármilyen amerikai egyetemen való hosszabb tartózkodás, annak ellenére, hogy rengeteg műtárgy és forrás került át az Újvilágba, pótolhatná a szomszéd országokban vagy Európa más területein végzett kutatásokat. Manapság több külföldi ösztöndíj van, és sokan mennek olyan országokba is, ahol az eredeti forrásokból nem lehet dolgozni. Tehát ennyivel én szerencsésebbnek tartom magam, mert számos helyen levéltárakban dolgozhattam, így Franciaországban, Németországban és alkalomszerűen még a Vatikánban is.

NB: Mit tart a középkortudomány területén most zajló kutatások közül a legérdekesebbnek vagy ígéretesebbnek, milyen irányt, kérdésfelvetést?

SzGy: Akár a gazdaságtörténet, akár az esztétörténet területén, de más szakterületeken egyaránt nagy eredményeket lehet elérni. Budapesten kívül Szegeden is van egy igen erős középkorkutató központ, a katolikus egyetemen is, Pécsen és Miskolcon egyaránt. Én optimista vagyok a további hazai kutatások tekintetében.

NB: Melyek további munkájára, publikációkra vonatkozó saját tervei?

SzGy: Jelenleg elsősorban a város és mezőváros problémája foglalkoztat. A tatárjárásról is szeretnék még írni, elsősorban nemzetközi összehasonlításban. Ha ezeket befejeztem, akkor még Bánk bán történeti alakjával szeretnék foglalkozni, amit az idealizálás folytán tartok szükségesnek. Ezek a legközelebbi terveim, amelyekre gondolok.

Antikvitás és régészet

Théseustól Solónig. Az athéni állam kialakulása

Az ókori görögség legjelentősebb polisállamának létrejötte állandó témája az ókortörténeti kutatásnak. A feldolgozások nagy része a fejlődés rajzában az i. e. 6. századra, a polisfejlődés erőteljes kibontakozására, Solón, Peisistratos és Kleisthenés teljesítményére, a demokratikus csücspont közvetlen előzményeire koncentrált. Ez több szempontból is – a forráshelyzet és a kiemelkedő jelentőség miatt – érthető; tanulmányunk azonban a megelőző századok nehezebben megvilágítható fejlődésének problémáival foglalkozik.

Attikában az állam tulajdonképpen kétszer alakult ki. Először a mykénéi korban, amikor – a már 2000 körül civilizálódott minósi Krétát követve – a görög szárazföld a 16. századtól ugyancsak belépett a civilizáció és az állami élet korába.¹ A régészeti anyag mutatja a fejlődés szintjét és egyben jelzi a kialakuló állami központok létét is. Ezek megfoghatók a hatalmas vár- és palotaépítkezésekben, a fejedelmi sírokban és kincsekben, s az állami adminisztrációt hordozó írásbeliségben. Mykéné, Tírins, Pylos, Knóssos és mások mellett e központok közé tartozik Athén is. Sajnos, írásos emlékek Athénben nem maradtak ránk. Írásos dokumentumok fennmaradása persze másutt is csak speciális, véletlen körülményeknek köszönhető, és csupán két lelőhelyen (Knóssos, Pylos) maradt fenn annyi lineáris B írású tábla, amennyi már komolyabb bepillantást enged a kor politikai, társadalmi és gazdasági viszonyaiba. Ezek tanulságai azonban (bizonyos fenntartásokkal) általánosíthatók más államokra, így Athénre is.²

Ezek a mykénéi államok típusukban láthatólag a kisebb elő-ázsiai királyságokhoz álltak közel. Élükön a király (wanax) állt, despotikus és

valószínűleg erősen szakrális jellegű hatalommal. Mellette a második főméltóság helyét a lawagetas (valószínűleg: a hadvezér) töltötte be. Alattuk sok különböző (nemegyszer nehezen tisztázható funkciójú) tisztségviselő igazgatta a községek, kerületek, tartományok szerint erősen tagolt területű államot. A már meglehetősen bonyolult birtokviszonyok közt élő lakosság munkáját, adóit, szolgáltatásait fejlett bürokratikus apparátus szervezte és felügyelte: úgy látszik, az íráshasználat fő (s talán egyetlen) funkciója az volt, hogy a kincstár általa minél teljesebben és pontosabban kézben tarthassa a gazdaságot. A gazdaság egészen a királyi államközpont uralkodott, mint a többlettermék elcsajátítója és a külső és belső csere fő szervezője és irányítója („palotagazdaság”).³

Nehéz egyértelműen megállapítani, hogy ez a fejlett, ókori keleti típusú gazdasági-politikai rendszer teljes mértékben meghonosodott-e Attikában is, de az érett mykénéi kor anyagi kultúrájának egységes volta, a nagyjából azonos fejlődési szint ezt valószínűvé teszi. Attikában e korban nincs Athénhez fogható település: kiemelkedő nagysága alapján biztosra vehetjük attikai főváros voltát. Északon Thébai, délen Mykéné nagyjából megállapítható hatalmi körzete meghatározza Athén hatalmának lehetséges kiterjedését is, és valószínűsíti, hogy a mykénéi kori athéni állami kiterjedése (esetleg kisebb eltérésekkel) körülbelül egybeeshetett a történeti Attika területével.

Az athéni hagyomány keveset őrzött meg e korszak emlékéből. Aigeus és Théseus történetében mindenesetre fennmaradt egy alapvető történeti szituáció, a tengeren uralkodó minósi Kréta és a felemelkedő mykénéi görögség szembenállása;

¹ Finley, M. I.: *Early Greece*. London, 1970.; Christopoulos, G. A. (ed.): *History of the Hellenic World. Prehistory and Protohistory*. Athens, 1974.; Chadwick, J.: *The Mycenaean World*. Cambridge, 1976.; Taylour, Lord W.: *The Mycenaeans*. London, 21983.

² Welwei, K.-W.: *Athen. Vom neolithischen Siedlungsplatz zur archaischen Grosspolis*. Darmstadt, 1992. 32. kk.

³ Ventris, M. – Chadwick, J.: *Documents in Mycenaean Greek*. Cambridge, 21983.; E. Lévy (éd.): *Le système palatial en Orient, en Grèce et à Rome*. Leiden, 1987.; Halstead, P.: *The Mycenaean Palatial Economy*. *Proceedings of Cambridge Philological Society* 38(1992) 57. kk.

bizonytalanabb és vitatottabb a trójai háborúban szereplő Menestheus történetének reális alapja.⁴ Ez a hiány általában is jellemző a későbbi görög hagyományra: bár a homérosi hősköltészet anyaga és részben formái is kétségtelenül visszanyúlnak a mykénéi korba, annak sajátos gazdasági-társadalmi szerkezetéről és politikai intézményrendszeréről alig maradt fenn megfogható emlékezet.⁵

Az 1200 körüli katasztrófasorozat véget vet a mykénéi civilizációnak, a differenciált társadalmi szervezetnek, a fejlett adminisztrációjú államoknak. Az általános helyzet egyértelmű, bár az események menete és a különböző tényezők szerepe vitatott.⁶ Sok település pusztulása vagy összezsugorodása ellenére az élet folytonossága nem szűnik meg, az életfenntartás alapját képező mezőgazdaság és kézművesség nagyjából a régi módon folytatódik, sőt bizonyos mértékben a kereskedelem is megmarad a következő „sötét korszak” idején is. A régészeti leletanyagban azonban eltűnik mindaz, ami a civilizáció magas szintjét és a királyságok gazdagságát jellemezte: így a paloták, a freskófestészet, az arany- és elefántesont tárgyak s nem utolsósorban az írás. A nagy központok többsége elpusztul, vagy súlyos csapásokat szenved el.⁷

Attika az összeomlásnak ebben a korszakában a kedvezőbb helyzetű területek közé tartozik. Elnéptelenednek egyes határterületei és tengerpartjának egy része, de a középső terület és a keleti tengerpart települései tovább élnek, sőt a korszak viszonyaihoz képest szinte virágznak (pl. Perati). Ami magát Athént illeti, a régészeti anyag mutatja, hogy a 13. század végén és a 12. század folyamán Athén ellenséges támadások fenyegetésében élt, de azt is, hogy sok más mykénéi központtal szemben ez a város nem esett a támadók áldozatául.

Athén és mögöttes területe viszonyát nehéz pontosan meghatározni; de feltételezhető, hogy a védekezésből adódó egymásrautaltságuk valami-

lyen politikai-katonai egységben fogta össze őket. A 12. századi településtörténeti helyzet a 11. században úgy változik meg, hogy Attika településeinek lakossága (ha a leletek tanúságának hihetünk) egészében Athénben és annak közvetlen környékén tömörül, valószínűleg kis falvak laza csoportjaként. A teljesen vagy nagyrészt lakatlanná vált attikai terület azonban láthatólag Athén hatalma alatt marad; bevándorlást vagy hódítást jelző idegen elemek nem jelennek meg a terület régészeti anyagában. (Ez természetesen nem mond ellent a hagyománynak, amely Athénbe menekülő külföldi csoportokról beszél.)

Ebben az átmeneti korban már megmutatkozik a szervezetenként szétbomlott mykénéi kori állam fontos, maradandó öröksége, amely nem semmisült meg a változásokkal, és amely majd az újra kialakuló athéni államnak is alapjává válik: egyrészt az attikai terület egysége, másrészt Athén központoszerepe. Ennek az egységnek a keretén belül azonban lényeges változások mennek végbe.

A társadalomban a bürokratikus adminisztráció megsemmisülése, az arisztokratikus hierarchia leépülése után új vezetési forma jött létre. A királyság régi formája, a wanaxok hatalma – alapjával együtt – megszűnt. A wanax (anax) név csak a költői nyelvben és a kultikus használatban maradt meg; helyette a basileus vált a társadalom vezetőjének megjelölésévé. Ez több volt, mint pusztán névváltozás: a despotikus (és szakrális) hatalmú anax helyét patriarkális, öröklődő tisztségű, de a szokásjog által erősebben korlátozott fejedelmek foglalták el. A basileusi tisztség eredete visszamegy a mykénéi korra: ott azonban vidéki tisztségviselők, kisebb közösségek főnökei viselték ezt a címet (qa-si-re-u = guasileus). A felbomlás időszakában a befolyásos és rátermett helyi vezetők nemegyszer kerülhettek önállósuló, megszilárduló hatalommal kisebb-nagyobb közösségek élére; így lett a basileus

⁴ Schachermeyr, F.: Die griechische Rückerinnerung im Lichte neuer Forschungen. Wien, 1983.

⁵ Finley, M. I.: Homer and Mycenae: Property and Tenure. Historia 6 (1957) 133. kk.

⁶ Desborough, V. R. d'A.: The Last Mycenaeans and their Successors. Oxford, 1964.; Hammond, N. G. L.: Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas. Park Ridge N. J., 1976.; Deger-Jalkotzy, S. (Hrsg.): Griechenland, die Ägäis und die Levante während der „Dark Ages“ vom 12. bis zum 9. Jh. v. Chr. Wien 1983.; Drews, R.: The End of the Bronze Age. Princeton, 1993.

⁷ Snodgrass, A. M.: The Dark Age of Greece. Edinburgh, 1971.; Desborough, V. R. d'A.: The Greek Dark Ages. London, 1972.

a „fejedelem”, „király” általános megjelölése a görög nyelvben.⁸

Az *anax-basileus* váltást befolyásolhatta, hogy Athénben erre az időre esett egy új család uralomra kerülése. A hagyomány szerint az elpusztult Pylos uralkodócsaládjának (Nélus és Nestor leszármazottainak) egyik tagja, Melanthos a boiótok támadása idején a vonakodó athéni király, Thymoítés helyett elfogadta az ellenséges vezér, Xanthos kihívását, és a párbajban győzve megszerezte Athén királyságát is.⁹ (Megjegyezhetjük, hogy a pylosi származás régebben mitológiai tekintetű elemét történeti hitelességüvé tette a pylosi lineáris B névanyag vizsgálata.¹⁰) Melanthos fia, Kodros élete feláldozásával menti meg Athént az új támadóktól, a dóroktól.¹¹ A monda alakokban és tetteikben világosan ábrázolja a viharos kor új vezetőeszményét is.

Nagyjából ugyanebben az időben ment végbe (vagy öltött határozott formát) a görögösekben belüli nyelvjárási-kulturális átrendeződés egyik legfontosabb mozzanata: az iónság kialakulása Attikában. Ez a folyamat és eredménye megfogható a nyelvjárásban,¹² a sajátos ünnepekben¹³ és a társadalom új szervezeti formájában, a jellegzetes négyes (illetve a kis-ázsiai városokban hatos) *phylérendszerben*.¹⁴ A belső kohézió fokozódása a szomszédos területek lakosságától történt elkülönüléshez vezetett. A folyamatot erősíthette az attikai lakosság nagymértékű – a régészeti anyag alapján követhető –, szinte teljes körű betelepődése Athénbe és közvetlen környékére.¹⁵ Az iónság mint egység megszilárdulása a II. század közepéig bizonyosan végbement; az ekkor meginduló

ión vándorlás már kialakultán viszi át az említett jellegzetességeket Kis-Ázsiába.

A *phylék* spontán módon alakulhattak ki egyes területek, vidékek önvédelmi-önkormányzati csoportosulásából, amelyek átvették az összeomlott mykenéi kori adminisztráció helyét, de határozott formájukat és szerepüket az athéni királysághoz kapcsolódva nyerték el. Világosan utal erre a terminológia is: az athéni *basileus* mellett a *phylék* vele együttműködő, később egyes esetekben vele egy testületet alkotó vezetői, főnökei a *phylabasileus* címet viselik. A *phyléken* belüli tagozódás egységei a *phratriák* és *genosok* voltak – a *phratriák* egy területen, szomszédságban élő harcosok, a *phylék* katonai alegységei, a *genosok* pedig kibővülő családi-nagycsaládi csoportok, a társadalom elemi alapegységei. Ezeknek a régebben sokszor az „eredeti nemzetségi társadalom” fogalma alá vont (és nemegyszer merev általánosítással értelmezett) egységeknek a korai voltát és fontos szerepét az újabb kutatás erőteljesen kétségbe vonta,¹⁶ valószínűleg indokolatlanul;¹⁷ a *genosok* későbbi helyzete és milyensége, valamint a *phylék* polison belüli alkotóelem-szerepe nem szól régebbi eredetük ellen. A *phylék* mindenesetre még hosszú ideig az athéni nép alapbeosztását képezték, beépülve a kialakuló állam szervezetébe; még a 7. századi *naukrariaszervezet* és a 6. század elején Solón által létrehozott tanács is rájuk épült. Csak a 6. század végén szüntette meg politikai jelentőségüket Kleisthenés alkotmányreformja, bár kultikus szerepük tovább élt.

Ebben a társadalmi szervezetben élt Athén a „sötét kor” folyamán (a 12–9. században), a

⁸ *Gschntzer, F.*: Basileus. Ein terminologischer Beitrag zur Frühgeschichte des Königtums bei den Griechen, Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 11(1965) 99. kk.

⁹ Hellanikos fragmentum (a továbbiakban: frg.) 125.; Konón: Diégéseis 39.

¹⁰ *Mühlstein, H.*: Homerische Namenstudien. Frankfurt a. M., 1987.

¹¹ Hellanikos frg. 125.; Konón: Diégéseis 26.; Sóstratos frg. 2.

¹² *Chadwick, J.*: The Greek Dialects and Greek Prehistory. Greece and Rome 3. 1956. 38. kk.; *Panagl, O.*: Die linguistische Landkarte Griechenlands während der Dunklen Jahrhunderte. In: Deger-Jalkotzy, S.: a 6. jegyzetben i. m. 321. kk.

¹³ *Trümper, C.*: Untersuchungen zu den altgriechischen Monatsnamen und Monatsfolgen. Heidelberg, 1987.; *Sarkady János.*: Studies in Greek Heortology. Hungarian Polis Studies 4. Debrecen, 1998.

¹⁴ *Busolt, G.* – *Swoboda, U.*: Griechische Staatskunde I II. München, 1920–1926. 132. kk, 767. kk.

¹⁵ *Sarkady J.*: Athén és Attika a XII–VIII. században. In: Az antik társadalomtörténet problémái. Debrecen, 1982. 49. kk.

¹⁶ *Bourriot, F.*: Recherches sur la nature du genos. Étude d'histoire sociale athénienne. Lille-Paris, 1976.; *Roussel, D.*: Tribu et cité. Paris, 1976.

¹⁷ *Snodgrass, A. M.*: Archaic Greece. The Age of Experiment. London, 1980. 26. kk.; *Sarkady J.*: Genosok a korai Athénben. In: A középkor szerete. Bp., 2000. 15. kk.

mykénéi despotikus-bürokratikus királyság és az archaikus-klasszikus kor polisállama közé eső időben. A *basileia* mellett a közösség „politikai” életének másik két fontos tényezőjéről, a tanácsról és népgyűlésről keveset tudunk; bizonyára megvoltak, de működésük szabályozatlan, laza és esetleges lehetett, ahogy arról a homérosi eposzok alapján valamennyire képet alkothatunk. Intézményszerűsültek már a polisállam kialakulásának fontos mozzanatai közé tartozik.

Az erős közösségi szervezet és vezetés által biztosított helyzetben, viszonylag nagy terület birtokában az athéni társadalom és gazdaság erőteljes növekedésnek indult. A régészeti leletanyag mutatja a társadalom általános és az egyes csoportok kiemelkedő gazdagodását. A távoli lelőhelyek attikai eredetű anyaga és az Athénben talált, keletről behozott tárgyak jelzik a kereskedelmi kapcsolatok bővülését.¹⁸ Maga az athéni társadalom is kiterjed, terjeszkedik – a szó szoros értelmében. A szaporodó lakosság kisebb-nagyobb csoportjai a 10. század első lépései után a 9. században még lassan, a 8. században egyre gyorsuló ütemben telepítik be Attika egész területét.¹⁹ Ez a „belső kolonizáció” sajátos párhuzama az ekkor meginduló nagy görög gyarmatosításnak. A növekedéssel együtt jár a differenciálódás is: a temetkezésekben a felső réteg átlagon felüli gazdagságával szemben megjelennek az első „átlagon aluli”, elszegényedett csoportok emlékei is.²⁰

Ez a mintegy természetszerű, automatikus gazdasági-társadalmi differenciálódás útján kialakuló gazdag réteg jelenik meg a homéroszi eposzokban és a polisok történetének kezdetén, mint a társadalmat vezető, hatalmat gyakorló arisztokrácia. A gazdagság és katonai kiválóság mellett helyzetét egyre inkább meghatározza az előkelőség, az előkelő származás fogalma is. Ezt Athénben az *eupatrida* megjelölés fejezi ki. (A terminus régiségét a kutatás többször kétségbe vonta, de a már Homérosznál meglévő *eupatereia*

kifejezés valószínűsíti meglétét már ebben a polis előtti korban is.) A kialakuló arisztokrácia hatalma háttérbe szorítja a *basileus* addigi vezető szerepét, és ideológiai igazolást is keres igényeihez: ekkor kerül a hagyományos múltkép középpontjába Thészeus. Akár csak mitikus alak volt, akár történelmi személy, a mykénéi fénykor ragyogását őrző alakja most az arisztokrata igényeket igazolja: ő volt az, aki „engedett a királyi hatalomból”,²¹ elkülönítette a köznéptől az eupatridákat, és rájuk bízta az állam kormányzását.²² Ez az a kormányzati forma, amelyet a későbbi írók „thészeusi alkotmány” néven emlegetnek. Az arisztokráciának ezt a legendás előképét később az athéni köztudat a demokrácia őskori megalapításává színezi át.²³

A korai polisokra általában jellemző az arisztokrácia uralma; de nem ez jelenti a polisalakulás döntő tényezőjét. A népgyűlés, a tanács és a királyság egyaránt átalakul. A tanács működése állandósul, a népgyűlés szerepe meghatározottá, szabályozottá válik; de a legfontosabb a közösség vezetésének változása, a királyság megszűnése.

A klasszikus polisállamok kormányzata olyan, mintha tudatosan a monarchia ellentétéként tervezték és alkották volna meg. Az öröklés jogával a választás, az egyszemélyi uralommal a főhatalom több személy közötti megosztása, az élethossziglani hatalommal az időben szigorúan (többnyire egy évre) korlátozott vezetési jog áll szemben.

A nagy átalakulás nyilván nem átmenet nélkül, egy csapásra ment végbe. Az átmenet folyamatáról azonban csak szűkös és ellentmondásos forrásanyag maradt ránk. Tulajdonképpen csak Korinthos, Spárta és Athén azok a jelentős polisok, amelyek esetében valamelyest képet alkothatunk a változásról. Korinthosban az utolsó király meggyilkolása után a királyi család, illetve nemzetség, a Bacchiadák szűk körű oligarchiája uralkodott egészen a 7. század közepén létrejött tyrannisig; a választás és időbeli korlátozás mozzanatai az ő körükön belül alakultak ki és érvényesültek.

¹⁸ Coldstream, J. N.: *Geometric Greece*. London, 1977. 110. kk., 358. kk.

¹⁹ Coldstream, J. N.: a 18. jegyzetben i. m. 132. kk.; Snodgrass, A. M.: *Archaic Greece*. i. m. 15. kk.

²⁰ Coldstream, J. N.: a 18. jegyzetben i. m. 134.

²¹ Athénaion politeia c. 41, frg. 4.

²² Plutarchos: Thészeus 25.

²³ Isokratés X. 35–36.; XII. 128–129; Démosthenés LIX. 74–75.

A késői kronográfusok szerint a királyság vége a 8. századra, 747-re esett volna. Spártában a legcsendés törvényhozó, Lykurgos életét a hagyomány feldatalja a 9. századra; ha személyes történetisége nem is bizonyítható, a nevéhez fűződő „alaptörvény” (*rhétra*) hiteles, korai, valószínűleg még 8. századi szöveg. Rendelkezései jelzik a Spártában mindvégig megmaradó királyság beillesztését a kialakuló polis keretei közé. Ezt megkönnyítette a kettős királyság és a királyok bevonása a tanácsba (*gerusia*). Az öt tagból álló, egy évre választott *ephoros-testület*, a szabályos polis-kormányzat képviselője csak később került előtérbe.

Athénben a vulgáris, késői hagyomány szerint már Kodros hősi halála után megszűnt a királyság, és megkezdődött az archónok kormányzata. Differenciáltabb képet ad az Aristotelés neve alatt fennmaradt, s biztosan az ő iskolájából származó *Athéni állam* című alkotmánytörténeti összefoglalás.²⁴ Eszerint a korai basileián az első változtatást az jelentette, hogy egyes királyok harci készségének hiánya miatt *polemarchos*t állítottak a hadügyek élére. Majd Kodros fia, Medón vagy annak utóda, Akastos alatt a család a basileusi méltóságot felecserezte az archónsággal, s innen kezdve közülük 13 (illetve 12) élethossziglani *archón* kormányozta Athént. Ezután lerövidítették az uralom idejét: hét – 10–10 évre választott – archón következett, az első négy még Kodros és Medón családjából, a továbbiak az eupatridák szélesebb köréből. A három első archón együttesét később egészítette ki a hat *thesmothetés*, amikor az egyévi hivatalviselés volt érvényben. Az egyéves epónym archónok feljegyzett (és hiányosan fennmaradt) névsora a 683/82. évvel kezdődött.

Kérdéses, hogy ez a fejlődésrajz történeti hitelességű-e, vagy csak az aristotelési iskola rekonstrukciója, amely megkísérelte fokozatos fejlődésként ábrázolni a királyság és polisköz-társaság átmenetét. A modern kutatás nagyrészt

elveti az *Athéni állam* által adott kép realitását, az archóni tisztségek létrejöttének motivációját, sorrendjét és korai datálását is. Helyette a legkülönbözőbb megoldásokkal kísérleteznek, általában késői kialakulási dátumokat feltételezve.²⁵

A *basileus* elsőbbségének és a *thesmothétesek* viszonylag késői megjelenésének könnyen belátható volta mellett a *polemarchos* és az *archón* sorrendiségének sokat vitatott kérdésére sincs biztosra vehető megoldás; lehetséges, hogy a két tisztség közel egy időben jött létre. Az archónság késői (nemegyszer a 683/82-i dátummal összekapcsolt) datálásával szemben a hagyomány által korai időre tett kezdet sem eleve elvethető. Egy régebbi tanulmányomban²⁶ néhány megfogható történeti mozzanatra (az Akastos névvel összekapcsolt archóni eskü, a katonai terminológia, az archónok bírói hatásköre) támaszkodva már megkíséreltem bizonyítani, hogy a királyság-archónság váltás fő mozzanatai a 9. századra datálhatók, a szokásos 8. század vége–7. század eleje helyett. Ezt a datálást a polisok fejlődésének szélesebb körű vizsgálata is alkalmas megerősíteni.

A polis vezetőinek nemcsak a tisztsége alakul ki a poliskormányzattal együtt, hanem a tisztségek terminológiája is. Ez a terminológia kezdettől fogva sajátos területi megosztást mutat: a keleti görögösnél, Kis-Ázsiában *prytanis*, Közép-Görögország nagy részén (Euboia, Attika, Boiótia stb.) *archón*, a Peloponnésoson *damiorgos*, Krétán *kosmos* a polis legfőbb tisztségviselőjének megjelölése. (Thessalia és Spárta sajátos kivételek; Keleten később megjelennek az *aisynnétés*, *timuchos*, *stephanéphoros* megjelölések is.)²⁷ Az új tisztségnevekkel jelzett változások datálásához, bármilyen kevés korai adat áll rendelkezésünkre, fontos támpontot nyújt az a tény, hogy a nagy görög gyarmatvárosok alapításukkor már anyavárosuk szervezeti formáival együtt magukkal viszik a kialakult, állandósult elnevezésű

²⁴ Athénaion politeia 3.

²⁵ Néhány mű a legfontosabbak közül: Wilamowitz-Möllendorff, U. v.: Aristoteles und Athen. Berlin, 1893.; De Sanctis, G.: Atthis. Storia della Repubblica Ateniese. Torino, 1912.; Ledl, A.: Studien zur älteren athenischen Verfassungsgeschichte. Heidelberg, 1914.; Hignett, C.: A History of the Athenian Constitution. Oxford, 1952.; Rhodes, P. J.: A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia. Oxford, 1981.

²⁶ Sarkady, J.: Ende des Königtums und Anfang des Archontats in Athen. Acta Classica Universitatis Debreceniensis (a továbbiakban: ACD) 3 (1967) 23. kk.

²⁷ Welwei, K.-W.: Die griechische Polis. Stuttgart, 1983. 62. kk.

vezetői tisztségeket is. Mivel a gyarmatosítás a 8. század közepén már megindul, ez feltételezi, hogy a főtisztségek (*archai*) és ezzel a polisállamok rendszere a 8. század első felében már létezett, s így a kialakulás a 9. században mehetett végbe. Ez az általános tendencia minden valószínűség szerint érvényesült Athénben is.

A választott főtisztviselők és a tanács (a későbbi *Areiospagos* elődje) együttesen vezette az államot – valószínűleg az ekkor még élethossziglani tagságú tanács túlsúlyával, amely az arisztokrácia kollektív hatalmának képviselője volt.²⁸ A népgyűlés – mint minden görög polisban, mindenkor – nyilván megmaradt végső döntési fórumnak, de a hangadó szerepet itt is, amint a hadseregben is, az arisztokrácia játszotta; ez az állam – Aristotelés kifejezése szerint²⁹ – „a lovagok politeiája” volt. A „théseusi alkotmány” három rendje (eupatridai, agroikoi-geörgoi-geómoroi, démiurgoi-epigeómoroi) – a bizonytalan elhatárolások ellenére is – lényegében megfelelt a lakosság egyre erősödő gazdasági-társadalmi differenciáltságának (nagybirtokos, lótartó arisztokrácia – önálló, birtokos parasztság –, földnélküliek), és biztosította az arisztokrácia politikai vezető szerepét. Ugyanakkor a számszerűen is szabályozott phylé-phratéria-genos szervezet átfogta és az állam egységébe illesztette a nép egészét.³⁰ Ez a korszak nemcsak a gazdasági és demográfiai növekedés ideje volt egész Görögországban, de a kulturális felvirágzásé is. A geometrikus vázafestészet és kisplasztika, a templomépítkezések kezdete, az új görög írás elterjedése mind mutatja ezt, s mindennekfelett a homérosi eposzok, amelyek nem Athénben születtek ugyan, de korán lelkes

közönségre találtak az athéniekben. Érthető, hogy újabban gyakran nevezik a 8. századot „görög renaissance”-nak.³¹

A 7. század változásai nagyrészt szervecsen folytatják az előző korszak fejlődését. Véglegessé teszik az archóni tisztségek egyéves időtartamát és az archónok együttesét kiegészítik a thesmot-hetésekkel.³² A vagyoni osztályokba való beosztás – a következő század elején a solóni alkotmány lényege – már ekkor megjelenik korai, a pentakosiemedimnosokat még nem legfelső osztályként kiemelő formájában (hippeis – zeugitai – thétes), amely tulajdonképpen a théseusi alkotmány harmas tagolásának timokratikus átértelmezése és szabályozása. A hoplita fegyverzet és hadrend uralkodóvá válása (egyelőre potenciálisan) megnöveli a középrétegek politikai súlyát.³³

A szomszéd államok megerősödése és a partok növekvő veszélyeztetettsége miatt megszervezik a naukriarendszert, ami a területi beosztást és a központi kinestár szerepét erősíti.³⁴

Ezekkel a pozitív, a polisállamiságot erősítő folyamatokkal szemben felső szinten kiéleződik az arisztokrata nemzetségek harca a hatalomért, amelynek első megfogható jele Kylón tyranniskisérlete a 630-as években.³⁵ A társadalom alsó rétegeiben viszont az eladósodás, az eladósodás és az adószabszolgaság terjedése hoz létre egyre súlyosabb szociális feszültségeket.³⁶ A társadalmi-politikai válság fenyegetését – Drakón 621-es törvényhozásának első kísérlete után – 594-ben Solón reformjai hártják el, rövid távon szociális intézkedéseivel, hosszabb távon pedig a timokratikus polisállam rendszerének kiteljesítésével és megszilárdításával.

²⁸ Rhodes, P. J.: *The Athenian Boule*. Oxford, 1972.; Wallace, R. W.: *The Areopagos Council to 307 B.C.* Baltimore–London, 1989.

²⁹ Aristotelés: *Politika* IV. 13. 1297 b.

³⁰ Sarkady, J.: *Gentilizische Formen in der frühen Polisorganisation Athens*. (Aristot. Ath.pol. frg. 5.) ACD 14 (1978) 3. kk.

³¹ Hägg, R. (ed.): *The Greek Renaissance of the 8th Century B.C. Tradition and Innovation*. Stockholm, 1983.

³² Athénaion politeia 3,4.

³³ Snodgrass, A. M.: *The Hoplite Reform and History*. *Journal of Hellenic Studies* (a továbbiakban: JHS) 85 (1965) 110. kk.; Greenhalgh, P. A. L.: *Early Greek Warfare*. London, 1973.; Salmon, J.: *Political Hoplités*. JHS (1977) 84. kk.

³⁴ Welwei, K.-W.: *Athen*. i.m. 123. kk.

³⁵ Lambert, S. D.: *Herodotus, the Cylonian Conspiracy and the prytaneis ton naukaron*. *Historia* 35(1986) 105. kk.

³⁶ Woodhouse, W. J.: *Solon the Liberator*. Oxford, 1938.; French, A.: *Land Tenure and the Solon Problem*. *Historia* 12 (1963) 242. kk.; Flach, D.: *Solons volkswirtschaftliche Reformen*. *Rivista storica dell'Antichità* 3 (1973) 13. kk.

Az aquincumi – Benedek Elek utcai – római kori temető aranyleletei

A 19. század végén¹ és a közelmúltban² vezetett ásatások során az úgynevezett Raktárréti római kori temető sírjai kerültek felszínre az aquincumi katonaváros és polgárváros között. Ennek északi szomszédságában folytattunk leletmentést 1966 és 1982 között, megszakításokkal a III. kerületi Benedek Elek utca és Huszti út vonalán.³

Az akkor még szabad, ipari övezetté nyilvánított, 18915, 18921 és 18922 helyrajzi számú telken különféle rendeltetésű létesítmények építését tervezték. Az alapozásokat megelőzően, részben a földmunkákkal párhuzamosan, egy összefüggő temető részét tártuk fel. A munka során 727 sír került felszínre. A sírok nagyobb számban szórt-hamvasztásos rítus megőrzői, az i. sz. 2. századból. A sírok előre kikapasztott és kiegészített ürege 3–4 cm vastag vörös-fekete réteggel vált el a beásás barnasárga talajától. A sírgödörök alján néha csak kalcinált csontokat találtunk, több esetben faszénnel keverve. Ezek a sírok sekélyek, 10–25 cm között váltakoztak. Előfordul a helyben égetéses (bustum) temetkezés szokása is. A mellékleteket általában utólag helyezték az elhunyt mellé, kevés az együtt égetés. A hamvasztásos sírok mellett előforduló jelképes sírokban kevés mellékletet találtunk. A sírok jelentős része téglalap alakú, de találtunk négyzetes, kerek, meredek oldalú, teknős lemélyítésű és padkás sírokat is. Néhány esetben megfigyelhettük, hogy a sírokat téglákkal, kőlapokkal borították. Ezek azonban csak igen ritkán maradtak meg eredeti helyükön, legtöbbször szántással bolygatták. A sírmezőnk területét takaró földréteg nagy részét a század elején elhordták a Filatori-gát töltéséhez, s ezért a sírokat általában mindössze 25–30 cm-es mélységben találtuk.

Három esetben köfalazású sírkert közepén bontakozott ki a sír égett kerete, vagy feketén rajzoldott ki a kerek sáncot betöltő humusz földgyűrű.

A temető korai hamvasztásos sírjain kívül későbbi, i. sz. 3–4. századi csontvázas betemetkezéseket is találtunk. Feltártunk két kirabolt kőkoporsót és két feliratos követ is.

A sírok mellékleteiben jelentős a kerámiaanyag, kevesebb üveg- és fémlelet maradt meg. Az érmeik igen rossz megtartásúak, nagy részükben átégett példányok. Az arany ékszerek leleteket egy nyaklánc, valamint csüngők, fülbevalók és hajkarikák képviselték. Aquincum sokféle etnikumának változó temetkezési formái a mellékletekkel együtt fontos adatokkal gyarapítják a városra vonatkozó ismereteinket.⁴

A temető már említett 727 sírja közül nyolcban találtunk arany ékszereket, amelyek közül ötöt mutatunk be.⁵

1. *kép*: 27. sír, hamvasztásos.

Fülbevalópár. Huzalból készült karika, végződéscsúcsigavonalat alkotó korong.

Átmérő (a továbbiakban: átm.): 10 mm

Leltári szám (a továbbiakban: L.sz.): 69.10.162.1–2.

2. *kép*: 281. sír, hamvasztásos.

Lunula alakú csüngő, granulált díszítésű. A lapos csüngő elülső oldalán, két egymás mögötti sorban bemélyített vajatban apró, egymáshoz szorosan illeszkedő gömbök, a belső díszített sor közepén visszakanyarodva korongban végződik, a mögötte lévő, azonos díszítésű sor korongvégződése kifelé hajlik. A két díszített

¹ Hampel József: Az ún. Raktárréti lelt temető sírjai. In: Budapest Régiségei III. (1891) 51–75.

² Zsidi Paula: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. Archaeológiai Értesítő, 1996–1997 (2000) 17–48.

³ Kaba Melinda: III. Benedek Elek utcai római kori temető. Régészeti Füzetek, Sor I. No. 21. 1967. 22.; No. 22.: 1969. 26.; No. 24. 1971. 22.; No. 25. 1972. 26.; No. 26. 1973. 30.; No. 27. 1974. 36.; No. 28. 1975. 47.; No. 31. 1978. 44.; No. 32. 1979. 37.; No. 36. 1983. 34.

⁴ A temető anyagának feldolgozása folyamatban van. Az arany ékszerek részletes értékelésére ott térünk vissza.

⁵ A fényképeket Komjáthy Péter készítette.

sáv belső szélén, eredetileg egymástól egyenlő távolságra rögzített gömbökből hat darab maradt meg. Az akasztó négy sorban hornyolt, lapos lemez, a csüngő hátoldalán hornyolás.

Átm.: 15 mm; L. sz.: 71.5.1

3. kép: 543. sír, csontvázas.

1. Csüngő. Hengeres alakú, felfüggesztőjének két karikája közepén hornyolt. Horpadt.

Hossza: 15 mm; L. sz.: 74.10.2.

2. Hajkarika. A lapos karika külső szélén nyolc, egymástól szabályos távolságban kialakított csúcs. Átm.: 15 mm; L. sz.: 74.10.3.

4. kép: 554. sír, csontvázas.

Hajkarika. A lapos karika szélén kilenc, egymástól szabályos távolságban kialakított csúcs.

Átm.: 15 mm; L. sz.: 74.10.1.

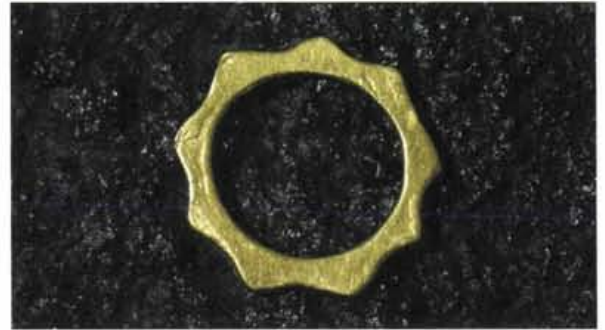
5. kép: 543. sír, csontvázas.

Amfóra alakú csüngő. Szájnyílásának kettős pereme egyenetlen távolságban, kissé ferde mélyítésekkel trébelt, íves, széles nyakat követő hasrészén függőlegesen trébelt sávok, az ívesen elkeskenyedő talpnál vékony, domború sáv zárja a díszített mezőt, talpa sérült, hiányos, ferde. Az edényke szájnyílásához magasan felfelé hajlított, végén visszakanyarodó széles, lapos, kettős fül illeszkedik és a vállon visszahajló ívben zárul. Domború teteje letört, csorba, közepén széles, lapos, hornyolt, karika alakú függesztő.

Átm.: 20 mm; L. sz.: 74.10.4.

1. kép

4. kép

2. kép

3. kép

5. kép

Az ongini felirat értelmezésének kérdéséhez

A régi Belső-Ázsia történetének egyedülálló forrásai a türk rovásfeliratok. Ezek az első olyan rendszeres írásbeli emlékek, amelyek egy belső-ázsiai birodalom saját történeti emlékezetét őrzik, a birodalom saját nyelvén elbeszélve. Tonjukuk felirata (T) és az orchoni feliratok (I. Kül tegin felirata, II. Bilge kagán felirata) mellett kevesebb szó esik a kisebb rovásfeliratok emlékekről. Ezek egyikének szenteljük ezt az írást.

A mongóliai Ongi-folyó (mongolul *Ongin gol*, ötörökül *Kök Öñ*) egyik mellékfolyója mentén 1891-ben felfedezett emlék pontos értéke számos adattal pontosíthatja a második türk Kaganátus történetéről való ismereteinket. Az azóta nagyrészt elpusztult, csak korábbi pascolatok és kiadások alapján ismert felirat lelőhelye az északi szélesség 46°, a keleti hosszúság 102° metszéspontjától kissé északkeletre található, mintegy 160 km-nyire délre az orchoni feliratoktól és Tonjukuk feliratától mintegy 400 km-re nyugat – délnyugati irányban.

A feliratot először Radloff közölte,¹ később kiadta Hüseyin Namık Orkun is.² Ezt követte Malov kiadása.³ A felirat szövegét legpontosabb kiadója, Sir Gerard Clauson nyomán tekinthetjük át, ezt a kiadást Talât Tekinével vetettük össze.⁴ Legutóbb a szöveget a mongol Bold adta ki.⁵ A szöveg állapotáról többen tettek hasznos megjegyzéseket,

így pl. a lengyel Edward Tryjarski, a japán Ōsawa Takashi.⁶ Végezetül a szöveg értelmezését legutóbb az orosz Vojtov és e sorok szerzője kísérelte meg.⁷ A felirat datálásával foglalkozott a német Volker Rybatzki is.⁸

A szöveget a türk arisztokrácia s azon belül is a karizmatikus klán szerepét betöltő A-si-na nemzetség valamely előkelő tagja nevében állíttathatták: *Bilgä İšbara Tamyan tarqan*, akinek atyja az *El-etmiş yabyu*, fivére pedig az *İšbara tamyan čor*, majd később *yabyu* címet viselte. F. címek közül a *yabyu* kifejezeten csak az uralkodóház tagjainak címe volt, a *čor* cím pedig törzsfői rangot jelentett. Az A-si-na nemzetség támogatója jól kivethető a felirat Radloff által közölt pascolatain.

Maga a felirat 12 fősorból áll, és ezt egészíti ki hét melléksor.

Maga a textus négy szövegrészre osztható.

1. A preambulum: 1–3. sorok. (Végük hiányzik.)
*äčümiz apamiz yamı qayan tört bulunuy etmiş yıymış [y]aymiş basmiş. ol qan yoq boltuqta kisră [el] yitmiş ičyinnmiş q...r*¹ Ősünk, Yamı kagán összegyűjtötte a négy világtáj [népeit] és szétszórta és eltaposta [az ellenszegülőket]. Amikor az a kán meghalt, a birodalom pusztulásnak indult.

¹ *Wilhelm Radloff: Atlas der Alterthümer der Mongolei I. Sanktpetersburg, 1892. XXVI.; Uő: Atlas der Alterthümer der Mongolei. III. Sanktpetersburg, 1896. LXXXIII.; Uő: Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Sanktpetersburg, 1895. 243–245.*

² *Hüseyin Namık Orkun: Eski Türk yazıtları [Régi türk feliratok]. I. İstanbul, 1938. 127–132. (repr. Ankara, 1986)*

³ *Sz. G. Malov: Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва–Ленинград, 1959. 7–11.*

⁴ *Gerard Clauson: The Ongin Inscription. Journal of the Royal Asiatic Society, 1957. 178–192.; Talât Tekin: The Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968. 255–256.*

⁵ *L. Bold: Орхон бичгийн дүрсгал [Az orchoni írás emlékei]. II, Ulaanbaatar, 2000. 86–131.*

⁶ *Edward Tryjarski: The Recent State of Preservation of Old Turkic Relicts in Mongolia and the Need for their Coservation. Ural-Altische Jahrbücher, 38. (1966) 166–168.; Takashi Ōsawa: Моғолістан’дакі Ескі Түрк Аніт ve Yazıtlar Üzerine Yeni Araştırmalar [Ujabb kutatások a mongóliai régi türk emlékekről és feliratokról]. Türk Dilleri Araştırmaları, 10. (2000) 197–199.*

⁷ *V. E. Vojtov: Онгинский памятник, проблемы культуроведческой интерпретации, Советская поркология. 1989/3., 34–50.; Dobrovits, Mihály: Ongin yazıtını tahtlıle bir deneme [Kísérlet az ongini felirat elemzésére]. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 2000, 147–150.*

⁸ *Volker Rybatzki: The Titles of the Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions. Central Asiatic Journal, 44. (2000) 209–213.*

qayanladuq qayanin içyini idmiş. türk bodun öñrâ kün tojsiqiña kisrâ kün batsiqiña tãgi bãriyâ tabyaçqa yirîya yiş[qa tegi] Elhagyta kagánját, aki uralkodott felette. A türk nép előrefele napkeletnek, hátrafele napnyugatnak, délen Kína felé és északon a hegyek felé [vezetett hadat?].

alp ärän balbal qışdı. türk bodun atı yoq bolu barmış arti. türk bodun [yit]mäziün teyin yoluq ärmäziün teyin üzä täñri [ter ärmış] Hős férfit állított emlékoszlopul (*balbal*). A türk nép neve kezdett kipu sztolni. Hogy a türk nép neve ki ne pusztuljon, el ne vesszen, ekképp rendelte fenn az Ég...

2. Az elhunyt atyjának cselekedetei: 5–8. sorok. (Végük hiányzik.)

ba[sa] tabyaç[d]a yirîya t'g⁹ oyuz ara yeti ärän yayı bolmiş. qañim täñrikän eyin anta yorimış isig küçin [bermiş erti] Továbbá a kínaiak között, északon a t...g (?) oguzok között, hét ember ellenségeskedett. Atyám, ... hadat vezetett az Égi karizmájú¹⁰ uralkodóért, szolgálatot teljesített a részére.

täñrikänkä isig bertin teyin yarlıqamış. şad atıy anta berrmiş boltuqta oyuz t'g yayı ermış [bädük ärmış. [täñrikän] y[orimış] Szolgáltad az Égi karizmájút, mondván parancsolt és a *şad* címet adományozta. Éppen akkor az oguzok és a t...g ellenségeskedtek, nagy [erejük] volt. Az Égi karizmájú hadba vonult.

yabız bat biz. azıy öküştig körtüg. är[sig]ti sülä[li]m ter ärmış mä[n] [bä]glärimä¹¹ ter ärmış biz az biz teyin yo...¹² qañim şad ança ötünmiş. täñrikän al[mazun teyin] ... [bodun]

anda [qut] ärmäzkä t's² [ol']¹³ Rosszak és gyengék vagyunk. Látjuk, hogy [melyikünk] a sok és melyikünk a kevés. Férfiasan kell harcolnunk -- ekképp szolt [a kagán]. Én [ti. a kagán] így szoltam a bégjeimhez: Hogy mi kevesebben vagyunk ... [nc] ... Atyám, a *şad* ekképp folyamodott: az Égi karizmájú ne vegye fel, a törzsszövetség szerencséseje (karizmája) ne vesszen el!

3. Az elhunyt tettei 4. sor, 9–11. sorok.

qapyan eltäris qayan eliñä qilindim. el etmiş yabyu oyli işbara tamyan çor yabyu inisi. bilgü işbara tamyan tarqan aymaylıq Kapkan és Elteris kagán birodalmában születtem. *El etmiş yabyu* fia, *İşbara tamyan çor yabyu* öccse, aki az *İşbara tamyan tarqan* tiszteleti címet viselem.

q...m...¹⁴ baliqa tägdim qonuldum¹⁵ aldım süsi kelti [qara]si[n yiydi]m [hä]gi [qaç]dı ... [är]ti tabyaç bodun] ... [yiydim basdim yaydim]¹⁶ bozqunça K[omul] városára támadtam, megszálltam, bevetttem. Eljött a serege. A köznépet magam köré gyűjtöttem [ti. saját népembe soroztam], a bégjeik elmenekültek. ... volt. A kínai népet [ti. sereget] összegyűjtöttem [ti. besoroztam, és aki ellenszegült:] rátámadtam és szétszórtam. Elsöprő erővel

kälir ärtimiz. äkin ara t'g yayı bolmiş tägmäçi män teyin saqintım. täñri bilgä qayanqa [ta]qı isig küçig bersügim bar ärmış ärinç. tägd[ükün] ... sançdım.¹⁷ äbkä tägdükim uruş qı[lip] jöttünk. A közben a T...g is ellenséges lett. Nem szándékoztam őket megtámadni. De, valószínűleg a Tengri Bilge kagánnak is szolgálnom kellett. Mert rám támadtak, lán-

⁹ Tekin olvasatában: *Atıg oyuz* (két népnév).

¹⁰ Az eredeti türk szövegben használt kifejezés *täñrikän* jelentése Clauson szerint inkább 'devout, pious' és nem 'sacred, divine'. L. Gerard Clauson: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford, 1972. 525.; Erdal szerint viszont a *täñrikän* 'divine' < *täñri* 'Ég' + *kän* 'class marker'. Marcel Erdal: *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. (Turcologica Bd. 7) Wiesbaden, 1991. I. 76–77.

¹¹ Tekin: *matı bāglārim ā Ő*, hatalmas bégjeim!

¹² Tekin olvasatában: *biz az biz teyin qorq[malım]* Ne féljünk, hogy kevesen vagyunk.

¹³ Tekin: *täñrikän al[qınmazun bodun] anta [qut] ärmäzkä tas[ulmazun]* Az isteni uralkodó ne vesszen el, a törzsszövetség ne kerüljön ki az égi védelem hatálya alól!

¹⁴ Tekin: *qomul Hami* (városnév).

¹⁵ Tekin *qonladım* ua., mint *qonuldum*.

¹⁶ Tekin: *toqıdım yiydim basdim yaydim* szétvertem, összegyűjtöttem, [az ellenszegülőkre] rátámadtam és szétszórtam.

¹⁷ Tekin: *tägdükim üçün sançım* Mert megtámadtak, lánzsát szegeztem.

dzsára kaptam. Amikor [az engem] a házhoz vivő harcot¹⁸ harcoltuk,

tägip inimä oyluma anča ötlädim. qaj yorip eltäris qayanqa adriľmaduq yanılmaduq täñri bilgä qayanqa adriľmalim azmalim teyin anča ötlädim. a támadás során öcsé[i]mnek és fia[i]mnek ezt a tanácsot adtam: Atyánk, amíg élt, sosem pártolt el az Elteris kagántól. Mi se pártoljunk el a Tengri Bilge kagántól!

4. Az elhunyt fiának beszámolója a halálesetről és a felirat felállításáról. A 11. sor második fele, a 12. sor és a mellékfelirat.

kerü bariyma bardī [bilgä qa]yan[ij] bodun[i]
... *Fr'i¹⁹ bardī ögän atqa işig küčig ber[i]* Aki visszatérendő volt, az elment. A Bilge kagán népe elment, szolgált a nagy nevűt.

üzä täñri qoñ yilqa yetinč ay küčlüg [alp] qa[yan]mda adriľu bardijiz bilgä atačim yoyij qorijijni qo[rüdi]m²⁰ ... -läyü täñri ... kirür är... Fent az Ég [rendelése szerint] a birka évében, a hetedik hónapban, vált Ön [atyám] el az erős és hős kagánomtól. Bölcs atyám, [megrendeztem] a siratásodat és megvédtem a maradványaidat. ... téve az Ég ... belépett ...

A szövegben szereplő történelmi események tehát két személy, *El etmiş yabıu* és fia történetéhez kapcsolódnak. Ezzel szemben ugyanazon család három generációjával ismerkedünk meg:

Az első generációt *El etmiş yabıu* képviseli.

A másodikat (a mi értelmezésünk szerint): az elhunyt fivére és az elhunyt.

A harmadikat az elhunyt fia, az ő neve homályban marad. Itt jegyezném meg, hogy a Clauson és Vojtov által említett kétgenerációs felsorolás azért is tarthatatlan, mivel a 12. sor szövege ez esetben

az elhunyt atyja halálának a dátumát rögzítené, tökéletesen értelmetlen módon.

Az elhunyt atyja azonban mégiscsak kulesfontosságú a mi számunkra: *El etmiş yabıu* ugyanis könnyen azonosítható személy. Trónnevének jelentése: „Birodalmat teremtett”. Ebből következik, hogy részt kellett, hogy vegyen a második türk kaganátus alapításában.

A felirat 6. és 8. sorának egybehangzó állítása szerint pedig viselte a – második türk kaganátus korára a *yabıu* címmel egyenértékű – *şad* címet.

A *Szin T'ang su* 215a fejezete a következőket állítja:

Az A-si-na nembéli *Qutluy*, azaz a leendő *Eltäris* kagán, amikor trónra került, öccsei közül az idősebbet, Mo-es'ot *şad*, a fiatalabbat, To-szi-fut *yabıu* címmel ruházta fel. 699 után viszont az alábbiakat látjuk: To-szi-fu a bal oldali, *Quthuy* fia, Mo-kü (Mo-ki-lien, a leendő *Bilgä qayan*) pedig a jobb oldali *şad* méltóságát viseli. Ezzel párhuzamosan Mo-es'o fia, Fu-kü társuralkodói címet kapott. Rangban felette állt mindkét *şad*nak. Az orchoni feliratok szövegéből az is kiderül, hogy a kínai forrásokban jobb *şad* formában emlegetett méltóság a türk nomenklatúrában a *tarduş şad* címnek felelt meg.²¹ Azaz semmi nem szól az ellen, hogy az elhunyt atyját azonosíthassuk To-szi-fuval. Erre az eshetőségre egyébként már Vojtov is utalt.

Az elhunyt fivére szintén megszerezte a *yabıu* méltóságot. Ezt azonban aligha tehetné 731 előtt. 716 és 731 között ugyanis forrásaink nem beszélnek *yabyuról*. Ez alatt az idő alatt a *Bilgä qayan* öccse, a *Kül tegin* rendelkezett a birodalom teljes, elvben nyolcvanezres haderejével. Ömellette két *şad* tevékenykedett az orchoni feliratok tanúsága szerint.²² Nem kizárt, hogy e „két *şad*” egyike éppen az elhunyt apja lehetett. A *Kül tegin* kínai

¹⁸ A kifejezés nem értelmezhető egyértelműen. Clauson szerint: „I transixed [those who tried to stop me], on my way home, fighting.” Tekin szerint közönségesen egy ház felprédálásáról van szó.

¹⁹ Tekin: *ölvü*.

²⁰ Tekin: *yoyij qorayijni qu[radi]m* ua.

²¹ *Liu Mau-tsai*: Die chinesische Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). I–II. (Göttinger Asiatische Forschungen 10) Wiesbaden, 1958. (a továbbiakban: [MT] 158., 163., 213., 218. *ečim qayan olurtuqta özim tarduş bodun üzä şad ärtim* 'amikor a nagybátyám kagáná lett, én magam a *tarduş* nép felett *şad* voltam' (I. E 17.–II. E 14–15).

²² Ez utóbbira l. *inim kül tegin birlä eki şad birlä ölü yitü qazantım* 'öcsémmel a Kül teginnel és a két *şad*dal majd elpusztultunk, annyira dolgoztunk' (I. E 27 II. E 23).

forrásban adott bal oldali *hien-wang* („Érdemes főherceg”) címét eredetileg a *hiung-nu san-jü* rangelső alkirálya viselte.²³ A kínai cím az ótörök *kül tegin* tükörfordításának is felfogható.²⁴ Így értesülünk a *Szin T'ang su* 215b. fejezetéből.

Nehezebben érthetővé teszi a helyzetet a *Szin T'ang su* azon értesülése, amely szerint a hatalomra került heregek pártja kiirtatta a birodalom összes főméltóságát.

A krónika törkökkel foglalkozó két fejezete (215a, 215b) között nyilvánvaló ellentmondás áll fenn e ponton. Amíg ugyanis a 215a azt az értesülést osztja meg velünk, hogy Mo-es'o fiának csaknem egész nemzetségét irtották ki, addig a 215b Tonyuquq kivételével az összes tisztségviselő meggyilkolásáról beszél. Ez utóbbi mindenképpen túlzás. Különösen, ha belegondolunk, a fivére által háttérbe szorított To-szi-fu-nak és leszármazottainak valószínűleg nem lehetett ellenükre a váltás. Abban viszont nem kételkedhetünk, hogy a *Kül tegin* uralma idején To-szi-fu fiának be kellett érnie a törzsi előkelőknek járó *čor* címmel.

Azt sem tartjuk lehetetlen feladatnak, hogy meghatározzunk, kiknek az ura lehetett To-szi-fu (*El etmiş yabyu*) és családja. A birodalom helyreállítását elbeszélő orchoni feliratok nem elégszencnek meg azzal, hogy a *yabyu* és a *šad* címek helyreállításáról szóljanak, azt is tudatják velünk, hogy a 682 után a helyreállított második Keleti Türk Kaganátus népeit két alcsoportba szervezték, ezek neve *tölis* és *tarduš* volt. Az orchoni feliratok szövege szó szerint így szól:

tölis tarduš boduniy anta etmiş yabyuy šadiy anta hermiş
megszervezte akkor a *tölis* és a *tarduš* népet,
yabyut és *šadot* adott akkor (I. E 13–14, II. E 12).

Az orchoni feliratok egy másik helyén megtudhatjuk, hogy a *kül(i) čor* vezette *tarduš* előkelők a tróntól nyugatra sorakoztak fel.

kisrā tarduš bāglār kül čor bašlayu ulayu šadapit bāglār
visszafelé (ti. nyugaton) a *kül čor* vezette *tarduš* bégek, továbbá a *šadapit* (százados)²⁵ bégek (II. S 13).

Ezzel szemben azt láthatjuk, hogy a *tölis* előkelők keletre sorakoztak.

öñrā tölis bāglār apa tarqan bašlayu ulayu šadapit bāglār
előre (ti. kelet felé) az *apa tarqan* vezette *tölis* bégek, továbbá *šadapit* bégek (II. S 13).

Az orchoni feliratokon és a kínai forrásokban a *tarduš* nép előjárójaként két személyt említettek. A kagáni családból származó *tarduš šad* tisztségét két olyan személy töltötte be, aki később kagánná lett. Mo-es'o, a későbbi *Qapyan qayan* (691–716) és unokaöccse, a leendő *Bilgā qayan*. A kínai és a türk források adataiból érdekes tájolási és hadrendi információkra is szert tehetünk. A kínai források szerinti jobb *šad* a türk forrásokban a kagán szállásától nyugatra (*kisrā*) elhelyezkedő *tarduš* népet vezette. Ismert, hogy a törkök főiránya (*öñrā* tkp. 'előre') a kelet volt, a kínaiak a maguk hagyományos déli tájolását követték. Ebből az elrendezésből az is világossá válik, hogy a türk haderő viszont arccal Kína felé állt fel.

A *tarduš* csoport feletti közvetlen uralmat az orchoni feliratok szerint a *kül(i) čor* című tisztségviselő gyakorolta. A türk rovásfeliratok sorában ismert is egy, a *küli čor* tiszteletére állított felirat. Ez a felirat a mai Ulánbátortól 200 km-re dél-nyugatra található, harminc kilométerre északra Delgerhán járási székhelytől, pontos koordinátái: északi szélesség 46° 55', nyugati hosszúság 104°33'. A tudományos irodalomban *Küli čor* felirat, illetve *Ikhe Khusotu* (Ikh Khösötö)-i fel-

²³ J. J. M. De Groot: Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Berlin und Leipzig, 1921. 53–55.; az ázsiai hunokra magyarul I. Ligeti Lajos: Attila hunjainak eredete. In: Németh Gyula (szerk.): Attila és hunjai. Bp., 1940. 11–60.

²⁴ Liu Mau-tsai a *hien-wang* tisztségnevet 'weiser König' formában fordítja (LMT, 777.), ugyanakkor Matthews szótára szerint a *hien* (a Matthews által használt Wade-Giles átírási rend szerint *hsien*) írásjegy jelentése: 'Virtuous, worthy, good. To esteem as a worthy. Excelling. 'Matthews' Chinese-English Dictionary. Cambridge (Mass.), 1979¹⁴. 395–396 (No 2671).

²⁵ A régi iráni eredetű *šadapit* tisztségnévre l. Alessio Bombaci: On the Ancient Turkish Title *šadapit*. Ural-Altische Jahrbücher, 48. (1974) 32–41.

irat néven is ismert. Számos kiadása létezik.²⁶ A szövegből kiderül, hogy a *küli čor* a *tarduš* nép ura volt:

[..... *išbara bilgä küli čor tarduš bodunij eti ayu olurti*

'Az *išbara bilgä küli čor* a *tardus* nép felett gyakorolt uralmat' (KČ E 2).

Ebből következik tehát, hogy ez a felirat nem állhatott messze a *tarduš* csoport központjától. A türk hagyomány szerint ettől keletre kellett elterülnie a *tölis* csoport területének. Az idáig elmondottak logikus folyományának látszik, hogy az ongini felirat *yabyu*, majd *šad* címet viselő előkelőit viszont összefüggésbe hozzuk a *tölis* csoporttal. Elvégre, ha a leendő *Bilgä qayan* jobb *šad* korában a *tarduš* csoport (az orchoni feliratokon *hodun*, azaz 'nép') ura volt, akkor szinte bizonyosra vehetjük, hogy az először a *yabyu*, majd abal *šad* méltóságát viselő nagybátyjának, valamint az ő leszármazottainak a *tölis* csoporthoz kellett, hogy közük legyen. Logikánk egyetlen ponton látszik megbicsaklani. Ahogy azt a földrajzi koordinátákból láttuk, az ongini felirat a *Küli čor* feliratától nem keletre, hanem délnyugatra található. Pontosan az ellenkező irányban tehát, mint ahogy arra az elmondottak alapján számítani lehetett volna.

Ennek az ellentmondásnak a feloldásában azonban éppen az ongini felirat siet a segítségünkre. Ezt a feliratot ugyanis nem *El etmiş* (To-szi-fu) *yabyu*, illetve vélhető utóda, hanem a fiatalabbik fia emlékére állították. Ő a *bilgä išbara tamyar tarqan* méltóságnévet viselte. Nem volt tehát szükség szerű, hogy halotti emlékműve (és feltételezhető szálláshelye) a *tölis* csoport területén legyen. Hasonló rokonsági bokorral ismerkedhetünk meg az Ikhe Aszkhete (Ih Aszgat, Höl Aszgat)-i

feliraton is. Ezt egy *altun tamyar tarqan* tiszteletére állították. Ezen a feliraton szintúgy bemutatták az elhunyt bátyját, aki ebben az esetben a *täkäs küil tudun* címet viselte.²⁷ Ezek szerint valóban joggal tételezhetjük fel, hogy *El etmiş yabyu* és idősebbik fia a *tölis* csoport urai lehettek, míg a fiatalabb fiú valahol másutt tartotta a szállását.

A következő kérdés, amelyre választ kell kapnunk, hogy nagyjából mikor állíttathatták ezt a feliratot. Clauson véleménye szerint a felirat 731-re keltezhető. Vojtov szerint 719 a helyes dátum, míg Rybatzki szerint már nem is türk, hanem ujjur kori szöveggel állunk szemben.

A szövegben közvetlen évjelölés nincs. A 12. sorban Clauson megkísérel egy *qoñ yil* (birka év) rekonstrukciót adni. Véleménye szerint ez az év 731. Ezzel párhuzamosan a felirat 10. és 11. sorában a *tänri bilgä qayan* kifejezést olvashatjuk. Clauson fordításában: „sacred Bilge Kagán”. Ez a kifejezés azonban nem vonatkozhat a *Bilgä qayan* korára. Ő sosem használta ezt a címet. Létezik viszont egy uralkodó, akire ráillik ez a cím. *Bilgä qayan* kisebbik fia ő, aki 740-ben kapta a T'eng-li címet a kínai udvartól. Eredeti trónneve pedig *Bilgä qutluy* volt. E trónnév adományozásának története szintén zavaros. Bilge kagán (716–734) utóda eredetileg idősebb fia, Ji-zsan kagán lett. A *Kiu T'ang su* szerint Ji-zsan rövid uralkodás után megbetegedett, majd meghalt, míg a *Szin T'ang su* értesülései szerint nyolc évet ült trónon halála előtt.²⁸ Öccse és utóda, az eredetileg Pi-kia-ku-to-lu (*Bilgä Qutluy*) néven trónra lépő kagán ugyanis a *Szin T'ang su* szerint 740-ben kapta meg Kínától a Teng-li (*Tänri*) kagáni címet. A helyzetet tovább bonyolítja az a Pelliot által közzétett két szöveg, a Bilge kagán kínai sírfelirata és egy császári ediktum, amely Pelliot

²⁶ Kiadásait I. *Samojlovič-Kotwicz*: Le monument turc d'Ikhe-Khuchotu en Mongolie centrale. *Rocznik Orientalistyczny*, 4. (1926) 60–103.; *Sz. G. Malov*: i. m. 25–30.; *T. Tekin*: i. m. 257–258., 293–294.; *Gerard Clauson* *Edward Tryjarski*: Inscription of Ikhe Khushotu. *Rocznik Orientalistyczny*, 34. (1972) 7–33.; *Bold*: i. m. 132–153. Mi Tekin, valamint Clauson és Tryjarski kiadásait vettük alapul.

²⁷ Kiadásai: *W. Radloff*: Inschriften, 258.; *H. N. Orkun*: i. m. II. 123.; *Malov*: i. m. 46.; *Bold*: i. m. 74.

²⁸ LMT, 179. [KTS]: „Im 20. (732) Jahr wurde der Klein-Schad von seinem Großwürdenträger Mei-lu Tsch'o vergiftet. Das Gift wirkte aber ehe er starb. ließ er Mei-lu Tsch'o und alle seine Anhänger hinrichten. Nach seinem Tode [ti. a Bilge kagán] machten seine Leute seinen Sohn zum I-jan Khagan, und der Kaiser befahl dem Tsung-tscheng-k'ing (Präsidenten des Familienamtes der Dynastie), Li Ts'üan, sich zu I-jan zu begeben, um zu kondolieren und ihn gleichzeitig zum Khagan zu ernennen. Für den Verstorbenen ließ der Kaiser Grabstein und Grabtempel errichten; dazu befahl er dem Geschichtsbeamten K'i-kü-schL-jen (Wort-Chronisten) Li Jung die Grabinschrift zu verfassen. Kurz darauf erkrankte I-jan Khagan und starb. Nun machte man seinen jüngeren Bruder zum Teng-li Khagan.“

olvasatában 735-re datálva *Tängri* (*T'eng-li*) kagánnak címzi a türkök uralkodóját. A Bilge kagán kínai sírfeliratának 23. sorában találjuk a datálást, miszerint azt a *k'ai-jüan* ciklus 23. évében, azaz a mi időszámításunk szerinti 735. évben állították. A felirat 19. sorában olvasható a Teng-li kagán címének második írásjegye.²⁹

Még súlyosabban esik a latba az a császári ediktum, amelyet 735-ben Hüan-cung császár nevében Csang Kiu-ling fogalmazott, és az ő irodalmi hagyatékából fordított le Pelliot. Az ediktum szövegében a császár arról értesíti a kagánt, hogy gyásza és atyai érzelmei okán teljesíti a türkök *Ko-li-si erkin* útján előterjesztett kéréseit, valamint hogy Li C'üan vezetésével részvét-nyilvánító követséget küld a türkökhöz, amely a császár együttérzésének kinyilvánításán túl az elhunyt halotti templomát és sírszobrát is fel fogja állítani.³⁰ Pelliot a Bilge kagán feliratának *Lisün tay sähün* néven említett kínai követében Li C'üan nevének átírását látja.³¹ Ugyanakkor amellett is érvelt, hogy a kínaiak 735-ben és 740-ben ugyanazzal a címmel iktatták volna be a két fivért.³² Ez egyrészt – ahogy azt maga Pelliot is megjegyezte – példa nélkül való volt a türk kagánok történetében. Másfelől viszont nyitva maradt a kronológia kérdése, hiszen a Pelliot által javasolt kronológia minden forrásunknak ellentmond. A forrásokat

analizáló Liu Mau-tsai két megoldási lehetőséget javasolt, anélkül hogy bármelyik mellett letette volna a garast. Az egyik szerint Ji-zsan nem lett volna más, mint a Bilge kagán halála előtt nem sokkal az élők sorából eltávozott fia, aki ekképpen kiskagánként fejezte volna be földi pályafutását. A másik szerint Ji-zsan valóban örökölte volna a trónt, intrikus anyja viszont megölette, s nem hozta ezt Kína tudomására.³³ Kljastornij, Jakinf atya (Bicsurin) régi datálását követve 739-re teszi Ji-zsan kagán halálát, ugyanakkor uralkodásának kezdő évcként a 734-et adja meg, s ezt a dátumot követi Vásáry is.³⁴ Szó szerint követi a kínai forrást, Scharlipp a datálás kérdésében azonban nem foglal egyértelmű állást.³⁵ Más utat jár Golden, aki Ji-zsan halálát 734-re téve a *Szin T'ang su* által említett nyolcéves periódust, Pi-kia-ku-to-lu (majd Teng-li) kagán uralkodási évkörét 734 és 741 közé teszi.³⁶ Utolsó munkájában ugyanezt követi Geng Shi-min is.³⁷ A már idézett forrásaink ugyanis nemcsak azt állítják pozitívan, hogy Ji-zsan nyolc évet uralkodott, de három Kínába küldött követségéről is tudnak. Végezetül a *Kiu T'ang su* azt is tudni véli, hogy az ő uralma alatt épült fel atyja sírkomplexuma. A nyolcas évszám magyarázatát szintén megtaláljuk a *Kiu T'ung su* császári évkönyveiben. Ezek szerint újévi üdvözlét követően, még 741-ben elhunyt T'eng-li

229. [HTS]: „Aber kurz darauf [ti. tervezett esküvőjének elrendezése után] wurde er von Mei-lu Tsch'o vergiftet; aber er hielt die Todesqualen aus und ließ Mei-lu Tsch'o hinrichten und dessen Angehörigen vernichten; dann starb er (734). Der Kaiser veranstaltete seinetwegen eine Trauerfeier und befahl dem Tsung-tscheng-k'ing (Präsidenten des Familienamtes der Dynastie) Li Ts'üan, sich zur Kondolenz (zu den T'u-küe) zu begeben. Dann ließ er einen Tempel (für ihn) errichten und befahl dem Chronisten Li Jung, die Grabschrift zu verfassen. Die Leute des (T'u-küe-) Staates setzten gemeinsam seinen Sohn als I-jan Khagan ein. I-jan Khagan regierte acht Jahre und starb. Er hatte insgesamt dreimal Gesandte an den Kaiserhof geschickt. Sein jüngerer Bruder wurde sein Nachfolger. Dieser war Pi-kia-ku-to-lu Khagan. Der Kaiser befahl dem Yu-kin-wu-wei Tsiang-kün (General der rechten Vogel-Garde) Li Tsch'i mit seiner Ernennungsurkunde zu den T'u-küe zu gehen um (den Khagan) zum Teng-li Khagan zu ernennen (740).”

²⁹ Paul Pelliot: Neuf notes sur les questions d'Asie Centrale. *T'oung Pao* 26, (1929) 234.

³⁰ Pelliot: i. m. 236–238.

³¹ HS II: *lisün tay sähün bašadu beš yü: övün kälti* 'Li C'üan ta *ciang-kün* (nagygenerális) vezetésével ötszáz férfi jött'.

³² Pelliot: i. m. 244–246.

³³ A Ji-zsan és Teng-li közötti kapcsolat elemzését, részletes irodalommal l. LMT, 627–629.

³⁴ Bicsurin (Jakinf): Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. I. Moszkva, 1950. 276; Sz. G. Kljastornij: Древнепоркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Moszkva, 1964. 43.; Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. 79.

³⁵ W. E. Scharlipp: Die frühen Türken in Zentralasien. Darmstadt, 1992. 43

³⁶ B. Golden: An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. Wiesbaden, 138.

³⁷ Geng Shi-min: Die alttürkische Steppenreiche (552–745) In: H. R. Roemer–W. E. Scharlipp (eds.): History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period/Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique. (Philologiae et Historiae Turcicae Fundamenta III. Berlin, 2000. 122.

kagán. Ha a 741-es évszámhoz viszonyítjuk a nyolcat, rájöhethetünk, hogy a *Szin T'ang su* türk fejezetét szerkesztő kínai krónikás nem tett mást, mint összemosta a Bilge kagán két fiának összesen nyolcéves uralkodási idejét, majd azt az idősebb fiúnak tulajdonította.

Jelenleg nem tudunk pontos különbséget tenni a két fiú uralkodási ideje között. A kronológiai zavar eloszlása azonban nem jelenti a címek körüli bonyodalmak megoldódását. A császári ediktum és a Bilge kagán kínai sírfelirata nyilvánvalóan egykorú források. A névtévesztés esete ebben az esetben nyilvánvalóan nem állhatott fenn. Ugyanakkor egy sajátos körülményre bukkanunk a Bilge kagán felirat zárórészeiben. Az elhunyt kagán gyászszertartását megrendező, síremlékét felállíttató fia ugyanazzal a címmel él, mint atyja: *tānri tīg tānri yarātmiš türk bilgä qayan* (II. S 13). Azaz a korábban egyéni uralkodói trónnév örök-

lődővé vált. Ez az átalakulás pedig éppen érthetővé teszi azt, amit Pelliot hitetlenkedve szemlélt. A *tānri* kifejezés beépült a kagánok állandó nomenklatúrájába. Az ongini felirat, amelyet 740-re datálunk, tehát arra az évre, amelyben a *Qutluq Bilgä* kagán Kínától megkapta a T'eng-li kagán címet, először nevezi az uralkodót a *tānrikän* címen. Ebből következtethetünk bizonyos hatalmi tendenciákra is: a korábban aktív kagáni hatalom visszavonulására a szakrális tekintély ősök megerősítette bátyái mögé.

Súlyos kronológiai zavart jelent viszont, hogy e *Tānri qayan* uralkodási idejére nem esett birka év. Említettük azonban, hogy a *qoñ yil* Clauson kiegészítése. Ha visszatérünk Radloff eredeti, *luu yil* ('sárkány év') olvasatához, a megoldás tisztán áll előttünk. 740 ugyanis sárkány év volt. A felirat tehát egy 740-ben elhunyt személyről emlékezik meg.

BÁLINT CSANÁD

A Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a korai középkori régészet szemszögéből

Mi a „kapcsolat”?

E konferencia témaválasztása telitalálat: egyfelől kézenfekvő, másfelől annyira azért mégsem volt az – nyilván a jól ismert földrajzi, történeti és kulturális összefüggések miatt –, hogy már korábban másoknak is, többször is eszébe jutott volna. Közhely, hogy a Mediterráneum az európai civilizáció bölcsője volt. A vele kialakult kapcsolatokat régióként, valamint korszakokként vizsgálva természetesen számon is tartják. E megközelítésmódban azonban rejlik bizonyos veszély. Amikor ugyanis a kapcsolatokat pusztán régiókra és/vagy korszakokra korlátozottan kutatják, akkor könnyen előfordulhat, hogy félreértik vagy túlértékelik azokat. (Ennél már csak az a sajnálatosabb, hogy átfogó elemzések egyáltalán nem is születnek.) A korlátozott megközelítés pusztán annyiban lehet indokolt, hogy Európa nagy régióinak mindegyike valóban más-más módon állt kapcsolatban a Mediterráneummal. Összefoglaló elemzésre vár azonban, hogy ezen eltérések nem egyedül a földrajzi közelségnek vagy távolságnak voltak a függvényei. Mert evidens ugyan, hogy Dél-Európa eo ipso a Mediterráneum része volt, Észak-Európa pedig minden tekintetben a legtávolabb állt tőle (éppenséggel figyelemre méltó és követendő, hogy ennek ellenére milyen sok konferencia, tanulmány foglalkozik az utóbbi mediterrán, bizánci kapcsolataival), de ugyanúgy eltérő volt Nyugat- és Kelet-Európának a Déllal kialakult kapcsolatrendszere is. Hogy a földrajzi távolság szerepe valójában másodlagos, azt legjobban Lutetia példája mutatja, hiszen a Római Birodalomhoz, azaz – földrajzi szemszögéből nézve – a Mediterráneumhoz való szoros kapcsolódása vitathatatlan tény. Csakhogy vannak olyan esetek, melyeknél a Földközi-tengertől, illetve annak

valamelyik beltengerétől való ugyanakkora távolság mellett senki sem merészelne az előbbiéhez hasonlóan szoros kapcsolatot feltételezni: ilyen pl. a Visztula forrásvidéke, a pripjatyai mocsarak meg a Don-kanyar, pedig Krakkó az Adriától és Breszt meg Volgograd a Fekete-tengertől ugyanolyan messze esik, mint Párizs környéke az Oroszlán-öböltől! A „kapcsolat” maga tehát nem a Mediterráneumtól való közelségtől vagy távolságtól függött, s ez így lehet más korok, más régiók különféle kapcsolatai esetében is.

A „kapcsolat” fogalma, mely e konferencia tárgyát is képezi, a tágabb értelemben vett történeti kutatások egyik leggyakrabban és leginkább rugalmasan használt kifejezése. Alapvetően kétféle tartalmat fedhet: a szorosabb, a mélyebb értelemben vett mindig a történeti folyamatok függvénye, míg a felszíni vagy alkalmi megnyilvánulásaiban vizsgált „kapcsolat” mindig időszakos helyzet (pl. politikai szövetség), alkalmi esemény (pl. követjárás) lecsapódása. Külön kell itt szólni a régészetről, mert ott ez a fogalom megint csak mást takar: diszciplínában a leggyakrabban tárgytipusok, ornamentikai elemek hasonlósága esetében szokás erről beszélni. (Hozzá kell ehhez tenni: arról sosem esik szó, hogy konkrétan, történetileg mit is fedhet egy-egy ilyen hasonlóság.) S bár nagy nyomatékkal intek mindenkit az egyes leletek között megfigyelhető hasonlóságok történeti (túl)értékelésétől, azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy bizonyos esetekben a legkisebb hasonlóságok is sokat mondhatnak. (Ez olyankor fordul elő, amikor egy-egy ilyennek a pusztán meglétét olyan leletegyüttesek, kultúrák, régiók leleteivel vetjük egybe, ahol az adott tárggyal, kultúrával való hasonlóságok még csak elő sem fordulnak.)

A Kárpát-medencére térve, említett példámra visszautalva: amiként a dolog lényegéből auto-

* Elhangzott angolul a Collegium Budapest 2003-ban Budapesten rendezett The Mediterranean and the Carpathian Basin című konferenciáján.

matikusan fakadt Lutetia, azaz Gallia provincia és a Mediterráneum, azaz a Római Birodalom egymáshoz fűződő viszonya, ugyanaz volt jellemző Pannonia provincia, azaz Róma, és a Mediterráneum kapcsolatára is. Továbbmenve: amint azt a Deutsches Archäologisches Institut által irányított, ezen címet viselő széles körű közép- és kelet-európai program fényesen igazolja, a római kori Barbaricum fogalma más-más jellegű és intenzitású kapcsolatot fed pl. a magyar és a lengyel Alföld esetében. Mindezekből következik, hogy ha egyetlen régiót teszünk vizsgálatunk tárgyává, akkor annak bármely más régióval, így a Mediterráneummal való „kapcsolatai” is feltétlenül csak az adott korszak és a különféle politikai változások függvényeiként jelentkeznek.

Mi a „Mediterráneum” a kora középkori Kárpát-medence tekintetében?

Rövid szakirodalmi tájékozódás után kiderül, hogy ez a kérdés teljesen tisztázatlan, ugyanakkor a Kárpát-medencei kutatók számára a „Mediterráneum” triviálisan, a priori „Bizáncot” jelent. A kutatásban tovább elmélyülve látható, hogy a sok művészettörténész és régész közül még senki sem vizsgálta meg: egyáltalán mi a „bizánci”? (Az iszlám művészetre vonatkozóan Oleg Grabar fogalmazta meg és elemezte ezt a kérdést.) Könnyen érthető, hogy a császári palota mozaikjait, a Sinai kolostor ikonjait vagy a ciprusi kincs táljait kutatókban nem merül föl ez a probléma, csakhogy égető szükség volna az Ibériai félszigetre, Észak-Afrikára, Itáliára, a Balkánra, a Fekete-tengerre, Éle-Ázsiára és a Felső-Nilus vidékére, azaz a legkülönbözőbb népekre és helyi kultúrákra kiterjedt birodalom anyagi kultúrájában megmutatkozó egyezések és különbségek szintetizáló tanulmányozására is. Ennek elvégzését persze még a régészeti leletek tekintetében sem vállalhatom magamra, sőt a feladat rendkívül komplex és feltáratlan volta miatt még a Kárpát-medence esetében sem. Mint cseppben a tenger, tehát már egyedül ez utóbbi helyzetben is megmutatkozik a jelzett elemzés szükségessége. A világban folyó bizantinológiai kutatások homlokterében, a kiállítási katalógusokban és a népszerű(sítő) munkákban mindig csak a kiemelkedő

művészi értékű produktumok állnak (többnyire ugyanaz a néhány száz emlék vagy tárgy). Amivel nem szokás számolni: azok „mögött”, „alatt” ott van a közép-, délkelet- és kelet-európai régészek által feltárt leletek tömege. Ezek nyersanyagukat és technikai, művészi színvonalukat tekintve – az előbbiekhez mérve – másod- és harmadosztályúnak minősülnek ugyan, de van velük szemben egy behozhatatlan többletük: pontosan keltezhetőek és konkrét történeti kontextusban kerülnek elő. Az említett régészekre vár annak tisztázása, hogy egyáltalán mi és miért tekinthető eredeti bizánci készítménynek, és a leletek között melyik az, amelyik a bizánci kultúra hatása alatt született. Van egy szélesen elterjedt felfogás, mely szerint a „szép = bizánci”. Ám ha megnézzük a birodalom jól kutatott provinciáiban napvilágot látott leletanyagot, kiderül, hogy az mind technikai, mind művészi színvonal tekintetében erősen rétegzett, úgyhogy az említett szemléletmód tarthatatlan volta nyilvánvaló. A jól és intenzíven kutatott Közép- és Délkelet-Európa régészete releváns szempontokkal fogja még gazdagítani a bizánci anyagi kultúra vizsgálatát.

Merről jött ide a bizánci hatás?

A földrajzi és történeti viszonyok egyértelmű volta miatt gondolja mindenki, hogy a „Mediterráneum” a kora középkori Kárpát-medence számára első megközelítésben „Bizáncot” jelent. Ha azonban tovább elemezzük ezt a kérdést, akkor kiderül: valójában még nem vizsgálták a kutatók, hogy ténylegesen honnan, mely irányból jött a Kárpát-medencét ért bizánci hatás. Nyilvánvaló, hogy területünkön kevésbé valószínű pl. az észak-afrikai vörös kerámia, a béticai övcsatok és a szíriai üvegek jelentős számú előkerülése. Ezért a legtermészetesebbnek tűnik a Balkánra gondolni, csakhogy vannak – idő, illetve hely hiányában itt nem részletezhető – apró történeti és régészeti jelek, melyek egyértelműen mutatják: az avarkorban a bizánci kapcsolatokkal összefüggésben az Itáliai-félszigetet is számításba kell vennünk. Sajnos e súlyos dilemma eldöntésében az olaszországi kora középkori régészetnek az elmúlt évtizedekben elért nagy eredményei, a reprezentatív I Bizantini in Italia című kötet sem nyújtanak kellő segítséget.

A Kárpát-medenceinél könnyebb helyzetben van a német régészet, mert ott – a nagyszámú apró elemzésnek köszönhetően – már sikerült megvilágítani, pontosabban, igazolni azt a – földrajzi okból igencsak kézenfekvő – helyzetet, hogy a Dél-Németországban mutatkozó mediterrán elemek (tárgytípus, ornamentika, pénzleletek) az Alpok déli oldaláról érkeztek oda.

A 9. századi morvák és a 10. századi magyarok esetében – Bizánc időközben bekövetkezett területvesztései következtében – már nyilvánvaló, hogy mindaz a hatás, ami a birodalom irányából érhetett őket, csakis délkelet felől, a Balkánon keresztül érkezhetett. E hatásnak a kutatás számára teljesen új és izgalmas megnyilvánulása a hosszú időn át a honfoglaló magyar művészet specifikumának tartott „tarsolylemezes stílus” bulgáriai előfordulása és az ott az utóbbi évtizedben nagy számban napvilágra kerülő, honfoglaló magyar típusú övveretek. Újdonságot jelent továbbá, hogy egy eddig kelet-európai, kazáriai eredetűnek tartott edénytípus (bordásnyakú palack) Itáliában és a Közel-Keleten is előfordul, következésképpen az Bizánc hatását s nem valamilyen kelet-európai hagyomány, netán etnikum jelenlétét jelzi a 10. századi Kárpát-medencében. Árnyalja a képet, hogy alaptalannak bizonyult a 11. századi templomi kőfaragványok ornamentikájával kapcsolatos, hosszú ideje élő, de tételesen sosem igazolt elképzelés (Marosi Ernő). Megerősítették ezt Takács Miklós kutatásai, aki igazolta a korábban fölmerült gyanú helytálló voltát: a 11. századi palmetták nem a 10. századiak továbbélései, hanem az észak-adriai kőfaragó művészet helyben továbbfejlesztett változatai. Minthogy pedig az a térség abban az időben már jó ideje elszakadt Bizánctól, ezért a 10–11. századi Magyarország esetében a Mediterráneum fogalma alatt már végleg nem lehet kizárólag Bizánctól érteni! (Egy késő avar kori képtípussal kapcsolatban látom a lehetőségét annak, hogy a Kárpát-medence és az Észak-Adria között már a 8. század második felében is fennállt volna egy ilyen kapcsolat.)

Hogyan, miben nyilvánult meg a kapcsolat?

A kora középkori Kárpát-medence régészetében a „mi a bizánci?” – egyelőre megoldatlan – kérdése

különösen nagy horderejű az avarok és a 10. századi magyarok esetében. Ugyanez jóval kisebb súlyú a gepida és langobárd hagyatéék kutatásában, mert e két nép anyagi kultúrájába csak néhány ékszertípus (pl. kubooskaédeses fülbevaló, gyöngy), használati eszköz (pl. kétfejes csontfésű), ornamentikai elem (pl. kerámia bepecsételt díszítés) került be Bizánctól, a többi egyértelműen a germán világba tartozik. Más a helyzet az említett két, kelet felől jött nép esetében. Már eddig is tudunk két fontos kora avar kori tárgytípusról, melyek elemzése tárta föl, hogy nem keleti, hanem bizánci eredetűek (láncza, bizonyos nyílhegyek). Legutóbb a veretes öv keleti, steppei eredetével kapcsolatos közhely megalapozatlanságára mutattam rá, véleményem szerint egyúttal igazolva e viseleti darab bizánci eredetét. Gyanúm szerint hasonló a helyzet a vaskengyellel kapcsolatban is, mert a másik nagy közhely – a kengyelt az avarok terjesztették volna el Európában – semmilyen elemzésre sem épül. Tény, hogy a távol-keleti leletektől 3–4 évszázad és 5000 km választja el az avaroknál is bizonyíthatóan csak a 7. század elején elterjedő kengyeleket. Mindemellett vannak persze az avar régészeti hagyatéékban bizonyos leletek, melyek bizánci eredetűek sosem fért kétség (pl. az I. Justinianus-kori pecséttel ellátott tépei táltőredék, s az unikális budakalászi korsó). Csakhogy e nép anyagi kultúrájának egészében annyira elvitathatatlanul és oly mértékben érzékelhető Bizánc hatása, hogy az – nagy nyomatékkal – fölveti a szükségességét: az avar tárgyak és ornamentika eredetkérdését újra kell tárgyalni. Az említett hatás mértéke a harmadfél évszázadon át uralkodó, különben keleti, steppei eredetű avarok esetében szerintem akkora, hogy régészeti hagyatéukra vonatkozóan helyénvalónak láttam a „bizánci peremkultúra” kifejezés használatát. (E minősítés első szakirodalmi fogadtatása kedvező volt.)

A világhírű nagyszentmiklósi kincs abszolút egyedi, s ez a bizánci kultúrához fűződő kapcsolatában is megmutatkozik. A vele foglalkozó hatalmas irodalom és a körülötte sorjázó problémák részletezése nélkül egyetlen szempont kiemelését tartom itt szükségesnek: a kincs úgy mutat bizonyos kapcsolatokat Bizánccal, hogy közben a legkisebb kétség sem merülhet fel aziránt, hogy nem bizánci ötvösök munkáival van dolgunk. Érdekes

megfigyelünk, hogy míg több edény típusa is a bizánci, sőt a római fémedény-művességből vezethető le, ugyanakkor egyikük sem egyezik meg pontosan azokkal. A művészi önállóság másik, különös megnyilvánulása, hogy a nagyszentmiklósi edények díszítése egyetlen esetben sem hasonlít a bizánci fémedényekére, miközben jó néhány olyan ornamentikai elemet látunk rajtuk, melyek a bizánci művészet más területein (ékszerek, kőfaragványok, mozaikok) voltak gyakoriak. Ezek az ötvösök tehát jól ismerték Bizánc anyagi kultúráját, de azt nem másolták, utánozták, hanem a saját kulturális nyelvükre fordították. Egy konkrét, valóban a nyelvtudásban is megnyilvánuló példáját mutatja ennek a kincs két görög feliratos csészéje (9., 10. számú). Bár elszomorító látni, hogy a bizánci keresztelőkkel foglalkozó hatalmas irodalomban mennyire nem szenteltek ezeknek figyelmet, mégis éppen ez az irodalom mutatja meg egyértelműen, hogy a kora középkori bizánci keresztelők különféle típusait mennyire egységesen követték Európában a különféle mesteremberek a birodalom határain kívül és belül egyaránt. Ezért ha a nagyszentmiklósi keresztábrázolások nem illenek bele egyik jól ismert típusba sem, akkor azokat nem bizánci ötvösök munkájának kell tartanunk. Megerősíti ezt görög feliratuk epigráfiai jellege is. Nem véletlen ugyanis, hogy még senkinek sem sikerült a szövegüket általánosan elfogadott módon megfejteni; meggyőződésem szerint azért, mert ezek az ötvösök járatlanok voltak a görög nyelvben, s a valamilyen módon elébük került görög betűs, nyilvánvalóan kereszteléssel kapcsolatos szöveget csak bizonytalanságokkal tudták lemásolni. A közelmúltban pedig bizonyítékát sikerült találnom annak, hogy ezek az ötvösök avarok voltak: a csészék külső oldalán látható, epigráfiailag tökéletes rovásírásos feliratok készítése ugyanis megelőzte a középső medaillont szegélyező görög szövegét.

Külön feladatot jelentene a Kárpát-medencei kutatás számára elkészíteni a 9. századi Morva Fejedelemség bizánci kapcsolatainak régészeti szempontú analizisét. Különös módon eddig nem született ilyen, pedig nem pusztán a szlovák történettudomány és bizantinológia, hanem a cseh és szlovák régészet is köztudottan kitüntetett helyet biztosít Magna Moravia kutatásának s azon belül

is bizánci kapcsolatainak. (Ismert, hogy Bizáncnak a Morva Fejedelemségben játszott szerepe a cseh és szlovák nemzeti tudat kialakulásában is meghatározó jelentőségű volt.) Az említett összefoglaló munka elkészítése viszonylag könnyű lenne, mivel a 9. századi morva leletanyag egymástól jól elkülönülő négy csoportra oszlik: az eredeti, helyi elemek mellett (poszt)avar, keleti frank és bizánci jellegű komponensek mutathatók ki. (Külön értéke lenne e szintézisnek, hogy még módszertani tanulságot is kínálna az egykorú Kárpát-medence többi régiójának vizsgálata számára, hogyan alakul ki több összetevőből egy régészeti kultúra.) A bennünket most érdeklő bizánci jellegű tárgytipusok a 9. századi morva anyagi kultúra több területén is fellelhetők: az ékszerek között (fülbevalók, gyöngyök, a híres díszített füles gombok stb.), a kerámiában (füles palackok), a fegyverzetben (bronzmarkolatú kard) és a vallási élet tárgyi emlékei között (kereszt, ereklyetartó). A 9. századi morvák fém munkaeszközei esetében – a kutatás jelenlegi szintjén – sem a hasonló bizánci, sem a nyugat-európai leletek esetében nem állapítható meg, hogy melyik típusuk honnan került a Kárpát-medence északnyugati sarkába. Falko Daim legújabb megfigyelése fényében különösen nagy szükség lenne az említett analízisre, ő ugyanis a késő avarkor, a 8. század legvégén új, bizánci (jellegű) övdíszek elterjedését feltételezi a Kárpát-medence nyugati és északi peremvidékein. (Tény, hogy a későbbi Morva Fejedelemség területén néhány olyan késő avar típusú övveret látott napvilágot, melynek díszítése lényegesen eltér a jellegzetesen avaroktól.) Azt hiszem, jobb lenne inkább ebben az irányban keresni a 9. századi morva leletanyag bizánci gyökereit, mintsem a rövid ideig tartó és a források szerint politikai, egyházi csatározásokkal terhelt Cirill- és Metód-féle térítésekben.

Mint mindenben, így Bizánc és a Kárpát-medence kapcsolataiban is alapvető változás állt be a magyar honfoglalás után. Köztudott, hogy a történetileg ismert fordulópontot a főfejedlem után rangban második és harmadik vezér 948-ban történt konstantinápolyi megkeresztelkedése jelentette. Az előbbi maga a császár merítette víz alá, aki újdonsült keresztfiát „sok pénz uraként” és egy „Turkiába” kinevezett püspökkel küldte

haza. (Az utóbbi megnevezést mindenki Kelet-Magyarországra, Erdélyre lokalizálja.) Többször készült számvetés a 10. századi Magyarországon talált, nem kis számú bizánci típusú leletről; jelentőségüket érzékelteti, hogy ereklyetartó keresztből több látott napvilágot, mint az egész Balkánon! Bár jó ideje óvakodom a régészeti emlékek történeti túlértékelésétől, ettől a jellegzetes kelet-európai hibától, így is érdemes fölfigyelni arra, hogy az említett leletek kétharmada a Tiszától keletre, azaz az említett Turkia részeként számon tartott országrész területén került elő. A keresztekkel kapcsolatban azonban elővigyázatosságra int, hogy múzeumainkban eddig – a Balkántól eltérően – egyetlen körmeneti kereszt sincs. Lehetséges tehát, hogy a magyarországi ereklyetartó kereszték nem annyira a hit jelvényeként, mint inkább csak ékszerként kerültek a ha-

lottak mellé. (E kérdéskörnek Nyugat- és Észak-Európában nagy irodalma van.) Kisiskolások is tanulják, hogy a hatalomra kerülését követő évben Géza nagyfejedelem a német császárhoz küldött követséget, azt pedig történész- hallgatók is tudják, hogy ez nemcsak a nyugati kereszténység felvételét, de Magyarország európai integrációját és – történeti távlatban – fennmaradása biztosítékát is jelentette. Megfigyelhető, hogy a nyugati elkötelezettség, majd a schisma nem érintette lényegesen a magyarok délkeleti politikáját, s jó néhány – a jelen kötettel köszöntött Székely György több munkájában is számba vett – adat, esemény és tárgy illusztrálja: Magyarország és Bizánc a későbbi századokban is intenzív, különleges kapcsolatokat alakított ki egymással. Ennek megtárgyalása azonban már nem lehet az én feladatam.

Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban

Közismert, hogy az I. (Szent) István verette első magyar pénzek olyan mennyiségben jelentek meg az uralkodása alatt használatban lévő pogány temetők sírjaiban, hogy az egy-egy pénzdarabnak a halott szájába vagy markába rejtését, vagyis a „halotti obulus” adásának 11. századi közép-európai szokását többen innen származtatták, miközben a magyarokhoz jutása vitatott maradt: sem bizánci, sem frank bajor eredetét nem sikerült kimutatni.¹ Kézénfekvő lett volna keletről hozott hagyománynak tekinteni, de a honfoglaló magyarok temetkezései eltérő érmefelhasználást jeleztek: ők elsősorban ruházatukat és lószerszámukat díszítették átlukasztott, felerősíthető érmékkal, de ékszerként is viseltek ilyeneket; s bár e pénzdaraboknak nem kizárható „kalandozási emléktárgy” jellegük mellett elsődlegesen nemesfémértékük volt, még amulett szerepük is lehetett. Amikor a korszak ilyen típusú emlékeit összegyűjtöttem, természetesen számba vettem az egyéb módon eltemetett pénzeket is, de sajátos kutatói szűklátókörűséggel nem figyeltem fel a jelentőségükre.² Közéjük sorolhatók a nem felerősítésre szánt, azaz átlukasztás nélküli egész, félbe vagy negyedbe vágott veretek, azok az átlukasztott pénzdarabok, amelyekre a feltárók a tarsolyban vagy textilbe csomagolva bukkantak, továbbá azok az ép vagy átlukasztott példányok, amelyek sajátos helyzetük alapján a szemfedőre lehetettek varrva, végezetül a halotti obulusként a csontváz szájüregében vagy kezében lelt pénzek.³

A leletek első csoportját tehát az ép, illetve meglévő, hiányos állapotukban átlukasztás nélkülinek mutatkozó érmék alkotják. Ilyen érme előkerült klasszikus halotti obulus helyzetben, azaz a halott szájüregében is (19, 29, 41, 42), de inkább a többi testrész táján: a jobb (22) és a bal (22) szemüreg fölött, a bal mellkasban (19), a jobb mellkas és könyök között (16), a bal alkar külső oldalánál (36: 2 db), a jobb medencelapát felső szélé alatt (31), a jobb medence felett (12), valamint a csontváz felett, talán a sírba hajítva (28), megfigyeletlen helyen (5, 9, 44, 45: 2 db, 46: 4 db), végezetül feldúlt sírok leletei között (2, 3), vagyis 19 esetben, mintegy 24 érmét érintve. E sorozatot a töredékes állapotában átlukasztás nélkülinek tekinthető további 6 eset 6 verete egészíti ki, amelyet a szájüregben (13, 22), a koponya jobb oldalán (18), a nyakcsigolyákon (35), talán a jobb kézben (39), továbbá egy újra feltárt sír fenekén (43), végezetül ismeretlen helyen (6) letek.

A leletek második csoportját alkotó átlukasztott érmék egy része az ásató megfigyelése szerint – ugyancsak jellegzetes halotti obulus helyzetben került elő, azaz a szájüregben (1, 4?, 7, 15?, 26?, 27?, 33, 34/patinanyom?, 40, 47?, 48?, 54), a jobb (8, 47: 2 db, 55, 56?) vagy a bal (47: 2 db), vagy valamelyik (30) kézbe fogva. Más részüket azért tekinthettem nem dísz pénzmellékletnek, mert sírbéli helyzetük ezt megengedte:⁴ egyetlen leletként a koponya jobb oldalán (25), a bal halánték mellett (10), az állkapocs alatt (4), (vászon?)szövetbe csavarva a

¹ Bóna, István: Studien zum frühawarischen Reitergrab von Szegvár. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 32 (1980) 90–92.; Bálint, Csomád: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica 11 (1991) 176.

² Kovács, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Fontes Archaeologici Hungariae. Bp., 1989.

³ Az antik hagyomány Nyugat-Európában a romanizált kelták körében, majd a 4–5. századi germán és szláv világban, immár a kereszténység terjedésével egyidejűleg kialakult, pogány elemeket is magában foglaló népi gyakorlat révén terjedt el. Hermann, Alfred: Charon. Reallexikon für Antike und Christentum 2 (1954) 1053., 1056–1060.; Steuer, Heiko: Zur Gliederung frühgeschichtlicher Gräberfelder am Beispiel der Münzbeigabe. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 6 (1970) 148–149. Korábban, Nagy Sándor (i. e. 336–323) hadjáratai idején viszont eljutott ez a hagyomány Belső-Ázsiáig, ahol találkozott a tőle függetlenül kialakult kínai gyakorlat hatásával, s onnan visszajutott Kelet-Európába az avarok Kárpát-medencei betelepülésével egy időben: Bóna, I.: az 1. jegyzetben i. m. 86–90.

⁴ Így a koponya körül, az áll- és a nyaktájon akkor, ha egyetlen melléklet volt az érme, illetve ha a halottra gyöngysort nem adtak, bár természetesen egyetlen átlukasztott pénzdarab is lehetett nyakba akasztott, akár még egy férfi esetében is.

bal alkar csuklótáji vége alatt (?) a hason (21: 5 db), illetve ugyanúgy, de megfigyeletlen helyen (23: 8 db), sőt esetleg a halott mellé állított edényben is (30). Összesítve tehát 24 több-kevesebb hitelességi esetet találtam, amely bizonyosan 37 vagy akár több pénzdarabra vonatkozhatott.

Az eddig bemutatott két lehetőség valamelyikéhez tartozott az az ismeretlen állapotú 4 érme (?) is, amelyek közül kettő jellegzetes halotti obulus helyzetben, éspedig a szájúregben (53), illetve a fej mellé fektetett jobb kézbe volt szorítva (52), s ugyancsak a jobb kézbe fogott, vászondarabba göngyölt 2, bizonytalan korú érme (37), végezetül pedig az a kerek lemezke, amelynek még érme mivolta is kétségbe vonható (38).

Külön érdekessége a 10–12. századi magyar érmés mellékletadásnak az átlukasztás nélküli fél és negyed pénzek sírba tétele, amikor az érme másik része a hozzátartozók birtokában maradván, mindkét félnél akár amulettként is szerepelhetett, bár az ilyen magyarázat kísérlet realitását lerontja az az eset, amikor ugyanazon pénzdarab mindkét felét a halottnak adták (11). A fél pénzek ugyancsak a szájúregben (50?), a jobb kézben (24), a jobb mellkasban (51: 3 db) és a bal mellkasban (32), valamint megfigyeletlen helyen (14) bukkantak fel, a negyed pénzek pedig hasonlóképpen a szájúregben (24), a kulcsfontok között (17), a szegycsonton (49), a gerinc mellett (18), illetve temetői szórványlelekként (20).

Mindezt összevetve nem jelentéktelen leletanyag gyűlt össze, hiszen a bemutatott 64 eset mintegy 85 érmére vonatkozott, s ha csúsztatott is közéjük néhány félreértelmezett adat, a többiekétől eltérő gyakorlat már csak azért is figyelemre méltó, mert néhány elhunytak tudatos megkülönböztetéssel többféle pénzmelléklet is jutott, azaz a halotti obulus mellett övveretpénz (22), ruhadíszpénz (19, 47), csizmadíszpénz (22), ékszerpénz (4?, 8), lószerszámdíszpénz (14, 22, 23) vagy a már említett szemfedőre erősített pénz (22), végezetül pedig esetleg külön, edényben mellékelt pénzösszeg (30?) is. Amint e felsorolásból kiderült, a kiskundorozsmai vitézt (22) látták el érmekkel a legváltozatosabb módon: a szájába

tett és a szemfedőre varrt érméken kívül pénzdarabok díszítették az övét, a csizmáját és lovának fejhámját is.

A vizsgált sírokat az elhunyt neve, illetve életkora szerint csoportosítva megfigyelhető, hogy a dísz és lószerszám felhasználású érmekkel egyezően⁵ a pénzszerző lehetőségekkel leginkább rendelkező férfiak kapták a legtöbb nem ilyen szerepű pénzdarabot is, ráadásul e veretek zöme valóságos értékű forgalmi pénz volt, éspedig 26 esetből hatban arab ezüstdirhem (2, 17, 19, 21, 44, 45), kettőben bizánci egész, illetőleg fél arany-solidus (41, illetve 14) s csupán egyben bronzpénz (36), több mint egy tucatban pedig nyugat-európai ezüstdenár (4, 11, 12, 22–24, 29, 30, 40, 42, 43, 49?, 51, 53?), és velük ellentétben mindössze háromban római pénz, de még ezek között is kétszer a reális ezüstértékkel bíró antoninianus (5, 56) és csupán egyszer értéktelen bronz (55). Ezzel szemben a nőkhöz csupán feleakkora mennyiségű temetkezés köthető: a mindössze 12 esetből csak 2 tartalmazott arab dirhemet (16, 33), 5 nyugat-európai denárt (6, 18, 35, 39, 50), 3 pedig ismeretlen (meghatározású) vagy ezüstérmét (34?, 37, 38), végezetül pedig még 1-1 nőt kísért római ezüstdenár (9), illetve kisbronz (28) a túlvilágra. A mellékelt érmék értékcsökkenése a gyermekcsek esetében még szembetűnőbb, hiszen a 14 esetből egyetlen féldirhem (32), egy kopott solidus (54), valamint 6 temetkezés (1, 13, 15, 46–48) denárain felül a kis halottak majdnem fele mellett (7, 8, 10, 25–27) csak értéktelen római bronzpénz volt.⁶

A pénzmelléklet értékében megmutatkozott különbség még inkább tükröződött az elhunytak egyéb kisértelmeinek gazdagságában. Természetesen ismét a férfiak voltak a tehetősebbek, hiszen 4 tarsoly-lemezzel és komplett leletgyűjtéssel eltemetett előkelőség is volt közöttük (19, 21, 23, 44), s az általuk megszemélyesített társadalmi-vagyoni állapotot követhették a különböző fegyveres, lovas, lószerszámossal, felővezett vitézek (2, 14, 22, 30, 36, 41, 42), a talán még mindig nem közrendű harcosok (4, 12, 17, 24, 40, 45, 49, 51), s végezetül az utóbbiak, akiket csak köznépi jellegű mellékletekkel láttak el (3?, 5, 11, 56), vagy templom körüli temetőben nyugodván,

⁵ Vö. Kovács, L.: a 2. jegyzetben i. m. 159–164.

⁶ A sort egy felnőt (52) és három, minden megjegyzés nélküli csontváz vagy szórvány (3, 20, 31) római érméje egészíti ki.

csupán az érméjük volt egyetlen maradandó anyagi tárgyuk (29, 55). A nők között egyetlenegy sem volt kiemelkedő gazdagságú, de leleteik alapján ők sem lehettek egyenrangúak (vö. 18, 33, 39, illetve 6, 9, 16, 34, 36, 38?, 50), némelyikük pedig csak a köznépből való volt (28, 35). A származási különbséget a gyermek mellékletei is tükrözték, a sokrétebbtől (46, 47, 54) az egyszerűbb köznépi jellegű (8, 13, 27, 32, 48) át a kizárólagosan csak egyetlen pénz-mellékletű (1, 7?, 10, 15, 25, 26).

Mivel a sírok érméi, illetve érmesorozatok zárópénzei legalább a verési körülményeikből következő *terminus post quem* adatával járulhatnak hozzá földbe kerülésük kormeghatározásához, nem érdektelen ezen adatok időrendi sorba állítása. A honfoglalás 895-ös dátumát megelőzően kibocsátott veretek két csoportra oszthatók. Az elsőbe azok a római érmék tartoznak, amelyeket a magyarok az egykori római kori objektumok területén, a földfelszínről gyűjthettek, ezek földbe kerülése – különösen a magányos sírmellékletek – a 10. századon belül vagy nemigen keltezhető (3, 5, 7–9, 31), vagy a temető rendszerében elfoglalt horizontálstratigráfiai helyzetük, vagy a kísérőleleteik alapján lehet a korhatározásukat fél évszázados pontossággal (?) valószínűsíteni (10. század első fele: 56, második fele: 10, 25–28, 52, 11. század: 55). A második csoportba a 9. századi kibocsátású érmék tartoznak, amelyek önmagukban szintén nem korjelzői a 10. századi temetkezéseknek (10. század: 6, 14, 15, 29, 30, 35, 37, a 10. század első fele: 16, 24, a 10. század második fele: 12, a 10. század vége: 13). A kronológiai szempontból használhatóbb sírleletek veretei közül a bizánci és nyugat-európai érméket a kibocsátó uralkodó(k) trónra lépésének éve,

az arabokat pedig az érmén megjelölt valóságos verési év alapján rendezve, a következő *terminus post quem* sorozat állítható fel: 902 (17), 905–906 (2), 907 (19), 914 (32, 33), 915 (18), 916–917 (21), 920–921 (44), 922 (23), 923–924 (45), 926 (1, 47, 48), 931 (42), 936 (4), 945 (22, 46, 50, 51), 948 (36, 41, 54), 950 (43) és végezetül 967 (11). A sorozat folytonosságának látszata alapján a gyakorlat az egész 10. századot kitölthette, s ugyanazt a célt szolgálhatta: a pogány halott mind az ép pénzdarabokkal, mind a halotti obulusokkal gazdálkodni tudott a másvilágon.⁷

Ha pedig a gyakorlat a 10. század elejétől kezdve terjedt el, akkor a legvalószínűbb feltevés az lehetne, hogy a honfoglaló magyarok a díszként s nem akként kezelt érmék sírba tételének szokását egyaránt keletről hozták volna magukkal, de ezt a feltevést a korábbi hazák területén fellelt régészeti adatokkal illenék alátámasztani. Az utóbbira azonban jelenleg nincsen mód, hiszen a helyben maradt magyarok egyetlen, 9–10. századi nyughelyének tekintett Bol'sic Tigany-i (Alekscevszkij raj., Oroszország) temető mind a 6 érmés sírjában talált pénz ékszer/amulett lehetett, mivel átlukasztással vagy lemezfülcézzel tették a felfüggesztésre alkalmassá,⁸ a többi ősmagyarok tartott sírleletben pedig – egy kivétellel⁹ – nem is került elő pénzdarab. Nem találtak érmét egy – már a Kárpátok keleti oldalán feltárt – temetőrészletben s egy – a Kárpátoktól északra feltárt – sírban, illetve temetőben sem,¹⁰ előkerült viszont a magyarsággal rokon, illetve egykori szomszéd népek 9–10. századi hagyatékában, de ezeket általában dísznek, ékszernek, amulettnek kell tekinteni,¹¹ jóllehet elvétve halotti obulus vagy tarsolyba helyezett érme¹² is feltűnt közöttük.

⁷ Szöke Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 2 (1962) 92.

⁸ Chalikova, Elena Aleksandrovna–Chalikov, Al'fred Hasanovič: Altungarn an der Kama und im Ural. Régészeti Füzetek II: 21 (1981) 53., 58.

⁹ Sterlitamak (Baskórsztan, Oroszország), vö. Kovács, L.: a 2. jegyzetben i. m. 157.: a 793. jegyz.

¹⁰ Fodor István: A Kárpátokon túli lelőhelyek. In: „Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor István. Bp., 1996. 437–438.; Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. História Könyvtár Monográfiák 12 (2000) 19–20., 96–98.; Prihodnjuk, Oleksandr: Ősmagyarok Ukrajna területén a régészeti források tükrében. Az első évezred második fele. In: Magyarország és a Kijevi Rusz. Szerk.: Kobály József. Ungvár, 2001. 73–94.

¹¹ A kazárok, a szaltovo–majaki kultúra, a baskírok, a volgai bolgárok, valamint a mordvinok, marik, udmurtok és komik leleteihez vö. Kovács, L.: a 2. jegyzetben i. m. 156–159., 793–794. j.; Pletněva, Svetlana Aleksandrovna: Na slavjano-hazarskom pogranič'e. Moskva, 1989. 111., 110.: 58. á.; összefoglalóan: Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja. Otv. red.: Pletněva, Svetlana Aleksandrovna. Arheologija SSSR. Moskva, 1981. 75, 165: 51. á.

¹² Krjukovo–Kužnovo (Moršanskaja obl., Oroszország), ill. Nevolino (Permškaja obl., Oroszország): Kovács, L.: a 2. jegyzetben i. m. 158.: a 794. jegyz.

Amennyiben a honfoglaló magyarok mégsem keletről hozták volna a vizsgált szokást, akkor a Kárpát-medencében kellett volna megismerkedniük vele. A római érmékkal végzett 9. századi ritust valóban átvehették volna Pannonia továbbélő késő avar kori és szláv köznépi lakóitól,¹³ de e feltevésnek ellene szól az a tény, hogy nem lehet a 9. századi gyakorlat 10. századra áthúzódó folyamatosságát bizonyítani,¹⁴ sőt az a valószínűbb, hogy a magyar köznép is inkább csak a 10. század második felében kezdte használni a földfelszínen gyűjtött római pénzeket erre a célra.¹⁵ Ráadásul ezt a – valóban értéktelen pénzcsékket igénylő – késő avar kori, 9. századi köznépi szokást a honfoglalást követően oly gyorsan át kellett volna venni a magyarság köznépe, hogy a kalandozásokban részt vevő nem közrendű vitézek és clókelők immár tőlük eltanulva, 895 után már a kalandozásokban zsákmányolt nyugat-európai és bizánci, valamint a kereskedelemben szerzett arab forgalmi pénzekkel cserélték volna fel a római kisbronzokat. Mindez nemcsak valószínűtlen, hanem talán éppen fordítva történt: a nem kalandozó köznép fanyalodhatott az áhitott zsákmány helyett az ilyen „pénzpótlékra”.

A szokás átadói a Kárpát-medencébe települt magyarok szomszédai sem lehettek, mert a halotti obulus-adás a bajorok és a keleti frankok körében a 8–9. században már megszűnt,¹⁶ a cseh, morva, szerb és horvát közegekben pedig a késő avar korból tovább élő, szórványos 9. századi esetekkel szakadt meg, ezután legfeljebb lappangott, s majd csak a saját pénzveréssel kivirágzott 11. század

eleji magyar gyakorlat hatására újult fel.¹⁷ Még kevésbé lehettek az átadók a kalandozások hazahurcolt keresztény foglyai,¹⁸ különösen nem pedig a keresztény papok.

Csak a pénzmellékletadás egy különleges típusának, az érmék szemfedőre varrásának¹⁹ korábbi eredeztetésére van lehetőség. Közismert, hogy a honfoglaló magyarok a szemek és a száj jelzésére szolgáló egyszerű lemezeket, vereteket, sőt a szemüregek, illetve az ajkak formáját utánzóan kivágott lemezeket varrtak fel a halotti lepel arcrészére. Ezt a szokást biztosan keletről hozták magukkal, s a lemezeket alkalomadtán érmékkal is helyettesíthették,²⁰ amit ma már egy honfoglalás kori sírlelet (22) is tanúsít. Erre utalva felvethető, hogy a gyöngysor nélkül is a koponya környékén talált átlukasztott érmék némelyike vagy az állcsont, illetve az állkapocs külső oldalára tapadt, átlukasztott érmék egy része is hajdan a halotti lepelre vagy a szemfedőre lehetett varrva, a szem vagy a száj fölé (pl. 1, 4, 10, 13, 22, 25, 38, 50). Sőt talán még az is lehetséges, hogy a hajdani tulajdonos nem is mindegyik olyan átlukasztott érméjét viselte még az életében, amely a csontvázának feltárásakor a mellkasán vagy egyéb testtájain került elő.

E rövidre fogott áttekintésből annyi talán elfogadható, hogy a magyarság nem a 11. században és nem a szomszédai hatására ismerkedett meg a nem díszként kezelt érmék mellékletadásának szokásával, beleértve a halotti obulus-adást is, hanem a legvalószínűbben keletről hozta magával. Mivel azonban ottani, 9. századi szomszédai jelen ismereteink szerint nem lehettek e szokás 8–9. századi

¹³ Vö. Bóna, I.: az 1. jegyzetben i. m. 81–86.; Szöke, Béla Miklós: Das Karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Véghalom. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1992) 135.

¹⁴ Vö. Kovács, L.: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur... *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 214–221.

¹⁵ Kovács, L.: a 2. jegyzetben i. m. 154.

¹⁶ Steuer, H.: a 3. jegyzetben i. m. 147.; Bálint, Cs.: az 1. jegyzetben i. m. 176.

¹⁷ Terjedelmi okokból nem állott módomban a megfelelő irodalom idézése, vö. Bóna, I.: az 1. jegyzetben i. m. 90–91.

¹⁸ Bár Piligrim passauai püspök (971–991) a VII. Benedek pápához (973–974) 974-ben írott levelében bizonyára komoly túlzással a magyarokénál is nagyobbra becsülte a náluk látott, s a föld minden részéről fogolyként odahurcolt keresztények számát – ld. Szabó Károly: A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Pest, 1869. 353. –. ezek hajdani lakhelyén sem volt már divatban a halotti obulus-adás.

¹⁹ Bende Livia Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. *Studia Archaeologica* 8 (2002) 359.

²⁰ Mesterházy Károly: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. *Századok* 127 (1993) 303.; Udó: A honfoglaló magyarok tárgyi emlékei. *Életünk* 35 (1997) 65.; vö. Tettamanti Sarolta: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. *Studia Comitatus* 3 (1975) 104.

átadóí, csak az a lehetőség marad, hogy jobb híján a Bizánci Birodalomból, de nem a bizánci egyház²¹ és nem a Balkán lakóinak közvetítésével, hanem inkább a Dzsajháni-hagyományban a magyar–bizánci kereskedelem helyszínéként említett

s a Krím félsziget keleti partján fekvő Kercs vagy a Konstantin/Cirill legendában megnevezett, a Krím délnyugati partján elhelyezkedő Kherszon szűkebb-tágabb környezetéből származtassuk ezt a gyakorlatot.²²

Katalógus²³

1. Aldebrő (Heves megye)-Mocsáros 8. sír: kisgyermek szájueregében (?) Provence-i Hugó itáliai király (926–931) denára*, 2. Ásotthalom (Csongrád megye)-Rívó: férfisírban Iszmail ibn Ahmad számanida emír (892–907) 905/906-os veretű dirheme, 3. Bóly (Baranya megye)-Téglásrét: sírleletből maradt római kisbronz, 4. Budakeszi (Pest megye)-Barackos 2. sír: férfi állcsúcánál és szegycsontján I. Ottó német király (936–962) 1-1 denára*, 5. Budapest-Károlyi-kert 1. sír: férfi mellett Gallienus antoninianusa, 6. Deszk (Csongrád megye)-Újmajor 10. sír: nő (?) mellett Kopasz Károly francia király (840–875) denára, 7. Dunacséb (Čelarevo, Szerbia Montenegro)-Jablanovi 5. sír: gyermekcsontváz szájueregében II. Constantinus császár (317–340) kisbronz*,²⁴ 8. Gombos (Bogojevo, Szerbia–Montenegro)-Biboja utca: 3. sír: kisleány nyakékében római érme*, a jobb kezében II. Constantinus kisbronz*, 9. Gyula (Békés megye)-Téglagyár 3. sír: nő (?) mellett Marcus Aurelius császár (161–180) denára, 10. Halimba (Veszprém megye)-Cseres: 213. sír: gyermek bal halántékcsonthoz mellett II. Constantinus kisbronz*, 11. Ikervár (Vas megye)-Virág utca: 80. sír: férfi koponyatöredékei között, illetve köldöktáján II. Boleszláv cseh herceg (967–999) kettőtört dená-

rának egy-egy fele,²⁵ 12–13. Ipolykiskeszi (Malé Kosihy, Szlovákia)-Felső Kenderesek: 12. 193. sír: férficsontváz jobb hastáján Odo francia király (888–898) obulusa, 13. 200. sír: kisgyermek csontvázának szájueregében Odo obulusa, 14. Jánoshalma (Bács-Kiskun megye)-Kisráta: A sír: férfi mellett II. Theophilosz és Konsztantinosz társceszárok (832?–839?) solidusának fele, 15. Kál (Heves megye)-Kavicsbánya: 81. sír: kisgyermek szájueregében (?) I. Berengár itáliai király (888–915) denára*, 16–20. Karos (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)-Eperjesszög, Libatanya: II. temető: 16. 1. sír: női csontváz jobb mellkasa mellett dirhem, 17. 2. sír: férfi kulcsesontjainak találkozásánál szamanida dirhemutánveret negyede a 902–922 közötti időből,²⁶ 18. 15. sír: nő lószerszámának 19 denárisze* és a gerince mellett egy negyed pénz, mind a 20 db I. Berengár császár (915–924) denára, a koponyájának jobb oldalán I. Berengár király denára, 19. 52. sír: férfi ruhadíszeként Gyermek Lajos német király (899–910) 12 denára*, a fogsorán és a bal mellkasán Iszmail Ibn Ahmad 2 db 904/905-ös veretű dirheme,²⁷ 20. Szórványelet: Ahmad ibn Iszmail számanida emír (907–914) dirhemének negyede,²⁸ 21. Kenézlő (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)-Fazekaszug: 1. temető, 14. sír: férfi bal

²¹ Bálint, Cs.: az I. jegyzetben i. m. 176.

²² Vö. Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bp., 1997. 258–259.; Kristó Gyula, Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története. Bp., 2001. 25–26., 63–65.

²³ Az érmenév utáni * az átlukasztott állapotot jelzi. Helytakarékosság miatt korábbi könyvem részletesebb adatokat tartalmazó tételeire nem utaltam, vö. Kovács, L.: a 2. jegyzetben i. m.

²⁴ Stanojević, Nebojša: Jablanovi, Čelarevo srednjovekovna i praistorijska nekropola. Arheološki Pregled 25 (1986) 93., 94: 4. jegyz., 47. t.

²⁵ Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely, 2000. 55., 37. t. 80/1.

²⁶ A kiigazítás: Rispling, Gert: Ungarische Beiträge zur islamischen Numismatik. Hamburger Beiträge zur Numismatik 36/38 (1982/84) 132: Nr. 368 [Hamburg, 1993].

²⁷ A kiigazítás: Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc, 1996. 26–28., 187., 390–391: 167. t. 4–10., 168. t., ill. 167. t. 2–3.

²⁸ Révész L.: a 27. jegyzetben i. m. 33., 187., 387: 164. t. 2.

alkarcsontjai alatt és felett (de nem a tarsolyban) szövetbe burkolt 5 dirhem: Iszmail ibn Ahmad 2 dirheme* és dirhemutánzata*, Naszr ibn Ahmad számánida emír (914-943) 916/917. évi veretű dirheme*, kettétört 10. századi dirhemutánzat*, **22.** Kiskundorozsma (Csongrád megye)-Hosszúhát-halom: férfisírban 6 „övveret”: I. Berengár király 1, Provence-i Hugó 1, Provence-i Hugó és II. Lotár társkirályok (931-945) 1 és II. Lotár itáliai király (945-950) 3 denára*, 4 „csizmaveret”: Provence-i Hugó 2, II. Lotár 1 denára* és egy meghatározhatatlan denár*, 5 lószerszámdísz: Provence-i Hugó 1, Provence-i Hugó és II. Lotár 1 és II. Lotár 3 denára*. Egy további töredékes francia (?) denár a szájúregében, 1-1 érme pedig a két szemürege fölött, talán a szemfedélen volt: jobbra 1 francia (?) denár, balra Provence-i Hugó és II. Lotár denára.²⁹ **23.** Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun megye)-Radnóti utca: férfisírban 39 denár*: Vastag Károly császár, francia király (884-888) 5, Odo 2, I. Berengár király 2, I. Berengár császár (915-924) 4, ifjabb Guillaume/Vilmos auvergne-i gróf (918-926) 22, Burgundiai Rudolf itáliai király (922-926) 4 denára. 29 érme a lószerszámot díszítette, 2 helye ismeretlen, vászonba göngyölt 8 példányt a sirra találók szolgáltatottak be, **24.** Kiszombor (Csongrád megye)-C temető, 42. objektum: férfi szájúregében egy denár negyedre, jobb kezében pedig egy denár (?) fele.³⁰ **25-27.** Majs (Baranya megye)-Údvari rétek: **25.** 118. sír: kisgyermek koponyájának jobb oldalán római kisbronz*, **26.** 535. sír: kisgyermek állkapcsa alatt I. Valentinianus császár (364-375) bronzérméje*, **27.** 736. sír: kisgyermek állkapcsa alatt a 440-70-es évekből való római kisbronz*.³¹ **28.** Mesteri (Vas megye)-Intapuszta 4. sír: a női csontváz felett Valens császár (364-378) centenionalisa, **29.** Nyitra (Nitra, Szlovákia)-Szt. Márton-templom: 209. sír: férfi szájúregében Kopasz Károly (840-877), Vastag Károly (876-887) vagy Együgyű Károly (898-923) francia királyok valamelyikének denára, **30.** Orosháza (Békés megye)-Pusztaszentotryna: a találók szerint a kéz- és ujj-

csontok között, továbbá egy a bal láb melletti kerek foltban (edényben?) 2 maréknyi érme volt, megmaradt Vastag Károly császár (884-888) és I. Berengár király denára*, **31.** Palotabozsok (Baranya megye)-Kirchegrund: 32. sír: a csontváz jobb medencéje alatt Vespasianus császár (69-79) sestertiusa, **32.** Pap (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)-Rózsadomb: 7. sír: kisgyermek bal mellkasán Naszr ibn Ahmad dirhemének fele, **33.** Perse (Prša, Szlovákia)-Bérc, Bórszeg 101. sír: nő szájúregében Naszr ibn Ahmad 908 után veretett dirheme*, **34.** Röske (Csongrád megye)-Nagyszéksős: 685. 3. sír: nő állcsontján nagy, az alsó állkapcsa bal belső oldalán kisebb zöld patinanyom,³² **35.** Sándorfalva (Csongrád megye)-Éperjes: 92. sír: nő nyakcsigolyáin Odo denára, **36.** Sárrétudvari (Hajdú-Bihar megye)-Hízóföld: 112. sír: férfi bal alkarja mellett VII. Konsztantinosz és II. Romanosz társcsászár (948-959) 2 bronzpénze,³³ **37.** Sikló (Șiclău, Románia)-Gropoai: 9. sír: nő jobb kezében, vászonba göngyölve 2 ismeretlen meghatározású és állapotú ezüstérme, **38-39.** Sóshartyán (Nógrád megye)-Hosszútető: **38.** 4. sír: nő (?) jobb szemgödre mellett egy kis ezüstérme (?), **39.** 30. sír: nő jobb combcsontjánál (a kezében?) Kegyes Lajos francia király (814-840) denára, **40.** Sóshartyán (Nógrád megye)-Zúdótető: 1. sír: férfi szájúregében I. Berengár király denára*, **41-42.** Szeged (Csongrád megye)-Csongrádi út: **41.** 1. sír: férfi szájúregében VII. Konsztantinosz és II. Romanosz ezüstpénze, **42.** 36. sír: férfi szájúregében Provence-i Hugó és II. Lotár denára, **43.** Szob (Pest megye)-Kiserdő 10. sír: a férfisír utólagos hitelesítésekor talált II. Berengár itáliai király (950-961) denára*, **44.** Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok megye)-Strázsahalom: férfisírból maradt Naszr ibn Ahmad 920/921-ben veretett dirheme volgai bolgár utánzata (?), kettétört, **45.** Szomód (Komárom-Esztergom megye)-Bocskahegy: férfisírban Ahmad ibn Iszmail 907/908-ban és Naszr ibn Ahmad 923/924-ben veretett dirheme, **46.** Tiszacsizlár (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)-

²⁹ Bende L.-Lőrinczy G.-Türk A.: a 19. jegyzetben i. m. 352-353., 358-360., 364-367., 395-396: 10-11. kép.

³⁰ A 2003-ban feltárt sír adatait Langó Péter és Türk Attila szívességének köszönhetem.

³¹ Az ásató nem jelezte, hogy az 535. és 736. sír érméje a szájúregben volt, vagyis lehetett a nyakba akasztva is!

³² Bende L.-Lőrinczy G.-Türk A.: a 19. jegyzetben i. m. 355.: Nr. 20.

³³ M. Nepper Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei. I. Bp.-Debrecen, 2002.

Bashalom: II. temető, 2. sír: kisgyermek mellett Provence-i Hugó 3 és II. Lotár 1 denára, **47–48**. Tiszanána (Heves megye)-Cseh-tanya: **47**. 4. sír: kisgyermek 11 denára*: Kopasz Károly király 4, I. Berengár király 4, Provence-i Hugó 2 denára, egy itáliai denár negyede, 3 érme a koponya mögött, 2 a gerinc bal oldalánál, 1 ismeretlen helyen, 2-2 a jobb és bal kézben, 1 pedig az állcsúcs alatt fekiült, **48**. 21. sír: kisgyermek szájüregében Provence-i Hugó denára*,³⁴ **49–50**. Tiszaroff (Jász-Nagykunszolnok megye)-Ajtósi part: **49**. 4. sír: férfi szegycsontján egy meghatározhatatlan ezüstpéncia negyede, **50**. 5. sír: nő szájüregében II. Lotár denárának fele, **51**. (Vág)Vörösvár (Červeník, Szlovákia)-Homokbánya: 3. sír: férfi koponyája bal oldalánál, a jobb vállánál, bal könyökénél és a jobb mellkasán

1-1, a gerinc bal oldalánál 3, ismeretlen helyen pedig 1 érme: Provence-i Hugó és II. Lotár 5, II. Lotár 3 denára*, továbbá 3 fél denár a jobb nyaktájon, **52**. Veszprém (Veszprém megye)-Jeruzsálem-hegy, Somogyi Béla utca: 1. sír: felnőtt jobb kezében 4. századi ismeretlen állapotú kisbronz, **53**. Vésztő (Békés megye)-Kótpusztá: 7. sír: férfi szájüregében meghatározatlanul elpusztult ezüstpéncia, **54**. Vukovár (Vukovar, Horvátország)-Lijeva Bara: 2. sír: kisgyermek szájüregében VII. Konsztantinosz és II. Romanosz solidusa*, **55**. Zalavár (Veszprém megye)-Kápolna: 161. sír: férfi jobb kezében II. Constantius császár (337–361) kisbronz*, **56**. Zsitvabesenyő (Bešeňov, Szlovákia)-Sirdülő: 61. sír: férfi jobb kezében vagy tarsolyában Gallienus antoninianusa*.

³⁴ Révész László: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán. *Folia Archaeologica* 49–50 (2001–2002).

NAGY EMESE

Az esztergomi vár a kora Árpád-korban

Az esztergomi várhegy déli felén az 1960-as évek második felében végzett régészeti feltárások jelentős eredményeket hoztak. Ezek közül legfontosabb, hogy felszínre kerültek azok az építészeti-régészeti maradványok, amelyek az államalapítás korához és az ezt közvetlenül követő időszakhoz köthetők, s melyek történeti szempontból is fontos következtetésekhez vezettek. Tanulmányunkban e kutatások néhány lényeges eredményét szeretnénk röviden összefoglalni. Ez az áttekintés azért is indokolt, mert a minden részletre kiterjedő, átfogó régészeti feldolgozás a mai napig sem jelent meg, a korábbi publikációkra való hivatkozások viszont sokszor idejétmúltak, pontatlanok vagy hiányosak. Különösképpen vonatkozik ez a mások által közölt alaprajzokra.

Jelenlegi ismertetésünk két alapvető kérdést érint: a hegy déli felében feltárt kora Árpád-kori palota bemutatását, valamint azt a kísérletet, amelyet a teljes várhegy kora Árpád-kori topográfiájának rekonstrukciójára kockáztattunk meg.

Déli palota

A kora Árpád-kori palotának a várhegy déli részén emelt épületeit véglegesen a III. Bélához és utódaihoz kapcsolt s a harmincas években feltárt és helyreállított „román kori palota” felépítésével szüntették meg. Ekkor a kora Árpád-kori maradványok egy részét körülépítették, más részeit elbontották.

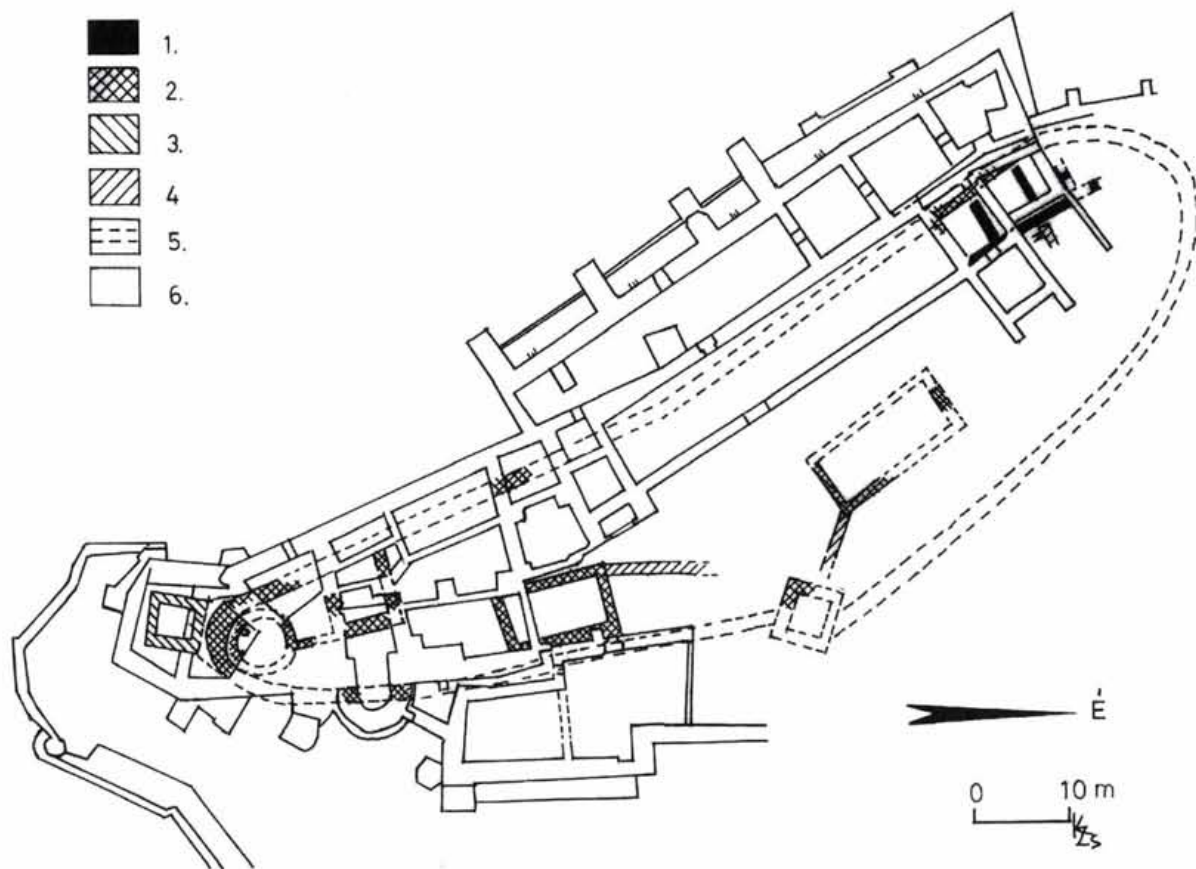
Az 1934–38. évi ásátások során találtak korszakunkhoz tartozó maradványokat, melyek alapján Várnai Dezső rekonstrukciós rajzokat is készített, de az akkor rendelkezésre álló anyag hiányosságai miatt, valamint megfelelő régészeti megfigyelések híján különböző periódusokhoz tartozó falakat kapcsoltak egymáshoz. Így elképzelései távol álltak a valóságtól.

Az összefüggések reálisabb megközelítését az 1960-as években végzett feltárások tették lehetővé. Ekkor újabb, addig ismeretlen és igen lényec-

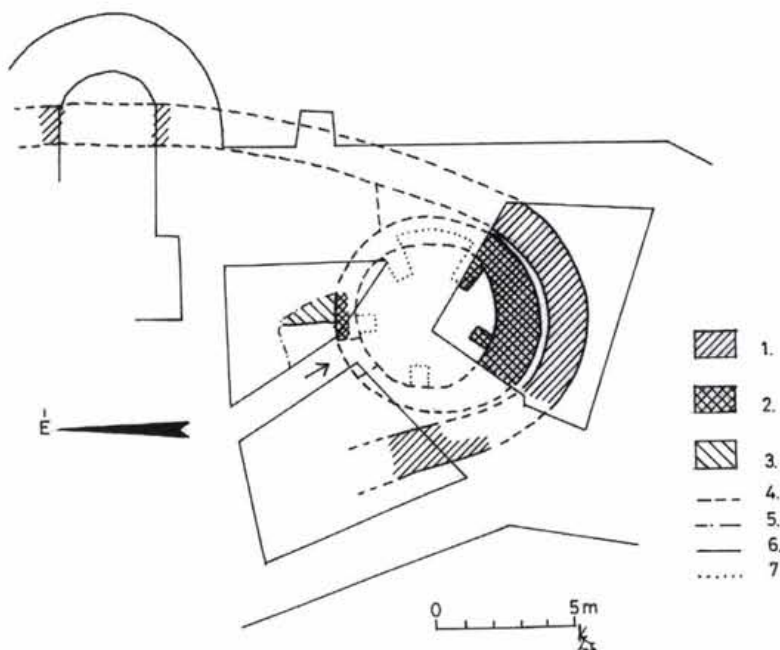
ges építészeti részletek kerültek felszínre, melyek a régészeti megfigyelések alapos clemzésével s az összehasonlító építésztechnikai vizsgálatokkal együtt közelebb vitték a kutatókat a déli épület-együttes összképéhez. A még így is hiányos alaprajz egyes részei egyértelműen pótolhatók voltak, másutt más módszertani megoldásokat és más tudományágak segítségét kellett igénybe venni a kiegészítéshez. Összességében azonban lehetővé vált a fallal övezett épületegyüttes kiterjedésének és fő alaprajzi jellegzetességeinek megszerkesztése. Ebből kiindulva egy madártávlati kép felvázolására is sor került. (3. kép) Ez utóbbival kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk, hogy az alaprajzra felhúzott épületek részletformáira semmilyen konkrét adatunk nem volt, s az alapozásokból és falvastagságokból legfeljebb arra következtethettünk, hogy melyik hordhatott közülük emeletet.

Az előbbieken vázolt István-kori palota a kora Árpád-kori építkezések második periódusában épült. (1. kép) Ezt megelőzte egy helyi, rossz minőségű kővekből emelt, több helyiségből álló épület (1. periódus), amit a kő védőfal kiépítésekor már átalakítottak. Talán ezzel egyidejű vagy kevéssel későbbi a kőfallal övezett udvar északi felén talált, szabadon álló épület, amely a második periódusban is biztosan fennállt. E két épületen valószínűleg nem volt emelet – erre utal gyengébb alapozásuk s rosszabb minőségű kőanyaguk is.

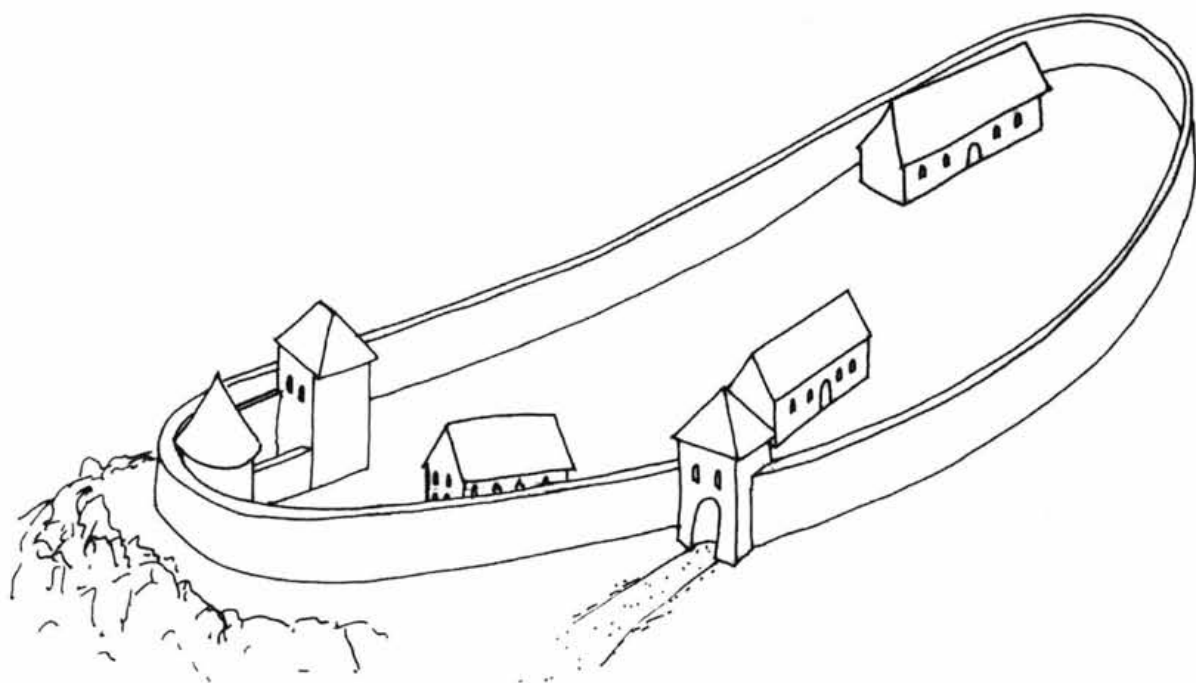
A szabálytalan, hosszúkás, ovális alakú külső fal építését a régészeti megfigyelések szerint a terület északi végén kezdhették, s déli irányban haladva folytatták, hasonlóan a terület belsejében feltárt épületek sorrendjéhez. A kőből épített külső fal keleti szárának közepe táján kis – a kőfal szerkezetével megegyező technikájú –, széles alapozású falsarkot találtunk. Erről feltételezhető, hogy kaputorony maradványa lehet. Nagyobb, kelet felé néző részét a csatlakozó kőfallal együtt a későbbi mélyítések során elbontották, de belcsik a külső fal feltételezhető irányába. A torony

1. kép. A déli kora Árpád-kori palota alaprajza. 1: 1. periódus; 2: 2. periódus; 3: 3. periódus (déli külső torony); 4: 3–4. periódus maradványai; 5: kiegészítések; 6: későbbi építészeti részletek körvonalai. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna.

2. kép. A körkápolna rekonstrukciója. 1: a külső fal megtalált részei; 2: a kápolna megtalált maradványai; 3: a kápolnához csatlakozó palotafal; 4: kiegészített falak; 5: kiásás határa; 6: a 12–13. századi „román kori palota” falai; 7. a rekonstruált kápolnaalaprajz. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna.

3. kép. Az István-kori palota madártávlati képe. Major János rajza alapján rajzolta: Kuczogi Zsuzsanna.

a várhegy lankásabb részei felé nézett, arra a területre, ahol a középkori vár későbbi feljárati rendszereinek maradványai is találhatóak.

A külső fal a hegy déli ormának közelében íves lezárásban végződött. Ebbe az íves hajlatba építették be a falnak támaszkodó kápolnát. A nagyobb ívű külső fal és a szabályos kör alakú kápolna fala közötti differenciát a kápolna falvastagságának változtatásával igazították egymáshoz. A kápolnát a későbbi „román kori palota” alapozásakor kettéválasztották, így pontos alaprajzát csak rekonstrukciós kísérletekkel közelíthettük meg. Az bizonyos, hogy belsejét a falhoz támaszkodó pillérek tagolták (2. kép).

Az öntött falazási technikával épített kápolna belső és külső falfelületeit különböző méretű és formájú kváderkövekkel burkolták. A belsejében lapos, hosszúkás, kívül zömmel a négyzethez közelebb álló volt a kváderek formája. Ugyanezt tapasztalhattuk az udvar déli szakaszán feltárt, önálló épület maradványain is. Ez a megfigyelés segítséget nyújtott más, csak az egyik oldalukon látható falmaradványok helyzetének meghatározásához is.

A kápolna udvar felé néző, íves, külső homlokzatához – a nyomaiban kivehető ajtónyílás mellett – egyenes palotafal csatlakozott. Kváderköves burkolatából arra következtettünk, hogy a ká-

polna kapuja belső térbe vezetett. Megerősítette ezt ugyanennek a falnak egy távolabbi, a 12–13. századi kápolna alapjai alatt talált kváderkö-sora is. Ebből, valamint a „román kori” alapokban helyenként fellelhető egyéb kis maradványokból s néhány, a szomszédos későbbi udvarszint alatt fellelt alapfalból kísérlelhetjük meg a kápolnához közvetlenül csatlakozó épület rekonstrukcióját. Ezek szerint a kápolna udvar felőli oldalához két helyiség csatlakozott: a közelebbi, vékonyabb fal egy nyitott vagy fedett előteret szegélyezhetett, ez köthette össze a kápolnát egy szélesebb alapokon nyugvó, emeletes, toronyszerű épülettel. E helyiségek nyugati oldala a kápolnához hasonlóan a külső falhoz támaszkodhatott, de egy 14–15. századi nagy bolygatás során mindkettőt elpusztították (ld. 1. kép).

A kora Árpád-kori épületmaradványok harmadik építési periódusának egyetlen jelentős emléke az íves külső fal déli, szélső vége elé helyezett négyszög alakú torony (ld. 1. kép). Azt, hogy később ragasztották a külső falhoz, jól le lehetett olvasni a kettő közötti toldásokból. Öntött falmagját a korábbi erődfal szabálytalan köveivel szemben kváderekkel burkolták. A külsőn alkalmazott kváderkövek jóval nagyobbak az István-kori palotaépületeket burkoló kvádereknél. A torony a

kora Árpád-kori Esztergom másodvirágzása, azaz Kálmán király idején épülhetett, a 11–12. század fordulóján.

A harmadik és negyedik periódus egyéb, lepusztult falcsonkjai nehezen értelmezhetők (ld. *1. kép*). Egy bizonyos: ekkor már megkezdték a korábbi épületek bontását. Az egyik udvari épület bontási rétegében II. István (1116–1131) pénzérméje jelzi, hogy ckkortájt már új építkezések folytak.

A kora Árpád-kori várhegy

Az 1960-as évek régészeti feltárásai során lehetőségünk nyílt arra, hogy több helyütt közvetlenül mérhessük a várhegy kultúrrétegek alatti, eredeti felszínét, s adatokat nyerjünk az ős-, kelta és római kori rétegek lerakódásáról. Ilyen méréseket nemcsak a palota területén, de tőle keletebbre, mindazokon a helyeken végezhattunk, melyeket ásatásaink során érintettünk.

A terepalakulat ily módon kikövetkeztethető adataiból kirajzolódott az a hosszan elnyúló hegygerinc, amely meghatározta az István-kori ovális külső fal helyét és irányát. (*4. kép*) Ennek következtében merült fel az a gondolat is, hogy ha többet tudnánk a várhegy többi részének domborzatáról, talán a kora Árpád-kori felső vártól is kaphatnánk valamilyen adatot. Hiszen általánosan ismert tény, hogy minél korábbi időkre megyünk vissza, annál jobban befolyásolta a felszín formája a beépítések határait.

Esztergom várának középső, legmagasabb részeit a 18–19. században nagy területen erősen lemélyítették, hogy helyet csináljanak a hatalmas méretű, újkori bazilikának. A több fázisban végzett munkák nemcsak olyan épületeket pusztítottak el, mint Szent István proto-mártír templomát, vagy Szent Adalbert-bazilikáját, de mélyen behatoltak a hegy bolygatatlan altalajába is, s ezzel az eredeti terepviszonyokat teljesen átalakították.

A hegy eredeti domborzatának megközelítésére tett kísérletünk módszereinek részletes bemutatására itt nincs lehetőségünk, de talán szükség sincs rá. Megtettük ezt 1982-ben, az Acta Archaeologicaiban közzétett feldolgozásunkban (ld. a bibliográfiában). Itt most csak a munka eredményeként megszületett rétegrajzos térképet közöljük (*4. kép*), ahol bejelöltük a közvetlenül

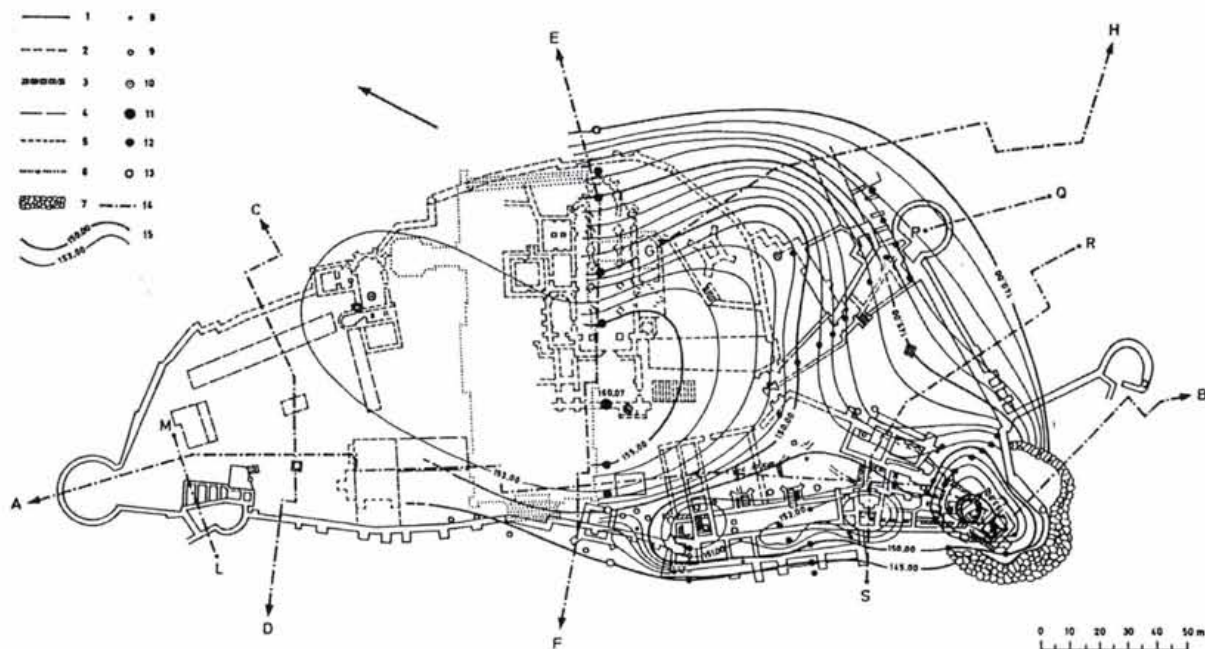
mérhető vagy különféle átszámítások alapján kikövetkeztetett magassági pontokat s az ezek alapján besűrített rétegvonalakat. A bizonyosan sok tévedést is tartalmazó becslések és rajzi felvázolásuk azonban mégis tükrözi a várhegy felszínének és lejtős oldalainak legjellemzőbb vonásait. Ebből pedig néhány újabb következtetésre is juthatunk.

A rekonstrukció során tett egyik megállapítás, hogy a várhegy legmagasabb, jól beépíthető része kisebb lehetett annál a területnél, mint amire a 18–19. századi térképek alapján gondolhatnánk. A felszín legkiemelkedőbb része a keleti oldalon volt, ahol felépítették a legkorábbi épületeket, a Szent István-templomot, Géza lakóhelyét, majd később az első Szent Adalbert-székesegyházat. Az így betelepített hegygerinc eredetileg kelet felé, enyhe lejtéssel ment át a Szent György-hegy valamivel alacsonyabb, de a későbbi terepszintrendezések során ugyancsak lemélyített részére. Nyugati oldala meredkebb lejtővel süllyedt a Duna felé.

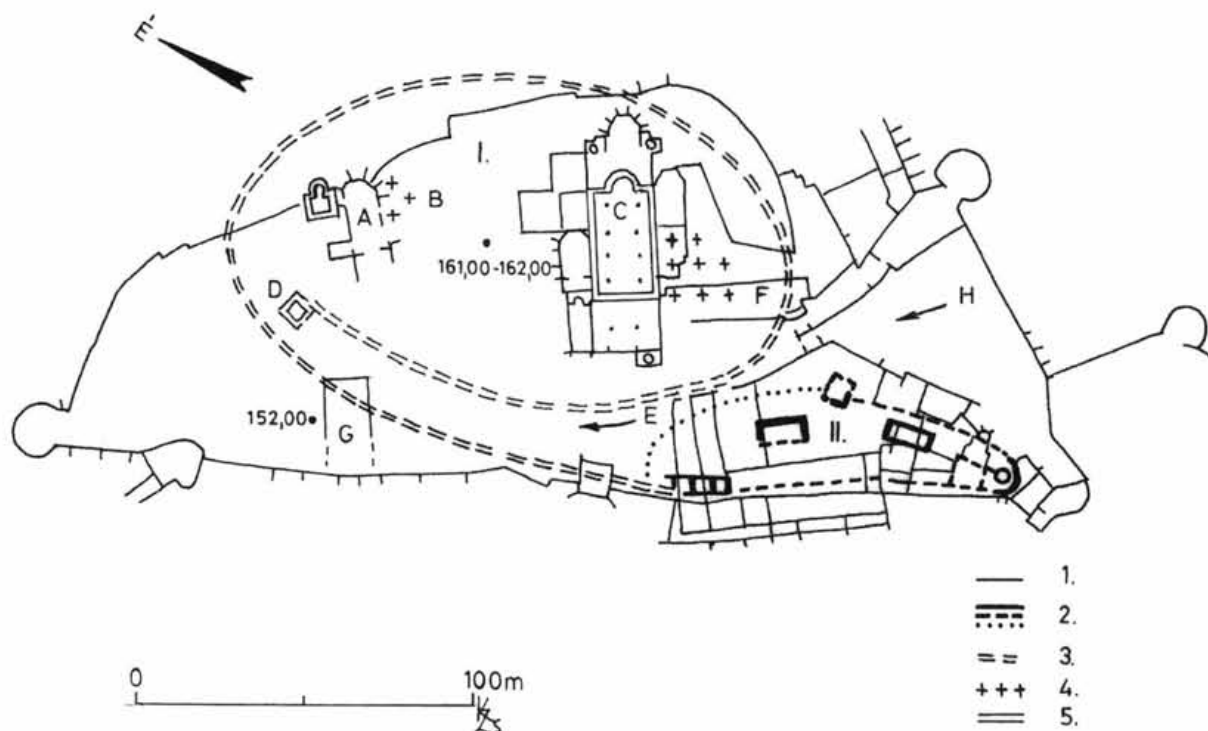
A Géza által elfoglalt és beépített terület minden bizonnyal – a kor szokásai szerint – sáncal erősítették. A sánc vonalát a rekonstruált terepviszonyok alapján szerkesztettük meg. Bejáratát a sánc nyugati oldala mellett fokozatosan emelkedő útvonalon közelíthették meg (*4–5. kép*).

Rekonstrukciónk nyomán módosítanunk kellett egyik, az ásatás korábbi szakaszában vallott nézetünket. Első közléseinkben ugyanis lehetségesnek tartottuk, hogy a déli külső fal felépítése előtti, 1. periódusban emelt épület (*1. kép*) Géza legkorábbi építkezéseihez tartozott, s akár Szent István születési helye is lehetett. A két, külön-külön megerősített terület s a közöttük lévő nagy szintkülönbség azonban arra vallott, hogy a szóban forgó épület talán az ezredforduló körüli időben keletkezhetett.

Visszatérve a várhegy magasabban fekvő részére: az érsekség megalapításakor István király átadta ezt a területet az érseknek a Szent István-kápolnával s a fejedelmi lakóhellyel együtt. Királyi kúriák egyháznak történt átengedésére sok külföldi, de magyar példát is ismerünk. Ezt lakhatta kezdetben az érsek nem nagyszámú – vele szerzetesi közösségben együtt élő – társával, s csak később, az egyházi-kanonoki élet differenciálódása idején történt meg a szétköltözés.

4. kép. Az esztergomi várhegy terepszintjének rekonstrukciója. 1: ma is álló falak; 2: elbontott, későbbi középkori falak; 3: kora Árpád-kori maradványok; 4-5: elbontott újkori falak, egy részük középkori alapokon; 6: az újkori bazilika körvonalai; 7: sziklaorom a várhegy déli végén; 8-13: közvetlenül mérhető vagy különféle átszámítások alapján rekonstruált magassági pontok; 14: Krey 1749. évi felméréséhez tartozó metszrajzok helye; 15: rekonstruált rétegvonalak. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna.

5. kép. Az esztergomi várhegy a 10-11. században. I: a Géza-kori vár; II: István király vára. 1: a későbbi vár és a templomok körvonalai; 2: az István-kori kő külső fal és az épületek megtalált, kiegészíthető, valamint feltételezett körvonalai; 3: a Géza-kori sánc feltételezett külső körvonala; 4: temető; 5: a felső vár ismeretlen alaprajzú templomai; A: Szent István kápolna; B: fedelmi szálláshely esetleges helye; C: Szent Adalbert székesegyház; D: a sánc kaputornya; E: a felső várba vezető út; F: monasterium; G: északi érseki palota; H: a hegy lejtősebb oldala, a mindenkori feljáratok helye. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna.

A még széles sánccal övezett, kisebb kiterjedésű területen épült fel a későbbinél bizonyára jóval kisebb méretű első érseki székesegyház. A 12. században kibővített második változat, amelynek alaprajza későbbi térképekről már ismert, jóval túlnyúlt az ekkorra már lebontott sánc területén. Szentélye az itt eredetileg mélyebb, de időközben feltöltött keleti hegyoldal fölé nyúlt ki. A két első templomnak, a Szent István-kápolnának és a Szent Adalbert-székesegyháznak sem alaprajzát, sem felépítményét nem ismerjük. Géza lakóépületéről még azt sem tudjuk, egybeépült-e a Szent István-kápolnával vagy sem. Ezért a vár egészéről készült alaprajzi (ld. 5. kép) és madártávlati rekonstrukciónkon (6. kép) elsősorban a sánc körülbelüli helyét s belsejének feltehető méreteit kívántuk érzékeltetni. A belsejébe rajzolt épületeknek legfeljebb korabeli analógiái lehetnek (ld. az 5–6. képen).

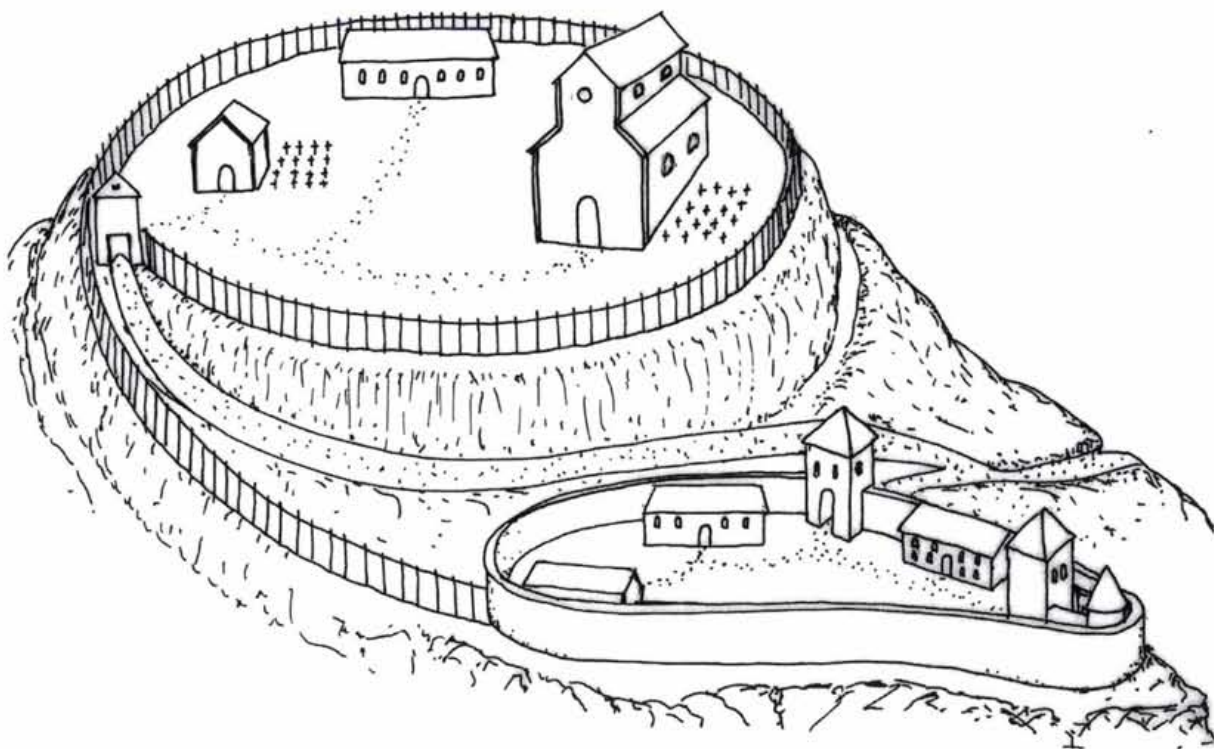
Az esztergomi vár beépíthető felszínének növelése a 12. század folyamán vált szükségessé. A térnyeréshez fel kellett tölteni a peremterületek mélyebben fekvő, lejtős részeit. Ez a törekvés olvasható le közvetlenül a déli „román kori palota”

környékén, de ugyanez történt a várhegy további területein is.

Az érsek és a kanonokok viszonyában beállt változások következtében szükségessé vált egy különálló érseki palota s egy másik, – a kanonokok befogadására alkalmas – épület (monasterium, amelynek helyét Horváth István azonosította) létrehozása. Mindkettő kívül esett a korai sánc feltételezett vonalán, s a sánc bontása utáni időben került a 18–19. századi térképekről ismert helyére, a már a felszínbővítésekkel növelt területekre (ld. 5. kép).

A 12. századi Szent Adalbert-székesegyház délkeleti oldalához kapcsolódó monasteriumot IV. Béla 1249-ben és 1256-ban kelt oklevelei említik először.

Az érsek – először 1239-ben említett – északi palotája a 12. század vége felé kiépített nyugati várfalhoz támaszkodott. Helyét Zolnay László kisebb hitelesítő ásatása azonosította. Építése idejét a kutatók egy része a 11. századra teszi, ám mind a várhegy felszínének változásaival kapcsolatos megfigyeléseink, mind a káptalan és érsek viszonyában beállt változások a 12. századi építési időt valószínűsítik.

6. kép. A 10–11. századi vár madártávlati képe. Major János rajza alapján rajzolta: Kuczogi Zsuzsanna.

Irodalom

- Györffy György, Entz Géza., Nagy Emese: Opponensi vélemények és válasz Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota története című kandidátusi értekezéséről. *Archaeológiai Értesítő* 117 (1990) 106–112.
- Horváth István: Esztergom, Várhegy. In: Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergom és a dorogi járás. Bp., 1979. 78–95., 101–111.
- Horváth István: Esztergom. In: *Medium Regni*. Bp., 1996. 16. Alaprajz.
- Leopold Antal: Szent István király születéshelye. Szent István Emlékkönyv II. Bp., 1938. 487–524. (Várnai rekonstrukciós rajzával.)
- Marosi, Ernő: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12–13. Jahrhunderts. Bp., 1984.
- Nagy Emese: Előzetes jelentés az 1964–67. évi esztergomi várfeltárásokról. *Archaeológiai Értesítő* 95 (1968) 102–109.
- Nagy, Emese: Rapport préliminaire des fouilles d'Esztergom 1964–1969. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23(1971). 181–198.
- Nagy Emese: Királyi, majd érseki palota. In: Magyarország régészeti topográfiája 5. Esztergom és a dorogi járás. Bp., 1979. 95–101. (1972-ben leadott kézirat. Az alaprajz mellett rossz irányban elhelyezett jelmagyarázat.)
- Nagy Emese: Az esztergomi rotunda alaprajzi rekonstrukciója. *Építés-Építésztudomány* 10 (1980) 357–366.
- Nagy, Emese: Reconstitution de la topographie de la colline d'Esztergom à la haute époque Árpádienne. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 41–69.
- Nagy Emese: Az esztergomi királyi palota története (Régészeti feltárások 1934–1969). Bp., 1986. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. MTA Könyvtára, Kézirattár. 12–17., 103–119., 137–144., 152–163., 200–249.
- Nagy Emese: István király esztergomi palotája. *Honismeret* XVI. (1988) 4. sz. 6–9.
- Nagy, Emese: Ausgrabungsergebnisse der königlichen-erzbischöflichen Gran, 1934–1969. Előadás. *Castrum Bene Konferenz*, Pécs, Juni, 1992. 10–13. kép.
- Zolnay László: Az esztergomi érsekek palotái a középkorban In: *Művészettörténeti Tanulmányok* (1959–60) Bp., 1961. 201–288.

Piactér a középkori Óbudán

A középkori Óbuda két települési magból jött létre, az északi részen, a prépostság körül a „civitas”, a déli oldalon a kereskedő-iparos település, a „villa”. E két települési rész között alakult ki a rév és a kikötő, amely a fontos kereskedelmi útvonalakat kapcsolta össze, és biztosította a dunai átkelést. Ugyancsak jelentős szerep jutott a révnek, illetve a kikötőnek a vízi szállításban, az áruk kirakodásában.

Az áruk vámja pedig fontos királyi jövedelemforrás volt. A kikötő környékén, illetve az odavezető utak mentén alakult ki a kereskedő-iparos település magja.¹

Nincsenek pontos adataink arról, hogy a rév mikor vált jelentőssé. Az Óbudával foglalkozó legkorábbi oklevél 1148-ból való, amelyben II. Géza megerősíti I. László király káptalanának nyújtott adománylevelét.² Így többek között megkapta a dunai halászat jogát a mai Szentendrei-sziget és Csepel-sziget között, és a dunai hajózás vámját. Az oklevélben nem kerül megnevezésre az óbudai rév, ami arra utal, hogy ekkor még vagy nem létezett, vagy nem volt jelentős.

A kereskedelmi útvonalak III. Béla korában történt átalakulásának köszönhető Óbuda komoly gazdasági fellendülése, amely minden valószínűség szerint polgárságának megerősödését is magával hozta. E fejlődés eredményeként alakult ki az óbudai piac – első okleveles említése II. Endre 1212-ben kiadott adománylevelében olvasható.³ Az oklevélben II. Endre megerősíti Imre királynak a káptalan számára tett adományát. Az óbudai káptalan megkapta Óbuda területét hor-csőbör adójával, vásárvámjával és a lakók feletti bírás-

kodás jogával. Az óbudai piac kialakulását ezek alapján 1148 és 1212 közé tehetjük.

A régészeti kutatások alapján Bertalan Vilmosné az óbudai piacteret a mai Lajos utca – Tél utca – Árpád fejedelem útja – Árpád híd által körülhatárolt területen belül lokalizálta.⁴ Feltételezhető, hogy az itt kialakult révhez, kikötőhöz vezethetett az esztergomi nagy utat összekötő északkelet – délnyugati irányú út, amelynek mentén alakult ki a piactér. Az út 11–12. századi részleteit, valamint több korai épület maradványait Bertalan Vilmosné tárta fel.

A középkori köves út-, illetve térburkolatot többször is megújították, és kialakítottak egy nagyjából háromszög alakú teret, amelyre keleti – nyugati irányú utak vezettek. A téren feltárt kőházak egy része már a 12–13. század fordulóján állt, és többszörös átépítésekkel, összeépítésekkel maradt meg a középkor folyamán. A 14–15. században alakult ki a tér végleges beépítése. Bertalan Vilmosné kutatásai alapján a tér alaprajzi elrendezése szerint nyugati oldalán zárt sorú, keleti oldalán fésűs-fogas kialakítású volt.

Ettől eltérő formájú a keleti házsorból feltárt utolsó északi épület, amelynek hosszanti oldala párhuzamos az utcával. A mintegy 16 méter hosszú és 8 méter széles ház északnyugati sarkán olyan, oszlopokkal tagolt, profilált ajtó lábzata került elő a 13. századból, amely ennek az épületnek kiemelkedő jelentőségét bizonyítja. Az épületet többször átépítették, de ezt a díszes kaput megtartották.

1985–1987 között a Bertalan Vilmosné által feltárt területtől északra és keletre volt alkal-

¹ *Fügedi Erik*: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* (a továbbiakban TBM) XIII. 1959. 7–50.; *Györffy György*: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története I. Bp., 1973.* 271.

² *Bártfai Szabó László*: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp., 1935. 47.; *Györffy Gy.*: Budapest tört. i. m. 271.

³ *Bártfai Szabó L.*: Óbuda egyházi intézményei i. m. 47–51.; *Györffy Gy.*: Budapest tört. i. m. 276–80.

⁴ *Bertalan Vilmosné*: Adatok Óbuda helyrajzához. In: *Budapest Régiségei* (a továbbiakban: *BudRég*) XXIII. (1973) 99–111.; *Bertalan Vilmosné*: Óbuda - Vetus Buda – a régészeti kutatások alapján (1973–1981). In: *BudRég* XXV. (1984) 35–38.; *Bertalan Vilmosné – Altmann Júlia*: A középkori Óbuda. In: *Óbuda évszázadai*. Bp., 1995. 139–200.

munk kutatásokat folytatni az azóta már felépült Aquincum Szálloda területén.⁵ Ez azt jelentette, hogy a korábbi ásásokhoz csatlakozva, részben azokat folytatva az ettől északra és keletre fekvő területen végeztünk feltárásokat. Kutatásaink eredményeit előzetesen összefoglalva megerősítjük a középkori piactér beépítettségére vonatkozó feltételezéseket.

A terület keleti oldalán – a mai Árpád fejedelem útjával párhuzamosan – közel 100 méter hosszan húztunk egy szelvénytsort, amely észak felé a 4. századi erődfalig ért. A szelvénytsor három északi szelvényében megtaláltuk az északkelet–délnyugat irányú köves út folytatását, amely itt már a révhez, kikötőhöz vezethetett. Az útburkolatot itt is megújították néhányszor, több szinten kerültek elő maradványai, korai, 12. századi részletei is viszonylag nagyobb egységekben. A déli szelvényekben is előkerültek köves felületek részletei, teljesen folyamatos felületet azonban nem találtunk. Így az sem kizárható, hogy nem összetartozó maradványokról van szó.

Az ásások igen jelentős eredménye, hogy a terület korai periódusából több objektum részlete került elő. A házak alaprajza nchezen követhető, inkább csak lesározott padlószintek és kemencék maradtak meg. A sűrű bolygatások miatt nem volt megfigyelhető, hogy az épületek földbe mélyítettek voltak-e, vagy olyan föld fölötti házak, amelyek oldalai fából, agyagból készültek. Az Árpád-kori házak között több szabadon álló kemencét is feltártunk.

Elsősorban a keleti sávban voltak megfigyelhetőek égett felületek, amelyek meghatározhatatlan formájú, egymásba folyó tüzelőhelyek sorai lehettek. A tüzelőhelyeket csak rövid ideig használták, a leletanyag szerint a 13. században. Olyan épületnyomokat nem találtunk, amelyek valamilyen huzamosabb ideig tartó megtelepedésre utalnának. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy ezek a tatárjárás után, az újjáépítés idején használt ideiglenes szálláshelyek nyomai.

A keleti sávban feltárt objektumok közül külön kiemelünk egy kemencét. A feltárt terület déli

részén került elő a 2,5 méter átmérőjű, nagyjából kör alakú kemence. Tapasztott, belül átégett oldala enyhén ívesen hajlott. A kemence belsejét többször megújították. Aljában barna agyagrétegen sárga agyagréteg húzódott, amely már helyenként átégett és hamus volt. A következő új réteg egy vékony meszes csík volt, amelyet a hamus, égett sáv fedett. A következő megújítás egy köves rétegből állt, amelyen barnás, majd vörösen átégett agyagrétegek voltak. A kemence szája észak–északkeleti tájolású, a tüzelőtér oldalait téglából építették, alja pedig lekövezett volt. Benne égett, hamus, faszemes anyagot találtunk. A kemence szintjei, a körülötte előkerült leletanyag alapján az objektumot Árpád-korinak datálhatjuk. A kemence kibontásakor nem került elő olyan leletanyag, amely funkciójára utalna. Mérete, sokszoros megújítása miatt úgy véljük, hogy valamilyen ipari szerepe lehett, de egyelőre nem tudjuk, mi az a tevékenység, amely ennyire nem hagy maga után leletanyagot.

A feltárt keleti sávban későbbi, középkori beépítést nem találtunk, így valószínűsíthető, hogy a téren álló házak udvarai húzódtak erre, a Duna felé. A piactéren álló 13–15. századi házak közül több épület részlete esett az ásási területre. A házak formái megegyeznek a már feltárt típusokkal. Feltárássra került olyan, egy helyiségből álló kisméretű ház, amelyben az agyagpadló szélénél csak egy sor alapozásként szolgáló kösor volt, és felmenő fala valószínűleg fából lehetett. A házak, illetve feltárt házrészletek többsége kőből épült, hosszanti elrendezésű, de belső osztást csak ritkán sikerült találni.

Kiemelésre érdemes az a ház, amely közvetlenül a már korábban feltárt, díszes kapuzatú ház mellett állt. A ház északkelet–délnyugati irányban húzódott a kikötőhöz vezető út mentén. Az épület délnyugati fala már korábban előkerült, az új feltárásokkal együtt egy 28 méter hosszú és 8 méter széles épületet tártunk fel. Az épület falait helyenként csak kiszedett állapotban találtuk meg.

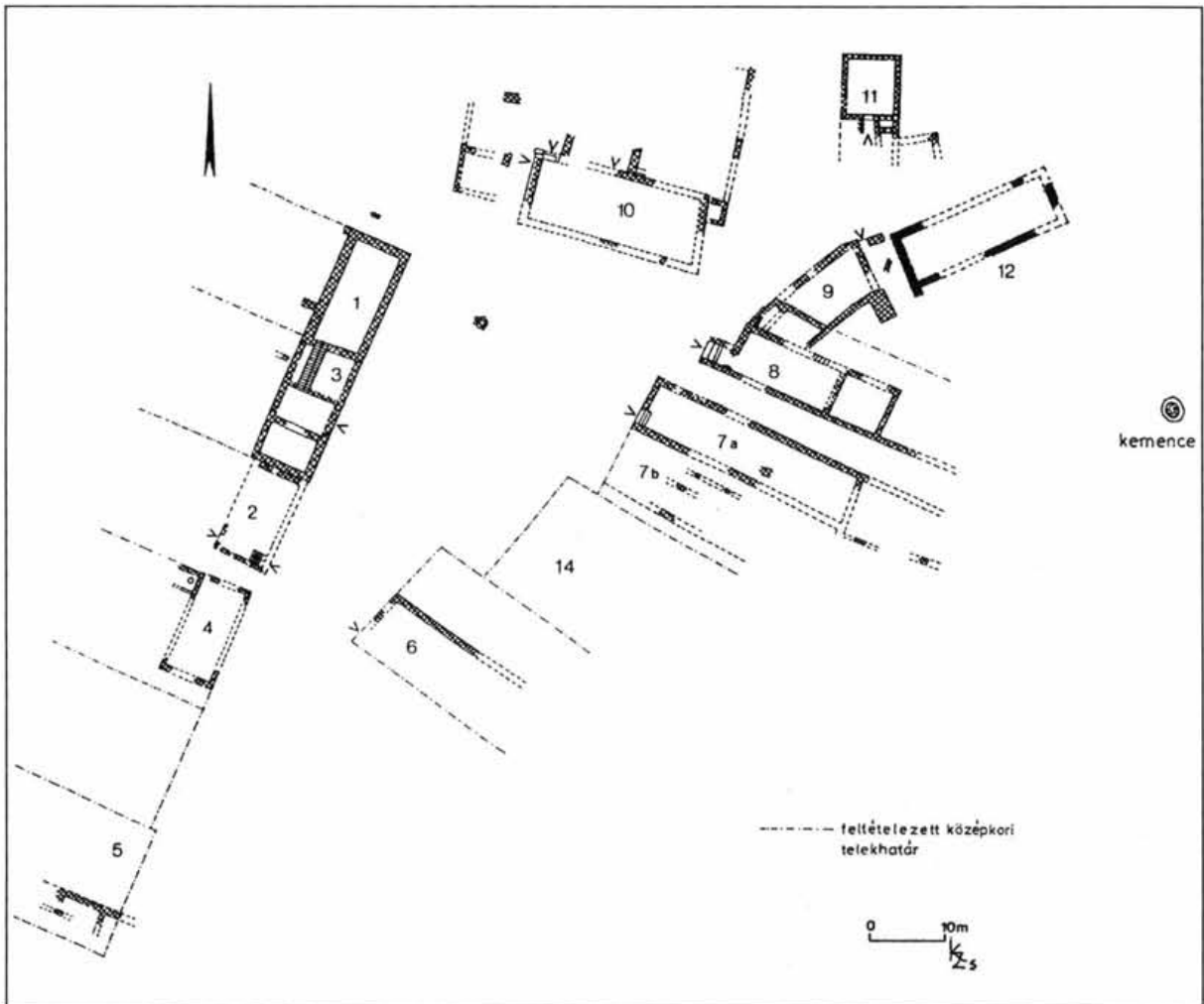
A ház keleti oldalán – esetleg egy köves utca vagy köz után – további középkori ház részleteit tártuk fel, amely az előbbi házak irányát követte.

⁵ Altmann Júlia: Ásatások a középkori Óbudán 1981–1991 között. In: BudRég XXIX. (1959) – A római kori ásásokat dr. Németh Margit végezte. Németh Margit: Kutatások az aquincumi alattör területén. In: BudRég XXX. (1993) 55–59.

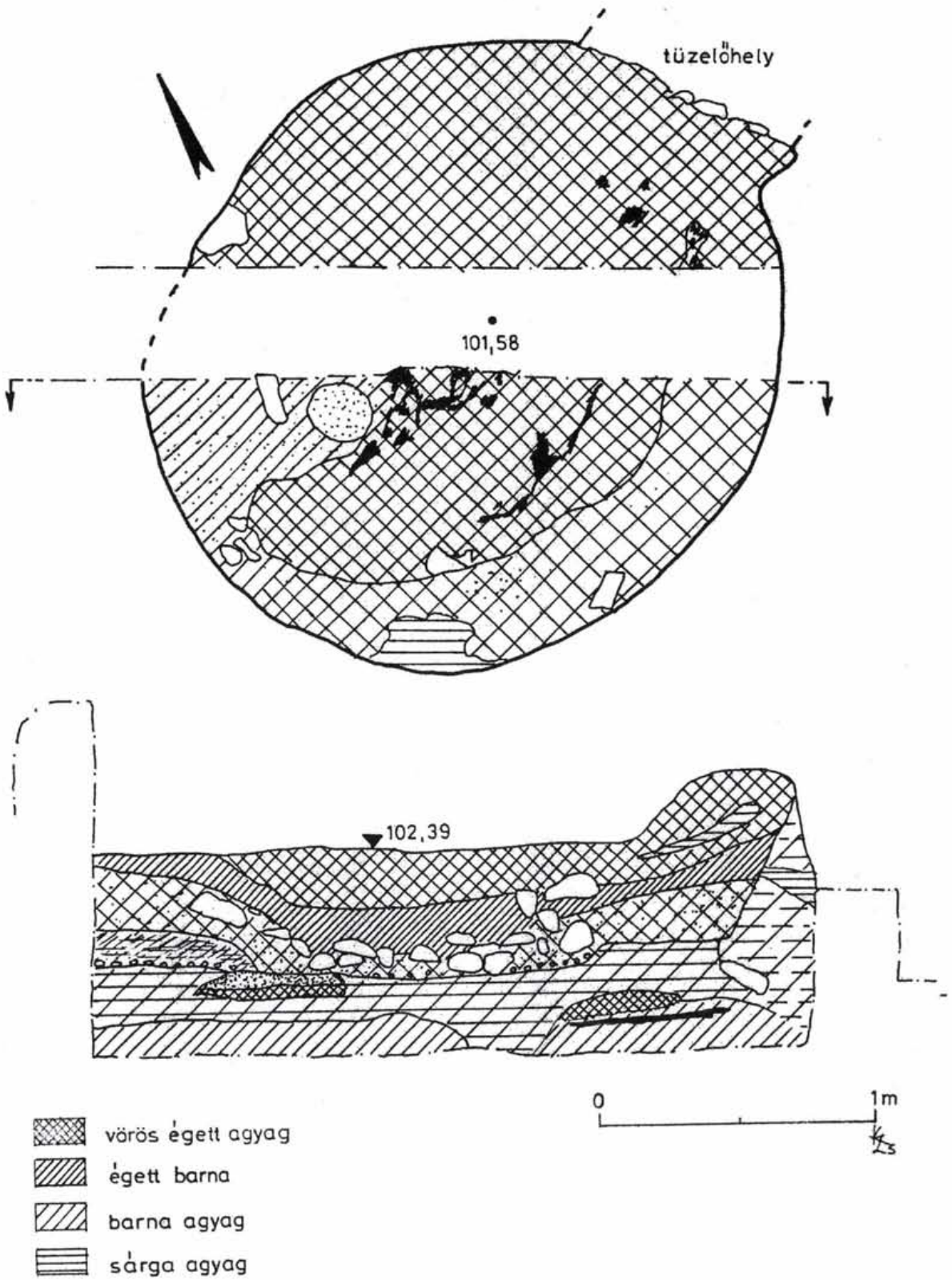
Úgy tűnik, hogy a piactér keleti házsorának a térre merőleges kialakítású, fésűs-fogas beépítése a díszes kapuzatú házzal irányt vált, és a házak az úttal párhuzamosan épültek fel. Mindez alátámasztja azt az elképzelést, hogy a Bertalan Vilmosné által feltárt saroképület lezárja a háromszög alakú piac-teret. A tér folytatásaként a kikötőhöz vezető utca

mentén felépült házakat már más rendszer szerint alakították ki.

Ásatási eredményeink részletes feldolgozása, összekapcsolása a korábbi feltárásokkal természetesen módosíthatja, finomíthatja az eddigi elképzeléseket, és reméljük, hogy erre hamarosan sor kerülhet.

1. kép. A középkori piactér alaprajza. Rajz: Kuczogi Zsuzsanna.

2. kép. A kemence rajza és déli metszete. Láng Andrea felvétele alapján rajzolta: Kuczogi Zsuzsanna.

3. kép. A kemence feltárás után. Fénykép: Bakos Margit.

A 13. századi kisváarak régészeti kutatása Budapest területén

Az Árpád-kori várépítészetben a régészeti feltárásoknak köszönhetően egyre jobban körvonalazódik egy jellegzetes, erősített épülettípus, amelyet az egyes épületek kisebb méretei alapján „kisvárnak” vagy a történeti adatok hiánya miatt „anonim” várnak neveznek. Az ország egymástól távol eső vidékein, például a Börzsöny hegységben, a gödöllői dombvidéken, Fejér megyében vagy a Zala mentén olyan szép számmal kerültek elő, hogy okkal feltételezhetjük: az egész országban elterjedt épülettípus volt.¹ E kisváarak időközben felkeltették a klasszikus, középkori várépítészettel foglalkozó kutatók érdeklődését is, akik több-kevesebb sikerrel próbálták elhelyezni ezeket a különféle várak sorában. Ennek köszönhetően a kisváarak kérdésköre már nem egészen fehér foltja a magyar középkori építészetnek, de még meglehetősen sok régészeti feltárássra van szükség ahhoz, hogy ezt az épülettípust kellőképpen megismerjük. A legegyszerűbb kisváarak két részből, toronyból és a torony körüli erősítésből álltak. A különböző méretű tornyok alaprajza kör, négyszög vagy sokszög alakú volt. A nagymértékű pusztulás miatt nem lehet pontosan rekonstruálni, milyen magasak voltak. Legtöbb helyen csak az alapozás maradt meg, szerencsésebb esetekben az alapfalon látszik a felmenőfal helye, de néha megmaradtak a járószint feletti falak részletei is. A falak szélességéből és az alapozás mélységéből feltételezhető a tornyok magassága; a 100 cm-nél szélesebb és mélyebb falakból esetleg több emeletes tornyokra is lehet következtetni. A védelmi rendszerek számos változatát alakították ki. A legegyszerűbb esetben kőfal, földsánc vagy árok vette körül a tornyot, de úgy tűnik, hogy a

legtöbb esetben árok és kőfal vagy árok és földsánc alkotta a védelmi rendszert.² Az építkezések során különböző építőanyagokat, követ, téglát, fát, földet használtak, és az Árpád-korban ismert valamennyi építési technológiát alkalmazták.

A 20. század második felében – a korábbi időszakhoz képest – nagymértékben megnőtt az azonosított és a régészeti feltárásokkal is hitelesített kisváarak száma. Ennek köszönhetően megszorodtak a velük foglalkozó tudományos közlések is. A rendelkezésre álló adatok már lehetővé tették, hogy a téma iránt érdeklődő kutatók feltárják azokat a történelmi folyamatokat is, amelyek létrehozták ezt a gyakori épületformát. A téma jelentőségét mutatja, hogy az 1989-ben megrendezett, „Várak a 13. században” (Castrum Bene, 1989) című konferencián az újabb eredmények ismertetése mellett megfogalmazódtak a kutatás további feladatai is. Kubinyi András a konferencia eredményeit összefoglaló tanulmányában a különféle tudományos nézetek ismertetése közben felhívta a figyelmet arra, hogy bár a korábbi időszakhoz viszonyítva jóval több történeti és régészeti adattal rendelkezünk, ennek ellenére a legfontosabb kérdésekben, az időrend és a funkció meghatározásában még nem lehet végleges következtetésekre jutni.³

Amikor a régészeti kutatás eredményeit egyeztetni lehet a történeti adatokkal, az időrend meghatározása nem jelent problémát. Sokkal nehezebb a kérdés, ha nem találhatók történeti adatok, és a régészeti feltárásokból csak egy-egy rövidebb korszakra jellemző régészeti leletek állnak rendelkezésre. Például elég jól ismerjük a 13. század közepére jellemző kerámiatöredékeket, de ezek alapján nem lehet biztosan megállapítani, hogy az 1241

Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: A Börzsöny hegység őskori és középkori várai. In: *Fontes Archaeologici Hungariae* Bp., 1979.; Miklós Zsuzsa: A gödöllői dombvidék várai. Aszód, 1982.; Vándor László: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös, 1990. 56–67.; Terzi György: Fejér megye középkori és kora újkori erődtípusai. Bp., 1998. Fötvös Lóránd Tudományegyetem. Szakdolgozat. Kézirat.; Csorba Csaba: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, kastélyokról és erődtípusokról. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1972. Debrecen, 1974.

² Gerő László: Magyar várak. Bp., 1968., több helyen.

³ Kubinyi András: Árpád-kori váraink kérdése. In: *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös, 1990. 290–301.

előtti, vagy az 1242 utáni években kerültek az építkezésekre utaló régészeti rétegekbe. Ezekben az esetekben a kisvárok környezetének a feltárása segíthetne, de – amint a publikációkból kiderül – arra is alig van példa, hogy legalább a kisvárat teljes egészében feltárhatták volna. A kisvárok rendeltetésének meghatározásánál fontos szempont az épületek mérete. Ezért megkérdőjelezhető az az álláspont, amely szerint a kisvárok egy-egy falu népének menedékhelyei lehettek, hiszen a 15–20 m² alapterületű tornyok és a 25–30 méter átmérőjű, 5–8 méter széles, gyűrű alakú udvarok általában csak egy kisebb közösség, a földesúr és családja befogadására voltak alkalmasak. A településektől távolabb álló kisvárok egy része a táj adottságainak kihasználására – vadászatra, pihenésre, más részük a külső-belső ellenség elleni védekezésre, katonai célokra szolgált. Az ismert történeti adatok azt mutatják, hogy a kisvárok legtöbbször a környék vagy a település földesura építtette, de a tatárjárást követő időszakban felvehető, hogy a kisvárok egy nagyobb csoportját – kifejezetten katonai célokra – a király, IV. Béla építtette.

A mai Budapest területén a 13. században különféle erődített helyek voltak. A legtöbbször régészeti kutatások is történtek, és ezek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy külön lehet választani a tatárjárás előtti és utáni épületeket. 1241-ben a várossal együtt elpusztult az óbudai királyi vár, a királyi házzal együtt leégett a városfallal körbevett Pest város, és a lángok martaléka lett a cinkotai udvarhely is.⁴ A Margit-szigeti udvarhely megmenekült, és valószínűleg megmaradt a Csepel-szigeti udvarház is.⁵

A tatárok 1242 tavaszán kivonultak Magyarországról, de a veszély nem múlt el. Már 1243-ban „visszafordultak”, és Borku mellett szétverték a kijevei nagyfejedelm fia, Rosztiszlav hadait, de a tatár sereg már nem érte el Magyarországot. IV. Béla 1243 tavaszán visszatért Óbudára, a Margit-szigeten szállt meg, és rövidesen hozzákezdtek a térség katonai védelmi rendszerének kiépítéséhez. 1246 augusztusában IV. Béla keleti futáraitól ismét arról

értesült, hogy a kánválasztáson Batu kán meghirdette az Európa elleni hadjáratot. Azonnal tájékoztatta a pápát, aki már nyugati követektől is hírt kapott a kánválasztás eseményeiről. IV. Ince pápa válaszként a magyar királyt védekezésre bízta, az esztergomi és a kalocsai érsekeknek ugyanakkor küldött bullájában pedig utasította az érsekeket és a püspököket, hogy adjanak meg minden segítséget a tervezett várak és erődítések építéséhez. Ebben az időszakban felgyorsultak az építkezések. A mai Budapest területén a legnagyobb munkák a budai Várhegyen zajlottak, ahol a király rendelkezésére rövid időn belül felépült Buda, az új, erődített város, amely a háború idején ellenállhatott az ostromlóknak.⁶

Az 1241-es hadjárat során megmutatkozott, hogy a tatár sereg számára a Duna komoly akadályt jelentett. Tíz hónapig várakoztak a pesti oldalon, és csak a befagyott folyón tudtak átkelni. Ez a körülmény mindenképpen hozzájárult ahhoz, hogy a király a római límes mintájára egy Duna menti katonai védelmi övezet kiépítését tervezte, és elrendelte, hogy a Duna jobb partján várakat építsenek. Az építkezésekbe és a katonai feladatok ellátásába bevonták a keresztes lovagokat is. IV. Béla a keresztesekkel hosszabb távú együttműködésre számított, ezért 1247-ben szerződést kötött a jeruzsálemi ispotályos rendi házfőnökkel, és a keresztesekre bízta a kunokkal és a bolgárokkal határos, délkeleti országrész védelmét. IV. Béla 1250-ben részletesen megírta IV. Ince pápának, hogy országa a tatár veszedelem miatti szorongatott helyzetében „csak a jeruzsálemi ispotályos háztól kapott segítséget, [...] amelynek tagjai kérésünkre nemrég fegyvert öltöttek a pogányok és a szakadárok ellen, országunk és a keresztény hit védelmére. Egy részüket már el is helyeztük [...] a kunok és a bolgárok határán [...] Másik részüket országunk belsejében azoknak a váraknak a védelmére állítottuk, melyeket a Duna mentén építettünk, mivel ebben a mi népünk járattan.”⁷ Feltételezhető, hogy az első Duna menti várak a főváros térségében épültek fel, és 1243-ban a király személyesen irányította az építkezések megindítását.

⁴ A felégett helyeken az ásatások során előkerült, gyakran 10–20 cm vastag, összetéveszthetetlen égésrétegek mutatták a teljes pusztulást.

⁵ A Margit-szigeten, a dél-pesti és a dél-budai határban a szerző ásatásain nem kerültek elő az 1241-es felégettés nyomai.

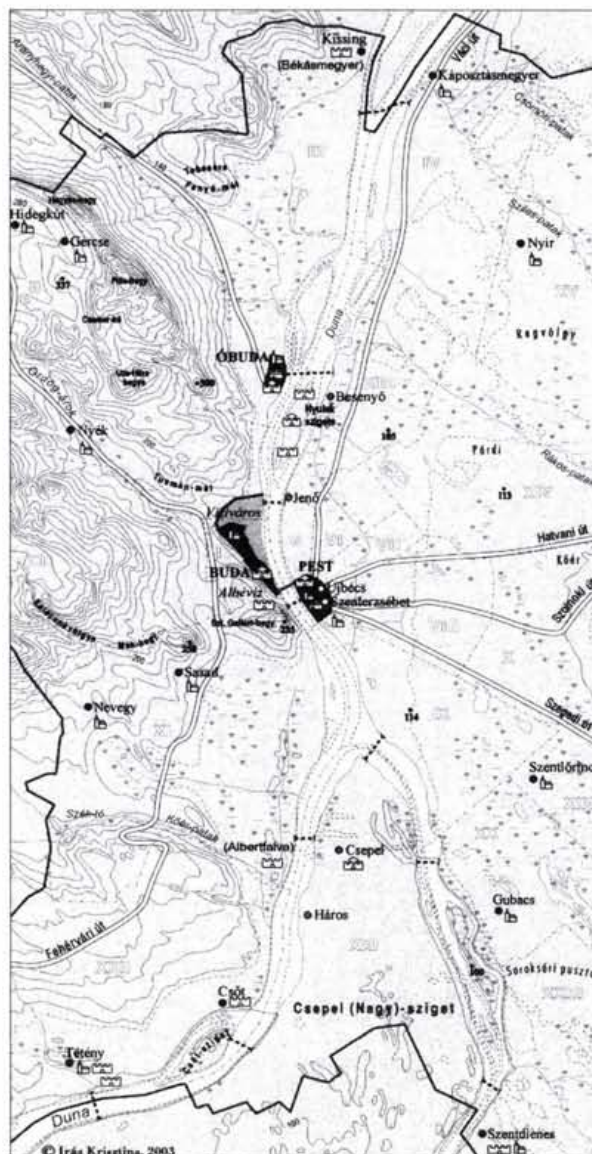
⁶ Györffy György: Budapest története az Árpádkorban. In: Budapest Története II. Bp., 1973. 295–308.

⁷ Györffy György: A tatárjárás emlékezete. Bp., 1981. 22–31.

Az 1250-es oklevélben említett Duna menti várak még nem kaptak helyet sem a várépítészeti, sem a Duna menti településtörténeti kutatásokban. Annak ellenére, hogy számos történeti és régészeti adat mutatja a Buda körüli védelmi vonal kiépítését, a budapesti várostörténeti kutatások során még senki sem foglalkozott a kisváarak beazonosításával és a közöttük lévő összefüggések feltárásával. Elég csak végignézni a Duna-part régészeti lelőhely-térképét, a Nagytétényi Kastélymúzeumtól a békásmegyeri pusztatemplomig sorban felismerhetők a 13. századi, katonai célokra is megfelelő épületek (1. kép). Kétségtelen, hogy a fővárosi Duna-szakasz mentén a budai Várhegyen alapított új város, Buda felépítése volt a katonai védelmi vonal legjelentősebb részlete. Itt zajlottak a legnagyobb építkezések, hiszen nemcsak a királyi udvarnak, hanem Óbuda és Pest egyházi intézményeinek és a két város több ezer lakójának kellett veszély esetén védelmet biztosítani.

A mai Budapest területére eső Duna menti katonai védővonal kiépítésének a Duna-parton megtalált tornyok a legfőbb bizonyítékai. Elsőként az albertfalvai Duna-parti kisvár került elő, amelyet a részleges feltárást végző Gerevich László nemzetiségi várnak határozott meg. A rendelkezésre álló, ásatás közben készült fényképek megerősítik azt a feltételezést, hogy a majdnem 2 méter vastag falú, négyszögletes torony korábban épült, mint a hozzá csatlakozó többi fal. Ez nem zárja ki azt, hogy az egész épület a 13. század második felében nyerte el publikációkból ismert formáját.⁸

Gerevich László kezdte meg a dél-budai határ másik tornyának, a csóti toronynak a régészeti kutatását is. 1941–1942-ben feltárta a torony maradványaira épített későbbi templom romját, a templom körüli temetőt, valamint a késő középkori falu hét lakóházát.⁹ Sajnálatos módon nem vették észre a templomdombot övező széles és mély – belső oldalán kökerítéses – nagy árkot, amelynek egy kisebb részletét Gerő Győző 1953-

1. kép. 13. századi erődítések a budapesti Duna-parton.

Készítette: Irás Krisztina.

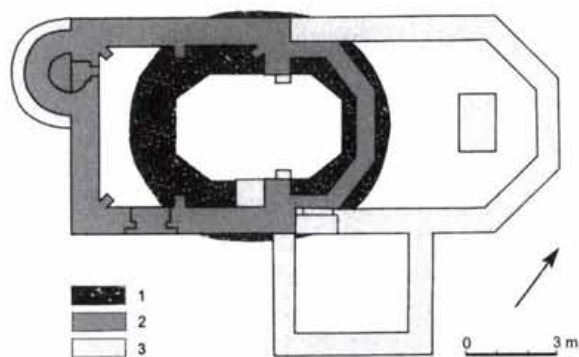
ban már felismerte. Méri István 1957-ben a templomdomb déli és nyugati oldalán feltárta a nagy körárok két harmadát, amelyről kiderült, hogy a 13–14. század fordulóján temették be.¹⁰ A történeti adatokból ismert, hogy Csót falut az 1264-ben alapított csóti premontrei kolostor kapta meg

⁸ Gerevich László: Budapest művészete az Árpádkorban. In: Budapest Története II. Bp., 1973. 398., 242. kép.; Terei György: Az albertfalvai vár lokalizálása. In: Budapest Régiségei XXXV. (2002) 633–663.

⁹ Gerevich László: A Középkori Múzeum kutatásai az 1941–1942-es években. Budapest Régiségei XIII. (1943) 439–444.; Gerevich László: A csúti középkori sírmező. In: Budapest Régiségei XIII. (1943) 103–166.

¹⁰ Gerő Győző: Ásatási napló. A Budafok és Nagytétényi határában lévő középkori Csót falu területén folytatott leletmentő ásatásról. 1953. Budapesti Történeti Múzeum Adattár. Kézirat.; Méri István: Jelentés a csúti mentőásatásról (Budafok-Háros). Csút középkori falu ásatása (Budafok-Háros). Ásatási napló. Budapesti Történeti Múzeum Adattár. Kézirat.

a királytól, és a legkorábbi, ismert csöti templom ezt követően épült fel. Gerő Győző 1953-ban folytatta a templom feltárását. Gerevich László szerint a késő középkorban épült szentélyben előkerült 180 cm széles, nyújtott félköríves falrészlet az 1264 után épült templom szentélyének az alapozása lett volna, de 1953-ban Gerő Győző minden kétséget kizáróan feltárta, hogy az első templom szentélyét egy korábbi, széles és mélyre alapozott épület maradványára építették. Gerő Győző és Méri István feltárásaiból, valamint az 1990. évi régészeti kutatásokból tisztán kirajzolódik a csöti torony keletkezésének és pusztulásának a története.¹¹ A régészeti kutatások eredményeiből, elsősorban az épületbontásokhoz és az építkezésekhez kapcsolódó rétegekből, valamint a késő középkori templom belsejében feltárt sírok helyzetéből és mélységadataiból rekonstruálni lehet az egész torony kiterjedését. A torony 180 cm széles és majdnem ilyen mély alapfala kör vagy körhöz közel álló, ovális alaprajzú volt, külső átmérője 7x7,5 méter, belső átmérője pedig 4x4,5 méter körüliek lehettek. A csöti torony helyének kijelölésében nagy szerepet játszottak a földrajzi adottságok: ez a legmagasabb domb a környéken, és felülete (50x32 méter) is megfelelő nagyságú volt. A hely kiválasztásában az is

2. kép. 13. századi torony maradványai a csöti középkori templom alatt. Budapest, XXII. Háros utca 6. 1: Torony (1242–1264); 2: Templom (13. század 2. fele); 3: A templom bővítése (14. század eleje). Rajz: Melis Katalin.

szerepet játszott, hogy a domb peremén megmaradt a tatárjárás előtt kiásott, közel 4 méter széles és 3 méter mély árok, amelynek belső oldalán kőkerítés húzódott. A környék katonai védelmét erősítették a templomdomb körüli, 1241 előtt kialakított kertek épségben maradt kőkerítéses árka is.¹² A torony építését az 1243 és 1250 közötti időszakra tehetjük, és feltehetően a kereszties lovagok katonai felügyelete alá tartozott. A rend azonban nem tartotta be 1247-ben vállalt kötelezettségeit, ezért a király az előzetes megállapodás értelmében felbontotta a szerződést. A lovagok 1260 előtt elhagyták a rájuk bízott országrészeket.¹³ A csöti tornyot 1264 után – a királyi építőműhely közreműködésével – lebontták, és helyére felépítették az első csöti falusi plébániatemplomot (2. kép).¹⁴

Az a jelenség, hogy egy középkori templomban felismerhető valamilyen korábbi torony maradványa, a mai Budapest területén még két helyen fordult elő. Régészeti feltárás során vált ismertté, hogy az I. kerületben, a Rudas fürdő melletti, középkori Alhévíz templomának szentélyét egy korábbi, római alapokon álló toronyból alakították ki, és egy többszintes torony alkotta a békásmegyeri középkori templomrom szentélyét is. Lócsy Erzsébet a két templom vizsgálatával kapcsolatban felvetette a IV. Béla-kori dunai védelmi övezet kérdését, de még nem rendelkezett olyan régészeti adatokkal, amelyek lehetővé tették volna a két középkori templomban fennmaradt tornyok eredeti funkciójának meghatározását.¹⁵

Az ország közepén a dunai katonai védelmi övezet fontos láncszeme volt az óbudai partok közelében elhelyezkedő Margit-sziget. A sziget pesti oldalra néző bal oldalán 1243 és 1250 között kezdődött el az erődítések építése, de a védelmi övezet csak a kolostorok felépítésével lett teljes. A 19. századi kutatók látták is e védelmi vonal részleteit. A déli szigetcsúcs közelében helyezkedett el a johanniták négyszögletes, saroktornyos vára, amely – római kori alapokon – az

¹¹ Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csöt faluban II. Kézirat. Megjelenés alatt.

¹² Irásné Melis Katalin: Régészeti kutatások a budapesti középkori Csöt faluban. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Bp., 2002. 197–202. 3–9. kép.

¹³ Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. 18–19., 27–32.

¹⁴ Csemegi József: A budavári főtemplom építéstörténete. Bp., 1955. 154., 26. jegyz.

¹⁵ Lócsy Erzsébet: Alhévíz és Békásmegyér középkori templomai. *Archaeológiai Értesítő* 94 (1967) 200–213.

egész középkorban fennállt. Régészeti kutatással fel lehetne tární, hogy a mai Casino elnevezésű szórakozóhely falai között mennyi maradt meg a középkori épületből. A 13. század közepén a Margit-sziget északi végén is vár állott, a történeti források az esztergomi érsek várának nevezték. Építtetője valószínűleg Benedek, volt budai prépost, majd esztergomi érsek és kancellár (1254–1261) lehetett. A szűkszavú leírásból azért kitűnik, hogy az érsek vára több épületből állt, a legnagyobb egy vastag falú torony volt, amelyről feltételezhető, hogy római alapokra épült. A várra nézve több adat található IV. László 1278-as oklevelében. Ekkor Lodomér, budai prépostból lett váradi püspök, majd esztergomi érsek (1279–1299) tulajdona volt, az oklevélben külön beszélnek a toronyról és a házakról.¹⁶ A Margit-sziget közepé táján, a királyi udvarhelyen 1250-ben még javában folytak az építkezések. Feltehetően már 1243-ban, IV. Béla megérkezése előtt megindultak a munkák, hiszen az udvarházat lakhatóvá tették, esetleg át is alakították. A régészeti kutatásokból azonban kiderült, hogy a királyi udvarhelyet a domonkos apácakolostor építésével egy időben teljesen átalakították, és a korábbi épületek felhasználható részeit beépítették az új épületekbe. A feltárások azt mutatták, hogy a szigeti udvarhelyen egy teljesen új, egyedül álló, erődített hely felépítésére került sor, amely része volt a sziget katonai védővonalának, ugyanakkor a sziget katonai építményei védelmezték a királyi udvarházzal egybeépült apácakolostor lakóit is. Az ásatások során feltártuk a központi épületegyüttest közrefogó, 80–100 cm széles kerítésfalak maradványait, amelyek 80–100 cm mély, 100–140 cm széles alapfalakon álltak. A központi épületegyüttes körül helyezkedtek el a kertek és a gazdasági udvarok, amelyeket 19. századi megfigyelések szerint még egy külső, vastag fallal vettek körbe. A 19. század közepén a várfal délkeleti sarkán még jól látható volt egy emeletes torony, amelyet nem sokkal később lebontottak.¹⁷

A 13. század közepén a katonai védővonal részét képezhették a Nagytétényi Kastélymúzeum falaiban fennmaradt, középkori nemesi udvarház falai is. Ez az épület a dél-budai határban, közvetlenül a Duna-parton, a római Campona területén feltárt katonai tábor délkeleti oldalán helyezkedett el. Az 1960-as években történt műemléki helyreállítás közben a kastély pincéjében és a földszinti helyiségek egy részében előkerültek a késő középkori nemesi udvarház falai. A helyszíni megfigyeléseket végző Geszti Eszter szerint római kori alapokon állnak. Az 1990-es években ismét sor került a kastély műemléki felújítására, és befejeződött a katonai tábor feltárása. A kastély területén és a parkban azonban most sem került sor szakszerű régészeti feltárára, sőt még azt sem tették lehetővé, hogy a középkori falakról és a közműárkokban előkerült régészeti leletekről dokumentáció készüljön. Az elmondottakból kitűnik, hogy nemesak az építési periódusokat, de a középkori épület alaprajzát sem ismerjük. A publikált alaprajz csak a jelenlegi kastély falaiban fennmaradt korábbi falrészek elhelyezkedését mutatja, amelyeknek legfontosabb műszaki adatait, például a hozzájuk kapcsolódó járósínek tengerszint feletti magasságát sem ismerjük. A helyszíni szemlén megtekintettük a pincében lévő, korábban rómainak tartott falrészletet, azonban a katonai táborhoz való közelsége, a nagyjából érzékelhető szintkülönbségek és a pincefalnak a római táborfaltól eltérő struktúrája alapján a pincefalat nem tekintjük római korinak. Ennek ellenére kétségtelen, hogy a faragott kövek nagy része római korinak látszik, feltehetően a közeli katonai tábor bontásából származnak.¹⁸

Ugyancsak gondoljuk a másik nagytétényi nemesi udvarházzal is. A középkori falu belterületén, a római tábor északi oldala közelében helyezkedett el. A különböző középkori falakból álló „Kutyavárat” az 1960-as években teljesen lebontották, s ott szintén nem volt régészeti kutatás. A helyszíni megfigyeléseket végző Geszti Eszter szerint itt is voltak olyan késő középkori falak, amelyek római alapokon álltak. A római tábor és

¹⁶ Györffy Gy.: a 6. jegyzetben i. m. 319–322.

¹⁷ Törs Kálmán: Margit-sziget. Pest, 1872. 38–39.

¹⁸ Geszti Eszter: A nagytétényi kastély története. Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. Bp., 1972. 53–57.; Borsos László: A Nagytétényi Kastélymúzeum. Magyar Műemlékvédelem 1969–1970. Bp., 1972. 65–66., 24–27. kép.

a „Kutyavár” közeli szomszédsága alapján lehetséges, hogy itt is csak a római kövek nagymértékű felhasználásáról lehet szó.¹⁹ A nagytétényi nemesi udvarházak egyike tehát a faluban, a másik pedig a Duna-parton helyezkedett el. Egyik helyen sem volt szakszerű régészeti feltárás, így változatlanul kérdéses, hogy melyik épület lehetett az a történeti forrásokból kikövetkeztethető nemesi udvarház, amely 1272 körül Héder Henrik – a gyermek IV. Lászlót és az özvegy Erzsébet királynét támogató, befolyásos főúr – birtokába került.²⁰

Egyelőre csak azt lehet biztosan állítani, hogy a Duna-parton, a római tábor délkeleti sarkától nagyjából 100 méterre egy 13. századi leletekkel körbevett, római köveket tartalmazó, ismeretlen alaprajzú épület állt, amelyet a középkor későbbi évszázadaiban többször átépítettek.

A mai Budapest területén állt legismertebb kisvár szintén a Duna-parton, de nem a budai oldalon, hanem a soroksári Duna-ág mellett, a dél-pesti határban került elő. A soroksári, Haraszti úti, egykor autóalkatrészeket gyártó üzem udvarán és a mellette lévő sporttelepen a középkori Szentdienes falu templomának, temetőjének, lakóházainak és a közvetlenül a falu mellett álló kisvárnak a maradványai kerültek elő a leletmentések során. Az eddig átvizsgált területen a legkorábbi leletek egy különféle kemencéből, műhelyekből álló, 1241 előtti ipartelepről származnak. Többek között előkerült egy 1241 előtti, kétszer átalakított, földbe mélyített, ipari célokra szolgáló ház, amelyet 1241 után egy közeli, reprezentatív építészeti elemeket tartalmazó épület bontásából származó épülettörmelékkel töltöttek fel. Különösen feltűnő egy, a 13. század első felére jellemző, ún. sarkantyús bordatöredék, amely egy jelentős épület boltozati eleme volt. A házba dobált, gondosan faragott, jó minőségű falazó kövek (kváderek), a különböző átmérőjű, vörös márvány oszloptöredékek, a különböző vastagságú vörös márvány laptöredékek és a ház épülettörmelékkel betöltését lezáró, 40–50 cm vastag réteget alkotó, hódfarkú tetőcserep-töredékek eddig csak Óbudáról és a Margit-szigetről kerültek elő. A 13. század közepén az ipartelep is

megszüntették, és a feltárt területen kibontakozott egy, föld fölé épített házakból álló falurészlet.²¹ A kisvár a házak szomszédságában, a Duna-parton épült fel (3. kép).

A jelenkori beépítés miatt teljes régészeti feltárássra itt sem volt lehetőség, ráadásul az építkezésekkel megsemmisítették a leletek nagy részét. Lényeges kérdéseket nem tudunk tisztázni. Azt megfigyeltük, hogy a kövár egy harmada épülettörmelék, bolygatott rétegekbe épült, ezek között olyan hamus, faszenes égésrétegek is előkerültek, amelyek a kövár építése előtt keletkeztek. A leégett, szétszedett Árpád-kori épület helyére ráépült a gyári strand legnagyobb, alapincézett faháza, nem sok maradt meg alatta.

A kisvár két részből állt. A nyolcszög alakban épített várfallal körbevett térség átmérője 26 méter volt, középen állt a 13 méter átmérőjű, kör alakú alapon álló, nyolcszögletes torony. Mindegyik járószint feletti fal jó minőségű, szabályos kváderekkel borított, ún. öntött fal volt. A szélesebb és mélyebbre alapozott várfal külső sarkain 100 cm hosszú és 70–80 cm széles támpillérek helyezkedtek el. Az építési periódusokat a két fal közötti régészeti metszetek rétegeiből előkerült leletek mutatják. A kisvár két harmad részét bolygatatlan területre építették. Az építkezést megelőző tereprendezés rétegében inkább a 13. század közepére jellemző kerámiatöredékek voltak, ugyanilyenek voltak betapasztva a legközelebbi, gerenda-karóvázás falú lakóház első kemencéjének a padlójába is. A kisvár falai között az első habarosos, kötőrmelék rétegben szintén olyan cserepek voltak, mint az alatta lévő feltöltésben. A kisvárat 1241 után, a 13. század közepén építették. A várfal és a torony közötti rétegsorban, valamint a torony belsejében későbbi építkezések és szintemelések nyomai is előkerültek. Legkésőbb a 15. század elején a várfal és a torony között keresztfalakat építettek, így újabb helyiségeket alakítottak ki. Átépítették a kaput is, talán egyszer fel lehet tární. A kisvárat a 15–16. század fordulóján lebontották, a falakat egyenletesen beborította egy vastag, régészeti leletekben (háztartási hulladékban) gazdag

¹⁹ Geszti E.: a 18. jegyzetben i. m. 55–56.

²⁰ Györffy Gy.: a 6. jegyzetben i. m. 319.

²¹ A szerző leletmentései, 1988–1990. Feldolgozás alatt.

épülettörmelékes feltöltés. A vár helyét sötét, humuszos földdel is letakarták, és erre fújta rá a szél a környéken mindenütt megtalálható, világos futóhomokot. A lelőhely 1541-től a 19. század végéig beépítetlen maradt.

Szentdienes falu a 13. század végén jelent meg a történeti forrásokban. 1295–1296 körül egy György nevű földbirtokos tulajdona volt. Néhány évvel később, 1300-ban már Miklós mester volt a földesúr, akinek a nevében tíz falubelijével együtt Búza, a Szent-dénesi falunagy tanúskodott a közeli Zoych-birtok ügyében.²² Zsigmond király Szentdieneset a közeli Szentlőrinc és Gubacs falvakkal együtt 1424-ben a csepeli királyi uradalomhoz csatolta, és Borbála királynénak adományozta. 1465-ben Mátyás királytól a Haraszi család kapta meg. Az okleveles adatok szerint a 15. században a szentdienesi Uras családnak is voltak itt birtokai. Egyébként az Uras és a Haraszi családnak Szentdienesen kívül is több birtoka volt ezen a környéken.²³ Ezért nem lehet tudni, hogy a 15. században melyik családé volt a kisvár. Nem tudjuk azt sem, hogy végül melyik család bontatta le, és hová szállították a vár jelentős mennyiségű, még felhasználható, jó minőségű köveit.

3. kép. 13. századi kisvár részlete feltárás közben.
Budapest XXIII., Haraszi út 42. Fénykép: Bakos Margit.

²² Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Bp., 1998. 557.

²³ Kubinyi András: Budapest története a késői középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest Története II. Bp., 1973. 32.

BENCZE ZOLTÁN

A budaszentlőrinci pálos kolostor építési korszakai

A budaszentlőrinci pálos kolostor főbb építési korszakairól Gyöngyösi Gergely 16. századi rendtörténete tudósít.¹ Az utóbbi évtizedekben folytatott régészeti kutatások,² valamint az előkerült kőanyag vizsgálata, elemzése alapján ezt a képet tovább lehetett finomítani. Az ásatás helyszínén, továbbá a Budapesti Történeti Múzeum különböző kőraktáraiban található kőanyag feldolgozására OTKA program keretében nyílt mód.³ A kolostor egykori kiterjedésének tisztázására végzett legújabb felmérések⁴ tanúsága szerint a kolostornak nemcsak halastava, de malma is volt. (1. kép) A történeti, régészeti, továbbá a kőanyag vizsgálata alapján a következőképpen vázolható a budaszentlőrinci pálos kolostor középkori építéstörténete.

A pálos kolostort megelőzően a területen a 13. század második negyedétől-közepétől már állt egy szögletes szentélyzáródású kápolna.⁵ Egy 1290-es oklevél említi, hogy Lodomér esztergomi érsek az itt található, egy remete őrzésére bízott kápolnát visszahelyezte a területileg illetékes veszprémi püspökség joghatósága alá.⁶

1300 körül alapította meg Lőrinc, a rend negyedik előjárója Budaszentlőrinc monostorát. Azután Károly (Róbert) király, János óvári ispán,

Velencei Pál budai polgár adományából bővítették a kolostort. 1335-ben Henc fia, János adományozza a kolostor körüli erdőket a kolostornak.⁷ A kolostor sokszögzáródású első templomának szentélye mintegy körbeépítette a korábbi kápolna szentélyét. Az egyhajós templom szentélye valószínűleg három szabályos szakaszú bordás keresztboltozatot kapott.⁸ A templomhoz északról csatlakozott a téglalap alakú kerengő. A 10x15 méteres udvart 2,2 méter széles kerengőfolyosó fogta körbe.⁹ A keleti oldalon található káptalanteremhez keletről két szakaszos, bordás keresztboltozatú perjeli kápolna csatlakozott. A kolostort vagy annak egy részét kerítőfal vette körül.

1381-ben kerültek Velencéből Budaszentlőrincre Remete Szent Pál földi maradványai, és ekkor nagyszabású építkezések kezdődtek a kolostorban.¹⁰ A korai kolostortemplom déli oldalán új, háromhajós templom épült fel. A kétszakaszos főszentély a nyolcszög öt oldalával záródott, a mellékszentélyek viszont csak egy boltmezőből álltak.¹¹ Az előkerült kőfaragványok tanúsága szerint a szentély első boltszakaszában, a déli vagy az északi falon a sarokpillér mellett közvetlenül ülőfülke helyezkedett el. (2. kép) A templom hosszázát négy pillérpár tagolta öt szakaszra. A háromhajós

¹ Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae. Edit Franciscus Ld. Hervay Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum Ser. Nova Tomus XI. Bp., 1988. caput 18., 35., 61., 67., 68., 72. és 79.

² *Bencze Zoltán: Das Kloster St. Lorenz bei Buda (Budaszentlőrinc) und andere ungarische Paulinerklöster. Archäologische Untersuchungen. Beiträge zur Geschichte des Paulinerordens. Berliner Historische Studien. Band 32. Ordensstudien XIV. Herausgeben von Kaspar Elm in Verbindung mit Dieter R. Bauer, Elmar L. Kuhn, Gábor Sarbak und Lorenz Weinrich. Berlin, 2000. 169-177. Régészeti kutatások Magyarországon, 1998. Bp., 2001. 132-133. 29. kat. sz.*

³ OTKA nyilvántartási száma: F 006785.

⁴ A felmérést Belényesi Károly és Terei György régészek készítették, akiknek ezúton is köszönetet mondok. A terepi megfigyelések pontosítása érdekében régészeti feltárássra is szükség volna ezen a területen.

⁵ *Bencze Zoltán - Székér György: A budaszentlőrinci pálos kolostor. In: Monumenta Historica Budapestinensia VIII. Bp., 1993. 18., 61. 25. kép*

⁶ *Bártfai Szabó Lajos: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002-1599-ig. Bp., 1938. 24. 129. kat. sz.*

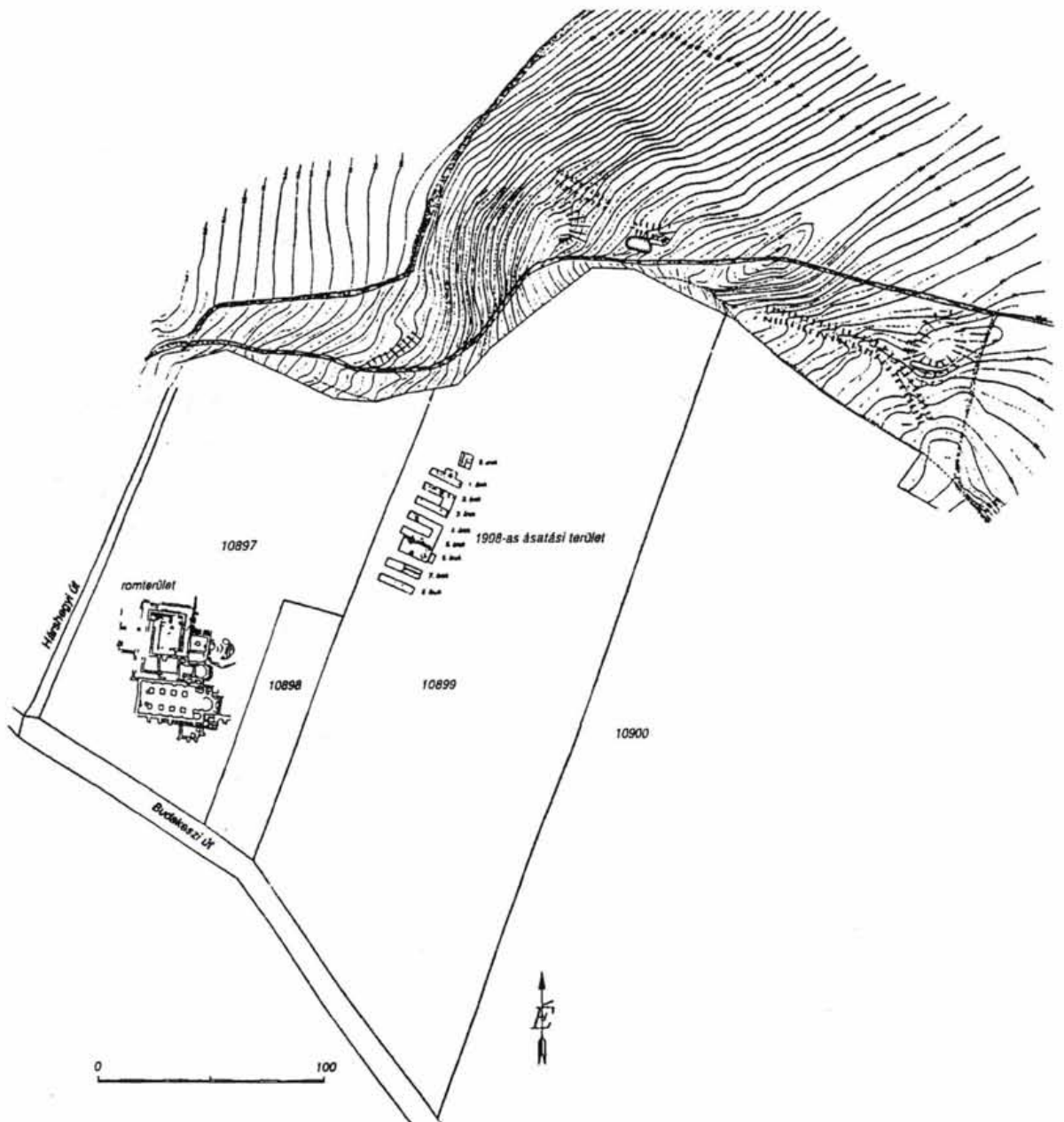
⁷ Vitae fratrum: az 1. jegyzetben i. m. caput 18.

⁸ *Bencze Z. - Székér Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 19.*

⁹ *Bencze Zoltán: Újabb kutatások a budaszentlőrinci pálos kolostor területén. In: Budapest Régiségei (a továbbiakban BudRég) XXXI. (1997) 313., 317. 7. kép*

¹⁰ Vitae fratrum: az 1. jegyzetben i. m. caput 35.

¹¹ *Bencze Z. - Székér Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 19.*

1. kép. A kolostor alaprajza. Rajz: Belényesy Károly, Terei György, Viemann Zsolt.

templom 1387-ben még épült,¹² 1403-ban pedig már készen állt.¹³ A korábbi templom hajójának nagy részét elbontva, ereklyekápolnát alakítottak ki, mely a nyolcszög négy oldalával, azaz tengelysarkos módon záródott.¹⁴ A kerengőt megnyagyob-

bították, mely négyzetes alaprajzú lett. A 15x15 méteres udvart 3 méteres kerengőfolyosó fogta körbe. Ugyanezen építkezések sorába illeszthető a káptalanterem átépítése, melynek során megépült egy középpillér is.¹⁵

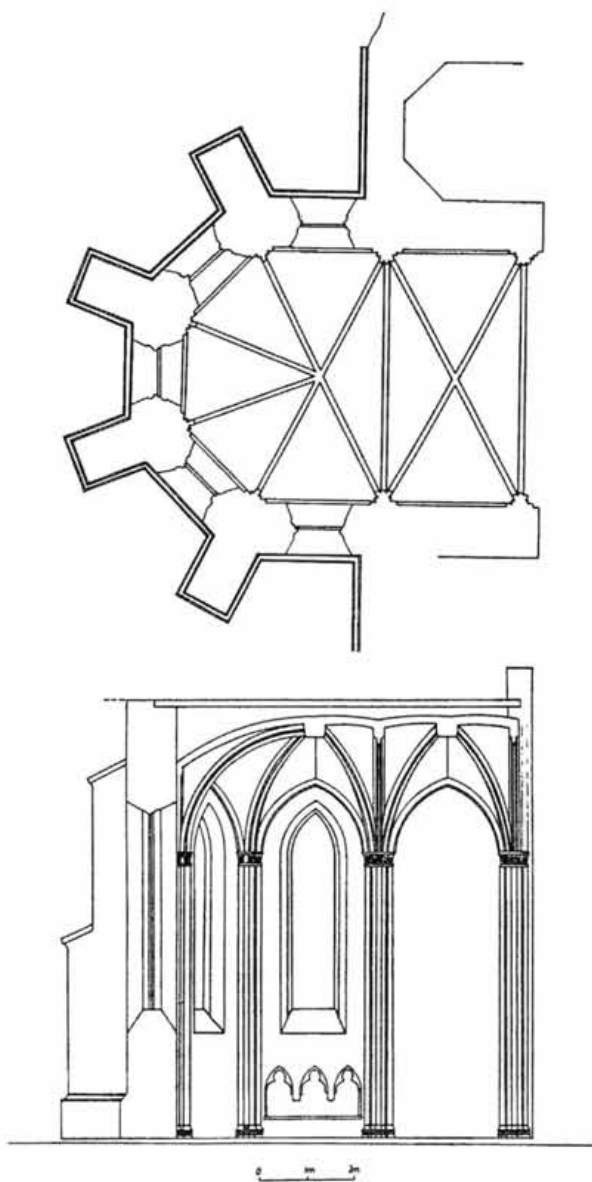
¹² Bencze Zoltán: A budaszentlőrinci pálos kolostor területén 1984–1991 között folytatott feltárások. BudRég XXIX.(1992) 159.

¹³ Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára 8884, közli: Monumenta Diplomatica Civitatis Budapestiensis. t. III/1–2 (1382–1439) Ad edendum praeparavit L. Bernardus Kumorovitz. Bp., 1987. III/1. 176–177. 360. kat. sz.

¹⁴ Bencze Z. – Székér Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 21.

¹⁵ Bencze Z.: a 9. jegyzetben i. m. 313–314. és 321. 15. kép

A Zsigmond-kor vége felé elbontották a keleti kerengőfolyosó külső falát, s így itt egy 11 méter széles káptalanteremet alakítottak ki.¹⁶ Még a 19. században került elő egy kőfaragvány Budaszentlőrincen, mely a Budapesti Történeti Múzeum tulajdona, és jelenleg a Magyar Nemzeti Galéria középkori kőtárának kiállításán látható. Magassága 59 cm, befoglaló szélessége, illetve vastagsága 55 és 36 cm. A durva mészkőből készült darab körülbelül 135°-os falsarokból származik, külső és belső oldala szabadon állt. Külsején, a két oldal találkozásánál fiatorony törzse húzódik, melynek három kiálló sarkát egy-egy függőleges pálca tagolja. Az oldalak alján egyenes lezáródású nyílások kereteinek jobb, illetve bal felső sarka látszik. A bal oldalon megmaradt ívmező részen kétfülű váza látható, benne három hosszú szárú, leveles, négyszirmú virággal. A faragvány belső oldalának sarkában a falsíkból három oldalával kiálló sokszögű konzol látható. A belső oldal aljának mindkét szélén nyíláskeretek tokhornyainak bemetsződése húzódik.¹⁷ Végh András zárt erkélyként határozta meg a kőfaragványt, a 16. század második évtizedére keltezve azt.¹⁸ Marosi Ernő szerint szentségház töredékéről van szó.¹⁹ Újabban Papp Szilárd stíluskritikai vizsgálatok, valamint a kannaábrázolás alapján a kannarenddel hozta összefüggésbe és a 15. század második negyedére keltezte a kőfaragványt.²⁰ Egy másik, Budaszentlőrincről származó darab is idekapcsolódhat. A faragvány szintén poligonális, 130–135°-os falsarokból származik, külső oldalán ugyanazzal a fiáléval és nyíláskeretkezéssel, mint a másiknál. Belső oldalának sarkában a konzolnak csak az alsó, levelekkel borított része látható, és a faragvány alsó szélén az egyik nyílás tokhornyának töredéke húzódik. Mivel a két faragványnak mindkét oldala kidolgozott, mindenképpen szabadban kellett állniuk. A tokhornyok jelenléte zárható nyílásra utal. Mivel a tokhornyok azt jelzik,

2. kép. Ülőfülke rekonstrukciója. Rajz: Soós Zoltán.

hogy a nyílás befelé nyílt, így a szentségház meghatározás kevésbé valószínű, mint a zárt erkély.²¹ Ha elfogadjuk ezt a feltételezést és kelteztést, akkor a Zsigmond korában épült nagyméretű káptalanterem építésével hozhatjuk kapcsolatba.

¹⁶ Bencze Z.: a 9. jegyzetben i. m. 314.

¹⁷ Papp Szilárd: Kőfaragvány a Buda feletti Szent Lőrinc kolostorból. In: Tanulmányok Tóth Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Rostás Tibor és Simon Anna. Bp., 2000. 147–150.

¹⁸ Ld. Végh András leírását. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria 1994. október–1995. február. Bp., 1994. 353. VII-24. kat. sz.

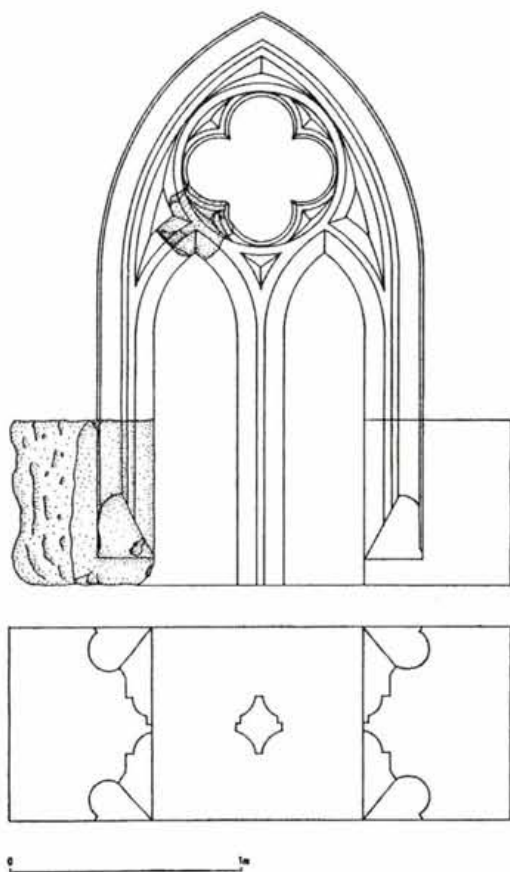
¹⁹ Marosi Ernő recenziója. Acta Historiae Artium. t. 37 (1994–95) 342. Abb. 14.

²⁰ Papp Sz.: a 17. jegyzetben i. m. 159–166.

²¹ Papp Sz.: a 17. jegyzetben i. m. 166–169.

Egy 1475-ös oklevélben az olvasható, hogy Kovács István csudabalai birtokát a szentlőrinci kolostor Szent István tiszteletére emelt oltárának adományozza, mely az említett kolostor Szent Pál-kápolnájában, az ambituson található.²²

1488-ra készült el a Szent Lőrinc-egyház déli oldalán egy kápolna Budai Kovács Márton költésén, aki egész életében vincellér volt, és akit a Szent Lőrinc-kolostorban temettek el.²³ A Remete Szent Pál-ereklyekápolnát átépítették, szentélye a nyolcszög öt oldalával záródó lett.²⁴ 1486-ra a

3. kép. A kerengő 15. század végi ablakának rekonstrukciója.

Rajz: Belényesy Károly.

Szent Pál tiszteletére épített kápolna az ablakokig elkészült, de az építkezést csak 1492-ben fejeztette be Tharispán Albert budai várnagy.²⁵ A 15. század 80-as éveiben, valószínűleg 1488-ban Kamanczy János vicarius generalis rendbe hozatta a szentlőrinci kolostor ciszternáját.²⁶ Ugyanebben az időben a kerengőt is átépítették. A kerengő erőteljes hasonlóságot mutat a zsámbéki kolostor kerengőjével, esetenként a méretek is megegyeznek. A pálos rendtörténet szerint Mátyás király 1475-ben adja a zsámbéki Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt premontrei prépostságot a pálosoknak.²⁷ A zsámbéki analógia és a budaszentlőrinci kolostor kerengőjénél talált kőfaragványok alapján rekonstruálható a kerengőablak²⁸ (3. kép), mely alapján 84,5 cm szélességű volt a második kerengőfal. A Fény utca –Lövház utca sarkán állt épület bontásából került elő egy Remete Szent Pált ábrázoló zárókő. (4. kép) A nézővel szembe forduló szent kezében botot tart. Jobb oldalán fa látható, melynek tetején holló, szájában kenyérral. Bal oldalán sziklák és egy fa található.²⁹ Ugyanitt egy másik zárókövet is találtak. A téglalap alaprajzú, bordás keresztboltozatú téregység boltozatához tartozó zárókő lefelé néző kerek lemezét kitölti a domborművű heraldikus díszítés: háromszor vágott pajzs, fölötté jobbra néző, csőrös sisak, előtte és mögötte indaszerű, szabdalt szélű takarófoszlányokkal. (4. kép) A zárókővön az Újlaki család címere látható.³⁰ Egy harmadik zárókő levélkötetet ábrázol, lelőhelye a budaszentlőrinci pálos kolostor. (4. kép) A zárókővek mérete és körtelemeze közel azonos, az Újlaki-címeres elemzése alapján nem készülhettek az 1410-es éveknél korábban, viszont ennél az időpontnál akár évtizedekkel is lehetnek későbbiek.³¹ Az 1994-es ásatás során a kerengő területén sok – e zárókővekhez tartozó – bordatöredéket találtunk. A kövek valószínűleg a

²² Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára 17640.

²³ Vitae fratrum: az 1. jegyzetben i. m. caput 68.

²⁴ Bencze Z.–Szekér Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 21–22., 76. 40. kép.

²⁵ Vitae fratrum: az 1. jegyzetben i. m. caput 67. Vö. caput 72.

²⁶ Vitae fratrum: az 1. jegyzetben i. m. caput 67.

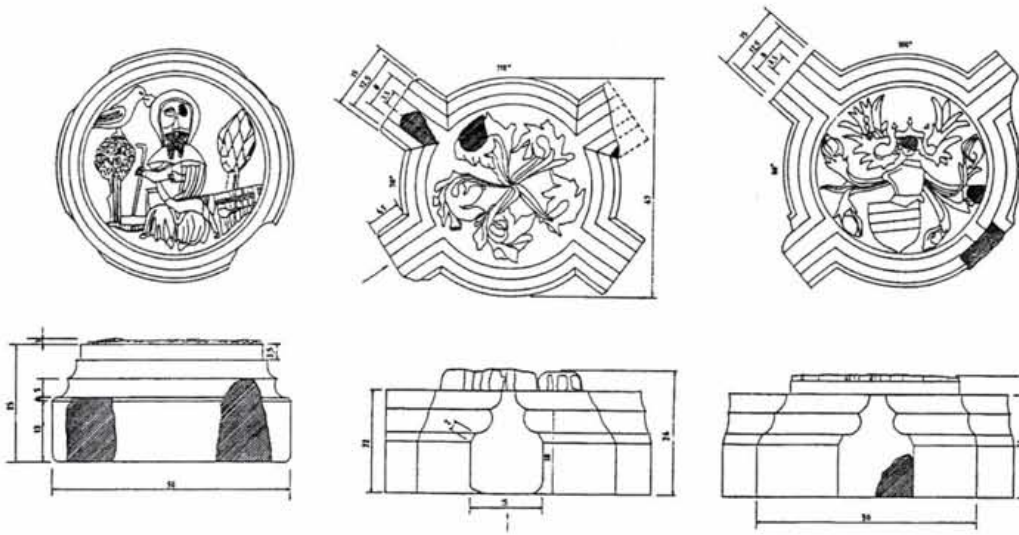
²⁷ Vitae fratrum: az 1. jegyzetben i. m. caput 61. Vö. Documenta Artis Paulinorum 3. füzet. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai. Szerk. Tóth Melinda. XIV. Bp., 1978. 301–303.

²⁸ A rekonstrukciós rajzot Végh András útmutatása alapján Belényesy Károly készítette.

²⁹ Zolnay László: Középkori budai figurálisok. Művészettörténeti Értesítő 25 (1975) 265.

³⁰ Lövei Pál: Néhány címeres emlék a 14–15. századból. Művészettörténeti Értesítő 40 (1991) 53–55. 8. kép.

³¹ Lövei P.: a 30. jegyzetben i. m. 54–55. 13. kép.

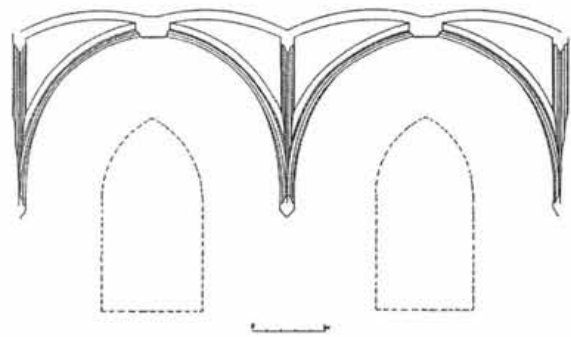
4. kép. Boltozati zárókövek. Rajz: Soós Zoltán.

budaszentlőrinci pálos kolostor kerengőboltozatába lehettek beépítve.³² (5. kép) Ha a zsámbéki párhuzamot is figyelembe vesszük, akkor az 1480-as években történt építkezések során számolhatunk a kövekkel. A Remete Szent Pált ábrázoló zárókőnél és az Újlaki-címeres zárókőnél a keresztboltozat találkozásának szögei 100, illetve 80 fok. Viszont a levélköteges zárókőnél ugyanez 110 és 70 fok. A különbség abból adódik, hogy az egymás mellett levő kerengőszárnyaknak különböző volt a boltozszakasz méret-száma. Ugyanebből következik az is, hogy a második kerengő sem volt egészen négyzet alaprajzú.

Az 1508-ban rendfőnökké választott Balázs-szentmiklósi Gergely testvér hivatali ideje alatt kezdődött el a budaszentlőrinci kolostor új szentélyének építése az alapoktól, sekrestyével együtt. Gyülestermet is emeltek. A munkákat öt év alatt végezték el, és végrendeleti adományok biztosították a fedezetet.³³ Az új templomszentély a régi diadalív vonalától indult, négy szakaszon épült, keleten sokszögzáródással. Boltozata gazdagon kiképzett, csillaghálós rajzolatú volt. Az új, tízszög alaprajzú gyülesterem a korábbi perjeli

kápolnák helyén épült fel. A tízszög két oldala belesimult a szárny keleti falába, nyolc oldallal képezve a külső tömeget, alaprajzilag érdekes módon szintén tengelysarkos helyzetben.³⁴

Végezetül említést érdemel még, hogy az a kemény mészkő építészeti tagozat, melyen számráható keretű vakmértűves díszítés látható,³⁵ a korábbi feltételezésekkel ellentétben nem szentség ház. Ez a kő ugyanis egy pillér előtt álló tömör fiálé, valószínűleg támpillér töredéke.³⁶ Feltehetőleg hozzátartozik az a töredék is, amely a közelmúltban került elő.³⁷

5. kép. A 15. század végi kerengő részletének rekonstrukciója. Rajz: Soós Zoltán.

³² Az első két zárókővel kapcsolatban – lelőhelyük miatt – felvetődött az a lehetőség is, hogy esetleg a budaszentlőrinci kolostor vári házában kell keresni eredeti helyüket.

³³ Vitae fratrum: az 1. jegyzetben i. m. caput 79.

³⁴ Bencze Z.–Szekér Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 22., 80. 44. kép.

³⁵ Feuerné Tóth Róza: Kassai István Budán. BudRég XVI. (1955) 135–142.

³⁶ Ld. Buzás Gergely recenziója. Műemlékvédelmi Szemle 1994/1. 136.

³⁷ Bencze Z.–Szekér Gy.: az 5. jegyzetben i. m. 56. 20. kép.

A pécsi középkori egyetem feltárásának és kutatásának újabb eredményei*

Közép-Európában a 14. század közepe az egyetemalapítások korszaka volt. 1348-ban IV. Károly császár Prágában, 1364-ben Nagy Kázmér király Krakkóban, 1365-ben Rudolf herceg Bécsben, 1367-ben Nagy Lajos király Pécsen alapított egyetemet. V. Orbán pápa 1367. szeptember 1-jén írta alá Viterbóban a pécsi egyetem alapításának engedélyzését.¹ A pécsi egyetem volt az első magyarországi intézmény egyetemi szintű tanulmányokra.² Míg a felsorolt három közép-európai egyetem az uralkodók székhelyén létesült, az első magyar egyetem nem a fővárosban volt, hanem attól távolabb, egy dél-magyarországi püspöki városban. Ebből is látszik, hogy a javaslattevő a Rajna-pfalzi (Bergzaberni) Vilmos pécsi püspök (1361–1374), aki királyi alkancellár is volt. Adottságai alapján a pécsi püspökvár (templommal, palotával) igen alkalmas volt egyetem alapítására és elhelyezésére.³

Mintogy Vilmos püspök sugalmazta a hely kiválasztását, magára kellett vállalnia az intézmény fenntartását, ezzel nyerhette el a királyi döntést és a pápai jóváhagyást. Az egyetemi vizsgák vezetését és elfogadását a pápa ugyancsak a pécsi püspökre bízta.⁴ Az egyetemen (studium generale) kánon- és

római jogot, valamint filozófiát oktattak, de a teológiai fakultást V. Orbán pápa nem engedélyezte.

A karok szervezetének tekintetében az intézmény a bolognai egyetem modelljét követte. Az egyetem egyetlen ismert jogászprofesszora a Galvano di Bologna néven is ismert jogász: Galvano di Bettino doctor 1370–72 között működött Pécsen. A forrásokból tudjuk, hogy bőséges javadalmakkal látták el, ennek ellenére hamarosan visszament Bolognába.⁵

Vilmos püspök halála után tudomásunk szerint Alsáni Bálint (1374–1408) püspök vezette az egyetemet (adatok 1376-ból és 1386–89-ből).⁶

A 14. század végén megindult az egyetem hanyatlása, és a század végére már nem egyetemenként működött⁷; 1543-ig, a török foglalásig mint „scola maioris ecclesiae” maradt fenn az egyetem épületében.⁸

A pécsi egyetem épületének helye az 1900-as években kezdődően foglalkoztatta az intézmény történetével foglalkozó kutatókat.⁹ A kutatók Evlia Cselebi török történetíró leírása¹⁰ alapján az egykori épület helyét közvetlenül a székesegyház közelében feltételezték. E feltevést a későbbi helytörténetírás részben kétségbe vonta. Az első

* Jelen tanulmány az OTKA támogatásával készült.

¹ *Békefi Remig*: A pécsi egyetem. Bp., 1909. 13.; *Szögi László*: Középkori egyetemalapítási kísérletek. In: Régi magyar egyetemek emlékezete. 1367–1777. Bp., 1995. 53–58.

² *Székely György*: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetem létesítésének összefüggésében. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1967. 155–159.; *Székely Gy.*: Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemjárás. In: A magyar iskola első évszázadai. Kiállítási katalógus. Győr, 1996. 8–82.; *Székely Gy.*: Das Papsttum in Avignon und die kirchliche Obedienz der Universitäten von Paris bis zum Mitteleuropa. In: Die ungarische Universitätsbildung und Europa. Pécs, 2001. 15–16.

³ *Zimmermann, Harald*: Wilhelm von Koppensbach, der Gründer der Universität Fünfkirchen. In: Die ungarische Universitätsbildung I. m. 33–38.

⁴ *Békefi R.*: A pécsi egyetem I. m. 62.

⁵ *Petrovich Ede*: A középkori egyetem megszűnése. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. Pécs, 1966. 158.; *Székely Gy.*: Hazai egyetemalapítási I. m. 81.; *Szögi L.*: Középkori egyetemalapítási I. m. 58.

⁶ *Fügedi Erik*: Alsáni Bálint a pécsi egyetem második kancellárja. In: Pécsi jubileumi tanulmányok. Pécs, 1957. 97–109.; *Székely György*: Egyetemi kancellárok a XIV–XV. századi Magyarországon. Századok 131(1997) I. sz. 158–159.

⁷ *Székely Gy.*: Hazai egyetemalapítási I. m. 81–82.

⁸ *Petrovich E.*: A középkori egyetem I. m. 163–165.

⁹ *Békefi R.*: A pécsi egyetem I. m. 26–33.

¹⁰ *Evlia Cselebi* török világotutató magyarországi utazásai 1660–1664. Ford.: Karácson Imre. Bp., 1904. 195–203.

magyar egyetem hatszáz éves jubileuma kapcsán fellendülő egyetemtörténeti kutatások során azonban – újraértékelve Fvlia Cselebi közlését – az egyetem helyét továbbra is a székesegyház körüli épületek valamelyikében feltételezték.¹¹

Az épület pontos helyét¹² azonban csak ásatással tudták meghatározni.¹³ A feltárt épület helyét és rendeltetését igazolja az ott előkerült – az alapítóra utaló – címerkő, amely az egykori „magna aulá”-ban volt¹⁴. Az egyetem megszűnésének, illetve káptalani iskolává történő átalakításának kérdésével szorosan összefügg az egyetem épületének elhelyezése.¹⁵

A vár keleti felében, a székesegyháztól északra – azon a területen, ahol Joseph de Haiy térképe¹⁶ egy fehér foltot jelöl, és az északi belső várfal megszakad –, a párhuzamosan húzott észak–déli kutatóárkokban jelentős vastagságú falak kerültek elő, amelyek egy nagyméretű építmény maradványaira engedtek következtetni. A mintegy 6 m vastagságú feltöltés alól egy nagy kiterjedésű helyiség részlete került felszínre. A további feltárás során egy 19 m hosszúságú és 6 m széles terem bontakozott ki, amely az egyetem „magna aulá”-ja, azaz a Nagyterem¹⁷ volt. Az épület székesegyházra néző déli homlokzata feltárult, s bár nyugati szakasza jelentős mértékben elpusztult, keleti része az ablak magasságában állt. Kőkeretes, tölcserébélletes ablaka 14. századi. A középkori egyetem mintegy 35 méter hosszú és 10 méter szélességű épület volt, eredetileg egyemeletes. Csúcsíves, kőkeretes bejárata a déli oldalon, a „magna aulá” középtengelyében volt. A „magna aulá”-tól keletre nyíló kis terembe kőkeretes, ugyancsak csúcsíves, élszedéssel díszített

ajtó nyílt. Az aulához nyugatról egy nagyobb méretű terem csatlakozott, míg az északi oldalon, az épület teljes hosszában egy 3 méternél valamivel szélesebb folyosó húzódott. E belső folyosóba a „magna aulá”-ból a bejárat tengelyének vonalában egy csúcsíves átjáró vezetett.¹⁸

A folyosó feltárása során leomlott fal összefüggő maradványát tártuk fel a folyosó szintjén. Ezek a faltömbök egy nagy erejű robbanás következtében omlottak le, amely 1664 januárjában következett be, amikor a téli hadjárat során Zrínyi Miklós megkísérelte visszafoglalni a várat a töröktől. Ezért az északi várfalat és az egyetem északi falát aláaknázták, majd felrobbantották. A robbanás olyan nagy erejű volt, hogy bedöntötte az épület emeleti homlokzatának több mint két méter vastag északi falát, amely ma is mementóként őrzi a középkori egyetem épületének pusztulását. Ezt a homlokzati falat eredetileg három, kőkeretes gótikus ablaknyílás törte át, amelynek egyike még a keretben lévő vasráccsal „in situ” került elő.

A feltárás eredményeit összegezve sikerült az egyetem épületének teljes földszinti alaprajzi elrendezését tisztázni. Eszerint az épület egy nagyteremből és egy abból nyíló, keskeny folyosóból állt, s a nagyteremhez keletről és nyugatról egy-egy terem csatlakozott. A feltárt „in situ” műformák, valamint a leletanyagból előkerült – az egykori épülethez tartozó – faragott kővek lehetővé teszik az épület tudományos rekonstrukcióját.

Az egyetem épületének feltárása során román kori, nagyobb épületre utaló falmaradványok kerültek elő. Ezek a falrészletek, valamint az itt előkerült nagyméretű, 12. századi román kori oszlopfő arra engednek következtetni, hogy e helyen

¹¹ *Klanczay Tibor*: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXVIII. (1974) 161–178.

¹² *Sándor, M. G.*: Lage und das Gebäude der mittelalterlichen Universität von Pécs. In: *Universitas Budensis 1395–1995*. Bp., 1997. 61–66.

¹³ *Sándor, Mária*: Freilegung der Bischofsburg von Pécs und der ersten mittelalterlichen ungarischen Universität. In: *Beiträge zur Mittelalter Archäologie in Österreich*. Wien, 1987. Bd. 3. 67–83.

¹⁴ *G. Sándor Mária*: A pécsi középkori egyetem címerkőve. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Kiállítási katalógus. Bp., 1994. 271.

¹⁵ *Sándor, M. G.*: Die mittelalterlichen Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs. In: *Die Bischofsburg zu Pécs*. Archäologie und Bauforschung. ICOMOS Hefte XXII. (1999) 40–41.

¹⁶ *Joseph de Haiy*: Pécsset ábrázoló helyszínrajza, 1687. Karlsruhe, Generallandesarchiv VIII/21.

¹⁷ *G. Sándor Mária*: A pécsi Püspökvár feltárt középkori egyházi és világi épületei. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 27. Pécs, 1993. 110.

¹⁸ *G. Sándor Mária*: A pécsi Püspökvár a korai és késői középkorban. In: *Művészettörténet–Műemlékvédelem*, 1994. 151–153.

állott a 11–13. századi püspöki palota.¹⁹ A Képes Krónika említi az 1064. évi nagy tűzvészt, amelyben a paloták is leégtek.²⁰ A tűzvészt követően azonban a püspöki palotát újjáépítették, amint azt a régészeti megfigyelések és a stratigráfia alapján megállapíthattuk. Az egyetem építése során elbontott román kori palota maradványait részben felhasználták. Az egyetem nyugati záró fala a volt palota négyzet alaprajzú helyiségének falára épült. Ez is azt bizonyítja, hogy Vilmos püspök az egyetem épülete számára a régi palota helyét engedte át.

Az egyetem épületének 1664-ben történt pusztulását követően a romokat a törökök feltöltik, annak helyén ágyúpadot alakítanak ki, és a vár keleti részének megerősítéseként egy észak-déli irányú belső várfalat építenek, s ezzel egy fal-sorozat alakítanak ki.²¹

Az egyetem megszűnését a legújabb kutatások a 14. század végére teszik, az óbudai egyetem megalapításának idejére. Gábrriel Asztrik megfogalmazása szerint már nem teljes létezésében él tovább.²² Bár a székesegyházi főiskola nem egyetem volt, az egykori egyetem épületében oktatási funkciót töltött be. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az épület e korszakára utaló régészeti leleteket.

Az egyetem északi homlokzatához egy kisebb, négyzet alaprajzú építmény csatlakozott – feltehetőleg személgödör –, amelyből velencei üvegserlegcek²³ nagyszámú töredéke, valamint igen sok kerámia, köztük ép darabok is napvilágra kerültek, koruk a 15. századra datálható. A leletek között több, Corvin Mátyás korából származó pénz volt.

Mindezek a leletek arra utalnak, hogy az egyetem megszűnését követően a „scola maior” tovább élt, és abban feltételezhetően jogi oktatás folyt. A „scola maior”-ra és annak működésére vonatkozó jelentős kutatásokat végzett Petrovich Ede²⁴ káptalani levéltáros. Petrovich tanulmánya elsőként ismertette a bécsi National-Bibliothekben őrzött, ún. Veresmarthy Ipoly-kódexet, amelybe négy külföldi szerző négy latin nyelvű tanulmányát másolta „in scola Quinqueecclesiae” 1431–32-ben.²⁵ Véleményünk szerint ez is a „scola maioris” 15. század eleji működésére enged következtetni. 1460-ban is értesülünk a „scola maior”-ról Hundler Vitus, Janus Pannonius segédpüspökével kapcsolatosan. A „scola maior”-ra vonatkozó utolsó közlés 1540-ből származik. Pécszet a törökök 1543-ban foglalják el.

Az egyetem épületétől nyugatra, annak közelében volt a források szerint az „Aranyos Szűz kápolnája”,²⁶ amelyet 1355-ben Poroszlói-Neszmélyi Miklós püspök alapított. Az 1503-ból származó oklevél említi, hogy a kápolna „ad latas ecclesiae cathedralis” volt építve.

Háuy 1687-ben készült felmérése a várról és a városról Pécs legkorábbi hiteles térképe. Ezen a térképen az északi kertben épületmaradványok nincsenek jelezve. Ez azt jelenti, hogy a töröktől történt visszafoglalás után itt már középkori épület nem volt látható. A kápolna pontos helyét és alaprajzát a régészeti feltárás tisztázta.²⁷ Az épület keleti szentélye a nyolcszög három oldalával záródik. Déli és északi oldalához mellék-kápolnák sorakoznak. Az északi kápolnasorhoz a keleti oldalon csatlakozik a sekrestye.

¹⁹ Sándor, M. G.: Der romanische Bischofspalast. In: Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung. ICOMOS Heft XXII. (1999) 35–38.

²⁰ Képes Krónika. é. n. 28.

²¹ Gerő, Győző: Das Befestigungssystem des Burg im Mittelalter und in der Türkenzeit. In: Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung. ICOMOS Heft XXII. (1999) 56–57.

²² Székely Gy.: Hazai egyetemalapítási i. m. 82.

²³ H. Gyürky Katalin: Üvegkatalógus. Bp., 1981. XXXVII. t. XV. 9.

²⁴ Petrovich E.: A középkori egyetem i. m. 166.

²⁵ Petrovich E.: A középkori egyetem i. m. 153–154, 164.

²⁶ Petrovich Ede: Az egyetemalapító Vilmos pécsi püspök és Janus Pannonius sírhelye. In: Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, 1968. 162.

²⁷ Sándor, M. G.: Der romanische i. m. 31–34.; Sándor, M. G.: Das Gebäude der mittelalterlichen Pécs-er Universität und die gotischen Skulpturen der Kapelle der Goldenen Maria. In: Die Ungarische Universitätsbildung i. m. 67–73.

Amint az ásatás során kitűnt, és az oklevelekből is ismért volt, a kápolnát temetkezőhelyül is használták. A hajóban egy szabadon álló, kiemelt helyen lévő, falazott sír került elő, amely minden bizonnyal az egyetemalapító Vilmos püspök sírja volt. A sírből előkerült építészeti és szobrászati töredékek²⁸ lehetővé tették, hogy a kápolna belső architektúráját, valamint Vilmos püspök síremlékét rekonstruálni tudjuk. A kápolna az egyetem alapítását követően egyetemi kápolnaként szolgált.

A szobrok, valamint a síremlék architektonikus elemeinek, valamint a tumba oldallapjainak anyaga, festőcs és stílusazonossága szoros műhelykapcsolatra vallanak. Lehetséges, hogy a nagyméretű festett szobrok a kápolnát díszítették.

A síremlék helye, faragványainak a 14. század második felére keltezhető stílusa egyértelművé teszi, hogy az Bergzaberni Vilmos pécsi püspök (1361–74) személyéhez köthető. A reprezentatív baldachinos, gótikus síremléktípus a 13–14. században terjedt el Európában.²⁹ A pécsihez közel álló változatát képviseli VI. Ince pápa (1352–62) síremléke a villeneuve-les-avignoni karthauzi kolostorban.

Vilmos püspök európai műveltségű főpap, akinek az udvarral szoros kapcsolata volt. 1353-ban már Nagy Lajos király szolgálatában állt, 1361-ben megfordult az avignoni pápai udvarban. A király őt küldte IV. Károlyhoz és IV. Rudolf osztrák herceghez is. Így érthető, hogy a síremlék analógiái Avignonba mutatnak. Életrajzi adatai alátámasztják a stíluskritikai elemzést. Pecsétje ugyancsak avignoni előképre, illetve a 14. századi francia szobrászatra utal. Feltételezhető, hogy Vilmos püspök különböző tanultságú mestereket hoz, így keveredik az avignoni előkép a síremlék-konstrukcióban a bécsi – 14. század közepén ismert – stílussal.³⁰

Vilmos pécsi püspök nemcsak egyetemalapító tevékenységével tűnt ki, hanem azzal is,

hogy a 14. század harmadik negyedében a korabeli Európában uralkodó szobrászati stílust hozta Pécsre.

A középkori egyetem helyreállítása során merült fel az a gondolat, hogy az itt előkerült leletanyag a helyszínen kerüljön bemutatásra.

A Schöner Lászlóné építész által vezetett tervezői csoport ennek figyelembevételével alakította ki az épületet. A jelentős középkori részleteket őrző egyetemi épület belső tereinek kiképzése jó lehetőséget biztosított nemcsak az előkerült leletanyag bemutatására, hanem egy középkori egyetemtörténeti kiállítás megrendezésére is. Igen szerencsés egybeesés, hogy az egyetemtörténeti kiállításnak az első magyar egyetem épülete ad otthont.

A kiállítás célját az alábbiakban szeretném ismertetni. A kiállítás megrendezésére az egyetem épületének megmaradt négy földszinti helyisége szolgált, valamint az ahhoz nyugatról csatlakozó román kori püspöki palota egyetlen megmaradt helyisége. Itt kerülnek bemutatásra az ásatások során előkerült román kori³¹ kőfaragványok, valamint néhány kisebb lelet is.

Az egyetem épületében lévő első kiállítási helyiség történeti áttekintést kíván adni – az ásatások eredményeinek figyelembevételével – a középkori pécsi egyetem történetéről. Itt lesz látható a középkori pécsi egyetem épületét, valamint annak egyetemi kápolnáját (az Aranyos Mária kápolna rekonstrukcióját) bemutató nagyméretű makett.

A kisszámú leletanyag legkiemelkedőbb darabja az egyetem címerköve, amely „magna aulá”-jának feltárása során került elő. Ugyanebben a tárlóban látható az egyetemalapító Vilmos püspök pecsétjének³² másolata.

Itt kerül bemutatásra – nemes másolatban – az az oklevél is, amelyben V. Orbán pápa Viterbóban, 1367. szeptember 1-jei kelettel³³ jóváhagyta a pécsi egyetem alapítását.

²⁸ Sándor, M. G.: Der romanische i. m. 62–72.

²⁹ Buzás, Gergely: Rekonstruktion des Grabmals Bischof Wilhelms von Bergzabern aus der Marienkapelle. In: Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung. ICOMOS Hefte XXII. (1999) 92–97.

³⁰ Sándor, M. G.: Der romanische i. m. 147–150.

³¹ Sándor, M. G.: Der romanische i. m. 35–37.

³² Eredeti: Esztergom Főkapitán Magánlevéltára, Luda 73. Capsa Caerulea 24. Primási Levéltár, Esztergom. A másolat elkészítéséhez nyújtott segítségért Dr. Horváth Istvánnak tartozunk köszönettel.

³³ Eredeti: Vatikáni levéltár. Kiadva: Békefi R.: A pécsi egyetem i. m. 13–21.; Szögi L.: Középkori egyetemalapítási i. m. 53.

A kiadott irodalomból ismert, a pécsi egyetemre vonatkozó forrásokat részben eredetiben, részben másolatban fogja bemutatni a kiállítás. Így pl. Veresmarthy Ipoly kódexét³⁴ 1431–1432-ből, valamint az ún. „pécsi egyetemi beszédek”-et, amelyet a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őriz, s onnan fotómásolatban³⁵ megkaptuk.

Szerepel majd az a grammatikai és poetikai traktátus is, amelyre Vizkelety András volt szíves felhívni a figyelmemet, s amelynek eredetijét ugyancsak a müncheni Staatsbibliothek őrzi.³⁶ Sajnos a pécsi egyetemre vonatkozó más írásos forrás nem áll rendelkezésre. Minthogy azonban a bécsi egyetem alapítása mindössze két évvel előzi meg a pécsi intézmény alapítását, és annak teljes okleveles anyagát a bécsi Universitätsarchiv őrzi, így kutatásaim során eddig elsősorban erre támaszkodtam.³⁷ A középkori bécsi egyetem azért is fontos számunkra, mert a pécsi egyetem elhalásának idején és azt követően több pécsi, siklói, illetve baranyai diák a bécsi egyetemen folytatja tanulmányait.³⁸ A bécsi egyetemi levéltárban ör-

zött matrikulák első kötetében már 1377 előtről szerepel Johannes de Quinqueecclesiis, majd Georgius Quinqueecclesiis az 1380., Johannes de Quinqueecclesiis az 1383., Augustinus de Quinqueecclesiis az 1390. és Petrus de Quinqueecclesiis az 1390. évből.³⁹

A középkori bécsi egyetem épületének képét a bécsi Nationalbibliothekben őrzött Guilclmus Duranti *Rationale Divinorum Officiorum* című, 1384–85-ből származó kódexének egy gazdagon díszített lapja őrizte meg.⁴⁰ A lap alját díszítő miniatúrák egyike ábrázolja a több traktusból álló egyetem épületét.⁴¹

Jelen tanulmánynak nem célja, hogy a pécsi középkori egyetem helyreállított épületében rendezendő kiállítás teljes tematikáját ismertesse.

Szeretnénk bízni abban, hogy az egyetem épületének helyreállítása mihamarabb befejeződik, hogy helyet adhasson az eredetileg a millenniumra tervezett „A középkori egyetem története és az egyetemi Aranyos Mária-kápolna gótikus szobra” című állandó kiállításnak.⁴²

³⁴ Wien, Nationalbibliothek Cod. 397B1 „másolta in scola Quinqueecclesiensis”

³⁵ Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensis in regno Ungarie. A pécsi egyetem fennállásának idején készültek. München, Bayerische Staatsbibliothek 22.363.

³⁶ Grammatikai és poetikai traktátus. Nincs kizárva, hogy a pécsi egyetemen használták, a 98.99. rekto oldalon lévő bejegyzés alapján. München, Bayerische Staatsbibliothek, 9684. Köszönettel tartozunk a Bayerische Staatsbibliothek igazgatójának a kiállítás céljára elküldött két darab negatívért.

³⁷ A bécsi Universitätsarchivban és a Nationalbibliothekben végzett kutatásokat az OTKA támogatta. A kiállítás céljára megküldött fotómásolatok költségét a Millenniumi Kormánybiztos Hivatalának támogatásából fedeztük.

³⁸ *Matschinegg, Ingrid*: Studentische Migration im Umfeld der Universität Wien (14–15. Jahrhundert), In: Die ungarische Universitätsbildung i. m. 109–116.

³⁹ Wiener Universitätsmatrikel I. Bd. 1377–1450. Archiv der Universität, Wien.

⁴⁰ A bécsi egyetemi épület részlete III. Albrecht idejéből. Nationalbibliothek, Wien, 7., I r: Cod. 1765. Közölve: Das alte Universitätsviertel in Wien, 1385–1985. 2. köt. Bécs, 1985.

⁴¹ Bécsben, az Universitätsarchivban végzett kutatásaimat Prof. Dr. Kurt Mühlberger és Thomas Maisel segítették.

⁴² Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Székely György professzor úrnak egyetemtörténeti kutatásaimhoz nyújtott segítségéért.

Topográfiai változások Budán, a Szentháromság tér környékén a pincekutatók tükrében

1995. júniusában és júliusában Székely György professzor úr támogatásával és szakmai segítségével lehetőségem nyílt egy franciaországi tanulmányútra. A kutatási téma Lyon és Buda, a hasonló földrajzi fekvésű, folyóparton, dombtetőn alapított városok kialakulásának és fejlődésének tanulmányozása volt. A két város történeti és topográfiai hasonlóságán (római város közelében kifejlődött középkori települések) és különbözőségén (Budával ellentétben a római–gall település hegytetőn, a középkori városközpont pedig folyóparti síkságon feküdt) kívül a helységek évszázados történetében egy különleges egyezés volt megfigyelhető. Mindkét város hegyvidéki települése az 1935–1936-os nagy őszi esőzések idején megcsúszott, és katasztrófa helyzetbe került.

Amíg Budán, a Várhegy nyugati oldalán (a Logodi utcában) csak épületek dőltek romba, és anyagi kár keletkezett, addig Lyonban emberek haltak meg a romok alatt és a mentési munkák során. Mindkét város vezetői elrendelték a „katasztrófa okainak kivizsgálását” és a hibák kijavítását. A műszaki – statikai, geológiai – vizsgálat meglepő eredményt hozott. Mindkét hegyvidéki település alatt többszintes, részben épített, részben természetes pince- és barlangrendszer húzódik. Mindkét helyen a hegyoldal megcsúszását az évszázadok alatt az épületek és közterületek többszöri megsüllyedése előzte meg. A budai Vár egyik legveszélyeztetettebb területe – az ismételt talajsüllyedések miatt – jelenleg is a Szentháromság tér környéke. A tér kialakulásának történeti, régészeti vizsgálatával, középkori és újkori beépítésének ismertetésével közelebb kerülhetünk a veszélyhelyzet okainak megismeréséhez, meghatározásához. Az egykori Fűszeresek, Patikáriusok sora, a jelenlegi Tárnok utca 10. számú épület alatti pince vizsgálatával pedig fontos adatokat kapunk a Várnegyed középkori

telckbeépítésének és a lakóházak alaprajzi változásainak rekonstruálásához.

Buda középkori pincerendszere

A budai Várhegy különleges geológiai viszonyainak köszönhetően a Várnegyed alatt többszintes pince- és barlangrendszer alakult ki.

Oláh Miklós egykori esztergomi érsek, II. Lajos özvegyének titkára 1536-ban *Hungaria* című művében a következőket jegyezte le: „a Várhegy belseje a számtalan borospince miatt valóságos üres...”¹

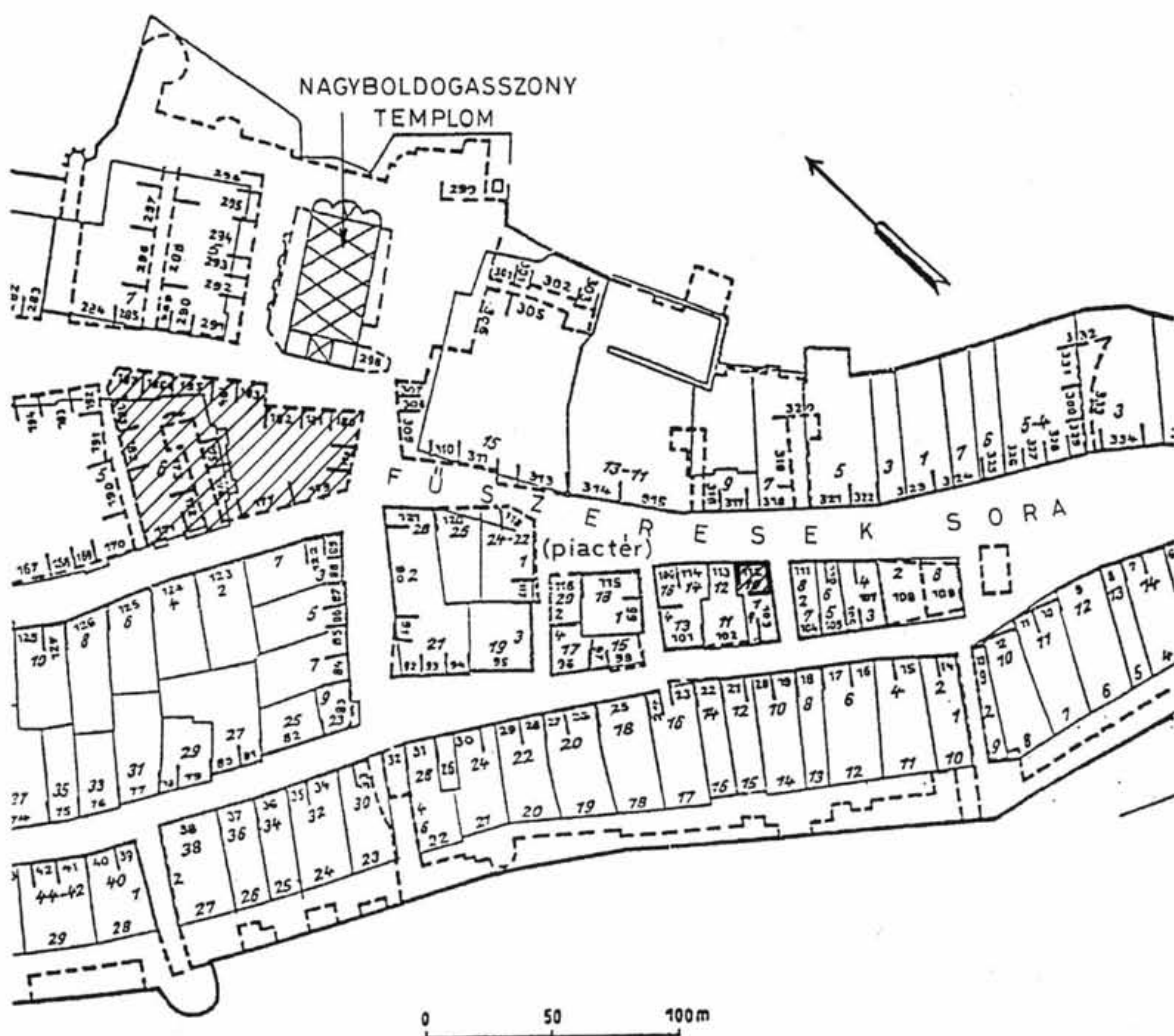
Az épületek alatti pincerendszer általában három – néhol két – részre tagolódott. A felső pince oldalfalazatát mészkőből rakták, a tetejét a 13. században konzolokra támaszkodó gerendákkal, a 14–15. században pedig dongaboltozattal fedték. Az utcákról széles, faszerkezetű pincelejárók, hordógurítók vezettek le a helyiségekbe. A félig épített, félig természetes mészkő oldalfalú középső szint kő- vagy téglaboltozatot kapott, az alsó szint pedig sziklába vájt természetes képződmény volt. Az egymás tetején lévő pinceszintek általában kihúzódtak az utcák alá. A legtöbb pincében előkerültek a mészkő sziklarendszer vizeit összegyűjtő tiszta vizű kutak.

Jelen munkánkban a középkori Várnegyed déli felén lévő Piactér és a Nagyboldogasszony-templom – a jelenlegi Tárnok utca és Szentháromság tér – környékének beépítésével foglalkozunk, a pincék alaprajzi rekonstrukciójának segítségével (1. kép).

A Fűszeresek, Patikáriusok sora, a jelenlegi Tárnok utca

Buda középkori piac-rendjét a *Budai Jogkönyv* szabályozta. „Hetente ne több, mint két rendes piacnap legyen a városban. A szerda a németek-

¹ Zolnay László: Az elátkozott Buda, Buda aranykora. Bp., 1982. 54.

1. kép. Hally-Rabatta 1687. évi felmérési rajza. Fűszeresek, Patikáriusok sora (Tárnok utca) és a Nagyboldogasszony-templom környékének (Szentháromság tér) ábrázolása.

nél a Boldogasszony-templom körüli tereken...²² A forrás szerint a Piac tér északkeleti határa a Nagyboldogasszony-templomnál volt, déli oldala pedig a Szent György-templomnál, a jelenlegi Dísz térrel zárult. A Piac tér keleti oldalát, a mai Tárnok utcát Patikáriusok sorának, a nyugati részt, a jelenlegi Úri utca déli felét pedig Posztómető, Nyíró utcának nevezték. A Fűszeresek, Patikáriusok során a *Budai Jogkönyvben* pontosan meghatározott sorrendben, északról délre következtek egymás után a kofák árusítóhelyei. Elsőként a gyümölcs-árus kofákat említik, „ők kilencen legyenek,

kétharmaduk német és egyharmaduk magyar, helyük pedig a patikusok előtt legyen kijelölve, ami kezdődjön a patikák sarokházánál, szemben a Boldogasszony-templommal, véget pedig Conrat Gubelwein úr háza előtt érjen.” A zöldségeskofák és a sajtárusok helyét szintén a patikusok előtt álló lakóházak mentén jelölték meg, a tyúkárusok árusító helye pedig a „kőből épült üzleteknél, a mészárszékekkel szembeni sarokházánál” lett meghatározva. Végül az őket követő vadhúsárusítók „álljanak hátul a hússzékeknel, szorosan a fal mellett.”²³

²² Buda város jogkönyve II. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. Szeged, 2001. 433. A témával részletesen Végh András Buda város középkori helyrajza című (2002.) PhD disszertációjában foglalkozott.

²³ Buda város jogkönyve i. m. 391–392.

A Tárnok utca és Úri utca által határolt tér a *Budai Jogkönyv* leírása szerint a 15. század első évtizedében árusítóbódekkal, pultokkal, köből épült üzletekkel és köházakkal sűrűn beépített terület volt. A Piac téren feltehetően eredetileg nem álltak kőépületek, csak árusítóhelyek. Később az ideiglenes építményeket kőépületek, majd lakóházak váltották fel. A sűrűn egymás mellett álló épületek igen kis méretűek voltak. A tér fokozatos beépítése ellenére a piaci funkció végig megmaradt, az árusítás pedig a *Budai Jogkönyvben* foglaltak alapján változatlanul folyt.⁴

A telkek beépítése, az épületek többszöri alaprajzi változása a Tárnok utca 10. számú lakóház pincéjének vizsgálata alapján figyelhető meg.

A Tárnok utca 10. számú telek középkori beépítése

A Tárnok utca és a Hajadon utca sarkán álló épület a 16–17. században nyerte el mai alakját. Mivel az épületen és a telken – egy leletmentésen kívül – szakszerű régészeti és műemléki kutatás nem folyt, a telek beépítésének egyes korszakaira kizárólag a pincehelyiségek szemrevételezésével, alaprajzi vizsgálatával következtethetünk (2. kép).

A középkori pincét sziklára alapozták, oldalfalai mészkőből épültek, míg boltozata téglából készült. A 17–18. században téglalévekkkel és pillérekkel erősítették meg. A pince újkori lejárata az udvarról, a középkori pedig a Tárnok utca délkeleti sarkából indult. A helyiségekben az utca felé nyíló középkori szellőzők és pinceablakok maradványai láthatók.

A pince északi oldalából vezet le a mélypince meredek lejárata. Az egyenes lépcsősor az első harmadban megtörik, és kissé irányt változtatva folytatja útját lefelé. Úgy tűnik, mintha *nem a késő középkori alaprajzi rendszerhez* tartozna. Ugyanez figyelhető meg a lejárattal mellett, ahol a mai pincszintnél mélyebben egy szabálytalan alakú, sziklára alapozott, mészkő oldalfalú helyiség húzódik, és nyúlik be a mai Tárnok utca alá. Úgy látszik, hogy itt egy korábbi épület maradvá-

nya áll, ami sem szintben, sem pedig alaprajzilag nem illik a középkori pince többi helyiségéhez. Feltehetően a *Piac tér kialakításánál a korábbi épületet elbontották, pincéjét viszont a föld alatt meghagyták.*

A középkori pince műemléki vizsgálatának eredményeként feltételezzük, hogy az első kőépületet a 15–16. században építették. A pince alaprajzi rendszere alapján megállapítható, hogy ez a korábbi ház a mai késő középkori épülethez képest 90°-kal elfordulva – észak–déli irányban – a jelenlegi Hajadon utcára merőlegesen épült. Ezt bizonyítja a pincetérben az északi helyiségből a déli helyiségbe vezető kökeretes ajtó maradványa és a téglaboltozat – Tárnok utcával párhuzamos – iránya. Továbbá az észak–déli irányú pincehelyiség, amelyet a Hajadon utcára merőlegesen, leletmentésen tártak fel az udvaron.⁵

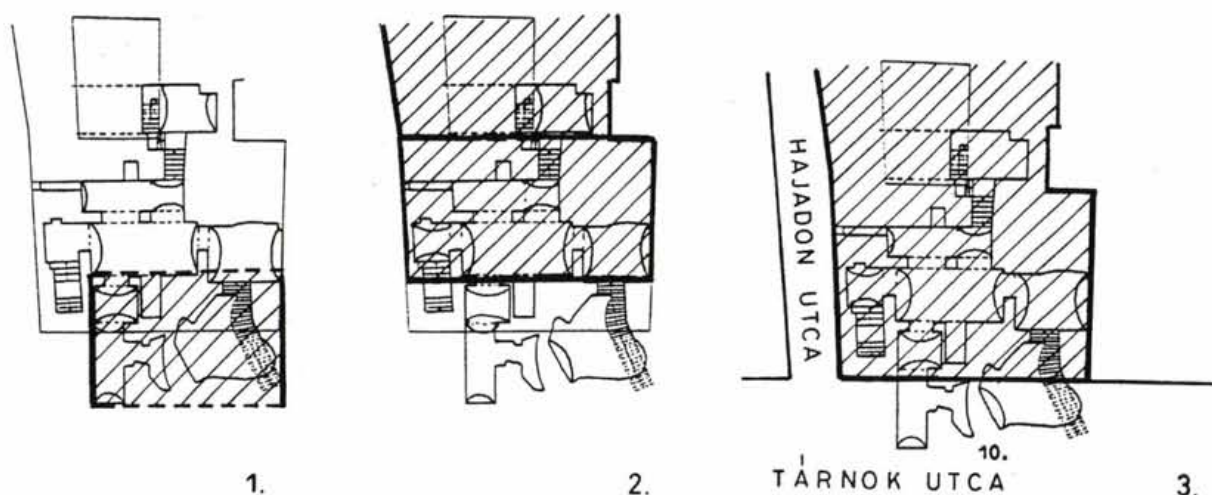
Az alaprajzi vizsgálat és a pincében végzett megfigyelések alapján úgy tűnik, hogy a Hajadon utcára merőlegesen több kisebb alapterületű helyiség – talán épület – állhatott. A mai lakóház végső alaprajzi formája csak a 16–17. századra, a Tárnok utca vonalának kijelölésekor alakulhatott ki. Ekkor a jelenlegi Tárnok utca 10. számú telken álló – a Hajadon utcára merőleges – helyiségeket egyesítették, és kialakították a jelenlegi középudvaros, Tárnok utcára merőleges lakóházat. Tehát a telek beépítésén és az épületen megfigyelt alaprajzi változások vizsgálatával végigkísérhetjük a Piac tér beépítésének egyes állomásait.

A Nagyboldogasszony-templom környéke – a mai Szentháromság tér – topográfiai változásai

A piactér északkeleti végét a németek plébániája, a Nagyboldogasszony-templom zárta le. Ha összehasonlítjuk a Várnegyed középkori topográfiját a mai állapottal, megfigyelhetjük, hogy a legtöbb változáson vizsgált területünk, a jelenlegi Szentháromság tér ment keresztül. Az 1493-as Schedel Krónika ábrázolása és 17. századi fel-

⁴ Kubinyi András–Gerevich László: Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Bp., 1975. 16.

⁵ 1958-ban az udvaron folyó építkezési munkák során betörtött pince maradványai kerültek elő. A leletmentést Holl Imre végezte. Budapesti Történeti Múzeum Adattára, 214. 277.

2. kép. A Tárnok utca 10. számú telek beépítése a pincehelyiségek alaprajzi rekonstrukciója alapján.

mérések bizonyítják, hogy a mai Szentháromság-szobor környéke lakóházakkal sűrűn beépített terület volt, a főtemplom nyugati homlokzata előtt pedig keskeny utca húzódott. A középkori állapotokat legjobban tükröző Haüy-Rabatta 1687-ben készült felmérésén a mai tér helyén kb. tíz-tizenkét lakóház szerepel. Homlokzatuk átlagmérete 30 láb (kb. 9,5 m), ami a középkori lakóházak egyik legelterjedtebb homlokzati mérete volt.

A korabeli ábrázolások alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a mai Szentháromság tér területe a középkorban a város sűrűn beépített része volt. A későbbi térforma ekkor még nem létezett, és semmilyen nyomát nem ismerjük annak, hogy a gótikus főtemplom nyugati homlokzatára – a maihoz hasonlóan – rálátás lett volna. A Nagyboldogasszony-templom előtti keskeny utca semmiben sem különbözött a város más, hasonló szélességű utcájától. Budának erre a részére nem volt jellemző a megszokott középkori téralakítási rendszer, a főtemplom előtti tér, ami a piac, a vásári játékok színhelyének funkcióját töltötte be. Ezt a feladatot a Fűszeresek, Patikáriusok sora, a jelenlegi Tárnok utca láthatta el.

Az 1696-ban készült telekösszeírás, a *Zaiger Über die Vöstung*, viszont a maihoz már sokkal közelebb álló térszerkezetet mutat. A főtemplom

nyugati homlokzata elől eltűnik az utca és a házsor. A sűrűn egymás mellé épült, alapincézett házak Buda 1686-os visszafoglalása után annyira romosává válnak, hogy visszaépítésükre már nem kerülhet sor. Egyedül az Országház utca déli folytatásaként egy sarokház marad meg, amelynek a leírás szerint „még sok jó fala, és jó pincéje van”.⁶

A területet elplanírozzák, szabadon hagyják, és kialakítják a mai térforma elődjét, ahová hamarosan díszes fogadalmi oszlopot és városi kutat állítanak.

1691-ben, a Budán dúló pestisjárvány idején a városi tanács határozatot hozott egy fogadalmi Szentháromság-oszlop készítéséről, mivel körmenettel szerették volna a járvány terjedését megakadályozni. A Nagyboldogasszony-templom nyugati homlokzata előtt felállított emlékművet 1692–1707 között emelték. A szobor 1706-ban készült el, majd 1713-ban a helyére egy díszesebb, nagyobb oszlopot helyeztek. A tér első elnevezését – „bey der Saulen” – erről az emlékműről kapta.⁷

A Szentháromság-szobortól déli irányban, annak közelében állították fel a Szent Ignác-kutat. Az 1710 körül megkezdett – az elpusztult középkori helyett készített – budai vízvezeték kiépítésével Kerschensteiner Konrád frátert bízták meg, aki 1718-ra sikeresen elvégezte a rábízott

⁶ Zaiger Über die Vöstung, 1696. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Buda város levéltára. Telekkönyvi iratok gyűjteménye 18/8. 149.

⁷ Nagy Lajos: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XVIII. (1971) 86.; Horler Miklós: Budapest műemlékei I. Bp., 1955. 430.

feladatot. Ebből az alkalomból a budai városi tanács a téren vörösmárvány kutat állíttatott fel Loyola Szent Ignác szobrával. A mű 1722-ben készült el. 1773-ban az alkotást áthelyezték a Boldogasszony-templom homlokzatára, helyette 1784-ben városvédő Pallasz Athéné egész alakos szobrát emelték. A kutat a 19. század végén városrendezési indokokkal lebontották és végleg megszüntették.

Jól követhető tehát, hogy Buda töröktől történt visszafoglalása után a Nagyboldogasszony-templom nyugati homlokzata előtti elpusztult, romos utcát megszüntették, és a Szentháromság-szobor felállításával kialakították a mai teret. Ugyanakkor beépítették a templom eddig szabadon hagyott a 16. századig temetőként használt – részzeit. A területen – Széchényi György esztergomi érsek alapításával – a jezsuita rend számára papnevelde, kollégium és világi konviktus létesült.

A Nagyboldogasszony-templomtól délre, 1702–1722 között építették fel a szeminárium és konviktus épületegyüttesét. A jezsuita papnevelde a templom déli oldalához csatlakozva észak–déli irányban húzódott. Hátsó homlokzata a templom mögötti bástyaig elterülő kertre nézett.

A Nagyboldogasszony-templomtól északra lévő területen 1688-tól 1702-ig elkészült a kollégium épülete. Itt nyitották meg 1713-ban a Jezsuita Akadémiát. 1747-ben – a tanulók számának gyors növekedése miatt – önálló épületet emeltek az akadémia részére. Az egyemeletes épület a kollégiummal szemben lévő telken állt. A 19. század elején a Szentháromság téri homlokzat nyugati oldala mellé egy klasszicista architektúrájú, új épületszárnyat építettek, és ezzel a teret bezárták.

1867-ben az épület a Pénzügyminisztérium tulajdonába került. 1901-ben a teljes háztömböt lebontották, és helyére, a tér északi lezárásával, felépítették az új Pénzügyminisztériumot.⁸

Az építkezések eredményeként az egykor szabadon álló Nagyboldogasszony-templom egy nagy kiterjedésű, barokk épületegyüttes részévé vált. Amíg a 17. század végén készült ábrázolá-

sokon és metszeteken mint körüljárható, városképileg hangsúlyos tömegű épületnek ábrázolták, addig a 18. századtól csupán a jezsuiták épület-tömbjének részeként szerepel⁹ (3. kép).

Schulek Frigyes 1873-ban kapott megbízást a Nagyboldogasszony-templom újjáépítésére. A közvetlenül a templomhoz tartozó épület-tömböt elbontatta. Először a templom déli homlokzatához csatlakozó szárnyat, majd a Szent István-szobor felállításakor a teljes barokk jezsuita papnevelde lebontatta.

Így a templom a jezsuita épületek szorításából kiszabadulva új, reprezentatív formát öltött, és a Halászbástya megépítésével városképi szempontból is kiemelkedő és nagyszabású környezetet kapott.¹⁰

A jelenlegi Szentháromság tér topográfiai változásaira vonatkozó konkrét adataink a korabeli leírásokból, ábrázolásokból és felmérésekből származnak, amelyeket később a föld alatti pincefeltárások és a régészeti kutatások eredményei is hitelesítettek.

Pinceleszakadások, talajsüllyedések a Szentháromság téren

Buda 1686-os ostroma után teljesen eltűnik a város középkori arculata. A barokk, majd klasszicista stílusban újjáépített lakóházak utcák és terek alá kinyúló középkori mélypincéi lassan feledésbe merültek. Később a laza törmelékkel betöltött középkori helyiségek, kút- és szellőzőmaradványok süllyedni kezdtek, és így lehetőség nyílt feltárásukra és dokumentálásukra.

Az 1870-es években, a Nagyboldogasszony-templom helyreállításakor az épület déli oldalán, egy török kori melléképület elbontásakor öt méter mélységben több sziklaüreg maradványa került elő. Ekkor jegyezték fel a következőket: „A felfedezéskor az üregek nagyrészt víz által bemosott föld- és törmelékréteggel voltak betelve. E rétegek felületén mintegy úszva különféle, többnyire csorbult edénykéek találtak, melyek a török korból

⁸ Horler Miklós: Budapest műemlékei i. m. 430–431., 588–589.

⁹ Csemegi József: A Budavári főtemplom középkori építéstörténete. Bp., 1955. 17.

¹⁰ Uo. 19.

¹¹ Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett Budapest-vári főtemplom történelme. Esztergom, 1876. 99–100.

3. kép. A Szentháromság tér 1850 körül. Alt Rudolf rajza.

származnak.” A kutatás során több csontváz, bronz könyvveret, lószerszám maradványa is napvilágra került. Az üreg oldalfalán talált bilincs alapján a helyiségeket föld alatti börtönek azonosították.¹¹

A főtemplom nyugati homlokzata előtti úttest 1897-ben több ízben beszakadt, ezzel veszélyeztetve – amint az Államrendőrség I. kerületi Kapitanyságának az I. kerületi Elöljáróság részére írt leveléből kiderül – az arra járók „életét és testi épségét.”¹²

Az első süllyedés február végén történt, a főtemplom déli sarkától 16 méterre délnyugati irányban. Itt a föld, közel egy méter átmérőjű része tíz méter mélységben süppedt be. Március 23-án az említett süllyedéstől hat méterre észak felé újabb „omlás, illetőleg süppedés állott be”. Április 9-én északnyugat felé, az előbbtől nyolc méterre újabb beszakadás történt. Mindhárom

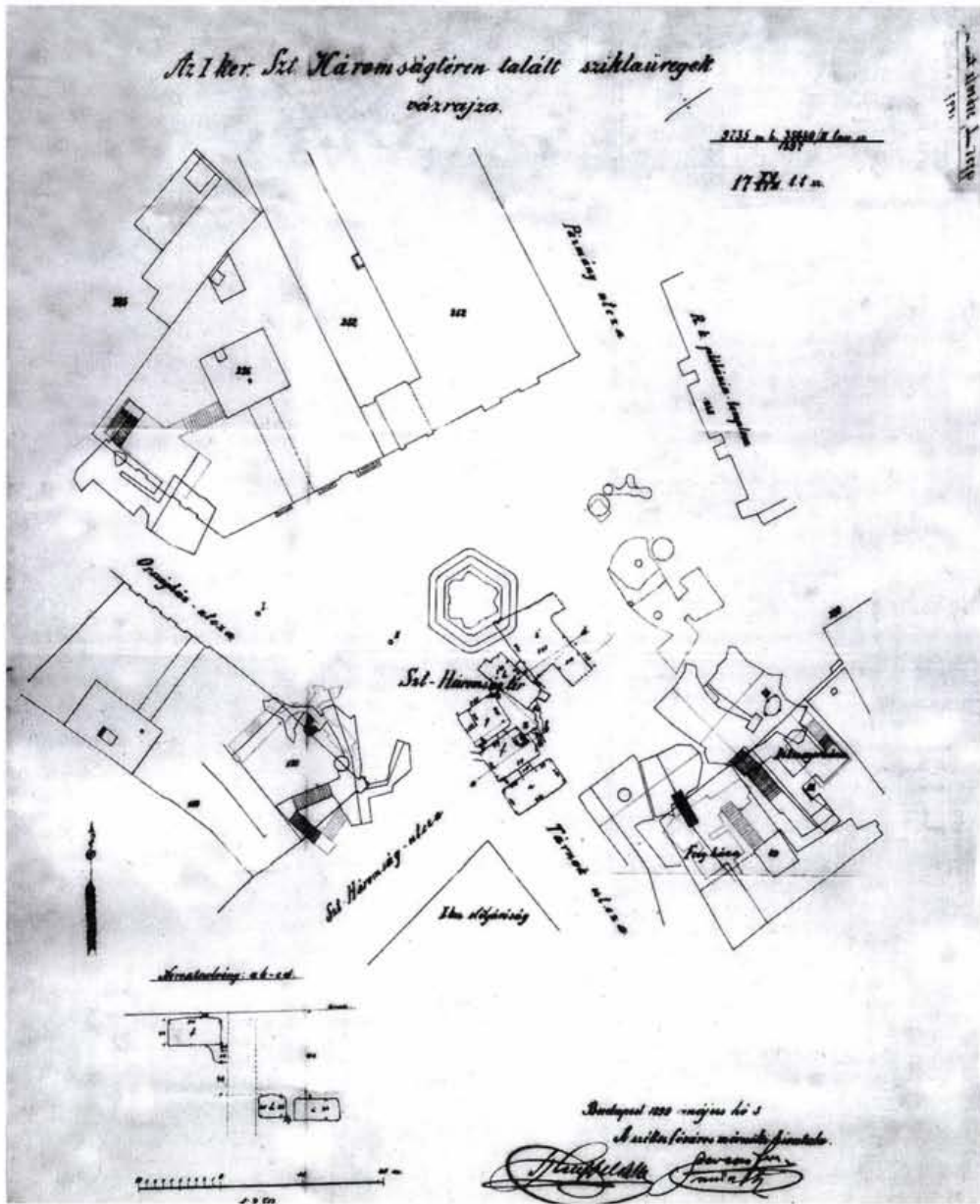
esetben középkori lakóházak félig betömött sziklapince-maradványai kerültek elő. A helyiségek feltehetően összeköttetésben álltak egymással. A kutatások során – a Mérnöki Hivatal jelentése szerint – az üregekből középkori tárgyak: edénytöredékek, ólomgolyók, ajtópánt-maradványok és feliratos kövek láttak napvilágot. Ezen túlmenően nagy mennyiségű állatsontot és egy emberi koponyát is feltártak. Kuzsinszky Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárának őre – a jelentés szerint – az előkerült tárgyakat a 16–17. századra datálta.¹³

Az ismételt talajsüllyedések okát a Mérnöki Hivatal 1899-ben a Szentháromság tér déli részén végzett próbafúrásokkal igyekezett tisztázni. A talajvizsgálat során meghatározta a terület szilárdságát és állékonyságát. A vizsgálat eredményéről egy térrajz és jelentés készült¹⁴ (4. kép).

¹² BFL A Fő- és Székvárosi Magyar Királyi Államrendőrség I. ker. Kapitanysága 996/1897.

¹³ BFL XV. 253/6.

¹⁴ BFL. 1899 évi 9735. sz., 35680/III /97.tanácsi szám.

4. kép. A Szentháromság téren talált sziklaüregek vázrajza, 1899. Budapest Főváros Levéltára.

(A halvány vonalas terület az 1897-es talajsüllyedés, a vastag vonalas rajz pedig az 1899. évi kutatás felmérése.)

A munka eredményeként jelentős középkori falmaradványok kerültek elő. A Tárnok utca és a Szentháromság utca találkozásánál középkori lakóházak pincemaradványai jöttek napvilágra. Tehát bizonyított tény, hogy a Haüy-Rabatta 1697-es felmérésén, a jelenlegi tér helyén jelölt sűrű telekosztás megfelel a valóságnak.

További régészeti feltárások eredményei tisztázták a tér középkori beépítettségét. Az 1968-as csatornázási

munkák során a Szentháromság-szobor közelében találták meg a város középkori vízvezetékének ciszternáját. A ciszterna kváderfalazású volt, téglaboltzata a 19. században épült. Belsejének betöltéséből közép- és török kori leletanyag került elő. Északi és déli irányban vízvezeték-csövek ágaztak ki belőle, amelyek a középkori Buda lakóházai felé vezettek.¹⁵

A tér keleti és nyugati részén sziklába vájt pince- és téglaboltzat-maradványok kerültek

¹⁵ Zolnay László: Szentháromság tér. In: Budapest Régiségei XXIII. (1973) 276.

elő. A Nagybaldogasszony-plébánia északi – Béla – tornyától néhány méterre, a jelenlegi úttest alatt a kutatások során boltozott középkori pincemaradványokra bukkantak.¹⁶

A Szentháromság-szobortól északkeletre, a Haüy-Rabatta felmérés 182. számú telkén a 2000-ben történt talajsüllyedéskor középkori kút- és falmaradványok kerültek felszínre. (5. kép)

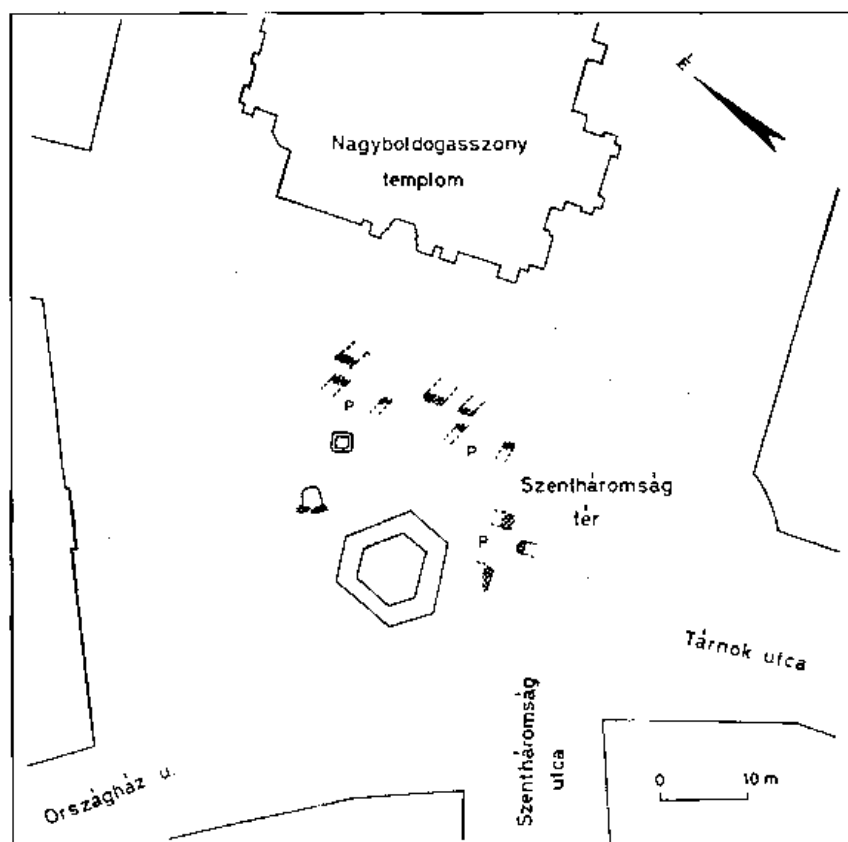
Tehát a pincefeltárások, régészeti ásatások bebizonyították, hogy amíg a Vármegyed északi oldalának hosszanti utcahálózata (Úri utca, Országház utca, Fortuna utca, Táncsics Mihály utca) nagyrészt követte a középkori beépítési rendet, addig a Szentháromság tér és környéke eltér az eredeti középkori telekosztási rendszertől.

*

A Tárnok utca – Szentháromság tér középkori beépítésének, telekosztási rendszerének elemzésével végigkísérhettük azt a folyamatot, amelyben a

Nagybaldogasszony-templom előtti, egykor sűrű beépítésű lakóterület térré változik, ugyanakkor a középkori Buda egyik legfontosabb piactere, a „Fűszeresek sora” zárt sorú beépítésű utcává – a Tárnok utcává – fejlődik. A Tárnok utca kialakulása, beépítése hosszabb folyamat, ugyanakkor a Szentháromság tér formájának létrejötté az 1686-os ostrom pusztítása után egy gyorsabb átalakulás eredménye.

Buda középkori városképeinek megrajzolásához az okleveles emlékek, régészeti feltárások és az épületek műemléki kutatásának eredményei nyújtanak segítséget. A komplex várostörténeti feldolgozás komoly előrelépést jelent a város középkori topográfiájának, alaprajzi rendszerének, utcahálózatának, telekosztásának megrajzolásához, továbbá a telkek beépítésének, az épületek alaprajzának rekonstruálásához. Az eddig elvégzett levéltári és régészeti kutatások mellett elengedhetetlen a házak alatti, azok legkorábbi építési periódusában készült pincék feltárása és dokumentálása.

5. kép. A Szentháromság téren előkerült pincemaradványok felmérési rajza. A rajzokat Kuczogi Zsuzsanna készítette.

¹⁶ H. Gyürky Katalin : Szentháromság tér. In: Budapest Régiségei XXIII. (1973). 277.

GERŐ GYÖZŐ

Közművek a magyarországi hódoltsági terület török városaiban*

A vízvezetékrendszer

A magyarországi hódoltsági terület török városainak és településeinek közműveit – mindenképp az azok vízellátását – érintő rendszeres és módszeres kutatás máig sem folyt. Sem az írott és ábrázolt források összegyűjtése, sem azok maradványainak régészeti feltárása nem történt meg. A vízellátással, illetve a vízvezetékrendszerrel kapcsolatos tárgyi emlékeink más vonatkozású ásatások során vagy a leletmentések alkalmával kerültek elő. Kivételt képez ez alól a török fürdők kutatása, amelyek során mintegy „melléktermékként” kerülnek elő a feltárás során a vízvezetékrendszer maradványai és tárgyi emlékei, igen sokszor „in situ”.

Bár a városi vízellátás kérdésével kapcsolatban már történtek kezdeményezések, így sor került Pécs török vízvezeték-hálózatának módszeres feltárására, ezek azonban nem vezettek eredményre. Gosztonyi Gyula kísérte meg a pécsi múzeum gyűjteményében őrzött és különböző korokból származó vízvezetékcsövek pontos eredetét meghatározni és az egyes darabok közelebbi datálását elvégezni, ezek a próbálkozások azonban sikertelenek maradtak, és a feladat megoldása a mai napig nem történt meg.

Bár a törökök elfoglalta magyar városok az ostrom során kisebb-nagyobb károkat szenvedtek, lényegében a fennmaradt középkori város került birtokukba, annak védműveivel, templomaival, köz- és magánépületeivel együtt. A középkori magyar városszerkezet a hódoltság másfél százada alatt többé-kevésbé módosult ugyan, lényegében azonban mindvégig megőrizte eredeti jellegét. Nemcsak középületeinek és lakóházainak nagy része élte túl a harcokat, hanem természetesen az egyes városok közműveinek is hasonló sors jutott. A kezdeti időszakban – már az elfoglalást követően – az egyes épületek jórészt megválto-

zott rendeltetéssel, míg a város közművei eredeti rendeltetésükben szolgálták a betelepülő török és balkáni eredetű lakosságot. Ezeket is, amiként a védelmi rendszert – a bástyákat, vár- és városfalakat – a használatba vett épületeket kijavították, „templomaikat mecsetekké, tornyaikat minaretek-ké változtatták át”.¹ Uralmuk alatt ezeket természetesen időről időre javítaniuk kellett ahhoz, hogy továbbra is használni tudják, vagy helyettük újakat létesítettek.

A középkori magyar városok közműveiről – itt most csak a hódoltsági területeket érintve – viszonylag keveset tudunk, és azt is leginkább az írott források alapján. Valójában két jelentős tényező határozza meg egy-egy város infrastruktúrájának szintjét. Ezek egyike a vezetékes vízellátás és ezzel összefüggésben a kanalizáció, a másik az utcák és közterek burkolatának minősége.

A törökök a meglévő közműveken kívül az egyes városokban a másfél század alatt jelentős közművesítő munkát folytattak, mindenképp a vízvezetékrendszer, illetve a vízhálózat kiépítésével és közutak létesítésével foglalkoztak. Ilyen jellegű munkásságukról elsősorban az írott török források, valamint korabeli nyugati utazók leírásainak erre vonatkozó rövid közlései alapján van tudomásunk. A tárgyi emlékek rendszeres kutatása hiányában csak ad hoc feltárásokra vagy a véletlen során előkerült leletekre hagyatkozhatunk.

A következőkben néhány olyan magyar várost említenék, amelyekben – a vízellátást tekintve – már a török uralom előtt jelentős létesítmények voltak. Budán és Esztergomban a vár, illetve a palota vízellátását vízemelő szerkezet biztosította, amely a Dunából kiemelt vizet mindkét esetben csővezetéken juttatta fel a várba. Evlia Cselebi mindkét vízművet részletesen leírja. Oláh Miklós

* A jelen dolgozat egy készülő nagyobb tanulmány vázlatja, amely az OTKA támogatásával készült.

¹ *Lutfi Pasa: Tevârih-i Âl-i Oszmán (Az Oszmán ház története)* In: *Török-magyar kori történelmi emlékek. Török történetírók II.* (1521–1566). Ford. és jegyzetekkel kísérte Thury József. Bp., 1896. 29.

Pécs leírása során említi, hogy „a hegyekből még több forrás is fakad, melyeknek vizét csatornákon a városba vezetik”.² Ez a forrásvíz táplálta a város közkútjait.

A törökök az általuk lakott városok és települések, palánkok vízellátását többféle módon biztosították. Voltak ásott kutjaik, amelyeket faácsolattal béleltek. Ilyen kút több helyen is előkerült az ásások során, így Székesfehérváron és Szigetváron is. Használták a ciszternákat, amelyeket Buda városának leírása során Evlia Cselebi is megemlít. A folyókból nyert vizet tömlőkben is szállították az adott helyre, így a budai vár egyetlen közfürdőjébe, a „Kirba” hamamba, amely a tömlőről nyerte a nevét. A nyílt sízinen – szabadban – ásott kutak vizének kiemelésére használták a kútgémet. A gémeskút 16–17. századi török ábrázolását miniatűréről ismerjük, és azt minden bizonnyal használták a hódoltság területén is.

A városok ivóvízzel való ellátását azonban a vezetékes vízhálózat közkútjai biztosították, amelyhez a vizet a forrásokból nyerték. A forrásvizet ásott forrásokból vagy befoglalt forrásból vezették el agyagsövekből épített vezetéken a kutakhoz. Ezek a közkutak a város különböző pontjain állottak. Tulajdonképpen ugyancsak közkútnak tekinthetők a dzsámik udvarában álló kutak, amelyek az ima előtti rituális mosakodásra szolgáltak, valamint a medreszék, a hánok udvarának kútja, továbbá a közfürdők előcsarnokát díszítő szökőkutak.

A közkutak – éppúgy, mint a dzsámik vagy a fürdők kegyes alapítványként létesültek, illetve működtek, és legtöbbször alapítójuk nevét viselték. Az írott források – elsősorban Evlia Cselebi – említenek és a 17–18. századi térképek is gyakran jelölnek török kutakat. Ez utóbbiakat azonban elsősorban a városon kívüli területeken találjuk. De a ma is élő helyrajzi elnevezésekben is találkozunk egy-egy török kút nevével. Ilyen a pécsi „Pircsizma” elnevezés is, amely a török Piri csesme, azaz Piri csorgókútja deformálódott alakja. Ugyancsak ilyen utalás a Törökkoppány külterületén ma is meglévő, Csesmének nevezett török forrásfoglalat.

Az eredetileg szépszámu török közkút a visszafoglalást követő századok folyamán részint megsemmisült, részint bontásra került, de egyesek emlékét és helyét a hagyomány megőrizte. Így a pécsi Széchenyi téren még a 20. század elején is állt és működött „Kádi csorgóját” elbontották. A Rókus-dombon álló, török eredetűnek tartott, „Kerlejléla” néven ismert kút a felismerhetetlenségig átépítették, és eredete ma már csak kutatás útján volna megállapítható. Ennek kapcsán meg kell jegyeznünk, hogy ezen a területen sok a bizonytalanság. Az, hogy a hagyomány alapján török kútként számon tartott kút ténylegesen török eredetű-e, ma már csak a helyszíni kutatás döntheti el. Példaként említhetem a pécsi Vak Bottyán utca 23. számú ház kerítésének falába épített kútat, amelyről a feltárás során kiderült, hogy minden török előzmény nélküli: a 19. század második feléből származó építmény.

A török közkutak építészeti megjelenése igen változatos. Vannak egyszerű falikutak vagy csorgókutak (csesme), szökőkutak (sádirván, fiszkiye), de önálló építmény, azaz kútház (szebil) is akad köztük.

A falikutakat elsősorban a fürdőkből ismerjük. Ezek falba épített, egyszerű, aránylag kisméretű kőlapok egy vagy két kifolyónyílással. A termálfürdő falikutjainak egy, gőzfürdőjének pedig két kifolyónyílása van, az egyik a hideg, a másik a meleg víz számára. Felületüket általában a kőlap mélyített tükréből kiemelkedő keskeny keretezés és szamarhátíves lezárás díszíti. Ilyen falikutakat ismerünk a budai Király fürdőből, ahol a kupolacsarnok falíveiben vannak, valamint a pécsi Memi pasa fürdőből és egy töredéket az egri Valide szultána fürdőből.

A szökőkút (sádirván) önálló építmény. Ez a kúttípus – elhelyezését tekintve – két változatban jelenik meg: szabad térben, így a dzsámi, medresze udvarán, illetve köztéren, vagy épületben, a fürdők előcsarnokában. A sádirvánnak – amely elnevezés sandervár formában Pécsen még ma is él – mindkét feltárt „in situ” maradványa és tápláló vízvezetékrendszerének részlete fürdő előcsarnokában került elő, ezért célszerűnek tartjuk e típus

² *Oláh, Miklós: Hungaria et Attila. Ed: Eperjessy, K.–Juhász, L. Bp., 1938. 15.*

részletesebb tárgyalását. A szökőkutakat a fürdő üzemeltetésétől független vízvezeték táplálta, amely a gravitáció elve alapján működött.

Legépebb formában a Memi pasa fürdő szökőkútja maradt meg, amely a feltárt töredékek alapján hitelesen rekonstruálható volt. Ennek vizét kisméretű, szürkérc égetett agyag csöidomokból összeállított és épített aknába, illetve fedett folyosóba lefektetett vízvezeték szolgáltatta. A kőből faragott kütoszlophoz ugyancsak szürkérc égetett, agyagból készített, külső felületén sűrűn hornyolt idomdarab közbeiktatásával csatlakozott az aknában a nyomóvezeték. A fordított harang alakú, kisméretű kúttányér is előkerült, amelynek peremén három vékony – eredetileg ólom – kifolyócső volt. A kútkáva két tagjának oldallapjai élbe vágottak voltak, mindkettő lapján egy-egy kör alakú kifolyónyílással. A kút alapozása „in situ” került felszínre, így nemcsak pontos helye, hanem alaprajza is meghatározható volt.

Az egi Valide szultána fürdő előcsarnokában állt sádirván részben ugyancsak „in situ” alapjából és az abba torkolló vízvezeték csatormájának kis szakaszából is maradtak meg részletek. Így a kút helye és a víz bevezetésének nyomvonala is meghatározható volt. Kútkávjának egyetlen megmaradt darabja többszörösen tagozott. Sajnos a megmaradt részletekből a kút alakja – az analógiák figyelembevételével is – csak megközelítőleg szerkeszthető ki, a teljes sádirván rekonstrukciója pedig legfeljebb elméleti szinten képzelhető el. A kutat tápláló vízvezeték vörösréc égetett, mázatlan agyagból készült, egy hosszabb méretű tagja ugyancsak „in situ” került elő. A vezeték az eredeti padlószint alatt kis mélységben húzódott, és a helyiség egyik sarkába rejtett lezárt ágával könyökben csatlakozott a szint alatti vályúba fektetett szakaszhoz.

Szabad téren álló sádirván kúttányérjának mindössze egyetlen töredékét ismerjük Pécsről, amely eredetileg a Jakováli Haszán pasa mevlevihánéjának vagy medreszejének udvarán állott. A darab a dzsámihoz csatlakozó kórházépület egyik földszinti boltíve befalazásának kibontásakor került elő. A töredék stílusa – tört számárháti-

ves díszítése – egyértelművé teszi, hogy a Jakováli Haszán dzsámi épületegyütteséhez tartozott kút darabja.

A kútépítmények legelterjedtebb típusa a csörgőkút – csesmc – volt. E típusnak két megjelenési formája van, amelyek nevükben is különböznek. Az egyszerűbb a csesmc, míg a díszesebb kivitelű a szebil, szebilhane, a kútház, amely fedett építmény. Egy ilyen kútháznak eddig egyetlen feltárt maradványa ismeretes Pécsről, amely a Káptalan és a Janus Pannonius utcák találkozásánál került elő.

Evlia Cselebinél számos – a közkutakra vonatkozó – utalást találunk az egyes városok leírása során. Több esetben megadja a városok kútjainak számát, adatait azonban ez esetben erős kritikával kell fogadnunk. Egyedül azokat kell tényként elfogadnunk, amelyeket név szerint említ, megjelölve alapítójukat is. Egerben 20, Székesfehérvárott 11, míg Budán 75, Pécsen pedig 47 szebilt, vagyis kútházat említ. Gyakori, hogy a kutat csak az alapító rangján nevezi meg, mint a Szerdár, vagy a Kethuda csörgője, de az alapító nevét nem közli. Eszéken például csupán „Kászim pasa deszkakupolás” csörgőjét nevezi meg a tizenkettőből. Pécsen ugyancsak Kászim pasa, valamint Memi sah és a Kádi csörgőjét említi. Ez utóbbi a hagyomány szerint a mai Széchenyi téren állott még a 20. század elején is, majd a század folyamán elbontották. Memi pasa kútjának csekély maradványa került elő a róla elnevezett fürdő feltárása során a Várady Antal és a Ferencesek utcája sarkán.

Evlia Cselebi a budai várban egyetlen csörgőkutat említ, amely „a pasa dzsámijának háremkapujánál, Ahmed bég mauzóleuma mellett lévő egyesöví jóizü csörgő”.³ Ennek a vizét nem a palota középkori dunai vízműve szolgáltatta, hanem az, amelyet a törökök létesítettek – a Vízi-kaputól a Dunához vezető út Duna-parti végénél. Ez volt a dolab, melynek épületét Marsigli török térképe is jelöli, megnevezve annak rendeltetését is. Az épületben lévő vízemelő szerkezet segítségével működött a kutat, amelyhez a Duna vizét csövezeték segítségével juttatták el. Lehetséges – bár ez csak feltételezés –, hogy a vízemelő szerkezet megépítésében esetleg magyar mester is közreműködött.

³ *Evlia Cselebi* török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Bp., 1985. 279.

A budai kutak közül Szulejmán khán és Ulama pasa kútját, valamint Khodzsa Múza kútját említi név szerint Evlia Cselebi, melyek mindegyike szebil volt. Székesfehérvárott híresebb csörgők voltak: a Karakas pasa, valamint Hadzsi pasa által alapított kutak. Néhány kút építési feliratának szövegét is megőrizte – mint pl. a siklósi Ömer aga kútjánál. Ez utóbbi pontos építési idejét is ismerjük, míg az egyes alapítók nevének ismeretében csak tágabb időhatárok között tudjuk a kutak korát meghatározni.

A kutakkal kapcsolatban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a hódoltsági terület városaiban szép számban még ma is meglévő, kőből faragott mosdómedencéket (kurna). Ezek a leggyakrabban kocka alakú, ritkábban hasáb formájú kőből faragott mosdómedencék a magyarországi török kőfaragás legszebb alkotásai, mivel három oldaluk gazdagon díszített, míg negyedik oldalukkal a falikút vagy a csesme falához csatlakoznak. Alkalmazásukkal leginkább a fürdőkben találkozunk, de általánosak a dzsámik udvarán álló kutaknál éppúgy, mint bármely más kútnál. Több közkútnál ezeket – rendszerint ott, ahol az állatok itatására is szolgált – hosszabb-rövidebb kövályú helyettesíti, mint például a már említett pécsi Káptalan utca sarkán állott kútháznál.

A mosdómedencék mérete – köanyagukhoz és díszítésükhöz hasonlóan – változó. Öblösen kifaragott medencéjüknek kifolyónyílása nincs. Ezeket a medencéket, illetve azok levésett maradványait sajnos ma már eredeti elhelyezésükben legfeljebb a török fürdők kutatása során találjuk meg „in situ”, vagy az eltűnteknek a padlóburkolatban megmaradt lenyomatát. Az előbbit felhívtük meg a budai Király fürdő feltárása során, míg az utóbbi példája az egrí Valide fürdő.

A török uralom megszűntével a mosdómedencék elvesztették eredeti rendeltetésüket. Egy részük megsemmisült, más részüket viszont a későbbi századok folyamán katolikus templomokban szenteltvíztartóként használták, máig biztosítva megmaradásukat. Ezt a célt szolgálja több kurna is a pécsi Belvárosi plébániatemplomban, valamint Baranya megye több templomában, köztük Szigetváron és Siklóson is.

A közutak, valamint a fürdők, dzsámik kútjának vízzel való ellátására a városban vízvezeték-

hálózat kiépítésére volt szükség, amely azután folyamatos karbantartást igényelt. A rendszer kiépítése során a törökök a vízvezetékcsövek fektetésének több módját is ismerték és alkalmazták. Ott, ahol a terep szükségessé tette, és hosszabb távon kellett a távvezeték kiépíteni a forrástól a hálózat kezdetéig – boltívvel áthidalt pillérekre nyugvó, falba épített vályúba fektették a nyomóvezeték, hasonlóan a rómaiak aqueductusához (szu kemeri). Ennek magyarországi előfordulásáról azonban nincs tudomásunk, török ábrázolását viszont több változatban is ismerjük.

A török városi vízhálózat egyik – a budai Vízivárosban, a városfal közelében álló Király fürdőnek (a török Horoz kapuszu ilidzsaszinak) –, a fürdő hévízellátását biztosító tápvezeték jelentős szakaszának feltárására 1958-ban, a fürdő helyreállítását megelőző teljes kutatás során nyílt lehetőség. Ez a termálfürdő vizét a városfalon kívül, az attól északra fakadó felső hévizek egyik forrásából nyerte.

A török közutak vízellátásához hasonlóan fürdőkhez is a források vizét vezették el, mindkét fürdőtípus – a termál- és a gőzfürdő – esetében egyaránt, amint az a Király fürdőnél is történt. A kiépített forrásfoglatból – amelyet a vizes talaj miatt cölöpalapozásra építettek –, az összegyűlt vizet agyag cső-idomokból épített vízvezetékben vezették el rendeltetési helyére, a fürdőhöz.

A mai Király fürdő – a török Horoz kapuszu ilidzsaszi – forráskútja a Lukács fürdő kertjében van, az ott lévő ivókúttól délnyugatra, a kerítés közelében. Ez a négyszög alaprajzú kis építmény cölöpökre épült, falazata pedig erősen mészhabarcosba rakott téglából volt. Innen vezették el a termálvizet a felszín alatt – habarcosba ágyazott, majd a földnyomása ellen (a nyeregteretűhöz hasonlóan) téglával lefedett – agyagcső vízvezetékben az épülethez. E nyomóvezeték vörösréz égetett, mázatlan agyagcsővekből készült, melyek egyik végét kónuszosan alakították ki. Az egymásba csúsztatott csöveket a csatlakozásoknál vászoncsikkal tekerték be, majd mészhabarcossal kenték át. Ez a nyomóvezeték a fürdő északi falának tengelyében csatlakozott az épület falába épített agyagcső vezetékhez, amely a hőforrás vizét a falikutakhoz vezette. A falban húzódó esőhálózat idomdarabjai szintén mázatlan, de szürkére égetett agyagcsövek voltak.

A török vízvezetékcsövek kérdése már korábban is foglalkoztatta a kutatókat. Elsősorban abból a szempontból, hogy milyen alapon határozható meg az egyes múzeumok gyűjteményeiben viszonylag nagy számban található, különféle méretű és típusú, égetett agyagból készült vízvezetékcsövek tényleges török eredete. A pécsi török vízvezetékrendszer kutatása kapcsán már Gosztonyi Gyula felveti ezt a kérdést. Ugyanis a múzeumban lévő nagyszámú, különböző vízvezetékcső – mint megállapítja – nem Pécsről került elő, és azokat római eredetűnek tartja, pontos lelőhelyük azonban ismeretlen. Szerinte a csöveknek csupán elenyészően kis része lokalizálható. Megkísérli forma és szín alapján szétválasztani, illetve meghatározni a gyűjtemény darabjait, részletesebb vizsgálatok alapján. Véleménye szerint „a szürke karmantyús csövek határozottan elkülönülő nagy részének tagozással díszített csoportja a török kori vezetékrendszerhez tartozik”⁴. A csövek összeállítására vonatkozóan azt írja, hogy azok kötéscsöves mészhabarccsal történt. Ez utóbbi jellemző vonása a török vízvezetékrendszer építésénél alkalmazott technológiának. Gosztonyi e megállapítása a török eredetű vízvezetékcsövekre vonatkozóan elfogadhatónak látszik, bár közléséből nem tűnik ki, hogy megállapítását kizárólag a gyűjtemény darabjainak vizsgálatára alapozza, vagy ásatás, illetve leletmentés során előkerült török vezeték „in situ” darabjait is vizsgálta, összehasonlítva azt a gyűjteményben lévő anyaggal.

Valójában csak azokat a csöveket tekinthetjük ténylegesen török eredetűnek, amelyeknek darabjai vagy „in situ” kerültek elő, és egyértelműen valamely török építményhez tartoztak, vagy éppen magában az építményben voltak, illetve ahhoz köthetők. Az ily módon hitelesített török eredetű vízvezetékcsövek szolgálhatnának analógiaként a további darabok meghatározásához.

A következőkben néhány olyan vezeték maradványát ismertetem, amelyek kisebb vagy nagyobb szakasza „in situ”, míg egyes darabjai vagy töredékei az ásatás és épületkutatás során kerültek elő.

Már említettem a budai Király fürdő termálvízellátását biztosító nagy átmérőjű vízvezeték és csöveit, valamint a falban húzódó csőhálózatot. Ez utóbbi csöveit bár „in situ”, de csak töredékeiben sikerült megismerni. Ezek szürkés-vörösre égettek, külső felükön – a két végződés közelében – körbefutó gyűrűvel, egyik végük karmantyúval díszített, kónuszos kialakítású. Hasonló, szinte azonos csöveket találtunk, ugyancsak „in situ”, a budai Tabánban álló Rudas fürdő elbontott északi helyiségeinek egyik megmaradt falszakaszában. Mint az előzőek, ezek is mázatlanok voltak.

Az egi Valide szultána fürdő feltárása során – amely hamam, azaz gőzfürdő volt – a falából előkerült „in situ” a benne húzódó ikervezeték egy kisebb részlete, valamint számos csőtöredék és egész vízvezetékcső-idom is. Ezek – az eddigiektől eltérően – finoman iszapolt agyagból készültek, kívül mázatlanok, belsejük azonban zöldesbarna mázzal fedett, amely a karmantyús, kónuszos vég külső felén is megjelenik.

A török fürdők előcsarnokát díszítő szökőkutak vízellátása független a fürdő úgynevezett „vizesblokk”-jának vezetékrendszerétől. E vezetéknek is előkerült egy „in situ” darabja, amely vastag falú, vörösre égetett, hengeres alakú cső, egyik vége 45°-os szögben levágott. Az ilyen megoldás arra utal, hogy a cső a végénél ugyanilyen szögben csatlakozó másik csővel könyököt alakítottak ki. Feltételezésünk szerint ez a megoldás a későbbi – de még a török időkben történt – javítás emléke lehet, bár az eddig ismert anyagban könyökidommal nem találkoztunk.

A pécsi Memi pasa fürdő vízvezetékrendszerének fali vezetéke sajnos megsemmisült, megmaradt azonban a fürdő épületéhez vezető vezeték egy rövid szakasza, valamint az előcsarnok szökőkútjának a padozat alatti aknában lévő része, a kútoszlophoz csatlakozó szakaszával. Mindkettő szürkére égetett, vastag falú, aránylag rövid darabokból álló mázatlan cső, karmantyús, kónuszos, hengeres testén párhuzamos, körbefutó gyűrűvel díszített. Viszonylag jól megmaradt a kútoszlop és a csővezeték csatlakozóidoma, amely szintén

⁴ Gosztonyi Gyula: Pécs török-kori vízvezetéke. In: Pécs szabad királyi város Majorossy Imre Múzeumának 1940-41. évi Értésítője. Pécs, 1942. 37.

szürkére égetett, külső részén hullámos felületű. A csatlakozó felületek mészhabarcba ágyazottak.

A székesfehérvári Güzeldzse Rüsztcm pasa fürdőjéből előkerült vízvezetékcsövek és töredékeik ugyancsak szürkére, egyes daraboknál csaknem teljesen feketére égetettek. Köztük azonban olyan is előfordul, amelynek teste nem hengeres, hanem enyhén körte alakú. Hasonló darab van a pécsi múzeum gyűjteményében is, amelyet Gosztanyi töröknek tart (tanulmányának képmellékletében „e”-vel jelöli). A Rüsztcm pasa fürdőben előkerült csöveget elsősorban lelőhelyük alapján tekinthetjük „in situ”-nak.

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy a lelőhelyük és körülményeik alapján hitelesen töröknek meghatározható vízvezetékcsövek nem minden esetben egységes „szabvány” szerint készültek, és még e kevés adatból is megállapítható, hogy eltérőek voltak. Közelebbi kutatást érdemelne a kérdés, hogy ennek oka kronológiai vagy regionális jellegű.

A pécsi Káptalan utca 4. szám alatt feltárt, alagútban vezetett vízvezeték – amelyhez hasonló Budán a Béla király úti középkori boltozott vízvezeték-csatorna – feltárója középkori eredetűnek tartja. Bár egyes momentumok mellett

szólnak, hogy nem kizárt bizonyos részek török eredete, kétségtelen, hogy az abban kiépített vízvezeték agyagsöveci nem utalnak török eredetre. E tekintetben a csőanyag behatóbb vizsgálatot igényelne, hogy tisztázzuk, vajon nem a török idők után készült-e egy korábbi rendszer felhasználásával, vagy már a török korban is használták. Ennek példáját látjuk ugyanis Budán.

Amennyiben a vízvezetékrendszer a török időkben is folyamatosan működött, úgy az építmény török eredetre utaló részlete a hódoltság kori javítás eredménye.

A fentiekben megkíséreltem a magyarországi hódoltsági terület török városi közművei egyikének, a vízellátásnak, illetve vízvezetékrendszerének vázlatos ismertetését a rendelkezésre álló, kisszámú forrás és tárgyi emlékegy alapján. Az ezzel kapcsolatban felvetődő problémák azonban még további széles körű kutatást (és célfeltárásokat) igényelnek ahhoz, hogy a későbbiekben több kérdésre is egyértelmű választ kaphassunk. Mindezek eredményeként talán egyszer lehetőség nyílik valamelyik hódoltsági török város vízvezeték-hálózata egy nagyobb szakaszának, sőt egész rendszerének és közkútjainak topográfiai rekonstrukciójára.

Irodalom

- Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Ford. Karácson Imre. Az előszót és a szövegmagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Bp., 1985.
- Fekete Lajos: Budapest a török korban. Bp., 1944. In: Függelék X. Művészetek. Genthon István: Török műemlékek.
- Gerő Győző: A török kori Király fürdő I. In: Budapest Régiségei XVIII. (1958) 587–599.
- Gerő Győző: A török kori Király fürdő II. In: Budapest Régiségei XX. (1963) 137–154.
- Gerő Győző: Az oszmán-török építészet Magyarországon. (Dzsamik, türbék, fürdők.) Művészettörténeti Füzetek, 12. (1980)
- Győző Gerő: Das Bad Memi Paschas in Pécs. In: Türk Kültürü Arastırmaları Dr. Serif Bastav Armağan. Ankara, 1988. 33–44.
- Gosztanyi Gyula: A török eredetű pécsi belvárosi templom műemléki feltárása. Építészet, 1941. 3. sz. 85–86.
- Gosztanyi Gyula: Pécs török-kori vízvezetéke. In: Pécs szabad királyi város. Majorossy Imre Múzeumának 1940–41 évi értesítője. Pécs, 1942. 30–39.
- Karácson Imre: Evlia Cselebi török világotutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Bp., 1908. Fordította és jegyzetekkel kísérte Dr. Karácson Imre.
- Kováts Valéria: Adalék Pécs középkori vízvezetékrendszeréhez (Pécs, Káptalan utca 4. szám). In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 22. (1977) Pécs, 1978. 197–216.

- Lutfi Pasa: Tevárikh-i-ál-i Oszmán (Az Oszmán ház története) In: Török-magyar kori történelmi emlékek. Török történetírók II.(1521–1566). Ford. és jegyzetekkel kísérte Thury József. Bp., 1896.
- Magyar Kálmán: A babocsbai nárciszos basakert Árpád- és középkori településtörténete a régészeti kutatások alapján. In: Somogyi Múzeumok Közleményei, X. Kaposvár, 1994. 73–91.
- Molnár József: A Vác-dukai török vízmű. Műemlékvédelem, 19. (1975) 216–217.
- Oláh, Miklós: Hungaria et Attila. Ed: Eperjessy, K. Juhász, L. Bp., 1938.
- Somogyi Géza: Pécs római kori vízvezetéke. Pécsi Műszaki Szemle, Pécs, 1965. 10. évf. 1.sz. 18–25.; 2.sz. 22–24.
- Somogyi Géza: Pécs középkori és újkori vízvezetékei. In: Tanulmányok. Második kiadás. A METESZ Baranya megyei szervezete. Pécs, é.n. 33–40.
- Siklósi Gyula: A székesfehérvári Güzeldzse Rüsztom pasa fürdő. Műemlékvédelem, 31. (1989.) II/3. 154–160.
- Siklósi Gyula: Adattár Székesfehérvár középkori és török kori építészetéről. Székesfehérvár, 1990.
- Szőnyi Ottó: Török kútmedencék Baranyában. In: Pécs Baranya Megyei Múzeum Egyesület Évkönyve. Pécs, 1928. 30–35.
- Szabó Pál Zoltán: A török kori Pécs fénykép-gyűjteménye. Pécs, 1941.
- Zolnay László: Buda középkori vízművei. Történelmi Szemle, 4. évf. (1961) 16–55.

Európai középkor – Magyar középkor

A lerinumi Paradicsom: szerzetesség az 5. századi Provence-ban

„[Honoratus] egy szörnyen barátságtalan és a mérges vadállatok keltette félelem miatt megközelíthetetlen lakatlan szigetre költözött, nem messze az Alpok láncolatától. Vonzotta a hely magánya, és örült, hogy a Krisztusban Szent Leontius püspök szomszédságában élhet, akihez a szeretet szoros szárai fűzték. Sokan igyekeztek lebeszélni erről az új merészségről. A környék lakói félelmetesnek tartották ezt a pusztaságot, és vallásuk érdekében azt szerették volna elérni, hogy Honoratus a saját vidékükön telepedjék le.

De ő, aki nehezen viselte el az emberek társaságát, és arra vágyott, hogy a világtól szakadék válassza el, szívében és ajkával ezeket a szavakat ismételtette hol önmagának, hol az övéinek: »Oroszlánok és kígyók közt lépdelsz, oroszlánkölyköt és sárkányt tiporsz el«, máskor meg Krisztusnak az evangéliumokban tanítványainak tett ígéretére emlékeztetett: »Hatalmat adtam nektek, hogy kígyókon és skorpiókon járjatok.« Bátran megy hát a szigetre, övéinek félelmét magabiztosságával oszlatja el. Megszűnik a szörnyű magány, a rengeteg kígyó elmenekül. Melyik sötétséget nem oszlatja szét Honoratus világsága? Melyik mérget nem gyógyítja Honoratus orvossága? Hallatlan dolog ez, valóban, amelyet különösen bámulatra méltónak tartok csodái és érdemei között: a tenger meleg hullámai által partra sodort kígyóktól, akik csak úgy hemzsegték ezen a napégette földön, ezután soha többé nem kellett sem tartani, sem félni.¹

Ez a leírás a Lerinum szigeten történt csodálatos metamorfózisok egyikét mutatja be: a mérges kígyóktól hemzsegő szigetet földi Édenkertté varázsolja a szerzetes. De nemcsak az állatok változnak át ezen a szigeten: az emberek is azért utaznak oda, hogy csodálatos átalakuláson menjenek keresztül. A Honoratus által Kr. után 400

táján alapított lerinumi kolostor az első nyugati *coenobium*, mely hamarosan a gallo-római egyház „utánpótlás-képzője” lett: innen kerültek ki az 5. század során Gallia püspökei. A Szent Honoratusról szóló szentbeszéd, melyet rokona, tanítványa és püspök utóda, Szent Hilarius mondott el 431. január 16-án, a szent halálának első évfordulóján az arles-i hívek előtt, a provence-i szerzetesség kialakulásának legfontosabb forrása.² Írásom a Mediterráneum nyugati medencéjében kialakult „arisztokrata szerzetesség” teológiai elképzeléseit, a „félpelagiánus” vitában vallott nézeteit mutatja be röviden Szent Honoratus élettrajza alapján.

Angelica ab illis uita in terris ducebatur

A gallo-római szenátori családból származó Honoratus 400 körül telepedett le a nizzai öböl azúr vizében csillogó egyik szigeten, szemben a provence-i Alpok hófödte csúcaival. Honoratus kitűnő klasszikus képzésben részesült: származása és neveltetése egyaránt arra készítette, hogy elnyerje minden tisztség csúcsát, a consuli hivatalt. A fiatalembert azonban nem érdekelték az arisztokrácia időtöltései, és elutasította hagyományos, pogány értékeit: apja akarata ellenére felvette a keresztséget, és Krisztus szolgálatába állt.³ Összehasonlítva a világi és a lelki élet előnyeit, a keresztény önmegtartóztatás mellett kötelezte el magát. Megtérése után teljesen átalakul; testi szépsége lelki szépséggé válik:

„Hullámos haját rövidre vágja; a fényes ruhákat lelke ragyogása helyettesíti; tejfehér nyakát mezev, durva szőröcsuha borítja; kicsattanó jókedve derűvé változik; tagjainak ereje lelkierővé válik; testi erényei lelki erényekké alakulnak át.

¹ Vita Sancti Honorati. Ed. S. Cavallin. Lund, C. W. K. Gleerup, 1952.

² Sermo Sancti Hilarii. Ed. M.-D. Valentin. (Sources chrétiennes 235), Paris, 1977.

³ Sermo Sancti Hilarii de uita Sancti Honorati. 4–7.

Szép arca bőjtől sápad; egészségtől telt orcája komolysággal telik meg.⁴

Fivére, Venantius követi Honoratus példáját: immár ketten élnek keresztényi erényben az atyai házban, mintha „magánpüspökök”⁵ vagy még inkább mintha angyalok lennének.⁶ Hírük egyre terjed; bennük pedig egyre nő a vágy, hogy elhagyják otthonukat, és Krisztust kövessék: *ad peregrina contendunt. A peregrinatio* (χρειντια) minden keresztény alapélményc: idegennek érzi magát ebben a világban, és az eljövendő élet után vágyakozik. A szerzetes, a tökéletes keresztény még idegenebbül mozog a földi világban, ezért fizikailag is el akarja határolni magát tőle: a puszta, a sivatag, a sziget a „másság”, az elszigetelődés jelképe. A latin *peregrinatio* gazdagabb jelentésű a görög *χρειντια*-nál, mert nemcsak arra utal, hogy a keresztény útja vándorút az e világi életen át, hanem arra is, hogy a keresztény távoli tájakra utazik, ahol mint idegen, mint száműzött él. A szerzetes elhagyja otthonát, és más vidékre költözik, hogy ott éljen Istennek szentelt életet. A szerzetes példaképe a végsőig engedelmes Ábrahám: őt követi Honoratus és Venantius is.⁷ Mártonhoz hasonlóan ők is egy szent életű öregot választanak lelki vezetőül (*πνευματικός πατήρ*):

„Hogy vállalkozásukat ne véljék fiatalos merészségnek, egy tökéletes és példamutató élet-szentségben élő öregemberhez, Szent Caprasius-hoz csatlakoznak, akit, mivel atyjuknak tartanak Krisztusban, atyjuknak nevezik: ő a mai napig angyali életet él a szigeteken.”⁸

Ezt a motívumot, az erényes lelki vezető jelenlétét Márton és Honoratus életrajzában a szerzők tudatosan hangsúlyozzák; ezekből az utalásokból az is kiderül, hogy a szerzetesség „alapító atyái” nem elszigetelten működtek, hanem nagy elődök és követők társaságában.

Bármerre utazzanak ezután, hírnév övezi a fivéreket, melyet lelki crényciknek köszönhetnek. Útjukon az öreg Caprasius is elkíséri őket. A legsötétebb vidékeket is bevilágítják Krisztus világosságával: „Ó, boldog földek és áldott kikötők, amelyeket a mennyei hazára sóvárgó utazó megvilágosít!”⁹ Marseille-ben a püspök mindenáron maga mellett akarja tartani őket, de mindhiába: Szíriába és Egyiptomba készülnek, hogy felkeressék a monachizmus nagy alakjait. Achaia felé veszik útjukat, ahol Venantius meghal. Temetése diadal: még a zsidók is megtérnek; halála megdicsőülés: Krisztus maga siet elébe, hogy az örök élet dicsőségébe vezesse.¹⁰ Honoratus és Caprasius Itálián keresztül visszatér Provence-ba, hogy Lerinum szigetcén telepedjen le.

Honoratus Istennek szentelt életet kíván élni, ezért költözik Leontius fréjusi püspök engedélyével a „félelmetes, lakatlan” szigetre. A sziget illetően minősítése ügyes retorikai fogás: Hilariust a *Szentírás* és a keleti remetékről szóló történetek is ihlették, amikor a sziget elhagyatottságát hangsúlyozza. A mai francia Riviéra legszebb helyén, Cannes-nal szemben három kilométerre fekvő, két szigetből álló lerinumi „szigetesoport” – Lero (ma: Sainte-Marguerite) és Lerina vagy Lerinum (ma: Saint-Honorat) – a Földközi-tenger kies szigetei között is talán a legvonzóbb, ahol a régészek folyamatosan laktott római kori oppidumok nyomait tárták fel.¹¹ A sziget paradicsomi szépségét éppen egy lerinumi szerzetes, Eucherus hangsúlyozza, aki néhány évvel Hilarius előtt, 427 táján írta *A puszta dicsérete* című művét:

„Bár a remeték valamennyi lakhelyét tiszteltem, amelyeket az igazak a világból való kivonulásukkal híressé tettek, a legjobban mégis az én kedves Lerinumomat szerettem, mely jámbor keblére öleli mindazokat, akik a világ viharaiiban

⁴ Uo. 8, 1. Ford. Sághy Marianne.

⁵ Uo. 9, 4.

⁶ Uo. 10, 2.

⁷ Uo. 12, 1.

⁸ Uo. 12, 1.

⁹ Uo. 12, 3.

¹⁰ Uo. 14.

¹¹ J. Biarne: Le monachisme dans les îles de la Méditerranée nord-occidentale. *Rivista di archeologia cristiana*, LXXVI. (2000), 351-374. Itt: 363-364.

hajótörést szenvedtek: szeretettel terjeszti árnyas lombjait azok fölé, akiket a század sistergő heve perzsel, hogy ebben a nyugalmas menedékben fellélegezzenek Isten árnyékában. Csörgedező vizeit, zöldellő rétjeit, jó illatú virágait élvezet látni és szagolni: ez a sziget lakói számára valódi Paradicsom.”¹²

A „puszta” tehát, melynek dicséretébe Eucherius oly lelkesen belefogott, kimondottan jó hely volt.¹³ Ezek után nem nehéz megérteni, miért özönlöttek a szerzetesek erre a nyájas szigetre: valószínű, hogy Honoratus és Caprasius is azért választotta Lerinumot, mert már híres volt remeteiről.¹⁴ De nemcsak szerzetesek, hanem családok is szívesen költöztek a szigetekre: az illusztris családból származó Eucherius feleségével, Gallával és két fiával telepedett meg Lero szigetén 410 táján, a legkevésbé sem azzal a szándékkal, hogy önmegtartóztató életet éljen.¹⁵ Fiait, Saloniuszt és Veranust 420 közül azért adta a szerzetesek közé, hogy jó iskoláztatásban részesüljenek.¹⁶ Miután fiai szerzetesnek álltak, ő maga is követte példájukat, majd 434-ben Lyon püspökévé választották; Salonius Genf, Veranus Vence püspöke lett.

Honoratus a monachizmus közösségi és egyéni formáját egyaránt megvalósította a szigeten. A remeteség a szerzetesség magaskolája: a remeteéletet csak a legtapasztaltabb, lelkileg a legmagasabb szintre eljutott szerzetesek vállalhatták.

A remetekunyhók ott álltak a *coenobium* mellett: Eucherius kicmeli, hogy a remeték az egyiptomi modellt utánozták: „...már nekünk is vannak szent öregeink, külön cellákban, akik az egyiptomi atyák szellemét hozzák el a mi Galliánkba.”¹⁷

Nem véletlen, hogy Eucherius fontosnak tartja megjegyezni: a provence-i szerzetesség az egyiptomi modellt követi. 410 táján Keletről egy „szkíta”¹⁸ aszkéta, Johannes Cassianus érkezett Galliába, aki egy Marsaille melletti kőbányában alapított keleti mintára két közösséget, melyet később Szent Viktor-apátságnak neveztek el.¹⁹ Cassianus volt a provence-i monachizmus szellemi vezetője. Jól ismerte a Keletet, élt a szíriai és egyiptomi atyák között, majd Aranyszájú Szent János diakónusa volt Konstantinápolyban. *Beszélgetések (Collationes)* című művében adta közzé a nagy egyiptomi és palesztinai remetékkel folytatott társalgásait, az atyák bölcsességének gyűjteményét,²⁰ *A szerzetesi élet szabályairól (De institutis coenobiorum)* című munkája pedig a nyugati monaszticizmus alapműve lett, melyben leszögezte a szerzetesi élet szabályait, és lajstromba szedte a nyolc főbűnt, melyek megakadályozzák a szerzetesi tökéletesség elérését, de leírta azt is, hogyan lehet harcolni ellenük és eljutni a belső tökéletességhez.²¹ Cassianus elméletben és gyakorlatban is jobban ismerte a keleti szerzetességet, mint Honoratus, és így bár Honoratus alapí-

¹² *Eucherius*: De laude eremi. 42. Patrologiae cursus completus. Series Latina (a továbbiakban: PL) 50., col. 710-711. Ford. Sággy Marianne.

¹³ *J.-J. Antier*: Lérins, l'île sainte de la Côte d'Azur. Paris, Éditions S.O.S., 1973; *J. et N. Lapeyre*: Saint-Honorat, l'île des contrastes. Cagnes-sur-Mer, EDICA, 1984; *L. Cristiani*: Lérins et ses fondateurs. Saint-Wandrille, Éd. de Fontenelle, 1991; *Les moines de l'Abbaye Notre-Dame de Lérins*, Lérins, Cannes, Abbaye Notre-Dame de Lérins, 1997.

¹⁴ *Ennodius*: Vita b. Epiphani. Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum Academiae Vindobonensis, 6. Wien, Tempsky, 1882. 354.

¹⁵ *Paulinus*: Epistula. 51. PL 61., col. 417-418.

¹⁶ *Eucherius*: Instructionum ad Salonium libri duo. PL 50., col. 773.

¹⁷ *Eucherius*: De laude eremi. 43. PL 50. col. 710-711. Ford. Sággy Marianne: „Haec nunc habet sanctos senes illos, qui diuinitatis cellulis, aegyptios patres Gallis nostris intulcrant.”

¹⁸ „Natione Scythia” *Marseille-i Gennadius*: De viris illustribus. PL 58., col. 1059-1120.

¹⁹ *Vie et mort à Marseille à la fin de l'Antiquité: inhumations habillées des Ve et VIe siècles et sarcophages reliquaires trouvés à l'abbaye de Saint-Victor*. Marseille, Atelier du Patrimoine, Paris, de Boccard, 1987; *G. Drocourt-Dubreuil*: Saint-Victor-de-Marseille, art funéraire et prière des morts aux temps paléochrétiens, IVe-Ve siècles. Marseille, Atelier du Patrimoine de la ville, Paris, de Boccard, 1990; *J.-C. Moulmier*: Autour de la tombe de Saint Victor de Marseille. Marseille, Paul Tacussel, 2000.

²⁰ *J. Cassian*: Conférences. Trad. Dom E. Pichéry. (Sources chrétiennes 42) Paris, Cerf, 1959-1966; *John Cassian*: Conferences. Transl. and pref. by C. Luibheid; introd. by O. Chadwick. New York-Toronto, Paulist Press, 1985; *J. Cassianus*: Az egyiptomi szerzetesek tanítása (Collationes Patrum). Szerk. Söveges Dávid-Simon Árkád. Pannonhalma, Magyar Bencés Kongregáció, 1998.

²¹ *J. Cassianus*: A keleti szerzetesek szabályai (De institutis coenobiorum). Pannonhalma, Magyar Bencés Kongregáció, 1999.

tása időben korábbi, Cassianus és az *Institutiones* nagyban befolyásolta a lerinumi szerzetesközösség szabályainak kialakítását.²² Cassianus ismerte Honoratust: a *Beszélgetések* második sorozatát 427-ben Honoratusnak és Euchariusnak ajánlotta, és a nagy szerzetesközpontokat bemutató műben Lerinumról is megemlékezett. Az értelmiségi Cassianusszal ellentétben az arisztokrata Honoratus nem mint elmélkedő,²³ hanem mint szervező vált a provence-i szerzetesség meghatározó alakjává.

Honoratus, az önkéntes száműzött „Isten kaszárnyáját” (*castra Dei*) alapítja meg a szigeten. Életrajzírója, Hilarius átváltozások (*metamorphoses*) soráról tudósít: a „változás” a szentbeszéd kulcsfogalma. A barátságtalan szigeten Honoratus „angyalokhoz méltó” tevékenységet fejt ki.²⁴ Megtérése után a második nagy változás életében az, hogy felveszi a papi szentségeket. Szokatlan döntés volt ez egy világtól elvonult, szemlélődő életet élő szerzetes részéről. A szerzetesek nem akartak papok lenni, sőt menekültek ettől a terhőtől, mert ez meggátolta őket abban, hogy teljesen szabadon átadják magukat Istennek; Honoratus is el akarta kerülni a felszentelést. De püspökök maguk keresték fel – nem ő kereste a tisztséget, hanem az őt –, és végül is elfogadta a papi hivatal. A püspökök azonban nem úgy kezelték, mint egyszerű papot, nem is, mint velük egyenrangú kollégát, hanem mint feljebbvalójukat: „Egy püspök sem merte egyenlőnek tartani magát ezzel a pappal.”²⁵ Honoratus kiemelkedő egyénisége mindenki előtt nyilvánvaló volt.

Ezután templomot és kolostort építtetett „Isten választottjainak”, a sós tenger közepén édesvizet fakasztott a sziklából. Az emberek rohantak hozzá, ő pedig mindenkit úgy fogadott, mint Krisztus: „Honoratust kereste fel, aki Krisztus után sóvárgott; és valóban Krisztussal találkozott az, aki Honoratust felkereste.”²⁶ A Lerinumra

seregülő emberek azonban nem voltak mind angyalok. 410 után a római világ tele volt menekültekkel, akik nem a világ, hanem a barbár támadók elől kerestek menedéket. A szerzetesi pálya iránt egyszeriben azok is elhivatottságot kezdtek érezni, akiknek minden okuk megvolt rá, hogy egy időre maguk mögött tudják a társadalmat: rablók, gyilkosok, útonálló zsványok is szívesen álltak „Isten seregébe”.²⁷ Honoratus ezeket „a vadállatokat szelíd galambokká változtatta. A durva lelkeket Krisztus édességével öntözgette, azok pedig, akiknek romlottsága korábban saját maguk büntetésére szolgált, jámborságuk révén később mindenki előtt kedvesek lettek: amint megízlelték a jó kellemes ízét, mindinkább meggyűlölték korábbi énjüket.”²⁸

Lerinum szigetén éppen a fordítottja történt a látogatókkal, mint Odüsszeusz társaival Kirké szigetén: „Bámulatra méltó, csodálatos változás: nem az emberek változtak vadállattá Kirké italától, hanem a vadállatok emberré Krisztus igéjétől, és ezt az édes poharat Honoratus szolgáltatta ki nekik. Melyik bünt nem irtotta volna ki lángoló lelkesedése? Melyik kő nem változott volna Ábrahám fiává ebben a hatalmas műhelyben, ahol a szellem csiszolása közben erősödött az erény?”²⁹

Honoratus szeretetet és félelmet keltett „fiaiban”, akiket úgy irányított, akár egy jó atya. A szerzetesek legfőbb kötelessége az engedelmesség volt. Honoratus egyenként foglalkozott mindegyikükkel, mindenkinek ismerte erényeit és hibáit, erősségeit és gyengéit. Mindenkinek „testreszabottan” osztotta ki feladatát, azaz egyéni alkat, hajlam és rátermettség szerint írta elő, kinck mennyit kell dolgoznia vagy imádkoznia, és ezzel elérte, hogy mindenki könnyűnek érezze Krisztus igáját. Krisztus gyengédségével akarta kiirtani a rossz hajlamokat a rábízott lelkekből. Maga ápolta a betegeket, szívélyes volt az idegenekkel, nagylelkű a zarándokokkal szemben.

²² F. Prinz: Frühes Mönchtum in Frankreich. Wien, Oldenbourg, 1965; S. Pricoco: L'isola dei santi. Il cenobio di Lerino e le origini del monachesimo gallico. Roma, Edizioni dell'Ateneo & Bizzarri, 1978.

²³ Honoratus írásai nem maradtak fenn.

²⁴ *Sermo Sancti Hilarii de vita Sancti Honorati*, 16, 1.

²⁵ Uo. 16, 2.

²⁶ Uo. 17, 2.

²⁷ *Clément d'Alexandrie: Protreptique* I. 4, 3. (Sources chrétiennes 2) Paris, Cerf, 1976. 56–57.

²⁸ *Sermo Sancti Hilarii de vita Sancti Honorati*, 17, 4.

Hírveve sokakat vonzott, de ő maga is megkereste és magához „csábította” azokat, akiket erre méltónak tartott. Ez történt Hilariusszal, Honoratus rokonával is. Az idős Honoratus, akinek egészsége is gyengülőben volt, megtette a szülőföldjére visszavezető hosszú utat, hogy magához édesgessze a földi gyönyörökben tobzódó és a szerzetesi hivatástól berzenkedő Hilariust. „Megérkezett, és engem, aki akkor szerettem a világot, és lázadtam Isten ellen, »mint csábító és igaz ember« megpróbált kesztyűs kézzel Krisztus szeretetéhez elvezetni.”²⁹ Szeretetteljes könnyeivel végül sikerült megtérítenie Hilariust, aki követte őt a szigetre. „Először tejjel, majd szilárd étellel táplálta, és bőségesen itatta a mennyei bölcsesség kútjából”³⁰; így készítette fel Hilariust a szerzetesek közösségében a magányos remeteéletre, a végső visszavonulásra.

A harmadik és egyben utolsó nagy változás Honoratus életében 426-ban következik be, amikor Arles püspökévé választják. A szerzetesek szigorú, de szeretetteljes atyjából a keresztény nyáj könyörületes pásztora lesz: a szeretet irányítja minden lépését, hogy helyreállítsa az egyetértést hívei között. A lerinumi kolostor vezetését ekkor Hilarius veszi át.

Lerinumból nem maradt fenn korai szerzetesi szabályzat. Hilarius a kolostor rendjéről szólva fegyelemről (*disciplina*) beszél,³¹ Faustus, aki 434–462-ig irányította a kolostort, majd Riez püspöke lett, már szabályt (*regula*) és előírásokat (*praecepta*) emleget, és azt mondja, hogy a szerzetesi szabályzat „az egyiptomi atyák tanítását követte”.³² A görög szerzetesség megalapítója, Nagy Szent Bazileiosz regulája is hathatott a lerinumi szerzetesek életmódjára.³³ Az 5. századból származó „Négy atya szabályzata” valószínűleg a lerinumi szerzetesek számára íródhatott.³⁴

A szerzetesek többsége előkelő családból származó, művelt római volt, aki önszántából, a saját akaratából szakított a világgal, hogy Istennek tetsző, „angyali életet” (*αγγελικός βίος*) éljen. Aszkéta önmegtartóztatásuk credményét testi átváltozásuk is mutatta: szikár „lelki embereké” váltak, akik joggal remélték, hogy lelki üdvösségükön munkálkodnak, amikor választott életformájukat követik.

Causa gratiae

Ez a választás és a szerzetesek testi-lelki átváltozása érthetetlen volt a pogányok számára. 417-ben egy Rutilius Namatianus nevű magas rangú hivatalnok, volt *praefectus urbi* Rómából hajón tért haza Galliába. Útjáról verset írt. A *De reditu suo* című költeményt³⁵ elsősorban azért tartják számon a kutatók, mert arról tanúskodik, hogy a művelt rómaiak mennyire bíztak a római világ változatlan fennmaradásában még 410 után is.³⁶ Rutilius hajója érintette a Genova és Marseille közötti szigeteket, amelyeket elleptek a remeték. Néhány éven belül ezek a szerzetesek veszik át a gallo-római városok irányítását mint püspökök, és így őrzik meg Provence-ban Róma örökségét. Rutilius azonban nem tudhatta, mit hoz a jövő. Kineveti és kárhoztatja a remeteket, akiket önsorsrontó elmebetegnek tart:

„A nyílt tengeren Capraria szigete emelkedik ki, amelyet egészen elleptek a fény elől menekülő férfiak. Magukat görög szóval szerzeteseknek nevezik, mert egyedül, szemtanúk nélkül akarnak élni. Félnek a szerencse kedvezésétől, de csapásaitól is. Önként szerencsétlenekké teszik magukat, mert attól félnek, hogy szerencsétlenek lesznek. Bolond agyagnak miféle perverz dühe

²⁹ Uo. 17, 6.

³⁰ Uo. 23, 2.

³¹ Uo. 24, 2.

³² Uo. 17.

³³ *Faustus*: Homília, 72, 4, 13.

³⁴ *A. de Vogüé*: Aux origines de Lérins: la règle de Saint Basile? *Studia monastica*, 31. (1989). 259–266.

³⁵ *Les règles des saints pères*. Ed. *A. de Vogüé*. (Sources chrétiennes 297) Paris, Cerf, 1982.

³⁶ *Rutilius Namatianus*: *De reditu suo sive iter Gallicum*. Ed. Ernst Doblhofer. 2 Vols. Heidelberg, 1972–1977.

³⁷ *Vö. F. Paschoud*: Roma Aeterna. Études sur le patriotisme romain dans l'Occident latin à l'époque des grandes invasions. (Biblioteca Helvetica Romana 7), Rome, Institut suisse de Rome, 1967; *J. F. Drinkwater*: Gallic Attitudes to the Roman Empire in the Fourth Century: Continuity or Change? In: *Labor omnibus unus*, Gerold Walser zum 70. Geburtstag. Ed. H. E. Herzog – R. Frei-Stolba. (Historia Einzelschriften vol. 60) Wiesbaden, Franz Steiner, 1989. 136–153.

ez, hogy a rossztól félve nem akarják elviselni a jót? Lehet, hogy azt a büntetést mérik önmagukra, amelyet bűneikkel kiérdemeltek; lehet, hogy sötét gondolataikat a fekete epe diktálja. Bellerophón kiábrándultságát epebetegségével magyarázza Homérosz; ez az ifjú, aki kegyetlenül szenvedett, abba betegedett bele, hogy meggyűlölte az emberi fajt. (...)

A tenger közepén hullámok között Gorgona tűnik elő, Pisa és Korzika partjai között. Velünk szemben a szikla egy szomorú eseményre emlékeztet, mely nemrég történt: itt temetkezett el élve egy polgártársunk. Hajdan a mieink közé tartozott ez az ifjú, akinek magas rangú ősei voltak, vagyonát és házasságát tekintve is méltó volt hozzájuk. A Fúriák ösztönzésére elhagyta az embereket és szülőföldjét, és száműzöttként élt szégyenteljes visszavonultságában. A szerencsétlen azt hiszi, hogy az isteni szikrát a pizsokban tudja fenntartani, és jobban gyötri magát, mint ahogy a megsértett istenek kínoznák. Kérdem én, nem Kirké mérge mételyezi-e ezt a szektát? Akkor csak a testek változtak át, most a lelkek.”³⁸

Hilarius ismerhette Rutilius költeményét, és szándékosan, sőt talán polemikus céllal erre utal, amikor ő is „Kirké szigetéhez” hasonlítja a lerinumi aszkéták csodálatos átváltozásait. A *Sermo* egy másik helyén is mintha Rutiliusnak válaszolna, amikor kijelenti: „jobb magunktól lemondani arról, amitől szükségszerűen megfosztatunk”.³⁹ Rutilius leírásában azonban az a legérdekesebb, hogy ez a magas rangú pogány hivatalnok, aki nem ismerte a szerzetesi életformát, amit pedig ismert belőle, azt megvetette, annyit tudott, hogy a szerzetesek valamiféle „büntetést” akarnak elkerülni, csak azt nem tudta, miféle büntetés ez, és nem értette, miért kell itt a földön „szerencsétlenné” lenni azért, hogy egy későbbi „szerencsétlenséget” elkerüljünk. Saját szavaival azt fejezte ki, hogy a szerzetesek azért vállalták az aszkéta életformát, hogy megmeneküljenek a gyehenna

tüztől, a pokolbeli szenvedéstől. A 420-as évek végén pontosan ez lett a provence-i szerzetesség „botránya”.

A szerzetesek úgy gondolták, hogy földi erőfeszítéseikért a mennyben nyernek jutalmat. Ha az üdvösséghez elég volt szerzetesnek állni, ez azt jelentette, hogy az ember saját akaratából (*liberum arbitrium*) üdvözülhet, hiszen elegendő egyetlen akaratilag döntés – a szerzetesség választása –, és ezzel az illető máris kiváltotta útlevelét a mennyországba. 410 körül egy brit szerzetes, Pelagius azt hirdette az *Urbs* pusztulását sirató római arisztokratáknak, hogy Isten mindent megadott az embernek ahhoz, hogy a jót válassza: a tökéletességre nem csak lehet, hanem egyenesen kötelező törekedni az életben, és a keresztény tökéletesség e világi elérése egyben a túlvilági megigazulást is biztosítja.⁴⁰ A keleti szerzetesség hasonlóképpen optimista volt az emberi erőfeszítések megítéléséről. Johannes Cassianus, aki a nyugati keresztény teológusok közt a legjobban magáévá tette Órigenész örökségét,⁴¹ pontosan ezt a lelkesedést adta át *Beszélgéseiben* a lerinumi szerzeteseknek. Az órigenészi hagyománynak ezt a vonulatát nem ismerő Ágoston mélyszélesen felháborította ez a tanítás. Pelagiuszal és a pelagianistákkal folytatott vitájában mind élesebb formában állította, hogy az ember saját szabad akaratából nem tehet semmit: egyedül Istentől, az isteni kegyelemtől függ, üdvözül-e valaki vagy sem. Ágoston szerint nemcsak az üdvözülés, hanem maga a jóra való képesség, a jó választása is az isteni kegyelem ajándéka: az ember szabad akaratát önmagában, „a kegyelem ösztökéje” nélkül képtelen a jóra. Ágoston azonban még ennél is messzebbre ment, amikor kijelentette, hogy Isten cleve elrendelte, ki fog üdvözülni, és ki fog elkárhozni. Az emberiség kárhozottak tömege (*massa damnata*): nem tudhatjuk, kit választott ki Isten és kit nem: „Van, aki rossz életet él, Isten rendelése szerint mégis világosság; a másik jó életet él, és lehet,

³⁸ Rutilius: *De reditu suo*, i. m. 439–452., 515–526.

³⁹ *Sermo Sancti Hilarii de vita Sancti Honorati*, 32, 6.

⁴⁰ B. R. Rees: *Pelagius: a Reluctant Heretic*. Woodbridge, Boydell Press, 1991; *Uő: Pelagius: Life and Letters*. Rochester, N.Y., Boydell Press, 1998; P. Brown: *Szent Ágoston élete*. Bp., 2003. 467–474. (ford. Sághy Marianne).

⁴¹ Brown: *Szent Ágoston*, i. m.

hogy oly fekete, akár az éjszaka.⁴² Az ember nem munkálkodhat saját üdvösségén, minden Isten kegyelmén múlik.

Ez a kijelentés mélységesen lehangolta a szerzeteseket. Mire való az önmegtartóztatás, az önsanyargatás, ha mennyei üdvösségük kétséges, és még csak nem is saját akaratuktól függ?⁴³ Ágoston utolsó éveit a „szerzetesek lázadása” foglalja le: az afrikai Hadrumetum és a provence-i Lerinum szerzetesei egyaránt megkérdőjelezték az ágostoni kegyelemtant.⁴⁴ A „félpelagianus” Cassianus és a lerinumi Vince⁴⁵ mellett azonban Ágostonnak hívei is voltak Provence-ban: aquitániai Prosper, aki 426-ban, a kegyelemről szóló vita kirobbanásakor Marseille-ben élt, és maga Hilarius, Honoratus életrajzírója. 428-ban Prosper levelet írt Ágostonnak a kegyelem kérdése felől, amelyben Hilariust is Ágoston csodálói között említi meg.⁴⁶ A levélben azonban Hilarius mint Arles püspöke szerepel, holott csak Honoratus halála után, 429-ben lesz az. Helyesebbnek látszik az egyik fennmaradt kézirat olvasatát elfogadni, melyben Elladiusról, Honoratus arles-i elődjéről van szó.⁴⁷

Hilarius 430-ban tehát a kegyelemről folytatott vita hevében mondja el emlékbeszédét Honoratus halálának egyéves évfordulóján. A *Sermo* az egyetlen dokumentum afelől, hogyan vélekedett Hilarius Ágoston kegyelemtanáról. Ágoston 428-ban két értekezést is írt a lerinumiak számára, egyet *A szentek elrendeléséről*. (*De predestinatione sanctorum*), egyet pedig *A kitartás ajándékáról*. (*De dono perseuerantiae*). Ágoston szívesen írt ezeknek a kolostoroknak, mert úgy érezte, lakóik megértik gondolatait. Nem egészen így történt. A hippói püspök sem az isteni Teremtés jóságát, sem az emberi cselekedetek (*opera*) érté-

két nem tagadta, de különbséget tett a földi és a mennyei, a természeti és a természetfeletti között. A dolgok természetes rendjében a jócselekedetek dicséretreméltó, érdemes, erényes tettek, melyek számítanak Isten előtt; ám azt, hogy a dolgok természetfeletti rendjében kit méltat Isten arra, hogy üdvözüljön, rejtve van az ember előtt.

Hilarius emlékbeszéde azt az optimista nézetet hirdeti, hogy a szent életet élő szerzetes üdvözülni. A szabad akaratnak van némi szerepe az üdvösség kieszközlésében. A *Sermo* tehát látszólag a lerinumiak „félpelagianus” álláspontját visszhangozza. Két megtérésről tudósít, Honoratuséről és Hilariuséről: mindkettőben Honoratus kezdeményező szerepét emeli ki. Ő maga akar Krisztusé lenni, és ő fáradozik azon, hogy Krisztushoz csábítsa Hilariust: a szöveg hangsúlyozza azt is, hogy Honoratus Krisztussá „válíék” Paradicsomot teremt a pusztából, és már életében angyalokhoz hasonló. Mindkét fogalom a korai szerzetesség alapfogalma: a szerzetesek a világról lemondva és Krisztust követve úgy élnek földi Édenkertjükben, mint az első emberpár a bűnbeesés előtt, egészen úgy, mint az angyalok. Az ilyen embereknek a halál nem büntetés, mert nem követi pokolbeli kinszenvedés. Hilarius határozottan állítja, hogy azok, akik Honoratus példáját követve lemondanak a világról és a testi örömeikről, a Mennyei Királyság társörökösei lesznek:

„A halál nem büntetés, ha nem kínokhoz vezet. Igaz, hogy a testnek nehéz elszakadnia a lélektől, de sokkal nehezebb lesz a gyehenna tüzében a testnek egyesülnie a lélekkel. De ha a lélek, felismerve nemes eredetét, egész életében a test és a testi vétkék ellen harcolt, és a szerencsés távolságtartás révén megkíméltetett a testi tisztátalanságtól,

⁴² *Ágoston*: De fide et operibus; De natura et gratia (413); Epistula, 177 (416); De gestis Pelagii (417); Contra duas epistulas Pelagianorum (420); vö. *Augustine*: Answer to the Pelagians. II: Marriage and Desire, Answer to the Two Letters of the Pelagians, Answer to Julian. Ed. E. Hill – J. E. Rotelle. Hyde Park, N.Y., New City Press, 1998; *O. Wermelinger*: Rom und Pelagius: die theologische Position der römischen Bischöfe im pelagianischen Streit in den Jahren 411–432. Stuttgart, Hiersemann, 1975.

⁴³ Vö. *C. M. Kasper*: Theologie und Askese. Die Spiritualität des Inselmönchtums von Lérins im 5. Jahrhundert. Münster, Aschendorff, 1991.

⁴⁴ Vö. *R. H. Weaver*: Divine Grace and Human Agency. A Study of the Semi-Pelagian Controversy. Macon, Georgia, Mercer University Press, 1996.

⁴⁵ *W. O'Connor*: Saint Vincent of Lérins and Saint Augustine. Was the Commonitorium of Saint Vincent intended a polemic treatise against Saint Augustine and his doctrine of predestination? Doctor Communis, 16. (1963) 123–257.

⁴⁶ *Prosper*: Epistula. PL 51., col. 81.

⁴⁷ *O. Chadwick*: Euladius of Arles. Journal of Theological Studies, 46. (1945) 200–205.

az örök béke eljöveteleig mocsoktalanul megőrzi a két szubsztanciát, melyek boldogan egyesülnek ott, ahol a szentek vigadnak dicsőségükben, és ujjongnak nyugvóhelyükön, a szállásukká vált testben: ennek ismerős tagjait, melyeknek igazságot szolgáltatnak, felismerik megszokott helyükön. Viselkedjétek tehát így: ezt az örökséget hagyja nektek kedves Honoratusotok: utolsó lélegzetével arra hív fel titeket, hogy a Mennyei Királyság örökösei legyetek.”⁴⁸

Honoratus üdvözülése nem kétséges: személyét és sírját isteni kegyelem tüntette ki, halála után az angyalok kara és a szentek kórusa vezeti a mennyeországra, ahol hatékony pártfogója lesz az arles-i híveknek és a lerinumi szerzeteseknek:

„Ahogy tagjai elerőtlenedtek, lelkét újfajta kegyelem öntötte el. (...) Az angyalok kórusa vitte magasba szent, nagylelkű, őszinte lelkét, melyet nem érintett a világ. (...) Mivel egész életében lelki életet élt, élettelen teste kegyelemmel volt teljes. (...) A sírjánál jelen levő kegyelem nem kis bizalommal tölt el minket: akinek esontjait itt eltemettük, annak mennybeli pártfogására számítunk.”⁴⁹

Honoratus egész élete bizonyítja, hogy az isteni kegyelem munkálkodott benne. Ám annak ellenére, hogy a *Sermo* mindvégig egy határozottan saját akaratából cselekvő embert állít elénk, Hilarius

nem cáfolja az ágostoni kegyelemtant. Ágoston szerint ahhoz is isteni kegyelemre van szükség, hogy a jót válasszuk, hogy lelkünkben meginduljon valami, ami a jóra visz bennünket. Az első lökés Istentől származik. Hilarius a kegyelem elsőségének kérdését nem firtatja, sőt kijelenti, hogy a kezdeti lökés Honoratus pályáján is Istennek volt köszönhető: Honoratus Isten segítségével lett az, ami lett: „*seruat iuuante Deo baptismum*”.⁵⁰

A kegyelemről folytatott vitában Hilarius tehát egyfajta „középutas” megoldást népszerűsít a lerinumi szerzetesek és az arles-i hívek között Honoratusról szóló prédikációjában.⁵¹ Apát utóda, Faustus 434-ben már az ágostoni nézetekkel ellentétes véleményeket is megfogalmaz, egy másik szerzetes, Vince pedig egyenesen Pelagiuséra emlékeztető doktrínák mellett tör lándzsát. A provenç-i szerzetesek „félpelagiánus” elképzeléseit csak arles-i Caesariusnak sikerül összebékítenie az augusztiniánus tanokkal. Caesarius 490-től lerinumi szerzetes, 503-ban követi Honoratust és Hilariust Arles püspöki trónusán. Az 529-ben tartott orange-i zsinaton Caesarius megerősíti a kegyelem elsőségét, de leszögezi azt is, hogy „Krisztus segítségével és közreműködésével minden keresztény hittel munkálkodhat lelke üdvösségén”.⁵²

⁴⁸ *Sermo Sancti Hilarii de uita Sancti Honorati*, 32, 4–6.

⁴⁹ *Sermo Sancti Hilarii de uita Sancti Honorati*, 33, 1.; 34, 3.; 35, 3.

⁵⁰ *Sermo Sancti Hilarii de uita Sancti Honorati*, 5, 2.

⁵¹ M. Labrousse: *Saint Honorat, fondateur de Lérins et évêque d'Arles*. Bégrolles-en-Mauges, Abbaye de Bellefontaine, 1995. 75–98.

⁵² *Concilia Galliae 511–695*. Ed. C. de Clercq. (Corpus Christianorum Series Latina 148A) 1963. 76.

Az avar továbbélés kérdéséről

A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai

1. Akár 795/796-ot tekintjük az avar kaganátus bukása döntő esztendejének, amikor Nagy Károly (768–814) seregei az avar fejedelmi szállás elfoglalása után a Tiszán túlra üldözték a meg nem hódolt avarokat, akár 803 tájkát, amikor Krum bolgár kán (kb. 802–814) megsemmisítő vereséget mért az addig a frankok ellen mindig újra meg újra fellázadó avarság háterszágára, ezt követően még mintegy két évtizedig az avarok minden kétséget kizáróan a régió történelmi szereplői maradtak.

Vizsgáljuk meg először azt a forrást, amelyet az avarság megsemmisülését valló kutatók előszeretettel citáltak érvként feltételezésük alátámasztására. A 10. századi bizánci *Suda Lexikon*¹ Βούλγαροι címszava² ugyanis amellett, hogy értékes adatokat tartalmaz a 9. századi bolgár társadalom állapotára vonatkozóan, némi fényt vet Krum győztes avar háborújára és a legyőzött avarok belső viszonyaira is:³ „...az avarokat erőszakkal megsemmisítették ugyanazok a bolgárok.⁴ Krum pedig megkérdezte az avarok közül ejtett hadifoglyokat: »Mit gondoltok, miért pusztult el uralkodótok és egész népetek?« Erre azt válaszolták: »Elszaporodtak az egymás elleni vádaskodások, elpusztították a legderékabb és legértelmesebb férfiakat, az igaztalan úton járók és a tolvajok

lettek a bírák szövetségesei, és volt részegeskedés, mert a bor elszaporodtával szinte mindnyájan részegesek lettek, aztán jött a megvesztegethetőség, továbbá az üzletelés, mert mindenki kereskedő lett s egymást csalta. Ezekből támadt a mi veszünk.« Krum pedig ezek hallatán összehívta mind a bolgárokat, és törvényt hozván így rendelkezett.[...] Az avarokat pedig mind, mint már említve volt, teljesen megsemmisítették.”⁵

A lexikoncikk, amely egy ismeretlen 9. századi bizánci történetíró művéből⁶ merítette adatait, a bolgár társadalomnak a kereszténység felvétele előtti állapotára vet fényt. Hitelességét korabeli források tanúsítják, mint például I. Miklós pápa (858–867) levele, amelyet a keresztény hitre térő bolgárok kérdéseire válaszul írt.⁷ A *Suda Lexikon* avarokra vonatkozó híradásainak – így a társadalom belső korhadására utaló információinak – történetiségét egykorú latin nyelvű kútfők szintén bizonyítják.⁸ A *Frank Birodalmi Évkönyv* 796. évi bejegyzése szerint is belső meghasonlottsága és széthullása miatt⁹ semmisíthették meg könnyűszerrel az avar államot Nagy Károly seregei. Amint azonban császárkori görög és egykorú bizánci szövegek analógiáival bizonyítottam,¹⁰ a *Suda*-címszóban szereplő ἄρδην ἠφάνισαν¹¹ („teljesen megsemmisítették”)

¹ *Suda Lexicon* Ed. Adler, Ada. I–V. Lipsiae, 1928., 1931., 1933., 1935. (Reprint: Stuttgart 1967–1971 és 1984–1987.)

² B 423; *Suda Lexicon* I. 483., 19–484., 12.

³ *Ibid.* 483., 29–484., 12.

⁴ *Ibid.* 483., 29–30.: τοὺς Ἀβάρης κατακράτος ἄρδην ἠφάνισαν οἱ αὐτοὶ Βούλγαροι.

⁵ *Ibid.* 484., 11–12.: τοὺς δὲ Ἀβάρης πάντα, ὡς λέλεκται, ἄρδην ἠφάνισαν. Szinte szó szerint ugyanez a mondat olvasható a lexikon „Abaris” címszavában (46., 6–7.) is.

⁶ *Moravcsik, Gyula: Byzantinoturcica* I. Berlin, 1958. 513–514; *Olajos Teréz: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 16). Szeged, 2001. 20–23. (a továbbiakban: ATGF)

⁷ „Responsa Nicolai I papae ad consulta Bulgarorum”: *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae Karolini aevi* IV. Ed. Perels, E. Berlin, 1902. 1925. (a továbbiakban: MGH) 568–600.; *Dujčev, Ivan*: I „Responsa” di papa Niccolò I ai Bulgari neoconvertiti. *Aevum* 47 (1968) 403–428.

⁸ *Ld. pl. Annales regni Francorum a. 795., 796. Rec. Kurze, F. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historiis separatim editi* 6. Hannover, 1895. 96., 98.; *Rythmus de Pippini regis victoria Avarica, strophae* 10. 12.; *MGH. Poetae Latini medi aevi* I. *Poetae Latini aevi Carolini* I. Ed. Dümmler, F. Berlin, 1881. 116–117.

⁹ *Annales regni Francorum*: a 8. jegyzetben l. kiadás 98.: „civilis bello[...] intestino clade”.

¹⁰ *Olajos, T.: Le Lexique „Souda” à propos des Avars. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (2001) 119–124.; *Olajos T.: ATGF* 19–43.

¹¹ *Suda Lexicon* 4., 6–7.; 483, 29–30.; 484., 12.

görög kifejezés nem az avarság teljes megsemmisítését (kiirtását) jelenti, ahogyan azt egyes kutatók korábban értelmezték,¹² hanem csupán a bolgárok-nak az avarok felett aratott elsöprő katonai győzelmét jellemzi.

Keleten bizánci források, egy ismeretlen nevű 9. századi historikus műve¹³ és egy belőle merítő 10. századi krónikás¹⁴ említi az avarokat zsoldosokként¹⁵ Krum kán 811. évi Bizánc elleni háborújában, illetve a bolgár kán hadinépének részeként¹⁶, amikor 814-ben Konstantinápoly ostromára készült. Nyugaton pedig a latin nyelvű évkönyvek¹⁷ tesznek újra meg újra említést a Nagy Károly által Nyugat-Pannóniában 805-ben létrehozott avar kliensállam népéről.¹⁸ Utoljára a 822-es évnél említi az *Annales regni Francorum*, hogy az avarok küldöttei részt vettek a birodalmi gyűlésen Frankfurtban. Az avar történelem ma legrészletesebb (az írott és régészeti forrásokat egyként felhasználó) feldolgozásának szerzője,

Walter Pohl ezt az évet tekinti az avar történelem végének, olyannyira, hogy még könyve címében is szerepelteti.¹⁹ A 822 utáni avar továbbélés kérdésköréhez kívánok a továbbiakban hozzájárulni a görög és latin nyelvű kútfők vallomásainak segítségével.

2. Az általam összegyűjtött és vizsgált görög nyelvű források egy része, nevezetesen egy, a 9. század elején (806–815 között?)²⁰ szerkesztett püspökséglista (*Notitia episcopatum*),²¹ egy, a római, konstantinápolyi, alexandriai, antiochiai és jeruzsálemi patriarchákhoz tartozó területeket és népeket regisztráló mű (*Additio patriarcharum thronorum*),²² valamint a 12. században élt Neilos Doxopatrés munkája (*Notitia patriarchatum*)²³ arról tanúskodik, hogy a 9. századi görögül beszélő világban a római pápa fennhatósága alá tartozó keresztény népként tartották számon az avarokat.²⁴ Szerepelt az avarság a bibliai Teremtés könyvét és

¹² Az igen elterjedt érvelést összefoglalja Váczy Péter: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041–1043.

¹³ Ennek a munkának egyik töredékét Dujčev, I. adta ki: La chronique byzantine de l'an 811. In: Travaux et Mémoires 1. Paris, 1965. 205–254. Másik részlete csak elavult kiadásban olvasható: Leonis Grammatici Chronographia ex recognitione Bekkeri, I. Bonn, 1842. 333–362. Ld. még Grégoire, H.: Un nouveau fragment du „Scriptor incertus de Leone Armenio”. Byzantion II (1936) 417–427.; Kazhdan, A.: Scriptor incertus. In: The Oxford Dictionary of Byzantium. Editor in chief: Kazhdan, A. New York Oxford, 1991. 1855–1856.

¹⁴ Pseudo-Symeon műve szintén a Bonni Corpus elavult kiadásában lelhető fel: Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus ex recognitione Bekkeri, I. Bonn, 1838. 601–760.

¹⁵ μισθοσάμεινοι Ἀβάρους 212. Ed. Dujčev, I. Ld. még Olajos T.: ATGF 44 61.

¹⁶ ὁ Κροῦμος ἐστράτευσεν λαὸν πολὺν συναθροίσας καὶ τοὺς Ἀβάραις καὶ πάσας Σκλαβίνιας 347. Rec. Bekkeri, I.; Ld. még Olajos T.: ATGF 62–69.

¹⁷ Pl. Annales regni Francorum a 8. jegyzetben i. kiad. 119–120., 135., 159.; Annales Mettenses priores Ed. Simson, B. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum ex MGH separatim editi 10. Hannoverae et Lipsiae, 1905. 93.; Annales Maximiniani ed. Waitz, G. MGH Scriptorum XIII. Hannoverae, 1881. 23., 25.; Annales Lobicensis Ed. Waitz, G. MGH Scriptorum XIII. Hannoverae, 1881. 231.; Annales Iuvavenses maiores Ed. Breslau, H. MGH Scriptorum XXX. 2. Hannoverae, 1934. 738.

¹⁸ Annales regni Francorum: a 8. jegyzetben i. kiad. 119–120.: „capcanus [...] imperatorem adiit, postulans sibi locum dari ad habitandum inter Sabariam et Carnunum.” Vö. Annales Mettenses priores: a 17. jegyzetben i. m. 93.; Annales Iuvavenses maiores: a 17. jegyzetben i. m. 738.; Annales S. Emmerami maiores Ed. Breslau, H. MGH Scriptorum XXX. 2. Hannoverae, 1934. 739.

¹⁹ Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822. n. Chr. München, 1988.

²⁰ Olajos T.: ATGF 73.

²¹ Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatum. Accedunt Nili Doxopatrii notitia patriarchatum et locorum nomina immutata. Ex recognitione Parthey, G. Berolini, 1866 (Reprint 1967). 138–145. A bennünket érdeklő hely: 138, 2–139., 15.; Olajos T.: ATGF 73 82.

²² Sakkellion, I.: Πατριακή βιβλιοθήκη ... μονῆς τοῦ Ἁγίου ... Ἰωάννου θεολόγου. Athén, 1890. 38–39; vö. Olajos T.: ATGF 83–84.

²³ Parthey, G.: a 21. jegyzetben i. kiad. 265–308; az avarokat említő hely: 269, 13 és 270, 26. Vö. Olajos T.: ATGF 85–87.

²⁴ Egykorú latin nyelvű források valóban szólnak az avarok keresztény hitre térítéséről; ld. pl. Annales regni Francorum: a 8. jegyzetben i. kiad. 96., 98., 119–120.; Conventus episcoporum ad ripam Danubii Ed. Werninghoff, A. MGH Legum sectio III. Concilia. Concilia aevi Karolini I. pars 1. Hannoverae, 1906. 172–176.; Alcuinus: Epistolae No. 99., 107., 110–113., 118., 146., 184., 185. MGH Epistolae IV. Epistolae aevi Karolini II. Ed. Dümmler, E. et alii. Hannoverae, 1895. 143., 153., 157., 159., 162., 163., 173., 235., 309., 310.; Annales Maximiniani: a 17. jegyzetben i. kiad. 22.; Annales Mettenses priores: a 17. jegyzetben i. kiad. 93.; Annales Iuvavenses maiores: a 17. jegyzetben i. kiad. 738.; Annales

a hippolytosi ország-, nép- és nyelvfelosztást²⁵ átvevő bizánci világkrónikákban is, amint erről egyértelműen tanúskodik annak a 9–10. századi szerzőnek, Petrus Alexandrinusnak a műve (*Chronica*)²⁶ is, aki 886–ig, Böles Leó (886–912) és Alexandros (886–913) bizánci császárok trónra lépéséig tárgyalta az eseményeket, illetve a *Divisio populorum et linguarum* latin címmel idézett és a 9. században készült nép- és nyelvfelosztás.²⁷ Sőt a középkorban is igen népszerű Nagy Sándor-regénynek²⁸ egy 9–10. századi változatában is felbukkannak teljesen anakronisztikusan az avarok azon népek sorában, akiket a nagy makedón uralkodó meghódításra kényszerített.²⁹ Ezek az utóbb említett források, ha sok konkrétumot nem tartalmaznak is, annyi tanulsággal mindenképpen szolgálnak, hogy a 9. században a bizánci köztudat más korabeli szomszédos népek, mint például a szlávok, a ruszok, a kazárok, a bolgárok mellett az avarokat is számon tartotta.

3. Az avar továbbélés szempontjából perdöntő jelentőségű adat *A bajorok és karantánok (karintiaiak) megterése*³⁰ című latin nyelvű munka 3. fejezetében olvasható mondat: „azokat (tudniillik az avarokat), akik az igaz hitnek engedelmeskedtek és elnyerték a keresztséget, a királyok adófizetőivé tették, és földjüket, amelyet ott maradvá bir-

tolnak, *mind a mai napig* (usque in hodiernum diem) megtarthatják a királyi adó fizetése fejében.”³¹ Mivel a *Conversio* keletkezésének idejét a szakemberek egybehangzóan 870–871-re teszik,³² a *mind a mai napig* kifejezés alapján arra kell gondolnunk, hogy 870–871-ben a Frank Birodalom keleti határvidékén, Pannóniában a szomszédos bajoroktól és szlávoktól egyértelműen megkülönböztethető, keresztény és földművelést folytató avar népesség élt.

De vajon megbízható forrás-e a szóban forgó mű? Erre is egyértelmű választ tudunk adni. Adalwin salzburgi érsek (859–873) megbízásából, a környékén élt klerikus által írt „föhérkönyv”³³ azt kívánta bizonyítani, hogy 75 éve, amióta Nagy Károly hódítása nyomán a népvándorlás viharai-ban pogánnyá lett Pannónia ismét a keresztény világ részévé vált, megszakítatlanul és semmiféle egyházi vagy világi hatalomtól kétségbe nem vont jogszerűséggel a salzburgi püspök, illetve 798-tól érsek alá rendelt papság látta el az evangelizációs tevékenységet a kérdéses tartományban. Emiatt Metódnak és papjainak megjelenése Kocel tartományában törvénytelen.³⁴ Akárhogyan is értékeljük ezt a háttérrel, illetve a jelzett motivációt, a mű szerzőjének, illetve megrendelőjének nem állt érdekében nem létező avarok feltüntetése a tartomány lakói között.

S. Emmerami maiores: a 18. jegyzetben i. kiad. 739.; Wolfram, H. (Ed.): *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karanthenen und Pannonien*. Wien – Köln – Graz, 1979. c. 6. 46.; Lošek, F. (Ed.): *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH Studien und Texte. Band 15. Hannover, 1997. 110–112.; I.d. még *Bóna, István*: »Cunpald fecit« (Der Kelch von Petőháza und die Anfänge der bayrisch-fränkischen Awarenmission in Pannonien). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1966) 279–325.; *Szádeczky-Karlóss Samu*: Az avar történelem forrásai 557–től 806–ig. Bp., 1998. 288–289., 306–307.; *Olajos T.*: ATGF 75–82.

²⁵ Hippolytos Werke. Vierter Band. Die Chronik. Hergestellt von Bauer, A. Durchgesehen und zweiter Auflage bearbeitet von Helm, R. Berlin, 1955. 10 kk. és passim. Vö. *Borst, A.*: Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker. Band II. Ausbau. Teil 2. Stuttgart, 1959. 929–952 és passim.

²⁶ *Samodurova, Z. G.*: Hronika Petra Aleksandrijskogo. *Vizantijskij Vremennik* 18 (1961) 180–197., az avarokat említő rész 183–184. L. még *Olajos T.*: ATGF 91–96.

²⁷ *Olajos T.*: ATGF 97–100. Vö. 25. jegyz.

²⁸ I.d. pl. *Jeffreys, E. M. – Cutler, A.* – *Kazhdan, A.*: Alexander Romance. The Oxford Dictionary of Byzantium. New York Oxford, 1991. 32–33.

²⁹ *Meusel, H.*: Pseudo-Callisthenes nach der Leidener Handschrift. *Jahrbücher für classische Philologie. Supplementum* 5. Leipzig, 1864–1872. 701–818., a Notitia de populis 792. oldalán olvasható.

³⁰ Wolfram, H.: a 24. jegyzetben i. m.; Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m.

³¹ „*Eos (sc. Hunos) autem, qui obediebant fidei et baptismum sunt consecuti, tributarios fecerunt regum, et terram, quam possident residui, adhuc pro tributo retinent regis usque in hodiernum diem.*” (Wolfram, H.: a 24. jegyzetben i. m. 40.; Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m. 102.)

³² I.d. Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m. 5–6.

³³ I.d. Wolfram, H.: a 24. jegyzetben i. m. 15.; Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m. 3–7.

³⁴ I.d. Wolfram, H.: a 24. jegyzetben i. m. 12–17.; Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m. 7–8.

De vajon jól ismerte-e a szerző, illetve Adalwin érsek a korabeli frank Pannónia viszonyait? Nos, Adalwin egyházi feljebbvalója a kereszténnyé lett avarok lelkipásztorainak, közöttük annak a Rihpaldnak is, aki a Mosaburgban (a mai Zalaváron) székelő Kocel keleti frank vazallus fejedelem (860/861–876 k.) főpapja volt.³⁵ Rihpald közvetlenül a *Conversio* megírása előtt, 869/870-ben volt kénytelen helyét Metódnak átengedni Kocel pannóniai országában, miután II. Hadrián pápa (867–871) a szlávok apostolát 869-ben a sirmiumi érsek rangjára emelte, s ebben a minőségében az ő *iusdictio*ja alá rendelte a korábban Salzburghoz tartozó Dunántúlt.³⁶ Ha valaki, hát a hosszú ideig Mosaburgban tevékenykedő Rihpald és a többi, Metod elől Salzburgba visszatért pap-társa tudhatta s a legközvetlenebbül tapasztalhatta, hogy a bajorok és szlávok mellett a tőlük különböző nép, az avarok is ott éltek 870–871-ben Pannonia Superior tartományban, amelynek tetemes részén – mint már jeleztük – Kocel volt a fejedelem. A forrásokból nyilvánvaló, hogy elődjéhez, Liupram salzburgi érsekhez (836–859) hasonlóan Adalwin is többször személyesen ke-reste fel Pannóniát. Így például 865 karácsonyát Mosaburgban ünnepelte, s az ezt követő időben is többször járt a tartományban, bérált és templomokat szentelt.³⁷

A legkisebb kétség sem férhet tehát ahhoz, hogy a *Conversio* szerzője tökéletesen hiteles ismeretekkel rendelkezhetett a mai Dunántúl és környéke lakóiról. Így az avar lakosság nyugat-

dunántúli jelenlétéről szóló, a 870-es évekből származó információja a tényleges helyzetet tükrözi. Tovább erősíti érvelésünket, hogy a *Conversio* 3. fejezetében megőrzött adat tökéletes összhangban áll azzal a frank évkönyvekben szereplő híradással, miszerint 805-ben, amikor a frank seregektől szétzúzott avar állam uralkodó népessége egykori szláv alattvalóitól szorongattatva legyőzőjéhez fordult pártfogásért, Nagy Károly a „Szombathely és Deutsch-Altenburg közötti” (*inter Sabariam et Carnuntum*) határvonalától keletre létrehozott egy avar vazallus államot.³⁸ Egyébként ennek egyik határát képezte a *Wangarok határa* elnevezésű hegy,³⁹ amelyet Jámbor Lajos keleti frank uralkodó egyik, 860-ban kelt oklevele említ.⁴⁰ Meglepő, hogy a 9. századi avar továbbélés szempontjából rendkívül fontos *Conversio* híradását W. Pohl teljesen figyelmen kívül hagyta.

4. Az avar továbbélés szempontjából a második perdöntő forrás Regino prümi apát⁴¹ kortársi híradása a magyarok Kárpát-medencei honfoglalásáról.⁴² Regino a 889-es évnél foglalja össze ismereteit a honfoglalás lefolyásáról, s egyebek mellett a következőket írja: „Az említett népet [a magyarokat] tehát a mondott vidékről [Szkítiából], saját szálláshelyeikről kiűzték a vele szomszédos népek, akiket besenyőknek neveznek, mivel számban és vitézségben felülmúlták őket, és mivel – mint előre bocsátottuk – a túlradó sokaság miatt a szülőföld nem volt elég az otlakásra. Így tehát ezek erőszakosságától elűzetvén, búcsút mondvá hazájuknak,

³⁵ *Conversio*, c. 12., vö. Wolfram, H.: a 24. jegyzetben i. m. 56., 138.; Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m. 130–131.

³⁶ *Conversio*, c. 12., vö. Wolfram, H.: a 24. jegyzetben i. m. 12–15., 138–139., 141–144.; Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m. 130–131.

³⁷ *Conversio*, c. 13., vö. Wolfram, H.: a 24. jegyzetben i. m. 139–141.; Lošek, F.: a 24. jegyzetben i. m. 130–135.; Bogya, T.: Die Kirchenorte der *Conversio* Bagoariorum et Carantanorum. *Südostforschungen* 19 (1960) 52–70.

³⁸ Vö. a 18. jegyzetet.

³⁹ „*usque ad summitatem illius montis qui dicitur Uuangulariorum marcha*”; vö. a 40. jegyz.

⁴⁰ Olajos T.: Adalék a (H)UNG(A)RI(I) népnév és a késői avar etnikum történetéhez. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 87–90.; Uő.: Contribution à l'histoire des Onogours installés dans le Bassin des Carpathes. *Chronica. Annual of the Institut of History University of Szeged* 1 (2001) 7–14.

⁴¹ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi*. Rec. Kurze, F. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi* 50. Hannoverae, 1890.

⁴² Regino: *Chronicon*, 131–133. Regino történeti hitelességéről ld. pl. *Kristó Gyula*: Regino és a magyar honfoglalás. In: *Studia varia*. Szeged, 1998. 89–97.; *Göckenjan, H.*: A német évkönyvek híradásai a magyar honfoglalásról. In: *A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel. II. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László*. Bp., 1996. 135–136.; *Szádeczky-Kardoss Samu*: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 227–236.; *Györffy György*: A magyar honfoglalás kérdéseiről. *Magyar Tudomány* 97 (Új folyam 35) 1990. 297–302.

útra keltek, hogy olyan földet és szálláshelyet keressenek, ahol lakhatnak és megtelepedhetnek. És először a pannonok és avarok pusztáit beköborolva vadászattal és legeltetéssel keresik meg mindennapi megélhetésüket. Azután a karantánok, a morvák és a bolgárok határaitra törnek sűrű elleneséges támadásokkal, karddal csak keveseket, de sok ezreket ölnek meg nyilaikkal, amelyeket olyan ügyesen lönek ki.⁴³

A forráshely avarokra vonatkozó utalását eddig sok kutató helytelenül értelmezte, amikor figyelmen kívül hagyta Regino és kora latin nyelvhasználatát. Walter Pohl már idézett könyvében a *Pannoniorum et Avarum solitudines* kifejezésben az első népvét az antik római kori pannonokra vonatkoztatja, és az egész kifejezést történeti-etlen reminiscenciának tekinti.⁴⁴ Az igazság ezzel szemben az, hogy a 9. századi latinságban a *Pannonii* elnevezés Pannónia keleti frank tartomány, illetve tartományok⁴⁵ korabeli lakóit jelenti. Így használja ezt pl. a *Fuldai Évkönyvek* regensburgi folytatója, aki Regino kortársa volt, és mint a prümi apát, ő is a Karoling-reneszánsz latinságát sajátította el az iskolában és használta műveiben. Ez az annalista a 884. évhez írt feljegyzésében azokat a katonákat nevezte *pannoniusoknak*, akik az adott esztendőben (és nem a távoli ókorban) a frank vezérek parancsnoksága alatt a Rába fo-

lyónál szálltak szembe a támadó morvakkal.⁴⁶ Az *Annales Maximiniani* 803. évhez szóló bejegyzése pedig teljesen egyértelműen mutatja, hogy az *Avari et Pannonii* megnevezés egy Karoling-kori évkönyvben nem az antik római Pannóniát, hanem a középkori frank tartományt jelöli. Az *Annales Maximiniani*ban ugyanis arról olvasunk, hogy Nagy Károly, „miután Bajorországban az avarok és pannonok ügyeit intézte, visszatért a császári rezidenciára, Aachenbe.”⁴⁷

S jóllehet Regino krónikájának *solitudines* szavát sokan pusztaságnak, lakatlan földterületnek értelmezték, velük szemben meggyőzőbbek Szádeczky-Kardoss Samu érvei.⁴⁸ Pontosan ez a szó (*solitudo*) a szerző ugyanczen művében néhány mondattal korábban ugyanis egyáltalán nem néptelen, hanem nagyon is sűrűn lakott földet jelent.⁴⁹ A *solitudines* főnév itt azt jelenti, hogy az egyébként gyakran túlszaporodó lakosoknak helyhez kötött települései, „házaik, falvai, városai nincsenek”, az ottani emberek nyájaikat legeltetve nomadizálnak „a művelés alá nem fogott pusztákon” (*per incultas solitudines*), s „asszonyaik és gyermekeiket ckhós szekereken viszik magukkal”. Szerzőnk egyébként az *eremus* szót használja a valóban lakatlan pusztaság jelölésére.⁵⁰ Így a *Pannoniorum et Avarum solitudines* a magyar honfoglalásról szóló passzusban sem

⁴³ Regino: *Chronicon*, 132–133: „Ex supradictis igitur locis gens memorata a finitimis sibi populis, qui Pecinaci vocantur, a propriis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute prestarent et genitale, ut premisimus, rus exuberante multitudine non sufficeret ad habitandum. Horum itaque violentia effugati ad exquirendas, quas possent incolere, terras sedesque statuere valedicentes patriae iter arripiunt. Et primo quidem Pannoniorum et Avarum solitudines pererrantes, venatu ac pastione victum cotidianum quaerunt; deinde Carantanorum, Marahensium ac Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt, perpaucos gladio, multa milia sagittis interimunt, quas tanta arte ex cornicis arcubus dirigunt...” A *pastione* javítás a kódexben álló *spatione* szó helyett.

⁴⁴ Pohl, W.: a 19. jegyzetben i. m. 324., 467.

⁴⁵ Pannonia Superior és Pannonia inferior.

⁴⁶ *Annales Fuldenses ... cum continuationibus ... Post editionem Pertzii, G. H. rec. Kurze, F. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historiae recusi 7. Hannoverae, 1891. 112.*

⁴⁷ *Annales Maximiniani*: a 17. jegyzetben i. kiad. 23.: „*causas Avarorum et Pannoniorum disponens, Aquis palatium reversus est.*”

⁴⁸ Szádeczky-Kardoss, S.: Über ethnische Quellen der awarischen Geschichte des neunten Jahrhunderts. In: *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Session scientifique de l'Union Internationale Archéologique Slave. Szeged 27–29 Avril 1971.* (Institut Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences). Bp., 1972. 117–123.; *Uő*: a 42. jegyzetben i. m. 227–236.

⁴⁹ Regino: *Chronicon*, 131.: „Scythia ... Hominibus hanc inhabitantibus inter se nulli fines; perraro enim agrum exercent, nec domus illis ulla aut tectum vel sedes est, armenta et pecora semper pascentibus et per incultas solitudines errare solitis. Uxores liberosque secum in plaustris vehunt; coriis imbrium hiemis causa tectis pro domibus utuntur. ... Habundant vero tanta multitudine populorum, ut eos genitale solum non sufficiat alere.” Ld. még pl. *Kordé Zoltán*: Regino. In: *A honfoglalás korának írott forrásai.* Olajos Teréz, H. Tóth Imre és Zimonyi István közreműködésével szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995. 195–197.

⁵⁰ Regino: *Chronicon* a. 295–309., 15.

„lakatlan”, hanem „helyhez kötött települések nélküli” területként értelmezendő. Ennek nyugati szélén, a Duna-kanyar táján a frank birodalmi adminisztráció hatáskörén kívül maradt pannóniaiak, nagyobbik keleti felén pedig nomadizáló avar népmaradványok élhettek.⁵¹

Erről vall tehát Regino krónikája. De vajon megbízható értesülés-e az, amit ebben olvasunk? Nos, szerzőnk jól értesültségének egyik bizonyítéka közismert: a latinul író nyugati kortársak közül egyedül ő ismeri a besenyők támadását, mint a magyarok Kárpát-medencébe költözésének igazi okát.⁵² De más tények, főleg Regino életútja és kapcsolatai is azt valószínűsítik, hogy honfoglaló és kalandozó őseinkről⁵³ hiteles ismereteket szerezhettek. Így személyesen ismerhette a 9. század végén, 10. század elején a Keleti Frank Birodalom ügyeit „régensféleként”⁵⁴ intéző Hatto reichenaui apátot, majd mainzi érseket (891–913)⁵⁵ és Adalbero augsburgi püspököt.⁵⁶ Sőt Hatto és barátja, Salamon is – aki előbb a Sankt Gallen-i

kolostor apátja volt, majd konstanzi püspök lett⁵⁷ – biztosan jártak Észak-Itáliában,⁵⁸ és közvetlenül szerezhettek részletes és pontos híreket az ott kalandozó magyarokról.⁵⁹ Regino patrónusa, Rathbod trieri érsek (883–915)⁶⁰ révén kapcsolatba került Dado verduni püspökkel⁶¹ is, aki – amint művei ezt egyértelműen mutatják – rendkívüli érdeklődést tanúsított az újonnan az európai események előterébe került magyarok iránt.⁶² Az itt jelzett csatornákon át Regino pontos ismeretek birtokába juthatott nemcsak a magyarokat új hazájukba kényszerítő besenyő támadásról, hanem a honfoglalás lefolyásáról s így arról is, hogy a magyarok első megtelepedése avar népmaradványok lakta pusztákon történt, ahonnan aztán Bulgária, Morávia és a karantán örgróf alá tartozó frank tartomány, Pannónia szomszédos területeire juthattak.⁶³

Regino szóban forgó megnevezését tehát nem a távoli múlt anakronisztikus reminiszccenciájának, hanem éppen ellenkezőleg, egy jól értesült

⁵¹ Szádeczky-Kardoss Samu: a 42. jegyzetben i. m. 231–233.

⁵² Biborbanszületett Konstantin több alkalommal és különböző összefüggésben említi ezt a támadást: Constantine Porphyrogenitus.; De administrando imperio. Greek Text Ed. Moravesik, Gy. English Translation by Jenkins, R. J. H. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae I). Dumbarton Oaks, 1967. 50–51., 56., 64., 166., 172., 176. (c. 3., 4., 8., 13., 37., 38., 40.)

⁵³ A magyar kalandozásokról ld. pl. Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 229–392.; Vajay, Sz.: Der Eintritt des ungarischen Stämmesbundes in die europäische Geschichte (892–933). Mainz, 1968.; Fasoli, G.: Le incursioni ungare in Europa nel secolo X. Firenze, 1945.

⁵⁴ Dümmler, E.: Geschichte des Ostfränkischen Reiches. Dritter Band: Die letzten Karolinger, Konrad I. Leipzig, 1888. (Reprint: Hildesheim, 1960.) passim.

⁵⁵ Regino „De synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis” című művét Hattónak ajánlotta.; vö. Kurze kiadásában VII., XIX., XX.; Hattóról ld. pl. Houben, H.: Heito (Haito, Hatto). Lexikon des Mittelalters. Bd. 4. München und Zürich, 1988. 2113.

⁵⁶ Ld. pl. Werner, K. F.: Adalbero. Lexikon des Mittelalters. Bd. 1. München und Zürich, 1977. 93.; Dümmler, E.: az 54. jegyzetben i. m. 498.

⁵⁷ Ld. pl. Maurer, H.: Salamo III. Lexikon des Mittelalters. Bd. 7. München und Zürich, 1995. 1314.

⁵⁸ Ekkehardus IV.: Casuum S. Galli continuatio. Ed. Arx. I. von. MGH Scriptores (in folio) II. Hannoverae, 1829. 88–89.; vö. Dümmler, E.: az 54. jegyzetben i. m. 538.; Salamonnak I. Berengar itáliai királlyal való kapcsolatáról ld. még Szádeczky-Kardoss Samu: a 42. jegyzetben i. m. 230.

⁵⁹ Dado verduni püspöknek írt verses levelében Salamon felidéri az Itáliában kalandozó magyarok által okozott károkat: *Salamonis et Waldrami carmina*. MGH Poetae Latini medii aevi. Poetae Latini aevi Carolini. IV. 1. Rec. Winterfeld, P. de. Berolini, 1899. 300., 74–88. Feltehetően nem a véletlen műve az sem, hogy a Dadónak ajánlott versben Salamon barátí üdvözlétét küldte Hattónak is.

⁶⁰ Rathbodról ld. pl. Dümmler, E.: az 54. jegyzetben i. m. 280., 307., 359., 380., 396., 408., 454–456., 467–468., 471–473., 503–505., 522., 561.; Regino Rathbodnak dedikálta a „De harmonica institutione” című művét (Reginonis [...] Chronicon. rec. Kurze, F. VII., XVIII–XX.)

⁶¹ A „De synodalibus causis” c. művében Regino idézi Dadónak Rathbodhoz írott levelét (Patrologiae cursus completus. Series Latina. Accurante Migne, J.-P. CXXXII. Paris, 1853. 277–278). ; Dado történeti művének töredékét ld. *Dado episcopus Verdunensis: Fragmentum historiae sui temporis*. Ed. Waitz, G. MGH Scriptores IV. Hannoverae, 1841. 37–38., cf. 36–45.

⁶² Vö. az 59. jegyzetet.

⁶³ Vö. Kristó Gyula: a 42. jegyzetben i. m. 91–96.

kortárs történetileg hiteles híradásának kell tekintenünk, amely a Duna-medencében fennálló hatalmi és etnikai viszonyokról vall a magyar honfoglalás pillanatában. Minthogy pedig a „pannonok és avarok pusztái” – Regino tájékoztatása szerint – Bulgária, Morávia és Liuthold karantán érgróf tartományaival érintkeztek, a szóban forgó területet a Duna-kanyartól keletre fekvő Felső- és Közép-Tisza vidékére lokalizálhatjuk.

5. Harmadik megtárgyalandó forrásunk Konstantinos Porphyrogenétos császár (913–959) *A birodalom kormányzása* (*De administrando imperio*) című művének⁶⁴ egy részlete. Bíborbanszületett Konstantin könyvének 30–31. fejezetében a Balkánra települt horvátok történetét tekinti át; szól honfoglalásukról, amikor megszerezték országukat az avaroktól, akik korábban a Dunától az Adriáig eső területeket is uralták. Nos, a 30. fejezetben egyebek mellett a következőket írja a tudós császár: „Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbnek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig meghódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül valók, s ezek avar mivolta felismerhetők.”⁶⁵

Bíborbanszületett Konstantin trónörökös fia, Romanos okulására gyűjtötte, illetve gyűjtötte össze 948–952 táján a különböző népekről szóló olyan híradásokat, amelyek az uralkodó és a bizánci diplomácia számára hasznos információkat tartalmazhattak. A munka feltehetően Romanos 14. születésnapjára, 952-ben készült el.⁶⁶ A mozaikszerű, nem kiadásra, hanem belső használatra szánt, sokszor bizalmas közléseket is

tartalmazó „kormányzástani kézikönyv” múltat idéző részleteiben sok a bizonytalan hitelességű, sőt nemegyszer egymásnak ellentmondó adat. Amit azonban saját koráról jelen időben mond a tudós császár, az esetek elsöprő többségében hitelt érdemlő tudósítás. A szóban forgó helyen minden bizonnyal a szlávok nyelvét ismerő, Dalmácia történetében otthonosan mozgó informátortól⁶⁷ vette adatait Bíborbanszületett Konstantin. Vagyis hitelt érdemlőnek kell tekintenünk a korábban idézett közlést is, miszerint a Közép-Duna-medence délnyugati peremterületén, Horvátországban avar népmaradványok túlélték a 9. századot. Az avarságnak e század folyamán (sőt a század elején) való teljes eltűnését hangoztató történelmi vélemények tehát nem elfogadhatóak.

Az avar–horvát kapcsolatokról szóló nézeteket alaposan áttekintő W. Pohl⁶⁸ a konstantinosi passzussal kapcsolatban – vizsgálódásainak végeredményeként – kijelenti, hogy azt „nem szükségszerű tényleges etnikai kontinuitásnak értelmezni”.⁶⁹ Ha azonban a Bíborbanszületett kijelentését a szövegösszefüggésbe helyezve nézzük, úgy csakis két nép, a győztes horvát és az uralma alá vetett avar etnikai szembeállítását olvashatjuk ki a szövegből, s az avar maradványokon is csak etnikailag megkülönböztethető csoportot érthetünk. Az egyébként kitűnő avar történelmet író Pohl – úgy tűnik – az avar továbbélést tanúsító, hiteles források értelmezésénél prekoncepcióra hajlik. Hallgat⁷⁰ például az egykorú salzburgi papságnak az avarok pannóniai továbbélését egyértelműen tanúsító közléséről (*Conversio* 3.). S ahogyan Pannóniában a letelepedett keresztény avarok, Horvátországban a horvátoktól megkülönböztethető avarok csakis avar etnikumot jelölhetnek. Ezt az interpretációt

⁶⁴ Ld. az 52. jegyzetben i. kiad.

⁶⁵ C. 30., 67–71., p. 142. *Moravcsik Gyula* i. kiad.: Ἐπί τινας οὖν χρόνους πολεμοῦντες ἀλλήλους, ὑπερίσχουσιν οἱ Χρῶβάτοι, καὶ τοὺς μὲν τῶν Ἀβάρων κατέσφαξαν, τοὺς δὲ λοιποὺς ὑποταγῆναι κατηνάγκασαν. Ἐκτοτε οὖν κατεκρατήθη ἡ τοιαύτη χώρα παρὰ τῶν Χρῶβάτων, καὶ εἰσὶν ἀκμὴν ἐν Χρῶβατία ἐκ τῶν Ἀβάρων, καὶ γινώσκονται Ἀβαρεῖς ὄντες.

⁶⁶ Ld. pl. *Moravcsik, Gy.*: a 6. jegyzetben i. m. 364–365.; *Tayntee, A.*: Constantine Porphyrogenitus and his World. London, 1973. 575–580.

⁶⁷ *Dvornik, F.* a szlávokról szóló fejezetek tudós kommentálójá írja. In: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. Vol. II. Commentary by Dvornik, F., Jenkins, R. J. H., Lewis, B., Moravcsik, Gy., Obolensky, D., Runciman, St. Ed. Jenkins, R. J. H. London, 1962. 101 (vö. 93–100., 112–123.): „He seems to have been quite familiar with the history of Dalmatia, knew Slav, and was able thus to obtain accounts from the Slavs themselves.”

⁶⁸ *Pohl, W.*: a 19. jegyzetben i. m. 261–268., 431–436.

⁶⁹ *Pohl, W.*: a 19. jegyzetben i. m. 435.

⁷⁰ A „Wohin verschwanden die Awaren?” c. fejezetben (323–328., 466–468.)

támogatja Regino (Chron. a. 889) szintén kortársi vallomásának korrekt fordítása is, amint arról korábban szöveztünk. Egyébként a horvátok lakta területeken szórvány avar továbbélésre utalhat az is, hogy a Sirmium (a mai Srmska Mitrovica) és Zára közötti területsávon tucatnyi olyan helynév (*Obrov, Obrovo, Obrovac, Obre, Obri*) őrződött meg,⁷¹ amely az avaroknak az ószlávban használt *obri (vabri)* nevével⁷² függhet össze.

6. Hol és mennyi idővel élte túl a Közép-Dunamedencében a 800 körüli éveket az avarság? Erre a kérdésre a korábbiakban ismertettük valamennyi számba jöhető görög és a legfontosabb latin források válaszát. Eszerint a Dunántúlon legalább a 870-es évekig, a magyar Alföldön Árpád honfoglalásáig, Horvátországban pedig a 950-es évekig éltek avarok. Az avar népesség lélekszámára vonatkozóan azonban még csak megközelítő adatot sem kapunk az írott források szerzőitől, be kell érünk a relatív tájékoztatással. Biborbanszületett híradásának szövegezése nem hagy kétséget afelől,

hogy a horvátokhoz viszonyítva az avar népmaradvány a kisebbséget jelenthette. A *Conversio* különböző leírásai számos egyéb forrással összhangban azt sejtetik, hogy a Frank Birodalom Pannonia Superior tartományában is a szláv lakosság volt a domináns. Egyedül Regino közli a nomadizáló avarokról, hogy őseink érkezésekor az Alföld északi és középső részét feltehetően önállóan lakták. Nem biztos, de valószínű, hogy a *Fuldai Évkönyvek* egykorú bejegyzései ezért használják a honfoglalás 894-es prelúdiumától 900-ig a magyarokról szólva az „avarok” (*Avari*) népnevet is,⁷³ mert ekkor a magyarság egy része, majd zöme az avarok pusztáin tartózkodott, s az ott talált avarokkal együtt kezdte meg kalandozásait. 900 után azonban, amikor a Dunántúlt is birtokba vették őseink, s így letelepedésük centruma immár nem elsősorban az avarok lakta pusztákon volt, az *Annales Fuldenses*ben csakis az *Ungari* népnév szolgál a magyarok jelölésére.⁷⁴ Az Alföld avar lakói a magyarságba olvadva tűntek le végleg a történelem színpadáról.

⁷¹ Ld. pl. Kovačević, J.: *Avarsky kaganat*. Beograd, 1977. 91–93.

⁷² Ld. pl. *Moravcsik, Gy.*: a 6. jegyzetben i. m. II. 217.; *Lexicon antiquitatum Slavicarum*. Ed. Kowalenki, W. –Labuda, G. – Stieber, Z. III. Wrocław, 1967. 443–444.

⁷³ „*Avari qui dicuntur Ungari*”: *Annales Fuldenses* a 46. jegyzetben i. kiad. 125., 129., 134.; „*Avari*” 126., 130.

⁷⁴ Ld. pl. 134., 135.

A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században

A *Turkia egész szállásterülete* című írásomban arra a megállapításra jutottam, hogy a 10. század első felében – a honfoglalástól a század közepéig – a magyar törzsszövetség népe a kavarokkal együtt *uralmi-hatalmi területként* birtokában tartotta ugyan az egész Kárpát-medencét, de a hét magyar és három kavar törzs ténylegesen a Kárpát-medencén belül csak az alföldi, síkvidéki részeket szállta meg. Így módon a törzsek a Duna-Tisza közén, a Tiszántúlon, a Felső-Tisza vidékén, a Szerémségben, a Mezőföldön, a Kisalföldön és a Csallóköz táján laktak, ezek a földek alkották a honfoglaló népesség *szállásterületét*. A Kárpát-medence többi része felett a honfoglaló törzsek erős katonai-hatalmi ellenőrzést tartottak, de ők maguk a század első felében ott nem telepedtek le.¹

Ugyanebben a cikkemben Bíborbanszületett Konstantinos bizánci császár nagy fontosságú – *De administrando imperio* (A birodalom kormányzásáról) című – munkája² alapján azt a következtetést vontam le, hogy az ún. vezéri (v. vezér-) törzsek – a nagyfejedelem, a gyula és a karha (horka) törzsei – a 10. század első felében a turkiai szállásterület keleti részén, mégpedig a Tiszántúlon, a Tisza folyó mentén helyezkedtek el. A DAI azonban szálláshelyeik pontosabb meghatározására nem nyújt lehetőséget.³

Jelen dolgozatomban – figyelembe véve a korszakra vonatkozó régészeti, numizmatikai megállapításokat, valamint bizonyos írott források ide vonható adatait – *kísérletet* teszek egyrészt a három vezértörzs szállásterületének földrajzi lokalizálására, másrészt a szállásföldjeik elhelyezkedésében bekövetkezett változásoknak és e változások okainak felvázolására. Nem térek ki azonban – elégséges támpont híján – valamennyi, tehát mind a tíz (illetve nyolc) törzs különálló szálláshelyének meghatározására. Alább kifejtendő véleményemet csupán egy *lehetőségnek* tekintem, amelyet a további kutatások egészében vagy részeiben igazolni, illetve cáfolni fognak.

1. *A fejedelmi törzs* a nagyfejedelem (*me gas arkhon*) törzse, illetve a fejedelmi nemzetség (az Árpádok) szálláshelye vonatkozásában az eddigiek során számos elmélet nyert megfogalmazást.⁴ A földrajzi megoszlás szempontjából a különböző nézetek lényegében három marok csoportba sorolhatók.
 - a. A kutatók többsége szerint Pannónia – 900-ban történt – birtokbavétele után a fejedelmi törzs, illetve nemzetség a Dunántúl északi, főleg északkeleti részét szállta meg, s ennek eredményeképpen Győr, Komárom vidéke (Bana), Fehérvár és Óbuda szerepel Árpádék fejedelmi székhelyeül.⁵

¹ *Makk Ferenc*: *Turkia egész szállásterülete*. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 117. (2003) (a továbbiakban: *Makk*: *Turkia*) 10., 12.

² *Moravcsik Gyula*: *Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Bp., 1950. (a továbbiakban: DAI).

³ *Makk*: *Turkia*, 11., 12., 13.

⁴ Azon kutatók, akik a honfoglalás korára nézve tagadják a törzsek meglétét, a vezető *nemzetségek* központjaival és szállásföldjeivel foglalkoznak. Így pl. *Győrffy György*: *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. Archaeologiai Értesítő, 97. (1970/2.) (a továbbiakban: *Győrffy*: *A honfoglaló magyarok*) 191–242.; *Mesterházy Károly*: *A magyar honfoglalás régészetének ötven éve*. Századok, 127. (1993) 295.; *Bóna István*: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Bp., 2000. (a továbbiakban: *Bóna*: *A magyarok és Európa*) 25–16.

⁵ L. pl. *Váczy Péter*: *Arrabona (Győr) an der Wende der Antike und des Mittelalters*. Acta Antiqua, 23. (1975) 240–244.; *Vékony Gábor*: *Komárom-Esztergom megye a honfoglalás korában*. In: *Magyarok térben és időben*. Szerk. Fülöp Éva Mária · Kiséh Cseh Julianna. Tatabánya, 1999. 198–202.; *Pauler Gyula*: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp., 1900. (a továbbiakban: *Pauler*: *A magyar nemzet története*) 41.; *Dümmerth Dezső*: *Az Árpádok nyomában*. Bp., 1980. (a továbbiakban: *Dümmerth*: *Az Árpádok nyomában*) 121.; *Hóman Bálint*: *A honfoglaló törzsek megtelepedése*. Turul, 30. (1912) (a továbbiakban: *Hóman*: *A honfoglaló törzsek*) 92.; *Győrffy György*: *Pest-Buda kialakulása*. Bp., 1997. 67.; *Mesterházy Károly*: *A magyar fejedelem és kísérete a 10. században*. Századok, 129. (1995) 1034.

- b. Néhány kutató az Árpádok törzsének szállásterületeként – részben nomád analógia, részben archeológiai leletek alapján – a Duna–Tisza között fogadja el, hol annak egészét, hol csupán egy nagyobb részét tekintve a fejedelmi törzs lakhelyének.⁶

Mivel véleményem szerint a három vezértörzs szállásterülete a Tiszántúlon helyezkedett el, ezért a fenti nézetek elemzésével nem foglalkozom, viszont értékelni fogom a továbbiakban azokat a véleményeket, amelyek ugyancsak a Tiszántúltra, illetve a Tisza vidékére lokalizálják a vezéri szálláshelyeket.

- c. Az utóbbi időben egyre gyakrabban kerül szóba a Tiszántúl vagy annak különböző tájegysége fejedelmi szállásföldként, illetve fejedelmi központként.

Felmerült régészeti megfontolásból az a gondolat, hogy a fejedelmi szállásterület a Közép-Tisza vidéke, a Tisza és a Körösök közti terület volt. Miután azonban később az ötlet gazdája e vidéket csupán törzsi szállásföldnek minősítette, ezért elképzelésének külön értékelését itt nem szükséges megtennem.⁷

Egy másik nézet – a DAI említett (folyók szerinti) leírása alapján – tágabb értelemben az egész Tiszántúlt az Árpádok szállásterületének tekinti.⁸ Ez azért nem fogadható el, mert a konstantinói „Turkia egész szállásterülete” a Tiszántúl mellett számos más vidéket is magában

foglalt, és nem egy, hanem valamennyi honfoglaló törzs szállásföldjének jelölte meg azt a császár.

Először 1994-ben – azóta pedig többször is – napvilágot látott az a koncepció, amely szerint az Árpádok szállásterülete, illetve az Árpád-nemzetség fejedelmi központja a honfoglalás kezdetétől a 10. század közepéig (lényegében a 955-ös augsburgi vereségig) a Felső-Tisza vidékén volt.⁹ Eszerint azt, hogy a szabolcsi-zempléni terület – centrumában a Bodrogekkel – az Árpádok szállásföldje volt, s ott helyezkedett el a nagyfejedelmi központ, a vidék rendkívül gazdag, más Kárpát-medencei területhez képest egészen egyedülálló régészeti anyaga, valamint a korabeli dirhemforgalom mutatja.

A bizonyításban hangsúlyt kapott, hogy a szépszámú gazdag lovassírok mellett a méltóságjelölő leletek közül a veretes övek nagy része, a veretes és lemezzel díszített tarsolyok, az arany- és ezüstszerelések szablyák, az ugyancsak veretes kécskenléti ijtegek döntő többsége a Felső-Tisza vidéken került elő. Így például a Kárpát-medencei 25 tarsolylemezről 15-öt e területen találtak, a 129 díszes szablyából pedig 51 darabot szintén e vidék temetőiből ástak elő a régészek. A 10. század első felére vonatkozóan az itteni tranzitkereskedelem tanúi az arab pénzek. A Kárpát-medencéből ismert 70 ezüstdirhemből 55 darabot a Felső-Tisza vidékén találtak, s ebből 52 példány a Bodrogekkel került elő. A zsidó, az arab és a volgai bolgár kalmárok által lebonyolított átmenő kereskede-

⁶ *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. (a továbbiakban: *Kristó*: Levedi törzsszövetségétől) 445.; *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp., 2003. (a továbbiakban: *Kristó*: Magyarország története). 75.; *Szabó János Győző*: A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás, 15. (1983/7.) 34–51.

⁷ *Madaras László*: Szolnok, Lenin Tsz (ugar) 10. századi temetője. (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai). In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. *Wolf Mária-Révész László*. Miskolc, 1996. (a továbbiakban: *Madaras*: Szolnok 10. századi temetője) 75.; *Madaras László*: Törzsek, nemzetségek az Alföldön. In: Honfoglalás és Árpád-kor. Szerk. Makkay János – Kobály József. Ungvár, 1997. (a továbbiakban: *Madaras*: Törzsek, nemzetségek) 120–121.

⁸ *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bp., 1997. 271., 276.

⁹ 1991-ben Révész László még Csaba fejedelem központjának tekintette a Felső-Tisza vidékét, néhány év múlva már az Árpád-nemzetség fejedelmi központjává minősítette. Minderről *Révész László*: X. századi magyar temetők Karoson. Valóság, 34. (1991/10) 95.; *Uő*: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács László. Bp., 1994. (a továbbiakban: *Révész*: Vezéri sírok) 147., 149. *Uő*: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc, 1996. (a továbbiakban: *Révész*: A karosi temetők) 202. 204.; *Uő*: Emlékezzetek utatok kezdetére... Bp., 1999. (a továbbiakban: *Révész*: Emlékezzetek) 144–147.; *Bóna*: A magyarok és Európa, 42.; *Prohászka Péter*: Észrevételek Esztergom 10. századi szerepéhez. Limes, 2001/1–2. (a továbbiakban: *Prohászka*: Észrevételek) 14.; *Polgár Szabolcs*: A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak említése egy muszlim forrásban és a magyar fejedelmi székhely a 10. század első évtizedeiben. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatahányai Múzeum Tudományos Füzetek, 6. (2002) Szerk. Kisné Cseh Julianna (a továbbiakban: *Polgár*: A magyar fejedelmi székhely) 226.

lem a század első felében végig folyamatos volt e vidéken. A magyarországi arab és volgai bolgár ezüstpénzek számát gyarapítja az ún. huszti kincslelet is, amelynek 400 dirhemét a 10. század 40-es, 50-es éveiben rejthették el Máramaros területén.¹⁰

Kelet-Európában – főleg a nomád népek esetében – a távolsági kereskedelem fontosabb útvonalai az uralkodói központokat érintették, illetve azokba futottak be. Prága, Krakkó, Kijev és a kazár Etil példái is ezt bizonyítják. Analóg esetként indokolt tehát a feltételezés, hogy a Kijev–Przemysl–Kárpátok útvonal egyik célállomása a Felső-Tisza vidékén, a magyar fejedelmi központban volt.¹¹

A nomád népek számára – gazdaságuk egyoldalúságánál fogva – különösen fontos volt a kereskedelem, főleg a távolsági kereskedelem. Megadóztatása, megvámolása pedig a fejedelem számára jelentett igen komoly bevételi forrást.¹²

Mindezen megfontolások alapján én is úgy látom, hogy az Árpádok nagyfejedelmi központja a 10. század első felében a Felső-Tisza-vidéken volt, s természetesen e szabolesi-zempléni terület tekinthető ebben az időszakban az Árpádok törzse szállásföldjének is.¹³

A fejedelmi törzs és a nagyfejedelem bevételeit jelentősen gyarapította a kalandozásokból származó zsákmány, mindenekelőtt a hosszabb időre szóló békekötések évi rendszeres adója, illetve az abból való fejedelmi részesedés. Valószínű, hogy az első időben a különböző kereskedelmi vámok és adók jövedelme volt a fontosabb, s ezért kezdetben a nagyfejedelem távol tarthatta törzsét a portyázásoktól. De idővel – az egyes törzsek megerősödése, önállósodása (az ún. törzsi államok kialakulása) nyomán – a részesedés erősen lecsökkent, esetleg meg is szűnt. Emiatt azután a nagyfejedelem népe ugyancsak bekapcsolódott a rabló hadjáratokba. Ezt jelzi Taksony herceg 947-es itáliai és 955-ös németországi szereplése.¹⁴ Emellett a Felső-Tisza-vidéken egyaránt előfordulnak a leletek között nyugat-európai és bizánci pénzek is.¹⁵

A felső-Tisza-vidéki fejedelmi központra, illetve szállásterületre vonatkozó koncepcióval szemben a magyarok besenyőktől való félelmére szoktak hivatkozni, mint ami miatt nem képzelhető el az, hogy az Árpádok uralmi központjukat és törzsi szálláshelyüket a régi ellenségeikhez közeli területen szervezték volna meg.¹⁶ A DAI adatai

¹⁰ Mindezekre l. *Révész László*: Honfoglalás kori tarsolytárgyak Karosról. In: A kőkortól a középkorig. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1994. 355.; *Révész*: Vezéri sírok, 142–147.; *Révész*: A karosi temetők, 198–203.; *Bóna*: A magyarok és Európa, 41–42. – A dirhemleletekre és a dirhemforgalomra l. főleg *A. V. Fomin – Kovács László*: A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs. Bp., 1987. 10., 37.; *Kovács László*: Ami a zsákmányból megmaradt. In: Honfoglaló őseink. Szerk. Veszprémy László, Bp., 1996. (a továbbiakban: *Kovács*: Ami a zsákmányból megmaradt) 119–120.; *Uő*: A Máramaros megyei („huszti”) dirhemkincsről. In: Honfoglalás és Árpád-kor. Szerk. Makkay János–Kobály József, Ungvár, 1997. (a továbbiakban: *Kovács*: A Máramaros megyei dirhemkincsről) 234–242.

¹¹ A Kordovai Kalifátustól a Bagdadi Kalifátusig vezető kereskedelmi útvonal kelet-európai központjaira l. pl. *Bálint Csanád*: Az európai dirhem-forgalom néhány kérdése. Századok, 116. (1982) (a továbbiakban: *Bálint*: Az európai dirhem-forgalom) 14.; *Mesterházy Károly*: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. Századok, 121. (1993) (a továbbiakban: *Mesterházy*: Régészeti adatok) 452. A Kijev–Przemysl–Kárpátok útvonalra l. *Kovács*: A Máramaros megyei dirhemkincsről, 241.; *Polgár*: A magyar fejedelmi székhely, 217., 200., 225–226.

¹² *Ecsedy Idikó*: Nomádok és kereskedők Kína határán. Bp., 1979. 109–111. – Említést érdemel, hogy a kazár kagán felismerve a kereskedelem fontosságát – fővárosát a Kaukázus vidékéről a Volga-torkolathoz, Etilbe helyezte át, ahol vámokat és dézsmát (tizedet) vetett ki a különböző árucikkekre. L. *Polgár Szabolcs*: Városfejlődés a kora középkori Kelet-Európában. A Volga melletti kazár főváros létrejöttének kérdése. In: Hadak útján. Szerk. Bende Lívia, Lőrinczy Gábor és Szalontai Csaba. Szeged, 2000. 341–347.; *Kmoskó Mihály*: A mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom 1/2. Bp., 2000. 28., 75. L. ehhez *Györffy György*: István király és műve. Bp., 1977. (a továbbiakban: *Györffy*: István király) 53.

¹³ Megjegyzem, hogy Révész László nem törzsi területről, hanem az Árpád-nemzetség fejedelmi központjáról és nemzetségi területekről beszél (*Révész*: A karosi temetők, 204.; *Révész*: Emlékezzetek, 149.).

¹⁴ *F. A. Gombos*: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I–II. Bp., 1937. (a továbbiakban: *Gombos*: Catalogus fontium) 354., 1474. A zsákmány elosztására l. *Györffy*: István király, 44. A törzsi államra l. *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. 299–316.

¹⁵ *Kovács László*: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. 25–26. Miskolc, 1988. (a továbbiakban: *Kovács*: A magyar honfoglalás kori pénzleletek) 171.; *Mesterházy*: Régészeti adatok, 454.

¹⁶ *Kristó Gyula*: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. Századok, 131. (1997) (a továbbiakban: *Kristó*: A honfoglalók régészeti hagyatéka) 250.

alaján nem vonható kétségbe: a magyarok valóban félték a besenyőktől, és ezért lehetőség szerint kerültek a velük való katonai konfrontációt.¹⁷ Ehelyett tudatosan jó viszonyra törekedtek a besenyők népével, ezt a közös kalandozó hadjáratok és Taksony trónörökös herceg besenyő házassága is bizonyítja.¹⁸ Mindchhez azt is érdemes számításba venni, hogy a Kárpátok sokkal nagyobb védelmet nyújtottak a magyaroknak a besenyőkkel szemben, mint a folyók Etelközben.¹⁹ A Kárpátok hágóit egyébként részben a besenyő veszély miatt, részben a kereskedelmi utak védelmében számottevő katonai őrtelepekkel biztosították a magyarok a honfoglalás után.²⁰ Azaz a besenyőktől való féltelme végül is nem akadályozta meg az Árpádokat abban, hogy a honfoglalástól kezdve egészen a 10. század közepéig a Felső-Tisza-vidéken tartsák fejedelmi központjukat és törzsi szállásaikat.²¹

A 10. század közepére a törzsek megerősödése következtében a nagyfejedelem hatalma, a központi irányítás megrendült. Ennek biztos jele volt az, hogy a törzsszövetség másik két vezetője: a gyula és a karha a tényleges hatalomban felülmulta őt.²²

2. A *gyulák* központjával, illetve törzsük szálláshelyével kapcsolatos nézeteket lényegében két csoportba sorolhatjuk.
 - a. Az egyik vélemény szerint a *gyulák* központja, illetve törzsük szállásterülete kezdettől fogva

mindvégig (azaz a honfoglalástól az 1003-as leverésükig) Erdélyben volt, s a magyarok második számú vezetőjének székhelyéül mindig is Gyulafehérvár vehető számításba.²³

- b. A másik felfogás azt mondja, hogy a *gyulák* (személynévi használatban: *Gyulák*) törzse kezdetben – Erdélyhez képest – nyugati területen telepedett le, s csak később került át központjuk és szállásterületük Erdély földjére. Külön kérdést jelent az, hogy a megszállás során egész Erdélyt vagy annak csupán egy részét (kiváltképpen Észak-Erdélyt) vették-e birtokukba.²⁴

A lényegét illetően én – tehát a *gyulák* keletre vándorlását fogadva el – a második nézettel értek egyet, hiszen ezt igazolja Kézai Simon mester azon nagy régiségre visszamenő megjegyzése, miszerint „Gyula kapitány [=törzsfő], noha a többiekkel együtt Pannóniába vonult be, később azonban Erdőelve [=Erdély] részein lakott.”²⁵ Ebből az adatból kiindulva úgy vélem, hogy a *gyula*, ti. a honfoglalás kori *gyula* vezér kezdetben a Tiszántúlon, a Közép-Tisza vidékén telepedett meg. Szállásterülete a Tisza és a Körösök közötti térségben volt. Erre utalhatnak azok a szép és jelentős régészeti leletek, amelyek a térségben hat fontos helyen kerültek elő.²⁶ Egyúttal ez a föld-

¹⁷ DAI 51., 57., 65. (a magyar szöveg)

¹⁸ 917-ben magyar-bolgár-besenyő, 934-ben és 943-ban magyar-besenyő hadjárat zajlott a bizánciak ellen. Erre és Taksony besenyő házasságára l. pl. Makk Ferenc: Magyar külpolitika 896–1196. Szeged, 1996.² (a továbbiakban: Makk: Magyar külpolitika) 15–17

¹⁹ Erre utalt már Tóth Sándor László: Leveditől a Kárpát-medencéig. Szeged, 1998. 206.

²⁰ A Kárpátok előterében elhelyezett magyar katonai őrtelepekre l. Bálint Csanád: A kalandozások néhány kérdése. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tókei Ferenc. Bp., 1983. 361–363.; Révész: A karosi temetők, 203.; Révész: Emlékezetek, 155.; Bóna: A magyarok és Európa, 42.

²¹ Ehhez l. Révész: A karosi temetők, 203.; Révész: Emlékezetek, 153–154.

²² Erre l. pl. Kristó Gyula: Szent István király. Bp., 2001. (a továbbiakban: Kristó: Szent István király) 15.; Kristó Gyula – Makk Ferenc: A kilencedik és a tizedik század története Bp., 2001. (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája; a továbbiakban: Kristó–Makk: A kilencedik és a tizedik század) 171–172.

²³ Így pl. Pauer: A magyar nemzet története, 75. – L. még Tóth Sándor László: A honfoglalás. In: Árpád előtt és után. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged, 1996. 52.; Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen 1997. 35.

²⁴ L. pl. Váczy Péter: Gyula és Ajtony. In: Szentpétery Imre Emlékkönyv. Bp., 1938. 488–493.; Györffy: István király, 34–43., 166.; Magyarország története tíz kötetben. Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I/1. Főszerk. Székely György. Bp., 1984. (a vonatkozó rész Györffy György munkája; a továbbiakban: Magyarország története, I/1.) 683–684., 706.; Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. Makkai László és Mócsy András. Bp., 1986. 270–273.; Kristó: Levedi törzsszövetségétől, 449–450.; Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324). Szeged, 2002. (a továbbiakban: Kristó: A korai Erdély) 80–87., 98.; Bóna: A magyarok és Európa, 64., 70.

²⁵ Emericus Szentpétery: Scriptorum rerum Hungaricarum. I. Bp., 1937. 166.

²⁶ Madaras: Szolnok 10. századi temetője, 73., 75.; Madaras: Törzsek, nemzetségek, 120–121.; Révész: Vezéri sírok, 148.; Révész: A karosi temetők, 124.

rajzi elhelyezkedés módot adott a 10. században arra, hogy nyugat felől nézve – az Erdélyi-középhegységtől északkeletre elterülő szamosi vidékre vonatkozóan – kialakulhatott az *ultra silvam, ultra silvas* (=erdőn, erdőkön, azaz hegyen, hegyeken túli) szemlélet nyomán a korai Erdély fogalma, amely ekkor a történeti Erdély északi részét foglalta magában.²⁷

A 10. század közepére a gyula méltóság viselőjének hatalma jelentősen megnőtt. Erre egyértelműen utal Ibn Hajján kijelentése, amely azt tartalmazza, hogy 942 nyarán a magyarok felett álló hét emír (=törzsfő) közül a legtekintélyesebb a gyula volt, tehát hatalma a nagyfejedelemét felülmúlta.²⁸ A gyula-törzs részt vett a kalandozásokban is, mégpedig nyugaton és délen egyaránt, amit a területén talált nyugat-európai és bizánci pénzek is igazolnak.²⁹

A 940–950-es évek fordulóján azonban a törzsszövetségi vezérek közül messze kiemelkedett a harmadik számú méltóság, a karha.

3. A *karha* tisztség ebben az időben éppen úgy egyazon törzs vezérnemzetségén belül öröklődött, miként a nagyfejedelem és a gyula méltósága is tovább öröklődött az Árpádok és a Gyulák nemzetségében.³⁰ A karha központja, illetve törzsének szállásterülete lokalizálásában kétféle nézet jelentkezik.

a. Az egyik vélemény – elsősorban krónikásközlés és helynevek alapján – úgy fogalmaz, hogy a karha és népe a honfoglalás után mindvégig ugyanazon a helyen, mégpedig a Dunántúlon, a Balatontól északra és nyugatra elterülő vidéken tartózkodott.³¹

b. A másik felfogás azt vallja, hogy a karha dunántúli szállásföldje *másodlagos* szállásterület volt, s azt megelőzően a karha és törzse egy másik területen, Dél-Magyarország szerémségi vidékén élt.³²

Úgy vélem, hogy a karha-törzs eredetileg a Tiszántúlon, közelebbről a Körösök és a Maros közti területen szállt meg. E vidékről mind dél felé – Bulgária és Bizánc ellen –, mind nyugati irányban könnyen tudta kalandozó hadjáratait lebonyolítani. Területének központja talán a Tisza–Maros szögben lehetett. A Tisza, Maros és a Körösök által határolt területen talált bizánci pénzek, bizánci áruk és más (balkáni) leletek ennek bizonyítékaként vehetők számításba.³³

Kétségtelen, hogy a 940–950-es évek fordulóján a karha a legnagyobb úr a Kárpát-medencében, akinek hatalma az Árpádok uralmát kezdte egyre jobban fenyegetni, veszélyeztetni. A karha megnövekedett hatalmát több adat is jól mutatja. Ő az egyetlen törzsfő, aki a források alapján bizonyíthatóan egyformán vezetett hadjáratokat nyugatra és délre.³⁴ A 948 táján Konstantinápolyba látogató magyar küldöttségnek is ő a vezetője, mellette Ternacsú, az Árpád-házi herceg csupán kísérőnek tekinthető. Hogy a főszerepet ekkor Bulcsú játszotta, azt jelzi: Bulcsú útjáról – a DAI mellett – még két másik bizánci kútfő is említést tesz, Ternacsúról viszont hallgatnak.³⁵ 954-ben, majd 955-ben is – Aventinus szerint – Bulcsú a kalandozó had fővezére (*rex*), míg Árpád-házi Taksony herceg csak alvezér (*regulus*).³⁶ A karha önállósodását igazolja, hogy az egész törzsszövetséget (s így a fejedelmet

²⁷ Erre l. *Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. 105.; *Kristó: A korai Erdély*, 86., 112.

²⁸ A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula*. Szeged, 1995. 63–64. (Ester István fordítása). – Ehhez l. pl. *Deér József: A magyar törzsszövetség és patrimonialis királyság külpolitikája*. Kaposvár, 1928. (a továbbiakban: *Deér: A magyar törzsszövetség*) 31. *Dümmerth: Az Árpádok nyomában*, 121–122.; *Kristó: Szent István király*, 12.

²⁹ *Kovács: A magyar honfoglalás kori pénzleletek*, 171.

³⁰ L. pl. *Kristó: Levedi törzsszövetségétől*, 446.; *Kristó–Makk: A kilencedik és a tizedik század*, 172.

³¹ *Pauler: A magyar nemzet története*, 74; *Hóman: A honfoglaló törzsek*, 95.; *Deér: A magyar törzsszövetség*, 14.; *Magyarország története*, I/1., 694.

³² *Kristó: Levedi törzsszövetségétől*, 453–454.

³³ *Kovács: A magyar honfoglalás kori pénzleletek*, 171.; *Mesterházy: Régészeti adatok*, 464–465.

³⁴ *Dümmerth: Az Árpádok nyomában*, 78.; *Kristó Gyula: A magyar fejedelemség a 10. században*. In: *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szerk. *Kristó Gyula és Makk Ferenc*. Szeged, 2000. (a továbbiakban: *Kristó–Makk: Európa és Magyarország*) 305.; *Kristó: Magyarország története*, 75; *Kristó–Makk: A kilencedik és a tizedik század*, 175.

³⁵ *Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984. (a továbbiakban: *Moravcsik: Bizánci források*) 49., 85., 100. (magyar szöveg).

³⁶ *Gombos: Catalogus fontium*, 354.

is) érintő békekötést megszegve, 948 után Bulcsú rendszeresen támadta a bizánci területeket.³⁷

Valószínű, hogy a 10. század közepén Fajszy nagyfejedelem és a gyula mellett a karha egy harmadik törzsi csoportosulás (ún. törzsi állam) élén állhatott. Feltételezésem szerint ehhez a csoporthoz tartozott Csaba vezér is. 955-ben Bulesú oldalán vett részt a német hadjáratban és az augsburgi vesztés csatájában. Úgy vélem, hogy Bulcsú-pártisága mellett tanúskodnak a vele kapcsolatos későbbi események, azaz az Árpádokkal való éles konfliktusa is. Ugyancsak feltételezhető a Regensburgban Bulesúval együtt felakasztott Lél és Súr vezérek kötődése a karha koalíciójához.³⁸ Krónikás hagyomány és helynévi anyag alapján lehetséges, hogy mind Lél, mind Súr egy-egy nyugat-magyarországi törzs élén állhatott. Csupán ötletként vetem fel, hogy a szerémségi törzs esetleg szintén Bulesú táborához tartozott.³⁹

Miután Bulcsú mind az Árpádok, mind a Gyulák számára veszedelmes riválissá vált, emezek megkísérelték hatalmát – legalább a külkapcsolatok terén – ellenőrzés alatt tartani és ellensúlyozni. Erre mutat, hogy 948 táján Termacsú herceg Bulcsú oldalán jelent meg Bizáncban, s a 955-ös hadjáratban a fejedelmet Taksony képviselte Bulesú vezérkarában. Gyula 955 körül maga kereste fel a *hasileust*, s mivel nem volt Árpád-házi kísérelője, élvezhette a nagyfejedelem bizalmát is. Fajszy fejedelem megbízásából megújította az ötéves békét Bizánccal, de a görög Hierotheos missziós püspök elhozatala már saját kezdeményezésre vall, és ez önállóságát mutatja.⁴⁰

Az Árpádok és a Gyulák számára rendkívül kedvezőtlen hatalmi viszonyok tudatos megvál-

toztatására a 955-ös augsburgi vereség után került sor. A Lech-mezei súlyos katonai kudarc mind a külpolitikában, mind a belpolitikában jelentős változásokat eredményezett.

A Magyar Nagyfejedelemség Augsburg után nyugat felé a korábbi konfrontáció helyett a védekezést választotta. A németektől való nagyfokú félelem miatt a magyarok leálltak a nyugati kalandozásokkal, megerősítették a nyugati gyeplőket, majd 962–963 táján németellenes éllel felvették a kapcsolatot a pápával. Ez az új külpolitikai kurzus minden bizonnyal már Taksonynak, a Fajszy (Falicsi) helyét elfoglaló új nagyfejedelemnek tulajdonítható, aki 955-től 970–971-ig állt a magyarság élén. Taksony kelet felé a békés viszony fenntartására törekedett. Ezzel függ össze az, hogy Tonuzoba besenyő vezért befogadta országába, akinek fegyveres kísérelte a nagyfejedelem katonai erejét nem kis mértékben növelte meg. Néhány évig 959-ig – a Balkánon is szünteltek a zsákmányoló portyázások.⁴¹

A 955 és a 958 közötti békés külpolitikai helyzetet Taksony a nagyfejedelemi hatalom megerősítésére használta fel. Erős kézzel lecsapott legfőbb riválisa, a Bulesú köré tömörült törzsi csoportra. Azt, hogy Augsburgot magyar földön hatalmi harcok, súlyos belvillongások követték, már korábbi történetírásunk kimutatta, és ennek bizonyítására – Anonymus, Kézai és a bajor Aventinus adataira támaszkodva – teljes joggal az ún. Csaba-történetet használta fel. Eszerint a történet lényege az, hogy 955 után Csaba és az Árpád-házi nagyfejedelem között hatalmi harc tört ki, amelyben Csaba vezér vereséget szenvedett, s emiatt népe egy részével Bizáncba menekült.⁴²

³⁷ *Moravcsik*: Bizánci források, 85., 86., 100.

³⁸ *Gombos*: *Catalogus fontium*, 354. – Ehhez l. még *Kristó*: *Levedi törzsszövetségétől*, 462.; *Kristó–Makk*: *A kilencedik és a tizedik század*, 175.

³⁹ A DAI közlése bizonyítja, hogy a Szerémséget a honfoglalás óta magyarok lakták (DAI 183.). Súr és Lél törzsi területére l. *Kristó*: *Levedi törzsszövetségétől*, 460–465.

⁴⁰ *Moravcsik*: *Bizánci források*, 85., 100. Ehhez l. pl. *Kristó–Makk*: *A kilencedik és a tizedik század*, 176.

⁴¹ Taksony nagyfejedelemnek – a korábbihoz képest – lényegesen új külpolitikájára l. pl. *Magyarország története, I/1.*, 707–708.; *Kristó–Makk*: *A kilencedik és a tizedik század*, 143–144.; *Kristó*: *Magyarország története*, 84–85.

⁴² A Csaba-történet felhasználása a 10. század közepi hatalmi harcok bemutatására Györffy György érdeme, aki ezt 1980-tól számos írásában – többféle variációban – is megette. Az utolsó változat, amelyben Csaba a 955 utáni hatalmi harcok egyik főszereplője lett, 1993-ban látott napvilágot (*Györffy György*: *Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok*. Bp., 1993. 231–234.). Nézetének kritikáját és értékelését 1995-ben végeztem el (*Makk Ferenc*: *Csaba és Alpár*. In: *Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére*. Szerk. Koszta László. Szeged, 1995. 351–365. részletes irodalommal). – Csaba történetének értékelésére l. még *Kristó*: *Levedi törzsszövetségétől*, 462.

A Csaba-história lényegét magam is így látom. Véleményem szerint arról van szó, hogy 955-ben a Bulcsú-csoport jelentősen meggyengült részben a súlyos katonai vereség, részben pedig vezéreinek (Bulcsúnak, illetve szövetségeseinek: Lélnek és Sűrnak) a halála miatt. Taksony határozottan lépett fel. A Bulcsú-féle csoportosulás elleni harc két részből állott. Az első szakaszban a nagyfejedelem megtámadta Csabát, és elfoglalta annak szállásterületét. Ezután a fejedelmi törzs – a főhatalomért vívott létfontosságú küzdelem sikeres folytatása érdekében – a Felső-Tisza-vidékről a Duna–Tisza közére telepített át, amely korábban a Csaba-törzs szállásföldje lehetett. Az a nézet nem fogadható el, amely szerint Augsburg után az Árpádok a Felső-Tisza-vidékről a Dumántúlra, annak északkeleti részére költöztek volna át.⁴³ Hiszen ekkor még oly nagy volt a németektől való félelem, hogy a Német Birodalommal való közvetlen szomszédságot véleményem szerint még nem merték vállalni.⁴⁴

A Duna–Tisza köze lett a fejedelmi törzs *másodlagos* szállása; a korábbi lakhelyükről történt eltávozásuk, a nagyfejedelemi központ áthelyezése nyomán lehanyaglott a Felső-Tisza-vidéken az arab közvetítő kereskedelem, amit a dirhemforgalom megszűnése beszédesen bizonyít.⁴⁵

Milyen érveket lehet felsorakoztatni annak igazolására, hogy 955 után egy ideig (mintegy két évtizedig) a Duna–Tisza köze volt az Árpádok szállásterülete, és értelemszerűen itt volt fejedelmi központjuk is?

Ha nagy területen és szétszórta is, de kellő számú és minőségű régészeti lelet áll rendelkezésre ahhoz, hogy a vidéket az Árpádok földjének

tekinthessük. Lényeges szempont, hogy 970–971 táján Taksony fejedelem pogány módra a Duna bal partján (a Duna–Tisza közén), Taksony falunál temetkezett el. Ez a település lehetett Taksony fejedelmi központja. A település igen fontos helynek számíthatott, hiszen 1047 táján Levente herceg, I. András király testvére szintén itt temettette el magát. A Duna–Tisza közti területen Kalocsa ugyancsak kiemelt jelentőségű hely lehetett már ekkor az Árpádok számára, amit az mutathat, hogy később Szent István itt érsekséget szervezett.⁴⁶

Csaba a küzdelemben vereséget szenvedett, s ennek következtében népe, azaz törzse egy részével Bizáncba menekült. Külföldre távozása súlyos belharcokra utal, hiszen nomád népeknél gyakori eset az, hogy belháborúk, hatalmi küzdelmek után a vesztes fél idegen földön keres menedéket.⁴⁷ Csaba törzse másik részét feltehetően a fejedelem Nyugat-Magyarországra telepítette át az ottani határok védelmére a német veszéllyel szemben. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük azt, hogy Bulcsú 955-ös halála után éppen Csaba állt az elhunyt karha törzsi csoportjának élére.

A Bulcsú–Csaba-féle csoporttal való kemény leszámolás második szakaszában az Árpádok elfoglalták a karha földjét, ahonnan Bulcsú volt törzsét vagy annak egy részét átköltöztették a Dunántúlra, a Balatontól északra és nyugatra fekvő részekre, amelyek a karha-törzs másodlagos szállásföldjét képezték.⁴⁸ A szerémségi törzs bizonyára békésen behódolt, s így korábbi földjén maradhatott, tagjai később fekete magyarok néven Szent István ellenfelei lettek.⁴⁹

⁴³ Így pl. Révész: *Vezéri sírok*, 149.; Révész: *A karosi temetők*, 204–206.; *Prohászka: Észrevételek*, 14–23.

⁴⁴ A kortárs Lindprand cremonai püspök a 955 utáni helyzetre vonatkozólag megjegyzi: „a magyarok népe a legszentebb és felettebb győzhetetlen [I.] Ottó király hatalmától megrémülve... mukkanni sem mer.” (Lindprandi Opera. Ed. Joseph Becker, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Germanicarum, 41. Hannover–Leipzig, 1915. 7.) – Ehhez I. még Kristó: *A honfoglalók régészeti hagyatéka*, 250.; Györffy: *A honfoglaló magyarok*, 207.

⁴⁵ A dirhemforgalom más okokra történő – lehanyaglására l. pl. *Bálint: Az európai dirhem-forgalom*, 5–7.; *Kovács: Ami a zsákmányból megmaradt*, 120–121.; *Kovács: A Máramaros megyei dirhemkincséről*, 241.; *Prohászka: Észrevételek*, 20.

⁴⁶ Mind ezekre l. pl. Révész: *Vezéri sírok*, 148.; Révész: *A karosi temetők*, 124., 202.; Györffy György: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp., 1959. 101.; Györffy: *A honfoglaló magyarok*, 27.; *Magyarország története*, I/1., 620.; Kristó: *Levedi törzsszövetségéről*, 445.; Kristó–Makk: *Európa és Magyarország*, 310.; Kristó: *Szent István király*, 31.

⁴⁷ Jól ismert pl. a kavarak históriája, akik a kazár kagán elleni hatalmi lázadásuk veresége után a magyarokkal együtt elhagyták Kazáriát (DAI 175.). 1048-ban a trónbitorló Kegen a törvényes besenyő kagán elől végül is kénytelen volt két besenyő törzsével együtt Bizáncba emigrálni (l. Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Bp., 1990. 104.)

⁴⁸ A volt karha-törzs dunántúli szállásföldjének másodlagos voltára l. Kristó: *Levedi törzsszövetségéről*, 453–454.

⁴⁹ A délvidéki fekete magyarok történetére l. pl. Tóth Sándor László: *A fehér és fekete magyarok kérdéséhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 75. (1983) 3–9.; Kristó Gyula: *A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 82. (1985) 11–16.

Felmerül a kérdés: kik támogathatták az Árpádokat e küzdelmükben? Véleményem szerint az ún. „Ajtony”-törzsre és a gyula-törzsre lehet gondolni. Az ún. „Ajtony”-törzs Ajtony – ismeretlen – elődjének vezetésével a fejedelem egyetértése mellett megszállta és birtokba vette a karha földjét. Úgy gondolom, hogy saját korábbi szállásterülete a Maros és az Al-Duna közti területen volt. Az itt talált bizánci pénz és balkáni áruk leletei (déli) balkáni érdekeltségre utalnak.⁵⁰ A törzs új szállásvidéke most már a Körösöktől az Al-Dunáig, a Tiszától az Erdélyi-középhegységig húzódó hatalmas területet foglalta magában. A törzsi szállásföld központja a Maros bal partján fekvő település, a későbbi Marosvár helyén lehetett. Merész feltevésnek elképzelhető, hogy Ajtony elődje lett az új karha, s ily módon utódát, Ajtonyt tekinthetjük az utolsó nagy hatalmú karhának Szent István idejében.

Ezket az eseményeket pontosan datálni nem tudom. Feltételezésem szerint a 955-öt követő néhány évben – talán a 955–958 közti időszakban – mentek végbe.

A vezéri központok és törzsi szállásterületek mindezek ellenére sem váltak véglegessé ekkor a Kárpát-medencében. Másfél-két évtized múlva a központok és a szállásföldek vonatkozásában újabb fontos átrendeződések következtek be. Ezekben a változásokban külpolitikai okok játszották a döntő szerepet.

958-ban a *basileus* megtagadta az évi adó további fizetését a magyarok számára, s ennek nyomán 959-ben kiújultak a Bizánc és Bulgária elleni kalandozások.⁵¹ A magyar hadjáratok végül is a 970-es arkiadiopolisi csatába torkollottak, amikor is a szövetséges – orosz–magyar–bolgár–besenyő – sereg katasztrofális vereséget

sz szenvedett a balkáni város mellett a bizánci császár katonaságától.⁵²

Az arkiadiopolisi vereség súlya és jelentősége az augsburgi vereséghez mérhető. A katonai kudarc – Augsburghoz hasonlóan – nagy riadalmat keltett Magyarországon, amit csak fokoztak a 971-es év eseményei. Ebben az évben a *basileus* – végleges vereséget mérve az oroszokra – elfoglalta Bulgária nagy részét, és Bulgáriát tartományokra osztva betagoalta saját birodalmába, a bolgár cárt pedig fogolyként hurcolta el Bizáncba. Megszüntette a bolgár egyház önállóságát is. A bizánci seregek 971 első felében eljutottak az Al-Duna vonalán a magyar határra, s a magyar vezetők joggal tarthattak attól, hogy országukat nagy erejű bizánci támadás fenyegeti.⁵³

A bizánci veszéllyel szemben a magyar vezetők megtették a szükséges intézkedéseket. Először is Géza, az új nagyfejedelem és Gyula Bizánc ellen dinasztikus kapcsolattal megerősített koalíciót kötöttek egymással. A 971–972-es időszakban Géza feleségül vette Saroltot, Gyula leányát. Géza következő lépése az volt, hogy Bizánccal szemben nyugat felé nyitott. Ennek nyomán 972-ben megjelentek magyar földön a nyugati hittérítők Sankt Galleni Bruno püspök vezetésével, s 973 tavaszán Quedlinburgban Géza fejedelem követei útján politikai szövetségre lépett a német császárral.⁵⁴ A mainzi érsek által felszentelt Bruno térítőpüspök 972 őszén még a Duna–Tisza közén kezdte meg igehirdető tevékenységét. Központja bizonytalán Kalocsa lehetett néhány évig, s egyházi szempontból szerintem ez magyarázhatja azt, hogy később Kalocsa érseki rangot kapott.

A bizánci fenyegetés hatására Géza áttette szálláshelyét a Dunántúl északkeleti részére,

⁵⁰ Kovács: A magyar honfoglalás kori pénzleletek, 171.; *Mesterházy: Régészeti adatok*, 464., 465.

⁵¹ L. pl. Magyarország története, I/1., 709.; *Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság*. Bp., 1953. 48.; *Makk: Magyar külpolitika*, 22–23.

⁵² *Moravcsik: Bizánci források*, 87–89., 101. (magyar szöveg).

⁵³ Az eseményekre l. G. *Ostrogorsky: L'histoire de l'état byzantin*. Paris, 1969. 319–321.; R. *Jenkins: Byzantium. The Imperial Centuries ad 610–1071*. Toronto, 1987. 297–298.; L. *Bréhier: Bizánc tündöklése és hanyatlása*. I. Bp., 1997. 156–157. – A bizánci fenyegetés problematikájára l. *Makk: Magyar külpolitika*, 29–31.; *Makk Ferenc: A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001/I.) 130–138.; *Bóna: A magyarok és Európa*, 66–71.

⁵⁴ Minderre l. pl. Magyarország története, I/1., 726–731.; *Makk: Magyar külpolitika*, 32–33., 37–38.; *Kristó: Magyarország története*, 85–86.

ahol azután Esztergomot építette ki fejedelmi központjának, Szent István a 970-es évek második felében már itt látta meg a napvilágot.⁵⁵ Az Északkelet-Dunántúl (a későbbi Esztergom, Fehérvár, Óbuda határolta terület) lett a fejedelmi törzs immár harmadik s utolsó szállásföldje. A Duna–Tisza közéről való elköltözés fő célja az lehetett, hogy a fejedelem német védelem alá helyezze hatalmát és országát. Úgy vélem, hogy ugyanebben az időben – szintén a fenyegető bizánci veszély hatására – Gyula a Közép-Tisza és a Körösök vidékéről keletre, a Szamos középső és felső folyása meghatározta területre (a történeti Erdély északi részére) költözött át. Ez lett

a gyula-törzs másodlagos és egyben végleges szállásföldje.⁵⁶

Ezekkel az eseményekkel, amelyek véleményem szerint 973–975-re datálhatók, a klasszikus vezéri törzsek központjainak és szállásterületeinek kialakulása befejeződött a 10. században.⁵⁷ Külön kérdés az, hogy a bizánci veszély elmúltával – német szövetséggel a hátában – Géza uralma alá gyűrte a nyugat-magyarországi területeket, de az országegycsítő harcok csak a – közben jelentősen megerősödő – kelet-magyarországi törzsi hatalmak (Gyula, Keán, Ajtony, fekete magyarok) fegyveres hódoltatásával zárultak le véglegesen Szent István alatt.

⁵⁵ Szent István születésének dátumára I. Győrffy: István király, 64.; Kristó–Makk: A kilencedik és a tizedik század, 188.; Kristó Gyula: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. Bp., 2002. 230.; Tóth Sándor László: Vajk-István születésének kronológiai problémái. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, 116. (2002) 18.

⁵⁶ Erdély 10. századi fogalmára I. Kristó: A korai Erdély, 91., 112., 160.

⁵⁷ Érdekes megfigyelés az, miszerint a Kürtgyannat törzs – amely a DAI alapján a 10. század közepén még létezett –, minthogy helynevekben csak a Kürt és a Gyannat nevek önmagukban szerepelnek, 950 után két részre bomlott (Kristó: Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig, 197.). Tehát a törzs felbomlása, illetve szerintem széttelepítése a 10. század második felében történt, vagy a 950-es években, vagy a 970-es időszakban.

**A gyula-dinasztia oldalhajtásai?
(Ajtony, Csanád, Doboka)**

Az erdélyi gyula-dinasztia önmagában is meghatározóan fontos a 9–10. század magyar politikatörténetében. E sorok szerzője rájuk vonatkozó elképzeléseit *Iulus rex* című tanulmányában foglalta össze.¹ Jelen dolgozatban a 10–11. század fordulójának egy másik döntő eseményét, Szent István és Ajtony küzdelmét vizsgálja – nem a téma valamennyi vetületére kitérve, csupán egyre: van-e s mennyi kapcsolat az erdélyi gyulák és az utóbbi történet szereplői között.

A kutatás régóta igyekszik összekötni a gyula- és az Ajtony-hagyományt, s négy kapcsolódási pont is felmerült:

1. A Szent István által legyőzött „Gyula” (Prokuj) azonos lenne Ajtonnyal, akinek előbbi a méltóság-, utóbbi a személynéve lett volna; de legalábbis azonos család tagjai.
2. Az Ajtonyt legyőző s megölkő Csanádot Anonymus Szent István *neposának* mondja.² E szót itt *unokafivérnek* fordítják, s sokak szerint arra utal, hogy Csanád édesanyja Karold volt, aki – akár Szent István édesanyja, Sarolt – az erdélyi „idősebb Gyula” leánya.³
3. Csanád ugyanott megemlített apját, Dobokát – mivel nevét egy erdélyi megye s egy vár is

viseli, mely utóbbi 1064-ben már funkcionált – szintén kapcsolatba szokták hozni a gyulákkal, néha rokonukként, szövetségesüként, máskor fő ellenfelükként, aki a gyulával szemben hasonló szerepet játszott volna, mint Ajtony ellenében Csanád.

4. A Nagyobbik Gellért-legenda 8. fejezetében, ahonnan Ajtony és Csanád történetét részletesen megismerhetjük, szintén felbukkan egy Gyula nevű szereplő, Csanád társa,⁴ akinek az „ifjabb Gyulával” való azonossága elképzelhető.

Szándékunk e négy lehetséges összefüggés vizsgálata a források ismételt végiggondolása alapján.

I.

Az utolsó gyula és Ajtony azonosságát először Hóman Bálint vetette fel.⁵ E szélsőséges elképzelést Váczy Péter cáfolta meg⁶; ám ő is elfogadta, hogy Ajtony és Prokuj, noha különböző személyek, ugyanazon dinasztia két ágához tartoztak volna.⁷ Ez az óvatosabb változat a szakirodalomban tovább él napjainkig,⁸ s nyíltan alig szállt

¹ *Uhrman Iván: Iulus rex. A gyula-dinasztia, a kabarok és Szent István Intelmei. Hadtörténeti Közlemények, 116. (2003) 267–366. (A tanulmány megjelenésében nagy szerepe volt lektorának, Székely György professzornak; ezzel tetőzte be szívességeinek sorozatát, melyet szerző másodéves egyetemista korától kandidátusi disszertációjának megvédéséig és tovább élvezhetett részéről.)*

² „...Sunad filius Dobuca nepos regis...” Anonymus 11. In: *Scriptores Rerum Hungaricarum (a továbbiakban: SRH) I. Ed. Emericus Szentpétery, Bp., 1937. 50.*

³ „...Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu, et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani...” Anonymus 27. SRH, I. 68–69.

⁴ „...in urbe/urbem Dobuka.” *Chronici Hungarici Compositio Saeculi XIV. SRH, I. 366.*

⁵ „...Gyulam socium eius...” *Legenda maior S. Gerhardi episcopi 8. SRH, II. 492.*

⁶ *Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul, 30. (1912) 89–114., főleg 107–114.*

⁷ *Váczy Péter: Gyula és Ajtony. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára. Bp., 1938. 475–505.*

⁸ *Uo. 499.*

⁹ *Kulesár Péter: A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca. Acta Historica Universitatis Szegediensis, 3. (1958) 11., 35–36.; László Gyula: Jegyzetek István királyról. In: *Uő: Régészeti tanulmányok. Bp., 1977. 352.; Makkai László: Erdély a középkori magyar királyságban. In: Erdély története. I. Szerk. Makkai László, Mócsy András. Bp., 1986. 283–284. Óvatosabban Benkő Loránd: Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. Bp., 2002. 101–105.**

szembe vele bárki is.¹⁰ Egyedül Szegfű László kockáztatta meg,¹¹ hogy Ajtony és Prokuj nem mutatnak sok rokoní vonzalmat egymás iránt.

A vita szempontjából perdöntő kérdés: tartható-e Váczy elképzelése Erdély megszállásának Maros menti útvonaláról? A legújabb régészeti és nyelvészeti eredmények öt látszanak igazolni.¹² Sőt, ugyanezen adatokból derül ki: a Bizánccal s az ottani kereszténységgel kapcsolatba hozható leletek 970 előtt nem Erdélyből kerülnek elő, hanem éppen Ajtony területéről, a Tiszántúl déli (s még középső) részéről: a gyulának tehát egészen ideig itt kellett tartania székhelyét.¹³

E kérdés azonban még számos további megfontolást igényel. Ezek jelen tanulmány kereteibe nem férnek bele.

II.

Csanád és a gyula-dinasztia kapcsolatának első problémáját a *nepos* főnév fordítása jelenti. Fehértói Katalin¹⁴ szemére veti a legutóbbi Anonymus-fordítóknak, Pais Dezsőnek és Veszprémy Lászlónak, hogy ezen az egyetlen helyen fordítják a szót *unokafivér*nek, másutt mindenütt *unokának*; holott az utóbbi helyeken többször az általánosabb, távolibb értelmű *utód* felelne meg.

E tény önmagában valóban magában hordaná a fordítói önkény gyanúját. Ám Pais és Veszprémy joggal védekezhetnének azzal, hogy e megoldás itt kikerülhetetlen. Anonymus sem hihette, hogy Csanád unokája lett volna Szent Istvánnak (akinek egyetlen gyermeke érte meg a felnőttkort, s ismert okokból az sem nemzett unokákat) – de azt sem, hogy távolabbi leszármazottja, ami kronológiai képzelenség lenne. S bár Fehértói ugyanott idézi Finály Henriket, akinél ezeken kívül csupán a *>testvér fia<* jelentés lenne Csanádhoz köthető¹⁵ – vele szemben Blaise¹⁶ hozza az *>unokafivér<* jelentést; ez Szent István és Csanád viszonyában még mindig könnyebben elképzelhetőnek látszik, mint az *>unokaöcs<*.

Ha pedig Anonymus információját hitelesnek fogadjuk el, akkor Csanád háromféleképpen lehetett István unokafivére. Vagy apját, Dobokát kell Géza fejedelem fivérének, de legalább oldalági rokonának képzelnünk, vagy anyját Árpád-házi nőnek,¹⁷ vagy a két anya között kell testvéri kapcsolatot feltételeznünk. A szakirodalomban mindhárom lehetőség felmerült.¹⁸

Hogy Csanád Karold fia volna, azt először Szabó Károly vetette fel.¹⁹ Tőle veszi át Ortway Tivadar, Makay Dezső, Fehér Géza, Pais Dezső, Szegfű László s a közelmúltban Makkai László.²⁰

¹⁰ I. pl. Györfy György: István király és műve. Bp., 1977. 164.: „Ajtony eredete homályban van.”

¹¹ Szegfű László: Az Ajtony-monda. Acta Historica Universitatis Szegediensis, 40. (1972) 3–30., főleg 8–10.

¹² L. Makkai László: Magyar nemzetségek Erdélyben. Századok, 78. (1944) 163–191., főleg 186.; lényegében ugyanígy Makkai: Erdély a középkori magyar királyságban, 268–273.; Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 99–110.; Uő: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 445–448., 485.; Uő: A 10. századi Erdély politikai történetéhez. Századok, 122. (1988) 10–13., 22–29., 30–33.; Uő: A korai Erdély. Szeged, 2002. 92–99. Velük szemben Benkő: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 35–38., 105–107.; Bóna István: Erdély a középkori magyar államban. I. Magyar–szláv korszak. In: Erdély rövid története. Szerk. Barta Gábor. Bp., 1989. [2. kiad. 1993.] 99–157., főleg 122–125., 130., 155.; Uő: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Erdélyi Tudományos Füzetek, 231. Kolozsvár, 2001. 82–83.

¹³ Bóna: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában, uo.; Uő: Erdély rövid története, 112–113.; Uő: A magyarok és Európa a 9–10. században. Bp., 2000. 64. Fellehetően az ő hatására Kristó (A korai Erdély, 66–70., 73–74.) is módosította véleményét.

¹⁴ Fehértói Katalin: Csanád apja Doboka. A Gesta Hungarorum egy vitatott kérdése. Magyar Nyelv, 97. (2001) 15–28., főleg 20–21.

¹⁵ Finály Henrik: A latin nyelv szótára. Bp., 1884. s.v. *nepos*

¹⁶ Albert Blaise: Lexicon Latinitatis Medii Aevi. Turnhout, 1975. s.v. *nepos* (Regino alapján)

¹⁷ Ezt egyedül Karácsonyi János tételezte fel: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei. Bp., 1887. 89–90.

¹⁸ Dobokára nézve l. később.

¹⁹ Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford.: Szabó Károly. Pest, 1860. 19. (3. j.) E lábjegyzetről Benkő (Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 38–39.) és Fehértói (Csanád apja Doboka, 17–18.) nem vesznek tudomást, s az ötletet Ortwaynak (l. következő j.) tulajdonítják, sőt Fehértói Szabó Károlyt mint ellenpéldát idézi, mivel ő a fűszövegben *unokát* fordít – csak hogy éppen e szóhoz fűzi a szóban forgó lábjegyzetet.

²⁰ Ortway Tivadar: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Dél-Magyarországon. Századok, 25. (1891) 263–278.; Makay Dezső: A Csanád-nemzetség. Turul, 13. (1895) 64–71. (I. közlemény); Fehér Géza: Bulgarisch–Ungarische

Hogy elképzelésük helytálló legyen, annak első előfeltétele, hogy Karoldot történelmi személynek tekinthessük. Ezzel kapcsolatban legutóbb Bóna István támasztott kételyeket: szerinte a *Caroldu* név egy *Charoldu* (=Sarolt) alak félreírásával keletkezett, s Anonymus, aki az azonosságot nem ismerte fel, ezért vélte őt Sarolt nővérének.²¹ Álláspontját sietett átvenni Fehértói,²² elhárítani igyekezve a legfőbb felvethető ellenérvet. A Karold névnek ugyanis Saroltétól eltérő, sőt, azzal antonimikus párt alkotó etimológiája van.²³

Ezek az érvek azonban könnyűnek találtnak. Kristó rámutatott: sem Sarolt, sem Karold nevének nem ismert schonnan *ch*-val kezdődő változata,²⁴ sőt, a *ch* >*s*<-ként történő kiolvasását igazoló párhuzam is téves.²⁵ Ami pedig az etimológiát illeti, Fehértói ezt Ligeti Lajosra hivatkozva cáfolja, aki valóban kételyeket hangoztatott ezzel kapcsolatban. Fehértói azonban csak annyit közöl, hogy Ligeti elutasítja a Sarolt és Karold nevek bolgár-török eredzetetését²⁶; nem teszi hozzá, hogy köztörök (kabar?) nyelvből ugyanczen etimológiákat érvényesnek minősíti.²⁷

Így a Karoldot megkérdőjelező nyelvészeti érvek megdőlnék. Ez viszont nem jelenti azt, hogy feltétlenül történelmi személynek kell őt tekintenünk. Önálló etimológiával rendelkező neve képzelt alaknak is lehet. A Sarolt és Karold nevek antonim volta (*fehérmenyét*–*fehér úrnő* ↔

feketemenyét–*fekete úrnő*) éppen gyanús: mintha a fejedelemszony alakjának konstruált ellenpólusáról lenne szó. S ha figyelembe vesszük, hogy a Sarolt név mögött (vitathatatlan történetisége mellett is) mitikus elképzelések húzódnak meg,²⁸ úgy Karold inkább az ősmagyar hitvilág, mint a 10. századi történelem alakjának látszik.

Mégis: tétélezzük fel, hogy a történeti Saroltnak volt nővére, bárhogy hívták légyen! Elképzelhető-e, hogy ő volt Csanád édesanyja? Ez annyit jelentene, hogy férje, Doboka a gyula veje és a kündü-kagán sógora volt! Ki lehetett méltó a korabeli Magyarországon ekkora megtiszteltetésre?

Elképzelhető lenne e házasság, ha feltételeznénk, hogy Doboka maga is az Árpád-házból származott. Így vélte Hóman Bálint,²⁹ Györffy György³⁰ és Kristó Gyula³¹; ám a két utóbbi nem tekinti Karoldot Csanád édesanyjának – logikusan, hiszen ha Doboka rokonságban állt Istvánnal, akkor Karoldra már nincs szükség a *nepos* viszony magyarázatához.

Választanunk kell: Doboka vagy Árpád-házi, vagy „Karold” férje (vagy egyik sem). S ki jöhet még szóba „Karold” férjeként? A határokon belül csakis egy törzsfői család sarja – ami Doboka aligha volt.

Némelyek Dobokát önálló, tekintélyes nemzetségszögönök gondolják, akinek vagy Baja és Kalocsa

Beziehungen in den V–IX. Jahrhunderten. Keleti Szemle, 19. (1921) no. 2; *Pais Dezső*: Jegyzetek. In: Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp., 1926.; *Szegfű*: Az Ajtony-monda, 14–15.; *Makkai*: Erdély a középkori magyar királyságban, 281.

²¹ *Bóna*: Erdély rövid története, 113–114.

²² *Fehértói*: Csanád apja Doboka, 18.

²³ *Melich János*: Sarolt. Magyar Nyelv, 20. (1924) 110–115., főleg 111–112.

²⁴ *Kristó Gyula*: Karold, Doboka, Keán és társaik. Magyar Nyelv, 99. (2003) 50–55., főleg 50. (Azt is felveti, hogy ha Anonymus félreolvassa a nevet, miért közli ugyanakkor másik személyre értve a helyes alakot is; ez azonban még csak megmagyarázható, ha esetleg kétféle forrást is ismert.)

²⁵ *Kristó*, *uo.*; *vö. Benkő Loránd*: Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? Magyar Nyelv, 91. (1995) 402–41. Igaz, *Bóna* (Erdély rövid története, 113–114.) még további példákat is hoz, pl. Chimon, Choma; csakhogy ezekről eltérően *Charoldu* névalak valóban nem fordul elő.

²⁶ *Fehértói*: Csanád apja Doboka, 18–19.

²⁷ *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 634.

²⁸ *Szegfű László*: Sarolta. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. (Memoria Sacculorum Hungariae I.) Szerk. Horváth János, Székely György. Bp., 1974. 239–251.; *Uő*: Szent István családja. In: Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. Bp., 1988. 17–43.; *vö. még Kálmány Lajos*: Szépasszony nyelvhasznáinkban. In: Az ősi magyar hitvilág. Szerk. Diószegi Vilmos. Bp., 1978. 351–352.

²⁹ *Hóman Bálint*: Szent István. Bp., 1938. (repr. 2000) 62.

³⁰ *Györffy*: István király és műve, 171., 174–175.

³¹ *Kristó Gyula*–*Makk Ferenc*: Az Árpád-házi uralkodók. Bp., 1988. 48. „...a király rokoná”-nak nevezi Csanádot; *mg Kristó*: 10. századi Erdély politikai történetéhez, 28. tagadja, hogy Karold fia lett volna.

vidékén³² volt a szállásterülete (ez esetben István és Ajtony territóriumuk közé ékelődött volna, s ez magyarázná Csanád ingadozását kettejük között), vagy pedig Észak-Erdélyben, a későbbi Doboka megye területén.³³ Előbbi esetben nem beszélnek a gyula-dinasztiához való kötődéséről; utóbbiban viszont mint a legbefolyásosabb helyi nemzetségfőt méltatná őt a gyula a leánya kezére.

Kérdés, hogy méltathatták-e ilyesmire akár a legcsalébbefolyásosabb nemzetségfőt is. Ám nincs értelme ezen töprengünk.³⁴

Hogy Csanád „Karold” fia lehetett volna, azt egyértelműen cáfolja a Legenda, mely így mutatja be őt: „...*nagyon magas rangú vitéz, név szerint Csanád, aki rangban felülmúlta a többieket, akiknek az élére állította őt úrként* (ti. Ajtony).”³⁵ Akik hősiükben „Karold” fiát akarják látni, azok e szövegből a *valde honoratus, a ceteros dignitate precellebat*, illetve a *dominum preposuerat* szerkezeteket emelik ki, bizonygatva, hogy Csanád Ajtony udvarában is a törzsfői arisztokrácia fiához illő megbecsülést élvezett. Ennek megfelelően Ortway, Makay, Fehér, Szegfű és Makkai³⁶ regényes elbeszélést dolgoztak ki az ifjúról, aki a pogány (??!) gyula udvarában nevelkedik, maga is pogány, ezért a gyula bukása után sem hajlandó Istvánnak behódolni (Makkai szerint eltérően az apjától³⁷), hanem jelentős számú pogány híve élén Marosvárra menekül, ahol Ajtony éppen a magával hozott fegyveres erőre való tekintettel nevezi ki

hadvezérének. (Ortwaynál annak ellenére, hogy tehetségtelen katona.³⁸)

Egyedül Fehértói vetette fel: az anonymsi *nepos regis* nem hiteles állítás, hanem a szerző kísérlete, hogy a hallomásból ismert Csanádot elhelyezze genealógiai rendszerében.³⁹ De ő sem mondta ki: nem az a fő probléma, hogy Doboka és Karold állítólagos házasságára (s ezen keresztül Csanád regényes ifjúságára) még Anonymus sem utal. Hanem hogy fenti kutatók figyelmen kívül hagyták: a Legenda idézett helyén a valóságos kulcsszó a *miles*. Ez István korában társadalmi kategória. Az ispán mellé beosztott katonát nevezik így, aki urának hűséggel tartozik, s átcsábítani tilos; ha mégis máshoz szökne, urának jogában áll megkerestetni, visszahozatni; s hogy mi a különbség közte és egy ispán között, azt láthatjuk abból, hogy egy ház crószakos megtámadásáért tizedannyi bírságot tartozik fizetni, mint amaz.⁴⁰

Kristó szerint e törvények már a hűbéri familiarendszer kiépítését célozzák.⁴¹ Lehet, hogy így van, de legalább oly sok szállal kötődnek a korábbi, törzsi-nemzetségi rendhez is: a törzsfők, nemzetségfők kíséretét alkotó harcosok ugyanilyen hűséggel tartoztak uruknak.

Csanád tehát, bármily magas rangot és megbecsülést élvezett is társai között, mégis csak *miles* volt: Ajtony törzsfői kíséretének tagja. Ráadásul elárulta gazdáját, máshoz (Istvánhoz) szökött, majd a korábbi gazdát meg is ölte. Még ha csatában tette is ezt, ahogy a Legenda állítja,⁴² s nem orgyilkos-

³² *Karácsonyi*: Szent Gellért csanádi püspök élete és művei, 89-90.; *Kulcsár*: A magyar államszervezés néhány problémája, 28-29.

³³ *Makkai*: Erdély a középkori magyar királyságban, 281.

³⁴ *Benkő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 38-39. komolytalan gondolatnak minősíti Karold és Doboka házasságát.

³⁵ „...*miles valde honoratus, nomine Chanadinus, qui ceteros dignitate precellebat, quibus ipsum dominum preposuerat.*” Legenda maior S. Gerhardi episcopi, SRH, II. 490.

³⁶ *Ortway*: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai, 267; *Makay*: A Csanád-nemzetség, 64-65.; *Fehér*: Bulgarisch-Ungarische Beziehungen, 156.; *Szegfű*: Az Ajtony-monda, 14-15.; *Makkai*: Erdély a középkori magyar királyságban, 283-284.

³⁷ *Makkai*: uo. 281.

³⁸ *Ortway*: Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai, 268-269.

³⁹ *Fehértói*: Csanád apja Doboka, 18-19.

⁴⁰ Sancti Stephani leges I. 23., 25., 35. § In: Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000-1526. évi törvények. Szerk. Márkus Rezső. Bp., 1899. (Ott: II. 21., 23., 33.) 30., 32., 36. *Finály* (A latin nyelv szótára, s.v. *miles*) a szó itt értelmezhető jelentései között kiemeli: >gyalog katona (<=>eques)< és >közkatona (<=>parancsnok<. L. még *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. (repr. 2002) 44.; *Szekely György*: Prefeudális társadalom Magyarországon. Valóság, 4. (1948) 139-144., főleg 143.

⁴¹ *Kristó Gyula*: A magyar állam megszületése. Szeged, 1995. 332.

⁴² Szó szerint: „Achtum vero interfectus est in loco prelii ab exercitu Chanadini.” – hogy Csanád serege végzett vele. Ám a kivágott nyelv motívuma értelmetlen, ha nem értjük úgy (Anonymus II-gyel megegyezően), hogy Csanád „interfecit eo” (Anonymus II. SRH, I. 50.)

ként, mint Szegefű feltételezi a Tarih-i Üngürüs nyomán,⁴³ akkor is elvetemült bűnös volt nemcsak a király saját törvényei, de a régi nemzetségi jog szerint is – ám hűne kapóra jött a királynak. Így lett belőle a róla elnevezett vármegye első ispánja.

Kétszáz évvel később az akkor nagy tekintélyű Csanád nemzetség⁴⁴ számára nyilván kényelmetlen volt a tudat, hogy nemzetségük epónymosa ily dicstelenül kezdte pályafutását. Anonymus jó szolgálatot tett nekik, mikor az egykori hűtlen *milest* megtette Szent István *neposának*. Így, s nem „Karold” révén került Csanád rokonságba a szent királlyal.

III.

Ez esetben Doboka sem szerepelhet nemhogy „Karold” (vagy egy Árpád-házi nő) férjként avagy az Árpád-ház tagjaként, de tekintélyes nemzetségfőként sem! Sőt, mint Doboka vár és megye első ispánja is megkérdőjeleződik.

Hogy miért kapta volna Doboka e méltóságot, arra különböző válaszokat adtak a kutatók. Györffy szerint, mert a királydinasztia tagja volt.⁴⁵ Makkainál, láttuk, mint előkelő helyi nemzetségfő, aki bölcsen behódolt Istvánnak.⁴⁶ E feltevéseket a fentiek alapján el kell vetnünk.

Kristó „az ismert esetekre” hivatkozva állította, hogy a Szent István-kori megyék általában arról az előkelőről kapják nevüket, aki a király híveként, a helyi ellenség legyőzőjeként érdemeket szerzett, s így az első ottani ispán lett. Doboka eszerint István hadvezére kellett legyen a Prokuj elleni hadjáraton: Kristó párhuzamba is állítja őt Csanáddal.⁴⁷

Ám ezzel nem csupán kronológiai problémák vannak.⁴⁸ Ha az apa már érdemeket szerzett István szolgálatában, akkor a fiú nem kezdi pályafutását *milesként*, főleg nem a királlyal szembeszegülő Ajtony seregében.

Nyelvészeti oldalról Doboka történelmi személy voltát is többen elvitatták.⁴⁹ Ezt Kristó azzal igyekezett cáfolni, hogy Doboka nevét Anonymus „érdek nélkül” írja le: nemzetséget nem köt hozzá.⁵⁰ S bár ennek elmaradását Kristó sem tekintette mindig az érdekeltséget kizáró körülménynek⁵¹ – tekintsünk el ettől, s fogadjuk el érvelését! Mi következik belőle? Annyi, hogy Csanád nemzójének történetesen Doboka volt a neve! A Prokujt legyőző hadvezér, a vár és a megye ura Anonymusnál nem található meg. Könnyen lehet, hogy az utóbbi helynevek valóban nem személynévi eredetűek, csak azonos alakúak Csanád apjának nevével.

⁴³ *Szegefű*: Az Ajtony-monda, 16–18. Hogy a Tarih az elveszett magyar Ősgestára támaszkodna, azt radikálisan cáfolja *Borzsák István*: „Magyar történet” török szemmel. A Nagy Sándor-hagyomány tükrében. In: *Uő*: *Dragma*. Válogatott tanulmányok. I. Bp., 1994. 196–202.

⁴⁴ *Mokay*: A Csanád-nemzetség.

⁴⁵ *Györffy*: István király és műve, 171., 174–175.

⁴⁶ *Makkai*: Erdély a középkori magyar királyságban, 281.

⁴⁷ *Kristó*: A 10. századi Erdély politikai történetéhez, 27.; *Uő*: A korai Erdély, 91–92.

⁴⁸ Ajtony leverésének időpontjáról máig hiányzik a konszenzus. A javaslatok 1003 és 1029 között mozognak. E kérdés megvitatása nem fér bele dolgozatunk kereteibe. Kristó fenti párhuzama természetesen csakis a kései datálás mellett lenne elképzelhető. (Prokuj részvétele a hadjáraton viszont csak a viszonylag korai mellett – l. később. Vö. *Hóman*: A honfoglaló törzsek megtelepedése, 112–113.)

⁴⁹ *Benkő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 38–39.; *Fehértői*: Csanád apja Doboka, Utóbbi egyrészt amellet kardoskodik, hogy Dobokavár és Doboka megye nem személynévből kapta a nevét, hanem a tájat jellemző, >mély< jelentésű szláv töből. Ezt az etimológiát *Melich János*: Doboka. Magyar Nyelv, 23. [1927] 240–245. hangfejlődési érvekre hivatkozva vetette el, melyeket azonban már *Moór Elemér*: Das ungarische etymologische Wörterbuch. [Lieferung IX.] Ungarische Jahrbücher 7. [1927] 435–440., főleg 439., majd *Fehértői* is (uo. 26–28.) konkrét példákkal cáfol. Emellett a név *Melich* (uo. 245.) javasolta személynévi etimológiáját (→*dobacska*<, kövér ember csúfnéveként) mind *Moór* (uo.) mind *Fehértői* (uo. 24–25.) képtelenségnek minősíti. A törzsfői arisztokrácia körében talán valóban az volna, ám ha Csanád apját közrendű, szegény embernek képzeljük, más lesz a helyzet. Vö. *László Gyula*: A honfoglaló magyar nép élete. Bp., 1944. (repr. 1988) 256–258. *Makkai*: Erdély a középkori magyar királyságban, 283. a szláv >tölg< főnévből eredeztetni Doboka nevét – alulról jött emberről valóban szláv névhasználat (sőt származás) is elképzelhető.

⁵⁰ *Kristó*: Karold, Doboka, Keán és társaik, 50–51.

⁵¹ *Kristó Gyula*: Honfoglaló fejedelmek: Árpád és Kurszán. Szeged, 1993. 87–88. Az anonymusi Kurszánt itt a 13. századi Karta–Kurszán nemzetség érdekében kitalált alaknak minősíti, holott e nemzetségről Anonymus schol nem beszél.

Ha mégis ragaszkodnánk a – most már gyönge lábón álló – hipotézishez, hogy Csanád apja a vár és a megye névadó ispánja volt, azt akkor sem a maga Prokuj feletti, hanem fia Ajtony feletti győzelmének köszönhetné: Csanádnak sikerült kitörnnie az alacsony sorból. Meglehet, hogy nemcsak a maga és utódai, de apja számára is megteremtette a felemelkedés lehetőségét.

IV.

A Legendában szereplő Gyula kérdésére a szakirodalomban négy lehetséges válasz merült fel:

1. Ajtony legyőzésében semmiféle Gyula nem vett részt. A szerep, melyet a Legendában játszik, egy elterjedt folklórmotívum része,⁵² a nevet pedig a rosszul informált legendaszerző, esetleg az ő forrásául szolgáló folklórananyag keveri ide.⁵³
2. A név itt már nem méltóság-, hanem személynév, viselőjének semmi köze Prokujhoz.⁵⁴
3. A méltóság nem szűn meg Prokuj bukásával, s adott pillanatban azt Szent Imre herceg viselné a hadjárat valóságos fővezéréként. Helyébe a Csanád nemzetség érdekét szolgáló jocularator állítaná Csanádot: az valójában Ajtony seregét vezetné, de a vereség után ura ellen fordulna, s meggyilkolná.⁵⁵
4. Igenis Prokuj az, aki miután Istvánnak behódolt, egy időre kegyelmet kap, s siet hűségét bizonyítani; miután azonban Csanáddal rivalizál s alulmarad, Lengyelországba szökik.⁵⁶

Az első megoldás lehetőségét természetesen nem lehet kizárni. A folklóralkotásokra jellemző, hogy a kiemelkedő hősokeket igyekeznek összehozni, fittyet hányva kronológiának és valós összefüggéseknek. Ám ilyen alapon a Legendá bármely információja megkérdőjelezhető, akkor pedig az Ajtony-háborúnak nem marad nyoma Anonymus kurta közlésén kívül.

A harmadik megoldás, úgy gondoljuk, elképzelhetetlen. A *gyula* méltóság a Szent István előtti idők, a pogány eredetű kettős fejedelemség emlékét őrizte.⁵⁷ Senki nem lehetett oly megbízható, hogy továbbvihesse: még Szent Imre sem.

Gondosabb vizsgálatot kíván a második elképzelés. Ez Benkő Loránd azon koncepciójából következik, hogy *Gyula* már a 10. században is személynév, az erdélyi Gyulák sem méltoságnévként viselik.⁵⁸ Erre vonatkozó névtani érveinek mindegyikét végignézni nem fér e dolgozat kereteibe; ám néhány megjegyzést szükséges tennünk.

1. Kónstantinos császár 950 körül félreérthetetlenül leszögezi: „...a *gyula* és a *harka* nem személynevek, hanem méltóságok...”⁵⁹ Ez kategorikus közlés, mely a magyar törzsszövetség harmadik főméltóságától származik, tehát semmilyen névtani okfejtés nem ingathatja meg hitelét.
2. Benkő egyik fő érve, hogy ha Prokujnak még méltósága volt *gyula*, akkor bukása után túl hamar jön a váltás. Ő 1089/90-et jelöli meg az első vitathatatlanul személynévi Gyula előfordulásaként⁶⁰; arról nem tesz említést, hogy az említett Gyula nádorispán már 1075-ben is szerepelt,⁶¹ ami születési évének kalkulálásá-

⁵² L. Heller Bernát: A Csanádmonda fő eleme. *Ethnographia*, 27. (1916) 161–168.

⁵³ *Hóman*: A honfoglaló törzsek megtelepedése, 113.; *Benkő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 104.; *Bóna*: Erdély rövid története, 115–116.

⁵⁴ *Benkő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 20., 104.

⁵⁵ *Szegfű*: Az Ajtony-monda, 18–21.

⁵⁶ *Váczy*: Gyula és Ajtony, 501.; *Kulcsár*: A magyar államszervezés néhány problémája, 35.; *Györffy*: István király és műve, 172–173., 175., 180–181.; *Uhrman*: Iulus rex, 325.

⁵⁷ L. *Uhrman Iván*: Az ósmagyar kettős fejedelemség kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 30. (1987–88) 206–226. főleg 225.; *Uő*: Iulus rex, 342.

⁵⁸ *Benkő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 19–21., 27–31. Elfogadni látszik *Kristó*: A korai Erdély, 83.

⁵⁹ „...ho gyulas kai ho karkhas uk eisi kyria onomata, alla axiómata.” Kónstantinos Porphyrogennétos: De administrando Imperio 40. In: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Ed. Moravcsik Gyula. Bp., 1984. 49.

⁶⁰ „...Gyula comes palatinus...” David dux concedente Ladislao I rege, [patruo suo,] monasterio Sacti Aniani de Tihon possessiones confert. 1089–1090. In: *Diplomata Hungariae Antiquissima* (a továbbiakban: DHA) I. praefuit *Georgius Györffy*. Bp., 1992. 264–265. 9. s. vö. *Benkő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 20., 24.

⁶¹ „...Jula comite meo palatino...” Geysa I rex monasterium Sancti Benedicti de Juxta Gran fundat et dotat. 1075. DHA I. 218. 30. s.

ban lehet fontos. Említ viszont egy 1134-es adatot, ám az adott évbéli ítéletlevél csak idézi a zágrábi püspökség alapító okiratát 1087–1090 közöttől, itt tehát megint csak ugyanaz az egy Gyula nádorispán jelenik meg.⁶² Ezenkívül még egyetlen Gyuláról tud a 12. századból (1141–1161. k.), majd a 13. században valóban számosról.

Lehet-e ezen adatokat úgy értékelni: „...e kiterelőesedés mögött aligha állhat rövid időtartamú, robbanásszerű magyar nyelvi névfeloldási folyamat”⁶³? A 12. század közepe előtt egyetlen emberről tudunk, aki e nevet viseli, s aki maga sem lehetett akárki. Messzemenő (családból hozott?) ambícióit igazolja, hogy kb. másfél évtizeden át volt nádorispán.

Abban igaza van Benkőnek, hogy a korai oklevelek fennmaradásának esztelgessége miatt nem zárhatjuk ki további Gyulák létezését e korban.⁶⁴ De bizonyítottan sem tekinthetjük! Egyetlen igazolt esetet pedig mégse nevezünk robbanásszerű kiterelőesedésnek! Egyébként nem szükségszerű, hogy Gyula nádor 1075-ben idősebb lett legyen harmincesztendősnél: ha pedig ennyi volt, akkor 1045 körül született, a Vata-lázadás előestéjén, amikor aktuális volt az István által eltemetni kívánt pogány hagyományok újjáélesztése. A „robbanás” jóval később jön, a 12. század közepétől – itt pedig már nem lehet rövidnek nevezni az eltelt időt!

3. Benkő szerint a tisztségnév→személynév jelentésfejlődés, amely értékcsökkenéssel jár, csak „drasztikus történelmi változások során és következményeképpen alakul ki”.⁶⁵ Maga is úgy látja, hogy a honfoglalás és az államalapítás ilyen változások voltak, ám ebből mégsem arra következtet, hogy az államalapítás nyomán lejátszódhatott ilyen folyamat (láttuk: nem is olyan gyorsan!), hanem nehezen követhető érveléssel arra, hogy már az erdélyi gyulák sem viselhették e méltóságot – Árpád után. Mivel azonban Kónstantinostól tudjuk, hogy valaki igenis viselte, nehéz belátni, miért ne lehettek volna ezek éppen Erdély urai. Hogy „bezárkóztak” volna Erdélybe,⁶⁶ vagyis nem érintkeztek volna a többi törzsszel, s így ne látták volna el feladatukat, azt semmilyen forrás nem bizonyítja!

Összegezve: nem látjuk elképzelhetőnek, hogy Gyula személynév a 10. század folyamán vagy akár a 11. elején használatban lehetett volna. Ha volt Csanádnak társa (Alvezére? Hogy éppen a gyula lett volna a fővezér, mint azt Szegfű sugallja, a hiteles források alapján nem látszik megalapozottnak!), akit így emlegettek, az csak méltóságnévként viselhette. S Prokuj volt az utolsó, akinek erre még joga lehetett – hivatalosan ekkor már nyilván neki sem, de érthető, ha a folklóremlékezet (a királyi akarattól függetlenül) örökre így őrizte meg az utolsó gyula emlékét.

⁶² „...pallatino comite Jula...” Ladislaus I rex episcopatum Zagrabiensem in honorem Sancti Stephani regis fundat et dotat. DHA I. 261–263. 8. s. vö. *Hóman Bálint*: A zágrábi püspökség alapítási éve. *Turul*, 28. (1910) 100–113.; *Benkő*: Az ómagyar nyelv tanúságtétele, 24.

⁶³ *Benkő*: uo.

⁶⁴ Uo. 24–25.

⁶⁵ Uo. 27–28.

⁶⁶ Uo. 29–30.

Hûnisc drûbo – hun szőlő, þúsud izdþan – bizánci párlat

I. A magyarországi szőlőtermesztés, borkultúra összefoglalásai általában futólag megemlítik, hogy a középkorban Európa nyugatabbi részén ismert volt egy magyar szőlő, a *hunische druben*, illetve az ebből készült bor. Belényesy Márta szerint „igen kiváló hazai fajta volt a külföldön »*hunische druben*« néven ismert magyar szőlő. Minősége valószínűleg Pannónia különleges klíma- és talajviszonyaival függhetett össze, mert nyugati területen nem adott olyan jó bort, ezért termesztését később el is kellett tiltani.”¹

Égető Melinda a *vadszőlő* (*Vitis silvestris*) hosszú időn át szelektált, nemesített utódjának tartja ezt a szőlőfajtát: „Ilyennek vélem a középkorban Nyugat-Európában »*hunnische druben*« néven emlegetett szőlőfajtát is, mely Magyarországon egyes források szerint a Balaton környékén díszlett, és jó minőségű bort adott. Nyugatra áttelepítve azonban nem vált be, ezért később el is tiltották termesztését.”² Belényesy és Égető is német összefoglaló munkákra hivatkozik a fentebb idézettekkel kapcsolatban. A német kutatás figyelmét valóban már a 19. század közepétől kezdődően felkeltette ez a szőlőfajta, s a kérdéskörben több dolgozat is született, sőt ezzel újabban is foglalkoztak.

A „hun szőlő” első adatai igen korai időből származnak. A *Summarium Heinrici* latin iskolai tankönyv alapkézírata a benne lévő adatok alapján 1032 előtt keletkezett, 44 ismert kézírata közül azonban egy sem korábbi 1150-nél, így fel szokás vetni 12. századi keletkezését. A szerző ismeretlen, a munkát Worms (Lorsch?) vagy Würzburg környékén írták. Anyagának alapját elsősorban

Sevillai Isidorus *Etymologiae* című munkája adja.³ Különösen értékesé teszi a munkát, hogy a latin szöveg mintegy 4200 ófelnémet glosszát tartalmaz.

Ezek között a glosszák között szerepel a *De vitibus*, szőlőkről szóló részben [Isidorus XVII, 5] a *balatine* magyarázataként *hûnische drûben*:

balatine a magnitudine sunt dictę hûnische drûben
A 43^a hvnesche drûben B 35 a² hvnesche drvbin S
94^a hunishedruben G 9b haûnischtraub F 173 b²
huniscidrubin E 26 hunskedruuen H 30b. 31^a hunis-
druben L 1⁹² huniscdrubo C 15b [II, 10].⁴
Balatinae hunisc drubun|ben N²b [IV, 1].⁵

A Grimm testvérek szótára szerint „heunischer wein, heunische traube, ahd. hûnisc drûbo *balatinae* bezeichnet ... nicht ungarischen wein, sondern eine geringe hartschalige traubenart, die einen schlechten säuerlichen wein gab”,⁶ vagyis eszerint itt egy silány, kemény héjú szőlőfajtról van szó, amelynek rossz, savanyú bora van. A szótár eme megjegyzése arra vonatkozik, hogy itt a *heunisch* nem azonosítható a *hun* szóból képzett melléknévvel. Maga a szőlőfaj *uva spioniae seu duracinae*, illetve *uva spionia bumamma* lenne. Ehhez csatlakozik a német szótárak többsége, legutóbb az ófelnémet szótár, amely szerint a **hûnisc thrûbo** „heunische (minderwertige) Traube, Bauernweinbeere” lenne, azzal a megjegyzéssel, hogy Hildebrandt az „ungarische Traube” jelentés mellett foglal állást.⁷ Vagyis nincs teljes egyetértés abban, hogy a növényneveknél előforduló *hunisc*, *heunisch* a *hun* népnévvel lenne kapcsolatban, hi-

¹ Belényesy Márta: Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő, 37. (1955) 11. 1. j.

² Égető Melinda: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia, 91. (1980) 61.

³ Köbber, G.: Summarium Heinrici. In: Lexikon des Mittelalters, VIII. col. 314.

⁴ Steinmeyer, E. - Sievers, E.: Die althochdeutsche Glossen. 3. Bd. Berlin, 1895. 3., 47–53.

⁵ Co. 194., 51. a rövidítések: A = Codex Vindob. 2400, B = Clm 2612, E = Codex monasterii heremitarum 171, F = Clm 23796, G = Codex principum de Lobkowitz, H = Codex Darmstadianus 6, L = fragmenta Amploviana.

⁶ Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. 4, 2. Leipzig, 1877. col. 1291.

⁷ Karg-Gasterstädt, E. - Frings, Th.: Althochdeutsches Wörterbuch. 1968-, Bd. IV. G-J. 18–19. Lief. cols. 1363–1364.

szen a szónak lehetséges belső német etimológiája is. Megjegyzendő azonban, hogy a *hun* népnév is keveredik germán területen más szavakkal, tehát ez végső soron nem zárna ki azt, hogy a szőlőre, borra vonatkozó szót ne kapcsoljuk össze a népnévvel. Mivel pedig a középkorban német népnyelvi használatban a *hune*, *hiune* azonos jelentésű a *magyar* népnévvel, a szőlő éppen lehetne magyarországi eredetű. Hogy azonban a középlatin *balatina*, *balanites* szóval való kapcsolat, illetve értelmezés miatt valami Balaton környéki szőlőre kellene gondolnunk, az külön bizonyításra szorulna.

Megfontolandó azonban, hogy a *heunisch* éppen egy ugyancsak népnévből képzett szőlő-, illetve borménnel szembeállítva szerepel a német középkorban: *vinum hunicum* és *vinum francicum*, *huntscher Wein* és *frenschcher Wein*.⁸ A *Frenze-Win* és *Hunzig-Win* mellett más alakok is előfordulnak: *frenß*, *hynß*, *Frenz*, *Hunz*, *fränkisch* stb. A nevet természetesen már régóta összekapcsolták a történeti hunok nevével, s ennek kapcsán különböző magyarázatok keletkeztek visszamaradt hunokról stb. Ami kétségtelen: a *Frenz* és a *Hunz* szembeállításban az utóbbi az értéktelenebb, silányabb. Figyelemreméltó, hogy a *heunisch* szőlőnév Magyarországra is elkerült: *hajnos*, ezzel itt a rakszőlőt jelölték,⁹ amelyet viszont eredeti magyar fajtának tartanak.¹⁰

Fentiekkel szemben, illetve a fentiek mellett viszont Walter Steinhausernél azt olvashatjuk, hogy az ófelnémet *hünisk* már a 9. században lekicsinyülő jelentésű, s ennek kapcsán a *hüniske drüben* szőlőnévre hivatkozik, amely az Isidorus-glossza szerint olyan faj, melynek a szeméi korán leesnek, és rossz bort adnak. A kifejezés szerinte abból származik, hogy ezeket a szőlővesszőket Nagy Károly az akkor avar Magyarországról vitte a Rajna-vidékre. Tehát a „heunisch” értelme „awarisch, ungarisch”, azaz a „magyar” mellett „avar” is értendő.¹¹

Noha Steinhausernél keverednek a szőlőnév irodalmának különböző adatai, köztük olyan újkori – régebben adatolatlan – elképzelésekkel, hogy a szőlővesszőket Nagy Károly hozta volna Pannóniából, mégis megfontolandó, hogy a kifejezést nem kell-e korábbra kelteznünk, mint hogy csak „ungarisch”-t értsünk alatta. Az ófelnémet kifejezésnek legkésőbb a 11. század közepéig ki kellett alakulnia (s ha *Summarium Heinrici* 1032 előtt készült, akkor még jóval korábban), az pedig a 10. századi csemények ismeretében cléggé valószínűtlennek tetszik, hogy egy szőlőfajta az *Ungarn* miatt legyen *hünisk*. Valóban kézenfekvőbb ez esetben inkább a 9. századra gondolnunk, sőt ennél még egy lépéssel tovább is mehetünk. A „hun” és a „frank” szőlő, illetve bor következetes szembeállítás a német középkorban¹² olyan korra helyezi a kifejezés létrejöttét, amikor a „hunok” és a „frankok” szembenállításával számolhatunk. Ez természetesen nem zárna ki a kifejezés létrejöttének akár a hun korra való keltezését, az illető kort jobban ismerők azonban tudják, hogy ezt éppenséggel körülményes lenne bizonyítani. Szembekerülnek az avarok is a frankokkal már a 6. században is, ez azonban nem egy tartós kapcsolat. Van viszont egy olyan időszak, amelyet a „hun” (= avar) és a frank ellenségeskedés kiválóan jellemez: ez a 8. század végi frank-avar háborúk időszaka. A 791-ben induló és ténylegesen a 9. század elejére is áthúzódó (de legkésőbb 803-ban lezárható) háború köztörténeti ismeretanyag, ezért külön nem kell részleteznünk. A háborúról szóló európai irodalomban tényleges „hun” és frank szembeállítással találkozunk, amelyben a frankok természetesen kiválóak, míg a hunok-avarok éppenséggel „silányak”. A *hüniske drüben* kifejezés létrejöttét valószínűbb ezért éppen ehhez a korszakhoz kapcsolni. Különösen indokolt lenne ez akkor, ha az így jelölt szőlő ténylegesen Kárpát-medencei eredetű lenne. Erre azonban nincs közvetlen adatunk. Mint láthattuk, a 19.

⁸ *Bassermann-Jordan*, F. v.: *Geschichte des Weinbaus*. I. Frankfurt am Main. o. J., 370–373.

⁹ *Rácz János*: *Kétszáz magyar szőlőnév*. Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 208. Bp., 1997. 61: 67. sz.

¹⁰ Uo. 91., vö. *Égető Melinda*: *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés*. Néprajzi Tanulmányok. Bp., 1993. III. táblázat.

¹¹ *Steinhauser*, W.: *Das Hunaland und die Kimmerier*. Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag I. Urgeschichte. Hrsg. H. Mitscha-Märheim – H. Friesinger – H. Kerchler. *Archaeologia Austriaca Beiheft* 13. Wien, 1976. 512–513.

¹² *Bassermann-Jordan*: *Geschichte des Weinbaus*, i. m. 372., 1. j.

században föltűnő *hajnos* (< *heunisch*) a rakszőlőt jelöli, Dél-Tirolban ugyanakkor a „*Hartheunische*” névvel a sárga Orléans szőlőt nevezik.¹³ A középkori adatok alapján pedig nem lehet pontosan meghatározni a szőlőfajtát. Közelebb kerülhetnénk azonban a szőlőfajta meghatározásához, ha az valóban *balanites* lenne. Ebben az esetben *uva rustica* – *Baumenweinbeere* (*Vitis vinifera L. cathartica Dierb.*) fajtával számolhatnánk.¹⁴ Hogy azonban a *balatina* valóban a *balanites* megfelelője, az egyáltalán nem biztos, inkább a hasonlóság miatt kapcsolták össze a két szót. Mellékesen meg kell jegyezzük, hogy a rakszőlő román neve viszont *balana*,¹⁵ ami mégiscsak valami kapcsolatot sejtet.

Mit véljünk viszont a *balatina* szóról? Ezt eddig több esetben a magyarországi *Balaton* víznévvel kapcsolták össze. Ebből származtak aztán a szakirodalom olyan adatai, miszerint ez a szőlőfaj a Balaton vidékén terjedt volna el, amelynek a forrása persze nem tényleges adat, hanem tudós kombináció. Nem is igen lehetséges, hogy a *balatina* szőlőnév a *Balaton* névvel függjön össze. A tó neve először 1055-ben a Tihanyi Alapítólevelében tűnik föl: *balatin*, *bolatin*, aztán 1211: *Bolotyn* ~ *Bolatin*, Anonymus: *Bolotun*, Kézai: *Boloton*, *Bolotum*, *Bolatin*, Schlägi Szójegyzék.: *balaton* stb.¹⁶ Ennek előzménye egy szláv *blatъnъ* „sáros”, sőt a legrégebbi magyar alak **Blatin* volt.¹⁷ Ez azonban másodlagosan keletkezett, mert a hímnemű szláv alak nem vonatkozhat víznévre, annak előzménye a 9. századi dunántúli szláv *ducatus-comitatus* központjának neve volt: *БЛАТЪНЬСКЪ КОСТЕЛЪ*.¹⁸ Az ebből rövidült

**БЛАТЪНЪ* vonódott át a Kis-Balatonon keresztül a Balatonra, s lett egyben a korai magyar alak a német *Plattensee* forrása. Vagyis a *Balaton* névnek előzménye nem jöhetett létre a 860-as éveknél korábban (azt ugyanis csak Kozel idejétől nevezték Mosaburnak), a víznév pedig csak ezt követően, bizonyos idő elteltével keletkezett. Azaz a *Balaton* víznév létrejötte nehezen előzheti meg a *balatina* megjelenését.

A *balatina* azonban mégiscsak összefügghet, ha közvetve is, a *Balaton* névvel, amennyiben a szót egy szláv *blatъna* megfelelőjének tartjuk. A latin alak azonban a szláv melléknév előzményére, egy **balъtna* formára vezethető csak vissza, ami egyben azt is jelenti, hogy az átvételt a 8–9. századnál későbbre nem tehetjük.¹⁹ A szláv szó elvonás a teljesebb **balъtna loza* „sáros szőlő, sárszőlő” kifejezésből. Korban pedig hasonlóan régibb időre, az avar korra tehető, amint azt a *hünisc drübo* esetében is láthattuk. Mi lehet azonban a „sárszőlő”? Nos, kitűnő tanulmányában Égető Melinda részletesen bizonyította, hogy a 13. századig jelentős szerepe volt a Kárpát-medencében az ártéri, folyó- és vízparti szőlőművelésnek.²⁰ Ennek régibb hagyománya volt itt, tehát az avar korban is ezzel számolhatunk, noha egyébként az ekkori szőlőművelésre meglehetősen hiányosak az adataink.²¹ Persze éppen az avar kor végéről van egy olyan forrásunk, amely az igen fejlett Kárpát-medencei szőlőművelésről szól. Az avarok magyarazzák a bolgár Krumkának vereségük okait, birodalmuk megsemmisülését: „...megsokasodtak az egymás elleni

¹³ *Steinhauser*: Das Hunaland, i. m. 513.

¹⁴ *Mittelateinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert*. Bd. I. A–B. Red. O. Prinz unter Mitarbeit J. Schneider. Berlin, 1967. cols. 1318., 1317.

¹⁵ *Rácz*: Kétszáz magyar szőlőnév, i. m. 92: 137. sz.

¹⁶ *Gombocz Zoltán – Melich János*: Magyar etymológiai szótár. I. Bp., 1914–1930. cols. 252–253.; *Melich János*: A honfoglaláskori Magyarország. Bp., 1925. 386.; *Bárczi Géza*: A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951. 13.

¹⁷ *Melich*: A honfoglaláskori Magyarország, i. m. 386.

¹⁸ *Čr' norizca* Chrabra Skazanije o pismenech 9. Magna Moraviae Fontes Historici. III. Brno, 1969. 371.

¹⁹ *Vö. Schwarz, E.*: Zur Chronologie der slavischen Liquidumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsbereichen. *Zeitschrift für slavische Philologie*, 4. (1927) 361–369.; *Mareš, F. V.*: Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty. *Slavia*, 25. (1956) 463. stb.

²⁰ *Égető*: Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez, i. m. 57–73.

²¹ *Kiss Attila*: A Kárpát-medence koraközépkori szőlőművelésének kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle*, 6. (1964) 143–148., Uő: Zur Frage des frühmittelalterlichen Weinbaues im Karpathenbecken. In: *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1964. Pécs, 1965. 129–138.; *Füzes Miklós – Sági Károly*: A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei. *Filológiai Közöny*, 14. (1968) 361.

vádaskodások, és elpusztították a legbátrabbakat és a legokosabbakat. Aztán a hamisak és tolvajok szöveteztek a bírakkal. Aztán a *részegség. Mert a megsokszorozódott bortól mindenki részeg lett.* Aztán a kereskedés. Mindenki kufárkodott, s egyik a másikat becsapta.”²² E forrásunk szerint tehát a 8–9. század fordulóján oly mennyiségű volt az avar birodalomban a bor, hogy az még a birodalom bukásához is hozzájárult. Van ugyan, aki ennek a forráshelynek a felhasználhatóságát tagadja, ezeket a véleményeket azonban részletesen és alaposan cáfolta Olajos Teréz.²³

Vagyis az avar korban jelentős mennyiségű borral, ezzel összefüggésben jelentős szőlőműveléssel számolhatunk. Ez a szőlőművelés ártéri-folyó menti lehetett elsősorban, mint az a *balatina* szőlőnév alapján megállapítható, s emlékéit az ófelnmét koron túl, tehát a 11. század közepét követően is őrzik a *hünisk drübo* megfelelői nyugaton. Mivel ez a szőlő a német középkorban is többféle fajtát (fehéret is, vöröset is) jelölhet, valószínű, hogy a Kárpát-medence szőlőművelésében is több fajtával számolhatunk.

2. A helyi szőlőtermesztés mellett számolnunk kell már az avar korban is bizánci területről, elsősorban a Balkán-félszigetről behozott borral, mint arról amforaleletek tanúskodnak (Kiskőrös-Pohibuj macko, Kunbábony). Bizánc azonban más vonatkozásban is hatással volt a Kárpát-medence italkultúrájára. Erről a nagyszentmiklósi kincs felirataiból tudunk. Közismert, hogy a 23 aranyedényből álló kincs edényein különböző feliratok vannak, egy görög (9–10. csésészék, azonos szöveg), egy görög betűs, de nem görög nyelvű felirat (21. csésze), s több edényen találunk ún. rovásírással íródott feliratokat. A 9–10. csészék görög felirata kereszteléssel, vizszenteléssel kapcsolatos, így abban természetesen szerepel a „víz”. Ugyancsak

szerepel folyadéknevén a 21. csésze feliratának szövegében.²⁴ A rovásfeliratok – értelemszerűen – többféle folyadéknevet rögzítenek, ezek között azonban olyan is előfordul, amelynek adatoltsága problematikus. A 3–4. korszok feliratát, amely a 8. csésze szövegében is előfordul, annak idején **vo/ušud* alakban kíséreltem meg olvasni.²⁵ A szó megfelelője a novočekasski múzeum kulacsán <vo/ušdn>, a Stanica Krivjanska-i kulacson pedig <vo/ušo/udanu> betűsorrall található.²⁶ Ezek alapján valószínűbb egy **vo/ušo/ud* rekonstrukció (*vušuddan* „vušudból” törökül, *vušuddanu* „vušud-ital” alánul). Mivel a nagyszentmiklósi 8. csészén magyar nyelvű szöveg van, a szó első szótagjában kiírt magánhangzó hosszú magánhangzót jelölve csak *ú* lehet, lévén, hogy a magyarban ekkor még nincs *ó*. Vagyis a szó, az itálnév magyar rekonstrukciója ennek alapján *vúsud*, illetve – mivel a későbbi *v* hangok helyén ekkor még *β* volt – *βúsud*. Az említett alán felirat ezt italnak mondja, a nagyszentmiklósi 8. csészén pedig *izdβan/izdaβan* olvasható, ami az *izd-* „izz-” igéből képzett névszói alak, tehát „hevítmény, párlat”. Mint azt régebben feltettem, ezek szerint a *βúsud* valami pálinka lehetett.²⁷

Nos, a *βúsud* aligha más, mint a középgörög βυζάντις „bizánci” megfelelője. Ennek olvasata a 9–10. században *βüzand(is)*, amely szó a Balkán-félszigeti szlávba kerülve **vužandb*, majd **vužqdb* alakot vehetett fel. A nazálisok eltűnése után – ennek bekövetkeztével itt a 10. század közepétől számolhatunk – **vužudb*, ebből származott az a magyar alak (a szláv *ž* magyar *s* hanghelyettesítéssel), amelyet a nagyszentmiklósi kincs feliratain olvashatunk: *βúsud*. A görög ζ és σ ugyan általában *z* és *s* hangértékben kerül át más nyelvekbe, van azonban példánk más átvételre is: arameus *dinmiš* < görög δῶναμις, *mešoštula* < μεσόστουλον stb. egyébként *u* < *v* megfeleléssel.²⁸

²² Lexicon quod dicitur Suda. Ed. A. Adler. Lipsiae, 1928. 483–484.

²³ Szádeczky-Kardoss Samu: Az avar történelem forrásai. Bp., 1998. 305.; Olajos Teréz: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szeged, 2001. 29. kk.; vö. Vékony Gábor: A Kárpát-medence népi-politikai viszonyai a IX. században. Életünk, 35. (1997) 1165.

²⁴ Vékony: A Kárpát-medence, i. m. 1326–1327.

²⁵ Vékony Gábor: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987. 42., 134.

²⁶ Uo. 27., 134.

²⁷ Uo. 43.

²⁸ Krauss, S.: Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum. Berlin, 1898. 20.

Az északi görög nyelvhatáron is találkozunk *ž* és *š* megfeleléssel: **arum.** *šahlamārā* < görög σαχλαμάρρα, **arum.** *jigó* < görög ζυγός, **arum.** *šeliθru* < görög σκληθρον stb.²⁹ Hasonló megfeleléseket mutatnak a bolgár-török fejedelmi lista cirilicával írt *šegor*, *šextem* alakjai, ezeket ugyanis eredetileg görög betűkkel jegyezték le.³⁰ A sort egyéb átvételekkel és görög nyelvjárási adatokkal folytathatnánk. A magyar *búsud* jelentése tehát tulajdonképpen „byzantius”, ami nagyjában annyit jelent, hogy a lepárlás ismerete Bizáncból került a Kárpát-medencébe a Balkán-félszigeten keresztül. A szláv közvetítés mellékesen meghatározza a 8. csésze készítésének az időpontját is, ennek feliratát ugyanis az edényre tervezték, s a feliratan szerepel a *búsud* szó, amely csak a déli szláv denazalizáció után kerülhetett a magyarba, tehát a 10. század második felében. Azaz ennél korábbra a 8. csészet nem lehet keltezni (mint ahogy a kincsben még olyan darabok is vannak, amelyeket a 11. század elején készítettek).³¹

Keletre, a Kaukázus vidékére a Kárpát-medencéből kerülhetett a szó, noha az sincs kizárva, hogy azoknak a forrása is a Balkán-félszigeti szláv volt. Ez utóbbit azonban valószínűtlenné teszi az, hogy az alánban is *vušud* alak van, ez a szlávból való közvetlen átvétel esetén érthetetlen lenne. Vagyis keletre a lepárlás technikája magyar területről jutott, aminek máig is van nyelvi nyoma némely török nyelvben. A kirgizben, altajiban a

primitív pálinkafőző készülék kifolyócsöve *čoryo*, a mongolban *coryo*.³² A haksz (kacsa, szagaj) *sorya*, (sor, kizil) *šorya*, sor *šorga*, tofalar sorjyo szavakat (jelentés a „lepárlócső” mellett „teáskanna csőre”, „szamovár csapja”) mongol, illetve burját jövevényeknek tartják.³³ Ezek a szavak elválaszthatatlanok a magyar *csorgó* szótól, noha Németh Gyula az altaji szavak kapcsán (a többit nem említi) ellenkező véleményének ad hangot.³⁴ A szó keletre kerülése csak a diftongusok egyszerűsödése után következett be, tehát aligha a 13. század vége előtt. Természetesen a szó ott maradt fenn, ahol az eredeti technika még a legújabb korig is tovább élt.

A „bizantius” pártat ennél jóval korábban keletre jutott. Nem egyedül. A magyar történeti, kultúratörténeti kutatás általában egyoldalúan ítéli meg a Kárpát-medence és az eurázsiai sztyep kapcsolatát, amennyiben csak az utóbbi hatását, befolyását figyeli. Ezzel szemben, ahogy a középkori magyar államiság is jelentős befolyással bírt a keleti területeken, ugyanezt már megtaláljuk korábban is, legyen az az avar kor idejében vagy éppen annak előtte. Így jut a Kárpát-medencéből keletre egy zenei stílus, a fokváltó pentatónia, így kerül a Volga vidékére egy magyar ételfélcse, a *béles*,³⁵ hogy csak két feltűnőbb adatot említsünk. Ezek az adatok a „hun szőlő” adataival együtt sejtetik azt a hatást, amelyet a Kárpát-medence gyakorolhatott Keletre is, Nyugatra is.

²⁹ Lazarou, A. G.: L'aroumain. Thessaloniki, 1986. 195–196.

³⁰ Bogdanov, I.: Imennik na bálgarskite xanove. Sofija, 1981. *passim*.

³¹ Vékony Gábor: Zur Lesung der griechischen Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós. Acta Archeologica, 25. (1973) 305. (a keltezésre). A Nemzeti Múzeum 2002. évi kiállításakor kiadott katalógus dolgozatainak egy része a kincs kérdéskörében való tájékozatlanságról tanúskodik, ezzel együtt nagyjából 200 évvel elkeltezi az együttest.

³² Abramzon, S. M.: Kirgizy. Leningrád, 1971. 152–153.

³³ Rassadin, V. I.: Mongolo-burjatskie zaimstvovanija v sibirskix tjurkskix jazykov. Moszkva, 1980. 11., 37., 41., 45., 57.

³⁴ Németh Gyula: Egy magyar jövevényyszó Bizáncban a X. században. Magyar Nyelvőr, 89. (1965) 233.

³⁵ Gombocz–Melich: Magyar etymológiai szótár, i. m. cols. 342–343.

A dinasztikus uralom és az „országhatárok” alakulása Közép- és Kelet-Európában a 10–12. században

A 10–12. század Közép- és Kelet-Európa születésének időszaka, hiszen ezt megelőzően a térség nem tagolódott be a keresztény Európa vérkeringésébe, inkább a két keresztény nagyhatalom expanziójának és a keresztény térítés missziójának színtere volt. A politikai hatalom szerveződése igen kis körzetekre terjedt ki. Változás akkor következett be, amikor egy-egy törzsi előkelő tartósabbá tudta tenni hatalmát, sikerrel adta át közvetlen leszármazóinak, azaz dinasztitát teremtett. A 10. század folyamán ez négy központban történt meg, ahol Piastok, a Přemyslidák, az Árpádok és a Rurikok alapítottak dinasztitát, szervezték meg és terjesztették ki az uralmuk alá tartozó területek határait.

Az „államszervező expanzió”

Az bizonyos, hogy a törzsi előkelők kiemelkedésében a katonai szervezet kialakításában vállalt szerep, illetve a védelmi feladatok megszervezése meghatározó volt. Az Árpádok esetében ez a kazároktól való függetlenedés során következett be,² midőn az új törzsszövetségi haderő megszervezése megtörtént. A Přemyslidák és a Piastok törzsi szerveződésében az volt kulcsfontosságú, hogy a keleti frank birodalom, illetve a 10. század elején létrejött Német-Római Császárság határa-

inak keletebbre tolódásával a kor egyik nagyhatalmával kellett szembenéznie.³ E szláv csoportok korábban kisebb közösségekben éltek, egy-egy erődített település (*grad/gród/hrad*) közelében lakva. Védelmüket a központ volt hivatott ellátni. A birodalom politikai és katonai nyomása, az ütőképesebb katonai erő megteremtésének kényszere válthatta ki a nagyobb egységek (törzsek) létrejöttét. A keleti szláv–varég elit vezetésével megszerveződő kijevi központ fejedelmei pedig a kazárokkal és a besenyőkkel vívott küzdelemben erősítették meg hatalmukat, midőn a „varégoktól a görögökig” vezető vízi út⁴ mentén minden irányban kiszélesítették befolyásukat. A Bizánc ellen vezetett zsákmányszerző hadjáratok részben ennek a szerveződésnek eredményei, részben kísérőjelenségei.⁵

Az mind a négy esetben kijelenthető, hogy a 10. században kialakult hatalmi központ nem egyezett meg azzal a területtel, amellyel a későbbi „országot” azonosítjuk. A Přemysl-dinasztia uralma kezdetben a Cseh-medence egy részére korlátozódott Prága központtal; a Piastoké Gniezno–Poznań vidékére, a Rurikoké a Novgorod–Kijev vízi útra, az Árpádoké pedig a Kárpát-medence nyugati felére.⁶ Az első központokban megszilárdult uralom után a terjeszkedés, a területnövelés szándéka

¹ A tanulmány a T 34567 számú OTKA kutatás keretében készült.

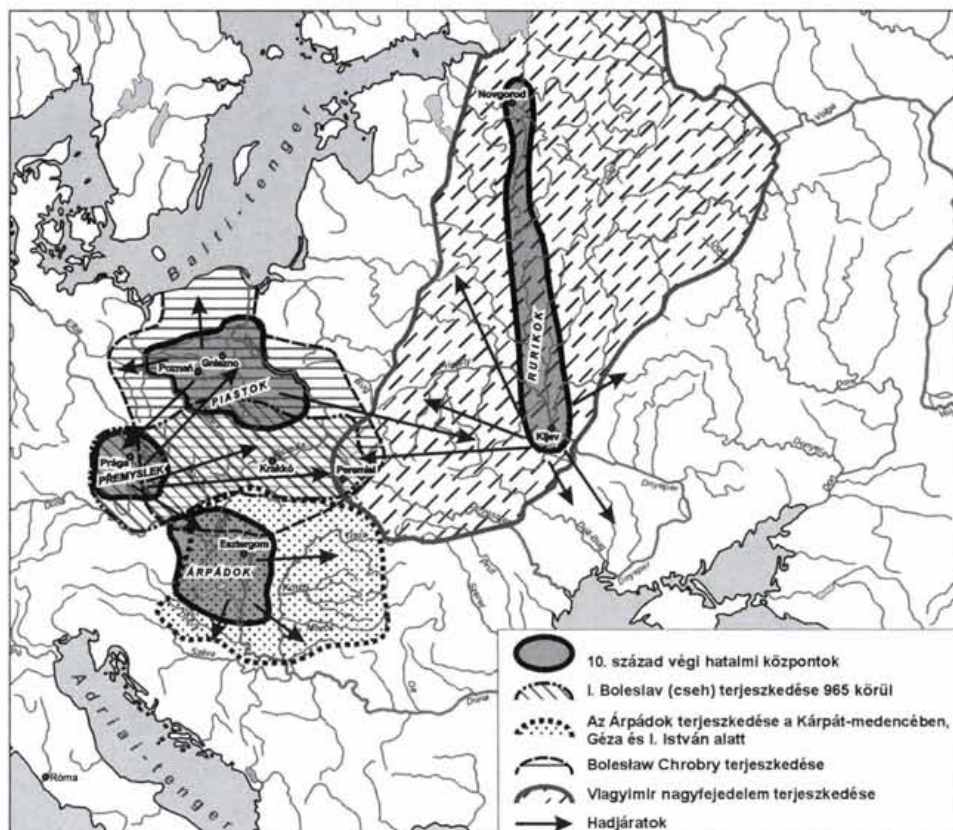
² *Biborbanszüleltet Konstantin: A birodalom kormányzásáról.* (De administrando imperio.) Kiadja és ford. Moravcsik Gyula. Bp., 1950. 170–173. (cap. 38.)

³ *Hensel, Witold: U źródel Polskiej średniowiecznej.* Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1974. 301–312. L. erre legfrissebben: *Heather, G. Peter: Frankish Imperialism and Slavic Society.* In: *Early Christianity in Central and Eastern Europe.* Ed. Urbańczyk, Przemysław. Warszawa, 1997. 143–170.

⁴ *Pamjatniki Lityceraturi Drevnyej Ruszi X – nacsala XII veka.* Szoszt. *Lihacsev, D. Sz. – Dmitrijev, L. A.* (a továbbiakban: PLDR I.) Moszkva, 1978. 26–27.

⁵ *Font Márta: A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés.* In: *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás.* Szerk. Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. (Magyar Östörténeti Könyvtár 15. Sorozatszerk. Zimonyi István.) Bp., 2001. 97–105., itt: 100–101.

⁶ *Sroka, Stanislaw: Lengyelország.* In: *Európa és Magyarország Szent István korában.* Szerk. Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged, 2000. 173–190.; *Pražak, Richard: Cseh- és Morvaország.* In: *Európa és Magyarország,* i. m. 191–206.; *Font Márta: Kijevi Rusz.* In: *Európa és Magyarország,* i. m. 255–272.; *Herwig, Wolfram: Reichsbildungen, Kirchengründungen und das Entstehen neuer Völker.* In: *Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie.* Bd. I. Ed. Wiczorek, Alfred u. Hinz, Matthias. Stuttgart, 2000. 342–353.

A 10. század végi uralmi központok és az „államszervező expanzió”.

figyelhető meg. Ezt neveztük „államszervező expanzióknak”. A megszilárduló területi központok ellenére a 10. században az Ottók birodalmának szomszédságát a német terület krónikásai összefoglalóan *Slavianak* nevezték,⁷ ahol egymással rivalizáló fejedelmek vannak. A cseh-medencei és a poznań–gnieznói hatalmi centrumok között összeütközés következett be Szilézia és Krakkó térségének birtoklásáért.⁸ Katonai erejüket jelezte, hogy egy alkalommal a cseh fejedelem feldúlta Gnieznót, más alkalommal eltulajdonította Szent Adalbert ereklyéjét.⁹ 1009-ben Bolesław Chrobry

serege egészen Prágáig hatolt, majd a magyar uralom alatt álló Nyitra környékére is,¹⁰ illetve a keleti szláv területen Kijevig.¹¹

Az ezredforduló táján az alábbi állapotok regisztrálhatók:

- A Cseh-medence mint természetes határokkal körülvárt terület egészében és stabilan a Přemysl leszármazottak kezén szilárdult meg, de uralmuk ennél tovább nem terjedt.¹²
- A lengyel Mieszko 990 körül jelentős mértékben kiterjesztette uralmát déli és északi irány-

⁷ Magistri Adami Gesta. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. (a továbbiakban: MGH SS) t.VII. Hannoverae, 1846. (Nachdruck 1963) 311. (II. cap. 18.)

⁸ Rhode, Gotthold: Kleine Geschichte Polens. Darmstadt, 1965. 3–7.; Davies, Norman: A History of Poland. I. The Origins to 1795. Oxford, 1981. 68–69.; Samsonowicz, Henryk: Historia Polski do roku 1795. Warszawa, 1990. 15–16.; Szczer, Stanisław: Historia Polski średniowiecze. Kraków, 2002. 65–74.

⁹ Magistri Vincenti dicti Kadłubek Chronica Polonorum. (a továbbiakban: Kadłubek) Monumenta Poloniae Historica Nova Series. T. XI. Ed. Plezia, Marius. Kraków, 1994. 38–39.; Dunin-Wąsowicz, Teresa: Der heilige Adalbert – Schutzheiliger des neuen Europas. In: Europas Mitte, i. m. I. 841.

¹⁰ „Boleslaus urbem Pragensem secundariam sui sedem regni constituens”, „Hunos seu Ungaros... suo mancipavit imperio” In: Kadłubek, i. m. 41. (II. cap.12.)

¹¹ Uo. 42–43.; Chronicon Saxonum. MGH SS t. VI. Hannoverae, 1844. (Nachdruck 1963) 665.

¹² Graus, František: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. Sigmaringen, 1980. 50.

ban is. Ennek dokumentuma az a *Dagome iudex* néven ismert irat, amelynek keletkezése 992-re datálható, de csak 1085 körüli másolatból ismert.¹³ A *iudex* említése ellenére nem törvényeket tartalmaz. Lényegében a pápa általa alá helyezi „Mieszko országát”, és Oda nevű német hercegnővel kötött házasságából származó utódainak (Mieszko és Lambert) akarja biztosítani az öröklést.¹⁴ A névre (Dagome) adott feloldásokat a Dago-Mc,¹⁵ illetve Dagr skandináv alakból származtatják,¹⁶ amely az obodritákkal való kapcsolatra utalhat. Az irat körülírja Mieszko területét:

... *sub Ioanne XV papa dagome iudex et Ode senatrix et filii earum misica et lambertus leguntur beato contulisse suam civitatem in integro que vocatur Schignese cum omnibus suis pertinentiis infra hoc affines sicut incipit a primo latere longum mare fine Pruzze usque in locum qui dicitur Russe et fine Russe extendente usque in Craccoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Odere recte in locum qui dicitur Alemure et ab ipsa Alemure usque in terram Milze et a fine Milze recte intra Oddere et exinde ducente iuxta flumen Oddera usque in predictam civitatem Schignesne...*¹⁷

- A Kijevi Rusz fejedelmei a 10. század során a Novgorod–Kijev útvonal „kitágításán” fáradoztak. Előbb átvették a szláv törzsek adóztatását a kazároktól, majd Szvjatoszlav 965-ben felszámolta Kazáriát.¹⁸ Valószínűleg ekkor szerezték meg a Tmutarakany feletti

uralmat, amely a Rusz steppei jellegének erősödéséhez járult hozzá. A Kijev környéki lakosság spontán északkeleti kolonizációja a Volga felső folyása irányába mutatón jelezte a fejedelmi hatalom terjeszkedésének irányát, illetve az ún. cserveni városok körüli összeütközés Bolesławval a nyugati határok körüli bizonytalanságot mutatják.¹⁹

- Géza fejedelem törzsterülete a Veszprém–Esztergom–Székesfehérvár háromszög lehetett. Ő stabilizálta a Kárpát-medencében a nyugati határokat, amikor a bajorokkal kötött béke fejében az Enns folyóig terjedő szállásterületekről visszahúzódott a Lajta–Fischa folyók vonaláig, feladva a Bécsi-medence feletti uralmat.²⁰ A Gézát követő Istvánnak sikerült – a korábbi törzsszövetségi hagyományok felhasználásával – kiterjeszteni uralmát a Kárpát-medence egészére, de ehhez harcok mellett más törzsek vezetőivel, ahol a területi uralom kiépítése szintén megkezdődött (l. Gyula, Ajtony), illetve saját törzsén belül Koppánnal.²¹ A vitatott kérdések közé tartozik *Ungaria Nigra* lokalizálása, illetve legyőzésének időbeli meghatározása.²²

A 11–12. század területi változásai

A Přemysl hercegek Prága környékére, majd a Cseh-medencére kiterjedő uralma a 11. század elején válságba került. III. Boleslav (999–1003) és testvérei: Jaromír (1004–1012, 1033–1034)

¹³ Salowski, Zygmunt: Początki kościoła polskiego. In: Kościół w Polsce. Red. Kloczowski, Jerzy. Kraków, 1966. 77.; Kossmann, Oskar: Polen in Mittelalter. II. Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im Bannkreis des Westens. Marburg/Lahn, 1985. 77–78.

¹⁴ Kossmann: Polen in Mittelalter, i. m. 65–67.; Michałowski, Roman: Princeps fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X–XIII wieku. Warszawa, 1993. 61.

¹⁵ Kossmann: Polen in Mittelalter, i. m. 65–67.; Jasinski, Kazimierz: Rodowód pierwszych Piastów. Warszawa–Wrocław, 1992. 55–56.

¹⁶ Pritsak, Omeljan: Ólafr. Harvard Ukrainian Studies, 29. (1997) 31–32.

¹⁷ *Kürbisöwna, Brygida*: Dagome iudex – studium krytyczne. In: Początki państwa Polskiego. I. 1962. 363–423. itt: 395.; az itt használt titulusok (*iudex*, *senatrix*) megfelelnek a Theophanu korabeli görög hagyományokat átvevő szóhasználatnak, l. Kossmann: Polen in Mittelalter, i. m. 65. 139. j.

¹⁸ PLDR I. 78–79.

¹⁹ Font Márta: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Bp., 1998. 30., 41.

²⁰ Kristó Gyula: A magyar állam megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged, 1995. 323.; Györffy György: István király és műve. Bp., 2000. 83.

²¹ *Scriptores rerum Hungaricarum*. (a továbbiakban: SRH) I–II. Ed. Szentpétery, Emericus. Budapestini, 1937–1938. itt: I. 312–315.

²² Tóth Sándor László: Levédtől a Kárpát-medencéig. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14.) Szeged, 1998. 93–95.

és Oldřich (Udalrich, 1012–1033) II. Henrik császárhoz menekültek.²³ A helyzetet kihasználta a lengyel Bolesław Chrobry, és betört a cseh területre (és Magyarország északi részére is). II. Henrik előbb Jaromírt, majd Oldřichot támogatta; a lengyel Bolesław terjeszkedése ellen pedig az adófizetés megtagadása miatt lépett fel. II. Henrik itáliai hadjárata idején (1014) ismét cseh–lengyel konfliktus alakult ki.²⁴ A konfliktusok sorozata jól mutatja, hogy a szűken vett hatalmi központokon túl egyik dinasztia „országá” sem alakult ki, a közöttük levő határok bizonytalanok, gyakran – az erőviszonyoktól függően – változók. A Přemysl és a Piast uralkodók között mind a morva, mind a sziléziai területek hovatartozása kérdéses volt.²⁵ A hatalmi rivalizálás a császári beavatkozások sorozatára teremtett „jogcímet” és a birodalom terjeszkedésére lehetőséget. Cseh területen I. Břetislav (1034–1055) uralma jelentett egy stabilabb korszakot. Břetislav hatalomra kerülése²⁶ után alávettette magát a német befolyásnak, majd 1039-ben a lengyel területen kirobbant pogány-lázadást és a császári trónon való váltást egyaránt kihasználva, egészen Gnieznóig hatolt csapataival, ekkor kerültek Szent Adalbert relikviái Prágába. Břetislavnak a birodalomtól való szoros függése megnyilvánult abban, hogy sorozatosan jelen volt a birodalmi gyűléseken (1043, 1046, 1048, 1054), és csapataival részt vett a Magyarország elleni támadásokban (1044, 1051, 1052). A Břetislav-kori stabilitás eredményezte a trónöröklés szabályozásának kísérletét, amelynek előzménye az volt, hogy a 11. század első felében eldőlt: a morva területek a cseh fejedelem érdekszférájába tartoznak. Břetislav fiai – előbb II. Spytihněv (1055–1061),

majd II. Vratislav (1061–1092) – ennek megfelelően vették birtokukba a hercegi uralmat. Ami nem változott, sőt megszilárdult: a cseh terület stabilan a Német-Római Birodalom részévé vált, helyzete a birodalmat szegélyező grófságokéhoz lett hasonló.²⁷ II. Vratislav személyére szólnan elérte ugyan a királyi címet (1085–1092), de át nem örökölhette. Mindez az investitúra idejének küzdelmei közepette változott: IV. Henriknek 1075–1087 közötti években nyújtott katonai segítség²⁸ fejében nyerte el a királyi címet. A császár által jóváhagyott koronázásnak különösen a lengyel helyzettel összevetve emelhetjük ki a jelentőségét: Vratislav a koronázáskor a lengyel királyi címet is viselte!²⁹ A birodalomban uralkodó megosztottságot Vratislav kihasználta, és a rövid időre ellenőrzése alá vonta Lausitzot, Meißen környékét és a szomszédos bajor területek egy részét, de hosszú távon ez nem eredményezett területi gyarapodást. Végső soron Csehország és a birodalom viszonya nem változott. Nem változott a 12. század első felében sem, amikor hosszan tartó belső hatalmi válságot élt át a cseh fejedelemség. 1147-ben a Szentföldre vonuló III. Konrád császár seregében jelentős cseh kontingenst találunk.³⁰ A birodalmon belül a *dux Boemie* helyzete megerősödött. A császárral való szoros együttműködés meghozta gyümölcsét: a 12. század legvégén (1197) I. Přemysl Ottakar örökletes királyi címet nyert el. Ezzel együtt a *regnum Boemorum* nem lett független, de a birodalmon belüli pozíciója és presztízse feltétlenül emelkedett; a 13. század során a német fejedelmekkel egyenrangúvá vált.³¹

I. Micskónak a 990-es évekre kialakult országát I. Bolesław (992–1025) rövid idő alatt

²³ Cosmas Pragensis Chronica Boemorum. (a továbbiakban: Cosmas) MGH SS Nova Series 2. München, 1995. 73–79. (I. 37–52.); Die Chronik des Bischofs Thietmar von Merseburg. (a továbbiakban: Thietmar) MGH SS NS 9. München, 1996. 408–410. (VII. 10–11.)

²⁴ Cosmas, i. m. 30. (I. 13.); Thietmar, i. m. 408–410. (VII. 10–11.)

²⁵ Hoensch, Jörg K.: Geschichte Böhmens. München, 1987. 50–52.

²⁶ Cosmas, i. m. 78. (I. 42.)

²⁷ Hoensch: Geschichte Böhmens, i. m. 56., 61–62.

²⁸ Cosmas, i. m. 141–142. (II. 39.)

²⁹ Cosmas, i. m. 135. (II. 37.): „ducem Boemorum Wratizlaum tam Boemie quam Polonie prefecit et inponens caputi eius manu sue regalem circulum.”; Hoensch: Geschichte Böhmens, i. m. 65.

³⁰ Hoensch: Geschichte Böhmens, i. m. 70.

³¹ Csehországra I. összefoglalóan: Hoensch: Geschichte Böhmens, i. m. 50–56., 61–68., 71–79.; Třeštík, Dušan: Počátky Přemyslovců. Vstup Čechů do dějin (530–935). Praha, 1997. 437–440.; Žemlička, Jozef: Čechy v době knížecí (1034–1198). Praha, 1997. 35–41., 70–71., 104–140., 221–240.

jelentősen kiterjesztette minden irányban. A csehekkel való konfliktus mellett behatolt a Kárpát-medencébe, egy hadjárat során eljutott Kijevig. Megszerezte Pomerániát, egész Sziléziát, és átmenetileg nyugati irányban is nőtt a területe. Bolesław és II. Ottó jó viszonya II. Henrik császárságára már nem volt jellemző. Bolesław területi szerzeményei halála után a belső villongások, a cseh és német támadások, illetve a fellángoló pogánylázadás miatt elveszett. A német támadások után 1013-ban Merseburgban, 1018-ban Bautzenben kötöttek békét. A békekötések tartalma nem ismert, ami tény: Bolesław mindkét alkalommal megtartotta Lausitzot és Milzener Landot. II. Mieszkó (1025–1034) viszont 1033-ban a merseburgi birodalmi gyűlésen kénytelen volt a császár fennhatóságát elismerni. A Mieszkó halála utáni évek kaotikus állapotát követően I. Kázmér (Odnowiccel = Megújító, 1039–1058) császári támogatással szerezte meg a hatalmat. Kázmér visszaszerezte az I. Bolesław által meghódított területeket, utolsóként Sziléziát, amelynek fejében az 1054. évi quedlinburgi birodalmi gyűlésen vállalta az évi adó fizetését. Fia, II. Bolesław (Szczodry = Bókezű vagy Śmiały = Merész, 1058–1079) helyzetének stabilitását jelzi, hogy segítséget tudott nyújtani a magyar I. Béla királynak, valamint 1069-ben hadat vezetett Kijevbe. II. Bolesław hatalmát 1079-ben a Stanisław püspök meggyilkolása körüli konfliktus törte meg. Bolesław Magyarországra menekült László királyhoz, és nem tért többé vissza lengyel földre. Az 1079-ben uralomra jutott Władysław Herman (1079–1102) felesége Judit lett, a magyar Salamon özvegye. Így a IV. Henrikkel való rokonság a német befolyás erősödését vonta maga után. Władysław Hermann ismét kísérletet tett a tengerparti részek visszaszerzésére, de csak átmeneti eredményeket ért el; Sziléziáért pedig továbbra is fizette az adót. Fiai, Zbigniew és a későbbi III. (Krzywousty = Ferdeszájú) Bolesław (1102–1138) között évtizedes hatalmi harc bontakozott ki. Zbigniewé volt Nagy-Lengyelország nagyobb része Gniezno központtal, Mazóvia és Kujávia; Bolesławé Kis-Lengyelország, Szilézia

és Nagy-Lengyelország egy része Poznań központtal. Bolesław Zbigniewtól kezdettől fogva függetlenítette magát, és szövetségeseit Kijevben és Magyarországon kereste. Zbigniew pedig Pomeránia katonai erejét akarta öccse ellen felhasználni. Zbigniew megvakítása után (1113) Bolesław egyedül uralkodott. Bolesław relatív függetlensége a császárságtól 1135-ben ért véget, amikor a csehekkel és a magyarokkal szembeni sikertelen katonai akcióit követően a merseburgi birodalmi gyűlésen kötelezte magát a 12 év alatt elmaradt hater ezer márka adó megfizetésére. Bolesław „végrendelete” 1138-tól rögzítette a lengyel területek széttagozottságát egészen a 14. század elejéig. Fiai közül hárman hagytak hátra utódokat, ennek megfelelően a Piast-dinasztiának három ága alakult ki: egy sziléziai, egy nagy-lengyelországi és egy kis-lengyelországi–mazóviai ág. 1138 és 1202 között, amíg egy is élt III. Bolesław fiai közül, valamelyik használta a *dux totius Poloniae* címet. Mieszkó Stary halála után (1202) az összlengyel törökvések helyett a részfejedelmek kerültek előtérbe, és a részek egyesítése nem volt reális célkitűzés.³²

A Kijevi Rusz területéről úgy kapunk képet, ha megnézzük, hogy például Vlagyimir fejedelemsége idején hová helyezte fiait. Vlagyimir a Kijev–Novgorod útvonalat saját fennhatósága alatt tartotta, de Novgorodban legidősebb fia (Viseszlav) volt a fejedelem. Halála után (1010) került oda a másodszületett Jaroszlav. Jaroszlav ezt megelőzően Rosztovban volt, 1010-ben fiatalabb testvére, Borisz váltotta fel. Turovban tartotta székhelyét Szvjatopolk, akinek az irányítása alá tartozott Pinszk és egy időre a drevljanok földje is. A drevljanok később Szvjatoszlav irányítása alá tartoztak. Gleb volt Muromban, Vszevolod a volhíniai Vlagyimirben, Msztyiszlav Tmutarakanyban, Szugyiszlav Pszkovban, Sztanyiszlav pedig Szmolenszkben. Csernyigov a nagyfejedelem „körzetéhez” tartozott.³³ Bölcs Jaroszlav „végrendelete” szerint a három legidősebb fiú tartotta uralma alatt a Rusz nagy részét: Izjaszlav Kijevet és Novgorodot Pszkovval együtt, valamint Turov-Pinszket,

³² Erre l. Rhode: *Kleine Geschichte Polens*, i. m. 21–37., 41–45.; *Szczur, Stanisław: Historia Polski średniowiecze*. Kraków, 2002. 131–161.

³³ PLDR I. 136.

a drevljanok földjét; Szvjatoszlavé Csernyigov és Tmutarakany; Vszevolodé Perejaszlavl és Rosztov-Szuzdal. Még két fiának juttatott területet, de a felsoroltakhoz képest jelentéktelenebbet. Igor kapta a volhíniai Vlagyimirt, Vjacseszlav pedig Szmolenszket.³⁴ A „triumvirátus” működése nem volt zökkenőmentes (1054–1073), majd felbomlott, és a rivalizáló fejedelmek között a steppei határvédelmet megszervező Vlagyimir Monomah (1113–1125) tudta a kijevi nagyfejedelmi hatalmat úgy megszervezni, hogy a Bölcs Jaroszlav-kori Ruszt uralma alatt tudhatta. Vlagyimir Monomah uralkodásának legitimitációját azonban már nem a *senioratus* rendjéhez kötötte, hanem a kijeviek „hívásához”, ami a korábbiakhoz képest újdonságot jelentett. Vlagyimir Monomah halála után azonban a Kijevi Rusz fokozatosan részekre hullott. A folyamat a 12. század hátralévő évtizedeiben zajlott. Novgorodban 1136-tól érvényesült a fejedelem „hívásának” gyakorlata, a délnyugati periférián az 1120-as évektől megszilárdult a dinasztia egyik ágának uralma, majd a volhíniai Vlagyimirral összekapcsolódva (1199), a délnyugati Rusz egyik erős részfejedelemsége jött létre. Ugyancsak az 1130-as évektől Rosztov-Szuzdal északnyugaton függetlenedett Kijevtől, Csernyigovnak pedig a steppei kapcsolatai erősödtek. Véleményünk szerint a 12. század végére a Kijevi Rusz *de facto* részfejedelemségekre hullott szét.³⁵

A 11–12. század folyamán a Kijevi Rusz területe lényegében nem növekedett. A 11. század végén a kunok megjelenésével területi veszteség érte, hiszen nagy valószínűséggel ekkor „veszett el” a Rusz fejedelmi számára Tmutarakany. Ugyancsak a 11. század végéhez köthető Polock „leszakadása”. Az 1097. évi ljubecsi gyűlés után³⁶ központjai stabilizálódtak. Rögzült a nyugati határ Kis-Lengyelország és Volhínia között, az északkeleti terjeszkedés során a Vlagyimir-Szuzdali fejedelmek a volgai bolgárokkal kerültek összeütközésbe. Az északi irányú kolonizációnak viszont semmi sem állta útját.

Magyarország esetében a 11. és a 12. századot a területiség helyzetét vizsgálva szét kell választanunk. A 11. században a belső migráció és a dukátus adta lehetőségek a Kárpát-medencén belüli terjeszkedéssel és hatalomszervezéssel jártak. A László-kori törvények olyan belső stabilitást eredményeztek, ami az expanzió azonnali megjelenését vonta maga után. László 1091-ben meghódította Szlavóniát és Horvátországot, ami azt jelentette, hogy az Árpádok politikai hatalma túllepott az egykori szállásterületeken. Ez a tendencia a 12. században folytatódott, Dalmácia került több alkalommal a magyar királyok fennhatóság alá, majd Rama. Végül III. Béla 1188–1189-ben a Kárpátoktól északkeletre is terjeszkedni próbált. Ugyanakkor az Árpádok országát ugyanúgy érte támadás a Német-Római Császárság részéről, mint a Přemyslek vagy Piastok országát, de a támadásokat a magyar hadak sikeresen visszaverték 1030-ban, 1051-ben, 1052-ben, 1079-ben és 1108-ban.³⁷ 1044-ben Orseolo Péter, 1063-ban Salamon uralma épült a német-római császár támogatására, de egyik sem hosszú ideig: az előbbi mindössze két évig, az utóbbi tizenegy évig tartott. A 12. században Bizánc részéről érték támadások Magyarországot: 1127–1129, 1149–1156, 1162–1167 között. Tényleges befolyásra a bizánci császár (Mánuel, 1143–1180) egyedül az utolsó alkalommal törekedett, amikor ellenkirályokat támogatott, és területi követelésekkel lépett fel. Az a területi veszteség, amely Magyarországot ekkor érte, átmeneti volt. Dalmácia és a Szerémség került rövid időre bizánci uralom alá, de ezeket a területeket III. Béla király 1180-ban visszaszerezte.³⁸

Összegzés

Az ezredfordulóra kiépült közép- és kelet-európai hatalmi központok mindegyike az „államszervező expanzió” lendületével próbált tovább terjeszkedni. Ezt lehetővé tették a még bizonytalan ha-

³⁴ Uo. 174.

³⁵ Franklin, Simon – Shepard, Jonathan: The Emergence of Rus' 750–1200. London, 1996. 245–278., 339–352., 365–371.; Font: Oroszország, Ukrajna, Rusz, i. m. 52–70.

³⁶ PI.DR I. 248.

³⁷ SRH II. 389–390.; I. 125., 346–351., 361–362.; Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986. 46–66.; Györffy: István király és műve, i. m. 309–315.

³⁸ Makk Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996. 212–214.

tárok, amelyek főleg a 11. század során többször módosultak. Az egy-egy dinasztia uralma alatt álló központok belső hatalomszervezési bizonytalanságai teremtettek lehetőséget a szomszédos nagyhatalmak beavatkozására. Cseh, lengyel és kijevi területen mindenütt sor került egy-egy ún. „végrendelet” megfogalmazására, amely az öröklés rendjét próbálta volna szabályozni – rövid távú megoldásokat eredményezve. Mindhárom területen a területi-hatalmi megosztásnak élt egy korábbi tradíciója, amelyet az ún. testamentumok konzerváltak. Úgy tűnik, Magyarország ebből a szempontból kivétel volt. Bár egy korábbi hatalommegosztó tradíció jeleivel itt is találkozunk (*ducatus*), de forrásaink azt mutatják, hogy nem kapcsolódott hozzá stabil területi hagyomány. A nagyhatalmak részéről Magyarországot is érték támadások, de

mind a 11. századi német, mind a 12. századi bizánci támadásokat sikerrel verte vissza; csak átmeneti területi veszteségeket könyvelhetett el, és a birodalmak tényleges politikai befolyása nagyon rövid időre korlátozódott. A bizánci katonai támadások a Kijevi Ruszt elkerülték, a 11. században inkább a Rusz fejedelmei léptek fel támadólag vele szemben, a Ruszt hódítás nem fenyegette, valódi veszélynek volt azonban kitéve a szomszédos steppei nomád népek (besenyők, kunok) részéről. Itt a határvédelem megszervezésével, majd egy sajátos *modus vivendi* kialakításával (egyik-másik fejedelemséggel katonai együttműködés és dinasztikus kapcsolatok alakultak ki) a Rusz sikerrel vette fel a harcot. A steppei támadások Magyarországot is elérték 1068-ban, 1091-ben.³⁹ Ezeket a támadásokat a magyar királyság ugyancsak visszaverte.

³⁹ SRH I. 366–370., 414–415.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

Servientes, sergaints: Katonai reformok a 12–13. századi Magyarországon és Európában

A hazai történeti kutatás elsősorban jogtörténeti és társadalomtörténeti szempontból sokoldalúan megközelítette és feldolgozta a szerviensréteg megszületésének és alakulásának problémáját, az újabb eredmények közül elsősorban Váczy Péternek¹, Mályusz Elemérnek², Bolla Ilonának³ és Zsoldos Attilának⁴ köszönhetően. Ladányi Erzsébetnek egy nem olyan régen megjelent gondolatébresztő tanulmánya hívta fel a figyelmet az 1200 körüli magyarországi hadügyi reformok lehetséges francia földi kapcsolataira.⁵

Jelen munkánkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy a sajátosan magyar terminológiával rendelkező, sajátosan magyar fejleménynek tűnő magyar hadszervezet rendelkezhetett-e további európai párhuzamokkal: nevezetesen a királyi szerviensréteg magyarországi megjelenése mögött érdemes-e s jogosult-e európai párhuzamokat keresni.⁶ Írásunk címe alapján véleményünk általában sejthető, még ha a hatás, a mintaadó terület természetesen nem is szűkíthető le egy szűkebben vett európai országra. A 12. századtól kezdve a hadjáratokban és az elbeszélő forrásokban a királyi szerviensek varázsütésszerűen tűnnek fel Angliában, Dél-Itáliában és Sziciliában, Franciaországban, Németalföldön.

A nemzetközi hadtörténelmi szakirodalom általában különbséget tesz a szerviens (*serviens*) szó fegyverhordozó (*armiger*, *armiger juvenis*) és hadi szolgálatra kötelezett vazallus jelentése között. Ez utóbbi jelentésben a *militis* mellett mint a lovagi kontingensek kiegészítő, kiegészítő eleme már igen korán, a 12. században feltűnik. A terminus földrajzi elterjedtsége és időbeli kiterjedése miatt a genesis pontos meghatározására nincs mód, de talán szükség sincs arra. Előfordul gyalogos és lovas jelentésben egyaránt, noha a 12. század végére már túlnyomórészt lovasokkal (*servientes equites*) találkozunk.⁷

Sziciliában és Dél-Itáliában a *Catalogus Baronum* tájékoztat 1167–1168-ban a szerviensekről, ahol 8500 lovaghoz 11 ezer szerviens tartozott. Az utóbbiak eredetileg nem voltak a hűbértörök alapján megjelenésre kötelezve, hanem a nagyobb hadjáratokhoz a kiegészítő létszámot (*augmentum*) biztosították.⁸ Fegyverzetüket vagy éppen lovon, gyalogosan teljesített szolgálatukat illetően bizonytalanságban maradunk.

A szerviensek Angliában *sergeant*, *military sergeant* formában már a 12. század eleje óta jelen vannak a hadszervezetben. Jogállásuk a lovagi hűbértörökhez képest (*knight tenure*) jogi szem-

¹ Váczy Péter: A királyi szerviensek és a patrimoniális királyság. I. 2. rész. Századok, 61–62. (1927–28) 243–260, 351–414.

² Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 76. (1942) 272–305., 407–434.

³ Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Sajtó alá rendezte Ladányi Erzsébet. Bp., 1998. Első kiad.: A jogilag egységes jobbágyságtól kialakulása Magyarországon. Bp., 1983.

⁴ Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp., 1999.

⁵ Ladányi Erzsébet: Sopron és a normandiai katonai kommunák. Hadtörténelmi Közlemények. 109. (1996) 1., 3–10.; és szélesebb kitérítéssel ugyanarról: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. Bp., 1996 (Studia theologica Budapestinensia 15.); Kristó Gyula: Francia államkormányzati hatások Magyarországon a 13. század elején. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 80. születésnapjára. Szerk. Ornos Mária. Bp., 2003. 55–60.

⁶ Erre tettek kísérletet, amikor a német miniszteriálisokkal állították párhuzamba őket. Vö. Erdélyi László véleményére utal, azt cáfolva Váczy Péter: Királyi szerviensek, i. m. 245.

⁷ Lutz Fenske: Der Knappe: Erziehung und Funktion. In: Josef Fleckenstein (Hg.): Curialitas. Studien zu Grundfragen der höfisch-ritterlichen Kultur. Göttingen, 1990. 101–103.

⁸ Catalogus Baronum. Ed. F. Jamison. Roma, 1972.; D. Matthew: The Norman Kingdom of Sicily. Cambridge, 1992. 256–257. Idézi Michael Prestwich: Armies and warfare in the Middle Ages. The English Experience. New Haven–London, 1996. 16–17.

pontból kevésbé rangosnak számított. Warren Hollister úgy véli, hogy a *sergeants* hibrid réteg volt, és az ebbe tartozók földbirtokuk fejében minden szolgálatra kötelezhetőek voltak.⁹ Szerviensek elnevezéssel illették a hadseregben szolgáló *sergeants*okat éppúgy, mint a zsoldosokat. Annak ellenére, hogy a szerviensek birtok (*sergeantry tenure*) a 12. század végéig királyi adminisztráció útján, az már korábban is meglévő szolgálatokat és kötelezettségeket ölelt fel. Angliában a legkorábbi, egyértelműen katonai előfordulás a 12. század első felére tehető. Elsőként az I. Henrik uralkodása alatt íródott *Descriptio militum* (1113–1120) említi a terminust, de a század végéig az elnevezés nem tekinthető különösképpen elterjedtnek. A kapcsolat lényegét jogi szempontból Hollister abban látja, hogy e kötelezettség kevésbé közjogi, mint inkább magánszerződéses természetű (*private contract*). Minden arra mutat, hogy csak a királynak tartoztak szolgálattal, s csak abban az esetben, ha az uralkodó személyesen is megjelent a hadjáratban.¹⁰

Franciaországban hasonlóképpen már a 12. században a szerviensek nyomaira bukkanunk. Fülöp Ágost francia király katonai reformjának fontos részét képezte a szerviensek hadkötelezettségének írásban való rögzítése, amiről mindmáig tanúskodik az 1194-ben kelt ún. *Prisia servientium*. Német nyelvterületen is megjelenik a fogalom, mégpedig francia kölcsönszóként. Így találjuk meg a 12. század végén Heinrich von Veldekenél, vagy éppen VI. Henrik császár egyik 1195-ös levelében *sarganti* formában, valamint az 1197-es évnél a *Chronica regia Coloniensis* lapjain.¹¹

Már Fenske utalt arra, hogy a szerviensek terminus értelmezése szempontjából a *Chronicon Hanoniense* a legtanulságosabb forrásunk.¹² A szerviensek fegyverzetére használt jelzők

igen hasonlóak a magyarországi forrásokéhoz. Az 1181. évnél azt olvassuk, hogy V. Balduin, Hennegau grófja 220 lovaggal (*militēs*) és 110 szerviensevel (*servientes equites loricati*) vonul hadba. A szerviensek esetében a fegyverzet nyilván azért van megadva, mert az ő esetükben nem egyértelmű, hogy lovasról vagy gyalogostól, nehéz- vagy könnyűfegyverzetű katonáról van szó. A krónikában az 1187-es évnél maga a francia király vonul Oroszlánszívű Richárd megsegítésére. Csapatában tíz válogatott lovagot (*militēs electi*) és nyolcvan szervienseket (*servientes equites loricati*) találunk. Más esetekben, mint pl. az 1171-es évnél arról olvashatunk, hogy Balduin 300 lovaggal és ugyanannyi szerviensevel (*cum servientibus equitibus*) vonul hadba. Az 1172-es évnél olvasható leírásnak az az érdekessége, hogy megkülönbözteti a lovasokat a gyalogosoktól. Itt 340 lovag, ugyanannyi páncélos szerviensek, valamint 1500 válogatott gyalogos (*cum clientibus peditibus electis*) található. A krónika kiadója az előfordulás kapcsán valószínűsíti, hogy a *cliens* a szerviensek szinonimájának tekinthető.

A már említett 1181-es évnél a Hennegau grófja által vezetett 100 lovag és ugyanannyi páncélos lovas szerviensek a saját költségén szállt hadba (*in propriis expensis suis*), amellel még gyalogos szervienseket is említenek.¹³ A *cliens* és *homo* megnevezésű gyalogosoknál azonban felmerülhet a kétség, hogy valóban hűbéres kötelezettséggel terhelt szerviensekről van-e szó. Az 1194-es évnél egy seregben 400 lovag, ugyanannyi lovas *cliens* mellett, nyilván túlzással, 20 ezer gyalogos *cliens*ről történik említés (209. fej.), sőt 1195-ben (217. fej.) 500 lovag és ugyanannyi lovas szerviensek mellett 40 ezer gyalogostól. Edouard Audoin is úgy véli, hogy a szerviensek a lovagoktól elkülönült csapatot alkottak, még ha

⁹ A lehetséges különleges szolgálatok szép példáira *Prestwich* hívta fel a figyelmet: *Armies*, i. m. 67.

¹⁰ C. Warren Hollister: *The Military Organization of Norman England*. Oxford, 1965. 129–133.

¹¹ Összefoglalóan I. David Nicolle: *Medieval Warfare. Source Book. Warfare in Western Christendom*. London, 1999. 118.

¹² Fenske: *Der Knappe*, i. m. 103. Hivatkozott krónika: *La chronique de Gislebert de Mons*. Ed. Léon Vanderkindere. Bruxelles, 1904. (Recueil de textes pour servir à l'étude de l'histoire de Belgique). Létszámadataira utal *John W. Baldwin: The Government of Philip August. Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*. Berkeley–Los Angeles–London, 1986. 280. Vö. J. F. Verbruggen: *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages*. Amsterdam–New York–Oxford, 1977. 69.

¹³ A krónikában említett példák: *serviensre* 240., 155. fej.; *serviens equitustra*: 103., 65. fej.; 111., 71. fej.; 136., 99. fej.; 240., 155. fej.; 294., 209. fej.; (kétszer, 302., 217. fej.); *serviens equitus loricatustra*: 111., 71. fej.; 136., 99. fej.; 197., 131. fej.; *serviens peditustra*: 111., 71. fej.; 136., 99. fej.; 294., 209. fej. kétszer; *cliens equitustra*: 295., 209. fej.

az egykorú források sokszor egybe is mossák őket a fegyverhordozókkal (*famuli, satellites clientes*). A szerviensek a csatában a lovagokénál lényegesen gyengébb fegyverzetet viseltek, de azok nyilván vonzó és követendő példaként álltak előttük. Ennek eredménye lett, hogy fegyverzetük sokban közelített a lovagokéhoz, amit az idézett páncélos lovas megjelölés is jól mutat.¹⁴ Így jegyezheti meg Gislebert az 1187-es évnél, hogy a szerviensek közül sokan páncéllal borított lovakon jelentek meg, a lovagok példáját követve.¹⁵ Nagy részük, a kevésbé tehetősek biztosan könnyűfegyverzetben jelenhettek meg a csatatercken. Őket lehet a Bouvines-nél említett *equites levis armature* kifejezés mögött sejtetni, miként a háromezernyi lovas *clientes* mögött is, akikre egyébként a csatát megelőzően, majd a végén is fontos taktikai feladat hárul. A fegyverzetbeli különbséget azonban a szolgálatért kapott fizetség is tükrözte. Geoffroi de Villeharduin híres krónikája szerint a zsákmányból a lovas szervienseknek fele, a gyalogos szervienseknek pedig negyedakkora rész jutott, mint a lovagoknak. Napi zsoldjuk hozzávetőlegesen a felénél is kevesebb volt.¹⁶ A zsoldfizetést illetően az angol adatok is hasonló képet festenek. I. Richárd alatt a lovagok napi 1 shillinget (s) kaptak, a lovas és páncélinges szerviensek 6 pennyt (d), az egy lóval, de páncéling nélküli szerviens 4 pennyt, a gyalogos szerviens 2 pennyt. 1200-ban a fizetési lista alapján 160 szervienst alkalmaztak, közülük 105 három lóval, a többiek két lóval jelentek meg.¹⁷

A már említett francia *Prisia servientiumban* a szervienskontingenseket a király a városoktól

és apátságoktól követelte meg.¹⁸ Az így kiállított szerviensek három hónapig voltak szolgálatra kötelezettek, s bizonyos fizetséget is kaptak. Az oklevelek mindenesetre egyedül Tournai város esetében igazolják vissza a *Prisia* adatait, azaz a valóság itt egyezik meg az elvárásokkal. Eszerint 300 jól felfegyverzett gyalogos katonát kellett a városnak a királyi seregbe küldeni. Könnyen lehet, hogy Fülöp Ágostnak a reformok kialakításában mintául szolgált a II. Henrik angol király által 1181-ben kiadott *Assize of Arms*, de ettől függetlenül is ráébredhetett a hadi szolgálat tökéletesítésének a szükségességére.¹⁹

A korban már általános, hogy a lovagok képtelenek teljesíteni a korábban rájuk szabott magas kontingensnormát. Jellemző, hogy a bouvines-i csatmezőre Vexinből és Normandiából 847 hadi szolgálatra kötelezett lovagból 158 érkezett meg.²⁰ Nyilván ez a jelenség húzódik meg a seregek szerkezetében bekövetkezett változások mögött. Így például 1202–1203-ban Normandiában a francia csapatoknál kifizetett summán belül a lovagok kaptak 9512 párizsi livres-t, a lovas szerviensek 4014 livres-t, a gyalogos szerviensek pedig 10 092 livres-t. Ha az összegeket harcosokra számoljuk át, akkor hozzávetőleg 257 lovagot, 245 lovas szervienst és 1608 gyalogos szervienst kapunk.²¹

Georges Duby és Philippe Contamine egyaránt úgy vélik, hogy a szervienseket az egyszerű társadalmi elemek közül származóknak kell tartani. Miként találóan megfogalmazták: *des auxiliaires tirés du peuple, mais que les princes, pour être mieux servis, ont initié à l'équitation*.²² A *Philippide*-ben is (XI, vv. 53–60., 77., 85., 87)

¹⁴ Edouard Audouin: *Essai sur l'armée royale au temps de Philippe August*. Paris, 1913. 55–65.

¹⁵ La chronique de Gislebert, i. m. 197., 131. fejt.: *Armatis equidem universis, homines comitis Hanoniensis ad videndum decentes erant, cum omnes milites eius... equos ferreis cooperturis ornatos haberent. De servientibus autem plures equos ferro coopertos habebant, armati ut milites...*

¹⁶ Philippe Contamine: *L'armée de Philippe August*. In: *La France de Philippe August. Le temps des mutations*. Ed. Robert-Henri Bautier. Paris, 1982. 583–585.

¹⁷ Prestwich: *Armies*, i. m. 17.

¹⁸ Susan Jeane Kupper: *Town and Crown: Philip August and the Towns of France*. Diss. The John Hopkins University, 1976, 195–202. és Baldwin: *Government*, i. m. 168–175. L. még Verbruggen: *The Art of Warfare*, i. m. 142–143. és Philippe Contamine (ed.): *Histoire militaire de la France. I. Des origines à 1715*. Paris, 1992. 89–91.

¹⁹ Ez utóbbira I. Hollister: *The Military Organization*, i. m. 258–259. Az ország haderejét négy részre osztja, s meghatározza az egyes csoportok számára szükséges fegyverzetet. Így például a lovagoknak páncéling, pajzs, lándzsa birtoklását.

²⁰ Baldwin: *The Government*, i. m. 291.

²¹ Baldwin: *The Government*, i. m. 168–170. Figyelemre méltó a lovas számszerijászok (71 fő), a gyalogos számszerijászok (101 fő), 300 főnyi zsoldos, valamint az aknászok, hadmérnökök és mesteremberek csapata.

²² Contamine: *L'armée*, i. m. 584., idézi Duby-t is. Összefoglalóan Ph. Contamine: *War in the Middle Ages*. Oxford, 1984.

a népből származóknak mondják a szervienseket az *alumni plebis* kifejezéssel. A katonai szerepváltozás együtt járt azzal, hogy a szerviensek maguk is birtokosává váltak kisebb hűbéreknek. Contamine találó példákat hoz arra, amikor a *serviens noster* birtokot nyer a királytól, vagy a csatában *miles*hez méltó bátorságukat emlegetik fel. Bizonyos, hogy az elszegényedő, már csak kis birtokkal rendelkező nemeseket, köztük városiakat is közöttük kell látni, akik ekkora a lovak és a fegyverzet megvételére már nem voltak képesek, nem tudták fedezni a hadba vonulás költségeit. Az egykorú források is nagyfokú társadalmi polarizációtól tanúskodnak, ahol az egyik várkerületből 29 lovag mellett már majdnem még egyszer annyi elszegényedett, *domicellinek* nevezetről lehet olvasni. Az egykorú leírások ellentmondásosságát jól magyarázhatja eltérő társadalmi háttérük, amiben talán a szerény vagyoni helyzet a jellemző. A vagyonosabb, feltörekvő rész azonban igyekezett szokásaiban, viselkedésében és fegyverzetében a lovagokhoz hasonulni, és azokat megközelíteni.

A korban nemcsak magyar sajtáságnak tekinthető, hogy a hadsereg-szervezet hagyományos struktúrái felbomlanak, a korábbi kötelezettségeket a nemesek és lovagok nem tudják teljesíteni. A korábbi példák mellett M. Prestwich további találó esetekkel szemlélteti a megváltozott angliai helyzetet. 1210-ben Geoffrey Fitzpeter tíz lovagot állított ki, s nem 98-at, mint illett volna. Gilbert de Gaunt pedig hatot állított 68 helyett. Vagy éppen 1214-ben Devon grófja a poitou-i hadjáratban 89 helyett 20 lovaggal vett részt. A következmény a kötelezettségek drasztikus csökkentése lett, aminek a Magna Chartában is nyoma maradt: „a lovagi hűbérek nem sújthatók a teljesíthetőnél nagyobb teherrel”. Winchester grófja esetében például 60 helyett három és fél maradt, Savoy Péter esetében 140 helyett 5. Ez végletes módon hatott a hadsereg összetételére, 1300-ban 40 lovag és 355 szerviens jelent meg a caerlaverocki hadjáratban, 1303-ban 15 lovag és 267 szerviens.²³ A hadsereg-szervezési kihívás természetesen teljesen más társadalmi környezetben zajlott le a nyugat-európai államokban, mint Magyarországon, de kiváló okuk közel hasonló lehetett: a megnövekedett

terhekkel járó katonaillesztést, illetve a személy szerinti hadba vonulást a társadalmi pozícióit tekintve megerősödött arisztokrácia és a polarizáció miatt elszegényedett nemesek nem voltak hajlandók, illetve képesek teljesíteni. Az uralkodók olyan megoldást kerestek, amivel a hadakozásra képeseket részvételre tudták ösztönözni, még azon az áron is, ha ezért külön fizetségben részesülnek, illetve fegyverzetük az elvárttól el is maradt. Magyarországon az udvar a két folyamatot össze kívánta kapcsolni: a királyi vármegyék hanyatlásával, a megyei csapatok mobilizálási problémáival szembeállítva stabilizálni akarta a részvevők számát, ugyanakkor a jobban használható fegyverzet terjedését, legalábbis a fegyverzet minőségének és összetételének javulását is elő kívánta segíteni.

Az új rendszer itt is, ott is átmenetinek bizonyult. Nyugaton a zsoldosok arányának növekedése hozott újabb fordulatot, míg Magyarországon a királyi hatalom hanyatlásával a szerviensek tömegei a királyi hatalommal szemben érdekeiket már az 1222-es Aranybullában próbálták érvényesíteni, majd nagy számban a magán tartományúri seregekhez csatlakoztak. Mindenesetre a 13. század első felében uralkodó királyoknak, különösen II. Andrásnak és IV. Bélának személyes felelősségét némileg csökkentette az összeurópai jelenség felismerése és figyelembevétele. Sőt, éppen ellenkezőleg, úgy véljük, hogy naprakészen és az európai gyakorlatnak megfelelően reagáltak egy olyan hadkiegészítési, mozgósítási és fegyverzetbeli kihívásra, amely a nyugati hadseregeket is megrengette. Magyarország számára a tragikumot az jelentette, hogy az átalakulás közben kellett megküzdeni az akkori világ legféltettebb seregével: a tatárokkal. A szerviensek hadakozásba való bevonásának részletei a közös megnevezés ellenére természetesen gyökeresen különböztek az egyes országok eltérő jogi és társadalmi viszonyainak következtében. A közös talán annyi, hogy a hadügyi krízist a királyok a saját személyükhöz közvetlenebbül kapcsolódó, a királyi zászló alatt *per se et personaliter* hadba vonuló, nekik szolgáló (*serviens*) katonáskodó réteggel próbálták megoldani. Annak valószínű

²³ Prestwich: *Annie*, i. m. 67–73.

ismeretében talán leginkább a francia példát követték, a társadalmi és anyagi emelkedéssel kecsegtetett réteg mobilizálásával. Amennyiben feltevésünk megállja a helyét, akkor nyilván a 13. századi eleji magyarországi társadalmi folyamatoknak is sikerült egy újabb aspektusára

felhívni a figyelmet. A hadtörténeti elemzések szempontjából pedig a korábban egyoldalúan s túlértékelve hangsúlyozott „nehézfegyverzeti” reformnak egy árnyaltabb, azt inkább kiegészítő reformtörekvés kereteit lehet a külföldi példák alapján megrajzolni.

A „Prédikátorok Rendjének” európai kolostoralapításai és a domonkos rendi kolostortemplomok patrocíniumai a 13. században

Előtanulmány*

Szent Domonkos (1175 k.–1221) Kasztíliaiban, a Burgostól délre eső Caleruega városkában született, nemesi családból. Hétéves korától nagybátyja nevelte, aki Gumiel d'Izanban volt esperes. 1184-től Palencia székesegyházi iskolájában folytatott teológiai tanulmányokat, majd pappá szentelték. 1199-ben Diego d'Acebes, az 1150 táján megreformált, Szent Ágoston szabályait követő osmai székeskáptalan perjelének meghívására a szabályozott életű kanonok szerzetébe lépett. A Ducro-parti, kasztíliai városban, Osmában kezdte meg Ágoston-rendi kanonokként lelkipásztori és igehirdetői tevékenységét, s hamarosan, 1201-ben a székeskáptalan alperjele lett, miközben pártfogóját, Diego d'Acebet ugyanezen évben osmai püspökké választották. A püspök és kísérelője, Domonkos külföldi megbízatásai során szembesültek a francia és német területeken viruló eretnekmozgalmakkal. A térítőtevékenységük jóváhagyásáért Rómát felkereső Diegót és Domonkost III. Ince pápa Dél-Franciaországba küldte az ottani központjukról, Albi városáról albingenseknek nevezett katar eretnek megterítésére.¹ A területre igyekvő püspök és társa 1206 nyarán Montpellier-nél találkozott három ciszterci szerzetessel, akik

pápai legátusként sikertelenül próbálkoztak az eretnek terítésével. Csatlakozásuk után új módszert ajánlottak nekik az eretnkség leküzdésére: gyalog vándoroltak helységről helysére, kolduással tartották fenn magukat, prédikáltak, és hitvitákban igyekeztek az eretnek tanokat visszaszorítani. Egyetlen támaszpontjuk a Prouille-ban, a Szent Szűz temploma mellett az elszegényedett, eretnek között kóborló nemesi származású nők befogadására általuk 1206 végén létesített kolostor volt.² III. Ince pápa 1206 végén elismerését fejezte ki a *Sancta praedictio* küldetéséről. Az egyházmegyéjébe visszatért Diego püspök 1207 végén bekövetkezett halála után Domonkos tovább folytatta vándorútját az eretnek tanoktól leginkább fertőzött Languedoc tartományban. A „prédikáció művének alázatos szolgája” kis csapatot gyűjtve maga köré a III. Ince pápa által – a pápai legátus meggyilkolása után – az eretnek és világi támogatóik ellen meghirdetett keresztes háború borzalmai közepette gyakorolta az „apostoli életmódot”, hirdette az Evangéliumot, s próbált békét teremteni. Több mint nyolcéves vándorlásának tapasztalatai győzték meg arról, hogy azokat a károkat, melyeket a „nem igaz” vagy csak egy-

* A tanulmány a kutatás jelen fázisában a téma vázlatos bemutatására vállalkozik. A részletes, táblázatokkal és térképekkel történő, a várostopográfiákat is hasznosító feldolgozás további feltáró munkát és nagyobb terjedelmű ismertetést igényel.

¹ A katarok valószínűleg a Balkánon létrejött, később főként Észak-Itáliában és Dél-Franciaországban elterjedt középkori aszketikus és gnosztikus dualista szekta tagjai voltak. A kataroknak dél-franciaországi központjukban, Albi városában működő egyik ágát nevezték a városról albingenseknek. Az eretnekmozgalmakra vonatkozó irodalmat ld. *Kulesár Zsuzsanna*: Eretnekmozgalmak a XI–XIV. században. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 22. Bp., 1964.; *Grundmann, H.*: Bibliographie zur Ketzergeschichte des Mittelalters (1900–1966). Sussidi Enidii 20. Róma, 1967. 33–41.; *Grundmann, H.*: Religiöse Bewegung im Mittelalter. Berlin, 1953². Angol fordítása: Religious Movements in the Middle Ages. London, 1995.; *Klaniczay Gábor*: Az eretnkség Toulouse-ban 1150 és 1250 között. In: Emlékkönyv Székely György 65. születésnapjára. Szerk. Sz. Jónás Ilona. Kézirat gyanánt. Bp., 1989. 26–50.; *Klaniczay Gábor*: A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok. Bp., 1990. 133–163., 346–354.

² *Szászországi Boldog Jordán O. P.*: Könyvecske a Prédikátorok Rendjének kezdeteiről. Ford. Deák V. Hedvig O. P. Bp., 1995. 5–12.; Domonkos: Isten igéjének hirdetése. Szerkesztette és bevezette: Koudelka, V. J., O. P. Bp., 1992. 14–15. (a továbbiakban: *Koudelka, V. J.*); *Balics Lajos*: A római katolikus egyház története Magyarországon II. köt. II. rész. Bp., 1890. 344.; *Hermann Egyed*: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München. 1983. 82–84.; *Puskely Mária*: Keresztény szerzetesség. Történelmi Kalauz I II. Bp., 1995. I. 222–226., 835; *Himmebusch, W. A., O. P.*: The History of the Dominican Order. Origins and Growth to 1500. New York, 1973. Volume I. 25–27., 30., 97–99.

oldalúan hangoztatott tanok, az egyház elavult strukturái és a klérus erkölesi süllyedése okoztak, csak egy – a kihívásokra választ adni tudó –, újfajta szellemiségű szerzetesrend létrehozásával lehet felszámolni. Törekvésében több magas rangú egyházi vezető, bíboros és püspök támogatása mellett III. Ince pápa és utóda, III. Honorius rendelkezései segítették. 1215 tavaszán Fulco toulouse-i püspök engedélyezte Domonkosnak és társainak, hogy az egyházmegyén belül rendet alapítsanak, s egyik társuk, Pierre Seila püspöki segítséggel megvásárolt házában letelepedjenek.³ A rendalapítással azonban ekkortájt óvatosan kellett bánni, mert az eretnekmozgalmak ellen gyors ütemben alakuló, új rendek sorra kudarcot vallottak, s ezért a IV. lateráni zsinat olyan kánont készített elő, amely újabb regulák, azaz új rendek formálódását megtiltotta volna. III. Ince pápa ezért az 1215 nyarán – rendje jóváhagyásának elnyerésére – Rómába, a zsinatra érkező Domonkosnak azt javasolta, hogy a rendalapításhoz az egyházban már kipróbált regulát válasszon, s így már nem lesz akadálya, hogy azt hivatalosan is elismerjék. A Toulouse-ba visszatérő Domonkos társaival a korban számos közösségre termékenyen ható Szent Ágoston-féle regulát választotta, amely szerint már korábban Ágoston-rendi kanonokként élt és tevékenykedett, s melynek általános részeit kiegészítve meg tudták határozni az új rend céljait. Mikor Domonkos 1216-ban ismét Rómába ment ennek engedélyezéséért, már III. Honorius ült Szent Péter trónján. Közben Fulco püspök és káptalanja Toulouse-ban a Saint Romain-kápolnát és az egyházmegyei tizedek egy részét a szerzeteseknek adományozta. E kápolna körül épült fel a rend első kolostora, melynek példájára és mintájára készültek a későbbiek.⁴ Saját templomukat itt csak 1230-ban kezdték építeni Szent Jakab tiszteletére, addig kolostorukat Saint Romainnak nevezték.⁵ III. Honorius 1216 decemberében a Toulouse-ban megalakult Saint Romain közösségnek az ágostoni regula szerinti

kanonoki életmódját jóváhagyta, és oltalmába fogadta. Ez azonban még kevés volt az új rend létrejöttéhez. Domonkos kitartó és céltudatos fáradozással elérte, hogy a pápával elismertesse rendjének egyetemes voltát és az apostoli életvitelből eredő, bárhol végezhető prédikálást. Az 1217. január 21-i keletkezéssel kiadott pápai bulla még csak a toulouse-i terület prédikátorainak rendelte el, hogy törekedjenek „egyre jobban Isten igéjét hirdetni”, és teljesítsék „az Evangélium hirdetőjének feladatát”, de az 1218. február 11-én keletkezett bulla már felhatalmazást adott a rendnek arra, hogy tagjai az egész földkerekségen prédikáljanak, és az új közösséget a „Prédikátorok Rendje” névvel illette.⁶ Szent Domonkos a kor kívánalmai szerint alakította át a hagyományos szerzetesi életet, amely ezután már nemcsak a kolostorokban zajlott, mert a prédikátor szerzetesek rendjük célja, a hittérítés és az igehirdetés érdekében elhagyhatták annak falait. A rend az apostoli életmód követelményeinek megfelelően a Bolognában 1220-ban rendezett első általános káptalanán lemondott mindennemű biztos jövedelemről, így nemcsak az egyes testvéreknek, a vándorprédikátoroknak kellett kéregetésből és adományokból megélniük, hanem a konventeknek is. Ez megélhetésüket – főleg a kezdeti időkben – nagyon megnehezítette, a rend feladatának teljesítését azonban megkönnyítette, mivel a közösséget nem kötötte le és nem tette zárttá a birtokok kezelése. Az általános káptalanon született rendi alkotmány külön fejezeteket szentelt a tanulmányoknak, a prédikációnak, az aszkézisnek és a közösségi élet szabályainak. A rend felépítésében a régi szerzetesrendekétől lényegesen különböző struktúrát kapott. A rendtagok – engedelmisségi fogadalmuk révén – nem az egyes konventek vezetőihez, hanem a rendfőnökhöz tartoztak, ami a prédikátorok rendjét nemzetközivé és nagyon mozgékonyá tette. A törvényhozó hatalmat a legfelső kormányzó szerv, az általános káptalan gyakorolta, mely kez-

³ *Analecta sacri Ordinis Fratrum Praedicatorum seu vetera ordinis monumenta I–II.* Ed. Frühwirt, A., O. P. Romae, 1893–1895. I. 330. (a továbbiakban: *Analecta I–II.*)

⁴ *Analecta I.* 330.; *Scriptores Ordinis Praedicatorum recensiti* Quetif, J. et Echard, J. t. I. Paris, 1719. 13. (a továbbiakban: *Scriptores*); *Analecta I.* 352., 386., 406.; *Hinnebusch, W. A., O. P.* i. m. 39–47.

⁵ *Scriptores* 13.; *Prim, M.*: La première église des frères prêcheurs de Toulouse, d'après les fouilles. *Ann Midi* (1955) 5–18.; *Wolf, P.*: Histoire de Toulouse. Toulouse, 1974. 119–123., 125., 140–144.

⁶ *Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum.* t. I. Ed. Ripoll, T. Romae, 1730. 4. No. 2–3. (a továbbiakban: *Bullarium*)

detben évenként ülésezett, felváltva Bolognában és Párizsban, 1240-től azonban már más nagyobb városokban is 2–4 éves időközökben. Az általános káptalanon a határozatokat a rendfőnök, valamint a rend legkiemelkedőbb tagjaiból álló, illetve a provinciákból delegált defínitorok (diffinitorok) hozták, ez utóbbiak száma a 13. század közepén 12 volt. A rendfőnök választását a rend elektorai bonyolították az erre kijelölt általános káptalanon, ahol ilyenkor az elektori testületet a provinciális perjelek és a provinciák két reprezentáns tagja alkották, bár a kisebb provinciák kezdetben csak egy tagot küldhettek. Így 1241 után 36 elektora volt a rendnek, számuk később, a tartományok gyarapodásával tovább növekedett. Az általános káptalan megváltoztathatta a rend alapszabályzatát, ellenőrizhette és leválthatta a rend bármelyik előjáróját, akár magát a rendfőnököt is, aki – mint láttuk – választással került tisztségébe. A rendfőnök megbízatása élethossziglan tartott, ha csak nem mondott le, vagy valamilyen súlyos okból nem mozdították el. A néhány év alatt kialakuló központi irányítású, de demokratikus szervezeti keretek szintén a rend mobilitását szolgálták.⁷

Domonkos azonban már az ő elképzelései és indítatása nyomán kifejlődő struktúra kialakulása előtt, az első pápai engedély alapján szétküldte társait, hogy rendjét kiterjessze. Zseniális szervezéssel először Párizsba küldte többségüket, hogy az egyetemi városban ismertessék rendjüket, s ugyanakkor teológiai előadásokat hallgassanak. Később Bolognába, a másik igen népszerű egyetemi városba is irányított rendtagokat. Ezzel nemcsak képzésüket biztosította, hanem hatásukra számos nemzet ott tanuló fiaiból nyert meg rendje számára tanult és képzett igehirdetőket, akik azután saját hazájukban honosították meg a rendet. Mindkét városban maga is többször megfordult, s prédikációi hatására szintén sokan tették le kezébe a fogadalmat. A rend *mirabili ubertate conventus Praedicatorum brevi tempore ingentique numero*

terjedt.⁸ A rendtársak Domonkos útmutatásai alapján a nagy központokat keresték fel kolostoralapítási szándékkal s a pápa teljhatalmú megbízásával, mely az egyházmegyei vezetők hatáskörébe tartozó pasztorációs tevékenységüket támogatta a püspököknél. Az „ajánló bullák” több mint harminc példánya maradt meg Európa-szerte Sziciliától Észak-Németországig és Spanyolországtól Lengyelországig.⁹ Bár sok helyen csak küzdelmek árán és fokozatosan tudott a rend megtelepedni, a felelősségteljes püspökök hamar felismerték, hogy kevésbé képzett papságukra jótékony hatással vannak a segítségükkel megalakuló házak, majd konventek iskolázott tagjai. A szerzetesek elsősorban az eretnek tanokkal fertőzött városi szegények körében hirdették az Igét, ezért házaik mindig a városokban s először többnyire azok peremén találhatók, annyira, hogy sokszor kolostoruk elhelyezkedéséből az akkori városhatárokra is lehet következtetni. A megalakult renház konventté – az általános káptalan vagy a tartományi káptalan engedélyével – csak akkor válhatott, ha benne legalább 12 szerzetes, köztük 10 pap élt és működött. 1221-re már mintegy 25–30 kolostor létesült különböző országokban. Az egyes házakat, illetve konventeket úgynevezett provinciákba, azaz tartományokba osztották, amelyek élén a tartományi perjel állt, s a tartományi káptalanok hoztak határozatokat a területükhöz tartozó kolostorok ügyeiben. Bernardus Guidonis, a 14. század elején alkotó (†1331) rendtörténész szerint az egyes provinciák kialakítása már 1220-ban megtörtént, mások ezt az 1221-ben Bolognában összeült második általános káptalanhoz kapták. A tartományokra osztás – a rend sajátos céljának megfelelően – nem az állami és egyházmegyei határok, hanem az egyes nagyobb etnikai régiók szerint történt. Így fordulhatott elő, hogy az Ibériai-, azaz a Pireneusi-félsziget egy Hispánia provinciát kapott, holott több államból állt, vagy hogy a Német-római Birodalom két városa, Lyon és Metz

⁷ Acta Capitulum Generalium Ordinis Praedicatorum I-II. (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica III-IV.) Ed. Reichert, B. M., O. P. Romae, 1898-1899. I. 1-2.; Cronica Ordinis Praedicatorum ab anno 1170. usque ad 1333. (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica II/1.) Ed. Reichert, B. M., O. P. Romae, 1897. 23-36. (a továbbiakban: Acta Capitulum Generalium I-II.); *Wulz, A., O. P.: Compendium historiae Ordinis Praedicatorum.* Romae, 1930. 72-98.; *Hinnebusch, W. A., O. P.: i. m.* 80-87., 128-133., 169-250.

⁸ *Analecta* I. 192.

⁹ *Koudelka, V. J., O. P.: i. m.* 46.

is a francia provinciához tartozott, az itáliai félsziget Német-római Birodalomhoz tartozó északi részének domonkos kolostorai viszont külön, a Lombardiának nevezett provinciában egyesültek. Az évszázadok során a rend növekedésével és a már kialakult tartományok felosztásával természetesen egyre több provincia keletkezett, de a 13. század húszas éveinek végéig nyolcat állítottak fel. Ezek földrajzi elhelyezkedése két vonallal köthető össze: az első Hispániától a gall részeket át délre és északra vezetett, majd a hegyeken innen ösztartva Lombardián keresztül tartott a központi itáliai régióhoz, a másik a magyar korona alá tartozó területekről indult ki, s a nagy területet átfogó német részeket át a brit szigetekig terjedt.¹⁰

A 13. századi Franciaországot a közlekedés, a kereskedelem és a városok szakadatlan fejlődése jellemezte, valamint a királyi hatalom fokozatos kiterjedése Dél-Franciaországra, egészen a Földközi-tengerig, azaz az egységes Francia Királyság létrejötté. A királyságban két domonkos rendtartomány alakult: a nagyjából a déli részeket magában foglaló a Provence elnevezést kapta, míg a másik, a középső és az északi területeket egészen Flandriáig felölelő a francia provincia megjelölést. Toulouse-ból Domonkos útmutatása szerint – amint már említettem – a szerzetesek 1217 szeptemberében mentek Párizsba az itteni egyetemen tanult Mathaeus Gallicus vezetésével, aki az első rendfőnök volt, még az Ágoston-rendi kanonokok megjelölésére utaló apáti címmel. Az ide érkezők először a párizsi püspök rezidenciájához közeli Szűz Mária-vendégház melletti házat kapták meg szállásul, majd egy évvel később III. Honorius pápa kérésére – Jánostól, a Szent Quentin dékánjától és a párizsi egyetemtől (melynek János maga is teológiai tanára volt) – a Szent

Jakab-kápolnát a hozzá tartozó zárdokházakkal együtt. Itt a testvérek 1224-ben kezdték építeni saját templomukat és kolostorukat, szintén Szent Jakab apostol tiszteletére.¹¹

1219-ben a neves érseki székhelyen, a francia királyok koronázóvárosában, Reimsben telepedtek meg. Először a Mars kapuhoz közeli, városon kívüli területen, ahol a Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére szentelt épületben helyezték el őket, majd 1239-ben a városon belülré kerültek, de egy külső körzetbe, az úgynevezett „Új utcánál” fekvő épületekbe, míg végül IV. Ince pápa (1243–1254) közbenjárására a város közepén, az érseki palota közelében emelhetek egyházat és kolostort Szent Domonkos tiszteletére.¹² Domonkos Párizsból 1219-ben egy másik központi városba és püspöki székhelyre, Orléans-ba is elküldte társait. Itt a városiakok adományából emeltek kolostort a várostól kapott és a régi városfalakon kívül fekvő Saint Germain templomnál. Orléans-ból származott Domonkos egyik legnagyobb hatású munkatársa, Reginalde. Az Orléans-i Szent Ányos-templom esperese öt évig tanult a párizsi egyetemen, s 1218-ban Rómában lépett a rendbe. Reginalde egy hosszabb utazását követően Bolognában kezdte meg tevékenységét, ahol prédikációival sok bolognait megnyert, s számos rendtagot vett fel. A bolognai Szent Miklós-kolostorban szépszámmú közösséget vezetett. Innen 1219 októberében a rendalapító Párizsba küldte, ott azonban 1220 februárjában meghalt.¹³

A korai érseki székhely és híres kereskedőváros, Lyon a Toulouse-ból érkező barátokat már 1218-ban befogadta. Itt szintén a polgároktól kaptak házat a Saint Just-dombon, a Szűz Mária tiszteletére emelt templommal, amit Arnold szerzetes építtetett át kolostorrá, majd 1236-ban Atanáz

¹⁰ *Wulz, A., O. P.*: Compendium i. m. 29., 84–88., 90., 112., 146., 150., 183., 188., 197–198., 207., 246.; *Annalium Ordinis Praedicatorum. Auctoribus Mamachio, T. M., Pollidorio, F. M., Badetto, V. M., Christianopulo, H. D. t. I. Romae, 1756.* 48. (a továbbiakban: *Annalium*); *Analecta I.* 49.

¹¹ *Szászországi Boldog Jordán*: i. m. 20–21.; *Scriptores VI.*; *Analecta I.* 49. 50., 272., 441–467.; *Meersseman, G., O. P.*: L'architecture dominicaine au XIIIe siècle. Législation et pratique. *Archivum Fratrum Praedicatorum.* 16 (1946) 143.; *Lavedan, P.*: Histoire de Paris. Paris, 1967. 28.; 1223-ban már százhusz tagot számláltak a párizsi rendházban, 1234-ben az egyetem hittudományi doktorai közül valószínűleg kilenc dominikánus volt. *Southern, R. W.*: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban. Bp., 1987. 366.

¹² *Analecta I.* 327.

¹³ *Annalium 506.*; *G. Fracheto*: Vitae Fratrum Ordinis Praedicatorum. (Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica I.) Ed. Reichert, B. M., O. P. Romae, 1897. 25. (a továbbiakban: *Vitae Fratrum*); *Analecta I.* 205.; *Szászországi Boldog Jordán*: i. m. 21. 24.; *Hinnebusch, W. A., O. P.*: i. m. 59. 66., 92., 102., 309.

bencés apát adományozott telket nekik, hogy nagyobb kolostorba költözhessenek. Az új templom 1251-re készülhetett el, ugyanis IV. Ince pápa 1251. május 26-án kelt bullájában azt a felszentelés ünnepén felkeresőknek egy év és negyven nap bűnbocsánatot adományozott. Maga a pápa szentelte fel Szent Domonkos tiszteletére, amikor ez idő tájt Lyonban járt.¹⁴

A Montpellier-be vezető kereskedelmi út mentén fekvő püspöki székhelyre, Limoges-ba Domonkos társa, Petrus Cellanus jött Párizsból, ugyancsak 1219-ben. Kérésére a limoges-i püspök és kanonokjai a városon kívül, a Vienne folyó partján, a Szent Marcell hídnál biztosítottak helyet templom- és kolostorépítésre. Az épületek valószínűleg gyorsan elkészültek, 1221 szeptemberében a kolostort már alkalmasnak találták a beköltözésre – élére 1233-ig Petrus Cellanus került –, majd 1222-ben a templomot is felszentelték. Addig a szerzetesek a Szent Gellért-vendégházban találtak szállást. A városfalakon belül 1241-ben emelhetek kolostort, de sajnos a források mind az előbbi, mind az utóbbi kolostor templomának címével adósak maradtak.¹⁵

A Párizst Bordeaux-val összekötő kereskedelmi út mentén fekvő püspöki székhely, Poitiers hasonlóan korán fogadta a domonkos szerzeteseket. 1219-ben Guillelmus székesegyházi dékán-kanonok saját Szent Kristóf-templomát bocsátotta rendelkezésükre a körülötte lévő szőlőkkel és épületekkel. Itt létesült maga a kolostor is, templomának – valószínűleg egy későbbi átépítés során – Szent Kristóf mellett Szent Cipriánnal egészült ki a titulusa.¹⁶

A Maas és Mosel folyók közötti terület fővárosa, Metz már a 7. századtól püspöki székhely volt, s – amint már említettem – valójában a Német-római Birodalomhoz tartozott, az itteni szerzetesház mégis a francia provinciához került. Domonkos ide is egy, a környékről származó test-

vért küldött, aki örökölt épületeit használta fel kolostor létesítésére. Később a város által biztosított területen 1221-ben kezdtek új épületeket emelni, de az építkezés elhúzódott, végül az 1250-ben már álló négyhajós templomot csak 1286-ban szentelték fel Mária Magdolna tiszteletére Johannes Buccamatus bíboros, IV. Honorius pápa Rudolf római királyhoz küldött követe.¹⁷

Természetesnek tűnik, hogy a rend első kolostorait főleg püspöki székhelyeken alapították, hiszen a püspökök támogatása megkönnyítette a szerzetesek prédikációs tevékenységét, s pártfogásuk sokszor közvetlenül és tevékenyen segítette őket a letelepedéshez szükséges épületek megszerzésében. Ezen felül a kiválasztott püspöki városok stratégiai fontos helyeken, többnyire kereskedelmi útvonalak mentén helyezkedtek el, s maguk is kereskedelmi központok voltak, jelentős számú ott élő és megforduló népességgel.

A domonkosok terjeszkedési rendszere azonban nem korlátozódott a püspöki székhelyekre. Megtaláljuk őket a szövőiparáról és kereskedelméről nevezetes flamand városban, Lille-ben is, ahol 1219-ben alapított házuk templomát idősebb Szent Jakab apostol tiszteletének szentelték, s közösségük 1224-ben már konventként működött.¹⁸ A szintén szövőiparáról és kereskedelméről híres flandriai fővárosba, Gentbe 1221-ben költöztek be, templomuk Szűz Mária titulusát viselte, konventté 1228-ban alakultak.¹⁹ A másik flandriai nagyváros, Brügge 1232-től adott otthont számukra.²⁰ A Rance partján fekvő, kikötővel is rendelkező kereskedőváros, Dinan 1221-ben fogadta a barátokat, s közösségük 1229-től már konventként munkálkodott.²¹ A Somme jobb partján fekvő, észak-franciaországi kereskedőváros, Saint-Quentin szintén 1221-ben ismerte meg a domonkos szerzeteseket, templomuk Mária Magdolna tiszteletét szolgálta, kolostoruk 1228-1229-ben emelkedett konventi rangra. Languedoc kereske-

¹⁴ Annalium 486-492.; *Analecta* I. 269.

¹⁵ Annalium 628.; *Vitae Fratrum* 48-49.; *Analecta* I. 268.

¹⁶ Annalium 506.; *Analecta* I. 274.

¹⁷ Annalium 504-505.; *Analecta* I. 270.

¹⁸ *Analecta* I. 267.

¹⁹ *Analecta* I. 266.

²⁰ *Analecta* I. 208. Templomukat Szent Péter és Pál apostoloknak szentelték.

²¹ *Analecta* I. 265.

delmi központja, Montpellier polgárai 1220-ban biztosították helyet a domonkos atyáknak külvárosukban, templomukat öt év múlva szentelték fel Szent Fermo tiszteletére.²² A domonkos rendi konventek megalakulása azonban sokszor évtizedekig is eltartott. Tours-ban több mint húsz évig kellett várni, hogy a közösség elérje a konventhez szükséges létszámot.²³ Narbonne-ba a szerzetesek ugyanakkor mentek, mint Montpellier-be, de hiába volt már stabil helyük, az eretnekek elűzték őket, s csak jó tíz év múlva térhettek vissza a narbonne-i püspök hívására.²⁴

A két franciaországi tartományban a 13. században összesen 109 kolostort alapítottak. Ebből hatvannégyet püspöki székhelyeken, a fennmaradó negyvenötöt más városokban létesítették. Az utóbbiból tizenkettőt a 13. század első felében, a fent ismertetett ötöt pedig az 1220-as években hozták létre. Templomaik titulusát az eddig használt források alapján hatvannégy esetben nem lehetett megállapítani. Szűz Mária tiszteletére kilencet, idősebb Szent Jakabéra hatot, Szent Domonkoséra szintén hatot, Szent Péter és Pál apostolokéra ugyancsak hatot, Keresztelő Szent Jánoséra hármat, Szent Pál apostoléra kettőt, Mária Magdalénára kettőt, valamint egyet-egyet Szent Anna, Szent Erzsébet, Szent Gellért, Szent Fermo, Alexandriai Szent Katalin, Szent Kereszt, Szent Kristóf és Ciprián, Szent Lajos király, Szent Lőrinc, Szent Román és Szent Vince tiszteletére szenteltek.²⁵

Amikor Domonkos testvéreinek többségét Párizsba küldte 1217 augusztusában, négy társát Spanyolországba irányította, akik közül ketten sikertelen kolostoralapítási próbálkozásaik után visszatértek, de ketten megkezdték a rend terjesztését ezen a vidéken is.

A középkori Spanyolországban a 13. század első felében drámai változások mentek végbe. Az egyesült keresztény királyok arabok felett aratott

1210-es nagy győzelme megfordította a félsziget helyzetét. E győzelem után Portugália elfoglalta Algarvét, Aragonia Valenciát és a Baleárokat, Kasztília Cordobát (1236), Sevillet (1248) és Murciát (1266). Az arabok csak Granadát voltak képesek még egy ideig megtartani, de ez is kénytelen volt Kasztília fennhatóságát elismerni. A félszigeten ezután öt királyság alakult ki: Portugália, Kasztília, Navarra, Aragonia és Granada. Közülük a 13. században Kasztília és Aragonia emelkedtek nagy jelentőségre, amelyek (Portugália kivételével) lassanként az összes keresztény országot magukba olvasztották.

A *Hispania provincia* kezdetben felölelte az egész Pireneusi-félszigetet, azaz Spanyolországot és Portugáliát, később azonban *Lusitania provincia* néven a portugáliai terület különvált.²⁶

Elsőként a Sierra de Guadarammi lábánál, az Eresma folyó bal partján, az észak-déli forgalmat összekötő út mentén elterülő tartományi és püspöki székhelyen, Segoviában kezdtek a testvérek kolostort építeni, miután Domonkos 1218. évi spanyolországi útja során maga is megfordult és prédikált a városban. Szállásául a külvárosban egy barlang szolgált, amely köré később a Szent Keresztnek szentelt templom és kolostor épült, s az épületegyüttes Domonkos kriptáját is magában foglalta, amit kegyhelyként tiszteltek.²⁷

A segoviai alapítást követően 1219-ben még öt kolostor kezdte meg tevékenységét öt olyan városban, mely egyúttal püspöki székhely is volt, s Santiago de Compostelától Barcelónáig terjedően egész Észak-Spanyolországot magában foglalta.

A Földközi-tenger partján fekvő kereskedő városban, Barcelonában maga a püspök, Berengár vásárolt számukra épületeket a város azon részén, ahol a később Szent Domonkosról elnevezett út húzódott, s a Szent Jakab-egyházhoz tartozott. A szerzetesek 1223-ban Berengár, I. Jakab aragón király és a polgárok támogatásával a város

²² *Annalium* 630–631.; *Analecta* I. 271.; *Bullarium* I. 373. Arra is van több példa, hogy a domonkosok korábban telepedtek be a városba, még mielőtt az püspöki székhely lett volna (Castres, Condom, Montau). Ld. *Analecta* I. 209., 264., 270.; *Eubel*, C.: *Hierarchia Catholica medii aevi*. I. 1198–1431. *Monasterii*, 1898. 179., 209., 363.

²³ *Analecta* I. 330–331.

²⁴ *Annalium* 632.; *Analecta* I. 272.

²⁵ *Hinnebusch*, W. A., O. P.: i. m. 262. Ő 108 kolostort említ.

²⁶ *Analecta* I. 49–50.

²⁷ *Annalium* 484–486.; *Analecta* I. 64., II. 294–297.; *Hinnebusch*, W. A., O. P.: i. m. 60.

Alexandriai Szent Katalinról nevezett negyedébe telepedtek át, ahol templomukat ugyancsak Szent Katalin tiszteletére emelték. A város a régi városháza épületeit adta át a barátoknak, polgárai pedig jelentős adományokkal segítették az építkezéseket.²⁸ Madridban szintén korán alakult férfikolostor, de már 1220-ban átengedték női kolostor alapítására, s végül a férfi szerzetesek itt csak a 16. században létesítettek rendházat.²⁹

Domonkost tanulmányai színhelyén, Palenciában jól ismerték. Amikor már említett spanyolországi útja során felkereste a várost, megnyerte a püspök támogatását rendje számára, és segítségével hamarosan fel is épült a rend kolostora és Szent Pálnak emelt temploma.³⁰

A hajdani Aragóniai Királyság fővárosába – az Ebro jobb partján fekvő, élénk forgalmú kikötővel rendelkező és az itt található kereskedelmi utak révén jelentős szárazföldi kereskedelmet folytató – Zaragozába I. Jakab király kérésére érkeztek a barátok Barcelonából. Királyi birtokból kaptak területet a királyi épületek mellett Szűz Máriának szentelt templomuk és rendházuk felépítésére.³¹

Zamorában, a Duero folyó jobb partján elterülő városban, az egykori León királyság tartományi fővárosában, a délre elágazó utak forgalmas csomópontjában Domonkos atyai nagynénje, Sancia Guzmán adott birtokot és épületet a városfalon kívüli mezőn, amit rövid időn belül kolostorrá fejlesztettek. Pál apostolnak címzett templomukat 1395-ben helyre kellett állítani, ami három évig tartott, s ezt követően Szent Ildefonsról kapta nevét, majd 1500-tól – feltehetően egy újabb átalakítás után – Szent Domonkosnak szentelték.³²

A régi galíciai fővárosban, a Monte Pedrosó lábánál, a Sar forrásvidékén elterülő híres zárándokhelyen, Santiago de Compostelában Domonkos személyesen kereste fel Jakab apostol sírhelyét. Vendéglátója, a város falain kívül lakó klerikus engedte át itteni épületeit, kertjét, szőlő-

jét a rendalapító által (Itáliába történt visszatérése után) ide küldött szerzeteseknek. Első templomuk Szűz Mária nevét viselte, amit a 14. század végén háromhajóssá építettek át, amikor is már Szent Domonkosnak szentelték fel.³³

A szintén Észak-Spanyolországhoz tartozó, gazdag és virágzó kereskedővárosba, Kasztília és León királyainak egykori központjába, a püspöki székhelyű Burgosba a testvérek 1224-ben költöztek be. Először a Vega nevű külvárosban laktak, a Szent Kozma és Damján templomnál, majd 1264-ben átmentek a városban épült templomukba és kolostorukba, amelynek Szent Pál apostol nevét adták.³⁴

A Zaragozából Sevilleba vezető észak-déli, valamint kelet-nyugati utak csomópontjában fekvő közép-spanyolországi városban, Toledóban valamikor 1219 és 1222 körül jelentek meg a domonkos barátok. A szintén püspöki székhelyül szolgáló városban a Szent Pál apostolnak szentelt templomuk és kolostoruk a Tej folyón átvezető, Alcantarának nevezett hídnál állt, s csak 1446-ban költöztek át a Szent Péter mártírról elnevezett templomukba és kolostorukba.³⁵

A mór uralom alól felszabaduló területekre térítő tevékenységüknek és küldetésüknek megfelelően a testvérek azonnal megjelentek, s szinte egy időben történt a domonkos kolostorok alapítása és a püspökök székhelyfoglalása. A Földközi-tenger-parti Valenciába 1239-ben érkeztek, Córdobába 1233-ban, a virágzó tengeri kereskedő városba, Sevilleba 1248-ban. E két utóbbi kolostorának templomát Szent Pálnak nevezték. A másik, szintén Földközi-tenger-parti, de kelet-spanyolországi városba, Murciába 1266-ba mehettek, itt rendalapítójukat tisztelték egyházukban. A Nápolyt, Barcelonát, Valenciát és Tangert összekötő tengeri kereskedelmi útvonal középpontjában fekvő Mallorca sziget fővárosába, Palmára közvetlenül felszabadítása után,

²⁸ Annalium 548–549.; *Analecta* I. 59.

²⁹ *Analecta* I. 62., 522–523.

³⁰ Annalium 497–498.; *Analecta* I. 63.

³¹ Annalium 550.; *Analecta* I. 59.

³² Annalium 496–497.; *Analecta* I. 65.

³³ Annalium 498–499.; *Analecta* I. 60.

³⁴ Annalium 499–500.; *Analecta* I. 59.

³⁵ Annalium 551.; *Analecta* I. 64.

1230-ban jutottak el, ahol egyházukat ugyancsak Szent Domonkosnak emelték.³⁶

Spanyolországban a 13. században 42 kolostort állítottak fel, ebből 23 püspöki székhelyen létesült, 19 viszont nem. Amint azonban a bemutatott esetek már sejtetik, ez utóbbiak a 13. század második felében jöttek létre, tehát nem a koraiak közé tartoztak. E jelenség templomaik titulusaiban is megnyilvánult, a legtöbbet, tizennyolcat az 1234. július 3-án szentté avatott rendalapító tiszteletére szenteltek fel, hatot Pál apostol, három Szűz Mária, kettőt Jakab apostol, egyet-egyet a Szent Kereszt, Alexandriai Szent Katalin, Szent Kozma és Damján, János apostol, Szent Anna, Szent Sebestyén, Szent Ildefons, Keresztelő Szent János, Szent Péter mártír, valamint egyet közösen Pál apostol és Szent Domonkos nevére, három viszont ismeretlen maradt.³⁷

Portugália első kolostora érdekes módon nem püspöki székhelyen keletkezett, bár a kezdetek némileg homályosak, valószínű, hogy 1221-ben Montejuntóban létesítették, amit már 1222-ben áthelyeztek Santarem külvárosába, Montyrasba. A Szent Domonkos nevet 1244-ben egy átépítés vagy új templom építése során vette fel, eredeti elnevezése, illetve a beköltözés körülményei nem ismertek.³⁸ A második a Mondego jobb partján emelkedő dombon épült, a bor- és narancskereskedelméről nevezetes királyi, illetve püspöki székhelyen, Coimbra-ban alapították 1227-ben, templomát valószínűleg csak 1234 után szentelték fel Szent Domonkosnak. Ezenkívül még három püspöki városban, Portóban 1238-tól, Lisszabonban 1241-től, Evorában pedig 1286-tól volt kolostoruk, e két utóbbi temploma szintén Szent Domonkos nevet viselte. A 13. század második felében összesen még két nem püspöki székhelyű, Szűz Máriának szentelt alapításuk volt.³⁹

Itáliát a 13. század első felében nagyjából három politikai és állami hatalom birtokolta. Északon a Német-római Birodalomtól egyre jobban függetlenedő lombardiai és toscanai városok, középen a Pápai Állam, délen pedig az 1220 és 1266 között az ugyancsak császári fennhatóság alatt álló Szicíliai Királyság osztozott a félszigeten. A két domonkos tartomány a szokásoknak megfelelően azonban nem ezeket a határokat vette figyelembe, hiszen az általuk Lombardiának nevezett provincia egyes részei egészen Közép-Itáliáig terjedtek, miután felölelte az Alpok alatti régiókat, Liguriát, Lombardiát, a Velencéhez tartozó részeket, Emeliát és Picenumot. A római, azaz etrusiai provinciához Róma, Etruria, Umbria, Itália déli része és Szicília tartozott.⁴⁰

A püspöki székhelyek sűrűsége itt lényegesen nagyobb volt, mint másutt, így nem csodálható, ha a 13. század első felében – egy kivétellel – ezekben a városokban találjuk a domonkos kolostorokat. A testvérek először a legnagyobb itáliai városokban, Rómában, Bolognában, Firenzében, Genovában, Milánóban stb. telepedtek le. A rendalapító 1218 elején Rómában időzött, ahonnan társait Bolognába küldte, s ott létesült a rend első itáliai kolostora. Itt először a Mascarella kapu mellett, a kis Santa Maria Mascarella templomban telepedtek le, majd egy nemesi birtokon álló, szőlőhegyi Szent Miklós-templomot kaptak meg renház építésére. Mivel Domonkos a kolostor falai között halt meg, és itt temették el, szentté avatását követően – feltehetően egy átépítés után – újraszentelték az ő nevére.⁴¹ Szent Domonkos 1218-ban Rómában kezdte meg a San Sisto kolostor építését, ahová a III. Honorius pápa megbízásából egybegyűjtött szerzetesnőket telepítette bc. 1220-ban engedte át az apácáknak, a szerzeteseket pedig a pápa által átadott ókeresztény Santa Sabina-bazilikába köl-

³⁶ *Analecta* I. 60–65.

³⁷ *Hinnebusch, W. A., O. P.*: i. m. 262. Ő az 1303. évi konventjegyzék alapján 48 kolostort említ.

³⁸ *Analecta* I. 123., 518–521.

³⁹ *Analecta* I. 123–124.

⁴⁰ Lombardia első tartományfőnöke (1221-től) Szászországi Jordán volt, aki alig egy évvel azelőtt tette le a fogadalmat a párizsi Szent Jakab-kolostorban, közvetlenül Reginalde de Orléans halála után, akinek hatására került Jordán a rendbe, de működése alatt még nem volt beöltözött szerzetes. *Szászországi Jordán* írta az első rendtörténetet „Könyvecske a Prédikátorok Rendjének kezdeteiről” címmel 1232–1233 körül. I. d. *Szászországi Boldog Jordán*: i. m. 24–28.

⁴¹ Domonkos 1234. július 3-án avatták szentté, s a templomot 1238-ban már róla címezték. *Hessel, A.*: *Geschichte der Stadt Bologna von 1116 bis 1280*. Berlin, 1910. 410., 450., 109. j.; *Meersseman, G., O. P.*: i. m. 144., 156.; *Analecta* II. 99.; *Hinnebusch, W. A., O. P.*: i. m. 64–66.

töztette.⁴² Ezután 1220-ban egymás után emelték a kolostorokat Sienában (Mária Magdolna, majd Szent Domonkos), Firenzében (Szűz Mária), Piacenzában (Keresztelő Szent János), Paviában (Szent Tamás), Milánóban (Szent Eustorgius), Bresciában (Szent Faustus, majd egy új helyen Szent Domonkos), Bergamóban (Mária Magdolna, Szent István), Veronában (Szűz Mária és Szent Péter mártír) és San Severinóban (Szűz Mária).⁴³ 1221-ben Viterbóban (Szűz Mária), Pisában (Alexandriai Szent Katalin), Facnzában (Szent András apostol), Parmában (Szent Háromság, majd Szent Péter mártír), Padovában (Szent Ágoston) és Trevisóban (Szent Miklós) létesítettek kolostorokat.⁴⁴ A két, tengeri kikötői révén meggazdagodott, vetélytárs nagyváros egyikébe, Genovába igen korán, 1222-ben megérkeztek, de Velencébe (Szent János és Pál apostol) csak 1230-ban, három évvel később azonban már konvenként működtek.

A szerzetesek megjelenésükkor sokszor egy városon kívüli vendégházban lettek szállást, majd ugyancsak a városfalakon kívül kaptak meg egy ottani kápolnát vagy templomot, ami mellé kisebb kolostort építettek. Végül a püspökök, a nemesek vagy a polgárok adományából – nemegyszer csak évtizedek múlva – épült fel a városban kolostoruk. Firenzében is a városfalakon kívül, a mezőn kaptak épületeket egy ottani polgár adományából, majd később – szintén a polgárok segítségével – beköltözhettek a falakon belüli Szent Pongrác vértanú vendégházba.⁴⁵ Amikor Domonkos meg-

fordult itt, ő érte el, hogy átkerüljenek a káptalan rendelkezése alá tartozó Szent Pál-egyházba. Végül Hugolino bíboros támogatásával, a püspök és a káptalan jóváhagyásával 1221-ben megkapták a Santa Maria Novella plébániát, ahol kolostort, majd 1246-ban új templomot építettek.⁴⁶

Itáliában 1223 és 1250 között 31 kolostor létesült, templomaik többsége – a jelölt korszakból adódóan – Szent Domonkost tisztelte különlegesen.⁴⁷ 1250 és 1280 között 27 új városba költöztek be, de már nemcsak püspöki székhelyekre.⁴⁸ A Francia Királysághoz közeli, a Genovai-öböl felett, a Maira jobb partján fekvő északi városban, Saviglianóban 1267-ben alapítottak kolostort. A város egyébként szövőiparáról, valamint marha- és kenderkereskedelméről volt nevezetes.⁴⁹ Innen nem messze, a Stura és a Tanaro összefolyásánál, a szintén szövőipart és selyemtermelést folytató Cherascóban is megtelepedtek még 1300 előtt.⁵⁰ A 13. század utolsó húsz évében további 23 kolostor keletkezett, s közülük hét már nem püspöki székhelyen. Beköltöztek az Itália felé tartó tranzitforgalom fő helyére, Dél-Tirol kereskedelmi központjába, Bolzanóba, a Lambro mindkét partján fekvő lombardiai városba, Monzába, a torinói tartományban a Dora Ripuaria jobb partja közelében fekvő, ugyancsak szövőiparáról ismert Rivoliba, a Perugia tartományban fekvő umbriai kereskedővárosba, Bevagnóba, s a dél-itáliai kikötővárosba, Barlettába éppúgy, mint a Vezúv lábánál elterülő, Nápoly melletti erősségbe, Sommába.⁵¹

⁴² Koudelka, V. J., O. P.: i. m. 26., 179–182.; *Analecta* II. 99–100.

⁴³ *Annalium* 552., 586–587., 603–606., 609., 611–614.; *Analecta* I. 703–706., II. 46., 56., 93., 96., 99–100., 104., 106., 188.

⁴⁴ *Annalium* 635–636., 650.; *Analecta* I. 715., II. 51., 93., 95., 185., 187., 189.

⁴⁵ Hospitium, amely az utazóknak szállásul, a betegeknek kórházuul szolgált.

⁴⁶ *Pogány Frigyes*: Firenze. Bp., 1971. 167.; *Davidsohn, R.*: Geschichte von Florenz. Berlin, 1908. 138–141.; *Annalium* 603–606.; *Analecta* II. 46.

⁴⁷ *Analecta* I. 656–658., 703., 706–707., 713–714., II. 45–46., 49., 52–55., 60–61., 63., 94., 98., 107., 184–188. Templomaiknak 15 Szent Domonkos titulusán kívül volt még 2 Szent Jakab és 1–1 Szent Kereszt, Szent Antal, Mária Magdolna, Szent János és Pál apostol, Keresztelő Szent János, Szent Lukács és Domonkos együtt, Szent Pál apostol, Szent Leucius, Szent Romanus, Szent Cataldus, Szent Üdvözlő, Szent Péter mártír, valamint Szent Miklós.

⁴⁸ *Analecta* I. 654–655., 658., 702., 707–710., 714., II. 60–61., 63., 95., 97–98., 103–104., 106., 183., 187., 189. Szent Domonkosnak 13, Szent Péter mártírnak 4, Szűz Máriának 2, Szent Márknak, Szent Quiricusnak, Szent Máté evangélistának és Szent Domonkosnak együtt, Szent Jakabnak és Szent Mártonnak, Szent Lajos királynak 1–1 templomot szenteltek, két titulus azonban ismeretlen maradt.

⁴⁹ *Analecta* II. 106.

⁵⁰ *Analecta* I. 711. Eckhart mester (1260 k.–1328) szerint temploma Mária Magdolnát tisztelte, mások viszont Szent Domonkost mondanak.

⁵¹ *Analecta* I. 655., 658., 702–704., 711., 713., 715., II. 49–50., 57–59., 95., 97., 99., 108., 186. Templomcímeik: Szent Domonkos 13, Szent Péter mártír 3, Szűz Mária, Mária Magdolna, Szent György, Szent Balázs, Szent Ágnes, Szent Domonkos és Szent Móric együtt és egy ismeretlen.

Szicília szigetére is eljutottak, Messinában már az 1230-as években, Palermóban viszont 1316-ban emeltek kolostort Szent Domonkos tiszteletére. Korzikán első házukat 1260 és 1270 körül létesítették. Szardínia szigetén egy sienai születésű domonkos szerzetes, a IV. Ince pápa által ide kinevezett apostoli vizitátor, Nicolaus Fontegucna jelent meg először, de csak halálát követően, 1281-ben alapított két pisai szerzetes a Cagliari Villanova nevű külvárosban kolostort.⁵²

Amikor 1221-ben, a bolognai második általános káptalanon nyolc provincia (*Hispania, Provincia* [Provence], *Francia, Lombardia, Romana, Hungaria, Teutonia, Anglia*) felállításáról döntöttek, még csak az ismertetett öt provinciában álltak kolostorok, illetve a német tartományban kettő, de Angliába és Magyarországra ekkor küldtek Bolognából egy-egy szerzetest, Gilbert mestert és Magyarországi Pált, hogy kijelölt területükön létrehozzák a rendi tartományt.

A német provinciában – Bolognából küldött testvérek – 1217-ben alapították az első dominikánus kolostort a nem püspöki szék-

helyű, de stratégiai fontosságú erősségben, a karintiai Friesachban, a városon belül, a Szent Lélek-kápolnánál. A század közepén azonban átköltöztek új, megfelelő elhelyezésüket biztosító kolostorukba, ahol Szent Miklósnak építettek templomot, korábbi épületeiket pedig a ciszterci apácáknak adták át.⁵³ Henricus Teutonicus 1220 végén Párizsból érkezett társaival Metzen át Kölnbe, ahol a Szent Mária Magdolna-egyház mellett kaptak először szálláshelyet, innen a Szent András-egyház mellé költöztek át, majd 1222-ben sikerült megkezdeniük kolostoruk és Szent Keresztnek szentelt templomuk építését. Kölnben hamarosan studium generale is létesült, ahol a század második felében Albertus Magnus tanított, itt lett tanítványa Aquinói Szent Tamás, aki később szintén tanára lett az iskolának.⁵⁴ A kölni kolostorból alapították meg 1223 és 1225 között a strassburgit, a prágait és a frankfurtit.⁵⁵ Prágában feltehetően szintén egy régebbi egyházat kaptak meg a barátok, mert kolostoruk templomának korábbi periódusait lelték fel a régészek, egészen a 11. század második feléig

Helynév	Év	Helynév	Év	Helynév	Év
Augsburg	1225	Coblenz	1232	Colmar	1273
Frankfurt	1225	Esslingen	1233	Eichstätt	1274
Worms	1226	Hildesheiml	1233	Chur	1274
Bréma	1227	Basel	1233	Bamberg	1278–80
Trier	1227	Nürnberg	1234	Pforzheim	1279
Iglau	1228	Freiburg	1235	Ulm	1281
Erfurt	1228	Konstanz	1235	Schlettstadt	1281–83
Königrätz	1228	Mainz	1237 után	Schwäbisch- Gmünd	1284
Regensburg	1229	Graz	1239	Warburg	1286
Isnach	1229	Krems	1244	Zofingen	1286
Lipcese	1229	Speyer	1261	Weissenburg	1288
Zürich	1229	Rotweil	1268	Aachen	1293
Leoben	1230 előtt	Wimpfen	1268	Gebweiler	1294
Pettau	1230	Bern	1269	Mergentheim	1294
Württemberg	1231	Landshut	1271	Hagenau	1296

⁵² Analecta II. 190–191., 285.

⁵³ Österreichische Kunsttopographie. Bd. I. Herzogtum Kärnten. Wien, 1889. 42–45.; *Watz, P. A., O. P.*: Dominikaner und Dominikanerinnen in Süddeutschland (1225–1966). Freising, 1968. 12.; Analecta I. 76.

⁵⁴ Annalium 651–652.; Analecta I. 456., 581.; *Watz, P. A., O. P.*: Dominikaner i. m. 12.; *Baravalle, R.*: Zur Geschichte der Grazer Dominikaner. In: Blätter für Heimatkunde. 46. Jahrgang, Heft 3. Graz, 1972. 95–96.

⁵⁵ Analecta I. 459.

visszamenően.⁵⁶ Brnóban (Brünn), valamikor 1229-ben a Szent Mihály templomot ruházták át a domonkosokra, majd e köré épült fel kolostoruk.⁵⁷ Magdeburgban Szászországi Jordán rendfőnök, Konrád német tartományfőnök és Henrik kölni perjel 1225-ben a bolognai általános káptalanról hazatérőben alapított kolostort a püspök kérésére. A német tartományban (1245-ben) itt tartottak először általános káptalant. Sajnos eddig a többi német kolostornak (bár nem valamennyinek), csak a helyét és keletkezésének évszámát ismerjük, melyeket a fenti táblázatban közlünk.⁵⁸

A német tartományban – érdekes módon – a női kolostorok száma magasabb volt, mint a férfiakéi. Míg Bernardus Guidonis jegyzéke a lombardiai tartományban 1303-ig 13, a rómaiban 11, addig a németben 65 női kolostort tartott számon.⁵⁹ Nagy számuk feltehetően az e területen az egyedülálló nők körében különösen elterjedt beginizmus hozható összefüggésbe, amelynek számos változata létezett, magában foglalta a világban egyedül élő beginát csakúgy, mint a közösségben regula szerint élő *beginia clausát*.⁶⁰ A németországi helyzet szemléletes leírását adta 1243-ban egy angliai monostorban élő krónikairó, Matthew Paris: „Ebben az időben, különösen Németországban bizonyos emberek – férfiak és nők, de főleg nők – a szerzetesi hivatást választották, bár annak egy könnyebb válfaját. Szerzetesnek nevezik magukat, és önmagukban fogadalmat tesznek az önmegtartóztatásra és az egyszerű életre, noha semmiféle szent reguláját nem követik, és eddig még nem zártak kolostorba. Rövid idő alatt számuk annyira megnövekedett, hogy Kölnben és a környező városokban kétezerről szólnak a hi-

rek.” Tudósítását még 1250-ben is megismételte: „Németországban a férj nélkül élő nők megszámlálhatatlan sokasága gyűlt össze, akik begináknak nevezik magukat.” Matthew Paris az új mozgalmat a domonkosoké mellé helyezte, s mindkettőt a vallásos élet jelentős fejleményeként értékelte.⁶¹ A beginák körében az eretnek tanok terjedése nem volt ritka, ezért megfelelő lelki gondozásuk fontos kötelezettséggé vált. Először a ciszterciek, majd a premonstreiek, végül a kolduló rendek, de főleg a dominikánusok vállalkoztak a feladat megoldására. Tevékenységüket olyan sikeresen látták el, hogy sokan az ő indíttatásukra kolostorba vonultak, és apácaként folytatták életüket. Valószínűleg ezzel magyarázható a németországi apácakolostoroknak a szokásostól eltérő nagy száma.⁶²

Az európai domonkos kolostoralapítások történetét még egy országban érdemes figyelemmel kísernünk. A lengyel provincia a németből vált ki, s 1228-ban kezdte meg önálló működését. A tartomány a szomszédságában élő nagyszámú pogány népcsség miatt különösen fontos térítési területe volt a rendnek. Kolostorhálózatának kialakulásáról már jelent meg összefoglaló munka Zofia Gómbiewowa tollából, aki táblázatba foglalta eredményeit. Az ő nyomán közöljük az alábbiakban a lengyel kolostorok adatait.⁶³

Bár a táblázat minden lényeges adatot tartalmaz, mégsem érdektelen néhány város esetében a megtelepedés folyamatával részletesebben megismerkednünk. Krakóban a városba éppen beolvadó egyik kis település Szent Háromság-plébánia-templomába költöztek be a prédikátor testvérek 1222-ben, saját templomot és kolostort csak az 1241. évi tatár pusztítás után létesítettek, de ezt már

⁵⁶ Huml, E.: Kostel sv Křímmenta na Novém Meste pražském re svetle historickoarcheologického výzkumu. *Arhaeologica Pragensia* 8 (1987) 157–254.

⁵⁷ Bretholz, B.: Geschichte der Stadt Brünn. Herausgegeben vom deutschen Vereine für die Geschichte Mährens und Schlesiens I. bis 1411. Brünn, 1911. 57.

⁵⁸ *Analecta* I. 459–466.; Walz, P. A., O. P.: Dominikaner i. m. 12–13.

⁵⁹ *Scriptores* VIII–XIX.; Walz, P. A., O. P.: Dominikaner i. m. 15–18.

⁶⁰ Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp., 1955. 5–17.; Érszegi Géza: Dunapentele a középkorban. Fejér Megye Történeti Évkönyve 9 (1975) 16–37.; Érszegi Géza: Szent Margit és Boldog Ilona. In: Emlékkönyv R. Várkonyi Ágnes születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 36–42.

⁶¹ Paris, Matthew: *Chronica majora*. IV. 278. és V. 194.; Southern, R. W.: A nyugati társadalom i. m. 394–395.

⁶² Walz, P. A., O. P.: Dominikaner i. m. 15–18.

⁶³ Zofia Gómbiewowa: Architektura dominikańska XIII. wieku w Polsce. In: Nasza Przeszłość *Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce*. XIX (1973) 193–212. Ezúton is hálásan köszönöm Zágorhidi Czigány Baláznak, hogy a cikkre felhívta figyelmemet, sőt rendelkezésemre is bocsátotta.

Szent Miklós tiszteletére szentelték fel, ám a Szent Háromság-templomot az új kolostoron belül mint oratóriumot megőrizték. A plébániajogokat viszont 1222 után vagy a Minden-szentek-egyház, vagy a Szűz Mária-templom gyakorolta a továbbiakban. Sandomierzben 1226-ban a Szent Jakab-plébániát szereztek meg a barátok, s a plébániát a Szent Pál-

egyházba költöztették át. Poznańban Przemysław herceg kérésére a püspök engedélyezte a 12. században alapított és plébániaként működő Szent Gotthard-egyház átadását a feltehetően Sziléziából 1231-ben érkező szerzetesek számára, amit 1233 és 1253 között már Szent Domonkosnak építettek újjá. A plébániajogokat pedig a csercbe adott Szent

	<i>Helynév</i>	<i>Alapítás éve</i>	<i>Titulus</i>	<i>Alapító</i>
1	Kraków (Krakkó)	1222	Szt. Háromság, majd Szt. Miklós	Ivo püspök
2	Sandomierz	1226	Szt. Jakab	Ivo püspök
3	Wrocław (Breslau)	1226	Szt. Adalbert	Püspök
4	Gdańsk (Danzig)	1226–1227	Szt. Miklós	Herceg és püspök
5	Kamień Pom.	1226–1227	Szt. Idzi	Nemesi család
6	Płock	1225–1226	Szt. Domonkos	Herceg
7	Chełmno	1233 (?)	Szt. Péter és Pál	–
8	Elbląg	1233, 1238 (?)	Szűz Mária	Rendfőnök
9	Sieradz	1233 után	Szt. Szaniszló	Herceg és püspök
10	Racibórz	1246 előtt	Szt. Jakab	Herceg
11	Poznań	1241 után	Szt. Gotthard, majd Szt. Domonkos	Herceg
12	Breześć Kujaw	1240-es évek	Szt. Mihály	Herceg (?)
13	Ząbkowice	1285–1303	Szt. Kereszt	–
14	Głogów	1253	Szt. Péter	Püspök
15	Bolesławiec	1260–1264	Szt. Kereszt	–
16	Gryfia (Greifswald)	1264 előtt	Szt. Katalin	–
17	Lublin	1260-as évek	Szt. Szaniszló	–
18	Cieszyn (Szczecin, Stettin)	1260-as évek	Szt. Mária Magd.	Herceg
19	Legnica	1270-es évek	Szt. Kereszt	Herceg
20	Toruń	1263–1264. k.	Szt. Miklós	Rendfőnök
21	Łęczycza	1270-es évek	Szt. Domokos	Herceg (?)
22	Wronki	1280 k.	Szűz Mária	Herceg
23	Opatowice	1283	Szt. Péter	Tynieci apát
24	Ślupsk	1278 után	Szt. János	Herceg
25	Oświęcim	1283 után	Szt. Kereszt	Herceg
26	Warka	1280-as évek (?)	Szt. Szaniszló	Herceg
27	Opole	1280-as évek	Szt. Adalbert	Herceg és püspök
28	Tczew	1289	Szűz Mária	Herceg
29	Lewin	1280-as évek (?)	–	Nemesi család
30	Sochaczew	1290-es évek (?)	Szent Miklós	Herceg
31	Pozdawilk	1290-es évek (?)	Szt. Péter és Pál	Herceg
32	Swidnica	1300 k.	Szent Kereszt	Herceg

Adalbert-templomra ruházták át. A rendet különlegesen kegyeibe fogadó herceg még a vásárt is Szent Domonkos ünnepének nyolcadára helyezte. Gdańskban egy 11–12. századi településen keletkezett Szent Miklós-templomot kaptak meg a szerzetesek 1226–1227-ben, s kolostoruk a nevet később is megőrizte.⁶⁴

A domonkos rend korai kolostoralapításainak általános jellemzői az elmondottak alapján a következőkben foglalhatók össze. A testvérek az adott településen történő megjelenésük előtt felkeresték a területileg illetékes püspököt, hogy elnyerjék támogatását prédikációs tevékenységükhöz. Mivel a lekipásztori munka az egyházmegyén belül a püspökök hatáskörébe tartozott, a szerzetesek jónak látták biztosítani jóindulatukat, noha házaik nem tartoztak az egyházmegyei vezetők rendelkezése alá, s hivatalosan engedélyt sem kellett kérniük kolostoralapításaikhoz. Amint már említettem, sok esetben szívesen hívták a képzett prédikátorokat a püspökök, még ha akadtak is esetek, amikor ténykedésüket – mivel a helyi plébános jogait és jövedelmeit sérthették – nemtetszéssel fogadták. E jelenséggel magyarázható, hogy a rend első kolostorai főleg püspöki városokban keletkeztek, bár ez nem vált kizárólagossá. A domonkos barátok igehirdetőiket egyre inkább a főbb kereskedelmi útvonalak mentén elhelyezkedő kereskedővárosokban vagy más fontos központokban tartották. A szerzetesek letelepedésüket az uralkodó, a püspök vagy a helyi polgárság adományából először általában a városfalakon kívül, az elővárosokban biztosították egy már működő egyházi intézmény (oratórium, kápolna, templom vagy elhagyott kolostor) megszerzésével. A nekik felkínált első helyet, ahol a lábukat megvetették, sokszor második vagy harmadik helyre cserélték fel mindaddig, amíg a legmegfelelőbb elhelyezéshez jutottak. A letele-

pedést a provincia kialakulása után a tartományi káptalannak kellett jóváhagynia. A 13. század közepétől az általános káptalan jegyzőkönyveiben is találkozunk házak engedélyezésével, de ezek viszonylag kevés esetben voltak nevesítve, többnyire csak az adott évben a provinciának engedélyezett házak számát határozták meg, és a provinciális perjelre, valamint a tartományi defenitorokra bízta, hogy azokat a tartományon belül mikor és hol helyezik el. Az általános káptalan főleg arra felügyelt, hogy a provinciák egymás területi illetékességét ne sértsék. Mivel a településeket nem tüntették fel az engedélyek kiadásakor, nehéz közvetlen kapcsolatot találni a provinciákban keletkezett és engedélyezett házak között, bár az megállapítható, hogy azon néhány esetben, amikor a helyet megjelölték, az alapítás meg is történt.⁶⁵ A többi példa nem igazán segít az engedélyek és az alapítások összetartozását megtalálni. Hispania provincia 1258 és 1264 között összesen egy jóváhagyást kapott Navarrába, de ezenfelül Tortosa, León és Ciudad Rodrigo házai is ezekben az években jöttek létre.⁶⁶ Lombardia tartományban 1257 és 1260 között öt ház létesült, noha ez idő alatt egy hozzájárulást sem adtak ki részére.⁶⁷ Összességében viszont az általános káptalanon az egyes tartományoknak kiadott alapítási engedélyek száma mindig több volt, mint a megvalósult kolostoroké. Úgy tűnik azonban, hogy a 13. században a kolostoralapítások a tartományi káptalanok hatáskörébe tartoztak, illetve az általános káptalan azok felett nem tudott tényleges ellenőrzést gyakorolni, mivel – ahogy azt már részleteztem – az engedélyeket nem az adott településre, névre szólóan adták ki. Az eljárás ideális esetben a következőképpen zajlott le. Először a provinciális káptalan egy vikáriust vagy perjelt bízott meg a hely kijelölésével, illetve előkészítésével, majd a következő káptalanon kiküldtek újabb két perjelt

⁶⁴ Blaszczyk, W.: Location of Main Dominican Convents in Poland in Relation to Settlements Developing before the Magdeburgian Urban Reforms and to Towns Founded on this Law as Shown by the Development of Old City in Poznań until the 13th Century. In: Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. t. 2. Bratislava, 1980. 51–63.

⁶⁵ A toulouse-i általános káptalanon engedélyezték például 1258-ban a Provence tartományhoz tartozó Castres domonkos kolostorának alapítását, amelyet azután 1260-ban a marseille-i provinciális káptalanon emeltek konventté. Acta Capitulum Generalium I. 100.; Analecta I. 272.; A római provinciához tartozó Bariban az oxfordi általános káptalanon 1280-ban engedélyezték kolostor létesítését. Acta Capitulum Generalium. I. 210.; Analecta I. 702.

⁶⁶ Acta Capitulum Generalium I. 100–121.; Analecta I. 60–62.

⁶⁷ Acta Capitulum Generalium I. 83–105.; Analecta I. 708., 714., II. 63., 183., 189.

annak megvizsgálására, hogy a kiválasztott hely és a körülmények megfelelőek-e. Ha ez rendszerben volt, akkor a következő káptalan elfogadta a helyet a kolostoralapításra, s ha a létrehozott kolostor papi és a szerzetesi létszáma az előírások szerint alakult, egy újabb káptalanon a közösséget konventi rangra emelték.⁶⁸ Így egy-egy konvent létrejötte legkevesebb három-négy évet vett igénybe. Természetesen a folyamat lerövidülhetett, s főleg a század második felében többször találunk olyan esetekkel, amikor az alapítás után egy évvel már konventként működött a szerzetesi közösség.⁶⁹ Egy konvent létrehozása mindamellett nem mindig volt könnyű feladat. Például az itáliai Città di Castellóban a Perugiából érkező testvérek fogtak kolostor létesítésébe. Az 1270. évi nápolyi tartományi káptalanon el is fogadták a helyet, majd 1273-ban konventi rangba helyezték, s élére perjelet neveztek ki, a kolostor iratanyaga szerint azonban 1300 előtt mégsem rendelkezett ilyen jogosultsággal, s a kisebb házak között tartották számon.⁷⁰ A franciaországi Verdunban a kezdetek még 1222-re vezethetők vissza, viszont csak 1233 és 1236 között lett konvent, de ugyanez játszódott le az olaszországi Paviában is.⁷¹ Az ugyancsak franciaországi Fontenay-le-Comte-ban a helyet 1249-ben a trevisói általános káptalanon fogadták el, de az itteni házat csak 1296-ban engedélyezték konventnek, Saint-Junienben tizenhét, Nevers-ben több mint harminc évbe tellett ennek elérése.⁷² Az itáliai Pistoia-ban kilenc, Bevagnában

harminc évet kellett erre várni.⁷³ Az engedélyek kiadásában az általános káptalanok – feltehetően az addig tapasztalt visszásságok miatt – a 13–14. század fordulóján jelentős változásokat vezettek be, de erre itt most nincs mód kitérni.⁷⁴ Az engedélyezési eljárások után a templom és kolostor átépítése, illetve új konventi templom és kolostor emelése – mint láttuk – sokszor szintén csak évtizedek elteltével történt meg. Amíg a szerzetesek a régi épületeket használták – még ha közben át is költöztek egy másikba –, mindig megtartották annak az egyháznak a titulását, amelyet megkaptak. Csak átépítés után vagy az általuk újonnan épített templomaikat szentelték fel más, a rendalapító, illetve a rend szellemiségéhez közelebb álló szent (pl. Szent Péter és Pál apostol) avagy szent titok (pl. Szent Kereszt) nevére, bár sokszor megőrizték az eredeti elnevezést. Noha a rendalapító tiszteletére sok új templomot szenteltek fel, ez mégsem vált általánossá. A helyi hagyományok ápolásával megőrizték a domonkos kolostorok templomcímek változatosságát, s még az sem lett gyakorlat, hogy a férfi kolostor csak férfi szent, a női kolostor csak női szent nevét viselhette, ugyanis számos esetben ez éppen fordítva történt.

A domonkos rend felvázolt európai kolostoralapításai – a rend központi irányítása révén – számos tanulsággal szolgálhatnak a hiányos forrásanyaggal rendelkező magyarországi korai kolostoralapítások mélyebb megismeréséhez, de ennek tárgyalása már egy másik tanulmány témája.

⁶⁸ *Analecta* I. 267., 327.

⁶⁹ Például a franciaországi Albiban. *Analecta* I. 203.

⁷⁰ *Analecta* I. 703.

⁷¹ *Analecta* I. 272., 329., 331., II. 93.

⁷² *Analecta* I. 266.

⁷³ *Analecta* II. 57., 95.

⁷⁴ Bár a téma részletesebb kifejtést érdemel, de hozzávetőlegesen ezt az új engedélyezési sémát változtatta fel a lengyel kutatás alapján Zágorki Czigány Balázs: *Zágorki Czigány Balázs: A domonkos rend megtelepedése Vasváron I–II. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1999. 2. sz. 44–45.

Az arisztotelészi politikai alapelvek recepciójának viszontagságos kezdetei a középkori Nyugaton: a kormányzat természetszerű jellege

Az eszmetörténet legizgalmasabb témái közé tartozik annak vizsgálata, hogy egy adott kor szerzői miért tartottak fontosnak, miként értelmeztek, illetve hogyan tették saját elméleti problémáik megfogalmazásának kiindulópontjává egy tőlük időben távoli, civilizációjában pedig radikálisan eltérő világban keletkezett szövegeket. Különösen igaz ez akkor, amikor a társadalommal, illetve annak politikai szerveződésével kapcsolatos elméletekről van szó, valamint akkor, ha az alapvetően kommentatív, tudományáganként legalább egy, az oktatás és a tudományos vizsgálat alapjául egyaránt szolgáló autoritativ alapszöveg létét szükségesnek tartó középkori tudományosság keretén belül végbemenő ilyen reflexió szolgál a vizsgálat tárgyául. A politikai elvek vizsgálata a középkorban akkor válhatott végérvényesen a bevett tudományágak egyikévé, illetve akkor foglalhatta el helyét az egyetemek oktatási rendjében, amikor az arisztotelészi *Politika* az 1260-as évek folyamán legalább két lépcsőben történt lefordítását¹ követő évtizedekben végbement e traktátus recepciója, vagyis középkori újraértelmezése. Mint általában az autoritativ alapszövegek újrafelfedezése és recepciója, ez a fejlemény sem szűkíthető le a szóban forgó mű megtalálásának és lefordításának egyéb-

ként nélkülözhetetlen mozzanataira. Ahhoz, hogy valamely mű autoritativ szerepet kapjon egy ilyen státusú művekre igényt tartó tudományosságon belül, nem elegendő egy kellően nagy tekintélyű régebbi szerző egy traktátusának felbukkanása; ahhoz szükség van határozott és tartós olvasói igény jelentkezésére az adott tudományterületen. Ilyen igény hiányában egy esetleg felfedezett és lefordított traktátus sem fejtheti ki hatását, mint azt a *Nikomakhoszi Etika* első középkori fordításának kapcsán a közelmúlt kutatása is megerősítette (ez utóbbi tanulságos fejleményekre az alábbiakban még visszatérünk). Nem lehetnek kétségeink: amennyiben a *Politika* szövege elvesztett volna a szövegahagyományozódás útvesztőiben, úgy a középkor tudományossága előbb-utóbb talált volna más antik művet, amelyhez kapcsolódva strukturált formában megfogalmazhatta volna saját korának politikaelméleti kérdéseit.

A politika tudománya iránti középkori érdeklődés megélnkülését jelezte a 12. század elejétől e tudományág késő antik definícióinak feltűnése a tudományos bevezető munkákban,² majd a 13. század első felében az a tény, hogy a *scientia politica* egyre ritkábban maradt ki a tudományágak felosztásának különböző rendszereiből.³

¹ A *Politika* szövegét a II. könyv 11. fejezetéig tartalmazó ún. *translatio imperfecta* F. Bossier szerint 1260 táján, míg J. Brams szerint csak 1266-ban készült el. A teljes traktátus fordítása – az ún. *translatio completa* – az előbbi kutató szerint 1265 első felére, míg az utóbbi szerint 1270-re datálható. L. F. Bossier: *Méthode de traduction et problèmes de chronologie*. In: J. Brams – W. Vanhamel (szerk.): *Guillaume de Moerbeke. Recueil d'études à l'occasion du 700e anniversaire de sa mort (1286)*. Leuven, 1989. 288–289. és 292.; valamint J. Brams: *Guillaume de Moerbeke et Aristote*. In: J. Hamesse – M. Fattori (szerk.): *Rencontres de cultures dans la philosophie médiévale. Traductions et traducteurs de l'antiquité tardive au XIVe siècle (Actes du Colloque international de Cassino, 15–17 juin 1989, organisé par la Société Internationale pour l'Étude de la philosophie médiévale et l'Université degli Studi di Cassino)*. Louvain-la-Neuve – Cassino, 1990. 320.

² Boethius (*In Isagogen Porphyrii Commenta* I,3), Cassiodorus (*Institutiones* II,3,7) és az utóbbit szinte szóról szóra követő Sevillai Isidorus (*Etymologiae* II,24) a *scientia politicáról* adott meghatározásait Hugo de Sancto Victore munkásságától kezdődően fedezte fel a középkori nyugati tudományosság. Először Hugo fiatalkori *Epitome Dindimi in Philosophiam* című rövid munkájában, majd a széles körben elterjedt *Didascaliconban* (II,4) tünt fel a *scientia politica* definíciója a voltaképpen középkorban: R. Baron: *Hugonis de Sancto Victore Epitome Dindimi in Philosophiam*. Introduction, texte critique et notes. Traditio, 11. (1955) 108–109., valamint *Hugo de Sancto Victore: Didascalicon de studio legendi*. Ed. Ch. H. Buttner. Washington, 1939. 37–38.

³ Ch. Flieler: *Rezeption und Interpretation der Aristotelischen Politika im späten Mittelalter*. Amsterdam–Philadelphia, 1992. I. 4–5.

Igaz: a 13. század közepére – tehát éppen kevéssel a *Politika* újrafelfedezése előtt – a párizsi *artes*-kar közvéleménye általában a két jog normaszövegeit (*leges et decreta*) tartotta a politika tudománya alapszövegének, és ezzel saját szakmáját illetéktelennek nyilvánította e tárgykörben. Ugyanakkor azonban három igen különböző közegben működő, egymással kapcsolatban nem álló szerző, az egyetemek világához legfeljebb lazán kapcsolódó domonkos enciklopédista Vincent de Beauvais, a firenzei politikus és tudós Brunetto Latini, valamint a ferences és egykori *artes* magiszter Roger Bacon is a definícióknál jóval hosszabb, műveikben önálló szervezeti egységet alkotó gondolatmeneteket szenteltek e tudományának – hozzájuk hasonló feladatra a 12. században csak egyetlen szerző, a fordító Domingo Gundissalvi vállalkozott. Mindezen fejlemények is okot szolgáltatnak arra, hogy a kutatásban újabban kétségbe vonják: valóban korszakhatárt jelentett a *Politika* újrafelfedezése. Így felmerült egy az arisztotelészi forrásoktól független, sztoikus-cicerói gyökerű politikai tudomány 12. századra visszavezethető hagyományának lehetősége,⁴ illetve az arisztotelészi politikai elveknek a *Politika* megjelenését megelőzően meglévő bizonyos ismertségének gondolata, valamint az is nyilvánvalóvá vált, hogy a 12. század második felétől a jobban értesült nyugati szerzők tudomást szerezhettek a *Politika* létéről, pontos címéről, bár annak tartalmáról a *Nikomakhoszi Etika* teljes verzióinak széles körű elterjedése előtt csak kevés, illetve pontatlan elképzései lehettek.⁵

A jelen cikk terjedelme nem ad keretet annak kifejtésére, hogy e sorok írója miért táplál kétségeket a 12. századtól folytonos politikatudományi hagyomány létevel kapcsolatban, sem annak bizonyítására, hogy miért tekinti a teljes *Etika* (hogy a középkori szóhasználatot követve röviden így nevezzük a továbbiakban Arisztotelésznek ezt a művét) kapcsán kialakuló filozófiai reflexiót az arisztotelészi politikai elvek középkori recepciója szempontjából kulcsfontosságúnak. Az alábbiakban mindössze néhány példát kívánunk felsorakoztatni azt bizonyítandó, hogy egy témában, jelesül a kormányzat természetes jellegének arisztotelészi elve (avagy helyesebben: előfeltevése) esetében az első középkori kommentátorok milyen nagyfokú idogenkedéssel fogadtak egy az antik görög filozófia számára magától értetődő alaptételt. A következő elemzés tárgyául néhány olyan szöveg szolgál, melyek a *Politika* újrafelfedezése előtt, de már a teljes *Etika* ismeretében íródtak, részben az utóbbi kommentárjaiként. Bár az *Etika* nem használja magát a *zoon politikon* kifejezést, a kormányzattal, illetve a kormányformákkal kapcsolatosan megfogalmazott gondolatmenetei nem hagynak kétséget abban a tekintetben, hogy szerzőjük azok létét az emberi természet mindenkor adottságának tekintette; így ez a kérdés nem meglepő módon váltotta ki a 13. század közepi értelmezők reflexióit. Számukra a kérdés természetesen üdvtörténeti szempontból fogalmazódott meg, jelesül: mennyiben egyeztethető össze az említett arisztotelészi tétel a *natura integra* állapotával? Az e kérdésre adott első válaszokat megvizsgálva

⁴ C. Nederman: Aristotelianism and the Origins of Political Science in the Twelfth Century. *Journal of the History of Ideas*, 52. (1991) 179–194.

⁵ *Al-Farabi* a *De scientiis* címen lefordított bevezető traktátusában cím szerint említi a *Politikát* (ez az említés az arab mű mindkét latin fordításában pontosan megtalálható), de annak tartalmáról olyan leírást ad, amely alapján inkább egy hagyományos fejedelemtitkrot sejtethet az arisztotelészi munka címé mögött a középkori olvasó. Az arab műről a 12. század második felében két áttünetés is készült: Gerardus Cremonensis szó szerinti fordítása és Domingo Gundissalvi átdolgozása, amit ez utóbbi szerző beépített saját filozófiai bevezető munkájába. A szóban forgó szöveg helyét Gerardus Cremonensis fordításában I. *Al-Farabi: Catalogo de las ciencias*. Ed. A. Gonzalez Palencia. Madrid, 1953². 169. A Gundissalvi-féle változatot I. *Dominicus Gundissalinus: De divisione philosophiae*. Ed. L. Baur. Münster, 1903. 136. A *Politika* másik említésével szintén arab munka, Averroes ún. középső (*talkhisz*) *Etika*-kommentárjának fordításában találkozhatott a latin nyelven olvasó közönség, 1240-et, a fordítás elkészültét követően. Averroes az arisztotelészi mű említésén kívül mindössze arra szorítkozott e megjegyzésében, hogy sajnálkozzon: számára e mű elérhetetlen maradt. A fordításról I. a 10. j. A szöveget I. *Aristotelis Opera omnia cum Averrois Cordubensis Commentariis*. III. Venetiis, 1550. f. 79ra. Averroes számára a *Politika* egyébként – mint azt a cordobai szerző jelzi – csak al-Farabi említett művéből volt ismert. A *Politika* szövege egyébként nem volt ismert a középkori arab tudományosság számára, annak csak címéről tudtak a tájékozottabb szerzők, illetve a traktátus első könyvének valószínűleg hellenisztikus eredetű rezüméjével rendelkeztek: S. Pines: Aristotle's *Politics* in Arabic Philosophy. *Israel Oriental Studies*, 5. (1975) 150–160.

előrebocsáthatjuk: bár késő antik forrásokból a 12–13. századi szerzők hozzájuthattak az ember eredendő társas hajlamainak megfogalmazásához, de az e világi kormányzat természetszerű jellege az *Etika* első kommentátorai számára gyökeres – és eredeti formájában elfogadhatatlan – újdonságot jelentett; ami nyilván nem így történt volna, ha valamely alternatív – Arisztoteléstől független vagy közvetett arisztotelészi – forrásból ilyen elméletek már ismertek lettek volna számukra, amint azt a közelmúlt egyes kutatói feltették.⁶

Mint azt több, a 12. századi görög-latin fordítások filológiai és kodikológiai kérdéseivel foglalkozó kutató közelmúltbeli eredményeit összefoglalva és kiegészítve Gudrun Vuillemin-Diehm és Marwan Rashed kimutatták,⁷ a teljes *Etika* első fordítását – mely magában foglalta az utóbb külön terjedő és a 13. század elejétől az egyetemi oktatásban is megjelenő ún. *Ethica Veneta* és *Ethica Novata*, valamint egyéb fennmaradt töredékeket – Burgundio da Pisa készítette el, aki a görög eredetiből dolgozva kétségkívül 1151 előtt, meglehetően már az 1130-as évek második felében dolgozott Arisztotelész e traktátusának átültetésén.⁸ F. fordításból azonban csak az említett két szövegrész (lényegében az *Etika* első három könyve) vált szélesebb körben ismertté, a politikaelméleti szempontból legérdekesebb részek azonban nem; így az igazságosság erényének szentelt V. könyv, a kormányformák klasszifikációját is tartalmazó VIII. könyv, valamint az egész traktátus végén a politikatudomány és a *Politika* bevezetőjének szánt gondolatmenetek egyelőre feledésbe merültek (megkockáztatjuk: az érdeklődés hiányában).

Az *Etika* ez utóbbi részéről a teljes mű alapján írt két munka arabból történt lefordítása révén szerzhető ismereteket a latinul olvasó és író tudományosság tájékozottabb része a 13. század közepén: Hermannus Alemannus 1240-ben fejezte be Averroes ún. közepes (*talkhísz*) *Etika*-kommentárjának lefordítását *Liber Nicomachie* címen, amit 1243-ban vagy 1244-ben az *Etika* rezüméjeként készült, feltehetően hellenisztikus eredetű *Summa Alexandrinorum* átültetése követett.⁹ Ez utóbbi fordítások hatásának már van némi nyoma, de az *Etika* politikaelméleti szempontból fontos gondolatmeneteinek rendszeres kommentálása csak Robert Grosseteste fordítói munkássága nyomán kezdődött meg, így a kormányzat természetes jellegének arisztotelészi tétele is csak ezzel kezdődően vált reflexió tárgyává.

Robert Grosseteste oxfordi teológiai magiszteri működését követően, már lincolni püspökként engedhette meg magának, hogy számára fontos filozófiai és teológiai szövegeket kutasson fel, illetve hogy ezeket a görög szövegeket egy általa vezetett és finanszírozott fordítói munkacsoporttal lefordíttassa,¹⁰ e tevékenysége nyomán jutott az *Etika* görög eredetijének, valamint e traktátus egy késő antik és bizánci részletekből összeállított kommentárjának birtokába. Az *Etika* Grosseteste-féle fordítása 1246–47 táján készült el,¹¹ és a továbbiakban – egy ismeretlen 13. századi fordító tolla alól kikerült átdolgozott változatban – ez vált e traktátus általánosan elfogadott latin átültetésévé a reneszánszig. Az *Etikával* együtt lefordított kommentárban¹² a kormányzati formák klasszifikációját is tartalmazó VIII. könyvhöz a

⁶ C. Nederman: Nature and the Origins of Society: The Ciceronian Tradition in Medieval Political Thought. *Journal of the History and Ideas*, 49. (1988) 3–26.

⁷ G. Vuillemin-Diehm–Rashed, M.: Burgundio de Pise et ses manuscrits grecs d'Aristote: Laur. 87.7 et Laur. 81.18. *Recherches de théologie et philosophie médiévales*, 64. (1997) 136–198.

⁸ Uo. 175–178.

⁹ M.-Th. d'Alverny: Remarques sur la tradition manuscrite de la *Summa Alexandrinorum*. *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge*, 49. (1982) 265–272.; R.-A. Gauthier: *Ethica Nicomachea*. Praefatio. In: *Aristoteles Latinus*, 26, I. Leiden–Bruxelles, 1974. CXIIX–CL.

¹⁰ A. Pelzer: Les versions latines des ouvrages de morale conservés sous le nom d'Aristote en usage au XIIIe siècle. In: *Uo.*: *Études d'histoire littéraire sur la scolastique médiévale*. Louvain–Paris, 1964. 183–184.; J. McEvoy: *The Philosophy of Robert Grosseteste*. Oxford, 1982. 20–24.

¹¹ H. P. F. Mercken: Introduction. In: *The Greek Commentaries on the Nicomachean Ethics of Aristotle in the translation of Robert Grosseteste, Bishop of Lincoln († 1253)*. I.: Eustratius on Book I and the Anonymous Scholia on Books II, III and IV. Ed. H. P. F. Mercken. Leiden, 1973. 45*.

¹² H. P. F. Mercken: The Greek commentators on Aristotle's *Ethics*. In: R. Sorabji (szerk.): *Aristotle Transformed. The ancient commentators and their influence*. Ithaca/NY, 1990. 407–443.

Kr. u. 2. századi filozófus, Aszpasziosz megjegyzései társultak, ám az erősen töredékes szöveget Grosseteste kénytelen volt a traktátus egyéb könyveihez képest jóval nagyobb mértékben – kiegészíteni saját megjegyzésével (*notule*), amelyek olykor a rövidebb-hosszabb glosszák sorát megszakítva, mintegy „*mini-questiót*” alkotnak. Teljes egészében a lincolni püspök munkája az az ilyen „*mini-questio*” is,¹³ amely az atyai és a királyi kormányzat arisztotelészi összehasonlításának azon elemét kommentálta, mely szerint e kettő közös tulajdonságainak egyike természetzerű jellegük. Grosseteste számára problémát jelentett a királyság – de ezzel együtt tulajdonképpen az általában vett kormányzat – természetes jellegének arisztotelészi előfeltevése, ezért feltepte a kérdést: „Vajon a természeti törvény folyamánként létezik-e a királyság?”¹⁴ A lincolni püspök a 12. századtól széles körben elterjedt azon sztoikus-cicerói eredetű felfogással szembesíti ezt az elképzelést, mely határozott alapító aktus feltételezésével alakította ki szerződéselvű interpretációs sémájának (történetileg néha bevallottan fiktív) kiindulópontját. Úgy tűnik – mint írja –, hogy ilyen határozott emberi tevékenység vagy alapító aktus (*constitutio hominum*) révén jött létre a királyság, minthogy az emberek természetük szerint egyenlők. Amennyiben azonban a királynak alattvalóival szembeni helyzetét az értelemnek a másik két lélekrész feletti „uralmához” hasonlítjuk, annyiban az ilyen kormányzatot mégis természet szerintinek tarthatjuk – folytatja Grosseteste. A királyi tisztség rendeltetésének megfelelően kormányzó uralkodó ideáltípusa („*rex in quantum rex*”) ugyanis csak az értelmet követi alattvalóival kapcsolatos cselekedetei során, míg az aljanépet (*plebs*) a két alacsonyabb rangú lélekrész által keltett indulatok uralkodó. Az Édenkertben az ember nem embertársai felett kapott hatalmat, hanem csak arra rendelte

Isten, hogy „uralkodjék a Föld állatain, a tenger halain és az ég madarain” (*Gen 1,26*) – ezért az ideáltípusának megfelelően uralkodó király sem a józan értelmére hallgató, hanem az elállatiasodott ember kormányzatát kapta feladatul, hogy ez utóbbiban az értelem természet szerinti uralmát helyreállítsa, illetve hogy azt helyettesítve eljárjon. A lincolni püspök végezetül bevezet még egy megkülönböztetést: a király az előbb említettek szerinti kormányzata így természet szerinti, ám az uralkodó személyének kiválasztása a nép (*populus*) akaratának megfelelően történhet.¹⁵

Bár a probléma felvetése a királyi kormányzat tulajdonságainak tárgyalásához kapcsolódik, logikailag mégsem magától értetődő, hogy a fenti *mini-questió*ban kizárólag a *regnum*tól esik szó, minthogy kétségkívül általában a kormányzat eredete szolgál az eszmefuttatás tárgyául; Grosseteste – és kortársai – számára azonban ez volt a kormányzat *par excellence* formája. Ami a koncepciót magát illeti, a legszembeütőbb az, hogy a szerző nem nevezi néven érvelése tulajdonképpeni meghatározó elemét, tudniillik a bűnbeesést. A természetük szerint egyenlő és kormányzattól szabad (egyben feltehetően a magántulajdon intézményét sem ismerő) emberek még képesek voltak pusztán *ratio*jukat követni tetteikben, amit azonban az erendő bűn immár elhomályosít bennük. Az embereknek a *ratio* szerepét a társadalomban betölteni hivatott uralkodó általi kényszerítése kizárólag annyiban jogosult, amennyiben az a meggyöngyült kontrollú, nem intellektuális lélekrészek befolyását ellensúlyozza, miként azt Szent Jeromos és Nagy Szent Gergely nyomán a középkori nyugati exegetika is hirdette egészen a *Politika* hatásának jelentkezéséig.¹⁶ A kormányzat a középkor korai századaiban egyeduralkodó pesszimista felfogása szerint tehát a *regnum* csak a *natura corrupta* – és nem a *natura integra* – értelmében nevezhető

¹³ The Greek Commentaries..., III.: The Anonymous Commentator on Book VII, Aspasius on Book VIII, and Michael of Ephesus on Books IX and X. Ed. H. P. F. Mercken. Leuven, 1991. 166–167. Ezt a „*mini-questiót*” mint a *lectiō*ből önálló *questio* kialakulásának példáját említi J. McEvoy: Grosseteste's Reflections on Aristotelian Friendship: A 'New Commentary' on *Nicomachean Ethics* VIII. 8–14. In: J. McEvoy (szerk.): Robert Grosseteste: New Perspectives on his Thought and Scholarship. Turnhout, 1995. 157–159.

¹⁴ The Greek Commentaries..., III. 166., VIII,11.

¹⁵ Uo. 166–167.

¹⁶ Ph. Buc: L'ambiguïté du Livre. Prince, pouvoir et peuple dans les commentaires de la Bible au Moyen Âge. Paris, 1994. 69–111. és 123–170.

természetesnek; a kizárólag represszív funkciójú uralkodónak adott felhatalmazás még ebben a helyzetben is csak akkor érvényes, ha ez utóbbi tisztét *raison d'être*-jével összhangban („rex in quantum rex”) gyakorolja.

A bünbeesés miatt szükségessé vált kormányzat létrejötte Grosseteste érvelése alapján konstitutív aktushoz köthető, a kormányzat létét így időben nemcsak a büntől mentes emberi természet korszaka, hanem valamiféle (romlott) természeti állapot is megelőzi. A mini-*questio* elején kétségkívül ilyen értelemben – a kormányzat valamikori megalapítását feltételezve – köti az uralkodói hatalmat a szerző az emberek (értsd: a kormányzottak) akaratahoz. „...constitutio hominum videtur adinvenisse regnum. [...] Non natura igitur sed hominum voluntate constituti sunt reges.” A „*questio*” végén azonban az adott egyes uralkodóról szóló hasonló zárómondat már más értelmezési lehetőséget is felvet: az őseredeti hatalomátruházást jelentő akaratnyilvánításon kívül ez esetben már szó lehet valamiféle tartós, legalább hallgatólagos alattvalói konszenzusról, esetleg az uralkodóváltáshoz kapcsolódó – szimbolikus vagy tényleges – konkrét politikai aktusról. „*Quod autem hic aliquis sit rex potest esse a populi voluntate, sed cum est rex, ut principetur populo est naturale.*”¹⁷

Albertus Magnus a Grosseteste-féle *Etika*-fordítás első olvasói és az arisztotelészi műhöz kapcsolt kommentár latin változatának első felhasználói közé tartozott (az utóbbira itt *Commentator* név alatt hivatkozik). A kölni Heilige Kreuz domonkos konvent frissen felállított *studium generalé*jában Albertus már 1250 és 1252 között *lecturát* tartott az *Etikáról*: a *lectura* írott változatában a szöveg szó szerinti magyarázatához a magiszter által fontosnak tar-

tott problémáknak szentelt *questiók* társulnak.¹⁸ A domonkos szerző a királyi és az atyai hatalom összevetéséhez érkezve, Grosseteste-hez hasonlóan önálló *questió*ban foglalkozik a kormányzat természet szerinti jellegével,¹⁹ ám a lincolni püspök megoldásától Albertusé mind formai, mind tartalmi szempontból eltér. Formai szempontból Grosseteste strukturálatlan *questió*ival szemben Albertus a klasszikus skolasztika *pro* és *contra* érvek után általános, majd részletes választ tartalmazó *questioszerkezetét* követi. A tartalmi különbségek a végső következtetés azonossága ellenére tanúskodnak arról, hogy Albertus nem vakon követte a lincolni püspök érvelését, hanem azt csak kiindulópontnak használta saját gondolatmenetének kialakításakor. A tartalmi különbségek rögtön a *questio* címének megfogalmazásával kezdődnek: Albertus Magnus a királyság mellett az általában vett előljárói hatalom (*praelatio*) természetszerűségét vizsgálja.²⁰ Az általa választott *questio*típus Albertus számára a grosseteste-i eszmefuttatáshoz képest jóval bővebb és részletesebb kifejtést engedett meg. A domonkos szerző először a kormányzat természetszerűsége elleni érveket sorolja fel, köztük azt, mely szerint az emberek közös természetüknél fogva egyenlők (tehát nem a természet révén kormányozza egyik a másikat), valamint azt az isteni parancsot, mely az emberek teremtése után csak az állatok feletti uralmat engedte át (*Gen* 1,26).²¹ Itt említi először szerzőnk a kérdésben a grosseteste-i szöveget, mégpedig két ízben is. Albertus először a lincolni püspök mini-*questió*jának utolsó mondatát idézi szabadon, rögvést ellene vetve: az, hogy valaki király legyen, a királyi kormányzat okául szolgál, így ha az előbbi nem természetes eredetű, akkor az utóbbi sem lehet az.²² A német domonkos másodjára azt a monarchia melletti érvet kifogásolja,

¹⁷ Az utóbb elősorolt eshetőségek szempontjából figyelemre méltó, hogy a szerző ebben az utolsó mondatában nem a – feltehetően az „eredeti hatalomátruházásra” utaló – *constitutio* terminust használja, bár az is igaz, hogy ugyanakkor kerül az *electio* kifejezést (vagy a *scrutiniumot*, amely a korabeli szóhasználatban elsősorban a mai értelemben vett választást jelentett).

¹⁸ *Super Ethica. Commentum et quaestiones. I–II.* Ed. W. Kübel. In: Alberti Magni Opera omnia... edidit Institutum Alberti Magni Coloniense Bernhardo Geyer praeside [ed. Coloniensis]. 14.1 2. Monasterii Westfalonum, 1968–1987. A kommentár datálására l. uo. V VI.

¹⁹ I. m. VIII, 11. q. 2., i. m. 635–636.

²⁰ Uo. 635.

²¹ A két említett érv: uo. ad 1 és ad 3.

²² Uo. ad 5, uo. Az említett grosseteste-i szöveget l. 15. j.

mely a kormányzatot az értelemhez hasonlítja; szerinte ugyanis a hasonlat sántít, minthogy míg az emberek természetük szerint egyenlők, addig az értelem természete szerint az alacsonyabb rangú emberi cröknél (*viribus*) magasabb rendű.²³

Albertus azonban nem távolodik el annyira Grosseteste megoldásától és szemléletétől, mint amennyire ez az eddigiek alapján tűnhet. Mint említettük, Albertus a *questiō*ja címében – a lincolni püspöknél szereplő *regnum* helyett – az általában vett kormányzatról (*praelatio*) ír, ugyanakkor érvelése hangsúlyosan monarchikus jellegű marad: a *regimen unius* számára is a *par excellence* kormányzati forma. Ez utóbbi megállapítást megerősíti az a tény, hogy a négy, elvileg az általában vett kormányzat természetes jellege mellett állást foglaló érv valójában pusztán a *regimen unius* esetével foglalkozik (a négy *contra* érvet utóbb a domonkos szerző egyetlen megjegyzéssel elfogadja). A négy érv közül az első abból a közismert neoplatonikus érvből indul ki, miszerint minden dolog valamely egyből indul ki, és szintén valamely egyre kell, hogy visszavezettség; az utóbbi művelet csak valamely egyetlen kormányzó cselekedetének eredménye lehet, az egy általi kormányzat tehát természetszerű.²⁴ A *regimen unius* természetességét alátámasztó második érv természetjogi érvényességet tulajdonít az egyes állatfajtákra (a méhekre és a darvakra) jellemző „monarchikus kormányzatnak”,²⁵ a harmadik az égi első mozgató,²⁶ míg a negyedik a világegyetem kormányzatának egyszerre monarchikus és természetszerű példáját idézi, mely utóbbi mintát az ember (*minor mundus*) belső „kormányzata” is követi.²⁷

A *questio* általános válaszrészében Albertus szintén igazodik a lincolni püspök megoldásához. Az emberek rendeltetése az, hogy az

egyetlen Jóban részesedjenek, mely célt csak valamely egyetlen irányító révén érhetik el – írja.²⁸ A teremtéskor kapott értelem természetes fény szolgált ilyen vezérlő erőként az emberben, és azt használva képes is volt az egyes ember az isteni kormányzat közvetlen segítségével elérni e Jót. A bűn által elhomályosított értelem azonban már egyenként igen eltérő mértékben képes csak eleget tenni rendeltetésének, ezért szükséges, hogy a királyi kormányzat „élő törvényként” irányítsa az arra képteleneket (hozzátehetjük: a többségében ilyen személyekből álló országát). A királyok ugyanis, amennyiben rendeltetésüknek megfelelően kormányozzák alattvalóikat („reges in quantum reges”), a helyes céltől el nem térő és nem személyválogató egyenességgel (*rectitudo indeclinabilis*) rendelkezve képesek minderre, bár egyszerű emberként ugyanúgy csendőek, mint bárki más. Végezetül Albertus elfogadja Grosseteste záró megjegyzését: a *regimen per unum* fenti ideáltipikus esete természet szerint való, miközben az adott uralkodó kormányzata emberi döntés, illetve tevékenység eredménye. A *questio* részletes választásban látszólagosnak bizonyulnak Albertusnak a lincolni püspök megoldásával kapcsolatban a *questio* elején megfogalmazott ellenvetései is.²⁹

A német domonkos magiszter tehát nem feledkezett meg a Grosseteste-nél is alapvető fontosságú bűnbecsés néven nevezéséről, és általában is angol elődjénél összetettebb és kidolgozottabb gondolatmenetet alakított ki a kormányzat természetes jellegéről. Annak ellenére, hogy megemlíti a király személyes csendőségét, Albertus mégis erős abszolutista hangsúlyt helyez el, mikor a rendeltetését betöltő uralkodót „élő törvénynek” nevezi. Igaz, hogy a német domonkos szerző szövegében az *Etika* latin fordítása

²³ Uo. ad 6, uo.

²⁴ Uo. co. 1, uo.

²⁵ Uo. co. 2, uo. 636.

²⁶ Uo. co. 3, uo.

²⁷ Uo. co. 4, uo. A négy *contra* érvet utóbb Albertus elfogadja: uo. sol. ad 7–10, uo.

²⁸ Uo. sol., uo.

²⁹ A két érv elsőbbségére szerzünk azt feleli (*resp. ad 5*), hogy a *Commentator* álláspontja mégis elfogadható, mivel a *regimen ab uno* (érve ezalatt a bűnbecsés előtti emberi nem közvetlen isteni kormányzatát) természetszerű, és ezen az a tény sem változtat, ha a jelen állapotban azt, hogy valaki uralkodik, meg kell előznie az, hogy az illető királyi lesz. A második polemikus érvre Albertus válasza egy másik válaszához (*resp. ad 1*) utasítja az olvasót, ahol arról esik szó, hogy bár minden ember természete szerint egyenlő *quantum ad substantiam*, köztük *per comparisonem ad actum* mégis – nem kevésbé természetszerű – lényegi különbségek adódnak. A két választ 1. uo., az általuk cáfolt érveket pedig: 22. és 23. j.

által használt *iustum animatum* kifejezést veszi át, mely az arisztotelészi eredetiben (*Etika* V,4 - 1132a20-25) a peres felek viszonylatában pártatlan döntőnként eljáró bíró helyzetét írja le. Előbbi fordításunk mégsem helytelen, mivel ezt a fogalmat Albertus - és nyomában a legtöbb középkori kommentátor - azonosította a *nomos empsychos / lex animata* hellenisztikus közegben keletkezett fogalmával, amely az uralkodót mint az örök avagy égi normák egyedüli a világi közvetítőjét írja le.³⁰ Végkövetkeztetése ugyanakkor az arisztotelészi koncepció ismeretben is egyezik Grosseteste-ével: számára is elképzelhetetlen volt, hogy a *natura integra* és a kormányzat összeférhet egymással.

Aquinói Szent Tamás teljes mértékben ismerete Grosseteste és Albertus Magnus érveit. Kölni éve alatt (1248-1252) Tamás részt vett mestere, Albertus *Etika*-kurzusán, ez alkalommal megismerkedett a lincolni püspök által lefordított és interpolált kommentárral is, mi több, ő maga volt Albertus első *Etika*-kommentárjának *reportator*a.³¹ Így nem is meglepő, hogy már Tamás fiatalkori szintézisében, a Petrus Lombardus-féle *Liber Sententiarum*hoz írt kommentárjában³² feltűnnek az *Etikából* vett idézetek: példának okán, az antik kormányzati formák közül az *Etikát* idézve nevezi Tamás a monarchiát a legjobbnak a művében.³³ Szintén a kormányzatok antik klasszifikációs sémáját használta Tamás a *Szentencia*-kommentárnak abban az artikulusában, amelyben azt vizsgálja: „Vajon az ártatlanság állapotában létezett-e uralom?”³⁴ Új maga a kérdésfelvetés is: elődjeitől eltérően az itáliai domonkos szerző itt már nem a kormányzat természetszerűségére kérdez rá, ha-

nem Grosseteste és Albertus hasonló tárgyú gondolatmenetének kulcselemére, a *natura integra* állapotára, ugyanakkor a szorosabb értelemben vett kormányzat tárgyalása helyett általában vett uralomról (*dominium*) ír; megközelítése a korábbi megoldások ismeretét, egyben reflexív hozzáállást előfeltételez. Tamás ebben az artikulusban Grosseteste és Albertus rokon megoldásaitól lényegesen eltérő gondolatmenetet dolgozott ki. Szerzőnk a szóban forgó artikulust bevezető érveiben ugyan felhasználja azokat a két elődje által is alkalmazott ágostoni és gergelyi érveket, amelyek értelmében - egyrészt az emberek természet szerinti egyenlősége miatt, másrészt mivel Istentől kizárólag az értelem nélküli lények feletti uralomra kaptak felhatalmazást - az emberek közti kormányzat csak a bűnbeeséssel nyerne legitimitást, válaszában ugyanakkor átvesz Arisztotelésztől egy alapvető distinkciót, amelyet rögvest kiegészít egy újjal.

Mint írja, az előjárói hatalomnak (*praelatio*) két fajtája van, ezek egyike rendeltetése szerint a kormányzati tevékenységet tekinti céljának, a másik ezzel ellentétben az uraskodást.³⁵ Az *Etikát* idézve Tamás átveszi a zsarnok hatalmát a szolgatartó úréhoz hasonlító, egyben a királyéval szembeállító arisztotelészi meghatározást: míg az utóbbi tevékenységének célja az alattvalók javának biztosítása, addig az előbbi saját hasznát keresi előjárói működése során. Mint az várható, Tamás elveti annak lehetőségét, hogy az uraskodást célul tűző *dominium* létezett volna a *natura integra* állapotában, hiszen ilyen jellegű uralom ott az értelemmel nem rendelkező teremtmények felett állhatott fenn, mivel azokat végcéljuk,

³⁰ A *lex animata* fogalmáról, illetve annak az arisztotelészi *iustum animatum*mal történt azonosításáról l. E. H. Kantorowicz: *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*. Princeton, 1957. 129-135. Albertus Magnus utóbb, 1257 és 1264 között, avagy még valószínűbben 1257 és 1260 között Máté evangéliumához írt kommentárjában *iustitia animata*ként említi a királyt: *Super Matthaeum*. VI,10. Ed. B. Schmidt. Ed. Coloniensis. 21/1. *Monasterii Westfalorum*, 1987. 191.

³¹ A. Pelzer: *Le cours inédit d'Albert le Grand sur la Morale à Nicomaque*, recueilli et rédigé par S. Thomas d'Aquin. In: *Uő: Études*, i. m. 282.; J.-P. Torrell: *Initiation à saint Thomas d'Aquin. Sa personne et son oeuvre*. Fribourg/Suisse - Paris, 1993. 36-39.

³² *Scriptum super libros Sententiarum*. In: *S. Thomae Aquinatis Opera omnia ut sunt in Indice Thomistico...* Ed. R. Busa. I. Stuttgart - Bad Canstatt, 1980. Tamás 1252-ben kezdett dolgozni ezen a művén, és csak teológiai magiszteri címének elnyerése (1256) után fejezte be azt: *Torrell: Initiation*, i. m. 485.

³³ *Scriptum super libros Sententiarum* IV. 24. 2, 1/a. ag 3., i. m. 573.

³⁴ Uo. II. 44, 1, 3, uo. 255.

³⁵ Uo. co.

az ember számára eszközként teremtette Isten. Az alattvalók hasznát célul tűző előljárói hatalom azonban Tamás szerint létezett az Édenkertben is, bár nem minden vonatkozásban. Az előljárói hatalom részben arra szolgál, hogy az alattvalókat irányítsa tennivalóik során, részben arra, hogy megvédje őket, végül pedig arra, hogy kényszerrel terelje jó útra azokat, akik az erény ösvényéről letérnek. Mivel azonban az eredendő bűn előtt semmi nem létezett, ami az ember számára külső veszélyt jelenthetett volna, és akarata sem került szembe más személy javával, így a *natura integra* állapotában az előljárói hatalom felsorolt feladatainak csak első köre létezhetett. Mint Tamás részletesebben is kifejti, a nagyobb bölcsességen, illetve intellektuális fölényen alapuló tanácsadásról, irányításról avagy oktatói szerepről lehetett szó ebben az esetben.

Grosseteste-tel és Albertus Magnusszal szemben tehát Aquinói Szent Tamás az előljárói hatalom eredetét tárgyalva felhasználta a kormányformák arisztotelészi definícióit, ám nem ez jelenti a lényegi újdonságot Tamás ismertetett gondolatmenetében: az ugyanis, hogy a zsarnok, illetve a szolgatartó úr kormánya nem létezett a bűnbeesés előtt, magától értetődő volt már a korábbiakban, és az maradt a *Politika* újrafelfedezése után is. A jogosult *praelatio* aspektusainak szétválasztása volt az a lépés, mely megteremtette Tamás számára annak a lehetőségét, hogy előljárói hatalomról írasson a *natura integra* állapotában. Az Arisztotelésztől vett idézet tehát beépült ugyan szerzőnk gondolatmenetébe, de nem döntő elemként. Ugyanakkor talán nem ok nélkül tesszük fel, hogy az *Etika* tartalmával és előfeltevéseivel történt megismerkedése megkönnyíthette Tamás számára, hogy a politikai hatalomról formált általános nézetei a mestere és a lincolni püspök által vallott állásponthez képest pozitívabb irányba mozduljanak el. A Tamás által választott megoldás lényegesen megnöveli az e világi kormányzat presztízsét, akkor is, ha nem feledhetjük el, hogy az édenkerti „előljárói hatalom” nem csak – sőt

meglehet: nem elsősorban – politikai jellegű volt Tamás elképzelése szerint. Az Édenkert „lakossága” – mint tudjuk – mindössze két főből állt, és a köztük lévő hierarchikus kapcsolat mindenekelőtt a férj felesége feletti „előljárói hatalmát” jelentette – Tamás szóhasználatával. Tamáshoz hasonlóan általános jelleggel, de a bűnre csábító asszonyt a férfi hatalmába taszító isteni döntést (*Gen* 3,16) kommentálva írt már a 12–13. század fordulóján Stephen Langton akkor párizsi teológiai magiszterként arról, hogy az uralom két típusa közül az egyik, a *dominatio conditionis* ugyan csak a bűnbeesés következtében jött létre, de a másik, a *dominatio praelationis* akkor is létezne, ha az eredendő bűn nem történt volna meg; az „előljárói hatalomnak” ez utóbbi formája nyilván a férfinak az asszony, illetve az ártatlanság állapotában születő gyermekeik feletti fennhatóságát jelentette volna – tehetjük hozzá.³⁶ A Tamás által bevezetett megkülönböztetés terminológiai előzményei közé kevésbé ez a megfogalmazás sorolható, mintsem az az Albertus Magnus által alkalmazott distinkció, mely a *subjectio servitutis*, illetve a *subjectio providentiae et regiminis* eseteit különíti el. Albertus éppen a fiatal Tamás Párizsba érkezésének táján, 1246 körül kidolgozott *Summa Theologiae*-jében alkalmazza ezt a distinkciót, a jelentés azonban, amit nekik tulajdonít, gyökeresen eltér a tanítványa *Szentencia*-kommentárjában megfigyelt hasonló distinkció értelmétől. Albertus e distinkciója negatív tagját, a *subjectio servitutis* a bűnbeesett emberiség által kényszerűen viselt szolgáltsággal azonosítja – külön kitér arra, hogy teremtett természete szerint az ember csak az egyéb élőlények felett kapott hatalmat –, míg a *subjectio* másik esete csak az angyalok között fordul elő, lévén az egyedenként külön *speciest* alkotó angyalok közti hierarchia bűn közbejötté nélkül is természetes jellegű.³⁷

Annak megítélése, hogy az *Etikát* már ismerő, az arisztotelészi politikai elképzelések tartalmával, illetve előfeltevéseivel így kapcsolatba került 13. század közepi szerzők nézetei mennyiben

³⁶ *Ph. Buc: L'ambiguïté du Livre*, i. m. 106., 94. j. Andreas de Sancto-Victore († 1175) ugyanezt a szentírási szöveghelyet kommentálva nem alkalmaz ilyen fogalmi distinkcióit, de konkrétabb formában ugyanezt a helyzetet írja le. Uo. 103., 83. j.

³⁷ *Summa Theologiae pars secunda* (quaest. I LXVII.). In: *Alberti Magni Opera omnia...* (ed. Borgnet). 23. Parisiis, 1895. 288–289.; quaest. 26., membrum 1., sol. A mű datálására I. J. A. *Weisheipl: The Life and Works of St. Albert the Great*. In: *Üö* (szerk.): *Albert the Great and the Sciences. Commemorative essays 1980*. Toronto, 1980. 22.

tartalmaztak – ha tartalmaztak – új elemeket például a kormányzat természetes jellegével vagy egyéb kérdések megítélésével kapcsolatban, csak akkor lehetséges, ha ellenpéldaként megvizsgáljuk olyan velük kortárs szerzők hasonló tárgyú gondolatmeneteit, amely szerzők ekkoriban keletkezett műveikben nem adják nyomát annak, hogy ismernék a teljes *Etikát*. A jelen rövid áttekintés céljára megelégszünk a kor egyik olyan igen nagy hatású szerzőjének vizsgálatával, aki az utóbbi csoportba tartozik, miközben működése során az előbbiekben megvizsgált szerzők közül kettő, Albertus Magnus és Aquinói Szent Tamás által is osztott szellemi közeggel is kapcsolatba került. Az ellenpéldaként kiválasztott szerző, a ferences Szent Bonaventura épp akkortájt fogalmazta *Szentencia*-kommentárját a párizsi egyetemen, amikor Albertus Kölnben – ahová Párizsból tanítványával, Tamással érkezett – *lecturát* tartott az *Etikáról*, illetve amikor annak anyagát felhasználva megírta első *Etika*-kommentárját (1250/2).³⁸ Bonaventura e fiatalkori szintézisébe – Tamás kevéssel későbbi *Szentencia*-kommentárjához hasonlóan Petrus Lombardus ugyanazon szöveghelyét interpretálva – önálló *questiót* iktatott be a következő címen: „Vajon az előjárói hatalom (*potestas praesidendi*) a természet elrendelése szerint vagy a bűn büntetése végett létezik az emberiség körében?”³⁹ A kérdésben foglalt lehetőségek mellett szóló szentirási és patrisztikus auktoritások, illetve észérvek felsorakoztatása után Bonaventura az uralkodói/úri és az előjárói hatalom három típusát különbözteti meg. Legszélesebb értelemben – írja – ezen az embernek az általa teljesen szabad akarata (vagy önkénye) szerint felhasználható dolgok, így a tulajdont képező tárgyak feletti hatalmát érthetjük.⁴⁰ Közhasználatú értelemben ez a hatalom az értelemmel rendelkező és erkölcsi ítéletekre képes teremtményeknek – vagyis embertársá-

inknak – adott utasítások kiadásának hatalmát jelenti. Sajátszerű (avagy voltaképpeni) értelemben az alattvalók kényszerítésének hatalmát kell ezen értenünk, mely utóbbit uralomnak (vagy úri hatalomnak) nevezhetjük gyakorlója, míg szolgaságnak az azt elszenvedők részéről. Az úri vagy előjárói hatalom e három típusa közül az első jelen volt az Édenkertben, kísérelője a bukott emberi természetnek, de megmarad az üdvözültek között is, a második a *natura instituta* és a *natura lapsa* közös jellemzője, míg a harmadik kizárólag az utóbbi esetben áll fenn. A második esetben – pontosít Bonaventura – csak a férfinek felesége, valamint gyermekei feletti hatalmáról volt, illetve a bűnbeesés elmaradása esetén lett volna szó; és így működik az angyalok közötti hierarchia is. A harmadik típus, melynek következménye a szolgaság, a bűn büntetéseként és nem a természet teremtett rendjének megfelelően áll fenn.⁴¹ Bonaventura, meglehetősen óvatlanul választotta ki a hatalom általa megkülönböztetett három típusa közül az elsőnek a példaként a tulajdonjogot – amelynek így az Édenkertben és az új Jeruzsálemben is léteznie kellene –, hiszen a *questio* végén, az egyik évrre adott válaszában a kor közfelfogásával összhangban már a *natura institutához* a tulajdonjog hiányát köti, míg ott a tulajdon intézménye a *natura lapsához* kapcsolódik.⁴² Az utóbbi szöveghelyen ugyanakkor a ferences szerző az édenkerti állapot egyik jellemzőjeként az emberek egyenlőségét említi, miközben – mint ismételten írja – a bűnbeesés utáni helyzetnek felel meg az, hogy az egyik ember a másíknak szolgál. Ha kétségeink lennének abban a tekintetben, hogy a kormányzati-politikai hatalmat Bonaventura az előjárói hatalom három említett típusa közül melyikhez sorolja, akkor azt maga a szerző oszlatja el a következő, a világi, illetve speciálisan a zsarnoki hatalomnak szentelt *questiója* általános válaszcsoportjában, ahol csak a

³⁸ A datálásra l. J.-G. Bougerol: Introduction à saint Bonaventure. Paris, 1988. XI. és 188–189. A szerző szerint e kommentár II. könyve a könyvek közül harmadikként készült el, annak megírása tehát az általa megadott időkeret középre-végére datálható.

³⁹ In Secundum librum Sententiarum 44,2,2. In: S. Bonaventurae... Opera omnia... edita studio et cura PP. Collegii a S. Bonaventura... II. Ad Claras Aquas prope Florentiam [Quaracchi], 1885. 1007–1009.

⁴⁰ Uo. resp., uo. 1008.

⁴¹ Uo. Vö. uo. 44,2,1, resp. ad 4, uo. 1006.

⁴² Uo. 44,2,2, resp. ad 4, uo. 1009.

bukott természet esetében értelmezhetően ismeri el – egyszerre – a szolgatartó úr és az e világi uralkodók legitimitását.⁴³

Robert Grosseteste és Albertus Magnus – akik már Arisztotelész vonatkozó álláspontjának ismeretében fogalmazták meg vizsgált gondolatmeneteiket – éppúgy nem említik Arisztotelészt, amikor egyik fő tételét, avagy politikai nézeteinek előfeltevését elutasították, mint a vizsgált kérdésben velük egy álláspontra helyezkedő, de az *Etika*t nem használó Bonaventura. Meglehet, nem túlzunk, ha úgy fogalmazunk: a középkori politikai filozófia „kopernikuszi fordulatának” hajnalán az előbbi két neves mester egyszerűen nem hitt a szemének. Az általuk kommentált alapelv olyannyira új volt a számukra, hogy egy distinkció bevezetésével megpróbálták azt az e világi kormányzat értelmezésének hagyományos keretei közé szorítani, amikor érvényességét csak a bukott emberi természet vonatkozásában ismerték el. A *Politika* újrafelfedezése előtt a fentebb elemzett szövegek szerzői közül egyedül Aquinói Szent Tamás jutott el addig, hogy – a kényszer alkalmazásához kötött uralmi formákat értelemszerűen kizárva – hajlandó volt az Édenkertben honos előjárói hatalomról olyan általánosságban írni, mely általános megfogalmazás magában foglalhatta a férj felesége feletti (illetve a bűnbeesés elmaradásának teoretikus fikciója esetén az apa gyermekei feletti) hatalmán túl – melyre nyilván elsődlegesen vonatkozott – bizonyos értelemben a kormányzati hatalmat is. Mint láhattuk, Tamás

esetében is csak feltételezhetjük, hogy gondolatmenetének újszerűségét általánosságban elősegítette az *Etika* hatása; az utóbbi traktátusból vett idézet nem az új megközelítést lehetővé tevő distinkcióhoz kapcsolódott. Ami Grosseteste és Albertus Magnus Tamáséval ellentétes következtetését illeti: az ő vonatkozásuk érthető. A teljes *Etika* politikacelméleti szempontból újszerű elemeket tartalmazó részeinek újrafelfedezésével az arisztotelészi politikai elvek recepciója épphogy megkezdődött, utóbb következett a *Politika* újrafelfedezése, majd ismertté válásának több évtizeden át tartó folyamata. Ha a justinianusi kódifikáció szövegének fellelése és Accursius *glossa ordinaria* rangjára emelkedett, így a recepció első fázisát lezáró kommentárjának elkészülte között egy-másfél évszázad telt el, akkor az arisztotelészi politikai tárgyú szövegeknek a római jogi *corpus* rendszeres megértésénél nem kisebb feladatot jelentő recepciójához szükséges pár évtized (mely folyamat lezárulását az Aquinói Szent Tamás által elkezdett, majd Pierre d’Auvergne által befejezett *Politika*-kommentár elismert párizsi tananyaggá válásához köthetjük) még rövidnek is tűnhet. E rövidebb folyamat persze a *Corpus Iuris Civilis* recepcióját kísérolknél lényegesen kedvezőbb körülmények között ment végbe, amikor a filozófiai szövegek interpretációs technikái már kiforrottak voltak, amikor a kommentárok különböző típusai műfajokká kristályosodtak ki, és amikor az élő kommentálás műhelyei az egyetemek biztos intézményes keretei között működtek.

⁴³ Uo. 44,3,1, resp., uo. 1011.

Datálási problémák Árpád-kori királynéi oklevelekben

A magyar királynék oklevéladása a magyarországi latin nyelvű írásbeliséggel egyidős. Ennek bizonyosságát láthatjuk a bakonybéli apátság elidegenített javainak 15. századi jegyzékében, amely említést tesz Szent István király feleségének, Gizella királynénak az apátság számára tett adományairól.¹ Bár a jegyzék – az abban foglalt más tételekkel ellentétben – nem tesz kifejezetten említést Gizella királyné okleveléről, az a körülmény, hogy a szöveg egyes szám első személyű névmást és igealakokat használ (*me ... contulli ... dedi*), azt a benyomást kelti, hogy a jegyzék írója Gizella királyné vélhetően szubjektív megfogalmazású – oklevelének felhasználásával dolgozott. Ennek valószínűségét megerősíti, hogy 1508-ban a bakonybéli monostor birtokában volt egy Gizella királyné által adományozott *evangeliarium*, amely a monostor kiváltságleveleit is tartalmazta.² Gizella kezdeményezése azonban a jelek szerint nem talált folytatókra utódaiban: az első, eredetiben is fennmaradt királynéi oklevél – Jolánta királynénak, II. András király második feleségének kiadványa – éppen két évszázaddal

későbből, 1224-ből ismeretes.³ A királynéi oklevéladás rendszeressé válására azonban csak újabb negyedszázad múltán, a 13. század közepétől kezdődően került sor. Aligha csodálható tehát, hogy a királynéi oklevelek az Árpád-kor teljes oklevéltermésének csupán csekély töredékét alkotják: a korszakból fennmaradt oklevelek száma mintegy 10 ezerre tehető,⁴ s míg ezen mennyiség közel felét – mintegy 4500 oklevelet⁵ – az uralkodók bocsátották ki, a királynéi oklevelek száma – közéjük értve az ifjabb, illetve az özvegy királynék, valamint III. András anyjának, Thomasinának az okleveleit is – még úgy sem éri el a háromezredet, azaz a teljes anyag mindössze 3 százalékát, ha idesoroljuk azokat a királynéi intézkedéseket, amelyek megtörténtéről biztos tudomásunk van ugyan, ám anélkül, hogy az emléküket fenntartó forrásaink oklevélbe foglalásukra kifejezetten utalnának.⁶

A királynéi oklevelek túlnyomó többsége rendelkezik *datatio*val. Ezek kisebb része az év megjelölése mellett a hónapot és a napot is megadja.⁷ Az összes ismert oklevél felének *datatio*ja

¹ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 287 859., modern kiadása: *Diplomata Hungariae antiquissima I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131)*. Edendo operi praefuit Georgius Györfly. Bp., 1992. 120.

² *Csánki Dezső: Magyarországi bencések egy bibliographiai becsü inventariuma 1508-ból*. Magyar Könyvszemle, 1881. 294.

³ Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Gyűjtemény (a továbbiakban: DL) 24 383., kiadása: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I. XI. Stud. et op. Georgii Fejér*. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) III/1. 469.

⁴ *Györfly György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1987–1998. I. 10.*

⁵ *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. Szentpétery Imre, Borsa Iván. Bp., 1923–1987. (a továbbiakban: RA) I/1–II/4.*

⁶ Ilyen adományokra már Gizellával kapcsolatosan is utalnak forrásaink (1232: Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. Szerk. Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. II. 643.; 1318: DF 200 097.), de a 13. századi anyagban szintén találhatunk példákat, l. pl. 1244: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. (a továbbiakban: ÁÜO) VII. 178.; 1271: CD VII/2. 153.; 1287: ÁÜO XII. 458.; é. n. (1300–1301 k.): Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. Bp., 1953. 85. sz. (ez utóbbi keltére l. 1299: Hazai okmánytár. I–VIII. Kiadják Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső. Győr–Bp., 1865–1891. (a továbbiakban: HO) VI. 445–450. és 1300: HO VI. 460–461.).

⁷ Pl. 1264. nov. 11.: DF 248 144., kiadása: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Ed. Knauz Ferdinand, Dedek Crescens Lajos. Strigoni 1874–1924. (a továbbiakban: MES) I. 517.; 1271. szept. 7.: DF 282 130., kiadása: *Urkundenbuch des Burgenlandes und des angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–IV. Bearb. von Hans Wagner, Imtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien 1955–1985. (a továbbiakban: UB) III. 276.; 1282. jan. 13.: DL 76 161., kiadása: CD VI/2. 406.**

csak a kiadás évét adja meg,⁸ míg más esetekben az oklevél kiadásának napja szerepel az év megjelölése nélkül.⁹ Végezetül a királynéi oklevelek mintegy egytizede keltezetlen, ez utóbbiak többsége azonban csak említésből ismert,¹⁰ s csupán egynek maradt fenn a szövege.¹¹

E rövid áttekintés azt a látszatot keltheti, hogy az Árpád-kori királynéi oklevelekkel foglalkozván viszonylag ritkán kerülünk szembe datálási problémákkal. Valójában a helyzet nem ilyen jó, hiszen a pontosabb kiadási dátum meghatározásának igénye természetesen felmerül mind a csak évszámot közlő *datatio*k esetében, mind a csak napi kelettel rendelkező okleveleknél. Az ilyen problémák megoldására a magyar történetírás hagyományosan részint az oklevélszöveg fennmaradásának nyomon követése révén megismerhető adatokra támaszkodik, részint pedig az oklevél tartalmi elemzésének módszerét használja.¹² E két módszer, amint az az alábbiakból kiderül majd, a királynéi oklevelek esetében is választ kínál a hiányos vagy téves keltezők által felvetett kérdések többségére.

A pontosabb dátum megállapításánál fontos segítséget adhat, ha a kérdéses oklevelet még az évben átírta egy napi kelettel ellátott oklevél. Így történt ez például Erzsébet anyakirályné – V. István király özvegye – egyik 1280. évi oklevele esetében, amelyet fia, IV. László király 1280. május 30-án írt át: kétségtelen tehát, hogy a királyné a maga oklevelét ezt megelőzően adta ki.¹³ Más

esetekben az oklevélben említett eseményre vagy személyre vonatkozó ismereteink igazítanak el. IV. László király felesége, Izabella – akit forrásaink gyakran Erzsébet néven emlegetnek – egyik 1289-ben kiadott oklevele bizonyosan az év második felében kelt, ami azért tudható, mert az abban írásba foglalt ügyről az oklevél elárulja, hogy elintézésére a főenyi országos gyűlés után (*post congregacionem regni Hungarie prehabitam circa Fuen*) került sor,¹⁴ márpedig ez a gyűlés, amint az – egyebek mellett – Izabella egy másik oklevélből kiderül, 1289-ben, Keresztelő Szent János ünnepe táján zajlott le (*generalis congregacio tocus regni nostri in Fuen anno Domini millesimo ducentesimo octogesimo nono, circa festum beati Johannis baptiste celebrata*).¹⁵ Izabella királyné egy másik, 1290-ben kiadott okleveléről pedig azért gondolható alapos okkal, hogy július 10. előtt kelt, mert még élő személyként tesz említést a királyné férjéről, az 1290. július 10-én meggyilkolt¹⁶ IV. László királyról.

A nem végérvényes intézkedéseket írásba foglaló királynéi oklevelek – csakúgy, mint a hasonló királyiak – olykor csak napi keletet adnak meg, s az év hiányzik. Az ilyen esetek többségében azonban az oklevél kiadásának éve – alkalmazva az előzőekben ismertetett módszerek valamelyikét – több-kevesebb biztonsággal meghatározható. V. István király feleségének, Erzsébet királynénak az egyik oklevele csak kései, 1390. évi, tartalmi átírásból ismert, s e szerint az oklevél december

⁸ Pl. 1265: DF 248 643., kiadása: MES I. 530.; 1280: DF 243 678., kiadása: ÁÜO IV. 223.; 1284: DL 75 822.

⁹ Pl. DL 82 761., kiadása: Budapest történetének okleveles emlékei I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936. 71.; DL 1159., kiadása: HO VI. 307.; DL 37 560., kiadása: HO VII. 185.

¹⁰ Pl. MES I. 560.; ÁÜO IV. 258.; ÁÜO XII. 312.; ÁÜO IX. 308.; MES II. 309.; HO IV. 124.

¹¹ DF 207 088., kiadása: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. I–XII. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. Bp., 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) II. 326.

¹² *Kurácsonyi János*: A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...”-kal kiegészítve. Szerk. Koszta László. Szeged, 1988.; *Kállay Ubul*: Új adatok keltezetlen oklevelek időpontjának meghatározásához. Századok, 47. (1913) 110–131.; RA passim, *Zsoldos Attila*: Téténytől a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlatja. Történelmi Szemle, 39. (1997/I.) 69–73.; Erdélyi okmánytár I. (1023–1300). Közéleteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997. passim

¹³ 1280: DL 985., kiadása: ÁÜO XII. 301.

¹⁴ 1289: DF 200 713.

¹⁵ 1290: DF 200 719., kiadása: CD VII/2. 127. A főenyi gyűlésre l. még *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp., 1899.² (reprint: Bp., 1984.) II. 406.; *S. Kiss Erzsébet*: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XXXIX. Szeged, 1971. 46–50.

¹⁶ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.* 184. c. – *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I* II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp., 1937–1938. (a továbbiakban: SRH) I. 473–474.

7-én (*in vigilia conceptionis Beate Virginis*) kelt.¹⁷ A hiányzó évszám megállapítását ez esetben az teszi lehetővé, hogy a királyné oklevele egyfelől élő személyként említi az 1272. augusztus 6-án meghalt¹⁸ V. Istvánt, másfelől pedig megemlíti a királynak a Rábca folyó mellett a csehek ellen vívott csatáját (*in expeditione regni contra regem Bohemie iuxta aquam Rabcha*). Mivel a csatát 1271-ben vívták meg,¹⁹ V. István király pedig 1272. december 7-én már nem élt, kétségtelen, hogy az oklevél kiadására csak 1271. december 7-én kerülhetett sor. Erzsébet királyné egy másik oklevele év megjelölése nélkül, „*tertio die post festum Passce*” kelt.²⁰ Az oklevél egy olyan egyezséget foglal azonban írásba, amelynek a végrehajtásáról a pécsi káptalan 1282. november 6-án tett jelentést,²¹ így szerfelett valószínű, hogy a királyné oklevele 1282. március 31-én kelt. Máskor az oklevél kiadásának éve csak hozzávetőlegesen állapítható meg. Fenenna királyné – III. András király első felesége – egyik oklevele, amellyel egy Pápa melletti birtokot adományozott Márton alországbírónak, „*feria tertia proxima post octavas Pasce*” kelt. Az oklevél csak Fejér György kiadásából ismert, aki az 1292. évi oklevelek közé sorolta be azt.²² Ez a datálási kísérlet azonban nem fogadható el, mert Márton csak 1293-ban lett alországbíró.²³ Mivel Fenenna királyné 1295. szeptember 8. után halt meg,²⁴ így az oklevél kelteként szóba jöhető időpontok 1293. április 7., 1294. április 27. és 1295. április 12. Az utóbbi dátum mellett szóló érveként vehető figyelembe, hogy az évben a királyné egy másik Pápa melletti birtokot is Mártonnak adományozott.²⁵ Az archontológiai

adatok figyelembevétele esetenként a pontos datálást is lehetővé teszi. Erre ad példát Izabella királyné egy év megjelölése nélkül, Keresztelő Szent János nyolcadán (*in octavis Sancti Johannis baptiste*) kelt oklevele, mellyel IV. László felesége Tódor mester fehérvári választott prépostnak, királyi alkancellárnak és rokonainak adományozta az Iváncs (*Iwanch*) nevű királynéi földet.²⁶ Mivel Tódor alkancellár 1287. június 23. és augusztus 25. között szerepel választott fehérvári prépostként,²⁷ Izabella oklevele bizonyosan 1287. július 1-jén kelt.

Az egyetlen teljes szövegében fennmaradt és datálatlan királynéi oklevél keltének meghatározása sem látszik reménytelen vállalkozásnak. Az oklevelet Mária királyné, IV. Béla király felesége adta ki, megparancsolva a nagyszigeti ispánnak (*comiti de Magna Insula*), hogy tegyen jelentést a korábban a pannonhalmi monostornak adományozott Nyitra megyei Újhely birtok határaitól, nehogy az apát vagy a szomszédos nemesek kölcsönösen megsértsék egymás jogait (*ita iura nobilium circumiacentium ex parte abbatis quicquam non derogetur et iidem nobiles ipsi abbati in suo iure nequeant iniurari*).²⁸ Mivel IV. Béla király 1264-ben – december 20. után²⁹ – éppen egy olyan perben hozott ítéletet, amely a pannonhalmi apátság és annak Újhely birtokával szomszédos nemesek között folyt a birtokhatárok ügyében,³⁰ szerfelett valószínűnek ítéltető, hogy a királyné oklevele is ezen ügygel összefüggésben keletkezett valamikor 1264 során.

Ismeretesek ugyanakkor olyan királynéi oklevelek is, amelyek datálva vannak ugyan, ám

¹⁷ DL 5777.

¹⁸ *Chronicon Varadiense* 20. c. – SRH I. 213., vö. *Knausz Nándor*: Kortán hazai történelmünkhez alkalmazva. Bp., 1876. 529.

¹⁹ *Pauder Gy.*: A magyar nemzet története, i. m. II. 286–290.

²⁰ DL 38 667.

²¹ ÁÜO XII. 372.

²² CD VI/1. 241.

²³ Márton elődje, Marcell 1293. márc. 31-én még hivatalban volt (DL 90 763.), 1293. ápr. 15-én már Márton ad ki oklevelet alországbíróként (CD VI/1. 260.).

²⁴ E napon ugyanis még oklevelet állítanak ki a nevében, l. DL 40 288., kiadása: HO VII. 242.

²⁵ L. az előző jegyzetet.

²⁶ Az oklevél Fenenna királyné 1291. évi átírásából ismert: DL 49 680., kiadása: ÁÜO IX. 571–572.

²⁷ Vö. RA 3449., 3450. és 3457. sz.-ok.

²⁸ PRT II. 326.

²⁹ A hozzávetőleges napi dátumra az utal, hogy a per során az apátnak „*in octavis Beate Lucie virginis*” kellett esküt tennie.

³⁰ DF 207 087., kiadása: PRT II. 328.

minden kétséget kizáróan tévesen. A már említett Fenenna királyné egyik oklevele „*anno Domini M^o CC^o nonagesimo*” kelt,³¹ ami elfogadható lenne, ha az oklevél nem tenne említést III. András király ausztriai hadjárataról, ami viszont tudvalevőleg 1291-ben volt.³² Az oklevél ugyanakkor bizonyos B. veszprémi püspököt nevezi meg a királyné kancellárjának. A kancellár neve Benedekre egészíthető ki, aki 1291 őszén váltotta fel András egri püspököt a királynéi kancellária élén. Tisztségére az első adat október 9-éről való,³³ így az oklevél keltét is 1291. október 9. utáni időpontra helyezhetjük. Feltehető, hogy az oklevél *datatió*jában a „*nonagesimo*” után a „*primo*” egyszerű tévedésből maradt le.

Egy másik oklevél téves keltezésének háttérben azonban komolyabb problémák húzódnak meg. Ágnes királyné – III. András király második felesége – egyik oklevele „*anno Domini M^o CC^o nonagesimo quinto, Kalendis Maii*” kelt.³⁴ A keltezés nyilvánvalóan téves, hiszen 1295. május 1-jén még élt Fenenna, III. András első felesége. Ezt a nehézséget elhárítaná ugyan az a körülmény, hogy az oklevél egyik tartalmi átirása Ágnes oklevelének keltét 1296-ra teszi,³⁵ amikor is Fenenna már valóban nem élt, Ágnes viszont már III. András felesége volt,³⁶ valójában azonban nem egyszerűen hibás keltezéssel van dolgunk, hanem az oklevél minden kétséget kizáróan hamis. Ezt a

megállapítást egyértelműen alátámasztják mind az oklevélben feltűnő archontológiai adatok, mind az oklevél tartalmi elemzése. A hamis oklevélben szereplő rokonság tagjaira vonatkozó viszonylag nagyszámú hiteles adat alapján megállapítható az is, hogy a hamisítványt 1346-ban készítették.³⁷

Nem kevésbé figyelemre méltó eredményre vezet III. András király anyja, Thomasina egy hiányosan keltezett oklevelének vizsgálata is. Thomasina halálát 1300 végére szokás helyezni,³⁸ valójában azonban az évekkel korábban bekövetkezett. A zavart az okozza, hogy fennmaradt Thomasina egy év megjelölése nélkül, november 8-án kelt oklevele, melyben a hercegnő megparancsolja a pozsegai káptalannak, hogy vizsgálja ki Lampert ispán fiainak, Rozhoydnak és Péternek a panaszát, mely szerint Demeter mester valkói ispán a Mindenszentek ünnepét követő vasárnapon Tolmány (*Tulman*) nevű birtokukat feldúlta; idézze meg jelenléte elé Demeter mestert a Lampert-fiak ellenében, s az elvégzettekről tegyen jelentést. Az oklevelet mind Wenzel,³⁹ mind Smičiklas⁴⁰ az 1300. évi oklevelek között közölte, ami azonban nyilvánvalóan helytelen, hiszen a pozsegai káptalannak a parancs szerint adott november 13-i – a *mandatumot* átiró – jelentését 1300. április 30-án írta át István alországbíró.⁴¹ Ennek figyelembevételével Karácsonyi János mind Thomasina, mind a pozsegai káptalan

³¹ DL 49 680., kiadása: ÁÜO X. 36.

³² A hadjáratra összefoglalóan I. Wertner Mór: Az 1291. évi magyar-osztrák hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények, 17. (1916) 349–386.

³³ ÁÜO XII. 510.

³⁴ DL 70 724., kiadása: ÁÜO X. 180.

³⁵ DL 90 825.

³⁶ Korábban III. András és Habsburg Ágnes házasságkötését 1297-re helyeztük (*Zsoldos Attila: Két hamis oklevélről. Történelmi Szemle*, 41. (1999) 191.), Pór Antal (*Pór Antal: Habsburgi Ágnes magyar királyné és Erzsébet hercegasszony, az Árpádház utolsó sarja. Katholikus Szemle*, 2. (1888) 221–224.) és Wertner Mór (*Wertner Mór: Az Árpádok családi története. Nagybeeskerek 1892. 576–577.*) megállapításai nyomán, ez a datálás azonban téves. Benedek veszprémi püspököt ugyanis Lodomér esztergomi érsek már 1296. május 12-én királynéi kancellárnak mondja (DL 1444.), s ugyanígy említi III. András is június 29-én (RA II/4. 163.), ami nyilvánvaló jele annak, hogy Ágnes ekkor már magyar királyné volt. A házasságkötésre talán 1296 áprilisának elején került sor, amikor III. András rövid ideig Bécsben tartózkodott (1296. ápr. 8.: UB II. 298.).

³⁷ *Zsoldos A.: Két hamis, i. m. 191–198.*

³⁸ Wertner a kérdésben nem nyilvánít véleményt (*Wertner M.: Az Árpádok családi története, i. m. 566.*), a dátumot Pauler Gyula állapította meg (*Pauler Gy.: A magyar nemzet története, i. m. II. 471.*), s az ő – egyébiránt méltán élvezett – tekintélye nyomán terjedt el, l. pl. Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. 347.; *Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Debrecen, 1997. 72.*

³⁹ ÁÜO X. 375.

⁴⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Ed. Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) VII. 405.*

⁴¹ 1300: CDCr VII. 379–383.

oklevelének keltét 1299-re helyezte.⁴² Csakhogy az alországbíró oklevele olyan hosszú perfolymról számol be,⁴³ amelynek eseményei aligha történhettek meg az 1299 november és 1300 áprilisa között eltelt néhány hónap alatt, arról nem is beszélve, hogy 1299-ben Mindenszentek ünnepe vasárnapra esett, így a panaszban szereplő hatalmaskodás idejének „a Mindenszentek ünnepét követő vasárnapon” (*dominica proxima post festum Omnium Sanctorum*) formában történő meghatározása – a hasonló esetekben szokásos „Mindenszentek nyolcada” helyett – legalábbis különösnek ítélnélhető. A kérdést minden kétséget kizáróan eldönti, hogy III. András 1297. január 18-án kelt oklevelében átirta és megerősítette anyja egy 1295-ben kiadott privilégiumát,⁴⁴ s ebben az oklevelében a király már „néhai”-ként említi anyját.⁴⁵ Thomasina említett oklevele tehát legkésőbb 1296. november 8-án kelthetett, maga a hercegnő pedig 1296 végén vagy 1297

elején halt meg, s így válik érthetővé, hogy miért tűnik el ezt követően forrásainkból. Az általa kormányzott országrész irányítását fivére, Albertino Morosini vette át, akit az 1298. évi országgyűlésen megjelent főpapok, bárók, valamint magyar nemesek, székelyek, szászok és kunok *universitasa* által kiadott oklevél „egész Szlavónia hercegé”-nek és pozsegai ispánnak (*dux totius Sclavonie et comes de Possega*) nevez,⁴⁶ s így szerepel 1300-ban is.⁴⁷ Albertino minden jel szerint nem sokkal Thomasina halála után érkezhetett Magyarországra, és nyerhetett el Szlavónia kormányzatát unokaöccsétől, hiszen 1297. szeptember 1-jén Mihály zágrábi püspök már az ő kancellárjának (*episcopus Zagrabiensis, domini Albertini illustris ducis Sclavonie cancellarius*) címezi magát oklevelében.⁴⁸ Valamely hiányosan keltezett oklevél kiadási idejének megállapítása tehát jelentősen módosíthatja eddigi ismereteinket.

⁴² Karácsonyi J.: Hamis, hibás, i. m. 156–157. (207. sz.)

⁴³ 1300: CDCr VII. 379–380.

⁴⁴ 1295: CDCr VII. 214–215.

⁴⁵ 1297: exhibuerunt nobis privilegium domine Thomasine illustris recordationis matris nostre karissime – Alsó-szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék) 1244–1710. (Magyarország melléktartományainak oklevéltára. III.) Szerk. Thallóczy Lajos, Horváth Sándor. Bp., 1912. 27.

⁴⁶ 1298: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Bearb. von Franz Zimmermann, Carl Werner et al. Hermanstadt, 1892–1991. I. 192–193. – Az oklevél keltére és hitelére I. *Gerics József*: Korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987. 260–261., vö. azonban Solymosi László véleményével (*Solymosi László*: Hospeskváltság 1275-ből. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. Veszprém, 1984. 76–77., 52. j.), aki az oklevél 1299. évi kelte mellett érvel.

⁴⁷ 1300: CDCr VII. 396.

⁴⁸ 1297: CDCr VII. 285.

SELMECZI LÁSZLÓ

A jászok társadalma a 13–16. században

A jászokat a magyar királyságban feltűnésüktől kezdve a kunokkal azonos módon kezelték, s társadalmuk is a kunokéhoz hasonló fejlődésen ment keresztül. A kunokhoz hasonlóan ők is eljutottak Moldva és Havasalföld mellett Magyarországra, és a 15. századtól igazolhatóan velük azonos szerkezeti keretben jelentek meg.¹

A Magyarországra beköltöző jászok társadalmát a nemzetségi szervezet határozta meg, bár bizonyos feudalizálódási folyamat korábbi hazájukban, a kaukázusi Alániában már a 13. század előtt megkezdődött.² A szüksévszerű források alapján arra következtethetünk, hogy a kaukázusi Alánia népe, az asok törzsszövetséget alkottak, amelynek élén egy fejedelem állt. A törzsi-nemzetségi vezető réteg alkotta az arisztokráciát, míg a társadalom többi szabad tagja a közsabadok tömegét. A társadalom legalsó fokán jogfosztottként – mintegy a társadalmon kívül – a szolgák, pontosabban, a rabszolgák álltak.³ Vagyis a jászok nemzetségi társadalma a magyarországi beköltözést megelőzően kétpólusú volt, a viszonylag szűk nemzetségi vezető réteg mellett a társadalom többségét a közsabadok tömege alkotta. Hasonló társadalmi tagozódást figyelt meg Afanas'ev a doni alánok (jászok, burtászok) régészeti leletanyagát (nagy temetőit) elemezve. A férfiak között két társadal-

mi réteget tudott elkülöníteni. A verhnesaltovói temetőben a férfisírok 5,88 %-a tartozott az első, 91,18 %-a a második réteghez.⁴ A régész szerző az általa megfigyelt jelenséget Abaev nyelvtörténeti kutatásai alapján értelmezte, aki a régi oszét társadalomban a férfiak között két réteget (rendet) különített el. A (leg)magasabb társadalmi rangot az *aldar* kifejezés jelöli, melynek elsődleges jelentése katonai vezető, illetve a nemzetségi arisztokrácia képviselője. A szabad férfiak tömegét az *afsad* terminus jelölte.⁵

A jászok nemzetségi társadalmára és a feudális magyar társadalomba történő betagozódásukra egyaránt a ránk maradt forrásokból következtethetünk.

A kunokkal együtt betelepedett indoírani (alán) nyelvű etnikumot forrásaink kezdetől jászoknak nevezték, akkor is, ha szórványként (pl. Udal: Bars megye, Jászfalu: Esztergom és Pilis megye határvidékén, Jászfalu: Komárom megye),⁶ akkor is, ha egy tömbben, a mai Jászság területén⁷ telepítették le őket. Utóbbiak a kun törzsszövetség Magyarországra beköltözött hét nemzetsége közül feltehetően az egyiket alkották.⁸ Az eredetileg jász népnév azért válhatott nemzetségnévvé, hogy ily módon is jelezze a kun nemzetségekkel szembeni etnikai külön-

¹ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza (a továbbiakban: ÁMTF). III. Bp., 1987. 60.

² Pletneva, S. A.: Kočevniki Srednevekov'á. Moszkva, 1982. 108.

³ Kuznecov, V. A.: Očerki istorii alán. Ordzsonikidze, 1984. 156–157.

⁴ Afanas'ev, G. E.: Donskije Alány. Moszkva, 1993. 48–49. Az első réteg sírjait az eltemetett lószerszámok, míg a második réteg sírjait az öv és a szekerce együttese jellemezték.

⁵ Abaev, V. I.: Osetinskij ázyk i fol'klor. Moszkva–Leningrád, 1949. 63–65. Afanas'ev, G. E.: a 4. jegyzetben i. m. 50.

⁶ Csak példaként említjük, hogy az első hely szerint megjelölt jász telepek Esztergom és Pilis megye határvidékén, Csaba és Keszthely körül, Jászfalunál találhatóak (1325, 1333), s az itt lakó jászok nyelvéből készült az ún. jász szójegyzék. Györffy Gy.: az 1. jegyzetben i. m. 61.; Gyárfás István: A jász-kunok története. III. Szolnok, 1883. 466.; 1347-ben a Bars megyei Udal királyi falut jászok lakták. Györffy Gy.: ÁMTF I. Bp., 1966. 482., III. 62.; Komárom megyében 1434-ben Tykeresnyek, másképpen Jászfalu, Szemeré környékén. Györffy Gy.: ÁMTF III. 445.

⁷ Györffy György: A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században. Szerk. Székely György. Bp., 1953. 273. „A mai Jászság területén lakó jászok nemzetségét a Keverge fiainak elnyomása alól való, 1323-i mentesítőlevélből ismerjük meg. Ez oklevél semmi földrajzi útbaigazítást nem ad a szóban forgó jászok lakhelyére nézve, de minthogy a jászberényi levéltárban maradt ránk a többi jászsági privilégiummal együtt, bizonyosan a Jászságra vonatkozik.”

⁸ Györffy Gy.: a 7. jegyzetben i. m. 249.

bözőséget,⁹ illetve amiatt, mert a magyarországi jász nemzetségek (nemcik és ágaik) feltehetően töredékesek voltak.

Az 1279. évi „második” kun törvény¹⁰ alapján egyértelműnek tűnik, hogy a jászokat a kunokhoz hasonlóan ott telepítették le, „nem másutt, hanem ugyanazon folyók mellett vagy helyeken vagy földeken, amelyek felett eredetileg minden nemzetséget a maga sátraival” IV. Béla, „Magyarország nemes emlékezetű, dicső királya telepített le”.¹¹ A nekik juttatott földeket, akár újonnan történt a megszállás, akár csupán egy korábbi helyzet nyert

megegerősítést, a jászok is nemzetségenként és a nemzetségeken belül különféle fokú nemzetségi áganként foglalták el. Forrásaink jász nemzetségnevet nem őriztek meg.¹²

1279-ben a kun „törvényekkel” a kun és a jász társadalom megkapta a maga szabadságlevelét, de egyben megszabták számára azokat a kereteket, azokat a feltételeket, amelyek között élhették „szabadságukat”. Kötelességük volt megkeresztelkedni, elhagyni a pogány szokásokat. Kijelölték számukra azokat a körzeteket, ahol fel kellett hagyniuk korábbi életmódjukkal, és „a ke-

⁹ Az as (jász) népre vonatkozóan lásd pl. *Czeglédy Károly*: Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. Bp., 1969. 13–14, 136–137.; *Szabó László*: A jász etnikai csoport. Szolnok, 1979. I. 36–50., további irodalommal.

¹⁰ Tény, hogy az ún. „második kun törvényt” Szentpétery Imre és az ő nyomán többen is későbbi, interpolált átdolgozásnak tartották. Legutóbb Berend Nóra fejtette ki azon véleményét, miszerint a második kun törvény hamisítvány. Magunk e kérdésben Szücs Jenő álláspontját valljuk, amely szerint a IV. László nevében 1279. június 23-i kelettel ránk maradt oklevél nem holmi „első kun törvény” – mint történetírásunk áthagyományozott tévedéssel hajlamos nevezni –, hanem a pápai követnek az országtanácsban elfogadott és a királyra kényszerített diktátuma, melynek „artikulusai” aztán részben módosítva, részben bővítve alapul szolgáltak az utóbb kiadott – nem „második”, hanem egyetlen – „kun dekretumhoz”. Az 1279. augusztus 10-én kibocsátott „második kun törvény”-ben foglaltak valódiságát az elmúlt ötven év régészeti kutatásainak eredményei elégségesen igazolták.

Az oklevél megjelenését a történeti irodalomban ismerteti, s szövegét közli *Gyárfás István*: A jász-kunok története. Kecskemét, 1873. II. 438–443. Az eddigi kiadások legteljesebb összefoglalása *Szentpétery Imre – Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923–1984. II. 3000. Lásd még *Kring Miklós*: Kun és jász társadalmak a középkorban. Századok 66 (1932) 39.; *Langó Péter*: A jászok korai történetének megítélése a 19–20. században. In: A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000. Jászberény, 2001. 151–152.; *Berend Nóra*: Az 1279-i „kun törvények” szövege és keletkezési körülményei. A Jászok kutatása 2000. Jászberény–Kiskunfélegyháza, 2002. 147–151.; *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. 303–305.; *Botka János*: Kunok-jászok katonáskodása és ünnepi bandériumai a betelepüléstől a kiegyezés koráig. Lakitelek, 2000. 25–28.

¹¹ *Gyárfás I.*: a 10. jegyzetben i. m. 438–443.; *Szilágyi Loránd*: Árpád-kori törvények. Bp., 1961. 92–93.

¹² Horváth Péter 1801-ben töredékesen közölt egy Szécsi Miklós országbíró által 1357. szeptember 25-én Visegrádon kiadott oklevelet, amelyben jászberényi László és jakóhalmi Csopor Domonkos között a „Horgasérmelleyé” nevű föld hovatartozásával kapcsolatos peres kérdést bírói egység útján elintézte. Ugyanezt az okiratot az egr-i káptalan által állítólag az eredetiről 1701-ben készített hiteles másolat után közölte Palugyay, majd az ő nyomán Gyárfás is, aki megjegyezte, hogy „maga az 1357. évi eredeti holléte nem tudatik”. Az oklevelet Györffy György hamisítványnak tartotta. Az oklevél szerint „inter Ladislaus, filius Iustachii filij Marcellij de gente Wrs Wajwodae Philistinorum ab una et inter Dominicum filium Leorandi, filij Thomae Banij dicti Chupor de Jakóhalma”, mint községük képviselői között zajlott a per. Mind Horváth, mind Gyárfás az oklevelet hitelesnek fogadta el. Gyárfás László rangját „harcfőnök”-ként értelmezte. Megjegyezte, hogy „Csopor Domonkos mi úton jutott Jakóhalma birtokába, nem tudni. Nagyapja monoszói Csopor Tamás [...] jelen volt I. Lajos király olaszországi hadjáratában 1357-ben, mint egyik fővezér Trevisó ostrománál, honnét 1358-ban hazatérvén, főajtónálló lett, hanem, hogy bánágot viselt volna, arról a történelem nem emlékszik.” Gyárfás tévedett, a Trevisó ostrománál vezető szerepet játszó Tamás lovag az esztergomi érsek testvére, Vásári Tamás volt. Csopor Tamás bárról más oklevél nem tesz említést. Erre a névre Engel Pál sem bukkant rá semmilyen forrásban. *Horváth Péter*: Commentatio de initiis, ac maioribus jazygum et cumanorum eorumque constitutionibus. Pestini, 1801. 164–165.; *Palugyay Imre*: Jász-Kún Kerületek s Külső-Szolnok vármegye leírása. Pest, 1854. 148–151.; *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 94–95., 495–497.; *Kristó Gyula*: Az Anjou-kor háborúi. Bp., 1988. 138–141.; *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Bp., 1996. II. 54.; *Langó P.*: a 10. jegyzetben i. m. 164.

Azonban azt is meg kell jegyeznünk, hogy Palugyay az 1357. évi oklevelet követően egy 1764-ben kelt okiratot is közölt: „Egész Neme/s Jászágból rendszerént öszveszedett tanúk vallási Tamán túl való egy darab pörös földnek állapota végett Jakóhalmi uraimék Instantiájára Jász-Berényi városiék uraimék ellen”, amelyben a vitatott földdarab éppen az 1357. évi oklevélben szereplő terület „a tamán túl egész a horgas érig”. Az okirat szerint a „pörös földnek szabadossan való élése és bírása ennek előtte egynéhány esztendőkkel immár deliberalított volt akkorbeli nemes Jászágának gondviselője előtt betsületes és tisztelendő Árokszállási Várkony Péter uram előtt több sok becsületes nemes Jászágbeli emberséges és tudós régi öreg emberekkel együtt”, de tulajdonjogát a jászberényiek továbbra is vitatták.

resztények szokása szerint falvakban, földbe épített épületekben és házakban” kellett letelepedniük és élniük. Keresztény foglyaik közül – akik földművelésük alappilléret képezték – a Magyar Királyságból és tartományaiból elhurcoltak szabadon kellett bocsátaniuk. De ugyanezen törvények foglalták magukban azokat az „engedményeket” is, amelyek a „jászok” szabadságjogok alapjai lettek. Nem mindenben tartoztak hasonlítani keresztény környezetükhöz és megtagadni etnikai hagyományvilágukat: haj- és szakállviseletüket, ruházatukat megtarthatták. Elismerték a kun társadalom népi-szokásjogi egységét, biztosították alsó fokú autonómiáját. Szentesítést nyert, hogy a kunok közössége joghatóság tekintetében közvetlenül a királynak van alárendelve. Más ország-lakosokkal való perekben kimondták a nádor és a kun nemzetségi bírák közös illetékességét. A belső ügyek megmaradtak a nemzetségi bírák hatáskörében, de a fellebbezési fórum változatlanul a király ítélőszéke volt. Elismerték, hogy a kun előkelők és szabad harcosok (*domini et nobiles Comanorum*) „az ország nemeseivel egy és ugyanazon szabadságot élveznek”. Hadjárat esetén személyesen vonulnak tehát a királyi seregbe, mentesek a megszállási tehertől, adománybirtokaikat szabadon használhatják, szökött szolgáltaikat senki sem fogadhatja be.¹³

A kun „törvényekhez” hasonló fontosságú volt a jászok részére a Károly Róbert által 1323-ban kibocsátott diploma. Ebben 18, név szerint felsorolt jász kérésére őket, nemzetségbeli rokonaikat és társaikat, valamint utódaikat Keverge fiainak és másoknak az uralma és joghatósága alól – hű szolgálataik fejében, melynek során többen közülük vérüket hullatták és meghaltak – kivette, és a királynak katonai szolgálatot teljesítő jászok sorába helyezte. Azt is megengedte nekik, hogy kapitányukat és bírájukat a királyhoz hű személyek közül szabadon választhassák.¹⁴ Ez az oklevél nem ad útbaigazítást a kiváltságolt jászok lakhelyéről. Mivel azonban a jászberényi levéltárban a többi jászági privilégiummal együtt maradt ránk, okkal a Jászságra vonatkozatható.¹⁵

Mint már korábban említettük, forrásaink jász nemzetségnevet nem őriztek meg. Károly Róbert szóban forgó oklevelé azonban a kérelmező jászokról és *tota generatio ipsorum* szól. Ha a kérelmező jászok az egész későbbi Jászság (Berény szék) lakossága nevében léptek volna fel, akkor is az etnikai elkülönültség volt az elhatárolódás alapja, és nem a vérségi összetartozás.¹⁶ Azonban nem bizonyítható, hogy az 1323. évi kiváltságlevél jásza az egész Jászság nevében léptek fel. Más magyarázat is lehetséges. Az oklevél a jászok feudalizálódásának bizonyítéka, amely abból lát-

¹³ Szűcs J.: a 10. jegyzetben i. m. 302–305.; Gyárfás I.: a 10. jegyzetben i. m. 432–435., 438–443.; Szilágyi L.: a 11. jegyzetben i. m. 86–96.; Kun László emlékezete. A bevezetőt írta, a források szövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szeged, 1994. 125–141.

¹⁴ Anjou kori oklevéltár VII. 1323. Bp., 1991. 39–40.

¹⁵ A jászberényi levéltárát a Jászok kerületi levéltár anyagába beolvastva 1944-ben nyugatra menekítették, és az a hadi események során 1945 tavaszán Komáromban, a gesztési járási főjegyzőség pincéjében megsemmisült.

Az oklevél kiadásának oka ténylegesen az volt, hogy a felsorolt jászok és egész nemzetségük szabadulni kívánt Keverge fiainak elnyomása alól. Az oklevél elemzése során Szabó László arra a következtetésre jutott, hogy a jászokat 1323-ig azért nem említették a források, noha „a kunoknak adományozott Duna-Tisza közti területen bukkantak fel”, mert „a jászok a kunoknak alávetve, azok nemzetségeinek vezérlete alatt harcoltak”, s mint csatlakozott nép a katonai segédnép szerepét töltötték be. Szabó elképzelését részben elfogadta Györffy György is: „feltehető, hogy kezdetben a jászok kun főemberek alatt, ezeknek mintegy segédnépként is szolgáltak.” Később magam is elfogadtam egy 1994-ben megjelent írásomban. Szabó László: A jászok magyarországi betelepítése. In: Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. Jászberény, 1974. 9–17.; Szabó L.: a 9. jegyzetben i. m. 26–35.; Györffy György: A jászok megtelepedése. In: Emlékkönyv a Türkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulójára. Türkevei, 1981. 71.; Györffy György: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 314.; Selmeczi László: A jászok társadalmá a 13–15. században. Jászkunság 40 (1994) 5. szám. 30.

Legújabbban Langó Péter két tanulmányában is kitért erre a kérdésre. Véleménye szerint a „jászoknak a korábban feltételezett alávetettsége nem tartható”. Langó érvei több részletkérdésben megfontolásra méltóak, azonban a kunokhoz csatlakozott jászok helyzete nemigen térhetett el azon időszak más törzsszövetségei, nomád államalakulatai csatlakozott népeinek a helyzetétől. Langó Péter: Az 1323-as „jász kiváltságlevél”. Tisicum 12 (2001) 329–334.; Langó P.: a 10. jegyzetben i. m. 164.

¹⁶ Éppen ebből az értelmezésből kiindulva vélte Szabó László, hogy a kérelmező jászok az egész jász etnikumot képviselték, azaz a jász nemzetség etnikai alapon szerveződött.

ható, hogy a nemzetségfők igyekeznek a dolgozó szabad nemzetségtagokat adófizetésre kötelezni és jobbágysorba süllyeszteni. A kérelmező jászok ez ellen vették fel sikerrel a harcot,¹⁷ s nem a jászok összességét, hanem az egy-egy őstől leszármazott nagycsaládot, illetve klánt képviselték.¹⁸

A jászok nemzetségi társadalmának vezető rétegét a kapitányok mint nemzetségfők, a nemzetség sergvezetői és bírái képezték.¹⁹ Minden bizonnyal nemzetségfő lehetett Keverige²⁰ is, aki az oklevél kiadásának az idején már nem élt, de közelebről meg nem nevezett fiai örökölték méltóságát. A jász társadalom felső rétegéhez azonban mások is tartozhattak, amint arra az oklevél szövege világosan utal. Károly Róbert célja ugyanis az volt, hogy a „kérelmező jászok és egész nemzetségük, nemkülönben örököseik bármely más jászok mindenféle hatalma, uralma és bíraskodása alól örökre kivétetvén, mindig a szabadságnak

azzal a kiváltságával éljenek, amellyel a [neki] katonáskodni tartozó többi jászok örökre élnek és örvendenek.”²¹ 1330 körül a jászok kapitánya Sándor volt.²² Utolsó – nemzetségi vezetőt érintő – adatunk 1370-ből való, ekkor Izopos István volt a jászok bírása.²³

A szabad nemzetségtagok előkelő rétegét az a kísérő katonaság alkotta, amely a hadjáratok közötti időben is fegyveres szolgálatot, pl. testőrszolgálatot látott el, amint azt a pilisi jászokról történetírásunk minden bizonnyal jogosan állítja.²⁴ A szabad jászok tömege (*universitas*) csak a hadjáratokban vett részt. Általános védelmi *insurrectio* esetén mindenkitől személyes (családonként legalább egy fő) részvételt várt el az uralkodó, részleges felkelés esetén meghatározott számú fegyverest kellett küldeni a király rendelkezésére.²⁵

Amint Rogerius írta, a nemzetségeken belül „sok szegény is volt, a magyarok úgyszólván in-

¹⁷ Már Gyárfás megállapította, hogy Keverige fiainak hatalmaskodása „abból állott, hogy a főbb jászok többeket az alsó szegényebb rendűek közül [...] a hadi szolgálat alól kivéven jobbágyaikká tettek”. *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 45.; *Gyárfás Gy.*: A jászok meglepedése, i. m. 291–292.

¹⁸ *Langó P.*: Az 1323-as, i. m. 330. Langó hangsúlyozza, hogy az oklevél alapján többféle jász jogállásra lehet következtetni. Voltak egyszer Keverige fiai, akik joghatósággal bírtak más jászok felett, és voltak olyanok, akik már korábban a király mellett katonáskodtak, és akik közé kerültek az oklevél kiadását kérő jászok is. Véleménye szerint a király mellett katonáskodó jászok szabadságjogai közé tartozott a szabad bíró- vagy kapitányválasztás.

¹⁹ *Györffy Gy.*: a 7. jegyzetben i. m. 249.

²⁰ Keverige Gyárfás szerint „jász főúr” volt. *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 45. Fodor Ferenc Gombocz Zoltán nyelvészeti elemzése alapján, miszerint Keverige török (kun) név, úgy vélte, hogy a Pilis vidéki jászok, ugyanis az 1323. évi kiváltságlevelet azoknak tulajdonította, „igen kevert összetételűek voltak már akkor is”. *Fodor Ferenc: A Jászság életrajza.* Bp., 1942. 165. Szabó László szintén Gombocz Zoltán alapján vélte úgy, hogy Keverige kun főúr volt. *Szabó L.*: a 15. jegyzetben i. m. 12–13.

²¹ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 464.; „... fölidézvén emlékeztünkbe az ő hű szolgálataik érdemeit, melyeket azon jászok és az ő egész nemzetségük különböző háborúinkban és alkalmas helyeken és időkben minél több testvércik és rokonaik halálával és vérök ontásával a legnagyobb hűség buzgalmaival tanúsították és mutatták.” Jászberény r. t. város levéltárában lévő kiváltságlevelek és oklevelek gyűjteménye. Jászberény, é. n. 104–105.

²² Az év nélküli okiratot Szécsényi Tamás erdélyi vajda állította ki Visegrádon. A rendelkezés Külső-Szolnok várnegyve ispánjának, Péter fia, Jánosnak vagy helyettesének, Nagy Pálnak szólt, hogy Zekul (Székely) Pál és István kunok közt lopási ügyben járjon el. Az oklevél említést tesz arról is, hogy Székely Pál Sándor Jász kapitány szolgája (Pauli dicti Zekul seruiensis Sandrini Capitanei Jazonum). Az okiratot Gyárfás 1325–1328 közé datálta. Tamás vajda helyetteseként Solnok megyében Csaholyi Péter fia, Nagy János comes 1333–1335 között látta el feladatát. Következésképpen az oklevél is inkább ehhez az időszakhoz köthető. *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 468–469.; *Engel P.*: a 12. jegyzetben i. m. 200.; Anjou-kori okmánytár. Codex diplom. Hungaricus Andegavensis. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp., 1878–1920. III. 203.

²³ 1370. január 11-én kelt oklevelében Nagy Lajos Izopos Istvánnak, a jászok bírójának meghagyta, hogy apósa, a jász Bondogaz biztatására mizsei Sceukétől elvett zálogokat adja vissza (fidei suo Stephano, dicto Izopos, Judici Jasonum nostrorum – ex inductione Bondogaz Jazonis soceri tui). Gyárfás az oklevél szövege alapján teljes joggal állítja, hogy Izopos István a jászok nemzetségéből való volt. *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 98., 505–506.

²⁴ *Györffy Gy.*: A magyarság keleti, i. m. 313., és uo. a 9. jegyzet. Ugyancsak testőröket kell látnunk azokban a jászokban, akik 1433-ban Rómában, mint az aula tagjai, Zsigmond kíséretében voltak: jelesen kíséri „jász” Benedek, ladányi nemes „jász” Ferenc és Madaras László, valamint újszászi „jász” Mihály. *Fraknói Vilmos: Genealogiai és Heraldikai Közlemények a vatikáni levéltárból.* Turul 1 (1893) 5.; *Engel P.*: a 12. jegyzetben i. m. 507–508.

²⁵ *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 31–33.

gyen kaphattak közülük szolgálkat”.²⁶ Ily módon a nemzeti szervezetre kötelekeiből kikerült, magyar kézen lévő jász rabszolganőről is tudunk.²⁷ Főleg a 13. században, de még a következőben is maguk a nemzetségek, pontosabban, a nemzeti vezető réteg is befogadott szolgálkat, külhoni hadjáratok és belső zavargások során pedig nagy számban szerzett foglyokat és rabszolgákat.²⁸

Nincs okunk kételkedni abban, hogy a 13. században a kun és jász társadalom szabad tagjai közül kiemelkedett a nemzeti előkelők csoportja, s minthogy a jász-kun társadalom – természetesen adott állapotában – viszonylagosan sértetlenül illeszkedett be a magyar feudális társadalomba, a nemesi kiváltságok csupán a nemzetségek vezető rétegét illették.²⁹ A kunok nemeseit azonban az uralkodó nem sorolta be az országos nemesek közé. „A kunok (és a jászok is – *SL*) összességükben, mint »Communitas« jutottak az adományhoz, a királyi földhöz, s vezetőikkel együtt közösségként, nemzetségként vették birtokba, a felosztásnál pedig saját szokásaikat érvényesítették. A jogokat is együttesen kapták, s azok – a diploma szándéka szerint – elviekben azonosak voltak a magyar nemesek és várjobbágyok jogával, vagy legalábbis hasonlóak voltak azokhoz. Ilyen privilégiumokkal azonban ők egyénekként, illetve személyükben nem rendelkeztek, hanem csak egyetemlegesen, a nemzetségek együtt és külön-külön. S mindezen jogok a kapott területhez, a koronabirtokhoz kötődtek az azon élők közös kiváltságaként.”³⁰

A kunok és a jászok esetében is a nemesítést alapvetően az uralkodói hatalom katonai megerősítésének szükségessége motiválta, s azért a király jelentős katonai szolgálatot várt el. A közösség tagjai bizonyos szabadalmak és az adományozott – a nemességhez hasonló vagy egyező – jogok mellett személyes nemességet nem nyertek. Az ebből a helyzetből fakadó bizonytalanságra világít rá a jog oldaláról Károly Róbert 1318. június 29-i egyik oklevele, amelyben az uralkodó „bizonyos királyi népek jogállapotának fenntartásában a szokásra s egyben a királyok, bárók, nemesek határozataira hivatkozik”.³¹ Az országgyűlések érdemben ezt a területet nem vagy alig érintették. Így nem véletlenül fordul elő Zsigmond 1425. március 19-én Tatán az újszászi királyi jászok részére kiadott oklevelében is a következő kitétel: „...ha királyi parancsolat folytán a jászok egész közösségének hadi szolgálatra, melyre szokásból köteleztetnek (ad quam ex consuetudine obligantur), kell indulni [...] János, Tamás, Péter 8 tegzessel menni tartoznak.”³²

Minthogy az ún. II. kun törvény a IV. Béla által a kunoknak és a jászoknak juttatott föld elosztásával uraikat és a bármely nemzetségből származó nemeseket bizta meg, hogy azokat „egymás között osszák szét, mindenkinek képessége, milyensége vagy jogi állapota szerint”,³³ az egyes szállások élére is kapitányok vagy bírák (capitaneus seu iudex) kerültek. Azonban a kapitányokat a királynak meg kellett tisztükben erősítenie. Erre világosan utal Zsigmond 1404. június 19-én Budán kelt

²⁶ A tatárjárás emlékezete. Szerk. Katona Tamás. Bp., 1981. 116.

²⁷ Györffy Gy.: a 7. jegyzetben i. m. 259.: „1318-ban pl. az Erdélyben lakó Gáldi Konrád birtokolt egy vásárolt jász rabszolgánót, akinek aztán fiát felszabadította (quendam puerum nomine Michaellem filium ancillae sue empticie natione Jazonice Elysaabeth nominate).”

²⁸ Vö. az ún. II. kun törvény azon passzusával, mely szerint azokat a keresztény foglyokat, akiket Magyarországon, illetőleg a hozzácsatolt tartományokban fogtak el, megtartaniuk nem szabad, míg azon foglyokat, akiket külföldi országokban fogtak el, megtarthatják. Ez a gyakorlat a jászok feudalizálódásával is tovább élt, legalábbis volt rá példa. Zsigmond 1407. október 29-én kiadott oklevelében megengedte Négyzsellási István fiamak, Kompoltnak és Lászlónak, hogy a Heves megyében általuk hírt Szentkozmademjénszállásra, melyben nekik házaik és nemesi udvaraik vannak, de lakos nélkül, üresen állanak, hogy oda a boszniai részekről hozott, s köznéven családnak nevezett foglyokat szállíthassanak, s azokat más jobbágyok módjára, mint nemesek birhassák. Gyárfas I.: a 6. jegyzetben i. m. 181–182., 553–554.

²⁹ Gyárfas I.: a 10. jegyzetben i. m. 442.; Kun László emlékezete: a 13. jegyzetben i. m. 138.; Botka J.: a 10. jegyzetben i. m. 28.

³⁰ Botka J.: a 10. jegyzetben i. m. 29.

³¹ Magyarország története. I. II. Főszerk. Molnár Erik, Szerk. Pamlényi Ervin és Székely György. Bp., 1964. 96.; Botka J.: a 10. jegyzetben i. m. 30.

³² Gyárfas I.: a 6. jegyzetben i. m. 209., 584.; Botka J.: a 10. jegyzetben i. m. 30.

³³ Gyárfas I.: a 10. jegyzetben i. m. 440.; Szilágyi L.: a 11. jegyzetben i. m. 93.

oklevele, amelyben Anthim fia János mesternek, alnádornak, egyben a királyi kunok bírójának megparancsolta: a kunok valamennyi kapitányát arra kötelezte, hogy kapitányságaikhoz való jogait igazolják, s az ezekre vonatkozó okleveleket mutassák be. Akiknek közülük I. Lajostól, a király anyjától és nejétől, Erzsébettől, leányától, Mária királynétól, valamint Zsigmondtól nyert oklevelek vannak, azokat kapitányságukban hagyja meg, akiknek pedig ezeket a kapitányságokat némely bírák vagy bárki mások (aliqui Judices, seu quicumque alii) adományozták, azoktól a kapitányságokat vegye el, s azokat a királyi megbízás erejénél fogva másoknak adományozza.³⁴ A kapitányoknak, pontosabban, a kapitányságoknak (capitaneatus) a király általi megerősítése minden bizonnyal a birtokadományozásról szóló oklevél volt, amelyet az egyes nemzetségi fokok, alágazatok vezetőinek és népes rokonságuknak állítottak ki. Ugyanis nagy a valószínűsége annak, hogy az egy nemzetséghez tartozó ágak mindegyike külön szállást nyert lakhelyül.³⁵

Az egyes nemzetségi fokok és alágazatok vezetőinek kiválasztását minden bizonnyal a szo-

kásjog szabályozta. Abba nem avatkozhatott bele a király. Éppen ezért Károly Róbert 1323. március 8-án kelt oklevelének azon kitételét, amelyben a kérelmezőknek megengedte, hogy joguk legyen kapitánynak, vagyis bírónak azt választani, akit akarnak, azonban „a királyi felséghez hívet, akit aztán felségünknek be fognak mutatni”, („Item concessimus eisdem, quod Capitaneum seu Judicem, quemcunque voluerint, regie tamen Maiestati fidelem, eligendi liberam habeant facultatem. Quem postmodum nostre Celsitudini presentabunt.”),³⁶ egyszeri kivételnek tekinthetjük.³⁷

A jászoknak a feudális Magyarországra történő beilleszkedése társadalmukra is rányomta a bélyegét. A nemzetségi szervezet, még mielőtt teljesen felbomlott volna, átalakult egy területiális szervezetté, az úgynevezett székké. Az egyetlen, viszonylag nagyobb összefüggő tömböt felölelő jász nemzetségi területen (a mai Jászságban) alakult ki a jászok széke, amelyben egy idő után a jász települések közül Berény játszotta a vezető szerepet, s amely így joggal nyerte el a „Berény szék” nevet.³⁸ A nemzetségi szervezetből kialakult területiális szervezet tette lehetővé a korlátozott

³⁴ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 172., 539. Hogy Zsigmond említett utasítását hogyan hajtották végre, nem tudjuk. Pontosabban, semmi sem utal arra, hogy a kapitányságot bárkitől is megvonták volna, s a kapitányi jogaitól megfosztott helyett más kapitányt neveztek volna ki. A szóban forgó királyi rendelkezésből arra is következtethetünk, hogy I. Lajos uralkodását megelőzően a kunok és a jászok az általuk nemzetségenként, többé-kevésbé összefüggő tömbben birtokba vett területeiken tulajdonosi jogait a szokásjog alapján gyakorolhatták. Erre utalhat az is, hogy ezekre a területekre vonatkozóan IV. Béla, V. István, IV. László, III. András és Károly Róbert uralkodásának idejéből nem rendelkezünk oklevelekkel.

³⁵ Uo. 132., 148. Itt szeretnénk emlékeztetni Gyárfás gondolatára: „...az első letelepedéskor örök joggal nyert szállási vagy nemzetségi birtokokra nézve nem fordul elő eset, hogy ezek bármely része akár magszakadás, akár hűtlenség következtében a koronára visszaszállottak s újólaj eladományoztattak volna; mert mint nemzeti közszerzemény, csak egy egész nemzetség közös tulajdonai lévén, ennek ágai, izei és tagjaira szállottak. Talán itt, [...] kell keresni alapját annak, hogy egyes jászkun birtokokban az újabb jogviszonyok között is magszakadás esetében nem a királyi fiskus, hanem a régi viszonyok tekintetbe vételével alkotott 1799. évi nádori rendszabály – statutum – VIII. pont 4. § szerint, az azon szálláson hajdan megtelepedett nemzetséget képviselő községnek pénztára örökösödött.”

³⁶ *Jakubovich Emil – Pais Dezső: Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs, 1929. 144.; *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 464.

³⁷ Kring Radloffra hivatkozva hangsúlyozta: „a régi szállásokon való együttélésből adódó közös ügyek elintézése valamelyes tekintélyt tesz szükségessé, mely a súrlódásokat és vitás ügyeket elintézi. Ez a tekintély előkelőbb származásuk, főleg azonban szavuknak nagyobb súlyt kölcsönző kiterjedt rokonságuk és gazdagságuk révén a többiek fölé emelkedő személyiségekben testesül meg, akiket a kirgizek bi-nek neveznek. Minthogy a nomád nép egyáltalán nem ismeri a vezérnek szavazás útján való választását, ezért a bi-hatalom mindig az illető családnak vagy az illető családot képviselő személyiségnek hatalombitorlása, amelynek a többiek csak a viszonyok kényszerítő hatása alatt rendelik alá magukat. A bi hatalma elsősorban a bíráskodásban és abban nyilvánul meg, hogy közös veszély esetén kifelé is alatta, mint vezér alatt egyesülnek a nemzetségi csoport tagjai (az 1323-as jász oklevélben 'Capitaneus seu iudex!'), másfelől azonban hatalma a neki magát alárendelt szociális csoport minden más ügyére is kiterjed.” *Kring M.*: a 10. jegyzetben i. m. 51–52.

³⁸ *Kring M.*: a 10. jegyzetben i. m. 174–175.; *Györffy Gy.*: a 7. jegyzetben i. m. 273. Már Kring észrevette, hogy sok azonos vonás mellett a jász fejlődés nem egy tekintetben eltért a kun viszonyoktól. Pl. asszimilációjuk hamarabb ment végbe, mint a kunoké. Mégis, a társadalom fejlettségi fokát valahol tükröző széki autonómia fejletlen volt. A 15. században egyetlen sedesüknek sincs külön neve. Berényszállás, Négyszállás, Árokszállás és Fényszaru sedesei alkottak egy széket.

jász önállóság és a jász önkormányzat fenntartását s ezzel a jász etnikai tudat mindmáig való megmaradását.

A jász társadalom archaikus vonásai még a 15. század elején is jól megkülönböztethetőek voltak. A társadalom két rétegre oszlott:

- a) a közrendű jászok tömegére, akik nem függenek jobbágy módjára a kapitánytól, valamint
- b) a kapitányok csoportjára. Utóbbiak maguk is két csoportra oszlottak, ugyanis voltak köztük birtokadományt nyert országos nemesek is.³⁹

A feudális Magyarország viszonyai közé történő beilleszkedés során a jász társadalom is törvényszerűen feudalizálódott. Ezt a folyamatot jelzi többek közt a jász nemzetségi társadalomban vezető szerepet játszó „kapitány” terminus technicus tartalmának a megváltozása. A 14. század végére a „nemzetségi kapitány” terminus helyére lépő „szálláskapitány” terminus az előbbihez viszonyítva megváltozott tartalmú. A kérdéssel egyedül behatóan foglalkozó Kring úgy látta, hogy a megváltozott körülmények között a kapitányi hatalom legjellemzőbb vonása a dominium lett, s a „...jászoknak a nemzetségi társadalom keretében magukkal hozott esetleges differenciáltsága csak részben vált a hazánkban végbement társadalmi rétegződésüknek alapjává. A szálláskapitányok nem mindig egyenes leszármazottai a nemzetségi kapitányoknak.”⁴⁰

Ha a szálláskapitányi hatalom legjellemzőbb vonása a dominium lenne, akkor a 15. századtól mindenképpen szálláskapitányi birtoktesteket kellene tudnunk kimutatni a jász településterületen. Ilyeneket azonban nem igazán találunk.⁴¹

A jászok történetének kutatói a szálláskapitányi földtulajdonlásra vonatkozóan a legjellemzőbb s tulajdonképpen egyetlen példaként a Négyszállási Kompolttal kapcsolatos adatokat szokták felsorolni.⁴² Valójában miről is van szó? Négyszállási Istvánnak volt a mai Jászfényszaru határában egy Szentkozmadamján nevű⁴³ nemesi birtoka. Arról nincs ugyan forrásadat, hogy milyen címen birtokolta, de feltehetően kapitányi funkciója lehetett, ugyanis fiai, Kompolt és László részt vettek Zsigmond 1407. évi boszniai hadjáratán. Hadi érdemeik alapján nemessítéssel egybekötött megerősítést kaptak a korábban már apjuk által birtokolt, de üresen álló descensusra, ahol egy kúriájuk is volt, s Zsigmond még azt is megengedte nekik, hogy szállásukon boszniai foglyaikat „ad instar iobagionum” letelepíthessék.⁴⁴ 1408-ban az egri káptalan Kompoltot és Lászlót ellentmondás nélkül beiktatta Szentkozmadamján szállás birtokába.⁴⁵ 1409-ben Négyszállási Kompolt már kapitányi minőségben jelenik meg, de nem mint Szentkozmadamján, hanem egy másik possessio, Négyszállás kapitányaként, s újabb birtokot is szerez, a Kisér és Ladány között található Kürt possessiót. Ezt a birtokot azonban nem tekint-

³⁹ *Kocsis Gyula*: A jászok társadalmi rétegei a 14–16. században. Népi kultúra – Népi társadalom 19 (1998) 32.

⁴⁰ Vö. *Kring M.*: a 10. jegyzetben i. m. 55., 57., 61–62., 171–172.

⁴¹ A kapitányság öröklését Botka is a tisztséggel járó földekre és magára a hivatalra, valamint a kapcsolódó, a nemességhez hasonló jogokra vonatkoztatja, mert a betelepüléskor a koronától kapott földek a nemesség közös tulajdonai lettek, s ezek ágaira, családjaira, tagjaira szállottak. *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 37.

⁴² Vö. *Szőcs Adorján*: A kunok és jászok története a kunok betelepítésétől a mohácsi vészig. Pécs, 1944.

⁴³ Gyárfás ezt a szállást nem tudta azonosítani. Szerinte, hogy „...a fentebbi Szentkozmadamján szállás a philisteusok szállásaihoz tartozott volna: annak nyomára nem találunk; ma így nevű hely Heves megyében nem található, s hogy az 1323-as, 1363-ban említett Heves megyei Demjén helység Kozmaszentdemjén-e [...] ezt biztosan meghatározni aligha lehet.” *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 182. Szabó János Győző arra gondolt, hogy Szentkozmadamján valahol Négyszállás és Kürt possessio között helyezkedhetett el. *Szabó János Győző*: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. Havassy Péter–Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 61. Mi Szentkozmadamján Jászfényszaru határában találtak meg, s templomát ásatással hitelesítettük. *Selmeczi László*: Egy eltűnt jász település nyomában. In: A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000. Jászberény, 2001. 127–149. Ott ugyanis még 1746-ban álltak egy összeomlóban lévő, tető nélküli kápolnának a falai, amelynek a tulajdonosa Kozmadamján volt. 1788-ban az egri püspök a jászfényszarui bírák kérésére engedélyezte a kápolna elhontását és köveinek a paplak építéséhez történő felhasználását. *Szőcs Imre*: Az egri egyházmegyei püspöki történetének áttekintése. Bp., 1985. 365.

⁴⁴ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 181–182., 553–554.; *Kring M.*: a 10. jegyzetben i. m. 58.; *Szőcs A.*: a 42. jegyzetben i. m. 80–81.; Zsigmondkori Oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958. II/2. 91., 5781. számú oklevél.

⁴⁵ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 558–559.

hetjük Szentkozmadamjához hasonló újabb nemesi birtoknak, ugyanis egyrészt a tulajdonjogot Négyszállási Kompolt nem egyedül kapta, hanem vele együtt több rokona is, név szerint Miklós fia, László, György fia, Simon, Bandagaz fia, László és testvérei, másrészt pedig a birtokra nem telepíthettek jobbágyokat, hanem azt jáász szokás szerint (*more philisteico*) bírhatták.⁴⁶ A birtok új tulajdonosait 1409. augusztus 21-én iktatták be,⁴⁷ majd 1410-ben Zsigmond újra megerősítette a Kültre szóló adománylevelet.⁴⁸ 1421-ben Négyszállási Kompolt és tulajdonostársai kérésére Kürt határjárását az egri káptalan oklevélben rögzítette.⁴⁹ 1422-ben Kompolt megerősítette az 1407-ben kiadott, Szentkozmadamjászállásra vonatkozó oklevelet.⁵⁰ Kürt teljes egészében csak 1438-ig maradt az adományos jáászok birtokában. Ekkor ugyanis (Kompolt) Miklós fia, László és egy Karácsonynak nevezett István fia, Bálint Kürt fele részét Berzevici Pohárnok Istvánnak és fiának a kölesönös örökösödés fenntartása mellett örök birtokába adta.⁵¹ Majd 1449. március 2-án Kompolt

László négyszállási, újfalu, jákóhalmi és kürti birtokait végrendeletében Bálint, Mihály, Bertalan és János négyszállási jáászoknak adományozta.⁵² Négyszállási, ill. Szentkozmadamjáni István fia, Kompolt és László családjára vonatkozóan az utolsó adat 1499-ből való, amikor is Jákóhalma kapitánya Négyszállási Kompolt leszármazottja, Balázs lett.⁵³

Úgy véljük, a fenti adatsorból világosan látható, hogy Négyszállási István fiainak a kezén voltak ugyan birtokok, de ezekből a birtokokból nem alakult ki olyan dominium, amelyet egy kiscsalád egyenes ági leszármazottjai örököltek, s amely az évek során jelentősen gyarapodott volna. Ezért sokkal inkább azzal a vélekedéssel értünk egyet, amely a szálláskapitányok társadalmi rétegének kritériumát csak részben köti a dominiumhoz, s e réteg rangjának létrejöttében más összetevőknek is szerepet tulajdonít.⁵⁴

Kocsis Gyula a Jáászág 14–16. századi társadalmi rétegeiről írott tanulmányában megemlíti, hogy a 14. század végén, a 15. század elején

⁴⁶ Uo. 559–560.; Zsigmondkori Oklevéltár i. m. II/2. 268., 6979. sz. oklevél.

⁴⁷ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 560.

⁴⁸ Zsigmond 1409. augusztus 13-án kelt, Kültre szóló adománylevelében úgy nyilatkozott, hogy ha a jáászok beiktatásával kapcsolatban ellentmondás történik, más birtokokkal kárpótolja őket. Augusztus 19-én utasította a budai káptalant, hogy Kompoltot és rokonait iktassa be Kürt birtokába, amely, amint azt a káptalan szeptember 5-én jelentette, augusztus 21-én ellentmondás nélkül meg is történt. Uo. 560. Október 12-én azonban az egri káptalan előtt Erky Safar(*dictus*) Demeter fiai: Péter és Benedek tiltakoztak az ellen, hogy Hevesújvár megyében fekvő s lakóiktól elhagyott Kwrth és Zenthpeter nevű birtokaikat vagy földjeiket Kompolth et Sandro Philistey adományul kérték Zsigmondtól. Zsigmondkori Oklevéltár i. m. II/2. 375., 7706. és 7707. sz. oklevél, a birtokba iktatásról uo. 385., 7759. sz. oklevél.

⁴⁹ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 569–572.

⁵⁰ Uo. 575–576.

⁵¹ Uo. 234–235., 604–606. Berzevici Pohárnok Istvánt először 1427-ben említik „Comes” megjelöléssel, mint a királyi jáászok bírját. Gyárfás szerint Berzevici Pohárnok István ezt a megbízását ekkor már elvesztette, minthogy ekkor a jáászok és kunok bírja, akit az oklevelek „Judex”-ként emlegetnek, Kátai Mihály, Szolnok megye főispánja volt. Később, 1438-ban újra kinevezték a jáászok és kunok bírjául, s hivatalát még 1443-ban is viselte.

⁵² Uo. 621–622.

⁵³ „1499-ik évi April 21-én Budán saját meghagyásából Ulászló nevében egy oklevél adatott ki, mely szerint a jákóhalmi kir. philisteusok kapitánya Balázs nemes néhai Ferencnek fia a maga és fiának Vinecének, valamint az utáni unokáinak Benedeknek és Endrének nevében és személyében felmutatott Sigmund királynak egy iróhátyán kiadott oklevelét, melynek erejével e király négyszállási Kapitány Kompolth, ennek testvére László s Balázs utáni unokái Jakab és Ferenc nemeknek megengedte, hogy semmi adót ne fizessenek, s a seregben csak egy lovas tegzes vitézt tartozzanak állítani; s Balázs állítása szerint ez idő óta e kiváltságos szabadságot minden ellentmondás nélkül használták, s jelenleg is használják. Ulászló [...] meghagyja [...], hogy nevezett Balázst, fiait és unokáit, valamint ezek örököseit és utódait a fentebbiek ellenére semmi katonáskodási teher viselésére, az egy lovas tegzes vitéz küldésén kívül semmi módon kényszeríteni ne merészeljék.” Uo. 343.

⁵⁴ *Kocsis Gy.*: a 39. jegyzetben i. m. 29. Kring véleményét bírálva, amellyel magunk is egyetértünk, a következőket írja: „Kring Miklós idézett tanulmányának megállapítása szerint az egyszerű kun és jáász, valamint a szálláskapitány úgy áll egymással szemben, mint a magyar ignobilis és nobilis. Ezzel összefüggésben azt is megállapítja, hogy kialakulóban van a kunok és jáászok körében a birtokos nemesség és a jobbágyosság. A jáász és kun társadalom általa felállított rétegződési modelljéből – általa kimondatlanul – az is következik, hogy a közrendű jáász a nobilis jáász, azaz a szállás- vagy székkapitány

néhány esetben előfordult, hogy a jászok között előkelőnek számító kapitányi családok a jász szállás területén birtokot szereztek. Így pl. 1391-ben Temesvári Miklós fia, Miklóst és (egy másik) György fia, Miklóst iktatták be apátiszállási birtokrészekbe. 1422-ben pedig Mócza Miklósnak és fainak (jász)kiséri birtokokba történt beiktatásáról szólnak az oklevelek.⁵⁵ Valójában azonban, amint majd látni fogjuk, Jászapátit négy jász klán birtokolta, és a település határait közöttük osztották fel négy egyenlő részre. Mócza Miklósnak és fainak a nemesítéssel egy időben Kysyr falujukat, amelyet, mind mondták, Zsigmondtól nyertek, s jelenleg is békésen bírnak, Zsigmond király új adományi címen adta,⁵⁶ amely nem jelentett egyebet, mint egy korábbi adományozás újólag történt megerősítését,⁵⁷ s mindezt olyan feltételekkel, hogy a jövőben is, más királyi filiszteusok módjára, a köteles szolgálatokat teljesíteni tartoznak (... alios nostros Filistaeos tenent et possident, tenerenturque et possiderentur, semper debita servitia omnino et integraliter more et adinstar aliorum Filisteorum nostrorum debeant et teneantur exercere).⁵⁸ Vagyis a nemesítés az utóbbi esetben sem járt együtt a magánbirtokot nyert nemesek előjogaival.

Ha jász előkelők jász területen kívüli birtokadományozásait vizsgáljuk, erre összesen két példát ismerünk, azt látjuk, hogy az adományozott birtokok a jász tömb, a jász birtoktest részeivé váltak. Így történt ez Kozmadamjanszállása esetében, amely Jászfényszaru határába olvadt bele,⁵⁹ Kürt pedig Jászkisér része lett,⁶⁰ vagyis nem váltak magánbirtokká.

Az mindenesetre tény, hogy a 15. századtól a jász előkelők (szálláskapitányok) igyekeznek személyre szóló nemesi oklevélhez jutni. Nemesített jász kapitányok: Négyszállási István fia, Kompolt és László⁶¹ (Kompolth et Ladislaj philisteorum Stephani de Negyzallas) – 1407. október 29.; Mócza Miklós és fiai: Ferenc, Balázs és László⁶² (Franciscum filium Nicolai ac cundem Nicolaum patrum, nec non Blasium et Ladislaum carnales fratres eiusdem [...] possessionem eorum Kysyr) – 1422. január 23.; Bartalyus Imre⁶³ (Fimerici Bartalius philistei de Borsóhalma) 1449. július 28.; (Uj)Szászi György neje, Erzsébet és gyermekei, Ambrus, Péter és Anna⁶⁴ (nobilis domina Elizabeth vocata consors Georgy de Zaaz, ac Ambrosius et Petrus filij, necnon Anna filia eiusdem domine) – 1450. június 15.; Ujszászi Angalith és fiai⁶⁵ (nobilis domine Angalith vo-

jobbágya lett. A 15. század végi, 16. század eleji törvények azonban azt állítják, hogy a jászok nem a székkapitányok, illetve a belőlük lett nemesek, hanem a király jobbágyai. A 16. századi, már viszonylag bőségesebb forrásokból pedig nem bukkanak fel olyan jász és kun eredetű birtokos nemesek, akiknek ezeken, a forrásokban ekkor megjelenő nagyobb területi egységeken – Jászság, Kiskunság, Nagykunság – belül számottevő, a kapitányi teleknél nagyobb, jobbágyokkal népes magánbirtokuk lett volna.”

⁵⁵ Uo. 29–30.

⁵⁶ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 572–573.

⁵⁷ Werbőczy Hárnaskönyvében a következőket írja (Első rész, 37. cím): „Tudni kell annál fogva, hogy az új adomány, amelyről szóló levélbe manapság a következő záradék szokott beiktatni: A melynek vagy a melyeknek békés birtokában állítólag az ő elődei voltak és ő maga is van, nem egyéb, mint egy előbbi törvényesen tett adományozásnak újonnan való megerősítése.”

⁵⁸ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 573. Gyárfás hangsúlyozta, hogy a kapitányok, noha köztehermentességgel voltak felruházva, fizették a tegzespénzt, a pecunia pharetralis. Uo. 43., 58. Botka a Móczák nemesítését úgy értelmezi, hogy a szolgálat, amelyre továbbra is kötelezték őket, a katonáskodás volt. *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 41.

⁵⁹ Vö. *Selmeczi L.*: az 43. jegyzetben i. m. 127–148.

⁶⁰ 1409. augusztus 13-án kelt oklevelében Zsigmond szentkozmadamjanszállási Kompoltnak, a négyszállási filiszteusok kapitányának kérésére, aki 1407-ben nemesi kiváltságlevelet nyert tőle, a Kisér és Ladány filiszteus szállások közt fekvő Kürt helységet kivette az ezt jogtalanul elbirtoklók kezéből, akik minden valószínűség szerint jászok voltak, s ezt Kompoltnak, nagybátyja Miklós fia, Lászlónak, Gergely fiának, Simonnak, Bandagaz fia, Lászlónak, s László testvéreinek adományozta, úgy, hogy azt filiszteus szokás szerint bírassák. *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 185., 559–561.

⁶¹ Uo. 553–554.

⁶² Uo. 572–573.

⁶³ Uo. 622–623.

⁶⁴ Uo. 623–624.

⁶⁵ Uo. 647–648.

cate de Wyzaz, ac Martini, et Petri, nec non Emerici, Blasy et Michaelis filiorum eiusdem domine Angalith) – 1465. január 17.; Barthalyus Imre, István és Demeter leányai⁶⁶ (nobilibus dominabus Annae et Catherinae condam Emerici Bartalyos, nec non alterae Annae, Stephani, et Marthae Demetrii similiter Berthalos de sacpefata Borsohalma) – 1484. július 15.; Balázs nemes, a jákóhalmi filiszteusok kapitánya⁶⁷ (Nobilis Blasius filius condam Francisci Capitaneus Philisteorum ... de Jakohalma) – 1499. április 21.; Ficsor Lukács, néhai Ágó Kelemen⁶⁸ (nobilis Lucae Fychor Viceprovisoris Curiae ... Wysegradiensis, Nobilis condam Clemens de eadem Ago) – 1516. június 3.; jászberényi Barla Pál és testvérei⁶⁹ (nobilis Pauli Barla de Jaazberen, ... Paulum Barla, ac per eum Lucam similiter Barla et dominam Priscam parentes eiusdem, necnon Philippum, Franciscum et Demetrium fratres suos carnales) – 1536. május 2.; nemes Torsa Antal kapitány, egyben a kapitányok bírása, Bekó Gergel kapitány (Jászsószentgyörgy),⁷⁰ Temesvári Orbán, Capitan Andras, Capitan Gergel (Jászkisér)⁷¹ – 1577. október.

A kapitányok összességükben is törekedtek előjogaikat megvédeni. 1473. február 22-én Mátyás király a „Berényszállás, Négyszállás, Árokszállás és Fényszaru székkeket és azok összes filiszteusait és a hozzájuk tartozókat”

felmentette minden olyan adózás alól, amely az ország lakosaival együttesen volt fizetendő, „visszahelyezvén őket az általok régtől fogva fizetni szokott adózásba, minélfogva évenként Szent György vértanú ünnepén 250 arany forintot és Szent Mihály arkangyal ünnepén szintén kétszáz és ötven arany forintot és azután háromszáz arany forintot, mely háromszáz arany forint jövedelmet ők tegzespénznek nevezik, tartoznak fizetni.”⁷² Hat évvel később, Mátyás 1479. március 6-án kelt oklevelében a Heves megyében (azaz a Jászságban) lakó filiszteusok kapitányait, mivel sok terhet viselnek, ugyanis minden királyi hadjáratban más hadkötelesek módjára tartoznak jelen lenni, hű szolgálataikért minden rendes vagy rendkívüli adózástól örökre mentesnek nyilvánította.⁷³ Mátyás rendelkezését a jász kapitányok 1505-ben II. Ulászlóval is megerősítették.⁷⁴ Mátyásnak a jász kapitányok adómentességét biztosító oklevelét Botka János úgy értékeli, hogy az a jászsági kapitányok nemesítő dokumentumának is tekinthető. Ő a 15. század végén a Jászságban ötven kapitánnyal számol, s hangsúlyozza, hogy „ez a számában szűk réteg a 15. század végétől egységesen nemesnek tekinthető”. A „jász [...] társadalom lényegileg kétpólusú társadalom (a 16–17. században is): a nemesnek számító kapitányi réteg (a közéjük került nemes családokkal), valamint a jogilag csek

⁶⁶ Co. 686 695.

⁶⁷ Uo. 713–714.

⁶⁸ Uo. 734.

⁶⁹ Uo. 764–765.

⁷⁰ *Botka János*: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI–XVII. századi történetéhez. Szolnok, 1988. 226.

⁷¹ Uo. 228. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a Jászapátit valamikor megszálló Temesvári család is nemeslevelet szerezhetett, mert egyik leszármazottját, Temesvári Orbánt az 1577. októberi összeírásban a nemesek között sorolták fel. Palugyay a jászkiséri községi levéltárból három olyan okirat létéről tudósított: „1391-ik évről a budai káptalan által, helybeli, még élő Tömösvári család részére, Négyszállási, Apáti és Kiséri határok fölött kelt határjárású okirat” (közli *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 512–518), 1393-ról ugyanazon káptalan által azonos család részére (uo. 520–524.), 1438-ról Hédervári Lőrinc nádor által ugyancsak a fentebb nevezett Tömösvári család részére kiadott határjárású parancs (uo. 603–604.), amely arra utal, hogy a Jászapátira vonatkozó okleveleket is a Temesváriak Kisérre telepedett ága őrizte meg, együtt a Mócza család nemesítési oklevelével, amelynek csak az 1425. évi megerősítő okirata maradt fenn. A Mócza családról Palugyay 1854-ben azt jegyezte meg, hogy a „jelenben ismeretlen”. *Palugyay I.*: a 12. jegyzetben i. m.

⁷² Jászberény r. t. város: a 21. jegyzetben i. m. 109–110.; *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 295–296.; *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 43. Az intézkedés előzménye az volt, hogy Mátyás az 1467. évi országgyűlésen, Budán törvényben szabályozta az adózást. A régi kamarai nyereséget (lucrum camerae) felváltotta a kincstáradó (tributum fisci regalis), a harmincad helyett pedig a koronavámtól vezették be. Minden telek után 70 új dénárt kellett kincstáradóként fizetni. Az adózás alól egyedül az országos nemesek majorsági birtokai mentesültek. Ily módon az adózást kiterjesztették a jászokra is.

⁷³ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 302., 681–982.; *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 43.

⁷⁴ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 347–348., 721–722. Ulászló továbbra is kötelezte a kapitányokat az évi 50 forint katonáskodási teherváltás megfizetésére.

alá nem tartozó szabad [...] jászok csoportja, akik szolgálkkal, cselédekkel is rendelkeztek”.⁷⁵

Úgy tűnik, hogy a 14. század végén és a 15. század folyamán is a jász szálláskapitányok, akik a jász társadalom előkelő rétegét képezték, egymással nagyjából vértrokonságban álló családok képviselői voltak. Egy 1484. évi per irataiból világosan látható, hogy a borsóhalmi kapitányságot egy ideig viselő Bartalyus család a lányok házasságai révén pl. kapcsolatban állott az alsószentgyörgyi Bcke családdal, amelynek névadója az 1425-ben szintén jász kapitányságot viselt szentgyörgyi Bekének nevezett Péter volt, vagy pl. – *nomen est omen!* – a Kazdach (Kazdagh, Gazdag) családdal, amelynek Gazdagh György nevű felmenője – rokonaival együtt – 1391-ben Jászapáti egynegyed részét birtokolta.⁷⁶

A kapitányi földtulajdon s a vele együtt örökösödő rang a fiú örökösökre szállt át. A fiú örökös olyan férfi rokon volt, aki ugyanazon nemzetségből származott (*ex eadem progenie per lineam masculinam*). Ha a szálláskapitány fiú örökös nélkül halt el, de volt fiúunokája, akkor a kapitányság arra szállt át, ha nem volt, akkor a régi szokás szerint (*ab antquo in medio eorum consuetudo fuisse*) a leány leszármazottak örökölték. Azonban az unokának vagy leány örökösnek az adott kapitányságban meg kellett magát erősítenie a királlyal. A fiú örökösök ingó és ingatlan javaikat a 15. században még jobbára osztatlanul birtokolták.⁷⁷

A 15. században tehát már minden egyes szállás, falu élén egy-egy előkelőbb család valamelyik férfi tagja állt szálláskapitányi minőségben. E családok – ha nem voltak is minden esetben egyenes leszármazottai a nemzetségi kapitányi familiáknak – nem voltak indigénák sem, a törzsökös jász családokból sarjadtak, és mint ilyenek, ennek az etnikumnak vezető társadalmi rétegét alkották.

Kulturális és gazdasági szintben valószínűleg alig különböztek a településen velük együtt élőtől, de jogilag megkülönböztetett helyzetet és bánásmódot élveztek.

A kapitányokat köztehermentességgel ruházták fel. Ennek ellenére még a 15. században is – a nemesekhez hasonlóan – minden hadjáratban személyesen kellett részt venniük, esetleg maguk helyett tegzest küldhettek, nagyobb birtok esetén pedig annak arányában kellett katonákat állítaniuk. Ulászló 1505-ben kiadott oklevele szerint a jászok kapitányai a reájuk nehezedő katonáskodási terhet évenként 50 forintért megválthatták.⁷⁸

A szállások elsődleges bírói hatósága is a kapitány volt, de hatásköre csak kisebb ügyekre terjedt ki. A fontosabb jogi cselekményeknél (pl. örökség, vagyonrendezés) az összehívott bíraskodás, az ún. fogott bírák (albiterck) ítélkezése volt szokásban. A fogott bírák a szomszédos szállások kapitányaiából, hiteseiből kerültek ki, akiket az érintett felek elfogadtak.⁷⁹ A szálláskapitányi törvénykezés fellebbviteli fóruma a szék törvényszéke volt. A kiemelkedő ügyekben azonban, mint pl. két külön szállásban elkövetett hatalmaskodás, már nem a székbiróság hozott ítéletet, hanem az ún. kirendelt bírák, vagyis a király vagy a nádor által kiküldött tisztek ítélkeztek.⁸⁰

A szálláskapitány mint tisztségviselő joga és kötelessége volt a település igazgatása, az adók beszedése és az adókkal történő elszámolás is. Ők szolgáltatták az adatokat az összeírásokhoz.

A kapitányi tisztséghez szántóföldek, rétek (pl. kapitányrétek), malom- és halászóhelyek, valamint egyéb jövedelmek is kapcsolódtak, azonban utóbbiak mértékéről nincsenek megnyugtató adataink.⁸¹

A kapitányoknak s a kapitányi családoknak volt leginkább lehetőségük, hogy a magyar tár-

⁷⁵ *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 41–44., 50.

⁷⁶ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 512–518., 686–695.

⁷⁷ *Kring M.*: a 10. jegyzetben i. m. 177.

⁷⁸ A katonáskodási teher megváltására vonatkozó adó, a pecunia pharetralis fizetésére a legkésőbbi adat 1597-ből való. *Botka J.*: a 70. jegyzetben i. m. 183.; *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 58.

⁷⁹ *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 44–45.; Az összehívott bíraskodásra példa: 1480-ban Pethő Balázs jászberényi bíró, Bertók Bálint esküdt, továbbá a Fényszarut (Becka Lőrinc), Árokszállást (Zahe Mihály) és Négyszállást (Mogor Gergely) képviselő egy-egy esküdtből alakított testület adott bizonyosságot és hitelességet egy borsóhalmi örökség megosztása ügyében. *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 302–303.

⁸⁰ *Botka J.*: a 10. jegyzetben i. m. 45.

⁸¹ Uo. 37., 39.

sadalom felsőbb rétegeibe kerülhessenek. Erre a Jászságból ki-, illetve felfelé irányuló mozgásra is van néhány adatunk. 1456-ban Szilágyi Erzsébet jegyzője (Ujszászi) Zazy Gozthan Pál volt (Magister Paulus Gozthan de Wyzaz Notarius Illustris Domine Elizabeth).⁸² Egy 1465-ben kiadott oklevélből – Ujszászi Mihály elhalálása kapcsán – arról értesülünk, hogy korábban a király udvari papja volt (magistri Michaelis de ... Wyzaz Capellani nostri).⁸³ Az Ujszászi család egy másik tagja is papi pályára lépett, ugyanis 1469. november 16-án Pálóczi László országbíró bizonyította, hogy amikor a Margit-szigeti apácákat a Pest megyei Ökörtelecke (Ewkwrtelcke) birtokába iktatták, megjelent a helyszínen Ujszászi Pál nógrádi főesperes is.⁸⁴ Ujszászi Mihály és Péter, akik komáromi várkapitányságig jutottak, 1482-ben nyerték el Mátyástól az országos nemességet.⁸⁵ Fychor Lukács, aki 1516-ban Ágó kapitánya lett, visegrádi királyi udvari altisztartó volt.⁸⁶ Nem tudjuk, hogy a Jászapátiban az 1400-as évek eleje óta ismert és kapitányi funkciót viselt Horváth család melyik tagja kapott nemességet. A település templomának keleti tornyában 1493-ban magát emléktáblán megörökítő Lukács azonban már minden bizonnyal nemes volt. Unokája, Horváth János hősiesen helytállt 1552-ben Temesvár védelmében. 1552–1555 között „minden lovagtiszték kapitánya”-ként

említették. 1564-ben családjával együtt az egri várban élt. 1575-ben várkapitány-helyettes és fő-tisztartó volt.⁸⁷ Minden bizonnyal a jászberényi Jász család egyik tagja volt az a Jász Lukács is, aki a hatvani szandzsák 1550. évi összeírásában szerepel, s aki 1553–1556 között a gyulai várban mint várnagy, illetve hadnagy szolgált.⁸⁸ Rendhagyó Jász Pál szereplése, aki igen korán kiszakadt a jász közösségből, s akit 1341-ben és 1349-ben Bars mezőváros bírójaként emlegetnek (Paulus dictus Jaas, Paulus iudex dictus Jaz).⁸⁹

A kiváltságokat élvező kapitányok szűk – inkább a köznemességhez közel álló – rétegén kívül a többi jászok (a jászok egyetemlegesen), noha sajátos privilégiumként saját kapitányaik, majd székeik biráskodása alá tartoztak és vámmmentességet élveztek, az 1467. évi 2. tc. szerint nem rendelkeztek nemesi kiváltságokkal, az 1498. évi 47. tc. pedig már egyenesen szolgarendűeknek bélyegezte őket. Az 1514. évi 23. tc. és a Tripartitum III. könyvének 25. címe szerint ellenben már királyi jobbágyok voltak.⁹⁰ Azt azonban, hogy személy szerint soha földesúri hatalom alatt nem állottak, jobbágyok nem voltak, s szállásföldjeiket teljes tulajdoni joggal bírták, soha senki nem vonta kétségbe.⁹¹

A nem katonáskodó jászok adóztatása már a 14. század derekán bekövetkezett. A királynak, királynénak és a hercegeknek, illetőleg ezek of-

⁸² *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 277., 648–651.; *Horváth Lajos*: Az Ujszászi család a XV–XVI. században. Zounek. In: A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 3 (1988) 12.

⁸³ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 280., 305., 647–648.; *Horváth L.*: a 82. jegyzetben i. m. 12–13.

⁸⁴ *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938., 1938. reg.; *Horváth L.*: a 82. jegyzetben i. m. 13.

⁸⁵ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 305.; *Horváth L.*: a 82. jegyzetben i. m. 13.

⁸⁶ *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 734. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy, amikor Ulászló a jászokat szabad lelkesválasztási joggal megajándékozta, a Jászság nevében az egyik kérelmező a család egy másik tagja, Fychor György volt. Uo. 355–356., 455., 729.

⁸⁷ Uo. 332., 603 604., 657., 711., 715.; *Gyárfás István*: A jász-kunok története IV. Bp., 1885. 18–19., 21–22., 31–32., 107–108., 129.

⁸⁸ Uo. 79., 110.

⁸⁹ *Mályusz Elemér*: A mezővárosi fejlődés. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely György. Bp., 1953. 142.

⁹⁰ 1407. március 13-án Budán kiadott oklevelében Zsigmond biztosította a jászok számára a vámmmentességet és a kapitányaik bírói jogköre alá tartozást, amelyek régi kiváltságos jogaik voltak. *Gyárfás I.*: a 6. jegyzetben i. m. 549–551.; Zsigmondkori Oklevéltár i. m. II/2. 23., 5362. sz. oklevél. 1467. 2. §: „...non habent privilegium nobilitatis [...] Cumani sive Philistaei”. 1498. 47. §: a kunok és jászok „servilis condicionis homines”. 1514. 23. §: „Philistaei ac Comani et caeteri iobagiones regiae maiestatist”. Utóbbiakat idézi *Kring M.*: a 10. jegyzetben i. m. 40. A Kring által még 1932-ben közzétett adatok alapján nem tartható az a nézet, mely szerint a jászokat az 1514-es törvények azért fosztották meg korábbi kiváltságaiktól, mert a Dózsa-parasztháború idején a felkelők mellé álltak. Vö. *Szabó László*: Jászság. Bp., 1982. 27.

⁹¹ *Gyárfás István*: A jászkunok személyes és birtokviszonyainak történelmi és jogi fejtegetése. Bp., 1883. 2.

ficiálisainak adót (cenzust vagy kollektát) kellett fizetniük.⁹²

Mint hogy a kaukázusi jászok, az oszétek között az évszázados feudális átalakulás ellenére a nemzetségi társadalomnak több archaikus maradványa tovább élt, nem lehet céltalan és felesleges néhány olyan jellemzőt felsorolni, amelyek esetleg hozzásegíthetnek bennünket a magyarországi jász viszonyok jobb megértéséhez.

A 18. századi orosz források a feudális oszét társadalmat két rétegre osztják. A vezető réteget általában *staršina* szóval jelölik, de az *c* csoport-hoz tartozókat a *knáz'* és a *dvoránin* kifejezéssel is illetik. Az oszét vezető réteg feltehetően a nemzetségi arisztokrácia leszármazottja, mert egy 1846. évi adat szerint a *staršina* ősi rang, amelyet nem lehetséges sem vásárlással megszerezni, sem másféle személyes kiválósággal elérni.⁹³ A másik társadalmi csoportot – *podvlastnye lúdi* – alárendelt emberekként határozták meg. Az oszét szokásjog a *staršinától* való függés mértéke szerint az oszét parasztságnak további kategorizálását is ismeri.⁹⁴

Az oszétek egyes – talán egykori törzsi egységeknél felfogható – csoportjainál, az *ironoknál*, a *digoroknál* és a *tualcoknál* még századunkban is tovább éltek a társadalom vérségi alapon történő szerveződésének maradványai. Ennek legfontosabb megjelenési formája az a társadalmi egység, amelyet az orosz szakirodalom *patronimiának* nevez. A *patronimia* néhány nagy- és kiscsaládot egyesít magában, s tagjai annak a férfi ősnak a nevét viselik, akitől az adott vérségi csoport származik. Az egy-egy *patronimiához* tartozó nagy- és kiscsaládok a településeken együttesen laktak, és azokban negyedeket, kisebb települési egységeket (*syh*) hoztak létre. Általában 10–15 család alkotott egy települési egységet. Ezekben a településré-

szekben a *patronimiához* tartozó családok házai, mintegy utcát alkotva, egymás mellett helyezkedtek el. A házak belső átjárókkal is össze voltak kötve, s nemritkán közös udvaruk volt.

A *patronimia* gazdasági egysége mindenekelőtt a föld közös megmunkálásában (a szántásban, vetésben, betakarításban stb.) fejeződött ki. A szántó- és kaszálóterületek kivételével a rokon családok közös tulajdonát képezték a malom, a mezőgazdasági és közlekedési eszközök, valamint a gazdasági épületek. A *patronimia* tagjai segítséget nyújtottak egymásnak a mezőgazdasági munkák idején, a házépítésnél, az esküvők és a temetések alkalmával, utóbbiak ugyanis igen nagy anyagi terhet jelentettek. A segítségnyújtást a *patronimiához* nem tartozó, távolabbi rokonoktól is elvárták, a *patronimia* tagjai számára azonban kötelező volt. A *patronimiát* a családfőkből álló tanács irányította. Ebben a meghatározó szavazat – az ősi rend szerint – a legidősebb fivért illette.⁹⁵ Egy-egy oszét nemzetség (*myggag*) néhány egymással vérokonságban álló *patronimiából* tevődött össze.⁹⁶ Következésképpen a *patronimiának* a hazai szóhasználatban a nemzetségen belül leginkább a *nem*, illetve *ág* nemzetségi alcsoport felel meg.

A *patronimia* rendszerével szorosan összefüggött, hogy a hagyományos oszét családtípus a több generációt átfogó nagycsalád volt. A nagycsaládi rendszer a néprajzi kutatások szerint Oszétia egész területén elterjedt. A 18–19. századi leírások gyakran megemlítik létezését, s mint hagyományos családformáról szólnak róla. Kovalevskij 1886-ban azt írta, hogy egy-egy nagycsalád létszáma 40–100 fő között mozog. Századunk néprajzi kutatásai létszám tekintetében inkább az alsó határt igazolták. Az oszét társadalom kutatói egyetértenek abban,

⁹² Györffy Gy.: a 7. jegyzetben i. m. 266.

⁹³ Leontovič, F. E.: *Adaty kavkazskih gorcov. I–II.* Odessza, 1883. 239–240.; *Materialy po istorii Osetii.* T. VI. Vladikavkaz, 1934. 43.; *Kaloev, B. A.:* *Osetiny.* Moszkva, 1971. 187.

⁹⁴ Pl. a *digoroknál* a következő csoportok voltak: *adamihaty*, *kumaági*, *kusagi* és *hehesy*. Az *adamihaty* alkották a legnagyobb réteget. Bár nem voltak jobbágyok, mégis természetbeni és robotszolgáltatással tartoztak uraiknak. Szabad költözési joguk volt, és saját vagyonnal is rendelkeztek. Ha férfi örökös nélkül haltak el, javaik uruk tulajdonába kerültek, közvetlen hozzátartozóik pedig az ő szolgálatára lettek kötelezve. A *kumaágok* a *staršina* (az úr) törvénytelen gyerekei és azok utódai voltak. A *hehesek* meghatározott szolgáltatással tartoztak. A *kusagoknak* (*rab*, *rabszolga*) volt a legrosszabb a helyzetük. Nem rendelkeztek saját vagyonnal és a tulajdonos, ha akarta, eladhatta, sőt büntetlenül meg is ölhetett őket. *Kaloev, B. A.:* a 93. jegyzetben i. m. 187–191.

⁹⁵ *Kaloev, B. A.:* a 93. jegyzetben i. m. 191–193.

⁹⁶ Uo. 193.

hogy a nagycsalád mint hagyományos család-szervezeti forma elterjedésében jelentős szerepet játszott a föld elégtelen mennyisége.⁹⁷

A patronímia intézménye a Magyarországra betelepülő jászok között is fennállhatott. Ezt a véleményünket egy 1391-ben kiadott oklevéllel kívánjuk alátámasztani. Ekkor ugyanis István nádor, a kunok bírása előtt megjelent négy apáti-szállási királyi jász, Themeswar-i Miklós Miklós nevű fia, egy másik (feltehetően Chazar) Miklós fia, György, István fia, György és András fia, Márton. Temesvári Miklós és Miklós fia, György előadták: milyen terhet és nehézséget jelentett számukra, hogy nagybátyjuk után írásos rendelkezés nem maradt. István fia, György és András fia, Márton pedig azt vallották, hogy a boldog emlékeztű Lajos király az említett szállást illetően több, egymástól eltérő osztályozó levelt adott ki. Az elosztás és az átadás miatt egész mostanáig egyenlenség volt közöttük. Az Apáti földjének ügyében keletkezett széthúzás helyett azonban, mint a kérelmezők mondták: azért, hogy a béke és a testvéri szeretet uralkodjék közöttük, és a béke szépségét az utódaik is élvezzék, az Apáti-szállást minden hasznával és tartozékával négy egyenlő részre akarják osztani. S bár a határjárás és a birtokrészek leírása előtt az oklevélben arról esik szó, hogy a négy rész a négy kérelmezőt illeti, az oklevél szövege, miután az elosztás befejezést nyert, felsorolja a négy tulajdonos minden férfi hozzátartozóját. Az oklevélben az atyákat nem számítva – akik lehetséges, hogy akkor már nem is voltak életben –, közel harminc nevet sorolnak fel.⁹⁸ Ez a felsorolás és a határ részekre osztása a patronímia rendszerével világosan értelmezhető és minden nehézség nélkül magyarázható. S hogy a négy tulajdonos a nemzetségi vezető réteg képvi-

selője, arra világosan utal a négy kérelmező közül Miklós fia, György Császár (*Chazar*) és István fia, György *Gazdagh* ragadványneve, valamint még az is, hogy pl. az András fia, Márton rokoni közé tartozó Bakator minden bizonnyal kései leszármazottja Sebastianus Bokator, aki 1561-ben Jászdózsza bírása volt.

Tehát a 14. század végén a patronímia még a magyarországi jászoknál is élő intézmény volt. Kézenfekvőnek tűnik, hogy ismertetőjegyei alapján ezt a vérségi társadalomszerveződési formát egy – a Jászságban már csak igen elhalványult formában, az emlékezetben élő és a néprajzi kutatások által rögzített – társadalmi intézménnyel, a haddal azonosítsuk. Szabó László megfogalmazásában: „A nemzetség mellett a Jászságban ismeretes egy másik, a családnál nagyobb rokoni kapcsolaton alapuló társadalmi intézmény: a had. A nemzetséggel szemben a had csak élöket foglal magában, de a férfiágú rokonokon túl beletartoznak az egyes hadat alkotó családok háztartásában élő nők is. Például az apáti Birkás hadba teljes létszámban beletartozik minden olyan család, amely aktív kapcsolatban áll egymással, és a Birkás nevet viseli, beleértve a feleségeket és a menyeket is, holott eredetileg ők más nemzetségből származnak. Működő, élő családokat egyesít tehát a had, méghozzá napi aktív tevékenységükben egy munkaszervezeti, rokonsági egységet alkotva. Kritériumai közé tartozik még az egymás közelében való lakás. Egy-egy had azonos falurészen, egy utcában lakik.”⁹⁹ A jászsági hadhoz a néprajzi megfigyelések szerint nem tartozik közös vagyon.

Mint hogy a patronímia szervesen együtt járt a nagycsaládi rendszerrel, s amint megkíséreltük bizonyítani, a patronímia had formában a magyarországi jászoknál is fennmaradt, természetes,

⁹⁷ *Kovalevskij. M. M.: Sovremennij obyčaj i drevnij zakon. Obyčnoe pravo osetin v istoriko-sravnitel'nom osveščenii. I–II. Moskva, 1886. I. 69.; Kaloev. B. A.: a 93. jegyzetben i. m. 202–216.*

⁹⁸ Az oklevél a következőknek juttatja Jászapáti négy egyenlő részét: „Nicolao dicto de Themesvar filio Nicolai et posteritatibus eiusdem filio imo Gregorio filio Desev et Benedicto filio Johannis dicti Kún, Item Stephano, Thomae, Georgio et Blasio filiis Petri -- filio Stephani et Gregorio filio Petri dicti Teryen et posteritatibus eiusdem [...] Item aliam quartam [...] Gregorio filio Nicolai Chazar, filio eiusdem Demetrio filio Andreae -- filio Nicolai fratribus eiusdem Gregorii -- filiorum ipsorum [...] Tertiam vero partem [...] Martino filio Andreae [...] Item Lucae et Joanni filiis Nicolai -- Thomae et Emerico filiis Jacobi filiis eiusdem Bakator imo Petro filio Blasii magni ac Blasio de Bugaz filiis Georgii patruelibus fratribus -- Martini similiter -- quartam partem [...] Georgio dicto Gazdagh filio Stephani et per consequens Joanni filio ac Blasio et Joanni uterinis, imo filio Andreae, Petro filio Nicolai et Jacobo filio Gregorii fratribus et proximis eiusdem Georgii.” *Gyárfás I.: a 6. jegyzetben i. m. 517–518.*

⁹⁹ *Szabó L.: a 90. jegyzetben i. m. 40–43.*

hogy a nagycsaládi rendszer a Jászságban még a 18. században is általánosan elterjedt volt.¹⁰⁰

A régészet a Jászság középkori emlékeinek viszonylagos feltáratlansága és a forrásanyag jól ismert sajátosságai miatt a jász társadalom tanulmányozásához csupán adalékokkal tud hozzájárulni. Az eddigi feltárások alapján annyit biztosan meg lehet állapítani, hogy a temetők egy része a hagyományokhoz történő következetes ragaszkodást bizonyítja, amely a temetők leletanyagán, valamint a megfigyelhető jelenségeken és szokásokon

is lemérhető, és a templom körüli temetők sírjaira is jellemző. A mellékletek természetesen jól érzékelhető vagyoni különbségekről tanúskodnak, de sajátosan a jász társadalom egyik rétegéhez sem köthetők. Kivételt csupán az egy-egy temetőben kis számban előforduló, kardmellékletet is tartalmazó sírok képeznek, amelyek minden bizonnyal a jász társadalom katonáskodó rétegét jelzik. A katonai szolgálat pedig a 14. század második felétől már biztosan a kapitányi funkcióhoz, illetőleg a kapitányok családjainak férfi tagjaihoz köthető.¹⁰¹

¹⁰⁰ Uo. 45–53.

¹⁰¹ Vö. *Selmeczi László: A négyszállási 1. számú jász temető*. Bp., 1992. 6.; *Selmeczi László: Régészeti -néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról*. Debrecen, 1992.

Címerpajzson szereplő és pajzson kívüli ábrázolások: Buda város középkori címerpajzsa és annak külső díszei

Buda a középkorban királyi város volt, így az ország közepén fekvő másik fontos királyi városhoz, Esztergomhoz hasonlóan az uralkodó hétszer vágott címerét viselte több pecsétjének a pajzsán. Ezzel Buda királyi tulajdon voltát és egyben az uralkodó (ezzel összefüggő) oltalmát is kifejezte. Európa más országaiban is szokás volt, hogy a különböző városok az uralkodó pajzsának címerképeit, heroldalakjait emelték címerükre. Minthogy a budai címer egyes címerképeinek, heroldalakjainak koronként változó szimbolikáját a szakirodalom már részleteiben feldolgozta, jelen tanulmányban csak érintőlegesen foglalkozunk velük, helyett teoretikusan az egyes címerképek, mesteralakok megjelenésének pajzsbeli helyét, illetve pajzson kívüli elhelyezését vizsgáljuk meg részletesebben.

Buda 1292-ből ránk maradt nagy kettős pecsétje előlapján a hétszer vágott pajzsot kétoldalt szőlőindák szegélyezik, a pajzs felső szegélyének közepén – sisak nélkül sisakdíszként szereplő – szőlőindákon függő három szőlőfürt látható (1. ábra). A hátlapon közvetlenül (pajzs nélkül) a pecsétmezőbe helyezett városi falrészlet látható kapuval és három toronnyal (2. ábra).¹

A kettős pecsét alkotójáéval szemben jóval kisebb felület állt rendelkezésre az ugyancsak a 13. században bevezetett és a 16. századig rányomott pecsétként funkcionáló (egyoldalú) kisebb pecsétet (illetve annak nyomóját) elkészítő ötvös

számára. A királyi címerből származó hétszer vágott pajzs fölött e pecsét a kettős pecsét hátoldalán szereplő háromtornyú falrészlet egésze helyett csak a két szélső tornyot – mintegy *pars pro toto* – ábrázolja, a pajzs felső szegélyére sisak nélküli sisakdíszként elhelyezve (3. ábra). A nagy pecséten díszítő szerepet betöltő, oldalt látható szőlőindák és a pajzs felső szélén ábrázolt, indákon függő három szőlőfürt e kis pecséten nem szerepelnek. A kezdetben kevésbé jelentős oklevelek megerősítésére szolgáló kisebb pecsét fontossága később megnőtt, a budai oklevéladás történetének feldolgozója, Kubinyi András szerint a késői középkorban a fontosabb oklevelek megpecsételésére is használni kezdték, s így olyan szerepkörbe került, amely kb. megfelelt egy királyi titkospecsétének.²

Ezért a csekélyebb jelentőségű ügyekben kiállított oklevelek megerősítésére később újabb, kisebb pecsét alkalmazására is sor került, amelynek készítője a királyi címer hétszer vágott pajzsánál fontosabbnak érezte a nyitott kapujú, háromtornyú falrészlet ábrázolását, és kizárólag ezt emelte a címerpajzsra. Ez a 15. század közepétől használt pecsét a másik kisebb pecséttel szemben a nagy, kettős pecsét mindhárom tornyát pajzsra emelte, de a királyi címer hétszer vágott mezejét és a pajzs körüli és feletti szőlőábrázolásokat egyaránt mellőzte (4. ábra).³ Jól mutatja mindezt a pecsét címerének szintén ránk maradt,

¹ Buda középkori pecsétjére nézve ma is alapvető, a régebbi szakirodalmat is kritikával feldolgozó tanulmány Kubinyi András: Buda város pecséthasználata a kialakulása. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XIV. Bp., 1961. (a továbbiakban: TBM 1961.) 109–143. Az 1. ábra: TBM 1961. 1. kép, a 2. ábra: uo. 2. kép. A hétszer vágott pajzs szimbolikájának az értelmezésére az említett tanulmányon kívül vö. Bertényi Iván: A vörös–ezüst sávozat funkciója néhány városunk címerében. In: Fiszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. (Memoria Saeculorum Hungaricae 4.) Bp., 1984. 425–448.; ill. Kubinyi András: Az államcimer elemei középkori városaink címereiben. In: Ivánfi (Jancsik) Ede: A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címerei. Pest, 1869. (repr. 1989.) Függelék, 137–142. Jelen sorok írójának tanulmánya az uralkodó tulajdonából származó oltalmat, az utóbb említett Kubinyi-tanulmány az országcimer megjelenését hangsúlyozza inkább a sávozott pajzs clemzése kapcsán.

² 3. ábra: TBM 1961. 7. kép. A budai kisebb pecsét királyi titkospecsét jellegű szerepére l. Kubinyi András, TBM 1961. 128.

³ 4. ábra: TBM 1961. 22. kép.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

kőbe vésett változata (5. ábra).⁴ Végül a pajzsba emelt háromtornyú várábrázolás állandósult, s ma is – egyedül – ez szimbolizálja Budát Budapest főváros címerében. Itt jegyezzük meg, hogy amikor Buda török uralom alóli felszabadulása után I. Lipót király 1703-i kiváltságlevelében a város címerét és pecsétjét is megerősítette, engedélyezte, hogy a nyitott kapujú, háromtornyú falrészletet ábrázoló címerpajzs felett egy másik, kisebb címerpajzson Magyarország (akkori teljes) címerét is megörökítsék, annak szimbólumaként, hogy Buda az ország fővárosa (6. ábra).⁵

A középkor végén egyaránt kőbe vésték a kéttornyos és a háromtornyos váralfalrészletet mutató címer külső díszek nélküli változatát. A két tornyot mutató kőcímer a vágott pajzs felső mezéjében – tehát pajzsra emelten – ábrázolja a 13. század végi, kéttornyos sisakdísz mutató változatot. Itt a vágott pajzs alsó mezeje hétszer vágott (7. ábra). A 15. századi kisebb, három tornyot mutató kőcímer nem tartalmazza a hétszer vágott

mezőt (a kettős pecsét címerét): a nyitott kapujú, kapurácsos váralfalrészlet fölött három tornyot láthatunk (8. ábra). Végül egyik kőcímer sem ábrázolja a csupán a 13. századi kettős pecséten szereplő címer díszítő szőlőrészleteit.⁶

A középkori budai címerfejlődés elméleti érdekessége, hogy a különböző címerpajzsokon, illetve mellettük rendkívül változatosan helyezi el az egyes címerképeket, pecsétképeket. A 13. századi kettőspecsét hátlapján megjelenő vár nem heraldikus ábrázolású, bár címerszerű, s fontosságát jelzi, hogy a kettőspecsét hátoldalán önállóan szerepel. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a régebbi szerzők közül volt, aki a háromtornyos, kapus falrészletet tartotta a kettőspecsét előlapjának, mivel a királyi kettőspecséteken is a címerpajzsot ábrázoló pecsétfél a hátlap. Minthogy azonban a pecséttulajdonosra utaló + SIGILLVM. NOVI. CASTRI. PESTIENSIS körirat a címerpajzsot ábrázoló pecsétoldalt övezi, Kubinyi András véleményét követve ezt kell az előlapnak tekinteni.)

⁴ 5. ábra: TBM 1961. 26. kép.

⁵ 6. ábra: Csáky Imre: Buda szabad királyi főváros címeres kiváltságlevelé. Kézirat, 1703. Repr. Bp., 2000. Budapest Főváros Levéltára Bp., 2001. 1/b folio: „Scutum porro et praeactatas turres aliud Scutum rotundum vera et gemina mentionati Regni nostri Hungariae Insignia, praecipuos utpote Quatuor Fluvios et ex viridi Tricolle Corona aurea redimito praerminentem auream duplicem Crucem continens et Caput sive Metropolim Regni ipsam Civitatem BUDENSEM designans.” – uo. (12) 34. – itt azonban a hétszer vágott mező már a 17–18. század fordulójának a két pajzsfelet együtt mutató, némileg megváltozott szimbolikájú változatával szerepel.

⁶ 7. ábra: TBM 1961. 8. kép; 8. ábra: TBM 1961. 26. kép.

A vár a kettőspeccséten túlmenő további címerváltozatok ábráin (pars pro toto vagy teljes egészében) hol sisakdíszként, hol a vágott pajzs első mezejében mindig szerepel. A háromtornyú vár a 13–14. századi magyar városi pecsétek igen népszerű szimbóluma,⁷ más címer- vagy pecsétábra nélkül (önállóan) alig lenne alkalmas Buda egyértelmű jelölésére.

A szőlőindák, illetve szőlőfürtök csak a 13. század végi kettőspeccséten szerepelnek külső díszként, ezután eltűnnek, a 13. századi kisebb pecséten helyettük már a két torony a sisakdísz.

Buda ma a magyar főváros egyik – Duna jobb parti – része. Budapest jelenlegi címerének nincs sisakdísz, pajzsának felső szélén a magyar Szent Korona nyugszik, pajzstartói egy ágaskodó oroszlán és egy ágaskodó griff.⁸

Az igen előkelő szimbolikájú (credetileg az uralkodóra utaló) hétszer vágott mező először még a teljes címerpajzsot betölti; a középkor végéig a titkospeccsét funkciójú kisebb címer ezt a kiemelt szerepet tovább viszi (3. ábra), de az ezt mintázó középkor végi kőcímeren már csak a vágott pajzs alsó (kevésbé fontos) felében szerepel (7. ábra), a középkor végén vésett (új) kispeccsét nyomóján pedig már egyáltalán nem látható (4. ábra), s az ezt mintázó kőcímeren is hiányzik (5. ábra).

Nagyon tanulságos, hogy a középkori budai címerek megalkotói milyen szabadon szerkesztették és cserélgették a címerképeket, heroldalakat, illetve a pajzson kívüli elemeket. Ennek tudható be, hogy ugyanaz az ábrázolás esetenként eltérő szerepkörben jelenhetett meg. Ez azért is fontos, mert a heraldikai kézikönyvek – teoretikus szemlélettel – eltérő fejezetekben tárgyalják a címerpajzsok ábrázolásait, a pajzstartókat, a sisakokat, a sisakdíszeket, s általa-

ban a címerpajzson kívüli alkotóelemeket. Van olyan kiadvány, amely a különböző országokból választott európai város címereknek csupán a pajzsait közli, s az egyéb alkotóelemekről nem is vesz tudomást.⁹ Buda középkori címerfejlődését vizsgálva tudományos kiadvány számára ez a közlési mód semmiképpen sem követendő példa... A magyar heraldika és szfragisztika neves művelője, Kumorovitz L. Bernát elismerte a 13. századi, pecsétmezőben szereplő háromtornyú vár – tehát a pajzsba nem foglalt ábrázolás – címer jellegét, ha az (mint esetünkben) más pecséteken pajzsba foglalva címerképként is megjelent.¹⁰ Az ő felfogását követve tekintette Kubinyi András Székesfehérvár és más városok, köztük Buda ugyancsak háromtornyú várfalrészlettel szereplő (topografikus) pecsétábráját – még ha nem is foglalták eleve címerpajzsba – a későbbi időszakban címernek.¹¹ Kubinyi a nemzetközi szakirodalmat követve azt a fejlődési vonalat is bemutatja, hogy a legtöbb hazai város címer először pecsétképként jelent meg, s utóbb helyezték pajzsra.¹² Amikor ugyanő 1989-ben ismét foglalkozott Buda címerével, már csak egyedül a hétszer vágott királyi címet tartotta az eredeti budai címernek, s a 13. század végi kis pecséten szereplő, a pajzs tetején látható két kis tornyot ábrázoló kompozíciót úgy tekintette, hogy az (a mások által is használt más királyi címerektől való) megkülönböztetésre készült.¹³

Teoretikusan elmondhatjuk, hogy amikor időrendben hol az egyik, hol a másik címerképet, heroldalakat helyezték a pajzsra, illetve a pajzson kívülre, a pecsétre, ez egyben a fontossági sorrend megváltoztatását is kifejezte. Az egymással párhuzamosan használt, különböző elrendezésű pecsétek azonban óvatosságra intenek e tekintetben is. A 13. századi budai kettős pecséten a hát-

⁷ TBM 1961. 110–112. A háromtornyú vár ábrázolásokhoz vö. Kubinyi András: Székesfehérvár középkori oklevéladása és pecsétjei. In: Székesfehérvár Évszázadai. 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 163–166.

⁸ Bertényi Iván: Új magyar címertan. Bp., 1993. 38., 44. ábra.

⁹ A teoretikus szemléletmódra elegendő felütni néhány „nagy” kézikönyv tartalomjegyzékét. Pl. D. L. Galbreath–Léon Jéquier: Manuel du blason. Lausanne, 1977. 341–343.; Michel Pastoureau: Traité d’héraldique. Paris, 1979. 362–366.; város címerként csak a pajzsokat közli Jiří Louda: Europäische Städtewappen. Balzers, 1969.

¹⁰ Kumorovitz L. Bernát: Az autentikus pecsét. Turul, 50 (1936) 56., 16. j.

¹¹ Kubinyi András: a 7. jegyzetben i. m. 165–166.

¹² Kubinyi András: uo. 163.

¹³ Kubinyi András: az 1. jegyzetben másodikként i. m. 139–140.

lap pecsétmezejében önállóan szereplő háromtor-nyos falrészletről még mondhatjuk teoretikusan, hogy kétségtelenül címerszerű, de kevésbé fontos, mint az előlap hétszer vágott pajzsmezejének a heroldalakja (azaz a királyi címer), amit az is alátámasztani látszik, hogy a vele párhuzamosan használatba vett kisebb pecsét leegyszerűsíti a falrészletet, s a pajzs felső szegélyén csak két tornyot tüntet fel (3. ábra). S mondhatjuk, hogy a királyi címerrel szemben előtérbe kerül a falrészlet, amikor köcímerbe vésve a vágott pajzs felső, „előkelőbb” mezejébe kerül. De akkor miért egyszerűsítve, csak a két szélső tornyot helyezik el a címerpajzson? Ugyanakkor a korai időszakban a sisakdísz fontosságát jelzi, hogy a magyar címer szó az 1320-as években még sisakdísz jelent, később azonban a teljes címer jelölésére lesz használatos.¹⁴ Nagyon nehéz tehát egyenes irányú fejlődésről beszélni, legfeljebb az látszik erősen valószínűnek, hogy a címerhasználat hajnalán a pecsétmezőben szereplő ábrázolásokat emelheték címerpajzusra.

Magyarország a középkori európai címerhasználat keleti határán feküdt. Már régen megállapította a szakirodalom, hogy a magyar heraldikában egyfajta „természetességre törekvés” figyelhető meg. A 14. században három alkalommal is országbírói méltóságot betöltő főúr, Széchi Miklós kétfejű sasa a párhuzamosan használt, későbbi pecséteken hol a pecsét mezejében (hatszirmú heraldikai rózsában) pajzs nélkül, hol mindhárom méltóságviselés idején a nagy függő cipőpecséteken címerpajzusra helyezve szerepel.¹⁵ A kortársak valószínűleg kevésbé tartották elsődleges fontosságúnak, hogy valamely pecsétábrázolás címerpajzson, felette, mellette vagy esetleg pajzs nélkül, közvetlenül a pecsétmezőben szerepel-e. Az országbíró párhuzamosan használt különböző pecsétjeit, csakúgy, mint a budai városi pecsétek egyidejűleg használt, egymástól eltérő

jelképelhelyezései pecsétjeit egyaránt ugyanazon személy vagy város (testület) különböző jelvény-, illetve címerváltozatainak tekinthették.¹⁶ Úgy látszik, az egyes ábrázolások eltérő funkcióban való szerepeltetése (címerkép, heroldalak, sisakdísz, pajzsot kísérő dísz, pajzs nélküli pecsétábra) egyaránt „belefért” a középkori magyar heraldika „természetes ábrázolásmódjába”.

Befejezésül megjegyezzük, hogy a pajzson szereplő, illetve pajzs nélküli (pecsét-) ábrázolások a nemzetközi szakirodalomban is komoly problémát jelentenek. Van olyan felfogás, amely a pajzs jelvényként való használatát kizárólag a lovagságnak, nemességnek tulajdonítja. Az 1964. évi (hágai) nemzetközi genealógiai és heraldikai kongresszuson Otfried Neubecker egyértelműen szembeállította a pecséteken is pajzssal reprezentáló harcos középkori lovagokat és az ovális, kerek, pajzs nélküli pecsétekkel élő egyháziakat, nőket. (Az ortodox és a muzulmán kultúrkör eleve ellenségesen viszonyult a pajzshoz.) Neubecker szerint egy ideig a városok is kerültek a címereket, bár az idők folyamán a pajzs – főként a német területeken – „demokratizálódott”, s a városok, sőt községek is használni kezdték.¹⁷ Neubecker előadása nem juttatta nyugvópontra a kérdést, s 1978-ban a szakmai elit legjobbjai (köztük Jaime Bugall y Vela, Jean-Claude Loutsch, Roger Harmignies, Cecil Humphery-Smith, Elisabeth Leemans, Yves Metman, Otfried Neubecker, Michel Pastoureau, Hervé Pinoteau) nemzetközi kollokviumon tárgyalták meg a problémát. A vitában Metman feltette a kérdést: szükséges-e, hogy a címerábra pajzusra legyen helyezve ahhoz, hogy heraldikai jelenséggel álljunk szemben? Hivatkozott a címerábrákat mutató lótarakókra s más, pajzsot nem mutató tárgyakra, amelyek ettől még heraldikusak, majd felvetette a kerek pecsétek kerek címerpajzsként való értelmezhetőségének a lehetőségét. Úgy vélte, a „nagy

¹⁴ *Iván Bertényi*: Etymologie du mot hongrois signifiant cimier et armoiries. In: Le cimier. Mythologie, rituel, parenté des origines au XVIe siècle. Actes du 6e colloque international d'héraldique. La Petite - Pierre 9-13 octobre 1989. Bruxelles, 1990. 29.

¹⁵ A magyar címerhasználók „természetességre törekvése” („naturalisztikus” irányzatára) vö. *Áldásy Antal*: Cimertan. Bp., 1923. 40.; Széchi Miklós országbíró (1355-1359, 1369-1372, 1381-1384) pecsétjeit l. *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976. 238-242., 15. 16., 26. 27. és 43-44. sz.

¹⁶ *Bertényi Iván*: Címerváltozatok a középkori Magyarországon. Levéltári Közlemények, 59. (1988) 50.

¹⁷ *Otfried Neubecker*: L'écusson héraldique, sa présence et ses formes ou son absence symbole d'ideologie. In: Recueil du septième Congrès International des Sciences Genealogique et Héraldique. La Haye, 1964. 147-155.

családok”, akiknek mindenki ismerte a nemesi állapotát, megengedhették maguknak a kerek, pajzs nélküli pecsét használatát, míg a többiek számára a címerpajzs szerepeltetése elengedhetetlen volt nemesi állapotuk bizonyítására. Metmannak ezt a felvetését a jelenlevők hallgatással fogadták.¹⁸ Kérdés, hogy Buda város vagy Széchi Miklós országbíró pecséthasználata ad-e újabb adalékokat a probléma megoldásához.

Úgy érezzük, a középkor egészére érvényes általános szabályszerűséget e kérdéskörben nehéz megállapítani, és – a nyugati keresztény kultúrkörön belül is – helyenként és koronként változhattak az egyes ábrázolások címerpajzsban vagy azon kívüli szerepeltetésének az értelmezési lehetőségei. A címerpajzs szimbólumként való használatát a lovagsággal összekötő kutatóknak ezt nem ártana szem előtt tartaniuk.

¹⁸ Rapporteur: *Hervé Pinoteau*. *Yves Metman*: „Est-il nécessaire que les armes soient placées sur un écu pour que l'on soit en présence d'un phénomène héraldique? Quand les armes sont répandues sur la housse dun cheval, sur l'ailette de l'armure... Sont-elles encore héraldiques?”

Jean-Claude Loutsch: Bien sûr.

Yves Metman: De même, sur certains sceaux sans écus, croyez-vous que la forme circulaire du champ ne soit pas déjà un écu rond? Les armes des Bourbons sont souvent ainsi représentées. Il me semble qu'il n'y a que les grandes familles qui peuvent se permettre de mettre directement leurs armes sur le champ circulaire, donc sans écu, n'ayant pas besoin, pour ainsi dire, de montrer qu'elles sont nobles. Pour d'autres, l'écu doit être indispensable afin d'indiquer le statut nobiliaire.” – La décoration des sceaux autre que l'écu et sa signification. Colloque international d'héraldique. In: Colloque international d'héraldique. Internationales Kolloquium über Heraldik, Muttenz, 11–15 octobre 1978. [1979], 34.

Záh Felicián ítéletlevelének valószínű mintájáról

Záh Felicián királyi család elleni merényletének 1330 tavaszán lényeges mozzanata volt, hogy Felicián a támadást fiának otlétében hajtotta végre. A fiú az ítéletvel szerint apja „cseicszövő tanításának gázságában nevelkedett fel (*una cum filio suo dolose doctrine sue nequicia educato*) és az említett irtózatos, átkos bűncselekmény elkövetésének fő tettesével vezett oda”.¹

A következőkben ezen a nyomon haladva, a római és kánoni jog hatását igyekszem az ítélet fogalmazásából kielemezni és Károly oklevél szerinti magatartásának hátterét kimutatni. Károly király ugyanis a szöveg szerint Felicián és rokonsága ellen, bár joga lett volna hozzá, „nem emelte fel sérelmeinek megtorlására bosszúálló kezét (*manus non inciens ultionis*)”, hanem „a felségsértés gyászos bűnének sérelmét bemutatva adta elő (*detestabilis criminis laesae maiestatis iniuriam*)”, és megfelelő elégtételt követelt magának „a jog rendjének közbejöttével” a magyarországi nemesség egyetemességének bíraskodás céljából összejött gyűlésétől.

Felicián fiának a merényletnél való jelenléte kétségtelenül elősegítette a hallatlan szigorúságú ítélet harmadizig szóló halálbüntetést kimondó részének meghozatalát. A büntetés szövegezése kifejezett hivatkozás nélkül is az apák vétkeit a harmadik és negyedik nemzedékben is sújtó isteni megtorlásról szóló ószövetségi helyre, sőt az anya vonatkozásában zsoldárírdétre emlékeztet.²

A Codex Iustinianus 9. könyvének a felségsértésről szóló (*Ad legem Iuliam maiestatis*) 8. címében az 5. lex, amelyet Arcadius és Honorius császár 397-ben adott ki, felségsértésben vétkeként (*maiestatis reus*) kard általi halálbüntetéssel és a *fiscus*, a kincstár javára való teljes vagyonek kobzással sújtja a hazaárulón kívül azt is, aki a császári tanács tagjának és a szenátoroknak („mert ők is testünk részei, *corporis nostri*”) vagy egyáltalán a császár szolgálatában katonáskodó személy meggyilkolására tervet sző, „mivel a jog ugyanavval a szigorral akarja sújtani a bűnös akaratot, mint a végrehajtott cselekményt”.³

A legközelebről érinti tárgyunkat a törvénynek az elítélt személy fiaira vonatkozó része: „Az ő fiai pedig, akiknek életét különleges császári kegyből hagyjuk meg, mert apjuk halálbüntetésével kellene lakolniuk, hiszen esetükben félni kell az apai, vagyis átöröklött bűn példájától, fosztassanak meg az anyai, nagyszülői és minden rokoni örökségtől és utódlástól, idegenek testamentumából ne részesedhessenek, legyenek mindörökre nyomorgók és szegények, kísérje őket mindvégig apjuk becstelensége (*infamia*), semmiféle tisztségre és (szolgálati) eskütételhez nem juthassanak, legyenek olyanok, mint akik örök nyomorban fetrengenek, legyen vigasztalásuk a halál, és az élet maga a halálbüntetés. Elrendeljük továbbá, hogy kegyelem nélkül szegénybélyeg érhesse azokat, akik a fentebbiek érdekében valaha is megpróbálnának nálunk közbenjárni”.

¹ Az oklevél kiadása: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. VIII/3. 419–427. Fordítása: *Almás Tibor*: Záh Felicián ítéletlevele. Aetas, 2001. 191–197. Az ítéletet hozó bíróságról lásd Székely György okfejtését: A nemesség egysége és egyenlőségi törekvések a XIV. századi Magyarországon. Jogtörténeti Szemle, 1992/1. 3–14.

² Ex 20,5 és 34,7. A zsoldárírdétre: Ps 108, 13–15: „fiai legyenek pusztulás áldozatává, nevét pusztítsák ki egy nemzedékben, atyáinak gonoszsága térjen vissza az emlékezetbe az Úr színe előtt és anyjának vétke ne váljék semmivé (*peccatum matris eius non deleatur*).”

³ A Corpus Iuris Civilis in quatuor partes distinctum Dionysio Gothofredo JC. auctore (Francofurti ad Moenum 1663) Codex-kiadásának 792. hasábján az Y jegyzet a halálbüntetés karddal való végrehajtásához hozzáfűzi: „Egyes vidékek *consuetudinája* szerint darabokra szokták szaggatni (*Consuetudine quorundam locorum solent in partes secari*).” – Az idézett törvényt tartalmazza a Codex Theodosianus is (9, 14, 3), és Gratianus részben szintén felvette Decretumába (6, 1, 22). Megjegyzésében ő hozzáfűzte, hogy a *simonia* miatti *vádemelésnél* a felségsértés közbűncselekményének mintájára kell eljárni, de „ez *nem* értendő a büntetésre (*Quod ... non de poena intelligi oportet*)”.

Ezt a törvényt az apjuk bűnében nem részes fiakra kimondott császári kegyelem kizárásával tette alkalmazhatóvá Felicián fiának a merényletnél való otltlete: az ő esetében nemcsak féltő volt az atyai bűnös példa követése, hanem a vétket meg is valószínűsítette azzal, hogy apja társaságában volt, s nem a tanács valamely tagja elleni, hanem magával az uralkodóval és családjával szembeni támadás alkalmával. Irgalomra tehát Felicián családja sem a tételes római jog, sem bibliai példák alapján nem számíthatott.

Fontos körülmény, hogy Károly, bár joga volt hozzá, „nem emelte fel sérelmeinek megtorlására bosszúálló kezét”, hanem bírósági úton követelt elégtételt „a jog rendjének közbejöttével”.

Ez nem az ítélet szövegzésekor rögtönzött megállapítás volt, hanem az 1330-as évek kúriai bíraskodásában megszilárdult tétel. Visszatérése más korabeli oklevélben is megtalálható: olvas-

ható ez 1338-ban Pál országbírónak a pozsonyi káptalanhoz intézett mandátumában, amellyel a király elleni hatalmaskodó károkozás kivizsgálását rendelte el: „Jóllehet urunknak, a királynak van lehetősége arra, hogy mindazokat a jogsértéseket (*injurias suas*), amelyeket bárki országlakosa és az ország határain belül élő akárki ember okozott neki, bármilyen rendű és rangú is, megtorolja, és kárait (*sua dampna*) visszavágó kezével megtérítse, mégis a kegyesség buzgalmától vezérelve, ... [hatalmaskodás következtében elszenvedett kárát] ... bírói rendtartás szerint (*ordine iudiciario*) törekszik és igyekszik rendezni.”⁴

A szövegekben a király „kezének (megtorló) felemelése” a római jogból származó „*manus iniectio*”, a közvetlen végrehajtás fogalom ismeretének nyoma. Az irgalmatlan ítéletet jogászai gonddal szövegezték.

Függelék

Cod. Iust. 9, 8, 5

(397.) *Arcadius és Honorius császárok.*

Bárki vétkes pártot üt katonákkal, vagy magánemberekkel, barbárokkal is, vagy felesket a pártütésre, vagy maga tesz erre esküt, vagy azoknak a *vir illustreseknek* a meggyilkolására sző tervet, akik részt vesznek tanácskozásainkon és tanácsülésünkön, vagy a szenátorokéra (mert ők is testünk részei), vagy végül akárkiére, aki szolgálatunkban katonáskodik, (mivel a jog ugyanavval a szigorral akarja sújtani a bűnös akaratot, mint a végrehajtott cselekményt), az tehát, aki felségsértésben bűnös, kard által bűnhődjék, egész vagyona *fuscusunkra* szállván. Az ő fia pedig, akiknek életét különleges császári kegyből hagyjuk meg (mert apjuk halálbüntetésével kellene lakolniuk, hiszen esetükben félni kell az apai, vagyis atöröklött bűn példájától), fosztassanak meg az anyai, nagyszülői és minden rokon örökségtől, és utódlástól, idegenek testamentumából ne részesedhessenek.

Legyenek mindörökre nyomorgók és szegények, kísérje őket mindvégig apjuk becsstelensége (*infamia*), semmiféle tisztségre és (szolgálati) eskütelhez ne juthassanak, legyenek olyanok, mint akik örök nyomorban fetrengenek, legyen vigasztalásuk a halál, és az élet maga a halálbüntetés. Elrendeljük továbbá, hogy kegyelem nélkül szegycnbélyeg érhesse azokat, akik a fentebbiek érdekében valaha is megpróbálnának nálunk közbenjárni. Leányaiknak akárhányan vannak, csak anyjuk javaiból járjon – akaratunk értelmében – a Lex Falcidia által előírt (= negyed) rész, akár végrendeletet téve, akár anélkül halna meg, hogy inkább közepes leányi eltartásuk legyen, mint teljes örökös nyereségük és elnevezésük (*integrum emolumentum ac nomen heredis*). Az ítéletnek ui. enyhébbnek kell lennie azokkal (ti. a nőekkel) szemben, akik – nemük gyengébsége szerint – kevesebbre merészkednek, ahogy bizakodunk benne.

⁴ Monumenta ecclesiae Strigoniensis I–III. Ed. Knauz Nándor, Dedek Crescens Lajos. Strigonii 1874–1924. III. 331. – A római jogban a *manus iniectio* – közvetlen végrehajtás fogalomról lásd Földi András – Hamza Gábor: A római jog története és institúciói. Bp., 1996. 486.

Az előbb mondottak szerint az atyai hatalom alól való felszabadítás, ha akár fiaikra nézve jelen törvény meghozatala után történt, akár leányaikra, semmis legyen. Elrendeljük, hogy érvénye se legyen a menyasszonyi hozományoknak (*doties*), adományoknak, javak bármiféle elidegenítésének, amelyekről kiderül, hogy attól az időtől fogva családsággal vagy fondorlattal történtek, amelyben az előbb említettek a pártütés és szövetségés tervét szőtték. Ezeknek az embereknek a feleségei tudják meg, hogy kincstárunkra (*fisco nostro*) fogják hagyni mindazt, ami a törvények szerint fiaiknak jár, miután visszaszerezték a hozományt, ha olyan helyzetben vannak, hogy fiaiknak kell fenntartani mindazt, amit férjeiktől

kaptak azon idő alatt, amelyben a haszonélvezet fennáll: a *falcidiusi* (negyed) részt mindebből csak a leányok részére adván át, de a fiúknak nem.

Amit az előbb mondott személyekről és fiaikról határoztunk, hasonló szigorral azt rendeljük cinkosaikra nézve, azokra ti., akik a dologról tudtak, szolgálókra és ezeknek fiaira nézve is.

Ha közülük valaki a szőtt összeesküvés kezdetén az igazi dicsőség vágyától lánggra lobbanva, feltárja maga a pártütést, azt jutalommal és méltósággal fogjuk megadományozni. Aki részese az összeesküvésnek, ha akár későn, de mégis titkos, ismeretlen terveket tár fel, csak bünbocsánatra és elnézésre lesz méltó.

A Küküllei-előszó szövegpárhuzamai pápai oklevelekben

Küküllei János Nagy Lajos királyról szóló történetírói alkotásának¹ előszava² 1364–1365-ben íródott. Bár Mályusz Elemér 1966-ban nagyon határozottan akként foglalt állást, hogy „az előszó bizonyosan 1382 után, Lajos király halála után készült, valószínűleg 1387/8-ban”,³ ez mára már túlhaladottnak tekinthető álláspont. A datálás kérdése nem oldható meg Küküllei ott felsorolt, jelenre, vagyis a megírás idejére vonatkozó címei – *most (nunc)* küküllei főesperes, általános esztergomi helynök – alapján, ugyanis ezek mindkét szóba hozott időpontban fennálltak. Mályusz viszont nem figyelte fel arra, hogy emellett még ott szerepel a múltra vonatkozó, *akkor (tunc)* szóval jellemzett királyi titkos jegyzőség. Ez ugyanis Küküllei életpályájának csakis 1350–1352 közti szakaszára érvényes. Márpedig a Küküllei-mű első része éppen 1350-nel (illetve kitekintés révén 1352-vel) zárul, akkor, amikor Küküllei ténylegesen királyi titkos jegyző volt. Ha 1387-ben írta volna az előszót, az *akkor* szóval bevezetett titulushoz nem lett volna értelme, mivel titkos jegyzősége immár közel 40 év messzeségben volt, főleg pedig mivel az egész műben az 1350. esztendőnek korántsem volt akkora súlya, mint az 1364–1365 körül készült első részben, amelynek több mint egyharmada foglalkozott 1350-nel (és 1352-vel).

Az előszó keletkezése főleg azért jutott fontos szerephez, minthogy régebb óta kísért a gyanú: ebben Kükülleinek a humanizmus gondolatvilágával való találkozása érhető tetten. Ez először

Dékáni Kálmánnál nyert megfogalmazást,⁴ majd Kardos Tibornál kapott nagy hangsúlyt. Kardos „a lovagkoron már túlmutató, lényegében reneszánsz világnézetet” fedezett fel Küküllei előszavában, illetve olyan jegyeket vélt fellelni a munkában, „amelyek már nem választhatók el a humanizmustól”.⁵ E vonalat vitte tovább Mályusz Elemér: „Nem gondoljuk tehát, hogy helyes volna csak azért a 13. századi szellemi életből keresni Kükülleihez párhuzamot, mert a renaissance említése még korainak látszik... Az [1387/8. évi] időpont már egyáltalán nem oly korai, hogy a Küküllei előszavában olvasható és az olasz humanisták körében élő felfogást ne tartsuk azonos jellegűnek.” Ennélfogva Mályusz egyértelműen az „előszó humanista jellegé”-vel számolt. Mályusz itáliai példái azonban – az egy Petrarcat (meghalt 1374-ben) leszámítva – még 1387/8-hoz képest is késeiek, ennélfogva annak feltételezésére kényszerült: az előszóban felbukkanó gondolatokhoz vezető társadalmi feltételek kialakulhattak Magyarországon „esetleg korábban is, mint másutt”.⁶

E ponton szakítsuk meg az ún. „új” gondolatokkal kapcsolatos fejtegetést, és fordítsuk figyelmünket az előszó azon rétege felé, amely mélyen középkori szellemet sugall. A latin passzus – egyben az előszó első mondata – ekként szól: *Rex regum et dominus dominantium universe terre, qui supra cuncta tenet in excelsis imperium, dat esse rebus, et dispensat, prout vult,*

¹ A műre összefoglalóan I. Kristó Gyula: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. A történettudomány kézikönyve. Bp., 2002. 93–97.

² Latin szövege: Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum. I. Textus. Udd. Elisabeth Galántai–Julius Kristó. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. VII. Bp., 1985. 160–161. Magyar fordítása: Küküllei János: Lajos király krónikája.; Névtelen szerző: Geszta Lajos királyról. Millenniumi magyar történelem. Források. Bp., 2000. 9–10.

³ Mályusz Elemér: Krónika-problémák. Századok, 100. (1966) 758–759. Ugyancsak Küküllei „élete vége felé, a műve második részével együtt szerkesztett Prologus”-sal számolt Kumorovitz L. Bernát: Tótsolymosi Apród János mester küküllei főesperes kancelláriai működése. Levéltári Közlemények, 51–52. (1980–1981) 13.

⁴ Dékani Kálmán: Küküllei János, Nagy Lajos viselt dolgairól. Középkori krónikások. V. Brassó, 1906. 19.

⁵ Kardos Tibor: A magyar humanizmus kezdetei. Pannonia-könyvtár 20. Pécs, 1936. 40.; Uő: A magyarországi humanizmus kora. Bp., 1955. 75.

⁶ Mályusz Elemér: Krónika-problémák, i. m. 758., 759.

culmina dignitatum, et sapientia et fortitudo eius sunt. Magyarul: „A királyok királya és az egész föld uralkodóinak ura, aki mindenek felett tartja a mennyekben a hatalmat, létet ad a dolgoknak, és akarata szerint elrendezi a méltóságok csúcsait, és övé a bölcsesség meg az erő.” *A rex regum et dominus dominantium* kifejezés biblikus, de megtalálható más szórendben Küküllei – Mályusz Elemér által felfedezett – 13. századi forrásában, Aegidius Romanus 13. századi Ágoston-rendi szerzőnél is. Ugyancsak biblikus a *sapientia et fortitudo eius sunt*, valamint az erre következő, már nem idézett további szavak.⁷ Nem volt eleddig ismert a közbülső rész (*qui supra cuncta ... culmina dignitatum*) forrása. Most ennek sikerült némi nyomára akadnom. XII. Benedek 1335. január 9-én kelt, pápává választását az érsekeknek hírül adó bullájában ezt olvashatjuk: *Altitudo celestis consilii supra cuncta tenens in excelsis imperium, sic dat esse rebus, et dispensat ineffabili providencia munera graciaram, sic creaturarum conditiones et status ordinat, et, prout vult, variat, et disponit.*⁸ Magyarul: „Az égi gondoskodás magasztossága mindenek felett tartván a mennyekben a hatalmat, így ad létet a dolgoknak, és elmondhatatlan gondoskodással elrendezi a kegyek ajándékait, így rendelkezik a teremtmények helyzetéről és állapotáról, és akarata szerint változtatja és megállapítja azokat.” (A vastagon szedett szavakat lelhetjük fel Küküllei előszavában.) Természetesen nem állíthatom, hogy a magyar szerző innen vette ezeket, hiszen nem ismerem más pápák bulláit (ráadásul magyarázatra várna, hogy 1364–1365-ben miért harminc évvel korábbi pápai oklevélből merített), de az mindenesetre valószínű, hogy a kérdéses hely forrásvidéke a pápai íráshagyományban keresendő.

Ezen a ponton térhetünk vissza a humanizmus-sal kapcsolatba hozott „új” gondolatokhoz. Ezek a

jó hírnév kultusza köré csoportosulnak. Mályusz Elemér – Kardos Tiborral összhangban – egyértelműen fogalmazott: „A földi hírnévnek Kükülleinél olvasható dicsőítése már a renaissancera mutató jelenség. Középkorias az volt, amint a *Secretum secretorum* vagy Aegidius nyilatkoztak a dicsőségvágyról. Ahogy Küküllei tekintette, az már a renaissancera jellemző.”⁹ Küküllei előszavában a kulesot adó kifejezés a következő: *Oportet ergo principem... a deo fore exaltatum, odore bone fame exornatum..., ut precelsi eius nominis fama dispersa per orbem.* Magyarul: „Szükséges tehát, hogy... a fejedelmet... Isten ... emelje fel, díszítse a jó hír illatával..., hogy kiemelkedő nevének híre elterjedjen szerte a világon.” Ezeket Küküllei – véltük eddig - saját szavaival mondotta el, majd ezt követően ennek igazolására a *Secretum secretorum*-ból idézett.

Kurcz Ágnes már Mályusz Elemért megelőzően elvetette annak lehetőségét, hogy itt humanista hatásról lenne szó, és a mintát az oklevelek tömegéből kicsendülő egyéni hírnév- vagy dicsőségvágyban kereste.¹⁰ Magam a fentebbi néhány szó párhuzamát ugyancsak a pápai írásbeliségben leltem meg. XXII. János pápa 1334. április 26-án Mesko veszprémi püspöknek arról írt, hogy *tueque fame odor ex laudabilibus tuis actibus latius diffundatur.*¹¹ Magyarul: „Híred illata dicséretes tetteid révén szélesebb körben áradjon szét.” Ugyancsak e pápa 1334. június 16-én Gergely szerémi püspökhöz szóló bullájában hasonlóan írt, de itt már *bone fame tue odort*, azaz „jó híred illatát”-t említette.¹² Az általam ismert anyagból Küküllei szövegéhez legközelebb XII. Benedek pápa I. Károly magyar királyhoz 1335. augusztus 5-én intézett levelének ezen kifejezése áll: *fama tui nominis dilatetur per orbem diffusius,*¹³ azaz: „nevednek híre bővebben gyarapodjék szerte a világon”. (E helyütt is a vastagon szedett szavak egyez-

⁷ Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. II. Commentarii. 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Composuit *Elemér Mályusz*. Adiuvante *Julio Kristó*. Bibliotheca scriporum medii recentisque aevorum. Series nova. IX. Bp., 1988. 87.

⁸ Archivio Segreto Vaticano. Reg. Vat. vol. 119. fol. 3b. (Fényképe: Magyar Országos Levéltár. Diplomatai Fényképtár 291 685.) Kiadva: *Augustinus Theiner*: Monumenta vetera historica Hungarum sacram illustrantia. I. Romae, 1859. 603.

⁹ *Mályusz Elemér*: Krónika-problémák, i. m. 755.

¹⁰ *Kurcz Ágnes*: Anjou-kori történetíróink kérdéséhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 68. (1964) 358–362.

¹¹ *Augustinus Theiner*: Monumenta vetera historica Hungarum sacram illustrantia, 596. (Tévesen április 28-i kelettel.)

¹² Uo. 598.

¹³ Uo. 605.

nek az előszó megfelelő helyével.) Amennyiben a párhuzam alapján valóban a Küküllei-szöveg forrásvidékére (még ha nem is pontos forráshelyére) gondolunk, akkor biztosan kizárhatjuk a humanista

hatást, ami 1364–1365-ben egyébként sem jöhet szóba: a szerző – a fentiek alapján úgy tűnik – a pápai bullák kifejezéseivel fogalmazta meg előszóvának egyik-másik passzusát.

MAROSI ERNŐ

Zsigmond, a király, a császár

A magyar történelem legtöbb (mindenekelőtt királyi) szereplőjének művészettörténeti emlékeiben bizvást hagyatkozhatunk ez emlékek vagy többségük belföldi jelentőségére. Ha véletlenül külföldön maradtak meg, megelégedhetünk az eredetnek vagy az adományozás körülményeinek vizsgálatával, ha importművekről van szó, a befogadás jelenti a közös nevezőt a hazai produkcióval. Luxemburgi Zsigmond kivétel, mert személyében összefonódnak a hazai és a nemzetközi indítatók, reprezentációjának köre egyaránt magában foglalja magyarországi királyságát és a német nemzet Szent Római Birodalmát, amely számára – születése és neveltetése folytán – mintakép és mérték, politikai tevékenységének nagy részében ideál s életének utolsó éveiben realitás volt.

A Zsigmond-kornak mint művészettörténeti periódusnak jelentőségéhez nagyban hozzájárul az a tény, hogy Zsigmond uralkodói reprezentációjában szorosan összefonódott egymással a magyar királyi hagyomány a felségnek általa perszónalunióban képviselt más megnyilvánulásaival. Elvileg ugyan ez a kor – a szuverenitás jegyében: így pl. Csehországban, Magyarországon is (itt az országtanáchoz fűződő reprezentatív elemek elkülönülésével) – a király személyétől független, állami hagyományok kialakulásának időszaka, valójában azonban Zsigmond magyar királyi művészeti megrendelése elválaszthatatlanok birodalmi rangjának megjelenítésétől. Korának ezt a jelentőségét a magyarországi művészettörténet-írás mindig is felismerte. A birodalmi, „internacionális” igény szint jelentősége kezdettől fogva nyilvánvaló volt Zsigmond építkezéseinek – különösen a budaiaknak – értékelésében, s az ilyen irányú kutatásoknak nagy lökést adott az 1974-es budai

szoborlelet.¹ Az 1400 körüli művészet leírására használatos egyik legfontosabb fogalom, az „internacionális gótika” Magyarországra nézve ekként, Zsigmondra vonatkoztatva, mintegy konkrét jelentést nyert. Ebből a szempontból vált megszokottá Zsigmond fél évszázados uralmának két szakaszra osztása – általában a későbbire (amelynek kezdetét 1410 táján vagy 1419 után szokás feltételezni) fogadva el az „internacionális” jelzőt. Az utóbbi idő magyarországi művészettörténeti irodalmának legszembeűnőbb, a két évtizede még általánosan elfogadott összkép felülvizsgálatát igénylő eredményi nagyrészt az első szakaszra vonatkoznak: kirajzolódóban van a késői Anjou-kor udvari művészetét folytató korai Zsigmond-kori művészet önálló arculata.² Bizonyos jelek – nem utolsósorban ma még egymásnak ellentmondó datálásokban megjelenő tisztázatlanságok – arra utalnak, hogy nem elégedhetünk meg két alapvető szakasz feltevésével és szembeállításával, hanem az udvar környezetében lezajlott hosszabb folyamatokkal van dolgunk. Ilyenekkel számolhatunk pl. a budai vár Zsigmond-kori építéstörténetében s ugyanott, a Szent Zsigmond-prépostság felépítésében is: mindkettő áthidalja a váltásnak a konstanzi zsinat idejére tehető időpontját.

Az uralkodói reprezentáció természetéből következik, hogy legfontosabb emlékei ritkán egyesítik az esztétörténeti dokumentumértéket és a kiemelkedő művészi kvalitást. Nem így van a minden valószínűség szerint Zsigmond császári reprezentációjának kezdetén álló első, mindkét tekintetben programatikus értékű emlékekkel, első császári felségpecsétjével. Ez – noha tényleges használatára csak 1433-tól nyílt alkalma – a konstanzi zsinati korszak csúspontján, a közeli koro-

¹ Az udvari művészetben Zsigmond uralkodási éveiben végbement folyamatoknak általános, összefoglaló áttekintése: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. Bp., 1987. 99–108.

² Erről – különösen a visegrádi királyi palotaegyüttes újabb kidolgozott kronológiája és az ebből következő tanulságok nyomán – Marosi Ernő: Pentiment. Korrekciók a 14–15. századi magyar művészet képén. Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Bardoly István, László Csaba. Művészettörténet – műemlékvédelem X. Bp., 1998. 97–117., különösen: 106–109.

názás reményében 1417-ben Arnold Boemellel vésetett pecsétnyomóval azonosítható.³ Az avcs kompozíciója nemcsak heraldikai teljességében (a császári, a magyar és a cseh királyi s a családi címerek egyesítésében a Sárkányrend jelvényének elemeivel), az attribútumok és jelvények gondos ábrázolásában mondható mesterműnek, hanem – bizonyos mértékig a pecsétábrázolás hieratikusságát áttörő – kompozíciós kvalitásaiban is. Különös és Zsigmond pecsétábrázolásában is egyedülálló jellege a pecsétművészet hagyományán kívüli mintaképekre mutat: a Zsigmond párizsi útja idején számára hozzáférhetővé vált allegorikus medáliákhoz hasonló kompozíciós vonása a trónoló császáralak dinamizálása. Nem hagyományos, nyugvó trónoló alak jelenik meg rajta, s a trónszék vagy -építmény el is tűnik az ábrázolásból. Helyette uralkodik a Nagy Sándor égi utazásából származtatott motívum: a császárt magasba emelő sasok motívuma. A repülés mozditja ki az ülő alakot is a szigorú szembenézetből és a hagyományos, mereven szimmetrikus tartásból: ezért ül enyhén jobbra fordulva, ugyancsak jobb felé fordított arccal. A pecsét Zsigmond-képe ennek a jelentőségének megfelelően lehetett aktuális még a későbbi császárkoronázás idején is, s vált a Zsigmond-ikonográfia egyik legfontosabb mintaképévé.⁴

A Bajor Lajos idején bevezetett⁵ és közvetlenül IV. Károly felségpecsétjének mintaképére visszavezethető sasos trónusnak Nagy Sándor repülésére vonatkoztatása, a császár szárnyaló kül-

detéstudata kapta meg értelmezését a felségpecsét revers-jének nevezetes köriratában, amely egyszerre tartalmazott szövetségű utalást Zsigmond küldetéstudatának ótestamentumi (Ez 17), apokaliptikus (Jel 8,13) forrásaira és az Énekek éneke-beli *sponsus* – *sponsa* motívum egyházi, szimbolikus értelmezésére (vö. Ef 5,23; Ez 16,8 is).⁶ E kevésbé heraldikus, inkább misztikus-allegorikus értelmezésmódnak felel meg az, hogy a Német-római Császárság jelvényeül választott sas két fejét nimbuszsal látták el.⁷ Ugyanebben a gondolatkörben keresendő a Sárkányrend jelvényének gondosan megválasztott – és minden jel szerint gondosan kiérlelt – reprezentatív mondanivalója éppúgy, mint (nem minden esetben jóindulatú) recepciója.⁸ A reprezentatív nyelvnek és a befogadásnak közös nevezőjét a joachimita szimbolika s a benne gyökerező vaticinium-irodalom alkotta.⁹

Ebbe az összefüggésbe tartozik a konstanzai évek sas-szimbolikájának és egyben a Sárkányrend jelvényének allegóriájában kifejezett gondolatkör értelmezését megvilágító forrásként Winand von Steeg allegorikus traktátusa, az *Adamas colluctantium aquilarum*. Egyelőre eldönthetetlen kérdés, vajon csak a magyarázatot, esetleg nem az eszmei források egyik kulcsát is sejthetjük benne. A mű, amely már rejtélyes címmel („Az egymással küzdő sasok gyémántja”) is a sas-allegóriák sokféle, a gyémánt facettáihoz hasonlóan változatos szempontú kifejtését ígéri (a gyémánt, amely a mágnes, azaz az ördög erejét

³ Bettina Pferschy-Malezek: Der Nimbus des Doppeladlers. Mystik und Allegorie im Siegelbild Kaiser Sigmunds. Zeitschrift für Historische Forschung, 23. (1996) 433–472., a pecsét készítésének és használatba vételének körülményeiről: 469–470.

⁴ Művészet Zsigmond király korában, 1387. II. Katalógus. Bp., 1987, Zs. 17. sz., 24.; méltatásához – korábbi datálását illetően kétely kifejezésével – Bertalan Kéry: Kaiser Sigismund, Ikonographie. Wien – München, 1972., 128–129. Vö.: Marosi Ernő: Újabb Zsigmond-portrék. Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Szerk. Lővci Pál. Művészettörténet – műemlékvédelem IV. Bp., 1998. 137.

⁵ Pecsétjén: Robert Suckale: Die Hofkunst Kaiser Ludwigs des Bayern. München, 1993. 32. sk. és Abb. 17., s nyomán a nimbergi városháza egykori reliefjén is: uo. 111., Abb. 93.

⁶ AQUILA EZCHIELIS SPONSA EST DE CELIS VOLAT IPSA SINE META QUO NEC VATES NEC PROPHETA EVOLABIT ALCIUS: értelmezéséhez vö.: Marosi Ernő: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Művészettörténeti füzetek, 23. Bp., 1995. 128. A kétféjű sasos pecsétábráról értelmezéséhez s a körirat szövegének előzményéhez, egy régebbi Szent János evangélista-himnuszhoz l. Ingrid Flor: Die Krönung Mariä und der „Christus-Adler”. Zur Herrschaftssymbolik spätmittelalterlicher Endzeitprophetie. Die Marienkrönungsm miniature im Buch der Heiligen Dreifaltigkeit des Franziskaners Ulmannus. Umění, XXXX (1992) 400.

⁷ Pferschy-Malezek: Der Nimbus des Doppeladlers, Zsigmond nimbuszos kétféjű sasáról különösen: 447–450.

⁸ Vö.: Székely György: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. In: Művészet Zsigmond király korában, 1387. I. Tanulmányok. 29. skk és Kovács Éva: A Luxemburgi uralkodók rendjei, uo. 135–147., különösen: 143. sk.

megettőri, Krisztusnak és egyházának szimbóluma), a szerző magyarországi tartózkodása idején készült. A közép-Rajna-vidéki 1371-es születésű Winand von Steeg 1394–1401 között a heidelbergi egyetemen folytatott tanulmányokat, s lett *decretorum doctor*. Ennek a grádusának megfelelően tartott kánonjogi előadásokat 1403–1411 között a würzburgi egyetemen, s ennek az egyetemnek a képviselőjeként jutott Konstanzba, a zsinatra. Ott Pfalzi III. Lajos választófejedelemnek és Georg von Hohenlohe passauai püspöknek, 1417 szeptemberétől Zsigmond kancellárjának körébe került, s Zsigmond familiárisa lett. 1419-ben György esztergomi érsek kíséretében maga is Magyarországra került, s itt, Esztergomban, 1419. március 26-án fejezte be a sasokról szóló traktátusát. Magyarországi tartózkodásáról szerzett tapasztalatait meglehetősen idegenkedő és kritikus megjegyzésekben rögzítette. Megemlékezik – Windeckéhez hasonlóan, ugyancsak az 1419-es év kapcsán, s ezért a budai építkezések kronológiájának s részben luxus-jellegüknek (benne hallgatólagosan az 1974-ben felszínre került, tervezett szobordisznak) is elsődleges forrása Zsigmond budai építkezéseiről. Kifogásolja ezek nagy költségeit és nagyvonalúságát. Esztergomban különösen az érseki udvartartás szűkös viszonyai szomorították el. A püspöki várban összesen három fűthető szoba volt (nem lebecsülendő adat az esztergomi egykori királyi, ekkor már régen érseki vár építéstörténetéhez!): egyikben a kúria működött, másikkban a püspök, a harmadikban a teljes püspöki udvartartás. Winand életét mindenekelőtt a Zsigmondhoz 1416-ban csatlakozott aragóniai udvari bolond, Borra¹⁰ - mondhatni, professzio-

nális – működése keserítette meg. Winand hamarosan Nürnbergbe, III. Lajoshoz menekült, akinek három illusztrált művét, köztük az *Adamast* is ajánlotta. Ennek akrosztichonja a diszítést, tehát az allegorikus ábrákat is az ő műveiként jelzi. 1421-ben Bacharachban lett plébános.¹¹ Magyarországi működése szempontjából tehát döntő volt a konstanzi zsinat periódusa. A zsinaton három ízben vett részt: 1415-ben egy nürnbergi polgár jogi tanácsadójaként, majd másodszer 1417-ben, végül újból 1418-ban, Hohenlohe püspök környezetében, akivel már 1412-től kimutathatók a kapcsolatai.¹² Ez idő tájt írta a hetes szám szimbolikus jelentéséről szóló *Paries septenariorum* című traktátusát, amelyet 1414-ben Nürnbergben fejezett be, ugyancsak a maga festette képekkel. Ennek a műnek egy példányát Ladislaus von Suntheim 1460-ban Liebenau kolostorában látta, s megemlíti, hogy Winand ezt Zsigmondnak ajánlotta, Georg von Hohenlohe püspöknek adta át emendálásra, s *aididit ad instantiam Laurentii de Hunde Comitis ex prosapia Ungarorum dapiferi conthoralis regiae anno Domini MCCCCXII*. Arról, hogy a *Paries septenariorum* írására Winandot az öt nürnbergi írószobájában felkereső *Laurencius de Paschach alias Hunth* lovag (Tari Lőrinc) ösztönözte, *Lapis angularis* című művének bevezetőjében is szólt.¹³ Így személye semmiképpen nem lehetett ismeretlen Magyarországon; ehhez sem a konstanzi zsinatra, sem ideérkezésére nem kellett várni. A szálak a zsinat előtt Velence ellen készülõ Zsigmond (s a talán ezzel kapcsolatos, leplezett diplomáciai megbízatást teljesítő Tari Lőrinc) köré vezetnek. Ennek az óbudai egyetemalapítás, a huszitizmus körüli viták s a konstanzi zsinati

⁹ G. Schüssler: Studien zur Ikonographie des Antichrist. Diss. Heidelberg, 1975. – A *Draco magnus rufus* (Jel 12,3) értelmezéséről: 247. skk; Jörg Traeger: Der reitende Papst. Ein Beitrag zur Ikonographie des Papsttums. München, 1970. különösen: 48. skk, 101. sk.

¹⁰ A barcelonai székesegyházban lévő bronz sírlapjának feliratában *miles gloriosus*nak nevezett bolond személyéhez l. H. Finke: Des aragonesischen Hofnarren Mossén Borra Berichte aus Deutschland (1417, 1418). Historisches Jahrbuch, 56. (1936) 161–173.

¹¹ Az életrajz összefoglalása: Aloys Schmidt: Winand von Steeg, ein unbekannter mittelrheinischer Künstler. In: Festschrift für Alois Thomas. Trier, 1967. 363–372; vö.: Agnes Graf: Winand von Steeg: Adamas colluctacium aquilarum, ein Aufruf zum Kreuzzug gegen die Hussiten. Umění, XXXX. (1992) 344–351. Az *Adamas* megjegyzései a magyarországi viszonyokról: A. Schmidt – H. Heimpel: Winand von Steeg (1371–1453), ein mittelrheinischer Gelehrter und Künstler und die Bilderhandschrift über Zollfreiheit des Bacharacher Pfarrweins auf dem Rhein aus dem Jahr 1426 (Handschrift 12 des Bayerischen geheimen Hausarchivs zu München), Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil. hist. Klasse, Abhandlungen N.F. 81. München, 1977. 18.

¹² Schmidt – Heimpel: Winand von Steeg, 15–17.

¹³ Schmidt: Winand von Steeg, 367–368. és uo. 19. jcgyz.

politika szempontjából meghatározó körnek a rajzához, benne főszereplőként Geldemi Sluter Lamberttel,¹⁴ hozzátartozik az ő személye is.

Az *Adamas* hét részből áll, s ezek szövegét 55 lavírozott tollrajz díszíti – részben a szöveget magyarázva, részben – diagramokként helyettesítve. Az első három rész bevezető jellegű: a (III. Lajos választófejedelemhez címzett) dedikációból, ábécérendbe szedett regiszterből és egy, a címet magyarázó *prohemium*ból áll, ezt követi az a fejezet, amelyet a szerző az egyházzal kapcsolatos négy fogalom (*Ecclesia triumphans, militans, malignanter repugnans, succumbens*) definíciójának szentelt. Az utolsó három fejezet (*ecclesia graduens, ecclesia navigans* és *ecclesia volans*) az egyháznak ellenségeivel vívott harcait ábrázolja, közvetlenül utalva a konstanzi zsinat eseményeire.¹⁵ Az *ecclesia malignanter repugnans* fogalmának illusztrációja (Vat. Pal. lat. 412. fol. 12v) a megkoronázott, keresztes zászlóval és kehellyel ábrázolt Egyház-perszonifikáció, amelyet azonban a hátán kúszó kígyók, békák mint a sátán e világi csábításait megtestesítő romlás hordozóját lepleznek le.¹⁶ Az ugyanilyen visszataszító lényekkel jelzett romlás forrása „Wiclif tévelygése”, melyet egy ellentétpárból építkező (valószínűleg dedikációs jellegű, mert Zsigmond előtt a könyvét nyújtó szerző térdel, ugyanúgy, mint a fol. 1r valóságos dedikációs jelenetében¹⁷) képen (fol. 93r) Zsigmondnak a zárt császári koronával való megkoronázása (tehát az akkoriban nemsokára beteljesíthetőnek tűnő vágyalom) ellentételez.¹⁸ Az egyház helyes tanítójával szemben számárfejű püspök trónol kíséretével (fol. 43v); láttán joggal merül fel az a gondolat, hogy a reformáció képi propagandájában központi szerepet játszó pápa-szamar motívu-

ma a zsinati időszak egyházkritikájára vezethető vissza.¹⁹ A császári sas szimbolikája „a szárnyaló egyházzal” foglalkozó utolsó fejezetet illusztrálja. A kétfejű sas, az egyetemes egyház jelképe a négy egyházatya szemé láttára bújik ki a tojásból, fölötté a keresztes zászlót (egyszerre a constantinusi *labarumot* s a feltámadt Krisztus győzelmi jelvényét) hordozó galamb száll (fol. 85v). A zsinaton, a tanok fényében születő új egység jelképe *Regnum* és *Sacerdotium* egysége: a Nap felé fordul a sas tiarás feje, a Hold felé a császári koronát viselő.²⁰ Másol (fol. 92r) a négy égtáj között kelet felé repülő kétfejű, a pápai körmeneti keresztet s a császári kardot emelő, nyakán a pápai kulcsokat viselő sas győzedelmeskedik a tollait hullató, beteg egyfejű sas fölött: heraldikai értelemben is az új jelvény diadala a régi fölött.²¹

Két, egymással szorosan összefüggő kép is reprezentálja a *stúdium* jelentőségét ennek az idealizált egyetemességnek elképzelésében. Az elsőnek (fol. 90r) tárgya a stúdiumok ideális szerepe a zsinat világ fölött repülő, a kerubok módjára egész testén szemeket viselő kétfejű sasának (mellén a *Concilium Constantinense* felirat konkretizálja!) A másik a valóságos helyzet, a megsebesült (jobb szárnyát Prágában nyíl, a balt Párizsban kard járta át!) sas képe (fol. 98r).²² Ezt az egyházkritikai ábrát előzi meg a két sas-ábra között (fol. 93r) a Zsigmond császárságát a wicliták tévtanaival szembeállító kép. A magasán szárnyaló kétfejű sas fölött – mint ebben a sorozatban mindenütt – a keresztes zászlót hordozó, keresztes nimbuszú galamb repül, bal szárnyán a pápa által a császárnak átnyújtott kard szemlélteti *Regnum* és *Sacerdotium* ideális viszonyát. A kívánatos egyházpolitikai és birodalmi állapot képében az unió problematikája is megje-

¹⁴ *Mályus: Elemér: Középkori egyházi értelmiségünk társadalmi alapjai (A budai egyetem történetéhez)*. In: *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely György, Bp., 1984. 7–33.

¹⁵ *Graf: Winand von Steeg, 345.*; vö.: *Barbara Obrist: Das illustrierte „Adamas colluctancium aquilarum” (1418–1419) von Winand von Steeg als Zeitdokument. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 40. (1983) 136–143.*

¹⁶ *Obrist: Das illustrierte „Adamas colluctancium aquilarum”, 141.*; *Graf: Winand von Steeg, 345–346.*

¹⁷ *Obrist: Das illustrierte „Adamas colluctancium aquilarum”, 1. kép.*

¹⁸ *Graf: Winand von Steeg, 346.* – kérdés, vajon a bezárt könyv a (koronázási) esküre nyitott birodalmi evangéliáriummal azonosítható-e.

¹⁹ *Obrist: Das illustrierte „Adamas colluctancium aquilarum”, 140–141.*

²⁰ Uo. 137.

²¹ Uo. 138. vö.: *Graf: Winand von Steeg, 347.*

²² Uo. 138. vö.: *Graf: Winand von Steeg, 347.*

lenik, mivel a sas egyik fején a Konstantinápolyra, másikon a Rómára utaló felirat van. Ugyanczek a megtépázott és vak sas szeméit elfedő szalagokon állnak – ilyen a helyzet; és ilyennek kellene lennie. A bekötött szem s a látást gátló fátyol motívuma általában Synagoga középkori ikonográfiájának attribútuma. A két sas tollazatát a zsinati korszak egyetemeinek felsorolása alkotja. Ez a felsorolás tartalmaz a magyar egyetemtörténet számára is (eddig tudunkkal nem észlelt) tanulságot: a sas jobb szárnyának (melynek tövén a *Pragensis* felirat van) felső tolla a *Quinqueecclesiensis* feliratot viseli. Ugyanczen a szárnyon olvasható még a krakkói, bécsi, erfurti és lübecki egyetemek neve, a másik szárnyon Montpellier, Salamanca, Orléans, Toulouse, Perpignan, Toledo és Avignon, míg a törzsen Padova, Perugia, Firenze, Pavia, Würzburg, Heidelberg és Köln, a farktollakon pedig Oxford és Canterbury.²³ Tehát magyarként a kutatás által ez időre általában elenyészettnek tekintett pécsi egyetem jelenik meg, nem – mint a zsinati időszak egy fontos tanújától, az e tekintetben sokat idézett Ulrich Richental kortársától elvárható lenne – az óbudai. Talán éppen Winand volt a jól értesült, akár az óbudai stúdium hanyatlását illetően, akár azért, mert tudatában volt annak, hogy a pécsi egyetem folytatásáról lehetett szó?²⁴

A császári küldetéstudatot s annak sokrétű vonatkozásait reprezentáló sas-szimbólika nem egyedül Winand von Steegnél jelent meg a konstanzi zsinat korszakában. Hasonló eszközökkel

élt a Zsigmondnak Konstanzban 1419-ben átadott másik allegorikus irat, a *Buch der Heiligen Dreifaltigkeit* szerzője, valószínűleg a nürnbergi Frigyes várgróf szolgálatában álló Ulmannus konstanzi ferences. Ebben a több változatban ismert kéziratban is a kétfejű sasos címer a császár üdvtörténeti küldetésének legfontosabb szimbóluma. A Krisztus keresztségével kapcsolatba hozott, kiterjesztett szárnyú quaternio-sas annak az eljövendő császárságnak a jelképe, amely majd egy *Friedrich* alatt fog megvalósulni, s a béke birodalma lesz. Ezt a gondolatkört folytatja a Zsigmond halála után, 1439 körül írt *Reformatio Sigismundi* is.²⁵ Winand művét műfaja, a színezett tollrajzokkal illusztrált, folyóírással papírkódex típusa is rokonítja a *Buch der Heiligen Dreifaltigkeit* ismert példányaival. A „népkönyveknek” ebbe a csoportjába tartozik a Richental-féle konstanzi zsinati krónikának az 1483-as nyomtatott kiadásba torkolló, folyamatos hagyománya.²⁶ E népkönyvek, melyek – még annak technológiája nélkül – közvetlenül megelőzik a könyvnyomtatást,²⁷ feltűnő módon sűrűsödnek Zsigmond személye s a konstanzi zsinat körül. Talán ebben rejlik a magyarázata a bibliofília hiányának Zsigmondnál, amit Gerhard Schmidt figyelt meg: atyjának és bátyjának, IV. Vencelnek hagyatékával szemben tőle valóban feltűnően kevés hagyományos, luxuskivitelű, a miniatúrafestés hagyományos technikájával és stílusában díszített, személyével kapcsolatba hozható pergamenkódex maradt ránk.²⁸

²³ Vö. Székely György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1967. Pécs, 1968. 155–172.; *Uő*: La naissance de l'Europe centrale des universités (14e siècle). A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Társaságának Évkönyve, 1990 [1992]. 175–190.

²⁴ A pécsi egyetem 15. századi utóéletéhez l. mindenképp: *Petrovich Ede*: A középkori pécsi egyetem megszűnése. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1966. Pécs, 1967. 153–167. A pécsi és az óbudai egyetemnek is a konstanzi zsinat utáni homályba merülésétől szól: *L. S. Domankos*: The Problems of Hungarian University Foundations in the Middle Ages, In: Society in Change. Studies in Honor of Béla K. Király, New York, Columbia University Press, 1983. 373–379., különösen: 379. Vö.: Székely György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása, 163.; Székely György: Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. In: Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. I. Tanulmányok. 62–67., különösen: 66. és *Uő*: Sigismund von Luxemburg und das Universitätsleben. In: Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400. Hrsg. Josef Macek, Ernő Marosi, Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. 132–143.

²⁵ *Flor*: Die Krönung Maria, 392–412.; *Pferschy-Maleczek*: Der Nimbus des Doppeladlers, 451–457.

²⁶ *Elisabeth von Gleichenstein*: Ulrich Richental beszámolója a konstanzi zsinatról a ránk maradt kéziratokban, In: Művészet Zsigmond király korában, i. m. I. 130–134.

²⁷ *Lieselotte E. Stamm*: Buchmalerei in Serie: Zur Frühgeschichte der Vervielfältigungskunst. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 40. (1983) 128–135.

²⁸ *Gerhard Schmidt*: Zsigmond császár és a könyvfestészet. In: Művészet Zsigmond király korában, i. m. I. 181.

Fel kell figyelniünk ezen allegorikus-misztikus népkönyvek sajátos jellegére is: bennük a politikai utópiák a világ vége körüli dolgok fantasztikus próféciáival, minden irracionális – az alkímiát sem kerülő – spekulációt halmozó tanokkal olyan zavaros kifejtésben egyesülnek, hogy mind az *Adamas*, mind a *Buch der Heiligen Dreifaltigkeit* irodalmának kezdeteinél felmerült e szövegeknek pszichopatológiai (a javasolt diagnózis: szkizofrénia!) dokumentumokként való értelmezése.²⁹ Nem idegen ez az utópisztikus hangnem a Bellifortistól és más, haditechnikai innovációkat közvetítő traktátusoktól sem. Zsigmond személyisége és küldetésstudata, úgy látszik, legalábbis vonzotta ezeket az allegorikus-misztikus fantazmagóriákat: Tari Lőrinc esetében feltehető, hogy legalább a bátorítás tőle indult ki.

Zsigmond császári méltóságának következményei magyar királyi reprezentációjában jól felismerhetők, például az uralkodásának utolsó négy évében használt magyar királyi kettőspeccéjén: az ott bevezetett rendjelhasználatban, a trónust kísérő (de immár nem hordozó) sasok, oroszlán motívumában, a mitra-korona s a viselet típusában. A régebbi, ekkor használatba vett császári peccsét clevenségével szemben itt szigorú ünnepegyesség uralkodik, s mindenekelőtt öregesebb, méltóságteljes, tömörszerűbb arc. Amennyire a felségpeccsét rendszerint igen kopott lenyomatpéldányai alkalmasak az összevetésre, kézenfekvő a hasonlóság az ugyanabban az időben használt (feltehetően talán egyszerre is készült) udvari bírósági peccséttel. Ezt a feltevést már Kéry Bertalan megkockáztatta, együtt azzal a megfigyeléssel,

hogy a *Hofgerichtssiegel* császáralakja Nagy Károly ikonográfiájában gyökerezik.³⁰ Ennek az ikonográfiai kapcsolatnak Nürnbergben igen érdekes dokumentumai vannak: IV. Károly császárnak egyértelműen a Nagy Károly-ikonográfiába illeszkedő ábrázolásai a *Frauenkirche* 1442-től vezetett *Salbuch*-jában (Nürnberg, Staatsarchiv, *Salbücher* Nr.5), illetve ennek 1360-as évszámot viselő, 1430 körüli berlini előképe (Staatliche Museen, Kupferstichkabinett, Inv.Nr. 1748).³¹ E két császárportré, s közülük is különösen a későbbi meglepő rokonságot árul el nemcsak a magyar felségpeccsét, hanem a győri Szent László-herma arcával is.³² Távol álljon tőlünk annak a kísértése, hogy felújítsuk azt a szerencsére jórészt feledésbe ment elképzelést, mintha a fejereklyetartó Zsigmond portrévonásait viselné!³³ Jelentősebb az ereklyetartó mellszobornak a típusa: olyan, végső soron a párizsi Szent Lajos-ereklyetartó előképére visszavezethető, büszk formájú figurális ereklyetartó, mint a legközelebbi előzmények közül az, amelyet IV. Károly készíttetett Nagy Károly számára Aachenben.³⁴ A váradi Szent László-fejre emlékeztető büszkforma különös és eddig tudunkkal jelentőségében kellőképpen fel nem ismert szerepet játszik Zsigmond posztumusz, megjelenésében (így a tábla alsó harmadát kitöltő, fordulataiban a Sárkányrend jelmondatától és a császári peccsét által kifejezett küldetésstudattól ihletett felirat alkalmazásában) is epitáfiumszerű görblitzi portréjában. Nem egyszerűen büszkről, hanem – s erről a mellrész ornamentikája vall – ötvösművű ereklyetartóként felfogott, szakrális jellegű ábrázolásról van szó,

²⁹ Vö.: *Pferschy-Maleczek*: Der Nimbus des Doppeladlers, 454.

³⁰ *Kéry*: Kaiser Sigismund, 129–130., Abb. 101. és 104.

³¹ Kaiser Karl IV 1316–1378. Führer durch die Ausstellung des Bayerischen Nationalmuseums München auf der Kaiserburg Nürnberg. Nürnberg, 1978. kat. 163. sz., 145. sk., illetve: 68. sz., 74. – A Frauenkirche mint IV. Károly Nagy Károly-kultuszának helye: *Günther Bräutigam*: Nürnberg als Kaiserstadt. In: Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen. Hrsg. v. F. Seibt. München, 1978. 339–343.; a *Salbuch*ról: 342.

³² Ennek az arc- és általános kompozíciós típusnak másik variánsa a herma belső ereklyefoglalatán: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi Ernő. Bp., 1987. képkötet: 1486. kép.

³³ E feltevésről és irodalmáról: *Végh János*: Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól. In: Művészet Zsigmond király korában, i.m. I. 44. jegyzet: 113.

³⁴ Művészet Zsigmond király korában 1987. 2. Katalógus. kat. Ö1. sz., 405–407. (*Kovács Éva*): Magyarországi művészet, 1987. I. 234. sk. (*Kovács Éva*), 643–645 (*Beke László*). – Vö.: *Karel Otavský*: Aachener Goldschmiedearbeiten des 14. Jahrhunderts. In: Die Parler und der Schöne Stil 1350–1400. Europäische Kunst unter den Luxemburgern. 4, Das internationale Kolloquium vom 5. bis zum 12. März 1979. Hrsg. Anton Legner. Köln, 1980. 77.; *Le trésor de la Sainte-Chapelle*. Kiállítási katalógus. Ed. Jannic Durand, Marie-Pierre Lafitte. Musée du Louvre, Paris, 2001., kat. 43. sz., 186. sk.

amely beleillik az aacheni Nagy Károly-büszttől a váradi hermán át vezető sorozatba.³⁵

Az utóbbi idő kutatásainak legfontosabb, a váradi-győri fejereklyetartóra vonatkozó eredményei röviden a következőképpen foglalhatók össze: 1. Aligha lehet kétséges, hogy az ereklyetartó fej a budai vár szoborleleteivel közös stílári környezetből származik; benne az elevenségnek ugyanolyan normái jelennek meg. 2. Nincs okunk az arc és a mellrész kronológiai elkülönítésére,³⁶ s ugyanakkor az arc is megfelelhet az 1420-as éveknek, amelyet a mellrész sodronyzománcos dísz alapján legközelebb az 1424-ben adományozott drezdai szász választófejedelemi kard nyomán lehet feltételezni. 3. A fejereklyetartó egyetlen eleme sem tekinthető helyi vagy erdélyi produktumnak; valószínűsíthető az egész mű udvari eredete, donációjellege. Ebben a donációban határozott politikai gesztust láthatunk: azt a régi, időközben (1403–1405 között) tűzvész áldozatául esett ereklyetartót helyettesítette, amelyre 1403-ban Nápolyi László párthívei Zsigmond ellenében fel esküdtek (*prestito Juramento super capite sancti Regis Ladislai corporaliter facto*).³⁷ Az is a nagypolitika szintjére emeli az ereklyetartó donációját, hogy Zsigmond eldöntötte: végső nyughelyét ott, Mária királynő sírhelyén jelöli ki. Abból az 1755-ben feltárt sírból, amelyet a Sárkányos Társaság arany rendjele alapján biztosan Zsigmond sírjával lehet azonosítani, egy Anjou-kori korona is előkerült.³⁸ Mivel ez a tárgy biztosan a Nagy Lajos udvarában sorozatprodukcióban előállított

votiv koronák közé tartozik (mint a zárai s a Krušedolból való belgrádi is), valószínű a feltevés, hogy az első ereklyetartón volt az eredeti helye.³⁹ Az, hogy Zsigmond sírjából került elő, egyaránt utalhat Zsigmond különleges tiszteletére Szent László iránt, de ugyanakkor arra is, hogy eltörölje, szó szerint magával vigye a sírba a nemkívánatos Anjou-hagyományt. Szent László alakja és tisztelete is császári kontextusba került: *Környöl fekszenek téged császárok, / Püspökök, királyok és jobbágy urak*.⁴⁰

Zsigmondot különösen foglalkoztatta, hogyan hosszabbíthatja meg császári fenségét halálában is. Erre vonatkozik – s Nagy Károly (vele együtt pedig a *renovatio imperii* III. Ottói) hagyományától nem független – znaimi felravatalozásának története. A négy napig közszemlére kitett, trónra ültetett császári holttest látványát a róla beszámoló Windecke illusztrált kéziratában a római császárkoronázás (CCCX. fejezet) ábrázolásával azonos képi formula (csak Ichunyt szemmel: CCCLXVII. fejezet) kapcsolja össze a felségpecsétek előlapjainak ábrázolásaival.⁴¹ A – nem csekély (nem utolsósorban sebészi) felkészültséget igénylő – trónon (katedrán) ülve ravatalozás vagy temetés szokása mindenekelőtt a keleti egyház – részben a jelenkorig eleven – hagyománya, s nyugaton is különösen püspöki temetésekhez tartozik. Itt mindenekelőtt a Nagy Károly aacheni sírjára vonatkozó hagyomány volt híres; nyilvánvalóan Zsigmond znaimi felravatalozásának módját is ez inspirálta. Volt családi előzménye is:

³⁵ *Kéry*: Kaiser Sigismund, 142–143. A felirat: *Tu, pius justus* [a Sárkányrend lángkeresztjén Isten jelzője ezeken kívül még „*misericors*”] *quondam rex maximus orbis* [vö. az Aranybulla tradicionális feliratában a Róma-feliratot: „*regit orbis frena rotundi*”, valamint a császári pecsét feliratában: „*volat ipsa sine meta*”], *laudibus eternis nunc sigismundae nites*. Ekként a kép is a végítélet császáranak gondolatkörébe tartozik. L. még: *Művészet Zsigmond király korában*. 2. Katalógus. kat. Zs. 41. sz., 61–62. – Kérdés, vajon tekinthető-e „a 15. század elején (a szerző, Végh János a szövegben ezt az 1420-as évekre helyesbíti) készült eredeti nyomán” festett ábrázolásnak.

³⁶ Az erre vonatkozó érvelés összefoglalása: *László Gyula*: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp., 1993. 20–23.

³⁷ Zsigmondkori oklevéltár II. (1400–1410), első rész (1400–1406). Szerk. Mátyusz Elemér. Bp., 1956. 4899. sz., 611.

³⁸ *Művészet Zsigmond király korában*. 2. Katalógus. kat. Zs. 62. sz., 92. sk; legutóbb: *Történelem - kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, Katalógus. Szerk. Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Bp., 2000. kat. VIII-6. sz., 493.

³⁹ *Kovács Éva*: Magyarországi Anjou-koronák. *Ars Hungarica*, 1976/1. 7–19.

⁴⁰ *Régi Magyar Költők Tára*. I., Középkori magyar költői maradványok. Szerk. Szilády Áron, Bp., 1877. LIV. sz., 202. sk.

⁴¹ A znaimi ravatal képe: ÖNB Cod. 13975, fol. 439r: *Marosi Ernő*: A Zsigmond-kor művészettörténetének egy adóssága. Eberhard Windecke illusztrált Zsigmond-életrajza és a középkori képes krónikák. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 547–560.; *Wehli Tünde*: Magyarország történelme a középkori krónikaillusztrációk tükrében. In: *Történelem - kép*, 2000. 303–304.; Vö.: kat. IV. 2. sz., 280.

Bonne de Luxembourg francia királynét (†1349) így temették el.⁴² Szerepet kapott benne – s ez figyelmeztet a gondolat összefüggésére a császárságról szóló politikai és misztikus utópiákkal – a császár személyében egyesülő papi és világi méltóság tudata: Windecke is hangsúlyozta, hogy Znaimban Zsigmondot abba a diakónusi ornátusba öltöztették, amelyben a leckét olvasta.⁴³

Négy napig Znaimban trónolván tért meg teste Váradra, hogy csatlakozzék azokhoz, akik Szent Lászlót „környül fekdtek” – az általa nyilvánvalóan kedvelt és értett allegorikus nyelven új értelmet kölcsönözve a *Rex imperator in regno suo* elvének, amelyet mi hajlamosak vagyunk az „egyetemes” és a „nemzeti” kérdéseként érteni.

1. kép. Vat. Pal. lat. 412, fol. 98r.

2. kép. Vat. Pal. lat. 412, fol. 85v.

3. kép. Vat. Pal. lat. 412, fol. 90r.

⁴² Wolfgang Brückner: *Bildnis und Brauch. Studien zur Bildfunktion der Effigies*. Berlin, 1966. 30–35.; R. E. Giesey: *The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France*. *Travaux d'Humanisme et de Renaissance*, XXXVII., Genève, 1960. 155–156.

⁴³ „... vnd hatte sin episteler cleider an ...”: ÖNB Cod. 13975, fol. 439r. – Arról, hogy ruházatával és a leckeolvasással hangsúlyozni igyekezett uralmának szakrális jellegét, s halálát közeledni érezve, diakónusi ruháját, karingét és koronáját vette fel: *Pferschy-Maleczek: Der Nimbus des Doppeladlers*, 466–468.

Adalékok Zsigmond várospolitikájához (1387–1405)

Történeti irodalmunk, mindenekelőtt Kubinyi András munkásságának köszönhetően, kimerítő elemzését adja Zsigmond várospolitikájának.¹ Többek között megállapítást nyert, hogy Zsigmond az Anjouk, nevezetesen elsősorban I. Lajos várospolitikáját folytatta. Ez azonban még nem zárta ki, hogy olyan rendelkezéseket is hozzon, amelyek ellentétesek voltak az I. Lajos által bevezetett szokásokkal. A városok kereskedelmét, bírósági gyakorlatát érintő egycs rendelkezéseit taglalva, várospolitikájának éppen ezekre a pontjaira szeretnék rámutatni.

I. Lajos a központi fekvésű városok mellett elsősorban az erdélyi városok kereskedelmének kibontakozását támogatta. Ennek egyik leghatékonyabb eszköze az árumegállító jog adományozása volt. Domanovszky véleménye szerint árumegállító rendszerünk I. Lajos uralkodása idején alakult ki.² Budát és Lőcsét leszámítva, több városunk is ekkor kapott árumegállító jogot. Az árumegállító rendszere a legtökéletesebben ott működött, ahol nem engedték meg, hogy az idegen kereskedő az áruját továbbvigye, és arra kötelezték, hogy csak az illető város polgárával kössön üzletet.

Magyarországon ilyen szigorú megkötések csak részben érvényesültek. Buda ugyan, feltehetően már I. Lajos kiváltságai folytán,³ mind a bel-, mind a külföldi kereskedőket kötelezhette, hogy áruikat kizárólag itt értékesítsék, ugyanakkor nemcsak a budaiakkal léphettek kereskedelmi összeköttetésbe. Lőcse viszont csak a külföldi kereskedőket állíthatta meg, és őket is csak 15 napig tartóztathatta a városban.⁴ Kassa 1347-ben kapott árumegállító jogot,⁵ de annak tartalmát csak 1361-ben határozták meg részletesen. A király úgy rendelkezett, hogy a *de regnis Russiae Poloniae et de provinciis eorundem* érkező kereskedők Kassa városán túl nem mehettek, áruikat ott tegyék le és adják el.⁶ 1369-ben pedig a Brassót felkereső, szövettel kereskedő lengyeleket és németeket tiltotta el attól, hogy árujukat a városból Havasalföldre vigyék, kötelezve őket, hogy *omnes pannos* Brassóban hocsássák *cum peciis integris* áruba.⁷ Erdéken alakult a nagyszebeniek árumegállító joga. Az 1378. évi királyi rendelkezés értelmében a magyarországi kereskedők – *mercatores de Cassa et alii ab ista parte-silvae* – Szebenen kívül több erdélyi városban is árulhattak nagyban szövötteket,

¹ András Kubinyi: Der ungarische König und seine Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts. In: Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhundert. Entwicklungen und Funktionen. Hrsg. von Wilhelm Rausch. Linz, 1972. 193–220. (A továbbiakban: Kubinyi: Der ungarische König) *Uő*: Zsigmond király és a városok. In: Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. Tanulmányok. I. Szerk. Beké László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987. 235–245.; *Uő*: Das ungarische Städtewesen in der Sigismund-Zeit. In: Sigismund von Luxemburg, Kaiser und König in Mitteleuropa 1387–1437. Hrsg. von Josef Macek, Ernő Marosi, Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. 171–178.; *Uő*: König Sigismund und das ungarische Städtewesen. In: Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und in Deutschen Reich. Hrsg. von Tilmann Schmidt und Péter Gunst. Debrecen, 2000. 109–119. (A továbbiakban: Kubinyi: König Sigismund)

² Domanovszky Sándor: A szeptesi városok árumegállító joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árumegállításért. 1358–1570. Bp., 1922. 219. kk.

³ Buda Pest városkiváltságának egy passzusát árumegállító jogként értelmezte, de árumegállító joga a 14. sz. második felében ismert formájában már I. Lajos kiváltsága folytán alakult ki. Erre maga a király is utalt a szebenieknek 1370. február 22-én kiállított kiváltságlevelében. Franz Zimmermann – Carl Werner-Georg Müller: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. II. Hermannstadt, 1897. nr. 939. (A továbbiakban: Urkundenbuch)

⁴ Domanovszky: A szeptesi városok, i. m. Adattár nr. 6.

⁵ *Currus descendentes et ascendentes cum mercimoniis apud eos descendant et forum, sicut prius, habeant quotidianum*. Georgius Fejér: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX. 1. Buda, 1833. 466–470. (a továbbiakban: CD)

⁶ CD IX. 3. Buda, 1834. 241–243.

⁷ Urkundenbuch, II. nr. 937.

de árujukat Szebenből tovább Havasalföldre már nem vihették.⁸ Ugyanez vonatkozott a Szebent felkereső idegen kereskedőkre is – *mercatores advenae, extranei* –, akik áruikat *ad partes trans-alpinas* nem forgalmazhatták.⁹

I. Lajos az erdélyi kereskedők szabad mozgását különösen fontosnak tartotta. A nagyszebeniek 1365. évi panaszából kiderül, hogy ők az erdélyi részek minden polgárával együtt a király kegyéből Buda árumegállító joga alól felmentést kapva, szabadon mehetnek Bécsbe és bárhová, ahová a kedvük tartja.¹⁰ Buda árumegállító joga alól felmentést adott a király azoknak is, akik hajlandóságot mutattak kereskedni Dalmáciával, nevezetesen Zárával. Az első ismert, a dalmáciai kereskedelmet szorgalmazó királyi oklevelet 1361-ben Pozsony számára állították ki, és ebben fogalmazódtak meg először a kedvezmények is. A Zárába kereskedni indulók mindennemű

királyi és földesúri – vám fizetése alól mentességet élveztek, egyedül a budai harmincad megfizetéséért kötelezhetők. 1367–1370 között a pozsonyiak mellett a szebeniek és a brassóiak is kaptak hasonló tartalmú kiváltságleveleket.¹¹ Míg az előbbieket a király kezdeményezte, addig az 1371-ben Szeben részére kiállított és lengyelországi kereskedelmükben vámkedvezményt biztosító oklevelet a szebeniek kérésére állították ki az udvarban.¹²

Zsigmond uralkodásának első tíz esztendejében, azontúl, hogy jó néhány városias településtől fosztotta meg a koronát, mást sem tett, mint a városok kérésének eleget téve, rendre megerősítette, átírta Lajos-kori kiváltságleveleiket, szentesítette, s ha eltértek tőle, visszaállította az elődje idejében követett gyakorlatot. Így, témánknál maradva, 1388 januárjában biztosította az árumegállító joguk sérelme miatt panasszal élt kassaiakat, hogy a város régi kiváltságainak érvényt kell szerezni.¹³ 1387 júniusában megerősítette Erzsébet királyné 1384 márciusában

kelt oklevelét, amely a szebeniek árumegállító jogát rögzítette a külföldi kereskedőkkel szemben.¹⁴ 1393-ban Lőcse nyerte el Károlytól kapott és Lajos által is megerősített árumegállító jogának elismerését.¹⁵ 1395-ben pedig, méltányolva Brassó szolgálatait, amelyeket a moldvai vajda elleni háborúban tett a koronának, jutalomként, meg azért is, hogy a brassóiak *rebus et bonis extraneis locupletentur et exuberentur*, lényegében ugyanazokat a kiváltságokat biztosította számukra, amelyekkel már Lajos idejében is rendelkeztek.¹⁶ Némi változás azonban tapasztalható a Lajos-kori árumegállító joguk tartalmát illetően. 1369-ben ez csak a külföldi kereskedők egyetlen áruját, a szövetet érintette, most viszont minden árujukra vonatkozott, amelyeket *ultra ipsam Brussoviam* nem vihettek, hanem a városban tartoztak *deponere, vendere, aut commutare*. Külön rendelkezett a királyi oklevél a Havasalföldről behozott viaszról, amelyet itt kellett *liquefacere, fundere et expurgare, sicque tandem venditioni exponere*. A brassóiak azonban még ugyanabban az évben megerősítették a királlyal az 1369. évi oklevelet is,¹⁷ amely a külföldieket kötelezte szöveteik Brassóban való eladására. Ugyanakkor ez a kötelezettség a magyarországi kereskedőkre nem vonatkozott, akik árujukat, nevezetesen, a szövetet továbbvihették Havasalföld felé.

Zsigmond ez utóbbi okmány megerősítésével ellentmondásba került egy néhány évvel korábban hozott rendelkezésével. 1390 januárjában ugyanis a nagyszebeniek felpanaszolták a királynak, hogy a brassóiak az Erdélyen kívüli – *extra silvanos* – kereskedőket engedik városukból Havasalföldre menni, holott ezt I. Lajos egy nekik adott kiváltságlevelében megtiltotta. Zsigmond pedig azon igyekezetében, hogy I. Lajos rendelkezésének érvényt szerezzen, felszólította a brassóiakat, hogy tartsák tiszteletben

⁸ Urkundenbuch, II. nr. 1095.

⁹ Urkundenbuch, II. nr. 1157.

¹⁰ Urkundenbuch, II. nr. 824.

¹¹ *Zsigmond Pál Pach: La politica commerciale di Luigi d'Angiò e la via di Zara*. In: Studi in memoria di Luigi Dal Pane. Ed. Renato Zaugheri. Bologna, 1982. 215–227.

¹² Urkundenbuch, II. nr. 972.

¹³ *Mályusz Elemér: Zsigmondkori Oklevéltár*. I. Bp., 1951. nr. 409. (a továbbiakban: ZsO)

¹⁴ Urkundenbuch, II. nr. 1216.

¹⁵ ZsO, I. nr. 2792.

¹⁶ Urkundenbuch, III. Hermannstadt, 1902. nr. 1335.

¹⁷ Urkundenbuch, III. nr. 1341.

a kiváltságlevélben foglaltakat.¹⁸ Egyébként nem most történt meg utoljára, hogy korábbi rendelkezéseivel ellentmondásba került, esetenként szembefordulva egyúttal a Lajos-kori gyakorlattal is. A 90-es évek elején sorra megerősítette az erdélyi szász városoknak azt a jogát, hogy Buda árumegállító jogát figyelmen kívül hagyva, szabadon menjenek Bécsbe, Prágába, Zárába.¹⁹ A 90-es évek végén azonban már Buda érdekeit tartotta előbbre valóknak, és visszahelyezte a várost régi jogaiba. Igaz, a döntés nem ment gyorsan. Buda és az erdélyi városok perben álltak egymással. A per tárgya annak eldöntése volt, hogy az erdélyiek kereskedhetnek-e szabadon Béccsel, illetve hogy figyelmen kívül hagyhatják-e Buda árumegállító jogát, amikor Bécsbe mennek, miként erre I. Lajos felhatalmazta őket. 1397 októberében a felek döntőbíróul Zsigmondot kérték fel.²⁰ Zsigmond egyelőre kitérő választ adott, jelezve, hogy hamarosan sor kerül *ad conventionem seu congregationem universorum prelatorum et baronum*, akikkel együtt majd meghozza a döntést. Addig is felhatalmazta az erdélyieket, hogy Buda ellenkezése ellenére – *non obstante contradictione prefatorum iudicis et iuratorum civium de Buda* – az egész országban szabadon kereskedjenek. A döntés végül is majd egy évet váratott magára. A király csak 1398 decemberében tájékoztatta az ország különböző hatóságait, hogy a budaiaknak adott kiváltsága értelmében egyetlen kereskedő sem mehet áruival Budán túlra, ezeket a városban kell értékesítenie.²¹ Az oklevélből az is kiderül, hogy a budaiak nemcsak az erdélyi kereskedők magatartását sérelmezték, mert, miként mondták, *de regnis extraneis* jövő kereskedők is elkerülték városukat, és *nec eorum venditiones et emptiones ac commutationes prout deberent et ab antiquo fuissent consueti, facerent et exercerent in eadem*.

Buda után Kassa következett. 1399 januárjában a király mind a bel-, mind a külföldi kereskedők tudomására hozta, hogy ha kereskedés végett Kassára jönnek, áruikat kötelesek ott letenni és eladni, mivel máshová nem vihetik. Abban az esetben, ha árujukat nem kassai lakosnak adják el, hanem *extranee persone* és *sub credentia*, hitelezett pénzükért csak a kassaiak engedélyével kereshetik fel adósaikat.²² A kassaiak tehát a külföldi kereskedőkkel szemben gyakorolt árumegállító jogukat kiterjeszthették a belföldi kereskedőkre, köztük nagy riváisaikra, az erdélyi kereskedőkre is, ami a Lajos-kori állapothoz képest jelentős vívmánynak számított. Erről Zsigmond maga is még ugyanaznap kiállított, külön oklevelében emlékezett meg,²³ ezzel is hangsúlyozni akarván a kilenc évvel ezelőtt követett gyakorlat megszüntét. Akkor ugyanis a király I. Lajos rendelkezéséhez híven megtiltotta Kassa és a 24 szepesi város polgárainak, hogy a nagyszebenieket akadályozzák a Felvidék és Lengyelország felé irányuló kereskedelmükben.²⁴ Azt hihetnénk, hogy Zsigmond szakított a keleti országrész városait a központi városok rovására támogató I. Lajos politikájával, és velük szemben a központi fekvésű városokat részesítette előnyben. A Kassának adott kiváltság azonban nem a király kezdeményezésére született, hanem a kassai polgárok kérésére. Kyliani Jakab és Johannes Talenti polgárok Kassa egész universitása nevében előterjesztett kérésére engedélyezte a kassaiaknak, hogy ugyanazon kereskedelmi szabadságokkal és jogokkal éljenek, mint a budai polgárok, érvénytelenítve minden ellenkező tartalmú oklevelet.²⁵

Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy Zsigmond a központi fekvésű városok helyett inkább a határ- városokat kívánja támogatni, a nyugati és északi országrész városaira összpontosítva figyelmét. 1402-ben egy város csoportot kapott árumegállító

¹⁸ Urkundenbuch, II. nr. 1244. Vö. *Teke Zsuzsa*: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján. Századok, 137. (2003) 2. sz. 384.

¹⁹ Urkundenbuch, III. nr. 1262., 1343.

²⁰ ZsO, I. nr. 5026.

²¹ ZsO, I. nr. 5604.

²² ZsO, I. nr. 5644.

²³ ZsO, I. nr. 5643.

²⁴ ZsO, I. nr. 1322.

²⁵ ZsO, I. nr. 5645.

jogot a királytól: Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Bártfa és Lőcse, amelynek korábbi, Zsigmond által is megerősített, csak a külföldiekre érvényes árumegállító jogát a belföldiekre is kiterjesztette Zsigmond.²⁶ Az öt város lényegében azonos kiváltságokat kapott, de azért voltak eltérések. Mindenekelőtt a kereskedelem irányának megjelölésében mutatkozott különbség. Míg Sopron, Pozsony és Nagyszombat Németország, Ausztria, Cseh- és Morvaország, illetve onnan az említett városok felé irányuló kereskedelemben volt érdekelt, addig a két észak-magyarországi városnál ugyanebben a vonatkozásban Lengyelország és Oroszország (Halics) szerepelt. Mind az öt város azonos tartalmú árumegállító jogot kapott. Mind a kül-, mind a belföldi kereskedők *universas (...)* *res et bona ibidem deponere sive reponere, nec inde disportare, sed ibidem religare (...)* *vendere vel commutare finalem que compositionem ibidem facere teneantur iuxta ritus et consuetudines in aliis regni nostri locis et civitatibus circa depositiones rerum mercimonialium hactenus solitas observare.* A szöveg alapján azt hihetnénk, hogy a kül- és belföldi kereskedők az említett városokból nem vihették tovább áruikat, tehát az árumegállítást szigorúbb formája érvényesült, miként Budán és Kassán is. A kiváltságlevelek azonban azt is előírták, hogy a kereskedők jelentkezzenek a harmincadosknál, megnevezve előttük a várost, ahová megmaradt áruikkal továbbmenni szándékoznak.²⁷ Mindebből az következik, hogy áruik egy része nem a soproni, pozsonyi, nagyszombati vagy lőcsei piacokon cserélt gazdát. Ez a kitétel a bártfai kiváltságlevelében nem szerepelt. Bártfa kiváltsága egyébként nem teljesen azonosak a négy másik városéval. Hiányzott az egymás árumegállító joga alóli mentesség, és kereskedelmük irányának megjelölésénél csak Zengg, illetve a tenger mellék fordult elő, míg a többiekénél ehhez járult Erdély is. Feltehetően ez utóbbival lehetett

összefüggésben, hogy a bártfaiakat, miként korábban a Dalmáciába igyekvőket, csak a budai árumegállító jog hatálya alól mentesítette az okmány. A többi kiváltságolt város viszont az ország bármely más városának árumegállító jogát figyelmen kívül hagyhatta.²⁸ A bártfaiak ugyanakkor nem tartoztak vámot fizetni a királyi vámhelyeken. A többi kiváltságlevelét ezt a kedvezményt nem tartalmazta. Bár a rendelkezés a központi fekvésű városok árumegállító jogát nem szüntette meg, az említett városok javára korlátozta külkereskedelmüket.

Az új rendszer mindössze háromnegyed évig volt érvényben. Zsigmond 1402. október 1-jén Kassa számára kiállított oklevelében számolt be az újabb intézkedésekről.²⁹ Miként korábban, úgy most is a királyság és az alattvalók érdekeire hivatkozva, előkelői tanácsával, a városi polgárok jelenlétében visszavonta az újonnan adományozott árumegállító jogokat – *praelibatas depositiones* –,³⁰ megújítva a *dudum et ab antiquo* ilyen joggal rendelkező városok kiváltságát. A megújítás azonban azzal a megszorítással történt, hogy a városok csak a külföldi kereskedőket kötelezhetik megállásra, akik *in praetactis civitatibus et signanter in dicta Kassa*, és csakis itt adhatják el áruikat. A belföldi kereskedők pedig mentesülnek ezen városok árumegállító joga alól, a harmincadosok és vámok megfizetése mellett szerencsés az országban és azon kívül is kereskedhetnek. A belföldi kereskedők sorából kiemelte a király azokat, akik *de omnibus partibus Transilvanis* származtak. Őket ugyanis nem mentesítette *ab huiusmodi depositionibus antiquis*, azaz mind Budán, mind pedig Kassán meg kellett állniuk áruikkal. Feltehetően a kassaiak elővigyázatosságának tudható be, hogy az általános érvényű rendelkezések mellett szerepel egy olyan rendelkezés is, amely csak rájuk vonatkozott. Eszerint sem a budaiak, sem pedig a lőcseiek a kassaiakat, ami-

²⁶ ZsO, II/1. Bp., 1956. nr. 1410-1414.

²⁷ Vö. Puch Zsigmond Pál: A harmincadvám az Anjou-korban és a 14-15. század fordulóján. Történelmi Szemle, 41. (1999) 3-4. sz. 251.

²⁸ *...non obstantibus aliis litteris nostris super facto depositionis rerum mercimonialium huiusmodi cuiuscunque vel quibuscunque datis et concessis.*

²⁹ ZsO, II/1. nr. 1949. A rendelkezés értelmezéséről a legújabban I. Kubinyi: König Sigismund, i. m. 115.

³⁰ Hajnik Imre: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a egyes házakbeli királyok alatt. Századok, 2. (1868) 154-155.

dön áruikkal körükbe érkeznek, *ad depositionem earundem rerum et bonorum* nem kényszeríthetik *non obstantibus quibuscunque litteris in contrarium presentium datis vel dandis*. Mindezt pedig mind Budán, mind pedig Lőcsén közhírré kellett tenni. A későbbi fejleményekből ítélve, legalábbis Buda esetében, meg kell állapítanunk, hogy a kassaiak elővigyázatossága nem volt hiábavaló. Az 1405. évi városi határozat XI. cikkelyéből kiderül,³¹ hogy az 1402 őszén bevezetett megszorítás a budaiakra nem vonatkozott. A szöveg szerint a budai polgárok egészen mostanáig – *hucusque* – éltek azzal az egyébként Zsigmond által is megerősített jogokkal, hogy mind a bel-, mind a külföldi kereskedőket áruik lerakására és eladására kötelezzék. 1405-ben azonban a király *facta generali congregatione quarumlibet civitatum oppidorum ac liberarum villarum*, velük tanácskozva úgy döntött, hogy megszünteti – *revocare* – Buda árumegállító jogát a belföldi kereskedőkre nézve, nehogy egyetlen város haszna és előnye miatt az ország egész közössége szenvedjen kárt és veszteséget. Megjegyzendő, hogy 1402-ben a „régii árumegállító joggal” rendelkező városok még érvényesíthették ezt a jogot az erdélyi kereskedőkkel szemben, most azonban Buda elvesztette ezt a kiváltságot. Ennek előzményeként értékelhetjük Zsigmond 1404. július 30-i rendelkezését. Amíg az ellenkező tartalmú kiváltságokat a prelátusokkal és a bárókkal meg nem vizsgálja, megtiltja, hogy bárkik, főként a budaiak akadályozzák a kolozsváriakat Velence, Bécs, Cseh-, Morva-, valamint Lengyelország felé irányuló kereskedelmükben.³² 1405-ben tehát lényegében visszaállították a korábbi gyakorlatot. A különbség csak annyi volt, hogy most nemcsak az erdélyi

és a Dalmáciába tartó belföldi kereskedő, hanem minden királyságbeli polgár mentesült Buda árumegállító jogának hatálya alól. Ugyanakkor a budaiak kereskedelmi szabadságával és jogaival felruházott kassaiak esetében Zsigmond továbbra is érvényben hagyta 1402. évi októberi határozatának az erdélyi kereskedőkre vonatkozó részét.³³

Lőcse esetében nem tudunk ilyen egyértelmű magyarázatot adni. Az 1402. évi kiváltság eltörlése feltehetően nem szüntette meg Lőcse Károly Róberttől kapott és I. Lajos, valamint Zsigmond által egyaránt megerősített árumegállító jogát,³⁴ amely azonban csak a külföldi kereskedőkkel szemben volt érvényesíthető. Éppen ezért érthető a kassaiak aggodalmaskodása. Talán Bebek Detre nádor 1400. évi ítéletlevelében foglaltak keltettek gyanút a kassaiakban. Az ítélettel ugyanis lehetőséget adott a lőcseieknek, hogy árumegállító jogukat szélesebb körre, nevezetesen a belföldiekre is kiterjesszék. Bár a nádor utalt a királyi privilégiumokra, a hangsúlyt nem a kereskedőkre, hanem az árukra helyezte, kimondva, hogy *universa mercimonia et res mercimoniales quae in districtum territorii Scepusiensis apportantur et causa venditionis adducerentur, primitus in ipsa civitate (...) iuxta dicta mandata regia te gyék le, és 15 napig bocsássák áruba*.³⁵ 1411-ben egyébként Zsigmond, anélkül hogy az 1402. évi kiváltságlevélre utalt volna, újabb kiváltságlevelében biztosította a várost, hogy mind a bel-, mind pedig a külföldi kereskedőket megállíthatják, áruik eladására kötelezhetik,³⁶ ellentmondásba kerülve ezzel korábbi, 1402 októberében hozott rendelkezésével. Úgy tűnik, hogy 1405-re az októberi határozatok többségükben érvényüket veszítették. A városi határozatba például már csak annak a ti-

³¹ *Decreta regni Hungariae, Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Szerk. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Báeska. Bp., 1976. 199. (a továbbiakban: *Decreta*)

³² *Urkundenbuch*, III. nr. 1512. A kolozsváriak felpanaszolták a királynak, hogy az utóbbi időkben sok kárt szenvedtek, és ezért kéri őt, hogy *de opportuno remedio cum largitione doni regalis* gondoskodjon a számukra. Erre a király felhatalmazza őket, hogy *versus Venecias, Viennam, ac Bohemiam, Poloniam et Moraviam* szabadon mehessenek és kereskedhetnek *libertate civitatis nostrae Budensis qui dicitur sonare in contrarium, non obstante*. Bár az oklevél az ország minden számba jöhető hatóságának van címezve, a címzettek közül csak Budát emeli ki név szerint: *... et signanter iudici et iuratis civibus nostris budensibus*.

³³ *Ondrej R. Halaga: A mercantilist initiative to compete with Venice: Kaschau's fustian monopoly (1411)*. *The Journal of European Economic History*, 12. (1983) nr. 2. 407–435.

³⁴ *ZsO*, I. nr. 2792.

³⁵ *Domanovszky: A szepesi városok*, i. m. Adattár nr. 7.

³⁶ *Uo.* nr. 9.

lalma került be, hogy a hazai kereskedők külföldiekkel társaságot hozzanak létre.³⁷ A harmincadok és vámok megfizetését előíró passzus azonban már módosult a dekrétumban. A harmincadot meg kellett fizetni ugyan, de a királyi vámok fizetése alól már minden kereskedő mentesült. A vámmentes kereskedelem engedélyezése már I. Lajos idejében napirenden volt. I. Lajos a dalmát kereskedelmi kapcsolatok kibontakozását kívánta a budai harmincad kivételével a királyi és földesúri vámok fizetése alóli felmentéssel elősegíteni. Zsigmond megerősítette ugyan elődje ebben a tárgykörben kiadott okleveleit, de 1402. évi rendelkezéseiben a vámok fizetése alól Bártfa kivételével nem mentesítette a városokat. 1405-ben azonban a királyi vámok fizetése alóli mentesítést minden kereskedőre kiterjesztette, így akarván kárpótlást nyújtani azokért a veszteségekért, amelyeket a kereskedők a kivitelre újonnan kirótt harmincad fizetése miatt elszenvedtek.³⁸

Míg a királyi vámkokat illetően I. Lajos kezdeményezése végül is kiteljesedett, a külföldiek szöveteladásának szabályozásában Zsigmond eltért az I. Lajos alatt követett gyakorlattól. I. Lajos ugyanis az évi vásárokon engedélyezte a külföldieknek, hogy szövetüket, de egyéb áruikat is, kicsiben árusíthassák. Így rendelkezett többek között 1376-ban Nagybánya és Felsőbánya polgárainak adott kiváltságlevelében,³⁹ amelyet Zsigmond 1393-ban megerősített.⁴⁰ 1397-ben azonban a trencsényi polgárok panaszát mérlegelve adott ki egy oklevelet, amelyet a *forensibus seu extraneis et alienigenis mercatoribus in nundinis annualibus et foris liberis regni nostri pannos vendere solitis* címzett.⁴¹ Az oklevélből kiderül, hogy a király nemrégiben - *dudum* - hozott egy rendelkezést

-- *decretum* –, amely az említett helyeken megtiltotta a külföldiek kicsiben való árusítását. Bár a *decretum* nem ismeretes, létezéséhez nem férhet kétség. A király ragaszkodott a bennfoglaltak érvényesítéséhez, és a vásárokon újra közhírré tétette. Feltehető, hogy az 1405. évi városi határozat vonatkozó cikkelye is ezt a rendelkezést ismétli meg azzal a kiegészítéssel, hogy megszabja azt a legkisebb mennyiséget is – 6 vög –, amelyet a külföldiek posztójukból a városokban, *etiam diebus nundinarum* eladhatnak.⁴²

Az elmondottakból kitűnik, hogy a király meglehetősen gyakran változtatta döntéseit. A városok kereskedelmét szabályozó rendeletei különösebb átgondoltságot nélkülöző várospolitikai körvonalait mutatják. Ezt leginkább Buda árumegállító jogának alakulása példázza, amely 1398 és 1405 között a belföldi kereskedők vonatkozásában négy ízben változott. A városok bírósági gyakorlatát érintő politikája már sokkal következetesebb volt. Az első időkben kiadott okleveleiben az elődje idejében követett gyakorlattal találkozunk, nemcsak a tartalom, hanem a forma, a megfogalmazás tekintetében is. A városi bíróság illetékességét minden, a polgárokat érintő ügyben több oklevélben is hangsúlyozta,⁴³ és a visszaélésekkel szemben a városi polgárok jogainak tiszteletben tartását szorgalmazta. Így több ízben tilalmazta, hogy a városi polgárokat a nádor vagy az országbíró jelenléte elé idézzék.⁴⁴ Külső bírák csak akkor ítélkezhetnek egyes polgárok felett, akkor nem kötelesek az illetékes városi hatóságokhoz fordulni, ha *in causis publici furti, latrocinii et criminalibus* kapják rajta őket.⁴⁵ Mivel gyakran előfordult, hogy az országban kereskedő egyes városi polgárokat más polgárok

³⁷ Decreta, 204–205.

³⁸ Uo. 206.

³⁹ CD, X. 3. Budae, 1838. 130.

⁴⁰ ZsO, I. nr. 2804.

⁴¹ ZsO, I. nr. 4819.

⁴² Decreta, 193.

⁴³ *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. Oklevelek. Sopron, 1921. nr. 294.; ZsO, I. nr. 2846., 5027., 5117., 5740., II/I. nr. 1922., 1953., 1972. stb. (A továbbiakban: *Házi*: Sopron)

⁴⁴ ZsO, I. nr. 2846., 5117. Vö. *Iván Bertényi*: Die städtischen Bürger und Gerichtsbarkeit in Anwesenheit des Königs im 14. Jahrhundert. *Annales Universitatis Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 11. (1970) 3–31.

⁴⁵ 1388-ban Sopronnak kiállított, már idézett oklevelének (43. j.) a tartalma szinte teljesen megegyezik I. Lajos 1358-ban a városnak kiállított oklevelével. Mindketten leszögezik, hogy a polgárok ügyeiben a városi hatóság illetékes itélni, és csak az említett három esetben ítélhet tettenérés esetén külső bíró.

tartozásai és bünei miatt háborgatták, vagyonukat lefoglalták, és ítélkeztek felettük, Zsigmond megpróbált a korábbiaknál hatékonyabban intézkedni ennek megakadályozására, hangsúlyozva, hogy igazát mindenki az illetékes városi bíróság előtt keresse. Meghagyta az illetékes megyék ispánjainak, alispánjainak, hogy 3 márka bírságot rójanak ki mindazokra, akik parancsa ellenére járnának el. Az első ilyen tartalmú oklevelünk 1402 szeptemberéből való, és Eperjes részére állították ki. Néhány nappal később a király már arról tájékoztat, ezúttal Nagyszombat részére kiállított oklevelében, hogy határozatának örök időkre való érvényessége érdekében a prelátusokkal és a bárókkal rendelte el újra az előbbi büntetés kiszabását. Ez a rendelkezés bekerült az 1405. évi városi határozatba is, a büntető szankció azonban már elmaradt.⁴⁶ Ugyancsak némi módosítással került be a városi határozatba a király egy másik rendelkezése is.⁴⁷ 1400 decemberében felhatalmazta a körmöcbányaiakat, hogy még a nemesek és a várak birtokain is elfoghassák, a városba vihessék és megbüntessék a nekik kárt okozó gonosztevőket, útonállókat.⁴⁸ A városi határozat szerint mind ez ideig a *generalis congregatio*k feladata volt hasonló ügyekben eljárni. Ezek mellett a király kegyéből egyes nemesek is elfoghatták a birtokaikon gonosztetteket elkövetőket, elítélhették és meg is büntethették őket. A rendelkezés azonban felhatalmazta a városi hatóságokat – *omnes et singule civitates et, libere ville seu iudices et iurati eorundem* –, hogy mindazokat, akiket gonosztettek elkövetésén *in eorum tenetis* rajtakapnak, miként a nemesek, úgy ők is elítélhetik és megbüntethetik. Hasonlóképpen kell eljárniuk a proscibált gonosztevőkkel szemben is, amennyiben azok *in eorum tenetis et districtibus* találtatnának. A körmöcbányaiaknak adott felhatalmazáshoz viszonyítva ez a határozat szűkíti, de

egyúttal bővíti is a városi hatóságok jogkörét. Míg az első esetben a város a területén kívül elkövetett gonosztetteket is megtorolhatta, ha polgárain esett sérelem, a második esetben viszont illetékessége csak a saját körzetére terjedt ki, ott azonban az összes gonosztevővel szemben eljárhatott, sőt kötelessége volt eljárni.

Miként elődei idejében, úgy most is előfordult, hogy a városi bíróság illetékességét figyelmen kívül hagyva, egyes ügyekben maga ítélkezett első fokon. Az ügyek egyik ilyen csoportjába a bűnügyek tartoztak. Bár ebben az időben az általános gyakorlat már az volt, hogy bűnügyekben első fokon a városi hatóság ítél, mégis az 1397-ben Dalmácia és Horvátország királyi városai közé emelt Pago polgárai felett közbűntettekben maga akart ítélni első fokon.⁴⁹ Nemcsak bűnügyekben vindikálta magának a jogot, hogy a városi hatóságokat megkerülve ítélkezzen. Így tartotta fenn magának az ítélkezést azon kül- és belföldi kereskedők felett is, akik a kassaiak árumegállító jogát figyelmen kívül hagyták.⁵⁰

A városok fellebbezési fórumaként Zsigmond a leggyakrabban, miként elődje is, a király vagy a tárnokmester jelenlétét jelölte meg, a városi hatóságoktól *ad nostram vel magistri tavernicorum presentiam* kellett fellebbezni.⁵¹ A tárnokmester és a *presentia regia* önállóan is szerepel fellebbezési fórumként.⁵² Némi eltérés mutatkozott a Lajos idejében követett gyakorlattól egyes dalmát és erdélyi városok esetében. A dalmát városok fellebbezési fóruma a dalmát-horvát bán, illetve az általa vezetett *generalis congregatio* volt. Igaz ugyan, hogy I. Lajos 1358-ban felhatalmazta a záraiakat, hogy pereikkel hozzá fellebbezzenek, de ugyanakkor a sebenicóiaknak már nem adta meg ezt a jogot, hanem a dalmát-horvát bán elé utalta őket.⁵³ Zsigmond viszont a záraiak jogát tiszteletben tartva, 1389-ben Sebenicót is abban

⁴⁶ ZsO, II/1. nr. 1928., 1953., 1972.; Decreta, 196–197.

⁴⁷ Decreta, 194–195.

⁴⁸ ZsO, II/1. nr. 681.

⁴⁹ *Teke Szusza*: Zsigmond és a dalmát városok. 1387–1412. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: Csukovits Enikő. Bp., 1998. 239. (A továbbiakban: *Teke*: Zsigmond és a dalmát városok)

⁵⁰ ZsO, II/1. nr. 680.

⁵¹ ZsO, I. nr. 5027., II/1. nr. 1922., 1953., 1972.

⁵² *Házi*: Sopron, i. m. nr. 294., ZsO, I. nr. 2846., 2988., 3039., II/1. 1941.

⁵³ *Teke*: Zsigmond és a dalmát városok, i. m. 234., 240.

a kiváltságban részesítette, hogy pereiket személyes jelenléte elé terjesszék fel.⁵⁴ Az erdélyi városok esetében sem lehet egységes gyakorlatról beszélni ezen a téren. Voltak városok, amelyek a vajda, illetve a vajdai *congregatiók* hatáskörébe tartoztak, de voltak olyanok is, amelyeket a király kiemelt onnan,⁵⁵ és az is előfordult, hogy ez a mentesítés nem volt örök érvényű. Ez utóbbira jó példa Kolozsvár esete. I. Károly a kolozsváriakat olyan szabadsággal ruházta fel, hogy *ad nullam congregationem per palatinum item vaivodam Transilvanum vel quemcunque iustitiarium regni nostri in dictis partibus Transilvanis accedere teneantur (...)*, hanem ügyeket a városi bíró és a bíraskodás végett kiküldött királyi bíró előtt intézzék.⁵⁶ Bár I. Lajos ezt az oklevelet 1364-ben megerősítette.⁵⁷ 1378-ban mégis visszahelyezte a várost a vajda bírói fennhatósága alá.⁵⁸ Ez az újabb királyi döntés a polgárok számára nyilvánvalóan nem volt előnyös, és úgy próbálták hatályon kívül helyezni, hogy Zsigmonddal 1391-ben csak az 1364. évi oklevelet erősítették meg.⁵⁹ 1393-ban Zsigmond fel is szólította az erdélyi püspököt, vajdát és alvajdát, hogy a kolozsváriak szabadságait tartsák tiszteletben.⁶⁰ 1397 októberében pedig a kolozsváriak fellebbezési fórumát a magyarországi városokéhoz hasonlóan a király vagy a tárnokmester jelenlétében jelölte meg.⁶¹

Néhány hónappal később, 1397 decemberében azonban már megváltoztatta álláspontját, és a városi hatóságtól Bacszerce, majd innen Szeben városok bírái, esküdtszékei és közönsége jelenléte elé utalta ügyeket, ahol ezek végleges lezárására, elintézésére kellett sort keríteni.⁶² A király egyúttal arra is ígéretet tett, hogy ezt a pátens formában kiállított oklevelet privilegialis formában is kiállítja, ami azt jelzi, hogy nem átmeneti rendelkezésnek szánta.⁶³ Feltehető, hogy ez az újabb szabályozás találkozott a kolozsváriak egyetértésével, mert 1402 novemberében *propter renovationem sigilli* átírták és megerősítették a fenti oklevelet a királlyal.⁶⁴ Későbbi politikája ismeretében a királynak ezt a lépését azzal a törekvésével hozhatjuk összefüggésbe, hogy a szász nemzet bírósági szervezetét erősítse, hatáskörét növelje.⁶⁵

Az 1405. évi városi határozat 3 cikkelye foglalkozott a városok fellebbezésének kérdésével.⁶⁶ Megszűnt a választás lehetősége a tárnokmester és a királyi jelenlét között. A városi hatóságtól csak a tárnokmesterhez lehetett fellebbezni, vagy a kisebb és az újonnan alapított városok esetében ahhoz a városhoz, amelynek jogával éltek. A királyi jelenléthez és személyes jelenléthez azonban csak a tárnokmestertől lehetett az ügyeket továbbítani, a kisebb városok ügyeiben pedig a végleges ítéletet a tárnokmesternek kellett meghoznia.⁶⁷

⁵⁴ ZsO, I. nr. 1072.

⁵⁵ *Boreczky Elemér*: A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig. Bp., 1904. 83. kk. Tordaakna, Désakna és Torockó bányavárosok pl. 1291-től a tárnokmester fennhatósága alá tartoztak. Nagybánya 1376. évi kiváltságlevele szerint ugyancsak a király, vagy a tárnokmester jelenléte elé fordulhatott fellebbezéssel. CD, X/3. 130.

⁵⁶ Urkundenbuch, I. nr. 487.

⁵⁷ Urkundenbuch, II. nr. 814.

⁵⁸ Urkundenbuch, II. nr. 2097.

⁵⁹ ZsO, I. nr. 2008.

⁶⁰ ZsO, I. nr. 2795.

⁶¹ ZsO, I. nr. 5027.

⁶² ZsO, I. nr. 5117.

⁶³ ZsO, II/1. nr. 2025.

⁶⁴ ZsO, II/1. nr. 2059.

⁶⁵ *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899. 127. kk. 1402-ben Zsigmond Medgyest és Selyk székét kivette a székely ispán fennhatósága alól, majd Brassó és a Barcaság következett, amelyek fellebbezési bírósága Szeben lett. A szászok a fontosabb bírói ügyeket a székgyűlésen intézték, ahol a királybíró elnökölt. Zsigmond uralkodása alatt azonban a székekben, ahol város volt, ennek bírása és tanácsa lép a székgyűlések helyébe. A királybíró és városi bíró tisztségét gyakran azonos személy töltötte be. A szász székek bírósága felett állott a hét bíró széke, a legfőbb hatóságot pedig a hét szék együttes gyülekezete, a szász nemzeti közgyűlés alkotta a szeben királybíró elnöksége alatt.

⁶⁶ *Decreta*, 193–194., 197–198., 200.

⁶⁷ *Decreta*, IV. cikkely, 193–194. A rendelkezések értékelését a városok fellebbezési gyakorlata, differenciálódása szempontjából l. *Kubinyi*: *Der ungarische König*, i. m. 193–220.

Úgy tűnik, legalábbis Kolozsvár példája ezt bizonyítja, az erdélyi városok vonatkozásában az új szabályozás nem vált általánossá, nem került egységesen bevezetésre. Bár Zsigmond 1405 júliusában a kolozsváriak számára kiállított kiváltságlevelében a várost és polgárait *aliis civitatibus regni nostri omnino et totaliter liberis ipsarumque civibus (...) adaequando, annectando et enumerando*, fallal rendelte el körülvétni, a városi hatóságtól való fellebbezés fórumait a korábban bevezetett gyakorlat szerint határozta

meg. A kolozsváriak ügyeikkel a városi bíróságtól a besztercei, majd innen a szebeni székhez fellebbezhetek, ahol végleges ítéletet kellett hozni.⁶⁸ A nagyszebeniek ugyanakkor, ha városi hatóságuk ítéletével nincsenek megelégedve, *in nostram vel tavernicorum nostrorum magistri presentiam* fordulhatnak. Zsigmond 1409 februárjában kiállított oklevele rendelkezett így.⁶⁹ Figyelmet érdemel, hogy Zsigmond újra a régi, a választási lehetőséget felkínáló formulát alkalmazta, amelyet pedig az 1405. évi határozat elvetett.

⁶⁸ ZsO, II/1. nr. 4021.

⁶⁹ Urkundenbuch, III. nr. 473.

Adatok a *locus communis* – *locus communior* hazai alkalmazásához

1965 októberében Kumorovitz professzor úr kutatómunkája során fontos oklevélre bukkant: sikerült fellelnie – miként írja – „azt az 1213-ra datált eredeti, még kiadatlan s minden kétséget kizáróan hiteles oklevelet, amely II. András király (ó)budai Curiájáról közvetlenül értesít. Doma (magán) oklevele ez.” Az általa közzétett oklevél ezt tartalmazza: „*Huius autem contractus forma ordinata fuit in curia Budensi, in presentia multorum principum et militum...*”, azaz „a szerződés a királyi *curiában* sok udvari főember és vitéz jelenlétében jött létre”. Az oklevélben rögzített per idejére a szerző a kitűzött fizetési határidőből (Szent György-nap, április 24.) következtet, egyszersmind bizonyítja, ez megegyezik a nagybójtai időszakkal (*Quadragesima*), s hangsúlyozza: a királyi *curia* (mint tartózkodási hely) itt a bírászkodást is jelenti, a király kúriát tartott.¹

A nagybójt óbudai megülése, illetve ennek összekapcsolása a bírászkodási tevékenységgel mind II. András, mind IV. Béla idejéből ismert. Óbudáról Rogerius a *Carmen miserabile*-ben így ír: 1241-ben „...a nagybójt idejének közeledtével a király elindult bizonyos Buda nevű villába, amely a Duna partján fekszik. Itt szokta ugyanis megünnepelni a nagybójtöt (*Quadragesimam celebrare*), mert azt mondják, ez a *locus communior*. Meghívta érsekeit, püspökeiket és az ország más előkelőbbjeit, és folytonosan arról tanácskozott, miképpen láthatná el azt a nagyfontosságú ügyet”, tudniillik, a tatárok elleni védekezést.²

Az olasz származású Rogerius nagy műveltségű, jogban járatos volt, Praenestei Jakab pápai

követ káplánjaként került Magyarországra. Az Óbuda jelölésére általa használt *locus communior* egyszerre mutatja mind a római, mind a kánoni jogban való jártasságát. A *locus communior* előzménye a római jogban, közelebbről a *Digestában* (Dig 50, 1, 33) található meg: „Róma a közös hazánk” (*Roma communis nostra patria est*), hiszen minden római polgárt csak ott lehetett megítélni, azaz a „közös haza” a római polgár számára az egyetlen olyan helyet jelentette, ahol ügyében ítélezhettek. Életének szorongatott helyzetében Pál apostol is római polgár volta alapján jelentette ki Festus helytartó (*praeses*) előtt: „A császárhoz apellálok (*Caesarem appello*). Akkor Festus ezt felelte: A császárhoz apelláltál? A császárhoz fogsz. hát menni (*Caesarem appellasti? Ad Caesarem ibis*).” (Ac 22, 22–29, 25, 11–12.).

A római jog idézett helyét a 13. század elején a Gratianus *Decretum*-ához készített *Apparatus*-ban (kezdő szavai utáni címe: *Ecce vicit leo*, a francia iskolában írták) 1202–1210 között így értelmezték: „Róma minden alattvalójának közös hazája, mert ugyanazt a *iust* kell alkalmazniuk...”³ Ezt a kommentált helyet Pierre de Belleperche auxerre-i püspök (1290 k.) így értelmezte: „...amint ugyanis a birodalomban messze kiemelkedő és közös város Róma, úgy messze közös és kiemelkedő város Franciaországban Párizs (...*nam quemadmodum in imperio excellentior et communior est civitas Romana, ita in regno Franciae communior et excellentior civitas est Parisius...*)”, majd így folytatja: „Ezért éppen úgy, mint a birodalomban, olyan p[er]t, mely bármely városbeli, pl. chartres-i

¹ Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) fővárossá alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából. XVIII. Bp., 1971. 24. és uo. 25–27. az oklevél facsimiléje és teljes szövegének közlése, valamint a per idejének közelebbi meghatározása.

² Vö. a *locus communior*-nak mint bírászkodási helynek a meghatározására Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése az európai és hazai városfejlődés korai szakaszában. *Studia Theologica Budapestinensia*. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Intudományi Karának sorozata 15. Bp., 1996. 143–144. és jegyzetét.

³ Gerics József: Az államszuverenitás védelme és a 'két jog' alkalmazásának szempontjai XII–XIII. századi krónikáinkban. In: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp., 1995. 220. 10. j. (Eredetileg megjelent: *Történelmi Szemle*, 1975. 353–372.)

feleket érint, Párizsba lehet vinni, mivel az a 'közös város' és ott gyakorolják a király felsőbbbíráskodását." (Kiemelés: *L. E.*) Nagy körültekintéssel alkalmazta Rogerius a „*locus communior*” meghatározást, amikor Óbudát, az újabb királyi székhelyet, ahol a király bíráskodása folyik, „*locus communiornak*” nevezte.⁴

A „*locus communior*” kifejezést a későbbiekben a „*locus communis*” megjelölés váltotta fel, ám változatlanul megmaradt a bíráskodás vagy hivatalos eljárás helyeként való alkalmazása.

A továbbiakban néhány olyan 15. századi „*locus communis*” adatnak a bemutatását kívánom megtenni, melyek igazolják, mind megyei szinten, mind a törvény szövegében, egyértelmű használatát, azaz a korábbi, Árpád-kori gyakorlatnak Zsigmond idején meglévő folytonosságát.⁵

Az 1403. december 24-én⁶ kelt oklevél arról ír, hogy a zálogul lefoglaltak visszanyerésének módja lehet, ha az érintettek a kitűzött „rövid határidőt és a hivatalos eljárás helyét (*brevem terminum locum communem*)” betartva találkoznak Serceden. 1405 májusában⁷ Arad megye alispánja és a szolgabírák bizonyítják, hogy megbizottjuk jelentése szerint Maróthi János nem jelent meg Sz. Márton birtokon vagy faluban, ahol mint *locus communis*-on tárgyalnia kellett volna Pósa fiaival, amiért (a nevezettek panaszai szerint) két birtokukat elpusztította. Megítélésünk szerint a *locus communis* értelmezése, jelentése: bíróság helye vagy hivatalos eljárás helye, a bíráskodás helye hatalmaskodási ügyben, amely talán itt még kölcsönös megegyezéssel (?) lezárulhatna.

Arad megye hatóságának 1406 decemberében kiadott oklevele⁸ arról ad hírt, a peres fél a kitűzött időben és *locus communison* nem jelent meg, a megállapodás ellenére. Értelmezése hasonlóan adódik, miként ez Arad megye hatóságának oklevelében olvasható.

Az 1409 márciusában kelt⁹, Valkó megye hatósága által kiadott oklevél azt rögzíti: az érintett ügyben az ártatlanságot bizonyító eskü letétele „*in loco communi*” Jenke faluban megtörtént. A megnevezett falu kijelölés alapján válik „*locus communisszá*”. Mivel a falu meghatározott, az „*in loco communi*” eskü letételének minősített, közhitелű hely, nem egyszerűen fontos hely, közhitелű, mint általában a középkorban az eskük helye.

Az 1435. március 8-i törvény¹⁰ az *arrestálás* okát, módját, végrehajtását részletezve többször említi az *iudex loci communis* működését (XIII), valamint a *locus communis* és a *possessio communis* megjelöléseket. Ezek a megjelölések az eljárás miatt figyelembe veendő helyek, nem földrajzilag követhető és azonosítható megjelölések, miként a 13. században és a 15. századi megyei oklevelekben: jelentésük a bíráskodás vagy hivatalos eljárás helye, ily módon az ügyben a „közös hely”.

Következtetéseinket, miként a már korábban megjelentetett, Zsigmond-kor törvényeivel (1397, 1405) foglalkozó tanulmányunkat – amelyben a 13. századi oklevél-arengák és a Zsigmond-kori törvények összhangban levő megszövegezéseire hívtuk fel a figyelmet – azzal zárjuk: Zsigmond kora e tekintetben is Árpád-kori gyakorlatot folytatott.¹¹

⁴ *Ladányi Erzsébet: Az önkormányzat intézményei és elméleti alapvetése*, i. m. 144.

⁵ A hivatkozások a Zsigmond-kori oklevéltár II/1–2. Összeállította Mályusz Elemér. Bp., 1956–1958. (1400–1410) című mű közlésére épülnek. (A továbbiakban: ZsO)

⁶ ZsO 2865.

⁷ ZsO 3911.

⁸ ZsO 5156.

⁹ ZsO 6632.

¹⁰ *Decreta regni Hungariae. 1301–1457* Ed. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 270–271.

¹¹ *Ladányi Erzsébet: Jog és társadalom. Az universitas. Turul, 74, 2001/1–2. füzet, 53.*

Nemzeti szentek a késő középkori egyetemeken

Amikor a középkor utolsó évszázadaiban megjelennek a nemzet és a nacionalizmus modern értelemben vett politikai kategóriái,¹ a fogalmak lenyomatát jól megfigyelhetjük a vallási és kulturális élet különböző területein. Ezek közé sorolhatjuk a középkori civilizáció két olyan teremtményét, amelyet korábban épp az univerzalizmus jellemezett: a szentkultuszt és az egyetemeket. Tanulmányomban, miután előbb vázlatosan bemutatom, hogy milyen formában bontakozott ki egyféle nemzeti átértelmeződés e két területen, egy olyan megnyilvánulással foglalkozom, amely épp a kibontakozó nemzeti öntudat jegyében kapcsolja össze őket: a nemzeti szentek egyetemi kultuszával. Megvizsgálom, hogyan illeszkedett a nemzetek patrónusainak és szimbólumainak tekintett szentek kultusza a nemzeti érzület egyre több megnyilvánulásától átszőtt, sőt egyre inkább nemzeti alapokon újraszerveződő késő középkori egyetemi életbe.²

1. A szentek kultuszát – amióta megjelent a késő antikvitásban – sajátos kettősség jellemezte: mind-egyik helyi kultuszként született, amit az egyház egyetemesnek ismert el. Amikor a mártír vagy a hitvalló szent ereklyéinek tiszteletét az ő közvetítésével történt csodák támasztották alá, a helyi püspök hatásköre volt, hogy elrendelje liturgikus tiszteletüket. Ez mindig helyi kultusz volt, és elsősorban azon a hiten alapult, hogy a szent egyszerre van jelen Isten jobbán a Mennyben, és sírjánál a Földön, tehát a maradványait tisztelő közösségnek hatékony természetfeletti patrónusa lehet. Később

azonban, az ereklyék feldarabolása és adományozása révén egyes szentek kultusza elterjedt a kereszténység sok más területén.³ Terjesztette őket számos írásos és képi forma is: liturgikus könyvek, legendák, csodagyűjtemények, sacramentariumok, szentképek, szobrok, a híresebb szentek ereklyéit nagy távoból is felkeresték a gyógyulást keresők és a zarándokok. A kora középkori királyságok és az egyház szövetségének köszönhetően a fontosabb szenteknek előbb-utóbb politikai jelentősége lett, ők lettek a királyságok és a dinasztikák patrónusai. Ereklyéiket csatába hordozták, hogy győzelmet hozzanak, kivitték az ostromlott városok bástyáira, hogy oltalmazzanak az ellenségtől, védelmükre, segítségükre az élet minden területén számítottak. Ilyen dinasztikus patrónusi szerepe volt például Tours-i Szent Mártonnak, Szent Genovévának és Dénesnek a Meroving- és a Karoling-korban vagy Szent Móricnak és Lőrincnek az Ottók Német-római Császárságában.⁴

Az efféle politikai vagy dinasztikus patronátusra különösen alkalmas volt a középkori szentek egyre népszerűbb új típusa, a szent királyok, királynék és hercegek körül kialakuló dinasztikus szentkultusz. Ez a kultuszforma elsőként az angolszász királyságokban lett népszerű (Szent Oszvald, Edmund és még több más uralkodó kultusza). Az évezredforduló táján ez lett a szentkultusz fő formája a két újonnan kereszténységre tért régióban: Skandináviában (Szent Olaf, Knut és Erik kultuszával) és Közép-Kelet-Európában (Szent Vencel, Vlagyimir, Borisz és Gleb, Szent

¹ *Szűcs Jenő*: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből. Szeged, 1992.

² E tanulmányhoz Székely György adta az ötletet, felkérve arra, hogy e kérdéstről beszéljek a 2000-ben általa szervezett pécsi nemzetközi egyetemstörténeti konferencián. Az angolul írt és megjelentetett cikk (*National Saints on Late Medieval Universities*, In: Márta Font – László Szőgi, Hg.: *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Pécs, 2001. 87-108.) most elkészített és néhány helyen kiegészített magyar változatával járulok hozzá a nyolcvanadik születésnapjára megjelenő emlékkönyvhöz.

³ *Peter Brown*: A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben. Bp., 1993.

⁴ *František Graus*: Volk, Herrscher und Heiliger im Reich der Merowinger. Studien zur Hagiographie der Merowingerzeit. Praha, 1965.; *Uő*: Lebendige Vergangenheit. Überlieferung im Mittelalter und in den Vorstellungen vom Mittelalter. Köln, 1975.

István, Imre és László kultuszával). A 11. századtól kezdve egyre hangsúlyosabban fejeződött ki az a hit, hogy e szentek dinasztiájuk és országaik patrónusai: erről tanúskodnak a templomok patrociniumai, nevük, képük megjelenik a pecséteken és a pénzérméken, creklyéik győzelmet hoztak a háborúban és termékenységet a békében, az ő kultuszukra támaszkodva lehetett győzedelmeskedni a dinasztikus trónviszályokban. A 12. és 13. században ez a kultuszforma népszerű lett a Német-római Császárságban (ezt mutatja a II. Henrik császár, felesége, Kunigunda és Nagy Károly körül kezdeményezett szentkultusz), Angliában (Hitvalló Edward) és Franciaországban is (IX. Szent Lajos).⁵

Jelentős változást hozott e területen, hogy a 13. század elején a pápaság saját előjogává tette a szentté avatást, kivéve azt a helyi püspökök kezéből.⁶ Ez élesebbé tette a megkülönböztetést a szentek egyetemes elismerése („kanonizációja”) és helyi tisztelete között, és gyakori konfliktusokhoz vezetett a saját szentjelöltjük kanonizációját előmozdítani kívánó helyi kezdeményezések és az elismerést igen megnehezítő, egyre szigorúbb és körülményesebb vizsgálódáshoz („szentté avatási perhez”) kötő szentszéki bürokrácia között. A szentkultuszok késő középkori virágzása más formákban is tükrözte ezt az ellentmondást, ami szembeállította az

egyetemesen elismert szentek csoportját azokkal, akiknek tisztelete mindenekelőtt a lokális, regionális, majd egyre inkább nemzeti patronátusra támaszkodott. Az előbbi csoport ismertségét mindenkorábbinál hatékonyabb eszközökkel mozdították elő a kolduló rendek által „standardizált” és széles körben elterjesztett legendáriumok (melyek közül a Domonkos-rendi Jacobus de Voragine által készített *Legenda Aurea* lett a leghíresebb⁷), az ezeken a gyűjteményeken alapuló, a szentek példáját szisztematikusan felhasználó prédikációk s a legendákat egy másik „médiumban” is népszerűsítő képi ábrázolások sokasága.

A 14. századtól kezdve azonban épp ezek az „univerzalizmust” előmozdító, homogenizáló formák inspirálták a regionális és nemzeti identitás új megnyilvánulásait: a *Legenda Aurea* anyagát kiegészíteni szándékozó nemzeti kompendiumok sorozatát,⁸ az olyan miniatúrákkal díszített dinasztikus legendáriumokat, mint a *Magyar Anjou Legendárium*,⁹ a *Hedvig-kódex*,¹⁰ és a *Krumauer Bildercodex*,¹¹ a nemzeti szentekkel benépesített dinasztikus panteonokat és nekropoliszokat¹² s a szent nemzetséget (*beata stirps*) népszerűsítő genealógiákat.¹³ Ugyanebben a korszakban és elsősorban ugyanezeknek a kolduló rendeknek a tevékenysége révén a dinasztikus és „lokális” szentkultuszok egyre inkább „nemzeti” jelleget kezdtek öltetni:

⁵ Robert Folz: *Les saints rois du Moyen Âge en Occident (VIe–XIIIe siècles)*, Bruxelles, 1984.; Jacques Le Goff: *Saint Louis*. Paris, 1996. Hadd utaljak itt e tárgyban saját könyveimre: *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp., 2000. Annak több helyen kibővített angol változata: *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge, 2002.

⁶ André Vauchez: *La sainteté en Occident aux derniers siècles du Moyen Âge d'après les procès de canonisation et les documents hagiographiques*. Roma, 1981.

⁷ *Jacobus a Voragine: Legenda Aurea*. Ed. Th. Graesse, Lipsiae, 1850.; *Jacopo de Vorazze: Legenda Aurea*. Cap. 139., Ed. Giovanni Paolo Maggioni. Certosa di Galuzzo, 1998.; magyar fordítása: *Jacobus de Voragine: Legenda Aurea*. Szerk. Madas Edit, Bp., 1990.

⁸ *Legenda aurea: sept siècles de diffusion. Actes du colloque international sur la Legenda aurea*. Ed. Brenda Dunn-Lardreau. Montréal-Paris, 1986.; Madas Edit: *A Legenda aurea a középkori Magyarországon*. Magyar Könyvszemle, 108 (1992) 93–99.

⁹ Lcvárdy Ferenc (ed.): *Magyar Anjou Legendárium*. Bp., 1973.; Gyöngvi Török: *Neue Folii aus dem Ungarischen Anjou-Legendarium*. Zeitschrift für Kunstgeschichte, 61. (1992) 565–577.; Szakács Béla Zsolt: *A Magyar Anjou Legendárium képi rendszerei*. Kandidátusi disszertáció. Bp., 1998.

¹⁰ Wolfgang Braunfels (ed.): *Der Hedwigs Codex, Sammlung Ludwig*. Berlin, 1972.

¹¹ Gerhard Schmidt – Franz Unterkircher (eds.): *Krumauer Bildercodex*. Graz, 1967.

¹² Elizabeth A. Brown: *Burying and Unburying the Kings of France*. In: Richard Trexler (ed.): *Persons in Groups. Social Behavior as Identity Formation in Medieval and Renaissance Europe*. Binghamton, 1985. 241–266.; Colette Beaune: *Les sanctuaires royaux*. In: Pierre Nora (ed.): *Les Lieux de mémoire*. II: *La nation*. Paris, 1976. I. 58. ff.; Engel Pál: *Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában*. Századok, 121. (1987) 613–637.

¹³ André Vauchez: *Beata stirps: sainteté et lignage en Occident aux XIIIe et XIVe siècles*. In: *Georges Duby – Jacques Le Goff. Famille et parenté dans l'Occident médiéval*. Roma, 1977. 397–406.

már nem csupán a királyi-hercegi udvarok, illetve a helyi egyházi intézmények támogatták őket, hanem egyre érzekelhetőbb módon a nemesség is.

Ez Szent László kultuszának az alapvető új jellemzője az Anjou királyok és Luxemburgi Zsigmond idején. A Szent László és a kun vitéz harcát ábrázoló népszerű freskósorozat (melyből több tucat maradt fenn a nemesi patronátussal épült falusi templomokban) emblematisz mintát kínál a formálódó magyar nemzeti öntudat számára: megőrizni a keleti nomád származás emlékét, és ugyanakkor győzedelmeskedni felette, csatlakozva a nyugati kereszténységhez. A legkésebb tanúbizonyosága Szent László nemzeti szimbólum szerepének, hogy 1402-ben, amikor az arisztokrácia összeesküdött Luxemburgi Zsigmond király ellen, Szent László nagyváradi ereklyetartó hermájára tették le az esküt.¹⁴ Szent Vencel csehországi kultuszánál igen hasonló dolgokat figyelhetünk meg. IV. Károly császár 1358-ban elrendelte, hogy a cseh királyi koronát Szent Vencel díszes fejerekljetartójára helyezték, s annak ettől kezdve ez lett az őrzési helye, ahonnan csak a koronázások alkalmával vették le. Szent Vencel nemzeti szimbólumként történő tisztelete még a szentkultuszt elutasító husziták idején is fennmaradt.¹⁵

A szentek kultuszának nemzeties színezete lett a sokféle etnikumot magukba foglaló késő közép-

kori városokban is, gyakran erről tanúskodik az, hogy milyen védőszentet választottak maguknak a laikus testvértületek, céhek, kegyes társaságok. A norvégok, svédek és dánok jelenlétére utalnak például a Hanza-városokban a Szent Olafról és Szent Knutról elnevezett céhek,¹⁶ és hasonló jelentősége van a céhpatronus szentek megválasztásának a német, cseh, lengyel és magyar nemzetiségek közötti konfliktusok által megosztott közép-európai városokban.¹⁷ Fontos hozzátenni mindehhez, hogy a kialakulófélben lévő nemzeti szimbólumok nemcsak egyes uralkodószentek kultuszából indultak ki. Jelentősek lehetnek püspökszentek is: a francia Szent Márton- és Déneskultusz¹⁸ mellett itt megemlítendő a csehek és a lengyelek által egyként nemzeti védőszentként tisztelt Szent Adalbert, aki mellett a lengyeleknél (talán épp saját uralkodószent hiányában) egy másik püspök, Szent Szaniszló kultusza került a központba a 13. századtól kezdve.¹⁹ Közép-Európában mindemellett meg kell még említeni a dinasztikus szentség egy további típusát, a 13. századi szent hercegnők körül kialakult szentkultuszt: Árpád-házi Szent Erzsébetet három ország, illetve tartomány is tisztelte védőszentként, *Mater Hassiae*, *Flos Ungariae*, *Gloria Theutoniae* címekkel ékesítették,²⁰ és ugyanebbe a csoportba sorolható Szilíziai Szent Hedvig is.²¹

¹⁴ *László Gyula*: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp., 1993.; *Ernö Marosi*: Der Heilige Ladislaus als Ungarischer Nationalheiliger. Bemerkungen zu seiner Ikonographie im 14–15. Jh. Acta Historiae Artium Hungariae, 33. (1987) 211–256; *Uő*: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Bp., 1995. 67–85.; *Klaniczay Gábor*: Szent László kultusza a 12–14. században. In: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs (szerk.): A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Bp., 1999. 357–374.

¹⁵ *Cf. Graus*: Lebendige Vergangenheit, i. m. 173–176.; *Klaniczay Gábor*: Szent Vencel képének átalakulása a X–XIII. századi legendákban. In: Sz. Jónás Ilona (szerk.): Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régnútból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Bp., 1994. 51–59.

¹⁶ *Tore Nyberg*: Gilden, Kalende, Bruderschaften: der skandinavische Einfluss. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, N. F. 29. (1984) 29–40.

¹⁷ *Marie-Madeline de Cevins*: Az Egyház a késő középkori magyar városokban. Bp., 2003.; lengyel példák: *Halina Manikowska*: Le culte des saints patrons des villes dans l'archidiocèse de Gniezno au bas Moyen Âge. In: Marek Derwich – M. Dmitriev (eds.): Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Âge et à l'époque moderne. Approche comparative. Wrocław, 1999. 161–183.

¹⁸ *Colette Beaune*: Naissance de la nation France. Paris, 1985. 83–126.

¹⁹ *František Graus*: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. Sigmaringen, 1980.; *Wojciech Mrozowicz*: Die Politische Rolle des Kultes des hl. Adalbert, Stanislaus und der hl. Hedwig im Polen des 13. Jahrhunderts. In: Derwich – Dmitriev: Fonctions sociales et politiques du culte des saints, 111–125.; *Zenon Piech*: Darstellungen des heiligen Stanislaus als Schutzheiligen des Herrschers, des Staates und der Dynastie der Jagiellonen. uo., 125–160.

²⁰ *Matthias Werner*: Mater Hassiae – Flos Ungariae – Gloria Theutoniae. Politik und Heiligenverehrung im Nachleben der hl. Elisabeth von Thüringen. In: Jürgen Petersohn (ed.): Politik und Heiligenverehrung im Mittelalter. Sigmaringen, 1994. 449–540.

²¹ Eckhard Grunewald – Nikolaus Gussone (eds.): Das Bild der Heiligen Hedwig in Mittelalter und Neuzeit. München, 1996.

Végül egy további rendszereződés is megfigyelhető a középkor vége felé: mind Skandináviában, mind Magyarországon a három-három szent király kultusza a nemzeti patronátus összetett csoportos formájává fejlődött. Skandináviában a norvég Olaf, a dán Knut és a svéd Erik közös kultusza jól harmonizált a késő középkori monarchiák törckvésével e három területet egyesítésére.²² A magyar „szentkirályok” – István, Imre és László – közös kultuszának szemléltetésére álljon itt egy körmeneti ének egy 1431-es pozsonyi miscskönyvből:

*Sancte Dei Stephane pie rex et apostole noster
inclite Henrice uirginitate sacer
rexque Ladizlae nostrae succurrite genti
quo valeat digna scandere summa poli.*²³

2. Egy második vázlatos körképben most arról kell szólnom, hogyan lett a középkori egyetemekből egyre inkább „nemzeti” intézmény a középkor végén, jelentősen megváltoztatva eredeti jellegzetességeiket. Mint tudjuk, a középkori egyetemek, amelyek a pápasággal szövetkezve fokozatosan kiharcolták a függetlenségüket a helyi (városi, püspöki, udvari) hatalmaktól, nemcsak nevükben hangoztatták az *universitas* nemes célkitűzését, a nemzetköziség egyaránt tükröződött diákjaik és tanáraik összetételében, azok *peregrinatio*nak nevezett gyakori hely-

változtatásában és a diplomák egyetemes érvényességében (*ius ubique docendi*). A középkori értelmiség e sajátosan nemzetközi és „szabadon lebegő”²⁴ státusa a pápaság és a kolduló rendek dominanciájától meghatározott 13. századi kereszténység produktuma.²⁵ Ez a helyzet azonban megváltozott a 14–15. században a felemelkedő nemzeti monarchiák bürokrácia-utánpótlás iránti szükségletei, valamint az e területre is kiterjedő ellenőrzési szándékuk miatt, s az egyetemek hamarosan dinasztikus, monarchikus, nemzeti patronátus alá kerültek. Az 1224-ben II. Frigyes császár által alapított nápolyi egyetemen figyelhető meg ennek a folyamatnak az első jelei, melyek hamarosan láthatók lesznek Franciaországban és Angliában is,²⁶ valamint más 14. század eleji nyugat-európai egyetemalapításoknál.²⁷ Az egyetemek „nemzeti” átalakulása azonban a legjobban a 14. századi közép-európai egyetemalapítások két hullámában figyelhető meg.²⁸

Ezeket az alapításokat már kezdettől fogva a felemelkedő Luxemburgi-, Anjou-, Piast-, Jagelló- és Habsburg-monarchiák újféle strukturális (jogi, adminisztratív és propagandisztikus) szükségletei indokolták.²⁹ Az 1348-ban alapított Károly-egyetem ugyan kezdetben egyszerre próbálta betölteni a *Reichsuniversität* és a *Landesuniversität* szerepét, de az 1409-es, Kutná Horában kibocsátott dekrétum után egyértelműen

²² Tore Nyberg: St. Olav als der Erste einer Dreiergruppe von Heiligen. In: Gunnar Svahnström (ed.): St. Olav, seine Zeit und sein Kult. Uddéavalla, 1981. 69–84.

²³ Josephus Dankó: Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae. Bp., 1893. 294.; Polikárp Radó: A nemzeti gondolat a középkori liturgiákban. Katholikus Szemle, 55. (1941/12) 433.; a miscskönyv fotómásolatát kiadta Szendrei Janka és Richard Rybaric: Missale notatum Strigoniense ante 1341 Posonio. Bp., 1982. (Köszönöm Madas Editnek, hogy e kiadványra felhívta figyelmemet.); vö. Kerny Terézia: Szent László-kultusz a Zsigmond-korban. In: Beke László–Marosi Ernő–Wehli Tünde (szerk.): Művészet Zsigmond király udvarában. Bp., 1987. I. 363.

²⁴ A terminust Mannheim Károly Ideológia és utópia című művéből kölcsönzöm.

²⁵ Jacques Le Goff: Az értelmiség a középkorban. Bp., 1979., 2000.

²⁶ Le Goff könyve jó leírást ad e folyamatról; vö. Josef Isewijn – Jacques Paquet (eds.): The Universities in the Late Middle Ages. Leuven, 1978.

²⁷ Arno Borst: Krise und Reform der Universitäten im frühen 14. Jahrhundert. Konstanzer Blätter für Hochschulfragen, 30. (1971) 47–62.

²⁸ Ferdinand Seibt: Von Prag bis Rostock. Zur Gründung der Universitäten in Mitteleuropa. In: Festschrift für Walter Schlesinger. Ed. Helmut Beumann. Köln–Wien, 1973. 406–426.

²⁹ Adam Vetulani: Les origines et le sort des universités de l’Europe Centrale et orientale fondées au cours du XIVe siècle. In: Isewijn – Paquet: The Universities in the Late Middle Ages. 148–167.; György Székely: Le rôle des universités hongroises du Moyen Âge et des études universitaires à l’étranger dans la formation des intellectuels de Hongrie. In: Intellectuels français, intellectuels hongrois – XIIe–XXe siècles. Ed. Jacques Le Goff – Béla Köpeczi. Bp. – Paris, 1985. 53–65.; Uő: La naissance de l’Europe centrale des universités (14e siècle). Specimina nova. A JPTÉ Történeti Tanszékének Évkönyve 1990 (1992). 175–190.

a második funkciót tette magáévá.³⁰ A teológiai fakultás hiánya és a jogi fakultás dominanciája Krakkó (1364),³¹ Bécs (1365)³² és Pécs (1367)³³ megalapításánál ugyancsak jelzi ezeknek az egyetemeknek az összefonódását a felettük patronátust gyakorló monarchiákkal.

A közép-európai egyetemalapítások első hullámát hamarosan követte a második, amelyben a nemzeti vonások még hangsúlyosabbak lettek. Ebbe a csoportba tartozik az újjáalapított bécsi (1384) és krakkói egyetem (1400), az óbudai egyetem (1395), valamint az új egyetemalapítások sora Németországban (Heidelberg: 1386, Kulm/Chełmno: 1386, Köln: 1389, Erfurt: 1392, Würzburg: 1402, Lipcse: 1409, Rostock: 1419).³⁴ Ezeknek az egyetemeknek a megszületését a kortársak Prága hatásával hozták összefüggésbe. Andreas de Broda, a husziták elől elmenekült egyik prágai magiszter a következőképp foglalta ezt össze: „Ipsa Praga Wyennam, ipsa Cracoviam, ipsa Heidelberg, ipsa Coloniam, ipsa Herbipolim, ipsa Erfordiam prout notorium est personis valentibus suis videlicet magistris excelentibus venustavit.”³⁵

Nagy Kázmér, Habsburg Rudolf és Nagy Lajos egyetemalapításaiban valóban könnyű volt felismerni IV. Károly császár utánzásának és az egymással való versengésnek a motivációit. Heidelberg 1386-os alapítása közvetlenül kötődött ahhoz, hogy Konrad von Soltau prágai rektor (1384–1386) 24 magister, illetve

baccalaureus társaságában elhagyta Prágát. Matthaëus Cracoviensis Kulm/Chełmno, Heidelberg és Prága egyetemeit megjárva lett az újraalapított krakkói stúdium rektora, a híres teológus, Heinrich Totting von Oyta Prága és Bécs között osztotta meg idejét.

Prága imitációja helyett azonban ebben a második közép-európai egyetemalapítási hullámban helyesebb a Prágával való szembenállásról beszélni, vagy a prágai egyetemen folyamatosan robbanékony helyzetet teremtő nemzeti konfliktusok hatásáról. Mint Ferdinand Seibt és Howard Kaminsky bemutatta, az egyetemek rendszerének átforgatódását a közép-európai régió nyugati (németországi) és keleti részében az váltotta ki, és az is jelképezte a legjobban, hogy Prága császári és univerzális egyetemből néhány évtized leforgása alatt szigorúan nemzeti intézménnyé alakult. Ennek a folyamatnak a végpontja a *natio teutonica* jogait radikálisan korlátozó 1409-es Kutná Hora-i dekrétum, melynek közvetlen következménye lett a lipcsei egyetem alapítása, amely új otthont adott 46 volt prágai magister és az onnan távozó 800 diák közül 369 számára.³⁶

A prágai konfliktusok szertegyűrűzésének központi szerepe mellett hangsúlyozni kell a nagy egyházszakadás idején a középkori egyetemi élet „szívében”, Párizsban bekövetkezett változások hatását is. Azok a politikai és adminisztratív kényszerek, amelyek a VII. Kelemen támogatását

³⁰ Václav Chaloupecký: L'Université Charles à Prague de 1348 à 1409. Prague, 1948.; Peter Moraw: Die Universität Prag im Mittelalter. Grundzüge ihrer Geschichte im europäischen Zusammenhang. In: Die Universität zu Prag, München, 1986. 9–134.; František Šmahel: Scholae, collegia et bursae Universitatis Pragensis. Ein Beitrag zum Wortschatz der Mittelalterlichen Universitäten. In: Olga Weiers (ed.): Vocabulaire des collèges universitaires (XIIIe–XVIe siècles). Turnhout, 1994. 115–130.; A History of Charles University. Volume I. 1348–1802. Ed. Karel Beránek, Ivana Cornejová, Michal Svatoš, Petr Svobodný. Prague, Karolinum, 2001.

³¹ Casimír Morawski: Histoire de l'Université de Cracovie. Paris–Cracovie, 1900–1903.; Adam Vetulani: Les origines de l'Université de Cracovie. Acta Poloniae Historica, 13. (1966) 14–40.

³² Franz Gall: Alma Mater Rudolphina 1365–1965. Die Wiener Universität und ihre Studenten. Wien, 1965.; Paul Uiblein: Zu den Beziehungen der Wiener Universität zu anderen Universitäten im Mittelalter. In: Iscwijn – Paquet: The Universities in the Late Middle Ages. 168–189.

³³ Csizmadia Andor: Jubileumi tanulmányok – A pécsi egyetem történetéből. Pécs, 1967.; Klaniczay Tibor: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. In: Uő: Hagyományok ébresztése. Bp., 1976. 136–165.; Uő: Egyetem és politika a magyar középkorban. In: Uő: Pallas magyar ivadéka. Bp., 1985. 67–76.

³⁴ Seibt: Von Prag bis Rostock, i. m.; Szögi László – Varga Júlia (szerk.): Universitas Budensis 1393–1995. Bp., 1997.

³⁵ Idézi Seibt: Von Prag bis Rostock, i. m. 412.

³⁶ Uo. 412–415.; Howard Kaminsky: The University of Prague in the Hussite Revolution: The Role of the Masters. In: James W. Baldwin – R. A. Goldthwaite (eds.): Universities in Politics. Case Studies from the Late Middle Ages and Early Modern Period. Baltimore, 1972. 79–105.

elutasító több száz magister és baccalaureus távozásához vezettek, hasonló méretű migrációhullámokat váltottak ki, és hasonló módon engedték érvényesülni a nemzeti mozgatórugókat, mint a prágai viták. Egy példa: a kölni studium megalapításában 1389-ben 3 prágai, 2 bécsi, 2 montpellier-i mellett 13 (!) párizsi professzor vett részt.³⁷

Ezcknek a 14. század végi átalakulásoknak a legjelentősebb következménye az lett, hogy a középkori egyetemek egy központi eleme, az akadémiai nemzetek szerepe teljesen megváltozott az új (és a megreformált régi) egyetemeken. Mint köztudott, a *natio* az egyetemeken a 13–14. században egy nemzetközi vagy regionális csoportot jelölt.³⁸ 1331 körül Párizsban a három regionális jellegű akadémiai nemzet (a normann, a pikárd és a gall) mellett a negyedik, a *natio anglicorum* (vagy *anglicana*) foglalta magában az összes „idegent” – e tizenkét népcsoport között találjuk az angol, skót, skandináv, német és lengyel diákokat, és ide tartoznak az *Imperium Regni Hungariae*-ből jöttek is.³⁹ Bolognában a fő választóvonal azok között húzódott, akik az „Alpokon túlról” érkeztek (*universitas ultramontanorum*), illetve az onnani oldaláról (*universitas citramontanorum*), és mindkét csoport további nemzetekre oszlott. Az „ultramontán univerzitásban” 1265-ben tizen-négy náció volt: francia, spanyol, provanszál, angol, pikárd, burgund, poitou-i, touraine-i, normann, katalán, magyar, lengyel, német és gaszkon, és ezt a számot az 1432-es statútumok tizenhatra emelték.⁴⁰ Oxfordban az északiak (*boreales*) és a déliek (*australes*) közötti kezdeti megkülönböztetés, amely a 13. században számos összetűzéshez vezetett, a későbbiekben fokozatosan elvesztette a jelentőségét.⁴¹

Prága kezdetben szintén az akadémiai nemzetek univerzalisztikus felfogását képviselte. A négy *natio academica* itt sem tükrözte pontosan a nemzeti hovatartozást: a csehek közé tartoztak a morvák, magyarok és a „szlávok” (szlovákok és horvátok) is, a lengyelek között sok ott élő németet találhatunk, a bajorok elsősorban a déli és a nyugati német területekről jöveket fogták össze, míg a szászok nemcsak az északi német tartományokat, hanem egész Skandináviát és a balti régiót. Ez a struktúra még a korábbi, univerzalisztikus elvek jegyében fogant, de épp itt, Prágában figyelhetjük meg, hogy a nemzet modern fogalma fokozatosan átforgalmazza az akadémiai nemzet korábbi kategóriáját, amely ennek következtében etnikai szempontból egyre homogénebb képet mutat.⁴²

Érdeemes kiemelni, hogy Prágával szemben Krakkó, Pécs, Erfurt, Köln és Heidelberg egyetemcsein nem alakultak akadémiai nációk. Erfurtban explicit módon elutasították ezt a szervezőelvet: hangsúlyozva, hogy a fakultások intézménye sokkal fontosabb az egyetem számára, de hallgatólagosan számolva azzal is, hogy az ottani egyetem oktatói és hallgatói túlnyomó többségükben ugyanazon nációból kerülnek ki. Csak két fontos egyetem példája nem illeszkedik ebbe az általános tendenciába: a bécsi egyetem 1365-ös alapítólevelében megtalálhatjuk a hagyományos négy akadémiai nemzet megoszlását (osztrák, szász, magyar és cseh – az utóbbit 1384-től a „rajnai” náció váltotta fel); az 1409-ben alapított Lipcésben is lettek akadémiai nemzetek (meissenai, bajor, szász és lengyel). De csak látszólagos az ellentmondás: míg a *natio academica* eredeti fogalma nem volt szigorúan véve nemzeti vagy etnikus jellegű, a bécsi és a lipcsei nációk, éppúgy, mint a prágai és

³⁷ Székely György: elemezte a párizsi változások közép-európai hatását. L. A pécsi és az óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1967/1968. 155–174.; L. még: Jacques Verger: The University of Paris at the End of the Hundred Year's War. In: Baldwin – Goldthwaite: Universities in Politics, i. m. 47–77.

³⁸ Pearl Kibre: The Nations in the Mediaeval Universities. Cambridge, Mass. 1948.

³⁹ Uo. 65–115.

⁴⁰ Uo. 29–64.

⁴¹ Uo. 160–166.

⁴² „De nationibus universitatem constituentibus”, Chaloupecký: L'Université Charles à Prague. i. m. 165.; György Székely: Fakultät, Kollegium, Akademische Nation – Zusammenhänge in der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des 14. und 15. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis, Sectio Historica, 13. (1972) 48–49.

⁴³ Uo.

párizsi akadémiai nemzetek, egyre nemzetibbek lettek mind etnikai, mind nyelvi szempontból.⁴³

3. Ez volt az a kontextus, amelyben a nemzeti patrónus szentek problémája új jelentőségre emelkedett. A késő középkori egyetem olyan terület volt, ahol a nemzeti identitásnak növekvő jelentősége lett, ahol az önazonosság testületi jegyeihez klerikusi-értelmiségi szakértelem párosult: mindenki másnál jobban értettek ahhoz, hogyan kell a különböző szimbólumokat, köztük a patrónus szentek tiszteletét hozzáigazítani a kialakulófélben lévő új igényekhez. Ilyen egyetemi patrónus szentekről először Párizsból hallunk, ahol a különböző nációnak patrónusai megjelentek azoknak a pecsétjein.⁴⁴ Feltehetőleg abból a célból, hogy az egyes magisterek ne tartsanak túl sok ünnepnapot, 1275-ben az *artes* fakultása elrendeli, hogy semelyik magister, bármilyen nemzetből, tartományból vagy egyházmegyéből legyen is, nem ünnepelheti több szent ünnepét saját nációjából, mint egyét, amelyhez még két további ünnep járul, mely az összes klerikus számára közös: Szent Miklósé és Szent Kataliné. A párizsi francia és angol diákok körében már a 13. század elején hallani Becket Tamás kultuszáról,⁴⁵ de a *natio gallicana* patrónusa a 13. század folyamán Szent Vilmos, egy korábbi párizsi diák, később Bourges érseke (†1209) lett.⁴⁶ A pikárd nemzet pecsétjén a közös egyetemi patrónusok, Szent Miklós és Szent Katalin mellett Szent Pátus (Tournai

apostola) és Szent Eligius (Noyon püspöke) szerepel, mellettük különleges tiszteletet kapott még Szent Firminus (Amiens patrónusa); a normann náción Szent Romanus (Rouen érseke) ünnepnapját jelölte meg a *dies non legibilisek* sorában.⁴⁷ E szentek egyike sem tekinthető tipikus „nemzeti patrónus szentnek”.

Az angol és a német diákok többségét magában foglaló *natio anglicana* patrónusainak azonban már korán nemzeti jelentősége lett. Legfontosabb védőszentjükké Szent Edmundot választották, akit az angol csapatok már a kereszties hadjáratok idején nemzeti védőszentként tiszteltek.⁴⁸ 1433-ban, amikor – a százéves háború vége felé – a náción neve hivatalosan „angol”-ról „német”-té változik, Szent Edmund mellé felveszik Nagy Károlyt mint második szent patrónust (s e választás a német kultusz mellett jól illeszkedett Nagy Károly fellendülőfélben lévő francia kultuszához is).⁴⁹

A prágai egyetem általános védőszentje Szent Vencel volt, akinek két angyaltól körülvett alakja ott látható az egyetem első pecsétjén, neki nyújtja át IV. Károly császár az egyetem alapító okiratát; egyben ő volt a cseh akadémiai nemzet (*magistorum et scolarium bohemicæ nationis*) patrónusa is.⁵⁰ A nemzeti patrónus szentek kultusza mellett megemlíthető, hogy az egyes fakultásoknak itt is megvolt a maguk patrónus szentje, így például az orvosi fakultásnak Szent Kozma és Damján, a filozófia és az *artes* patrónusa pedig Szent Katalin

⁴⁴ A kérdéskör első feldolgozása: C. E. Du Boulay: De patronis IV nationum universitatis. Paris, 1662.; az angol nemzet címerét l. Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. I. Liber procuratorum nationis Anglicanæ (Alemannæ) Eds. H. Denifle – Ac. Châtelain, Paris, 1894. V. 3. tábla; vö. Kibre: The Nations in the Mediaeval Universities, i. m. 87–88.; e címerek problémájából indult ki Carla Frova: Nazioni e culto dei santi nelle università medioevali. In: Giovanna Pettio Balbi (ed.): Comunità forestiere e „nationes” nell’Europa dei secoli XIII–XVI. Liguori Editore, 2000. 11–22.

⁴⁵ Beryl Smalley: The Becket Conflict and the Schools. Oxford, 1973. 192–193.

⁴⁶ Kibre: The Nations in the Mediaeval Universities, i. m. 87.

⁴⁷ Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. vol. II. 288., vol. IV. 30–31., 85–86., 163., 212.; Frova: Nazioni e culto dei santi, i. m. 15.

⁴⁸ G. C. Boyce: The English-German Nation in the University of Paris during the Middle Ages. Bruges, 1927. 33., 149–155.; Robert Folz: Naissance et manifestation d’un culte royal: Saint Edmond, roi d’Est Anglie. In: Festschrift H. Löwe. Köln/Wien, 1978.; C. Grant Loomis: The Growth of the St. Edmund Legend. Harvard Studies... in Philology and Literature, 14. (1932) 83–113.

⁴⁹ Boyce: The English-German Nation, i. m. 156.; Paul Pedrizet: Le calendrier de la nation d’Allemagne dans l’ancienne université de Paris. Paris, 1937.; Nagy Károly mint német nemzeti patrónus szent: Robert Folz: Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l’Empire germanique médiéval. Paris, 1950.; francia kultusza: R. Morissey: L’empereur à la barbe fleurie. Charlemagne dans la mythologie et l’histoire de France. Paris, 1997. 137–143.

⁵⁰ Václav Vojtíšek: O starých pečetích university Karlovy. Sborník Historický, 3. (1955) 89–110. Renata Mikolajczykknak köszönöm ezt a hivatkozást.

volt (aki ebben a minőségében rákerült Husz János peccsétjeire is).⁵¹

Még részletesebb adatokkal rendelkezünk a bécsi egyetem patrónus szentjeinek a tiszteletéről.⁵² Az osztrákoké volt itt az első akadémiai nemzet, amely megalkotta státútumait 1399-ben, az ő patrónus szentjük Szent Kálmán volt (ünnepe: október 13).⁵³ A 16. században felváltotta őt az új dinasztikus patrónus szent, Szent Lipót (november 15).⁵⁴ A szász akadémiai nemzet szeptember 22-én, Szent Móric napján tartotta „patrónus-ünnepét”, a cseh 1384-ben felváltó „rajnai” náció pedig Szent Orsolya és a 11 000 szűz ünnepét választotta magának (október 22).⁵⁵ A bécsi *natio hungarica* Szent László patronátusa alá került, és 1414-ben engedélyt kaptak az egyetemtől, hogy szabályzatot készítsenek ünnepének június 27-i megtartásáról, melyhez a náció minden tagja egy Groschen adománnyal volt köteles hozzájárulni.⁵⁶ A magyar akadémiai nemzet anyakönyvének első kötete nem maradt fenn, de megvan az 1453-ban készült második kötet. Ebben megtalálható Szent László és a kun vitéz emblemikus jelentőségű harcjelentő (f 5r), és belekerül Szent István és Imre páros portréja is, melyet a lengyel és cseh címer díszít (15v).⁵⁷ A magyar akadémiai nemzet anyakönyvének bejegyzései alapján pontosabb

képet alkothatunk arról, hogyan ünnepelték meg a szent patrónus ünnepét: minden évben egy diák ünnepi beszédet készített a patrónus tiszteletére (melyet a források váltakozva *sermo*, *oratio*, *concio ad clerum* vagy *panegyricus* terminusokkal illettek), a náció prokurátora volt a felelős, hogy az erre a feladatra alkalmas jelöltet kiválassza, s a választásban az is szempont lehetett, hogy az illető elég vagyonos volt-e ahhoz, hogy az ünnepség, mindenekelőtt az ahhoz kapcsolódó lakoma (*collatio*) költségeinek egy részét állni tudja.⁵⁸

A nemzeti szentek kultuszának ezt a formáját egyébként megtalálhatjuk a párizsi egyetemen is, ahol sok dokumentum maradt fenn a patrónus szent évente ismétlődő ünnepének költségeiről,⁵⁹ továbbá az itáliai egyetemeken, ahol Bolognában több évtizedes viták után 1432-ben és 1459-ben a státútumok radikálisan korlátozták a nemzeti patrónus szentek összegytemi érvényességű ünnepnapjait.⁶⁰ Padovában fennmaradt a Szent Katalinnak és Aquinói Szent Tamásnak szentelt, egyetemi diákok által írt évenkénti szentbeszéd – 15. századig visszanyúló, de csak a kora újkorban teljesen megőrzött – listája.⁶¹

A regionális áttekintés teljessé tételéhez szólni kell itt még a krakkói egyetemről is, mely nem vezetett be ugyan az akadémiai nemzetek szervezeti

⁵¹ *Milan Med*: Podoby znaku lékarské fakulty univerzity Karlovy. Acta Universitatis Carolinae, 16. (1976) 7–39.; *Vojtěšek*: O starých pečetech, i. m.

⁵² *Székely*: Fakultät, i. m. 62–63.; *Astrid Steindl*: Die Akademischen Nationen an der Universität Wien. In: Kurt Mühlberger – Thomas Maisel (eds.): Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte 16. bis 19. Jahrhundert. Wien, 1993. 15–39. E hivatkozásért Ingrid Matschineggnek tartozom köszönettel.

⁵³ Egy Albrecht Dürer által 1513-ban készített fametszet erről a szent patrónusról reprodukálva: Die Universität Wien, ihre Geschichte... Düsseldorf, 1929. 5.; vö. *Kibre*: The Nations in the Mediaeval Universities, i. m. 175–176.

⁵⁴ *Steindl*: Die Akademischen Nationen, i. m. 24.; *Floridus Röhrig*: Leopold III. der Heilige. Markgraf von Österreich. Wien, 1984.; *Elisabeth Kovács*: Der heilige Leopold – Rex perpetuus Austriae? In: Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg, NH 13. Wien, 1986.

⁵⁵ Gall: Alma Mater Rudolphina, i. m. 85.; *Steindl*: Die Akademischen Nationen, i. m. 24.

⁵⁶ *Kibre*: The Nations in the Mediaeval Universities, i. m. 176.

⁵⁷ *Schrauf Károly*: A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Bp., 1902.; a miniatúrák reprodukcióját itt is megtalálhatjuk, újabban I. Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az OSZK-ban. Bp., 1985. No. 143.

⁵⁸ *Steindl*: Die Akademischen Nationen, i. m. 25., melyben a még meg nem jelent disszertációjára támaszkodik: *Astrid Harhammer (Steindl)*: Die Ungarische Nation an der Wiener Universität. 1453–1711. Diss. Phil. Wien, 1980. 96–105.

⁵⁹ *Boyce*: The English-German Nation, i. m. 149–162.; Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. IV. Liber procuratorum nationis Picardiae. Eds. C. Samaran – Ae. A. van Moé. Parisii, 1938. 30–31., 85–86., 163., 210., 265., 323., 373., 386., 448. Hasonló bejegyzések: Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis. VI. Liber receptorum nationis Anglicanae (Alemannae). Eds. A. L. Gabriel – G. C. Boyce. Parisii, 1964.; vö. *Frova*: Nazioni e culto dei santi, i. m. 16–18.

⁶⁰ *Kibre*: The Nations in the Mediaeval Universities, i. m. 61.; *Frova*: Nazioni e culto dei santi, i. m. 18–22.

⁶¹ *Silvio Berardinello*: Le orazioni per i santi protettori dell'Università di Padova. Quaderni per la storia dell'Università di Padova, 19. (1986) 17–85.

formáját, de ahonnan mégsem hiányzott a különböző nációk önreprezentációja s így a szent patrónusok kultusza sem. Ami az előbbi aspektust illeti, hivatkozni lehet egyik rektorára, Franciscus de Brzegre, aki 1407-ben kiemelte, hogy egyetemén *pluralitas nationum* található.⁶² A védőszentek tiszteletét mutatja itt is az egyetem legrégebbi pecsétje (1428), amelyen Lengyelország legfontosabb szent patrónusát, Szent Szaniszlót láthatjuk.⁶³ A késő középkori *Liber promotionum*ban felsorolt kötelező ünnepek között található megemlékezés *in die sancti Stanislai Episcopi et martyris*, de nem marad ki a *die Ladislai Regis hungarie* sem.⁶⁴ Szent László itt is nemzeti patrónus szentnek tekinthető, kultuszát magyarázza, hogy a magyar diákok a második legnagyobb nemzeti csoportot jelentették itt, akik 1433 és 1510 között a krakkói egyetemi populáció 16,66%-át tették ki.⁶⁵

4. A nemzeti patrónus szentek egyetemi kultuszának történetéhez további értékes forrást kínál az egyetemi magisterek írói munkássága: a hagiográfiai művek (legendák, himnuszok), valamint a prédikációk – a középkor végére ez utóbbiak lettek a leghatékonyabb előmozdítói a szentek kultuszának. Az „egyetemi sermók” a bőséges

késő középkori prédikációirodalom fontos részét képezték, s noha többségük az egyetemek nyilvános eseményeihez kötődött, megtalálhatjuk gyűjteményekben a *de tempore et de sanctis* hagyományos ciklusait is.⁶⁶

A prágai domonkosok számos legenda és sermo megalkotásával járultak hozzá a Szent Vencel-kultusz előmozdításához.⁶⁷ A 14. században egyik legbefolyásosabb prédikátoruk és egyetemi magisterük, Heinrich von Bitterfeld egy új Szent Hedvig-legendát készített (mely sajnos nem maradt fenn).⁶⁸ Krakkóban a Jagelló Könyvtár a 15. század első feléből nem kevesebb mint 210 olyan prédikáció szövegét őrzi, amelyet az egyetemen mondtak el, és ez nyilván csak töredéke mindannak, amit ott készítettek.⁶⁹ Az egyik legtermékenyebb prédikációszerző Stanisław de Skalbmierz volt (†1431), Anjou Hedvig királynő gyónatója és halála után a személyéhez kapcsolódó szentkultusz lelkes előmozdítója. 1400-ban ő lett az újjraalapított krakkói egyetem első rektora, részt vett a konstanzi zsinaton is. Az általa készített sermók rendkívül nagy száma (523) azzal is magyarázható, hogy egyetemi kötelezettségei mellett rendszeresen prédikált a krakkói katedrálisban. Egyebek között 1393–1394-ben összeállí-

⁶² Aleksander Gieysztor: Origines sociale et nationale du corps universitaire de Cracovie aux XIVe et XVe siècles. In: Isewijn – Paquet: The Universities in the Late Middle Ages. 475–483., idézet: 478.

⁶³ Jerzy Wyrozumski: Najstarszy herb Uniwersytetu Krakowskiego. In: *Uő: Z najstarszych dziejów Uniwersytetu Krakowskiego*. Szkicze. Kraków, 1996. 71–79. Petneki Áronnak köszönhetem a hivatkozást. Szent Szaniszló kultuszához l. *Graus: Nationenbildung*, i. m. 68.; Aleksandra Witkowska: *Miracula malopolskie z XIII i XIV wieku: Studium zrodloznawcze*. Roczniki Humanistyczne, 2. (1971) 29–161.; *Uő: The thirteenth-century Miracula of St. Stanislas, Bishop of Krakow*. In: Gábor Klaniczay (ed.): *Procès de canonisation au Moyen Âge. Aspects juridiques et religieux*. Roma-Budapest, 2004. (megjelenés előtt)

⁶⁴ J. Muczkowski (ed.): *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica Cracoviae*, 1849. XXII.; újabban l. Antoni Gąsiorowski (ed.): *Liber promotionum facultatis artium in universitate cracoviensi saeculi decimi quinti*. Krakow, 2000.

⁶⁵ Gieysztor: Origines sociale et nationale, i. m. 479.; Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a középkorban. Bukarest, 1979.

⁶⁶ A hőséges szakirodalomból l.: Hervé Martin: *Le métier de prédicateur en France septentrionale à la fin du Moyen Âge, 1350–1520*. Paris, 1988.; Nicole Bériou: *L'avènement des maîtres de la Parole. La prédication à Paris au XIIIe siècle*. Paris, 1998.; Jacqueline Hamesse (ed.): *Medieval Sermons and Society: Cloister, City, University*. Louvain-la-Neuve, 1998.; Beverly Mayne Kienzle (ed.): *The Sermon, Typologie des sources du Moyen Âge occidental*. Turnhout, 2000. 81–83.; *Mados Edit: Középkori prédikáció-irodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Debrecen, 2002.

⁶⁷ *Giulia Barone: Les épitomés dominicains de la vie de saint Wenceslas (Bibliotheca Hagiographica Latina 8839 et 8840)*. In: *Faire croire. Modalités de la diffusion et de la réception des messages religieux du XIIe au XVe siècle*. Roma, 1981. 167–187.

⁶⁸ Pavel Spunar: *The Literary Legacy of Prague Dominicans and the University of Prague*. In: Sophie Wlodek (ed.): *Société et église. Textes et discussions dans les universités d'Europe centrale pendant le Moyen Âge tardif. Actes du Colloque... de Cracovie 14–16. juin 1993*. Turnhout, 1993. 96.

⁶⁹ *Maria Kowalczyk: Krakowskie mowy uniwersyteckie z pierwszej połowy XV wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970. 144.

tott egy *Sermones de tempore et de sanctis* ciklust is, s ebből nem hiányoztak a Lengyel Királyság fontosabb szentjei.⁷⁰

Habár a pécsi egyetem volt a legrövidebb életű az itt tárgyalt közép-európai egyetemek közül, és nem hagyott túl sok irodalmi emléket maga után, paradox módon ehhez az egyetemhez kötődik – legalábbis nevében – a legterjedelmesebb olyan közép-európai prédikációgyűjtemény, amely a „nemzeti szentek” egyetemi kultuszáról tanúskodik. A 15. század eleji müncheni kódexben olvasható gyűjtemény – melyet *Sermones compilati in studio generali quinqueecclesiensi in regno hungariae* („pécsi egyetemi beszédek”)⁷¹ néven tart nyilván a magyar kutatás – magyar nemzeti patrónus szentekről szóló sermóival szeretném szemléltetni a domonkos egyetemi magisterek szellemiségét. Erre a gyűjtemény alkalmasnak mondható, bár a keletkezését illetően teljes a kutatók konszenzusa, hogy e sermók semmiképp nem a pécsi egyetemen készültek, hanem jóval annak megalapítása előtt, legkésőbb a 14. század elején.⁷² Az a 15. század eleji attribúció, mely e gyűjteményt úgy tünteti fel, mint amely a pécsi *studium generale* intézményében készült, arról tanúskodik, hogy a másoló e prédikációvázlatokat egyetemi beszédeknek tekintette. A „nemzeti szentekhez”

kötődő prédikációk csoportja e gyűjteményben a következő: öt sermo *De sancto rege Stephano*⁷³, egy Szent Imre hercegről (melyet a másoló téves attribúcióval látott el: *De Sancto Hainrico imperatore*),⁷⁴ kettő *De Sancto Ladislao rege Ungarie*⁷⁵ és négy prédikáció *De Sancta Elisabeth*.⁷⁶

Vizkelety András és Madas Edit kutatásainak köszönhetően ez a *corpus*, mely a magyar domonkos prédikációirodalom nemzeti szentekről készített prédikációit tartalmazza, tovább bővíthető más kódexekben őrzött domonkos és ferences sermókkal. Egy domonkos provenienciájú kódex, amelyet ma Heiligenkreuz kolostorában őriznek (Cod. 292), s amelyet 1300 körül állítottak össze, egy Szent István-, két Szent Imre- és négy Szent László-prédikációt tartalmaz – ezek közül kettő megegyezik a „pécsi egyetemi beszédek” gyűjteményében olvashatókkal. Ez arról tanúskodik, hogy e heiligenkreuzi sermók a magyar nemzeti patrónus szentekről szóló domonkos prédikációknak ugyanabba a szélesebb csoportjába tartoztak.⁷⁷

Volt Szent István-, Imre-, László- és Erzsébet-sermo abban a Bécsben őrzött domonkos kódexben (Cod. Lat. 1364) is, amelyben a prédikációgyűjtemény nagyobb részét Johann-Baptist Schneyer és Thomas Kaeppli a 13. és 14. század fordulóján élt Aldobrandinus de Cavalcantibusnak tulajdonította.⁷⁸

⁷⁰ *Bazena Chmielowska*: Stanislas de Skarbimierz – Le premier recteur de l'Université de Cracovie après le renouveau de celle-ci. *Mediaevalia Philosophica Polonorum*, 24. (1979) 100–104.; *Jerzy Wyrozumski*: L'idée de la tolérance à l'Université de Cracovie. In: *Wlodek, Société et église*, i. m. 136–137.

⁷¹ *Sermones compilati in studio generali quinqueecclesiensi in regno Hungariae*. Eds. Eduardus Petrovich – Paulus Ladislaus Timkovics. Bp., 1993.

⁷² *Petrovich Fede*: A pécsi egyetemi beszédeggyűjtemény (a müncheni kódex). In: *Csizmadia: Jubileumi tanulmányok*, i. m. 163–223.; *Paulus Ladislaus Timkovics*: De codice. In: *Sermones*, i. m. 14–19.; *Madas Edit*: Az úgynevezett Pécsi egyetemi beszédek. In: *Uő*: Középkori prédikáció-irodalmunk, i. m. 132–196.

⁷³ *Sermones*, i. m. 214–224.

⁷⁴ *Sermones*, i. m. 284–285.

⁷⁵ *Sermones*, i. m. 169–174.

⁷⁶ *Sermones*, i. m. 290–297.

⁷⁷ *Johannes Baptist Schneyer*: Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters: für die Zeit von 1150–1350. Aschendorff, Münster, 1978. VIII. 342–351.; *Vizkelety András*: Példaképköltés és argumentáció a középkori Szent István prédikációkban. In: *Glatz Ferenc–Kardos József* (szerk.): *Szent István és kora*. Bp., 1988. 180–184., a Szent István sermo (f. 55r–v) kiadása itt 184.; a két Szent Imre-prédikáció (ff. 14v–15) és a négy Szent László-sermo (ff. 16–23v) kiadását l. *Madas Edit* doktori disszertációjában: „*Coepit verbum Dei disseminari in Ungaria*”. *Prédikációirodalom a középkori Magyarországon*. Bp., 2000. 85–124.; az első Szent László-sermo (f. 16) megjelent az ugyancsak általa írt tanulmányban: „*Species Priami digna est imperio*”. *Les enseignements d'un sermon du XIIe siècle*, *Acta Antiqua*, 40. (2000) 311–319.; vö. *Uő*: Szent László a középkori magyarországi prédikációirodalomban. In: *Jankovits László–Kecskeméti Gábor* (szerk.): *Neolatin irodalom Magyarországon és Európában*. Pécs, 1996. 63–79.

⁷⁸ *Schneyer*, *Repertorium*, i. m. I. 150–222.; *Thomas Kaeppli*: *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*. Romae, 1970. I. 31–38.; *Vizkelety András*: Ismeretlen forrás árpádházi szentjeink hagiográfiájához. In: *Szelestei N. László* (szerk.): *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Bp., 1989. 345–358, mely tartalmazza az egyik Szent István-sermo kiadását: 355–358.

Vizkelety András szerint azonban a magyar nemzeti szentekről szóló prédikációk, amelyek bőségesen merítettek a magyar krónikákból és legendákból, valószínűleg egy magyar szerző művei lehetnek, amelyet utólag illesztettek be a gyűjteménybe. Ő figyelt fel a bécsi kódex egy másik magyar összefüggésére is: arra, hogy az itt szereplő prédikációk közül több egyezik a Leuveni kódexben olvashatókkal, és ezek közül az egyik épp olyan, amelyet az utóbbinak középkori magyar használói magyar nyelvű gloszákkal láttak el, egy másik pedig Szent Erzsébetről szól.⁷⁹ Ami a bécsi kódexben olvasható prédikációknak a megcélzott hallgatóságát illeti, egyikükben olyan utalást találunk, hogy „in collegio” (f.256 r), a nagypénteki prédikáció pedig arra biztat, hogy a hallgatóság „propter eruditionem” álljon a keresztfa alá (f. 292v). Mindez arra látszik utalni, hogy ezt a kódexet is az egyetemi prédikációgyűjtemények közé kell sorolni, amelyben a magyar nemzeti patrónus szentekről szóló sermók talán épp a magyar akadémiai nemzet fentebb említett patrónusünnepeinek a szükségleteit elégítették ki. A kódex egyetemi használatát igazolják egyébként a proveniencia adatai is: Johannes Aygel de Chroncuburga (Korncuburg egy Bécs melletti helység), „arcium et medicine doctor”, 1412-ben a bécsi egyetem rektora adományozta 1425-ben ezt a kódexet a Collegium Ducalénak (egy olyan kollégiumnak, amelyet III. Albrecht herceg alapított nem messze a Domonkos-rend bécsi rendházától).⁸⁰

Létezik még egy késő középkori, Szent Lászlóról szóló – Madas Edit által felfedezett – prédikáció, amely nagy bizonyossággal összefüggésbe hozható az egyetemi patrónusi ünnepekkel.⁸¹ Ez a sermo egy olyan kódexben maradt fenn, amely a 15. században az ingolstadti ferences rendház birtokában volt. Az *Accendit lucernam et evertit domum* (Lukács 15, 8) témájából indul ki, hallgatóságához intézett ünnepélyes megszólítá-

sa: „reverendi patres et domini doctores”, akiket „a doktrínák fénye napsugárként ragyog be”.⁸² A tanárok mellett a „szorgalmas diákokhoz” is fordul, és mindkét felet arra biztatja, hogy „döfje át szívüket a szeretet édes nyilá, amikor odaadóan összegyűlnek Szent László hitvalló ünnepére”.⁸³ Madas Edit emellett érvel, hogy ez egy olyan „col-laciuncula” lehetett, amelyet az 1472-ben alapított ingolstadti egyetem jogi fakultása számára írtak.⁸⁴ Én mégsem zárnám ki a lehetőséget, hogy eredetileg ez a sermo a legnagyobb létszámú külföldi magyar egyetemista csoport számára készülhetett, mely Szent Lászlót tisztelte patrónusaként, vagyis a bécsi magyar akadémiai nemzet környezetében.

Befejezésül vegyük röviden szemügyre, milyen színben tüntették fel a nemzeti patrónus szenteket a közép-európai egyetemeken tanító vagy tanuló magyar domonkosok.

Legelőször is megállapítható, hogy nemzeti szimbólumnak tekintik őket, ami jelzi, hogy milyen fontos szerepet tölthettek be a kolduló rendek a patriotizmus és a nemzeti identitás hosszú távú alakításában. A „pécsi egyetemi beszédek” gyűjteményében Szent Erzsébetet a róla szóló második szentbeszédben (No. 140) a következőképp szólítják meg: „Tu gloria Ierusalem, id est patrie celestis, tu leticia Israel, id est ecclesie militantis, tu honorificencia populi nostri, scilicet gentis Hungarice...”⁸⁵ A Szent Istvánról szóló prédikációk is szüntelen hangsúlyozzák azt a szoros kapcsolatot, amely őt a magyar néphez (*populus Hungaricus*) fűzte, a második neki szentelt sermo (No. 102) dicséri törvényhozó tevékenységét mint az „e nép első királyának” legfontosabb alkotását.⁸⁶

Egy második, még tipikusabban a domonkosokhoz és az egyetemekhez köthető jellegzetessége e prédikációknak a rációra történő sűrű hivatkozás. A Szent Istvánról szóló imént említett prédikációban, miután tudós okfejtést hallunk az

⁷⁹ Uo. 346–349.

⁸⁰ Uo. 346, 352–353.

⁸¹ Madas: „Coepit verbum Dei disseminari”, i. m. 213–215, 265–269.

⁸² „qui doctrinarum iurare ut solis radio estis illuminati”, uo. 265.

⁸³ „Magistri prefulgidi, ceteri viri studentes industrie, quomodo vos socialis dileccionis sagitta amena perforavit, et sancti confessoris Ladislai solempnis devote congregavit”, uo. 266.

⁸⁴ Uo. 214–215.

⁸⁵ Sermones, i. m. 292. (a kiemelés tőlem).

⁸⁶ Sermones, i. m. 216–218.; e prédikáció részletes elemzését l. Vizkelety: Példaképköltés és argumentáció, i. m. 181–182.

istenti (Ó- és Újtestamentum-beli), a természeti és az emberi törvényekről, a jog „racionalitását” szenvedélyes felkiáltások emelik ki: „sciant ergo gentes, quoniam homines sunt, id est discreti et intelligibiles propter lumen rationis, ideo debent racionabiliter Deo servire... Malum hominis est esse contra racionem.”⁸⁷ A heiligenkreuzi kódexben olvasható, Szent Lászlónak dedikált sermo még tovább megy: az oroszánt (vagyis a „jó uralkodót”) jellemző tíz distinkció között a legutolsó (vagyis a legfontosabb) kötelező erény a tudomány megszerzése. A Karoling királytűkrök szellemisége közvetlenül is megjelenik – mindezt egy Hrabanus Maurustól vett idézet foglalja össze: „Tunc bene regitur respublica quando philosophi regnant et reges philosophantur.”⁸⁸

A filozófia és a ráció érdemeinek általános dicséretén túl felismerhető a prédikációkban a késő középkori domonkosok gazdaságról és politikáról kidolgozott teóriáinak a lenyomata is. Ami az előbbi illeti, a koldulórendi magisterek hamar hátat fordítottak a gazdagságot és a jólétet szigorúan bíráló „eredeti” koldulórendi szellemiségnek, és olyan gyakorlatias kazuisztikát fejlesztettek ki, amely mind a városi társadalomnak, mind a késő középkori udvari miliőnek praktikus etikai tanácsok sorával szolgált.⁸⁹ Az első Szent István-prédikáció (No. 101), mely az *Aurum opus decoris tui* (Ezékél 28) témájával indul, a gazdagság megfelelőnek ítélt felhasználási módjait tárgyalja. Különbséget tesz „materiális” és „spirituális” *aurum* között, és alapbölcsességként leszögezi: „Auro materiali boni utuntur ad bonum, mali ad malum”⁹⁰. Mindehhez hozzáteszi,

hogy Szent István mindebben – mint azt az Imre herceghez intézett *Intelme*k is kiemelték⁹¹ – bibliai elődeinek példáját követte: „ad instar Salomonis struit templa, ditat donis, ornat gemmis et coronis cruce et altaria, ad similitudinem David regis, qui paravit impensas domus Domini auri talenta centum milia.”⁹² Egy összetettebb okfejtés jegyében a Dávidhoz való hasonlóság lesz a központi témája a bécsi kódexben olvasható prédikációnak („David in sua misericordia consecutus est sedem regni in secula”).⁹³

A politikai teóriák széles területét szinte valamennyi prédikáció érinti. Két ilyen példával zárom vizsgálódásomat. A béke kérdéskörét tárgyalja a „pécsi egyetemi beszédek” között olvasható első Szent László-sermo (No. 79), melyben a királyt dicséri azért, hogy katonai győzelmével biztosítani tudta a békét („pacem bello acquisivit per victoriam”).⁹⁴ Az okfejtés ezután sorra veszi a béke sokféle formáját („pax Dei, mundi, diaboli et celi”, „In terra pax hominibus”, „pax corporis, anime, domus”), hogy végül elérkezzen a „pax civitatis” követelményeihez, amit az „ordinata concordia civium” meghatározásával jellemez.⁹⁵ Az uralkodó feladatát a második Szent István-prédikáció Arisztotelész *Etikájából* vett idézettel jellemzi: „Debet habere bonitatem, ut intendat civis facere bonos, secundum Aristotelem.”⁹⁶

A legérdekesebb politikai teóriával kapcsolatos gondolatmenet az ötödik Szent István prédikációban olvasható (No. 105), melynek témája: *Lucerna corporis tui est oculus tuus* (Lukács 11,34). Ismét Arisztotelész *Etikájából* kiindulva ez a szentbeszéd elmagyarázza, miként próbálta Szent István „sanc-

⁸⁷ Sermones, i. m. 218.

⁸⁸ Hrabanus Maurus: *Commentaria in librum Sapientiae*, II, I Migne, PL 109, col. 695.; *Madas*: „Species Priami digna est imperio”, i. m. 318.; vö. Wilhelm Berges: *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*. Leipzig, 1938. Stuttgart, 1952.; H. H. Anton: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*. Bonn, 1968.

⁸⁹ Lester K. Little: *Religious Poverty and Market Economy in Medieval Europe*. London, 1978.; Jacques Le Goff: *Your Money or Your Life: Economy and Religion in the Middle Ages*. New York, 1988.

⁹⁰ Sermones, i. m. 214.

⁹¹ Josephus Balogh (ed.): *Libellus de institutione morum*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery*. Bp., 1937–1938. II. 614–621.; Szűcs Jenő: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: Glatz – Kardos: Szent István, i. m. 32–53.

⁹² Sermones, i. m. 215.

⁹³ *Vizkelety*: Ismeretlen forrás, 355.

⁹⁴ Sermones, i. m. 171.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Sermones, i. m. 218.; Arisztotelész politikai gondolkodásának középkori recepciójáról l. Molnár Péter: *Politikai filozófia a középkorban az arisztotelészi Politika újrafelfedezése előtt*. Kandidátusi disszertáció. 1998.

tus noster rex et princeps magnificus” szolgálni királysága embercinek („hominibus sui regni”) jólétét, akiknek doktora és apostola volt („quorum fuit doctor et apostolus”): épp azzal, hogy a kereszténységre térítette őket. A prédikáció témájában szereplő metafora – a *lucerna corporis* – jó lehetőséget kínál arra, hogy a szerző bekapcsolja gondolatmenetébe a középkori politikai gondolkodás szimbólumrendszerét:⁹⁷ „Corpus est multitudo hominum sub limite unius regni contentorum, quorum lucerna, id est illuminator, fuit oculus, id est Sanctus Stephanus... id est illuminator corporis nostri, id est omnium hominum de regno nostro... fuit enim doctor et apostolus credulitatis nostre.”

A gondolatmenet a Szent István-himnuszról vett patriotikus felkiáltással végződik: „Idolorum spre-ta cura, letare Pannonia.”⁹⁸

A domonkos egyetemi prédikációirodalom a késő középkori nemzeti patrónus szentek kultuszának érdekes fejezetét jelenti, az egyik legfontosabb lépcsőfokot a patriotizmus és a nemzeti gondolkör késő középkori kikristályosodásában. Ezt a témát azután továbbfejleszti majd prédikációiban egy évszázaddal később a ferences obszervancia két kiemelkedő alakja, Temesvári Pelbárt (†1504) és Laskai Osvát (1440/50–1511),⁹⁹ ez lesz a nemzeti patrónus szentek koldulórendi kultuszának következő fejezete.

⁹⁷ Tilman Struve: Die Entwicklung der organologischen Staatsauffassung im Mittelalter. Stuttgart, 1978.

⁹⁸ Sermones, i. m. 218.

⁹⁹ Pásztor Lajos: Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát az egyházi és világi pályáról. Regnum, I. (1937) 141–154.; Szűcs Jenő: Die oppositionelle Strömung der Franciskaner im Hintergrund des Bauernkrieges und der Reformation in Ungarn. Etudes historiques hongroises 1985. Bp., 1985. 483–513.

Lovagi játékok a középkori városokban

A 14. századi „Chronique parisienne anonyme”¹ az 1330-as év eseményei között színes beszámolót közöl a polgárok által szervezett ünnepségről. Párizs vezető polgárai, név szerint Jean Gencien, Jean Barbeite, a „néhai sirc Estienne Barbeite fia”, Adam Loncel, a kereskedők prévót-ja, Jehan Billouart és Martin des Essarts „maîtres des comptes”, a város polgárainak képviselőjében engedélyt kértek a királytól egy ünnepélyes vetélkedő megrendezésére.

A király (VI. Fülöp, 1328–1350) tekintettel „a város és polgárainak kiválóságára és nemességére”, hozzájárulását adta. A polgárok „a valahai Priamus király, aki alatt Tróját lerombolták és XXXV fia” megszemélyesítésére megválasztották René Le Flamenc párizsi polgárt Priamus királynak s harmincöt ifjút fiainak, köztük Jacques des Essarts Hektort jelentette meg.² A megválasztott Priamus király ezután levelet küldött a királyság jeles városaiba (bonnes villes), amelyben „a párizsi hölgyek iránti tisztelet és szeretet jegyében” meghívta őket „saját asszonyaik szeretetéért és az egykori trójai nők iránti megbecsülésük, továbbá Pallasz Athéné tiszteletére” rendezendő nemes viadalon való részvételre, ahol Artur, Britannia királyának Kerekasztala ünnepségéhez hasonlóan vetélkedhetnek lándzsatorésben, a Miasszonyunk ünnepét követő három napon át.

Párizs mellett, a Saint-Martin des Champs és a Temple közti mező volt a viadal színhelye, ahol gazdagon díszített lelátókon helyezkedtek el a párizsi polgárok és hölgyek. A szép lovagi öltözetben megjelent Priamus király és fiai lándzsát törtek az Amiens-ből, Saint-Quentin-ből, Vermandois-ból, Reimsből, Compiègne-ből, Verdelay-ból, Meauxból, Mante-ból, Corbeuil-ből, Ponthoise-ból, Rouenből és Saint-Pourcainből érkezett polgá-

rokkal, továbbá egy valenciennes-i és egy ypres-i polgár két fiával.

Végül a párizsiak nemes küzdelemben elnyert győzelmét trombiták és különböző zeneszerszámok kíséretében több udvari méltóság jelenlétében vidáman megünnepelték. A záróképp pedig mintegy megjelenítette az előkelő nemcsi vadászatok ábrázoló miniatúrák kedvelt témáját: a néhai párizsi posztókereskedő, Jehan de Chevreux ifjú leánya érkezett a helyszínre fehér lovon, hímzett selyemövéen függő értékes crszénnyel, kezén egy sólyommadarat tartva, amelyeket jutalomként átnyújtott a győzteseknek.

Hasonló eseményről számol be az 1360–1372 között íródott Magdeburgi Krónika,³ visszautalva a városban 1282-ben lezajlott játékos vetélkedőre.

A nevezetes Hanza-város vezető polgárai (kunstabelen) pünkösdi ünnepén lovagi játékot rendeztek. A nagy műveltségű Bruno von Schönbeck kunstabel patriiciustársai kérésére udvarias levelet küldött Goslar, Braunschweig, Quedlinburg, Halberstadt és más városok kereskedőihez, amelyben meghívta őket a magdeburgi ünnepélyes, vidám vetélkedőre.

A vendégek páncélosan, címerekkel, díszes öltözetben – mindegyik város a saját színeiben és azonos színű takarókkal ékesített lovakon – érkeztek, s már a városba lépés előtt két magdeburgi kunstabellel lándzsatorésben mérték össze erejüket. A viadal színhelye Marsch szigete volt, ahol több sátrat, díszes pavilont állítottak föl a résztvevők számára. Az erre a célra kijelölt fára felfüggesztették a vendégek és vendéglátók, a vetélkedő szereplőinek pajzsait. Ez volt a „graal”. Másnap mise és étkezés után kivonultak a graalhoz. Mindenki megüthetett egy pajzsot, s akié a pajzs volt, kiállt a viadalra. Ily módon valamennyi jelentkező sorra került. Végül egy „öreg” goslari

¹ Mémoire de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île de France. Ed. A Hélio. XI. 1884. 138–140.

² A szerző még felsorol tizenhárom nevet.

³ Die Chroniken der deutschen Städte. 7. Magdeburg I. Ed. C. Hegel, 1869. 168–169.

kereskedő nyerte el a győzelem díját, a Feie nevű nagyon szép hölgyet, akit magával vitt, feleségül vett, s gazdag hozománnyal ajándékozott meg. Ezután a szőpasszony felhagyott korábbi botrányos életével, és igen erkölcsösen élt.

A két város, Párizs és Magdeburg történeti fejlődése, gazdasági élete, politikai struktúrája, népessége szempontjából teljesen eltérő ugyan, a leírások mégis jól tükrözik a két város vezető polgárságának azonos ízlését, az udvari irodalom, az antik és legendás hősök történetének ismeretét, a lovagi életforma iránti vonzalmát s az ezekben való kedvtelését.

Párizs nem rendelkezett önálló városjoggal, de a polgárok belső ügyeinek intézése, a városi magisztrátus feladatköre fokozatosan a szajnai hajósok szövetségének (marchands de l'eau) kezébe került, a királyi prévôt-nak alárendelt kereskedők előljárója (prevôt des marchands) vezetésével. A „Párizsi hanzának” is nevezett szövetség, jóllehet eredetét az antikvitásban kereste, dokumentálhatóan csak 1121-től létezett, amikor VI. Lajos francia király átengedte részére a Párizsba szállított bor vámszedési jogát. 1141-ben engedélyt kaptak a Grève téren kikötő építésére. 1170-ben és 1192-ben szállítási monopóliumot kaptak a Szajna meghatározott szakaszán. A szövetség jogait a 13. század elején II. Fülöp Ágost megerősítette, és újabbakkal egészítette ki. A Hanza szervezeti felépítése alkalmas volt a municipális adminisztráció ellátására. A kétévenként választott négy esküdt (échevins) az előjáró (maitre des échevins, majd prévôt des marchands de l'eau, végül prévôt des marchand néven) vezetésével irányította a szövetséget. Fontosabb ügyekben a városi tanácsnak nevezett gyűlés döntött. A szövetségnek saját jegyzője, írnoka, lovas és gyalogos szolgálai (serjants) voltak,

és számos alkalmazottja, hídmesterek, alkuszok, mérlegelők, kikiáltók stb. A Hanza tagjai, a város tekintélyes polgárai a szajnai áruszállítás monopóliumán kívül különféle áruk kereskedelmével foglalkoztak, s a városon kívül és a falakon belül is ingatlanokkal rendelkeztek.⁴ Városi házaik jelölték egyes utcák nevét is. E családok tagjai gyakran szerepeltek az udvar szolgálatában, neveikkel találkozhatunk a kincstári jegyzékeken s különböző gazdasági jellegű oklevelekben.

A párizsi polgárok irodalmi műveltségének egyik jellegzetes terméke Pierre Gencien „Torneiment des dames de Paris” című 1290-ben írt verses elbeszélése.⁵ A szerző munkáját minden valószínűség szerint Huon d'Oisi lovag 12. század végén írt „Torneiment des Dames” című regénye⁶ ihlette. Huon d'Oisi egy képzeletbeli lovagi tornát írt le, amelynek hősei királynők, bárók, lovagok asszonyai voltak. Pierre Gencien viszont a párizsi polgárok feleségeit, leányait dicsőítette költeményében. A Grève tér, a Grant Pont, a Courroierie „virágai”⁷ szépek, bölcsék, műveltek és finomak, méltók a dicsőségre. Valamennyien a város nagy családjaihoz tartoztak. A szerző felsorolja nevüket, amelyek meggyeznek az 1330-as év krónikájában leírt lovagjátékok szereplőivel. A Barbette, Gencien, Flamenc, des Essarts Pizdoë, Dammartin, stb. családokat ismerhetjük fel a 13. század végének, 14. század elejének párizsi adójegyzékén a legmagasabb összegekkel szereplők között, továbbá a városi magisztrátus tagjai, az échevinek listáin.⁸ Egyesek ténylegesen nemesekként éltek, mint például Etienne Barbette, aki fegyverhordozóival, vadászaival valóságos seniorként élt. Mások a királyok mellett udvari szolgálatot láttak el. Pierre Gencien, „écuyer du Roi”, talán a költemény szerzője. Fivérével, Jacques-kal együtt,

⁴ *Cozelles, R.*: Nouvelle histoire de Paris de la fin du règne de Philippe Auguste à la morte de Charles Valois 1223–1380. Paris, 1958; *Champion, P.*: La vie de Paris au Moyen Âge. Paris, 1933; *Coornaert, E.*: Les corporations en France avant 1789. Paris, 1941; *Terraine, A.*: Recherches sur la bourgeoisie parisienne au XIIIe siècle, Paris, 1940; *Viard, J.*: L'échevinage parisien et la royauté sous Philippe VI. de Valois. Paris, 1912.

⁵ Studi Romanzi, XIV. Ed. Pelaez F.; *Maillard, J.*: Note sur le Torneiment des dames de Paris. Romania, 1968. 539–541.; *Faral, E.*: La vie quotidienne au temps de Saint Louis. Paris, 1942. 62–63.

⁶ Romania, Ed. Jeanroy. XXVIII. 232.; *Faral, E.*: Les arts poétique du XIIe et XIIIe siècles. Paris, 1923.

⁷ „fleur des dames de Grève, du Grant Pont de la Courroierie”. A Grève tér volt Párizs kereskedelmi kikötője, a Grant Pont és a Courroierie a fő üzleti központok.

⁸ *Michaëlsson, K.*: Le livre de la taille de Paris l'an 1296. Göteborg, 1958; Le livre de la taille de Paris de l'an de grâce 1313. Göteborg, 1951.; *Viard, J.*: L'échevinage, i. m.

IV. Szép Fülöp király kíséretében haltak meg az 1304. évi Mont-cn-Pelève-i csatában.⁹

A magdeburgi magisztrátus politikai jogai adományozójának II. Ottót tartotta, akinek a város szabadságát szimbolizáló életnagyságú lovas szobrát a 13. század első felében állították fel az Alte Markton.¹⁰ A 10. században azonban csupán „wik-jogot” kapott az I. Ottó által épített várkastély mellett települt kereskedő lakosság.¹¹ A szász-dinasztia alatt Magdeburg császári rezidencia volt, 968-tól érseki székhely, az Elbán túli területek missziós központja. A Száli uralkodók alatt érseki metropolis volt a jelentősége.¹²

A 12. század elején keletkezett a helyi szokásjogon és a város urától kapott kiváltságokon alapuló városjoga, amely közismert „német jogként” számos kelet-európai városban elfogadott lett. A város igazgatását választott esküdtek (scabini) látták el, de a választás az érsek kezében volt. Magdeburg virágzása Wichmann érsek (1152–1192) kormányzása alatt indult meg, s folytatódott a 13. században. A város elfogadta az érsek által jelölt esküdteket, de annak halála után már a fontos kérdésekben a „conventus civium” önállóan döntött.¹³

A város igazgatását közben tartó patriciátust érseki miniszteriálisok és nagykereskedők alkották. A patriciások elnevezése, a *kunstabel*, lovagi eredetre utal.¹⁴ Egy 1108-ból származó érseki oklevél hat miniszteriális és öt polgárt nevezett meg.¹⁵ Az 1166-os oklevél „*honestiores*” listáján szereplőket Planitz a magdeburgi patriciátus második generációjának nevezi.¹⁶ A kereskedők szerepét a patriciások között nemcsak a régi kereskedőtelep hagyománya és kiváltsága indo-

kolta, hanem a város gazdasági szerepe is. Bár a Hanza tagjaként Magdeburg nem foglalt el első helyet a szövetségben, de az alsó-szászországi városok csoportjában Braunschweiggel együtt vezető szerepet játszott. Kereskedők mint „*melliores*” jelennek meg Kölnben és Champagne-ban. A Magdeburg–Goslar–Soest–Dortmund–Köln nagy kereskedelmi útvonalon kereskedői közvetítették nyugat felé a fémeket a szászországi bányákból és a 13. századtól a brandenburgi gabonát.¹⁷ A városi tanácsban a 12. század végétől egyre nagyobb befolyást igyekeztek szerezni a nagyobb céhek, a „*grosse Innungen*” tagjai.¹⁸ Elsősorban az 1183-ban elnyert kiváltsága révén a posztókereskedelem monopóliumával rendelkező „*Gewandschneider gilde*”.¹⁹ Az első nagyobb felkelés a patriciások uralma ellen 1301-ben tragikus véget ért ugyan, de 1330-tól a vezető családok elvesztették hatalmukat a város felett, s az öt nagy céh valamelyikébe való belépésre kényszerültek.²⁰

A városi arisztokrácia kultúráját a kereskedelmi tevékenységhez szükséges ismeretek megszerzésén túl irodalmi műveltsége is meghatározta. A Magdeburgi Krónika szerint Bruno von Schönbeck, aki társai közül kitűnt műveltségével, nemcsak „*udvarias*” leveleket tudott szerkeszteni, de „számos más, német nyelvű könyvet is írt, egy Énekek Énekét, egy Ave Máriát és még sok szép verset”.²¹

Párizsban a királyi udvar jelenléte, a nemesi paloták élete, az udvari ünnepségek, látványosságok, amelyeknek maguk a polgárok is gyakran résztvevői voltak, természetesen alakították ízlésüket. Ugyancsak nem maradt hatás nélkül a német Hanza-városokra sem a nemesi udvarok,

⁹ *Faraf*: La vie quotidienne, i. m. 62.

¹⁰ *Dollinger, Ph.*: La Hanse (XIIe–XVIIe siècles). Paris, 1964. 338.

¹¹ *Planitz, H.*: Die deutsche Stadt im Mittelalter. Weimar, 1973. 50–51.; *Rörig F.*: Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte. Berlin, 1952.

¹² *Planitz*: Die deutsche Stadt, i. m. 63.

¹³ Uo. 110. 82., 83., 84. j. 132, 216.

¹⁴ A *comes stabuliból* eredő *kunstabel*, *konstaffel* lovas katonai szolgálattelvőt jelölt. *Maschke, E.*: Continuité sociale et histoire urbaine médiévale. Annales, Économies, Sociétés, Civilisations, XV. 1960. 936–948.

¹⁵ Urkundenbuch des Erzstifts Magdeburg I. (937–1192). Magdeburg, 1937. Nr. 192., 248.

¹⁶ Név szerint az Ovo, a Reynerus és a Kesseling családnevek a 14. századig követhetők. *Planitz*: Die deutsche Stadt, i. m. 271.

¹⁷ *Dollinger*: La Hanse, 149–151.

¹⁸ Uo. 169.

¹⁹ Urkundenbuch. I. Nr. 55. 27.; *Planitz*: Die deutsche Stadt, i. m. 284.

²⁰ *Dollinger*: La Hanse. 171.; *Maschke*: Continuité sociale. i. m. 946.

²¹ Die Chroniken...169.

a brandenburgi örgróf vagy a Német Lovagrend lovagi életformája, irodalom-pártolása. A városok kapcsolata Flandriával, Angliával kétségkívül hozzájárult a lovagi eposzok, legendák megismeréséhez, népszerűségéhez. A kereskedő patriciátus közvetítésével kerültek a Hanza-városok dísztermeibe, városházaiba a „kilenc hős” szobrai,²² s váltak a gyűléstermek névadóivá a lovagi ideák alakjai (Artushof).²³ Mindez nem csupán a lovagi életforma utánzását, hanem a városi patriciátus nosztalgiáját is jelentette. Részben nemesi eredetük tudata, kiváltságaik, katonai és bírói feladatkörük (a város békéjének és védelmének biztosítása) is hozzájárult, hogy ezeket a hősokeket saját eszményképeiknek tekintsék.²⁴

A társadalom nemcsak struktúra, státusz, vagyis, hanem mentalitás is. A nemesi mentalitás jellemzőjének a bőkezűséget, bizonyos értelemben a pazarlást tekinti a témával foglalkozó szakirodalom. A dicsőség, a harc szüntelen keresése, a „fole largesse” a legjobb lovagok jellemzője.²⁵ Mindez szemben állt a szigorú értelemben vett „városi polgár” takarékos magatartásával. A nemes a városban polgárrá lett, a patriciátus családok, jóllehet egy új típust képviseltek, a pénzvagyoni birtokosait, de mentalitásuk, a nemesi hagyományokhoz kapcsolódó életformájuk konzervatív maradt. A patriciátus magatartását ez a kettősség jellemezte. Hatalmát vagyona gyarapítására használta, de hajlamos volt a pazarlásra öltözködésében, a

költséges szórakozások, játékok, látványosságok rendezésében. Áldozott egyházi, kegyes célokra éppúgy, mint világi építkezésekre. A magdeburgi katedrális gótikus tervét a Párizsban tanult Albert érsek hozta magával, de megvalósítását a polgárság anyagi támogatása biztosította.²⁶

A két meglehetősen önkényesen választott krónikárcsúszlettel azt kívántuk illusztrálni, hogy miként igyekezett követni a 13. századi városi patriciátus a lovagi magatartás formáit. Jóllehet a bemutatott forrásszövegek azt mutatják, hogy ezek a játékok nem tekinthetők teljesen azonosnak a lovagok harcok tornáival, amelyeket elítélt Jaques de Vitry, összekapcsolva a tornát a hét fő bűnnel.²⁷ A párizsi és magdeburgi patriciátusok vetélkedője némileg megszelídített tornáról szól, ahol megmutatkozik ugyan a nemes hősiesség, a bátorság és az erő, de nincs sebesülés, sem áldozat. Csak alkalom az ünnepségre, a mulatságra s ezzel együtt a bőkezű pazarlásra, lovakra, díszes ruhákra, fegyverekre, lakomára.

A 14. század folyamán a céhek és a patriciátusok konfliktusai megdőntötték az utóbbiak hatalmi monopóliumát.²⁸ A régi patriciátuscéhek eltűntek, de átörökítették hősi eszményképeiket, amelyek maguk is átalakultak, új értékek szimbólumaivá váltak, miként az egyes Hanza-városok terein és városházáin álló hatalmas Roland-szobrok²⁹ a város gazdasági és jogi szabadságának szimbólumaivá.

²² A Bibliából, antik és középkori legendákból vett alakok a kölni városházán, az osnabrücki, a lüneburgi díszteremben, Hildesheim kútyán láthatók.

²³ Danzig, Elbing, Riga, Stralsund. *Simson, P.*: Der Artushof in Danzig. 1900.

²⁴ A városi patriciátustársadalomra vonatkozó igen bőséges irodalomból a legfontosabbak: *Dollinger, Ph.*: Patriciat noble et patriciat bourgeois à Strassbourg au XIVe siècle. *Revue d'Alsace*, XC. 1950–51; *Lestocquoy, J.*: Les villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens XI–XV. siècles. Paris, 1952.; *Maschke*: Continuité sociale, i. m.; *Müller-Mertens, E.*: Zur Geschichte der mittelalterlichen brandenburgischen Städte. Neue Hansische Studien, Berlin, 1970.; *Planitz*: Die deutsche Stadt, i. m.; *Roslanowski, T.*: Kształtowanie się średniowiecznego patriciatu Kolonii na tle rozwoju osrodka miejskiego w XII–XIII. wieku. (francia rezümével). *Studia z Dziejow Osadnictwa* T. 3, Warszawa, 1965. 7–38.; *Schneider, J.*: La ville de Metz aux XIIIe et XIVe siècles, Nancy, 1950.; *Székel, György*: Le développement de la magistrature de la ville de Buda au XIVe siècle. *Folia Diplomatica*, Brno, 1971/1. 277–293. *Uő.*: A polgári rend előzményeihez, a városi elit a 12–13. századi Európában. *Századok*, 126. (1992) 517–561.; *Wyffels, C.*: Hanse, grands marchands et patriciens de Saint-Omer. *Mémoires de la Société Académique des Antiquaires de la Morinie*, XXXVIII. 1962.

²⁵ *Duby, G.*: Guillaume le Maréchal ou le meilleur chevalier du monde. Paris, 1984.; *Chenerie, M.-L.*: „Ces curieux chevaliers tournoyeurs...”. *Romania*, 97. (1976) 327–368.

²⁶ A 13. században épült a Szentlélek kórház, több kápolna, új városháza és városfal stb. *Planitz*: Die deutsche Stadt, i. m. 66., 132.

²⁷ *J. Le Goff*: Réalité sociales et codes idéologiques au début du XIIIe siècle: Un „Exemplum” de Jacques de Vitry sur les tournois. In: *Un autre moyen âge*. Paris, 1999. 673–685.

²⁸ *Dollinger*: La Hanse, 329, 338.; *Maschke*: Continuité sociale, 146.

²⁹ Bréma, Riga, Halle stb.

Az egyensúlykeresés VII. Henrik társadalompolitikájában

Az első Tudor uralkodó egyensúlykeresésre törekvő társadalompolitikáját eleinte kétes jogcíme, illetve hosszú breton és francia-honi számkivettségére visszavezethető óvatossága, 1497 után – Lovell gróf, Lambert Simnel és Perkin Warbeck trónkövetelők legyőzését, azaz trónjának megszilárdítását követően – pedig centralizációs szándékai határozták meg. Központosító politikájában a nemesek oligarchikus törekvéseit a polgárosodó „középosztály” felkarolásával ellensúlyozta, miközben az ország gazdasága és ellátása szempontjából nélkülözhetetlen parasztságot törvényekkel védte az elkerítésekkel szemben. A szegények számának felduzzadása ugyanis nemcsak tömegbázist jelentett volna ellenfelei számára, de a fennálló társadalmi rendet is fenyegette. Mivel VII. Henrik mind trónja legitimitását, mind a rózsák háborújának lezárásához létfontosságú, Yorki Erzsébettel kötött frigyéhez a diszpenzációt VIII. Ince pápától nyerte el, fiával VIII. Henrikkel ellentétben az első Tudor uralkodó hithű katolikusként az egyházzal mindvégig jó viszony fenntartására törekedett, bár a központosítását fenyegető egyházi privilégiumokat nem kímélte. VII. Henrik társadalompolitikájában a király kapcsolata a londoni kereskedőkkel különösen fontosnak mondható, hiszen részben anyagi segítségükkel szilárdította meg trónját, s a kezdeti ellenállások leverésének mind anyagi, mind társadalmi bázisát London adta, később azonban – az egyensúlyozó társadalompolitika jegyében – London gazdasági-társadalmi erejének erősödésével párhuzamosan a város hatalmának és önállósodásának visszaszorítására törekedett.

A 15–16. század fordulóján az angol társadalom VII. Henrik békés kül- és aktív gazdaságpolitikájának következtében számos új kihívással találkozott. A textilfeldolgozás és kereskedelem fellendülésével párhuzamosan kialakuló és előrehaladó polgárosodás az újkori angol társadalom

fejlődésének döntő mozzanata. A polgárosodás előfeltételeinek megteremtését VII. Henrik gazdaság-, illetve társadalompolitikája nagyban előmozdította, melynek záloga a király és a nemesség közti helyes erőegyensúly kialakítása volt. IV. Edward megválasztásában a főnemesek még döntő szerepet játszottak, amikor az 1461-ben Baynard várában összecülő, többségében főnemesekből álló királyi tanács a korábbi parlamenti döntést semmisnek tekintve, IV. Edward királlyá választása mellett döntött. Ez – a főnemesség parlament fölött állása – VII. Henrik uralkodása alatt megszűnt, a parlament, ezen belül is az alsóház befolyása növekedett.

A 14. században – az 1348/49-es fekete halál néven ismert pestisjárvány miatt – bekövetkezett népességfogyatkozás a nemesi családokat sem kímélte. A járványt túlélő nemesek 14–15. században kötött keresztházasságai, illetve a gyengekező királyok – hatalmuk megőrzése érdekében végrehajtott – birtokelidegenítései ugyanakkor nagymértékű birtokkoncentrációkat eredményeztek. Ez a tendencia IV. Edward alatt is folytatódott, ráadásul a főnemesi családok száma hétről tizenkettőre, majd III. Richárd alatt tizenhatra emelkedett. VII. Henrik megpróbálta e folyamatot megállítani, sőt megfordítani, így a 16. század elején már csak tíz főnemesi, illetve további 50 nemesi család létezett.¹ Az első Tudor király 24 éves uralkodása alatt mindössze három hercegi, egy bárói és hét grófi címet adományozott. Fiai hercegi címei – az elsőszülött Arthur Wales, míg a másodsülött Henrik York hercegi címét viselte – mellett mindössze nagybátyja, Jasper Tudor nyerte el Bedford hercegségét, s csak a gyermektelen Nottingham grófból lett Berkeley márkija, míg a hét új grófi címet többségében alacsony származású tanácsadói kapták. E fukarság mind gazdasági, mind társadalompolitikai okokkal indokolható. VII. Henrik jövedelmét az adó- és

¹ E. Ross: Edward IV. London, 1974. 308.

vámemelés helyett elsősorban nagyobb korona-birtok-bevételekkel igyekezett növelni, s mivel elejét akarta venni a főnemesi családok további erősödésének, így a rangok és birtokok elidegenítésében igencsak szűkmarkúnak bizonyult. A nemesség befolyásának erősödésétől tartva a nemesek keresztházasságok révén történő birtokkoncentrációját a gyámsági rendszer kiterjesztésével is igyekezett megakadályozni, s ha egy család gyermekeit a király előzetes beleegyezése nélkül kiházásította volna, úgy azt Sir Richard Haddonhoz hasonlóan ezer-márkás bírsággal sújtotta. Okult ugyanis mind III. Edward példájából, akinek gyermekei főnemesi családokba való beházasítása a jól ismert vörös és fehér róza harcához vezetett, másrészt IV. Edwardéból, akinek uralkodása idején népszerűtlen felesége, Woodville Erzsébet lánytestvércinek főnemesi családokba történő beházasítása olyan nemesi befolyást eredményezett, mely később Edward önálló politikáját ellehetetlenítette, majd 1470-es trónfosztásához vezetett.

A történészek többsége VII. Henrik korona-birtok-koncentrációját arra az egyszerű tényre vezeti vissza, hogy az első Tudor uralkodónak kevés rokona volt, pedig a tény mellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a birtokokat még tanácsadói és támogatói is csak határozott időre, többnyire kegyvesztésig kapták. Ez IV. Edwardhoz képest új szemléletet tükröz, Henrik ugyanis támogatóit nemesek mintegy utólagos jutalomként részesítette birtokadományban, de számos biztosítékkal az elidegenítések visszafordíthatóságáról is gondoskodott. A birtokadományok révén gyakorolt befolyás kétélűségét s Henrik elővigyázatának helyénvalóságát Northumberland gróf esete is bizonyította, akit III. Richárd birtokadományával az ország egyik első emberévé tett, s így hiúságát sértette, amikor a király az Északi Tanács élére riválisát, John de la Polét nevezte ki, ezért a gróf Bosworth csataterére késve érkezett meg, ami közvetve III. Richárd bukásához vezetett. Mindez nem jelenti azt, hogy VII. Henrik

nemességellenes politikát folytatott volna. Henrik politikáját mindvégig a következetes óvatosság jellemezte, mely társadalompolitikájában minden osztállyal és réteggel szemben megnyilvánult. Az óvatos birtokelidegenítő politika tehát nem a nemesség ellen irányult, ez állandó sereg és fizetett bürokrata-apparátus nélkül amúgy is lehetetlen lett volna. Henrik a nemesség hűségét mindenáron biztosítani igyekezett. Ugyanakkor a nemesek által aláírt váltók és kötelezvények száma a király óvatosságát látszik igazolni. 1485–1509 között ugyanis 23 nemesnek kellett több mint egy alkalommal törvénysértés miatt jövőbeli törvénytiszteletét kikényszerítő váltót aláírnia. Lord Mountjoy ugyanakkor 23 esetben vétett a törvények ellen, s írt alá ilyen váltót. A VII. Henrik uralkodása alatt számon tartott 60 nemesi családból mindössze tizenegyet nem kellett az említett módszerrel kikényszeríteni a törvények betartására.²

A nemesek a trónra, illetve az ország békéjére nézve többnyire banderális seregeik révén jelentettek veszélyt. Bár IV. Edward már 1468-ban megtiltotta „a törvényes célon túli” banderális hadtartást, ám a rózsák háborúja alatt a törvényes célt ki-ki szabadon értelmezte, s a törvény betartása csupán a nemesek udvar iránti lojalitásán múlt.³ Hussey főbíró emlékiratai szerint IV. Edward udvarában minden lord felesküdt a toborzásellenes törvény végrehajtására, majd egy órán belül toborzásba kezdett.⁴ VII. Henrik két ízben is hozott törvényt a banderális hadtartás ellen: első, 1488-as törvényében kizárólag a királyi seregbe való toborzást engedélyezte, míg második, 1504-es törvényében már azon belül is csak a királyi udvartartásából való toborzást tűrte meg, s hogy a törvény betűinek érvényt szerezzen, igen magas, százfontos büntetést helyezett kilátásba.⁵ Miközben a kiskirályságok kialakulásának megakadályozásán fáradozott, Henrik komoly döntések előtt kikérte a nemesek véleményét mind a királyi tanácsban, mind a parlamentben, s nagy horderejű ügyekben bizottságok élére kinevezve, bíráskodásra is gyakran felkérte őket. A korrupció

² English Historical Documents. V. Ed. C. H. Williams. London, 1967. 495. (A továbbiakban: EHD.)

³ J. R. Lander: Crown and Nobility 1450–1509. London, 1976. 43.

⁴ EHD, 533.

⁵ 1488-as és 1504-es hadtoborzás elleni törvények.

lehetőségét ugyanakkor igyekezett korlátozni azáltal, hogy megbízásuk birtokaiktól távol fekvő, érdekszférájukon kívüli területekre szólt. Részben a hadtartás kiszámíthatatlanságára vezethető vissza, hogy VII. Henrik a kontinensi gyakorlattal ellentétben s Anglia földrajzi sajátosságainak ismeretében az állandó screg helyett a flottaépítés mellett döntött, hiszen az megfelelő honvédelmet biztosított, békeidőkben pedig kereskedelmi és halászati célokra is remekül hasznosítható volt.

A közhiedelemmel ellentétben a nemeseknek sem állt érdekükben, hogy országuk trónján gyengekezű uralkodó üljön, hiszen az anarchiában a gazdasági visszaesés mellett presztízszük is csökkent, így a központosított monarchia kiépítése (ami részben az angol parlament szerepének köszönhetően nem a kontinensi abszolutizmus kiépítését jelentette) politikailag közvetve a nemesség érdekének is megfelelt, bár hosszú távú gazdasági hatása a hagyományos nemesség érdekeit sértette, s alkalmazkodóképesség híján bizonyos családok lecsúszásához vezetett. Amíg a 14–15. század folyamán a nemesek az alacsony lélekszámra visszavezethető munkaerőhiány miatt birtokaikat igyekeztek hosszú távra, 40–100 évre bérbe adni, a 15. század végétől a népesség és az infláció növekedésével párhuzamosan a földbérletek tudatos lerövidítése figyelhető meg. A bérleti díjak reálértéke s így a földbirtokosok bevételei ennek ellenére csökkentek, miközben a nemesek kiadásai az infláció mértékével növekedtek. A főnemesek a 15. század végén átlagosan 5000, míg a nemesek 800 font éves bevétellel rendelkeztek.⁶ Míg korábban a birtokokból befolyó jövedelmeket hadisarcokkal növelték, addig VII. Henrik békés külpolitikája következtében az iparban és a kereskedelemben néztek kiegészítő jövedelem után. Rutland grófja például évi 150–200 font jövedelmet termelő vaskohót építtetett, ugyanakkor a Conynges család hajóvásárlásokkal s azok kereskedőknek történő bérbcadásával próbálta bevételeit növelni.⁷ A családok egy része gyakran rangon

aluli, ám anyagilag előnyös házasságkötésekkel igyekezett lecsúszását megakadályozni, mások, köztük Edward Stafford, Buckingham grófja is, egyszerűen eladósodott, és közel 17 000 font adósságot hagyott hátra, hiszen udvartartásának évi 7–8000 fontos költségei a királyi udvarával vetekedtek, míg bevételei – részben innovációt ellenző szemlélete miatt – attól jóval elmaradtak.⁸

Az a tény, hogy Angliában a kontinenssel ellentétben a nemesek nem élveztek adómentességet, elősegítette – az élődsdi attitűd helyett – a gazdaságba történő jobb integrációjukat. E szempontból IV. Edward és VII. Henrik személyes kereskedelmi tranzakciói is példaértékűnek tekinthetők. Ugyancsak ez irányba hatott, hogy a primogenitúra miatt az ifjabb fiúgyermeknek tanulásra és vállalkozásra kényszerültek, s a 15. századtól kezdve a jogi és kereskedői pálya – a papi pálya rovására – mind népszerűbbé vált. A primogenitúra „eltörölte az »osztálykülönbségeket« az ifjabb fiak szakmákba kényszerítésével”.⁹ Ez pedig megkönnyítette az új gazdasági szemlélet nemesi családokba való beszivárgását. Ebből a szempontból VII. Henrik békés külpolitikája különösen előnyösnek mondható, hiszen a társadalom figyelmét háborúk helyett a gazdaság és a kereskedelem felé irányította, ami a középrétegek felemelkedését is ösztönözte. Így Stow 1599-ben már arról számolhatott be, hogy az uralkodónak belső zavargásoktól nem kell félnie, mert az angolok többségében közrendűek, sem túl szegények, sem túl gazdagok.¹⁰

A „középosztály” és VII. Henrik kapcsolatának vizsgálatakor nyilvánvalóvá válik, mennyire fontos volt a társadalom középső rétegei és a nemesség közti politikai erőegyensúly megteremtése, melynek előfeltételét képezte a polgárosodás előmozdítása is. A nemesek anyagi függősége mellett a kereskedők társadalmi emelkedésére utal az is, hogy amíg 1411-ben még kalodába zárhattak egy kereskedőt a polgármester megrágalmazásáért, ez a 15. század végén már kizárt. S amíg

⁶ J. P. Cooper: *The Social Composition of the Commons in the 15th century*. 1.

⁷ D. C. Coleman: *The Economy of England 1450–1750* London, 1977. 88.

⁸ J. D. Mackie: *The Earlier Tudors 1485–1558*. Oxford, 1952. 15.

⁹ K. B. McFarlane: *The Nobility of Later Medieval England*. Oxford, 1973. 278.

¹⁰ J. Stow: *A Survey of London*. Ed. C. L. Kingsford. Oxford, 1908. II. 209.

VII. Henrik alatt a kereskedők még nemesi címet nem, csak lovagi címet nyerhettek, VIII. Henrik már két kereskedőt is, Sir Ralph Warrent és Sir Rawland Hillt megnemesített.¹¹ A londoni kereskedők jelentősége a 16–17. században tovább nő, mert a növekvő lakosság ellátása a kereskedelem bővülését eredményezte; a hangsúly így a gyártókról mindinkább áthelyeződött a kereskedőkre, vidékről elsősorban Londonra, a londoni kereskedők pedig a növekvő importszükségletet az exportból finanszírozták.¹²

Ugyanakkor amíg 1445-ben az alsóház sorai-ban még jórészt lovagok ültek, addig a 15. század végére helyüket gazdagodó, jogi ismereteik és udvari kapcsolataik segítségével mind nagyobb befolyásra szert tevő *gentry* képviselők foglalták el. A *gentry* családok gazdagodásukat és tekintély-növekedésüket pedig a jogi és egyéb hivatali pályákon való előrejutáson és előnyös házasságokon túlmenően a mezőgazdasági változások kihasználásának, illetve a kereskedelemben való bekapcsolódásuknak köszönhetőék. Számos *gentry* család vásárolt a 15. század végétől Londonban ingatlant, hogy a londoni gazdag *Merchant Adventurers* kereskedőkkel együtt a prosperáló textilkereskedelemből vagyont gyűjtsön. Gyakori volt, hogy vidéki *gentry*fiú gazdag londoni kereskedő özvegyét vette feleségül, hiszen a hozomány induló tőkét s előnyös kereskedelmi kapcsolatokat jelentett. Sir William Stonor negyedik felesége Elizabeth Ryché volt, egy polgármester unokája, városbíró lánya és egy kereskedő özvegye.¹³ A jórészt *gentry* családokból álló megyei elit a vagyon mellé az alsóházban politikai hatalmat is szerzett. IV. Edward uralkodása alatt az alsóház kétharmada a *gentry* soraiból töltődött fel.¹⁴ A kenti *gentry* gyors gazdagodását a londoni piac közelsége segítette elő. A *gentry* növekvő gazdasági és társadalmi erejét jelzi, hogy a parlamentti képviselő mellett mind nagyobb számban vállaltak más közigazgatási

funkciókat. Az uralkodó, így VII. Henrik is – fizetett bürokrácia híján – némileg ki volt szolgáltatva a vidéki közigazgatás élén álló *gentry* békebíróknak és *seriff*eknek, bár kinevezésüket mindinkább jogi végzettséghez és szakmai kompetenciához kötötte, ellenőrzésükre pedig nemesekből, illetve klerikusokból álló különbizottságokat küldött ki. A *gentry* 16. századi térnyerését birtokainak növekedése is jelzi: míg 1563-ra az összes angol földből a korona 10%, a nemesség pedig 13%-ban részesült, a *gentry* ugyanakkor a birtokok 67%-a felett rendelkezett.

A 16. század közepén már nincs szakadék a kereskedők és a *gentry* társadalmi állása között. A gentleman név már nem jelent nemességet, a kereskedőkre és *yeomen*ekre is kiterjed. Ha valaki évi 100 fontnál több jövedelemmel bírt, az már jómódúnak, évi 300 fonton felül gazdagnak számított, s adója 25, illetve 28% volt. A *gentry* szegényebb tagjai évi 50–100 font jövedelemmel bírtak, míg a gazdagabb *gentry* éves jövedelme 100–300 font közé tehető, ezért közülük, akinek lehetősége volt, gyakran a kényelmesebb jogi, vagy egyéb hivatalnoki pályát választotta a termelés-kereskedés helyett.¹⁵

A 16. század elején zajló társadalmi változásokra utal közvetve az 1533-as *Act of Apparel* (ruházkodási törvény) is, mely a társadalmat már nem a szokványos társadalmi kategóriák, hanem jövedelmek szerint osztja fel.¹⁶ Amíg 1442-ben Stafford püspök a Salamon trónjához vezető társadalmi létrán az egyház mögött a lovagságot említi a köznép előtt, melynek soraiban a kézműves és a kereskedő a paraszttal egy kategória, addig 1509-ben E. Dudley társadalomrajzában az „angol nép javát kereskedők, gazdag állattartók és farmerek teszik ki”.¹⁷ Egy 16. századi kereskedő, Richard Hill asztala ülésrendjénél a kereskedőket a kancellária hivatalnokai, a papok után, de a kiscsészek (*gentleman*) és gazdag parasztok (*yeomen*)

¹¹ The Calendar of Patent Rolls. London, 1902. 465.

¹² F. J. Fisher: London and the English Economy, 1500–1700. London, 1990. 189.

¹³ K. G. T. McDonnell: Medieval London Suburbs. London, 1978. 130.

¹⁴ Ross: Edward IV, i. m. 308A.

¹⁵ J. Cornwall: Wealth and Society in Early 16th century England. London, 1988. 26.

¹⁶ J. Boulton: Neighbourhood and Society. Cambridge, 1987. 99.

¹⁷ J. S. Roskell: The Commons and their Speakers in Parliament. Manchester, 1954. 165.; A. F. Pollard: The Reign of Henry VII from Contemporary Sources. II. London, 1914. 212.

elé sorolta.¹⁸ Northumberland grófja pedig 1600 fonttal tartozott 1508 júniusában George Monoux városatyának különböző ékszerekért s árukért, melyért cserébe Monoux birtokbiztosítékot kért.¹⁹ A mind nagyobb befolyásra szert tevő kereskedőkkel VII. Henrik szintén a kölcsönös érdekek előtérbe helyezésére törekedett.

A londoni ingatlanok és hajók mellett a kereskedők az iparba is befektettek, például Thomas Middleton a Mincing utcában cukorfinomítót építtetett.²⁰ Henry Fyner aranyműves Hartfieldben (Sussex) megépítette az első nagyolvasztót.²¹ Thomas Bradbury londoni polgármesternek Essexben malmai voltak, melyeknek kiemelt szerepet tulajdonított végrendeletében.²² A végrendeletekben kallómalmokra, hajótulajdonokra, serfözdékre, fogadó-éttermekre példák sorát látjuk. Sir John Lodge-nak a 16. század közepén számos vaskohója volt.²³ G. Nedham egy bányában is szerzett érdekeltséget.

Ugyanakkor népszerű volt a pénz kevésbé produktív, spekulációs jellegű vidéki ingatlanba fektetése, bár ennek olykor kereskedelmi funkciója is volt, például raktárnak használták, illetve a család anyagi fedezetét, hitelképességét és biztonságát garantálta a családfő életében, illetve halála esetén.²⁴ Mivel mindemellett az ingatlanoknak átlagosan évi 5–8% hozama volt, sok kereskedő tartotta vagyona harmadát, felét ingatlanban.²⁵ Óvadékok sora jelzi, hogy londoni kereskedők bérbe vettek bizonyos időre, többnyire 7–20 évre vidéki birtokokat, malmokat, halastavakat, erdőket, piacokat, mezőket, így John Benson

londoni rövidáru-kereskedő Cokcham és Bray majort bérelte ki 7 évre évi 133 font 7 shilling és 8 penny bérleti díjért amellest, hogy a karbantartásról maga gondoskodik.²⁶ Volt, ahol alacsonyabb volt a bérleti díj, így a John Fynkell londoni városatya által haszonbérletre kivett Newbiging (Northumberland) városkában, ahol annak minden vámjáért, halállományáért húsz éven át csak évi 10 font 11 shilling bérleti díjat kellett fizetni, ám a szerződés feltételként szabta a városka gyarapítását.²⁷ Minél értékesebb volt egy bérlemény, mint például a londoni Le Bell nevű fogadó, VII. Henrik annál rövidebb ideig kötött szerződést, így Thomas Wollesby és Richard Knolles londoni textilkereskedők a Le Bellt csak négy évre tudták megszerezni a javításokon kívül évi 20 fontért.²⁸ A kereskedők sokszor jutottak ingatlanhoz hitelezőként, mikor adósuk nem tudott fizetni, s a zálog rájuk maradt, így szerzett Thomas Cook textilkereskedő is néhány ingatlant.²⁹

Számos jelét látjuk a túlzott és mértéktelen profitéhségnek, a gyors és nem mindig becsületes meggazdagodásra való törekvésnek. A rossz minőségű gyapjút gyakran jónak csomagolva adták el.³⁰ Gyakran még a gyapjuszállítmányok valódi dátumát is megváltoztatták.³¹ A sör gyengítése, keverése éppúgy hétköznapi eset volt, mint az, hogy régi bort keverjenek össze az újabb évjárat-tal.³² A profitéhség területén a vezető kereskedők negatív példát mutatnak, s egy szárnyasokat áruló ember azzal vádolta a városatyákat, hogy azok a szegénység okozói, mivel 3 shillingért adták a hattyúk darabját 12 penny helyett.³³ Még Henry

¹⁸ Oxford, MS, 354. f. 203/h, Balliol College.

¹⁹ The Calendar of Close Rolls. London, 1963. II. 341.

²⁰ A. L. Beier - R. Finlay: The Making of the Metropolis 1500–1700. London, 1986. 16.

²¹ Cornwall: Wealth and Society, i. m. 69.

²² Wills. London Public Records Office, B. 11/16. fo. 203.

²³ G. D. Ramsay: John Isham, Mercer and Merchant Adventurer. Northamptonshire Record Society, LX, 1962. (A továbbiakban: Ramsay: John Isham).

²⁴ S. Thrupp: The Merchants Class of Medieval London. Chicago, 1948. 123. (A továbbiakban: Thrupp: The Merchants Class)

²⁵ Thrupp: Uo. 127.

²⁶ The Calendar of Fine Rolls. London, 1962. I. 8.

²⁷ Uo. I. 12.

²⁸ Uo. I. 20.

²⁹ Thrupp: The Merchants Class, i. m. 127.

³⁰ A. Hanham: The Celys and their World. Cambridge, 1985. 62. (A továbbiakban: Hanham: The Celys)

³¹ Uo. 226.

³² Journal of the Common Council. XI. 198/h (A továbbiakban: JCC.)

³³ The Repertories of the Acts of Court of Aldermen. II. fo. 36. (A továbbiakban: ACA.)

Clopton városatya-polgármester is csal, és megsérti céhe szabályzatát, ezért kárpótlásul textilt kellett vennie a falra a kereskedők székházába.³⁴ A társadalom megkárosításának sokszínűségét mutatja, hogy 1559-ben Thomas Bowes, John Isham egyik partnere nem fizetett vámot a kersey-export után, engedély nélkül gabonát exportált Spanyolországba Portsmouthból, majd 1561-ben hamis pénzt veretett és használt, 1564–1565 során pedig kalózkodott.³⁵

A kereskedők gazdagodását a végrendeletek hagyatékaiból és adományaiból is láthatjuk: Hugh Clopton londoni kereskedő-polgármester például hidat építtetett Stratfordban, Sir William Horne egy cambridge-i utat javíttatott meg, Sir Thomas White pedig megalapította az oxfordi St. John kollégiumot.³⁶

A kereskedők céhe 1517–1522 között 2735 fontért átépíttette kőből londoni székházát, 1541-ben pedig vett egy templomot 969 fontért, 1558-ban könyvtárt is építtettek, illetve a Szent Pál iskolához 424 fontot adtak.³⁷ S mindez hozzájárult a társadalmi egyensúly javításához, ami mind Henrik, mind a kereskedők érdekeit szolgálta, ahogyan ezt Henrik idegenekkel szembeni, illetve szegénypolitikájában is láthatjuk. Már 1458-ban is akadt nagyon gazdag angol kereskedő: Simon Eyre, akinek 4666 fontja volt, a bristoli Canynges családnak pedig 11 hajója, mely egyedül évi 10.000 fontot jövedelmezett.³⁸ Bár a kereskedők mindinkább meggazdagodtak, a kereskedelem társadalmi presztízse csak lassan emelkedett, így csak maximum három generáción át maradtak kereskedők, utódaik már mással foglalkoztak, sokszor joggal, sokszor benősültek *gentry*, illetve kishemesi családokba.³⁹

Ahogyan a *gentry* soraiban láttuk, a kereskedésben is meg kell különböztetni a nagy- és a kiskereskedőket. A vázolt befolyásos, mindinkább gazdagodó kereskedőréteg a nagykereskedők sorából került ki. A nagykereskedelem nyitott volt, így erős volt a külföldi konkurencia, bár a 15. század végére az idegenek aránya a külkereskedelemben jelentősen csökkent, kb. 40%-ra esett vissza.⁴⁰ Korábban a textilexport nagy része nem angol kézben volt. A kiskereskedelem azonban csak a londoni szabadok privilégiumát képezte, amivel a londoni kereskedők céhe egyetértett.⁴¹ Így amikor 1477-ben a cambrai-i kereskedők Londonba érkeztek cikkeiket eladni, a londoniak tiltakozásba kezdtek, s fontolgatták, hogy nem vásárolnak tőlük többet Brüggeben.⁴² Egyesek boltjaikat kis- és nagykereskedésre egyaránt használták, másoknak külön nagykereskedelmi raktáraik voltak. John Chichele londoni fűszerkereskedő, városi kamarás például azok közé tartozott, akinek saját patikája volt, melynek révén a kis- és nagykereskedelemben egyaránt érdekeltté vált.⁴³

A *gentry* és a kereskedők alsóházi – udvari centralizáció elleni – közös politikai harca hosszú távon ugyancsak egy egységes polgárságba való integrálódás felé mutatott. A parlament a 15. század végétől mindinkább ösztönözte, hogy a kereskedőket és a *gentry*ket egy kalap alá véve középosztályként kezeljék.⁴⁴ A kereskedők növekvő társadalmi súlyát jelzi, hogy a 15. század végén a 386 alsóházi helyből 40 felett rendelkeztek.⁴⁵ Egyre erősödő pozícióikat az is jelzi, hogy 1563-ban a parlament *gentry* nyomásra alkotta meg a *Statute of Artificers* néven ismert bértörvényt, amely a munkanélkülieket a földekre irányította, s ott maximált bérért történő dolgoztatásukról

³⁴ Acts of the Court of the Mercers Company, Ed. L. Lyell – F. D. Watney. Cambridge, 1933. 237 (A továbbiakban: ACM.)

³⁵ Ramsay: John Isham, i. m. XLV.

³⁶ Cornwall: Wealth and Society, i. m. 69.

³⁷ Ramsay: John Isham, i. m. LXII.

³⁸ J. L. Bolton: The Medieval English Economy. London, 1980. 319. (A továbbiakban: Bolton: The Medieval English Economy)

³⁹ S. Rappaport: Worlds within Worlds: Structures of Life in the 16th century London Cambridge, 1989. 366.

⁴⁰ Bolton: The Medieval English Economy, i. m. 307.

⁴¹ S. Thrupp: The Grocers of London. In: Studies in English Trade in the Fifteenth Century. Ed. E. Power – M. M. Postan, Oxford, 1978. 273.

⁴² ACM, XVI.

⁴³ Thrupp: The Grocers of London, i. m. 277.

⁴⁴ Thrupp: The Merchants Class, i. m. 292.

⁴⁵ J. S. Roskell: The Social Composition of the Commons in the 15th century. London, 1987. 1.

gondoskodott. A törvény főként a mind nagyobb földbirtokokkal rendelkező *gentry* munkacsohányát volt hivatott enyhíteni. VII. Henrik tanácsadói között sok *gentry*, nagyparaszti (*yeoman*), illetve kereskedősaládból származó embert találunk, akiknek közös vonása: jogi végzettsége a szakmai képzettségnek a származás rovására történő tényszerűségét bizonyítja az ország irányításában. A jogi ismeretek a kormányzás mellett a családok társadalmi felemelkedését is elősegíthették, ugyanakkor a törvények kijátszásában, a kiskapuk megtalálásában is jelentős szerepük volt. Példa erre az elkerítésellenes törvények sajátos, érdekeiknek megfelelő értelmezése volt, hiszen a törvények betartása a *gentry* családok anyagi helyzetét hátrányosan érintette volna, a *gentry* ugyanis az elkerített területek 30%-áért volt felelős. (A nemesek az elkerítéseknek 12%-ában, az egyház pedig 18%-ában volt érdekelt.)⁴⁶

A középkori vallásosság a kereskedőkre már nem jellemző a 15. század végén, többségében csak formálisan, gyakran csak bajban voltak valóságosak. Így amikor George Cely megbetegedett, szülei rögtön zarándoklatra mentek.⁴⁷ George Cely ugyanakkor karácsonyra nem megy haza a kontinensről Angliába, mert karácsony és újév között a váltási arány kedvezőbb.⁴⁸ Henrik támogatói és tanácsadói között mégis szép számban találunk klerikusokat is, a legnagyobb befolyással Morton és Fox püspök birt. Henrik egyrészt szívesen adományozott egyházi méltóságokat és birtokokat mind klerikus, mind világi híveinek, hiszen a birtokadományok egyrészt nem koronabirtokait csökkentették, másrészt a megadómozott halála után azok visszaszálltak, s haszonélvezetük további eladományozásukig a királyt illette meg. Ugyanakkor az egyháziak segítségével a kereskedők növekvő hatalmát is ellensúlyozhatta. Az angol papság a társadalom más rétegeihez hasonlóan a 15. század végétől fokozottan differenciálódott. A felsőpapság gyakran egy időben 3–4 egyházi

méltóság s így jelentős vagyon felett is rendelkezett, az alsópapság ugyanakkor a papi pálya alacsony jövedelmezősége és tekintélye miatt mindjobban felhígult, gyakran a parasztság sorából töltődött fel, s korrumpálódott.⁴⁹ A műveltség és erkölcsi tartás csökkenése pedig további társadalmi presztízsveszteséget eredményezett. A kolostorok sem töltötték már be korábbi vendéglátói s az elesettek támogatójaként szociális szerepüket, pedig az egyháztól Henrik – ahogyan az egyházi adományleveleiből, illetve a greenwichi ferences kolostor építési kiadásainak támogatásából is kitűnik – a szegények védelmét várta.⁵⁰ Henrik a diplomáciában, a szegénypolitikában és az egyházi adók miatt egyaránt az együttműködésben volt érdekelt. Ugyanakkor az egyház – központosítási törekvéseit fenyegető – kiváltságaihoz hozzá kellett nyúlnia. Ezért 1488-ban (4 H VII c.14) eltörölte az egyház mentelmi jogát, s így ezentúl a bűnözők az egyházban nem lehettek 40 napig menedéket.⁵¹ Ez ugyanis korábban a törvényvégrehajtást nagyban megnehezítette, ugyanis templomba húzódva a törvénytörők megmenekülhettek a büntetéstől, s 40 nap alatt számtalan lehetőségük adódott, hogy külföldre szökjenek. Az első trónkövetelő, Lovell gróf is ekképpen menekült el Angliából 1486-ban VII. Henrik tehetetlen várakozása közben. Sokan Henrik szigorú törvényeivel szemben az egyházi bíraskodást választották, s törvénytörés után szerzetesrendbe állva, kibújtak a világi törvénykezés alól. Ezt a kiskaput Henrik 1488-as törvénye bezárta, megvonta ugyanis a bűnözőktől a szerzetesrendbe állás jogát, s elrendelte, hogy a gyilkosok bal hüvelykujjára M (*murderer*, azaz gyilkos), míg az egyéb törvénytörők ujjaára T (*traitor*, azaz áruló) betűt süssenek a világi bíróság nyilvánossága előtt, hogy korábbi bűneit egy kolostor falai között senki el ne titkolhassa. VII. Henrik ezzel elindult az egyház államba tagolása felé vezető úton, melyen fia, VIII. Henrik a reformáció idején haladt tovább.

⁴⁶ Hanham: *The Celys*, i. m. 27.

⁴⁷ Uo. 71.

⁴⁸ G. R. Elton: *The Tudor Constitution*. Cambridge, 1982. 323.

⁴⁹ *Materials for the History of the Reign of Henry VII*. Ed. W. Campbell. London, 1872. I. 202. (A továbbiakban: *Materials*.)

⁵⁰ Pollard: *The Reign of Henry VII*, i. m. III. 193.

⁵¹ *Materials*, I. 520.

Henrik a társadalom tartópillérét, a parasztságot elkerítésellenes törvényeivel védte a termelés és elvétel, illetve a béke fenntartása érdekében. Az 1348/49-es pestisjárvány utáni lélekszámcsökkenést és -stagnálást követően a 15. század második felétől újból lassan növekedésnek indult a népesség, de ez a folyamat a termelés korszerűsítésével párhuzamosan a parasztság fokozott differenciálódásához vezetett. A váltógazdaságra áttérő, közföldek és erdőirtások révén terjeszkedő, 50 hold feletti területekkel rendelkező nagyparaszti (*yeomen*) réteg érdekei így nagyban eltértek a 15-20 hold földet művelők rétegétől, ám közös vonásnak tekinthető, hogy birtokaikat föld nélküli vagy abból megélni nem tudó zsellérekkel és napszámosokkal műveltették. A növekvő népszaporulat és a jövedelmezőbb állattartás terjedése a kisparasztok tömeges elszegényedését, az elkerítéscek ellen jogilag védtelen bérlők, illetve lajstromban nem rögzített jogállású *copyholderek* elűzését vonta maga után. VII. Henrik elkerítésellenes törvényei azonban csak az elkerítések ütemét lassították, mivel a prosperáló angol textilipar és kereskedelem nyersanyag-éhsége az elkerítések leállítását nem tették volna lehetővé. Henrik elsődleges célja e törvényekkel az volt, hogy a gabonatermelésről a jövedelmezőbb állattartásra áttérő gazdák az ország gabonaellátását ne veszélyeztessék, illetve ne provokáljanak parasztlázadásokat. Azok ugyanis mind a Tudor-dinasztia megszilárdulását, mind a mezőgazdaság átalakulását s ekképpen az ország stabilizációját veszélyeztették volna. VII. Henrik számos rendelkezésben a legapróbb részletekig odafigyelve védte a parasztokat. 1486. július 24-én kiadott pátenzában például megvédte a Styping környéki parasztokat a földesúrral szemben, aki a „víz útját elterelve el lehetetlenítette a parasztok termelését”.⁵²

Parasztvédő politikájának sikerére utal, hogy az 1497-es cornwalli adóházadáson kívül VII. Henrik uralkodása alatt semmilyen paraszti megmozdulásról nincs tudomásunk, illetve az a tény, hogy a doncasteri parasztok 1536-ban petíció-

val fordultak VIII. Henrikhez, hogy egy, a VII. Henrik életében hozott parasztvédő törvényeket visszaállító, illetve betartató bizottságot állítson fel.⁵³ A parasztság soraiból az elkerítések vagy más egyéni körülmények következtében leszakadt nincstelen rétegeket a korábbi katonák, az alkalmi munkások és munkaképtelenek is duzzasztották, s ez a társadalomnak L. Stone professzor által 20–25%-ra becsült része állandó társadalmi feszültség forrását képezte.⁵⁴ E réteg növekedésének megelőzését szolgáló elkerítésellenes törvényeken kívül VII. Henrik a napszámosok és bérmunkások munkaidejének és bérének törvényben történő rögzítésével is igyekezett a konfrontációknak elejét venni. Henrik ugyanakkor – I. Erzsébet hírhedt szegénytörvényeit jóval megelőzve – 1495-ös, csavargók ellen hozott törvényében a nincstelencet szülőhelyükhöz kötötte. Ez papíron megakadályozta ugyan a munkaerő-vándorlást s átmenetileg csökkentette az olcsó munkaerő-kínálatot is, de lehetővé tette a belső rend könnyebb fenntartását, hiszen az esetleges szervezkedések szülőföldjükön jobban megelőzhetőek voltak. 1504-es törvényében a toborzásoktól félve a koldusok egy napon túli befogadását is megtiltotta.⁵⁵ Ugyanakkor személyes példával is igyekezett a szegények ellátásának problémájára megoldást találni. Élete utolsó éveiben koronabirtokain bérlőinek adósságokat engedett el – például a wiresdale-i birtok szegény bérlői terheinek könnyítésére –, illetve fejlesztés esetén bérlői díjakat csökkentette, miközben jelentős összeget költött alacsonyokra, szegényházakra és kórházakra. 1499-ben a wighilli plébánia papjának, William Burtonnek írott levelében a koronát illető 26s 8d-t elengedte, ha azt a szegények megsegítésére használják fel, amit a krónikák a haldokló király lelkiismeretfurdalására vezetnek vissza, valójában azonban VII. Henrik körültekintő, minden részletre kiterjedő társadalompolitikájával magyarázhatjuk, ami a társadalmi egyensúly fenntartását és annak segítségével a központosítást célozta.⁵⁶

⁵² Materials, I. 437.

⁵³ R. H. Tawney: *The Study of Economic History*. 337.

⁵⁴ L. Stone: *Social Mobility in England. Past and Present*. 1966. 5.

⁵⁵ Pollard: *The Reign of Henry VII*, i. m. II. 241.

⁵⁶ Materials, II. 429.

Az egyetemszervező Vitéz János esztergomi érsek

1467. június 20. az *Academia Istropolitana*, az első teljes jogú, négy fakultással rendelkező, nemzetközileg elismert magyar egyetem ünnepélyes megnyitásának a napja. A helyszín az esztergomi Várhegy, az újjáépített remekművű gótikus Szent Adalbert-székesegyház és Vitéz János esztergomi érseknek, Magyarország prímásának, Mátyás király fő- és titkos kancellárjának pompás reneszánsz freskódísszel ékesített palotája. Az egyetem megálmodója és megszervezője maga az érsek, akinek nagy tudását, széles körű humanista műveltségét egész Európa tisztelte. Ő a *Lux Pannoniae*, ahogy Gasparus Tribrahus modenai költő nevezte Vitéz Jánost, a mecénását verseskötete címodalán, ahol portréját is megfestette. A 60 éves főpap küzdelmes, de eredményekben is gazdag életének koronája ez a nap, amelyet hosszú évtizedek kitaró munkájával készített elő. Vitéz János mindössze két éve nyerte el az esztergomi érseki széket, az ország legmagasabb főpapi méltóságát, amely anyagi fedezetet is nyújtott az egyetem felállításához. Érsekként egyik első teendője volt, hogy Mátyás királlyal egyetértve, követséget küldjön Rómába a pápához az új magyar, teljes jogú egyetem engedélyeztetésére. A küldöttség élén *Janus Pannonius* pécsi püspök állt. Az engedély 1465. május 19-én kelt: Magyarország bármely városában, amelyet a király alkalmasnak talál, felállítható a bolognai mintára szervezendő egyetem.¹

A bolognai minta hangsúlyozása az egyetemi önkormányzatra vonatkozott, valamint arra, hogy az új egyetem kancellárját, tanárait és hallgatóit mindazok a jogok és kiváltságok megilletik, mint amelyeket a bolognaiak élveznek, így az egyetem a bolognaiakkal azonos feltételek mellett, azonos érvényű tudományos fokozatokat adhat, és a tanárok fizetésének is a bolognai minta szerint kellett alakulnia.

G. Tribrahus: *Ecloga ad archiepiscopum Stigoniensem Johannem Vitéz, Budapest, OSZK. Cod.lat.416. f. 1 r., 1465-67, Vitéz János érsek képmása.*

Az egyetem főkancellárja Vitéz János érsek volt. Mátyás király az egyetem helyéül a Bécshez közelebbi Pozsony városát jelölte ki. Vitéz János itt a saját költségén vette meg a Venturi-házat 600 Ft-ért az egyetem számára.² Az egyetem tudományos műhelye azonban Esztergomban volt, és szellemi vezére maga az érsek. Ő világosan látta, hogy csak legmagasabb fokon és itthon kiművelt fők biztosíthatják nemzetünk jövőjét. Bár a külföldi egyetemeken, Itáliában, Párizsban, Bécsben, Prágában és Krakkóban több magyar ifjú tanult, ezek hatékony hazai működését hátráltatták a hazai gyökerek, a megfelelő hazai szellemi környezet hiánya. Éppen ezek az ifjak – akik közé minden bizonnyal Vitéz János is tartozott, jóllehet oklevéllel nem tudjuk igazolni egyetemi végzettségét – érezték a leginkább a legmagasabb szintű

¹ Archivio Secreto Vaticano Regesta Supplicationum Pauli II. vol 581, f. 55v. In: *Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony, 1914. 102–104.*

² *Császár: Az Academia Istropolitana, 16.*

hazai tudományos műhely, a teljes jogú egyetem szükségességét.

Zrednai Vitéz János, a kismemesi származású, zágrábi egyházmegyes pap már fiatalon, 24–26 éves korában Zsigmond király budai kancelláriáján dolgozik. Az életrajzírók – Fraknoi Vilmos³ és mások – Vitéz János nagybátyja, Gatalóci Mátyás zágrábi prépost, királyi alkancellár, majd kancellár pártfogásának tulajdonítják ezt a nagy reményű pályakezdést az 1430-as években. Joggal feltételezhetjük, hogy e pártfogás már korábban kezdődött, és Gatalóci segítségével Vitéz János már 16–18 évesen eljutott külföldi egyetemekre, elsősorban Padovába, majd 1434-ben Bécsbe. Biztos adatunk csak ez utóbbiról van, amikor a bécsi bölcsészetre iratkozott be.

A padovai egyetemi levéltár anyaga, sajnos, éppen az 1420-as évekre vonatkozóan igen hiányos. A hallgatók között ugyan számos *Johannes* név szerepel, de ezek nem azonosíthatók egyértelműen Vitéz Jánossal. Pierre Paolo Vergerio neves szónok, író és padovai történészprofesszor is egyengethette Vitéz János Padovába vezető útját. Vergerio 1418-tól 1440-ig, a haláláig Budán élt, Zsigmond király udvarában, s vele Vitéz János igen szoros barátságban volt. Könyvtárát is rá hagyományozta. Vitéz János padovai tanulmányaira utal széles körű *természettudományos képzettsége* is a matematika, a geometria, a csillagászat és az orvostudomány terén, amelynek fellegvára a 14. századtól a padovai egyetem volt. Ugyanerre enged következtetni a padovai születésű jeles ókori történetíró, *Titus Livius* iránti nagy tisztelete is. Cicero mellett a leggyakrabban őt idézi a leveleiben.⁴ Vitéz János könyvtárának⁵ ma ismert kevés emléke között két Livius-kötet található pompás festészeti díszítéssel.⁶ S nem utolsósorban az a tény, hogy Vitéz János a tehetséges magyar fiatalokat Ferrara, Firenze, Bologna mellett előszeretettel küldi a padovai egyetemre, az ő egykori ottani tanulmányaira is utalhat. Lehetséges, hogy a *Guarino da Veronese* (1374–1460) padovai professzorhoz fűződő mély barátsága is Vitéz

padovai diákéveiben kezdődött. S végül Zágráb, Vitéz János szülőföldjének közvetlen kapcsolata Velencével, mely a 15. században Padovára is kiterjesztette hatalmát, igen valószínűvé teszi Vitéz János padovai egyetemi tanulmányait. A padovai egyetemi levéltár adatai szerint a 15. században rendszeresen részt vett az egyetemi doktori vizsgákon és doktorrá avatásokon az esztergomi érsek, mivel szinte minden évben voltak a végzősök között egyházmegyéjéhez tartozó fiatalok. A magyar primást a padovai püspök a palotájában megkülönböztetett tisztelettel fogadta.

Vitéz János szisztematikus tudományos felkészültsége, továbbá leveleinek hangneme, főképpen azoké, amelyeket az egyetemeken tanuló vagy végzett ifjaknak írt, és amelyekben határozott hangon ellenőrzi, számon kéri tanulmányaikat, tudományos eredményeiket, mindenképpen feltételezi egyetemi végzettségét.

Vitéz Jánosban bizonyára korán felmerült a hazai egyetemalapítás gondolata, és fokozatosan érlelődtek meg benne a részletek. Ismerte a korábbi kitűnő kezdeményezéseket, Nagy Lajos király 1367-ben alapított pécsi és Zsigmond király 1389-ben életre hívott óbudai egyetemének sorsát, és világosan látta, hogy az egyetem fennmaradásához két dolog szükséges: tekintélyes szellemi vezető és biztos anyagi háttér. Ez utóbbi a primás-érseki szék elnyerésével valósult meg Vitéz János számára. A tudományos műhely alapját képező tanárok szervezését húszéves váradi püspöksége alatt módszeresen valósította meg. Könyvtárát is ekkor építette ki, amely a firenzei humanista és könyvkereskedő *Vespasiano da Bisticci* szerint Európa legjelentősebb könyvtárai közé tartozott: „*Mint esztergomi érseknek első dolga volt, hogy a vár falai között díszes könyvtárat építsen, mivel azt akarta, hogy itt a tudomány minden területe képviselve legyen. Meghozatott hazájába minden könyvet Itáliából és Itálián kívülről, és azokat, amelyeket megbízottjai nem találtak meg, lemásoltatta Firenzében, nem törődve a nagy költségekkel, csak szépek és hibátlanok legyenek. Kevés*

³ *Fraknoi Vilmos*: Vitéz János esztergomi érsek élete. Bp., 1879.

⁴ *Boronkai Iván*: Vitéz János és az ókori klasszikusok. In: Janus Pannonius (Memoria saeculorum Hungarorum 2.) Bp., 1975. 219.

⁵ *Klára Csapodi-Gárdonyi*: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp., 1984.

⁶ München, Bayerische Staatsbibliothek, cod. Lat. 15731, Wien ÖNB Cod. Lat. 3099.

volt azoknak a könyveknek a száma, amelyek könyvtárában ne lettek volna meg.”⁷

Még Antonio Bonfini is, aki jóval Vitéz János halála után, 1486-ban érkezett Magyarországra, és Mátyás király, majd Beatrix királyné szolgálatában állt, nagy dicsérettel szól Vitéz János emberi és műveltségbeli nagyságáról, esztergomi palotájának építészeti és képzőművészeti kialakításáról.⁸ Külön kiemeli kétnyelvű, latin és görög művekből álló könyvtárát. A görög nyelv ismerete ugyanis az itáliai humanistáknál sem volt általános.

Vitéz János politikai pályafutása is segítette nemzetközi tekintélyét és ezáltal egyetemszervező tevékenységét. Már mint váradi püspök és Hunyadi Jánosnak, Magyarország kormányzójának jobb keze – ha nem is főkancellárja – ismertté vált Európában az 1446–1453 közötti években. Ezután mint a fiatal V. László király titkos kancellárja gyakran tartózkodott Bécsben és Prágában. Mindkét város egyetemével is közvetlen kapcsolata lehetett. Az 1454. évi frankfurti, majd az 1455. évi bécsújhelyi birodalmi gyűlésen mondott humanista szónoklataira felfigyelt egész Európa. V. László halála után ő szabadítja ki Hunyadi Mátyást Prágában Podjebrád György fogságából 1458-ban, és az ország nevében hazánk határánál köszönti őt mint Magyarország új királyát. Ezután hat évig küzd III. Frigyes császárral Szent István koronájáért, amelynek során kivívja Aeneas Sylvius Piccolomini, a neves olasz humanista csodálatát is, aki ekkor a császár kancellárja volt. Politikai ellenfelekből a legőszintébb barátokká válnak. Mátyás király halála volt Vitéz Jánosnak a korona visszaszerzéséért és ifjúkori neveltetéséért is, jól ismerte emberi nagyságát, sokoldalú tehetségét, kivételesen széles körű műveltségét. 1464-ben fő- és titkos kancellárjának nevezte ki, bár e tisztséget Várdai István kalocsai érsekkel megosztva kapta. 1465-ben, Szécsi Dénes esztergomi érsek, bíboros halála után Mátyás király Vitézt jelölte utódjává, de a bíborosi kinevezést nem az ő számára, hanem Várdai Istvánnak kérte. Jóllehet II. Pál pápa

1468-ban Vitéz Jánost is bíborossá nevezte ki, de ennek nyilvánossá tétele elmaradt, és ezáltal a kinevezés nem vált érvényessé.

Vitéz János tehát a sikerek mellett sok megaláztatásban, mellőzésben is részesült, és mindezt az erkölcs hiányának tudta be, ezért hangsúlyozta leveleiben, beszédeiben, az egyetem szervezésében és képzőművészeti megrendeléseiben az Igazság, az Erkölcs fontosságát.

Callimachus jegyezte fel Vitéz Jánosról, hogy önála „minden beszélgetés, vitatkozás, az Igazra irányult. Nem tűrt különbséget szó és tett között. Ő és barátai napról napra tudósabbak és jobbak lettek.”⁹

Vitéz János esztergomi érseki palotáját a török háborúk során szinte teljesen szétlőtték. A beomlott dolgozószoba egykori pompás freskódíszéből azonban 1934–1938-ban felszínre került a négy kardinális erény allegóriájának ábrázolása. A festett reneszánsz loggia alatt, a terem egykori központi helyén, az *Igazság* ünnepélyesen trónoló nőalakját látjuk, jobbában pallossal, baljában a mérleggel. Az *Okosság*, a *Mértékletesség* és a *Leleki erősség* allegóriái az árkádsor egy-egy íve alatt állva jelennek meg, és az *Igazság* felé fordulnak. Az *Igazság* kiemelését jelzi, hogy az ülő alak éppen olyan magas, mint az állók. Platón és nyomában Augustinus tanítását hirdeti itt a falképet megrendelő Vitéz János érsek: *Iustitia non est nisi sit prudens, fortis, et temperas*. Ez volt Vitéz János munkálkodásának legfőbb törekvése, hogy az *Igazság* hassa át az *Értelmet*, az *Erőt* és minden cselekedet *Mértékét*.

Az erények felett Vitéz János dolgozószobájának boltozatán festett égboltozat látható, a csillagok és a bolygók képeivel. Ezek is egy-egy erényre utaltak: az *Okosságot* jelképezte a Nap, az *Erőt* a Mars, az *Igazságot* a Jupiter, és a *Mértékletesség* a Szaturnuszban diadalmaskodott. A hét bolygó diadalmenetének Vitéz János korabeli ábrázolásából ma is ismerünk egy-egy szép részletet. Ez a szoros gondolatfűzés az erények és a bolygók között a 15. század humanista gondolkodásában

⁷ *Vespasiano da Bisticci*: Le vite. I. Firenze, 1970. 319.

⁸ *Antonio Bonfini*: *Rerum Hungaricarum Decades*. Bp., 1936., 1941., 1976. Decas IV. liber III.

⁹ *Callimachus Experience*: *De vita et moribus Gregorii Sanocensis archiepiscopi Leopoldensis*. In: *Ábel Jenő*: *Adelékok a humanizmus történetéhez Magyarországon*. Bp., 1880. 164.

általánosan ismert volt, amelynek számos példáját ismerjük a kortárs itáliai művészetben. Így Agostino di Duccio 1450 körül készült márvány domborművein a rimini Tempio Malatestianóban és Mantegna játékkártya-sorozatán, a Tarocchi di Mantegna néven ismert képeken, amelyek 1459–1460-ban, a ferrarai zsinat alkalmából készültek, közel egy időben az 1465–1467-re datálható esztergomi ábrázolásokkal.

Vitéz János *studiolójának* hevederívén, amely a boltozatot két egyenlő részre osztotta, vagyis a terem kereszttegyében, hangsúlyos helyen, a Zodiákus, az állatöv jegyeinek festett képei kaptak helyet, egymásba fonódó fehér szalagkeretbe foglalva. A kék háttér előtt megjelenő Kos, Bika, Ikrek, Rák, Oroszlán, Szűz, Mérleg, Skorpió, Nyilas, Bak, Vizöntő és a Halak művészi ábrázolása a korszak európai képzőművészetének is kiemelkedő emléke.

Az *Academia Istropolitana* tanárait Vitéz János Itáliából, Franciaországból valamint a közeli Bécs és Krakkó egyetemeinek professzorai közül hívta. Valamennyien örömmel jöttek az esztergomi érsek udvarába, mert tudták, hogy szívügye a magas szintű tudományos kutatás, és ehhez megad minden szellemi és anyagi segítséget. Vitéz János gondoskodott a korszerű tudományos műhely berendezéséről is, így csillagvizsgálót állíttatott fel esztergomi palotája ősi lakótornyának tetejére. Ösztönözte a tanárokat kutatásaik írásba foglalására, és gondoskodott az elkészült művek méltó megjelentetéséről. Az új magyar egyetem kezdettől fogva teljes jogú volt, vagyis négy karal működött.

A hittudományi kar tanárai közül ismerjük a délf francia Angelus Rimely mestert, akit a pozsonyi telekkönyv az egyik egyetemi épület tulajdonosának nevez. Vitéz János a bécsi egyetemről hívta meg a fiatal Matthias Grubert, valamint Nicolaus Schrickert, a pozsonyi káptalan káptalanosát, aki egyben az egyetem és a káptalan közös könyvtárának az őre is volt. A teológiai karon a szentírás tanárát a szepesi születésű Krumpach Lőrinc adta elő, aki a bécsi egyetemen tanult, majd az egyetem magyar nemzetének prokurátora lett, és azután a bölcsélet, majd a teológia tanára.

A bölcsészettudományi kar tanárai közül a krakkói Jan Długosz történcsnt, Szánóki Gergelyt, Lassócki Miklóst és Ilkus Mártont (1433–1495), a jeles csillagászt, valamint a württenbergi Königsberg szülöttjét, korának legjelesebb csillagászt, Johannes Regiomontanust (1436–1475) kell kiemelnünk. A jogi karon tanított Giovanni Gatti egyházjogász, dominikánus szerzetes, aki az *Academia Istropolitana* előtt a firenzei, a ferrarai és a bolognai egyetem tanára volt. Az orvostudományi kar tanárai közül a francia Peter Gallicusról tudunk.¹⁰ Az egyetem alkancellárja Georg Schomburg/Schönberg (1455–1486) pozsonyi prépost volt, aki jogi és irodalmi végzettséggel és jelentős könyvtárral rendelkezett.

Az egyetem tanárai közül külön is meg kell említeznünk *Regiomontanusról*, Georg Peuerbach (1423–1461) tanítványáról és munkatársáról, akit Vitéz János, mint váradi püspök Bécsben ismerhetett meg. *G. Peuerbach* három fő művét Vitéz János megbízásából készítette, és neki is ajánlotta. Ezek: *Tabulae Variensis* (Wien, ÖNB, Cod. Vindob. Lat. 5291), *Quadratum Geometricum* (Budapest, OSZK, app. 1625), *Theoricae Novae Planetarum* (Krakkó, Egyetemi Könyvtár. III. 3.).

Peuerbach a Vitéznek szóló dedikációban nemcsak humanista szövegeket zeng mecénásáról, hanem bemutatja a tudós tudományszervezőt, aki a korban divatos, a jövőt kutató asztrológiával szemben az égitestekkel kapcsolatos tudományos megismerést szorgalmazza. A *Váradi Táblázatok* bevezetésében így ír: „A te szívednek legfőbb vágya, hogy összegyűjtsed a matematikusokat, és a Hét szabad művészet mestereit, minthogy azok a legtöbb hasznot nyújtják a bölcsélet számára. Főképpen azokat gyűjtöted össze, akiktől az égi változások biztos és határozott ismeretét birto koljuk. Elrendelted, hogy ezek a tudósok világos kimutatásokkal szemléltessék az égitesteknek és a csillagoknak a nagyságát és helyzetét, vagy a táblázatok számaival, vagy a megfelelő eszközök segítségével számítsák ki azok mozgását. Az volt a kívánságod, hogy ezek felhasználásával alkossam meg azokat a táblázatok, amelyekkel világossá válik a Nap és a Hold fogyatkozásairól való ismeret. Ezeknek a táblázatoknak a gyökeket a váradi

¹⁰ Császár: Az *Academia Istropolitana*, 47–63

délkörre alkalmaztam, ezért neveztem el »Váraditáblázatoknak.«¹¹

E néhány sor jól jellemzi Vitéz János tudományos igényességét. S hogy nemcsak ösztönözte a tudományos kutatást, hanem ő maga is magas fokon jártas volt a tudományok legkülönbözőbb ágában, így a csillagászatban is, azt könyvtárának vonatkozó köteteiben a saját kezű széljegyzetek igazolják.

Vitéz János könyvtárának kevés ismert kötet között is jelentős csillagászati művek vannak, így Ptolemaiosz *Magnae compositiones* című kötete, amelyet görögből latinra Peuerbach és Regiomontanus fordított (Wien, ÖNB. Cod. Lat. 24.), valamint Marcus Manilius *Astronomicon* című munkája (Biblioteca Vaticana Palatina), 1711, a címlapon Vitéz János címerével és az utolsó oldalon a Vitéz János és Galeotto Marzio közösen végzett emendálásának saját kezű bejegyzésével. A kötet széljegyzetei – a kétféle színnel és írással – is a kétszeri olvasásról tanúskodnak.

Theodosius Marcobius *Saturnalia* című műve (Firenze, Bibl. Laurenziana) mellett Peuerbach említett műveit és Regiomontanusnak az Esztergomban írt *Tabulae directionum* című nagyszabású munkáját, amely az égitestek pályájának számítására nézve még évszázadokon át nélkülözhetetlen kézikönyv maradt, ugyancsak tudós széljegyzetekkel látta el Vitéz János.

Vitéz János feltehetően Peuerbach és Regiomontanus révén ismerte meg Bécsben a Konstantinápolyból Itáliába menekült, majd a bécsi egyetemen tanító görög tudóst, *Bessarion bíborost* (1403–1472), ha már korábban nem került vele kapcsolatba Itáliában. S feltételezzük, hogy Peuerbach révén Vitéz Jánosnak ugyancsak Bécsben volt alkalmja találkozni Nicolaus Cusanusszal († 1464) is, a heliocentrikus világkép hirdetőjével. S bár tudjuk, hogy Cusanus megállapításai inkább még csak sejtéseken alapultak, amint erre Székely György professzor is rámutatott,¹² de így is nagy jelentőségűek voltak.

Az első magyar teljes jogú egyetem, az *Academia Istropolitana* legjobb tanárai közül Regiomontanus négy év múlva, már 1471-ben

elhagyta hazánkat, amikor az egyetem főkancelárja kegyvesztett lett a király előtt. A többiek is fokozatosan eltávoztak. S nem adott új lendületet az egyetemnek Mátyás király 1476. évi házassága Aragóniai Beatrixszel, a nápolyi király lányával sem, aki révén rokonságba került a ferrarai Este hercegekkel, és felértékelődött az itáliai humanisták szerepe hazánk életében. 1490 körül megszűnt az egyetem működése. Mindez csak megerősíti Vitéz János személyének kiemelkedő jelentőségét az *Academia Istropolitana* felállításában és működtetésében. Jóllehet rajta kívül voltak más tudós, humanista főpapjaink, elsősorban az általa pártfogolt, tanítatott férfiak közül, és már megjelent a világi értelmiség is, de nem volt egy olyan széles körű szellemi felkészültségű, kellő anyagi lehetőségekkel rendelkező, országos és nemzetközi tekintélyű, áldozatkész egyéniség, aki folytatni tudta volna Vitéz János nagy művét.

1472-ben nemcsak Vitéz János fejezte be földi életét, de az ő legfőbb szellemi társa, az Itália-szerte ünnepezt humanista költő, a magyar diplomácia vezéralakja, a mindössze 38 éves unokaöccse, Janus Pannonius pécsi püspök is. Vitéz János emberi és szellemi nagysága ma, közel hat száz év távlatából is az ő költeményeinek művészi megjelenítéséből lép elénk a legméltóbban, a legéletteljesebben.

1470-ben, Vitéz János életének deklójén, amikor az *Academia Istropolitana* már bebizonyította nemzetközi színvonalát, így jellemezte őt Janus Pannonius német költőbarátjának, Henriknek írva:

Ha arra készülsz, Henrik, hogy magasztaló
Verssel köszöntsd a főpapot,
Ne hívd Apollót és a Múzsák szent karát
Segítségül, bár úgy szokás.
Skarlátvörössel írd csak tündöklő nevét
Az első lapra cím gyanánt:
Meglásd, hivatlan ott terem a Múzsahad,
S a versírásban megsegít.
Nemcsak Apolló támogatja tervedet,
De aki úr az égben is,

¹¹ *Ábet*: Adalékok, 176–177.

¹² *Székely György*: A kopernikuszi világkép előfutárai. Századok, 1962. 868.

Villám-letéve nyúl a lantverő után,
Pörgetni kezdi majd a hűrt.
Ki mást óvnának – illendőképp – akkora
Gonddal a halhatatlanok,
Mint őt, ki mindig, minden ügyben gáncstalan,
Tehetségében oly pazar,
Catót, Metellust, Fábiusokat megelőz,
Camillusoknál derekabb?
Azokra egy jobb kor vetette sugarát,
Attól tanulták az erényt.
Nagyobb, nagyobb ő náluk, mert e pusztuló
Kor szennye sem mocskolta be,

De úgy tündöklük - a *gazok* között *igaz* –,
Mint tövisek közt liliom.
Ne csodáld hát, hogy milyen szép otthona,
Amelyben főpapként lakik.
Ily férfinak más, mint a csillagos nagy ég,
Nem szolgál méltó udvarul.
Annak Tejútján örvend, ki a földi gond
Béklyóit levetette már.
De őt marasztald, föld, okos légy, ritka, hogy
Ilyennel büszkélkedhetel.
A csillagokkal ékes ég ne hívja még,
E legvakítóbb csillagot.

Jelenits István fordítása

SZENDE KATALIN

Parva cum laude.

Humanisták a késő középkori magyar városokról¹

A város mint települési forma megítélése etikai és esztétikai szempontból a mai napig éles vitákat vált ki az utca embere és a témával különböző szempontokból foglalkozó szakemberek körében egyaránt. Egyesek szerint a város egyszerre a bűn melegágya és a falanszteri ridegség megtestesítője, amely ráadásul élösdiként telepszik rá az ellátását biztosító vidékre. Mások ugyanakkor a fejlődés motorját, egy újfajta életminőség letéteményesét és az alkotó fantázia kiteljesedésének lehetőségét látják benne. A fél évezreddel ezelőtt alkotó humanisták egyértelműen a pozitívan vélekedők táborát erősítették. Már csak azért is várospártiak voltak, hiszen az eszményképüknek választott antikvitás alapvetően urbánus kultúrát hordozott, akár a görög városállamok, akár a városok és territóriumuk konglomerátumaként felépülő Római Birodalom példájára tekintettek.

Az irodalmi keretek

A humanisták azonban nemcsak az elpusztult ókori városok idealizált képét tartották szem előtt, hanem klasszikusokon pallérozódott szemlélettel saját koruk városait is többféle módon megörökítették: útleírásokban, földrajzi összeállításokban és egy általuk kiteljesített és elterjesztett műfajban, a városdicséretben (*Städtelob*) is.

A kortól és tértől függetlenül népszerű útleírások mellett az utóbbi két műfaj, az antik előzményeket feltámasztva, elsősorban a 15–16. századi Európában tett szert nagy népszerűsége.

A városdicséret – a személyek és országok dicsérete mellett – már az ókori görög retorikának is bevett válfaja volt, és mint ilyen, általánosan elfogadott formai követelményekkel, szókészlettel és tematikával rendelkezett. Ennek alapján a következő elemeket kellett szinte kötelező módon tárgyalnia: 1. a város elhelyezkedése a tájban; 2. eredete; 3. berendezkedése (alkotmánya, kézművessége, jellemző termékei); 4. a polgárok viselkedése.² Ez a tradíció a korai középkorban sem merült feledésbe. A műfaj tehát már akkor készen állt, amikor a középkori városok még csak csírájukban léteztek. Korai példáit Itália mellett, ahol a szerzők az ókori pogány és saját koruk keresztény emlékeit állítják szembe (Milánó, Verona, Firenze, Róma), Angliában (London, 1173/74; Chester, 1195), Franciaországban (Párizs, 1323) és német területen (Erfurt, 1281/84) egyaránt megtaláljuk.³

Teljességre azonban igazán a 15. századtól, a humanizmus megjelenése és képviselőinek széles körű mobilitása révén jutott.⁴ Ekkortól Európa-szerte százával maradt fenn a városi megrendelésre készült vagy a tanácsbéli urak kegyeit (többnyire valamilyen állás

¹ Székely professzor úrral elsősorban a Nemzetközi Várostartótneti Bizottságban (Commission internationale pour l'histoire des villes) való tagság köt össze. Ezért illendőnek látom, hogy a Bizottság legutóbbi konferenciáján (Bild und Wahrnehmung der Stadt, Bécs, 2003) tartott előadásom egyik, némileg átdolgozott részletével köszöntsem őt. A teljes előadás megjelenik német nyelven *Innen- und Außensicht. Das Bild der ungarischen Städte vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts* címen az Österreichischer Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung „Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas” című sorozatában, Ferdinand Opll szerkesztésében, előreláthatólag 2004-ben.

² Klaus Arnold: Städtelob und Stadtbeschreibung im späteren Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Hrsg. Peter Johanek. Köln–Weimar–Wien, 2000. (Städteforschung A 47) 247–268., kül. 251.

³ Karl Joachim Classen: Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes Urbium in der antiken Literatur bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts. (Beiträge zur Altertumswissenschaft 2) Hildesheim–New York, 1980.

⁴ Hans Goldbrunner: Laudatio Urbis. Zu neueren Untersuchungen über das humanistische Städtelob. In: Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken 63. (1983) 313–327.

reményében) megnyerni szándékozó szerzők tollából származó panegyricusok. Számukat tovább gazdagítják az utazók beszámolóiba vagy történetírók munkáiba „spontán módon” beillesztett, a leírás korszerűségét és az utazó vagy a historikus műveltségét is hangsúlyozni akaró dicséret passzusok.⁵ Hasonló okból növekedett meg a kor tudományosságának élvonalát képviselő földrajzi jellegű leírások népszerűsége is. A görög gyökereikig visszamenő és szintén a 15. században kibontakozó humanista geográfia tárgya éppúgy a városok egyéni arculatának felismerése, természeti, gazdasági, politikai viszonyainak ismertetése volt, mint az útleírásoké; talán csak a személyes elemek kisebb súlya és a leírás rendszerezettebb jellege különbözteti meg azoktól.⁶

A jelenlegi terjedelmi keretek között nincs mód annak elemzésére, hogy a középkori Magyarországon működő szerzők pontosan milyen úton, milyen közvetítéssel ismerkedtek meg a klasszikus leírasi szabályokkal. A fennmaradt művek mindenestre igazolják, hogy a felsorolt elvárások ismertek voltak előttük. Ugyanakkor az európai viszonylatban szerénynek mondható hazai termést áttekintve az is feltűnhet, hogy a szerzők nem mindenben követték a kontinens más tájain bevett gyakorlatot. Rövid írásom középpontjába ezért azt a kérdést szeretném állítani, hogy miért olyan hiányos, illetve miért alakult át a városleírás és -dicséret hagyományos műfaja magyar földön.

A magyarországi példák

Önmagában álló, egyetlen városra koncentrált leírás vagy dicséret nem maradt fenn Magyarországról a 16. század második felénél korábbról. A rendelkezésre álló példák mind egy-egy nagyobb egység, országos szintű áttekintés részét képezik. A 15. század utolsó évtizedeiből, mint közismert, két Mátyás király udvarában alkotó olasz humanista országleírása maradt ránk: Pietro Ransano (1428–1492) 1490-ben megjelent *Epithoma rerum Hungararum* című munkájában⁷ és Antonio Bonfini (1427–1502) 1488 és 1496/7 között írott *Rerum Ungaricarum Decades* című művének⁸ részeként. Mindkettő esetében szerzőik átfogó történeti munkáihoz írott, kötelezőnek és divatosnak számító földrajzi bevezetőről van szó, amelynek célja az volt, hogy az olvasót a történetek helyszíneivel megismertesse. A két itáliai történetíró ezt a feladatot a korabeli tudományosság által megkívánt magas színvonalon, személyes tapasztalataik, illetve megbízható adatközlők információi alapján végezte el. „Több, igen tekintélyes férfit meghallgattam, akik a te rendkívül nagy és virágzó királyságodnak mind történetében, mind földrajzában járatosak” – írta ajánlásában Ransano, akinek így szerzett adatai azután az átvétel révén Bonfini művében is helyet kaptak.⁹ Mivel a királyi udvarban ténykedtek, rendelkezésükre állt az ország levéltára is. A kutatásban felmerült többek között annak a lehetősége is, hogy Ransano egy, a királyi jövedelmekről összeállított

⁵ Pl. Klaus Voigt: *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333 bis 1492)*. Kieler Historische Studien 17. Stuttgart, 1973; Helmut Hundsbichler: *Stadtbeginn, Stadtbild und Stadtleben des 15. Jahrhunderts nach ausländischen Berichterstattern über Österreich*. In: *Das Leben in der Stadt des Spätmittelalters*. (Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde 2. = Sitzungsberichte der ÖAW, Phil.-Hist. Kl. 325.) Wien, 1977. 111–133. (a továbbiakban: *Hundsbichler: Stadtbegriff*)

⁶ Kulcsár Péter: *A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon*. Földrajzi Közlemények, Új Folyam XVII. (1969) 297–308., kül. 297–298. (a továbbiakban: *Kulcsár: A humanista földrajzírás*)

⁷ *Petrus Ransanus: Epithoma rerum Hungararum, id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*. Ed. Petrus Kulcsár, Bp., 1977. Magyar fordítása: *Petrus Ransanus: A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. Bp., 1985., illetve 1999² (a továbbiakban az 1985-ös kiadás lapszámaira hivatkozom).

⁸ *Antonius de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades*. Eds. I. Fögel, B. Iványi et L. Juhász. Tom. I–IV. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Sacc. XV.) Lipsiae, 1936. (a továbbiakban: *Bonfini: Decades*) Magyar fordítása: *Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1995.

⁹ L. a fentebb idézett kiadások, illetve fordítások bevezetőit, valamint *Kulcsár Péter: Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése*. (Humanizmus és Reformáció I.) Bp., 1973; *Kristó Gyula: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon*. Bp., 2002. 114–124. (A továbbiakban: *Kristó: Historiográfia*) Az idézet: *Ransanus: A magyarok története*, i. m. 39.

jegyzéket is felhasznált leírása szerkezetének kialakításában és az említésre érdemes települések kiválasztásában.¹⁰

Az ily módon megalapozott humanista országleíró hagyomány folytatásaként állította össze Oláh Miklós (1493–1568) későbbi esztergomi érsek, a szóban forgó mű megírásakor Mária királyné (1505–1558) titkára *Hungaria* címmel Magyarország ismertetését, amelyben szintén kitért az ország városaira. Ebben az esetben is egy tervezett, de meg nem valósult (csak az előzményeket tárgyaló *Athilaig* jutott) összefoglaló történeti áttekintés földrajzi bevezetőjével van dolgunk.¹¹ Oláh sajátos módon egyszerre szemléli belülről és kívülről munkája tárgyát. Kétségkívül belülről ismerte az ország viszonyait, és ez hatalmas előnyt jelentett számára itáliai társaival szemben. Nagyszébenben született, egy odamenekült előkelő havasalföldi család fiaként. Számos egyházi és világi méltóságot (egyebek mellett a királyi titkárét) töltött be már Mohács előtt is, amelyek révén szelvény-hosszában beutazta az országot, mielőtt a Németalföld helytartójává kinevezett megözvegyült királynét 1531-ben, szintén titkári minőségben Brüsszelbe kísérte. Itt írta meg azután 1536-ban a *Hungariat*, amelyben személyes tapasztalatok alapján ugyan, de már a távolból, az emlékezés szűrőjén keresztül szemlélte és mutatta be Magyarországot.¹²

A három szerző szemléletének, módszereinek és műveik forrásértékének összehasonlítására Pécs püspöki város¹³ leírását választottam ki.

Ransano:

„Baranya megye sok termékeny faluval rendelkezik, ott található Pécs is, az egykori peucinusok utódai által alapított és országszerte ismert kereskedőváros, amelyet most öt templomáról

Quinqueecclesienak hívnak, püspöke Zsigmond, a humanista tudományokban jártas és igen előkelő származású férfi.” (Blazovich – Galántai ford. 65.)

Bonfini:

„A baranyai megyét sok termékeny szőlő ékcsíti, ebben van a dúsgazdag Pécs városa, melyet a peucinusok leszármazottai építettek, és amelyet az öt bazilikáról most Ötegyháznak neveznek; főpapja Zsigmond, aki nemcsak kiemelkedő tanultsága miatt tisztelendő, amit az itáliaiaktól kapott, nemcsak vagyona és nemzetségének nemessége miatt, hanem vele született humanitása, előkelősége, komolysága és elegáns megjelenése miatt is, amellyel mindenkit, aki látta őt, könnyedén tiszteletre indít.” (Kulcsár P. ford. 39–40.)

Oláh:

„Ezután Pécs tűnik a szemünkbe, várát a magas Mecsek hegy lábánál építették, annak lejtőit és csúcsát hatalmas tölgyek övezik, a pécsi püspök székhelye. Híres a Szent Péter székesegyházáról, valamint azokról az épületekről, melyeket Szatmári György, egykori itteni püspök, aki aztán esztergomi érsek lett, ez az igen kegyes és igazságos és helyes gondolkozású s hozzá még nem kis műveltséggel rendelkező férfiú emeltetett, a vár nagy díszére. A templom északi oldalán van egy társas kápolna, az aranyos Szent Szűznek szentelve, ebben látható Miklós, hajdani pécsi püspök sírja, aki az igazi püspök mintája volt. Oda van akasztva vezekelőve és szőrcsulája, melyet életében hordott. Rőla azt mondják, hogy míg napközben népét Isten igéjével táplálta, éjszaka a szomszédos hegyre kijárva vállán fát hordott le, és a szegényeknek segített, szolgált nekik, hogy még két keze munkájával is támasza legyen a szegényeknek, ne csak a püspökség jövedelmeivel.

¹⁰ Kulcsár: A humanista földrajzírás, i. m. 303–305.

¹¹ *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila*. Eds. Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saec. XVI.) Bp., 1938. Magyar fordítása: *Oláh Miklós: Hungária. Athila*. Ford. *Németh Béla*. Bp., 2000.

¹² *László Hadrovics: Die „Hungaria“ von Nikolaus Oláh (1536) und die Landesbeschreibungen über Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*. In: *Landesbeschreibungen Mitteleuropas vom 15. bis 17. Jahrhundert. Vorträge der 2. internationalen Tagung der „Slawenkomitees“ im Herder-Institut Marburg a.d. Lahn*. Hrsg. Hans-Bernd Harder. Köln–Wien, 1980. 165–181.

¹³ A püspöki városokról legutóbb I. a *Das Mittelalter c. folyóirat* 7. (2002) 1. számát, amelynek tematikája: *Bischofsstädte als Kultur- und Innovationszentren* (Hrsg. Steffen Patzold), különösen a szerkesztő azonos című bevezető tanulmányát (5–11.)

A vár alatt az említett hegy lábától dél felé a síkságra lenyúló város sem természetesen, sem mesterséges védelemmel nem rendelkezik eléggé, ám lakosságának nyájas udvariassága szempontjából sok mást maga mögött hagy. Telve van kanonokságokkal és presbiteriumokkal, folyója és vize szűkösön van. Van egy püspöki kert a mondott hegy északi oldalán, ahol forrás buzog, melynek folyása a város felé haladtában mintegy negyven malmot forgat sorjában. A hegyoldalban más források is tömnek fel, ezeket csatornákon bevezetve üdül fel ez a termékeny földű és jó borban igen bővelkedő város, hal szűkösön van azokon kívül, melyeket rögtön a fogás után élettelenül szállítanak ide máshonnan.” (Németh Béla ford. 27–28.)

Egy 1525-ből származó velencei követjelentés szerint a pécsi püspök jövedelme a második-harmadik helyen állt az esztergomi érseké után (25–26.000 aranyforint),¹⁴ és ez a gazdagság városának középkor végi képében is visszatükröződött.¹⁵ A két itáliai történetírót mégis inkább Ernuszt Zsigmond püspök személye,¹⁶ mint székvárosának megjelenése nyugozta le, habár Ransano a település gazdasági jelentőségét sem mulasztotta el hangsúlyozni.¹⁷ Bonfininél a humanista szövirágok burjánzását is megfigyelhetjük, ami helyenként a tartalom rovására megy. Kétségtelenül Oláh leírása a legrészletesebb és a legtöbb információt nyújtó forrás. Nála olvashatunk a természeti környezetről, a város fekvéséről, az egyik korábbi püspök, Neszmélyi Miklós személyéhez fűződő helyi legendákról és néhány kiemelkedő épületről, amelyek jelentőségét az utóbbi időkben végzett ásatások is igazolták. A város védelmének hiányosságairól tett megállapításai úgyszintén beigazolódtak, amikor a török

seregek 1543-ban elfoglalták Pécsét. Oláh leírását kétségtelenül személyes tapasztalatai alapján állította össze, mert 1510 után néhány évig a nagy hatalmú, pécsi püspöksége és kancellársága mellett a Thurzók bányavállalkozásaiban is érdekelt Szatmári György titkáráként működött.¹⁸

Ezek a példák, különösen a harmadik, alapjában véve tartalmazzák a városleírások fentebb felsorolt főbb elemeit. Ami a más városok esetében is általában fellelhető topográfiai jellemzőket illeti, elsősorban a földrajzi helyzet, a vízrajz, a város területét képező, illetve azt körülvevő dombok vagy a városhoz vezető főbb útvonalak ragadták meg a külső szemlélők figyelmét. A városleírásokat ebből a szempontból akár a modern történeti-ökológiai tanulmányok előfutárainak is tekinthetnénk. Pécs esetében Oláhnál nemcsak arról olvashatunk, hogy a város a Mecsek lábánál terül el, de arról is, hogy a hegy „lejtőit és csúcsát hatalmas tölgyek övezik”. A leírások szerzői a klasszikus sémát követték az eredet bemutatásánál is, olykor túlzásokba is hoesátkozva. Mint igazi humanisták, nagy súlyt helyeztek a római romokra, sírkövekre vagy a településről előkerült más antik leletekre, amelyeket azután megpróbáltak a helynév olykor igencsak erőltetett etimologizáló magyarázatával összekapcsolni. Pécs esete erre is jó példát szolgáltat. Mivel nem ismerték a település antik „Sopianae” elnevezését,¹⁹ a peucinusok törzsének antikvárius buzgalommal kikutatott nevét próbálták a talán déli szláv eredetű középkori magyar „Pécs” magyarázatára felhasználni.

A „berendezkedés” bemutatásakor a városleírások elsősorban a helységek erősítését, illetve védelmi képességeit értékelik. Ez a toposzként is gyakran előforduló szempont a török veszély árnyékában valóban egyre nagyobb fontosságra tett

¹⁴ Fordításban közli: Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891. (a továbbiakban: Szamota: Régi utazások) 404–405.

¹⁵ L. G. Sándor Mária: A középkori Pécs topográfiája. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 197–208. (a továbbiakban: Pécs szerepe), illetve a szerző itt hivatkozott korábbi tanulmányait.

¹⁶ Életpályájáról a legrészletesebb áttekintést adja: Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. Századok, 135. (2001) 301–362., itt: 313–320.

¹⁷ Vö. Kubinyi András: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Pécs szerepe, i. m. 43–52.

¹⁸ Szatmári és Oláh kapcsolatáról l. Farbaký Péter: Szatmári György, a mecénás. Bp., 2002. 25–26. (A korábbi életrajzi irodalommal.) Szatmári pécsi építkezéseiről uo. 37–61.

¹⁹ A különböző névváltozatok etimológiájáról legutóbb: Tóth Endre: Sopiana: a római város, mint Pécs elődje. In: Pécs szerepe, i. m. 27–42.

szert. A városfalak mellett egyes épületek értékes építőanyagát emelték ki, különösen azokat, amelyek a királyi család tagjaihoz vagy valamely más nevezetes személyiséghez kapcsolódtak. A papi rendet képviselő szerzők, mint például Ransanus és Oláh, érthető módon nagy figyelmet szenteltek az egyházi hierarchia képviselőivel vagy a helyi vonatkozású szentekkel és ereklyékkel összefüggő építményeknek is.

A városfalak kiemelt említése ugyanakkor felveti azt a kérdést, hogy a Magyarországot leíró szerzők hogyan vélekedtek az erődítés nélküli városokról, illetve mezővárosokról, amelyek sorába a központi funkciót ellátó települések döntő többsége tartozott.²⁰ Az ezekre vonatkozó leírások összegyűjtése és elemzése külön tanulmány tárgyat kell, hogy képezze.

Miért hántak csínján a humanisták a magyar városok dicséretével?

Az eddigiekben mindvégig csak országleírások keretében ágyazott, többnyire rövid városleírásokkal foglalkoztunk. Mindössze ez az, ami Magyarországról rendelkezésünkre áll. A klasszikus „városdicséretnek” ugyanis, amelyeket legtöbbször az adott város lakói – többnyire a vezető elit tagjai – fogalmaztak meg vagy adtak rá megbízást, hasonlóan az aprólékos leírásokhoz és a városi krónikákhoz, a 16. század vége, illetve a 17. század eleje előtt nem található meg. Vajon miért?

A részletes és lelkes leírások hiánya különösen azoknál a szerzőknél feltűnő, akik számára ez a műfaj nyilvánvalóan ismert volt, hiszen más területekre vonatkozóan alkalmazták. Antonio Bonfini például, aki a magyar történelemről írott nagyszabású munkájába hosszú és részletgazdag dicsé-
 leírást illesztett Bécs városáról,²¹ semmi hasonlót nem írt sem Budáról, sem az ország bármely más településéről. Bécs (és Bécsújhely) dicséretének jóval rövidebb változatát beillesztette krónikája utolsó fejezetébe Thuróczy János is,²² akinél ez a rész a viszonylag csekély számú humanista stíluslem közé tartozik.²³ A két *laudatio* közös forrásra: Aeneas Silvius Piccolomini Bécs-leírására megy vissza.²⁴ Nem annyira szó szerinti átvételről van szó – Bonfini például más részleteket emel ki a polgárházak helyiségeinek leírásánál –, mint inkább arról, hogy a későbbi II. Pius pápa irodalmi hagyományt teremtett, amelyet művelt szerzőnek nem volt illő figyelmen kívül hagynia.

Piccolomini hatása mellett természetesen mindkét történetírónál konkrét politikai célzata is volt Bécs dicséretének: a legyőzött ellenfél felmagasztalásával Mátyás diadalát is fényesebbnek tüntethették fel. Ez azonban nem zárna ki, sőt még inkább indokoltá tette volna azt, hogy az uralkodó anyaországának városait is dicséző jelzőkkel lássák el. A városok prosperitásának és a király (illetve országa) dicsőségének összekapcsolása évszázadok óta ismert toposza volt a városi kiváltságlevelek megszövegezésének, legfőképpen az arcnagynak. Ez a motívum éppen Mátyás alatt élte reneszánszát,²⁵ akinek kancelláriája egyebek mellett Kolozsvár 1470-es privilégiumában így fogalmazott: „cum civitates eo magis fovende sint, quo in eis decor simul et utilitas regni posita videatur”.²⁶

Lehet, hogy az itáliai Bonfini Mátyás király palotájának új épültein kívül semmi dicséretre méltót nem talált Budán vagy más magyar városokban? Ez a megállapítás az épületek külsejére és lakóik viselkedésére egyaránt vonatkozhat. Az osztrák tartományokkal ellentétben, ahol „ad mu-

²⁰ Vö. Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000.

²¹ Bonfini: Decades. Decas IV. Liber V. 28–61. (Tomus IV. 82–84.) L. még Hundsbichler: Stadtbegriff, i. m. 123.

²² Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. I. Textus. Eds. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bp., 1985. 291–292.

²³ Kristó: Historiográfia, i. m. 113–114. Mályusz Elemér részletes kommentárja (Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. II. Commentarii 2. Ab anno 1301 usque ad annum 1487. Compositus Elemér Mályusz. Bp., 1988. 432.) nem tér ki ennek a szakasznak a stílusztikai jelentőségére és szövegpárhuzamaira.

²⁴ Rudolf Wolkon (Hg.): Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini 1. (Fontes Rerum Austriacarum 2. Abt. 61/62.) Wien, 1909. ep. 27. 80–84.

²⁵ Kubinyi András: A királyi várospolitika tükröződése a magyar királyi oklevelek arcnagyaiban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Bp., 1984. 275–292. (A továbbiakban: Kubinyi: Arcnagyk)

²⁶ Jakab Elek: Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez. I. Buda, 1870. 234.

nienda protegendaque oppida nullum genus hominum edoctius inveniatur” és „*rusticitas omnis est exacta, quando pagani quoque urbanam vitam et luxum servant*”²⁷ (az *urbana vita* elsősorban civilizált, kifinomult életmódot jelent ebben az összefüggésben), a magyar uralkodó Bonfini szerint saját hazájában erős ellenállásba ütközött, amikor az *urbanitast* el akarta terjeszteni. Ennek ellenére a városok kritikájával még kevésbé találkozunk a ránk maradt forrásanyagban, mint leírásukkal vagy dicséretükkel. Lehet, hogy a szerzők, akik szinte mindnyájan valamilyen kapcsolatban álltak a királyi udvarral, inkább hallgattak, ha nem tudtak valami különlegeset mondani a városokról? Vagy máshol (is) kell keresnünk a magyarázatot?

Az információk beszerzését kétségtelenül megnehezítették a nyelvi problémák. Több utazó vagy a királyi udvarban hosszabb-rövidebb időt eltöltő vendég sajnálkozott amiatt, hogy az ország nyelvét nem értették. A legvilágosabban talán Pierre Choque, a II. Ulászló király jegyese, Candale-i Annát Budára kísérő francia lovag fogalmazott hazaküldött jelentésében: „De mivel nyelvük idegen előttem, nem ismerkedhettem meg úgy az ország viszonyaival, mintha nyelvéket értettem volna. Máskor majd jobban fogok igyekezni...”²⁸ A probléma gyökerét azonban máshol kell keresnünk, és ez nemcsak a külföldi látogatókat, hanem a historikusokat és a leírások készítőit is érintette.

A magyar történetírás jellegzetes vonása volt, már mielőtt a humanisták és szellemi hatásuk elérte az országot, hogy elsősorban a királyok cselekedeteivel és az ország egészének sorsával összefüggő eseményekkel foglalkozott. Más társadalmi csoportok vagy kisebb közösségek történetének bemutatása (vonatkozik ez a váro-

sok mellett a szerzetesrendekre, püspökségekre, főúri családokra vagy nemesi klánokra is) szinte teljesen hiányzik.²⁹ Városi krónikák csak a 16. századból, annak is inkább a közepe utánról maradtak ránk, és azok is csak részben tárgyalnak helyi eseményeket – a regionális vagy országos történések legalább akkora hangsúlyt kaptak.³⁰ Emellett inkább annalisztikus feljegyzéseket készítettek, amelyek nem is könyv alakban, hanem a templomok falaira írva álltak az olvasni tudó lakosság rendelkezésére. Ilyenekre Lőcséről³¹ és a 16. század második feléből Brassóból, Nagyszébenből, Segesvárról és Ecelről vannak adataink.³² A Mohács előtti időből származó városi krónikák csekély súlya összefüggésbe állítható a részletes városleírások és -dicséretnek hiányával. Mindezekhez a műfajokhoz említésre méltó események és dicséretre méltó épületek mellett szűkség volt megbízóra és közönségre, akik a megírt műveket olvasni és értékelni tudták, szűkebb körben vagy nyilvánosan megvitathatták, és nem utolsósorban meg tudták fizetni. Ilyen közönség a magyarországi városokban a jelek szerint a 16. század közepe előtt nem létezett.

További jellegzetességként kiemelhetjük, hogy még ha bizonyos városokat dicsérelő jelzőkkel illettek is leíróik, ez az elismerés hajdani hírnövekre és nem korabeli állapotukra vonatkozott. Ez a szemléletmód – amely az újabb cseh kutatások szerint Közép-Európa más területeire is jellemző volt³³ – jól illett a Magyarországon működő humanisták stílusához. Ők ugyanis, amint abból Pécs példáján ízelítőt kaptunk, az egyes városok (gyakran kitalált) antik elődeit sokkal nagyobb figyelemben részesítették, mint saját koruk településeit. Oláh Miklósnál más szempontból fontos az időeltolódás. Az általa bemutatott kép sem

²⁷ *Bonfini*: Decades. Decas IV. Liber IV. 186., 193. (Tomus IV. 79–80.)

²⁸ *Szamota*: Régi utazások, i. m. 145–146.

²⁹ *Kristó*: Historiográfia, i. m. 126.

³⁰ *Szegedi Edit*: A városi történetírás kezdetei Brassóban. In: Erdélyi várostörténeti tanulmányok. Szerk. Pál Judit – Fleisz János. Csíkszereda, 2001. 98–118. (a továbbiakban: *Szegedi*: Brassó)

³¹ *Kubinyi András*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek, 22) Bp., 1999. 205. 45. j. A legrészletesebb, 23 évet felölelő (1515–1537) városi történeti feljegyzéssorozat a Lőcsén élt, de konstanzi származású Konrad Sperfogel Diariuma, 758 oldal terjedelemben. A szöveg mindmáig kiadatlan. Vö. Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv. Összeállította *Halm Gáspár*. Szerk. Véber Károly. Bp., 1988. 509. 1. j.

³² *Szegedi*: Brassó, i. m. 101–106., 114–115.

³³ *Lucie Doležalová*: Lack of Self-Praise: A Search for *Laudes Urbium* in Medieval Czech Lands. In: *Medieum Aevum Quotidianum* 47. Krems, 2003. 33–43., kül. 42–43.

saját korát tükrözi, hanem egy néhány évtizeddel korábbi állapotot, itt azonban nem tudós filológizálással, hanem politikai célú „csúsztatással” állunk szemben. Szándéka az volt, hogy zömmel külföldi olvasói egy gazdag és hatalmas országot ismerjenek meg, erős városokkal, amelyet érdemes lehet közös európai összefogással az Oszmán Birodalom terjeszkedésével szemben megvédeni és korábbi dicsőségét visszaállítani.³⁴

A városdicséret műfajának késői feltűnése és a részletes városleírások hiánya a késő középkori magyar forrásanyagban tehát összességében több tényezőre vezethető vissza. Ezek között csak az egyik a városiasodás megkésettsége: az a 150–200 éves időkülönbség, amely a nyugat-európai

és a hazai városfejlődés jelentősebb állomásai között megfigyelhető. Legalább ennyire fontos volt a városok szerepének nem túl markáns és következetes megítélése a központi kormányzat részéről, amely az itt elemzett leírások többségének megbízója volt. Harmadjára pedig a városok, illetve polgárságuk öntudatának gyengeségét és a nyugati mintáktól némileg eltérő súlypontjait kell megemlíteni. Ennek részletesebb elemzéséhez azonban nem elegendő a külső szemlélők véleményére figyelni, hanem a városok és lakóik saját kiadású iratait, valamint önértékelésüknek az építészetben, a tárgyi kultúrában és az élet más területein megfogalmazott kifejeződését is tekintetbe kell venni.

³⁴ Kulcsár Péter: Utószó. In: Oláh Miklós: Hungária. Athila. Ford. Németh Béla. Bp., 2000. 135.

Székesfehérvár helye a késő középkori Magyarország városhálózatában, valamint Fejér vármegye központi helyei között

Székely György professzortól több mint fél évszázados baráti kapcsolatunk alatt igen sokat tanultam, és bár soha nem voltam tanítványa, mégis egyik mesteremnek tekintem. Szakmai pályafutásom első másfél évtizedében minden tanulmányomat vele lektoráltattam, és így módomban volt megismerni hatalmas szaktudását. Leginkább neki köszönhetem a mezővárosok jelentőségének felismerését, itt elsősorban az 1961-ben megjelent mesteri tanulmányára gondolok, amelyben a késő középkori vidéki termelőágakat és az árukereskedelmet dolgozta fel.¹ Magam ettől kezdve figyeltem fel a mezővárosok szerepére, amelyeket Székely 1961-ben a városfejlődés tartalékának tekintett.² Később is utalt arra, hogy „a korabeli magyar városfejlődés felemelkedő tartaléka a XIV. században és a XV. század első felében is a mezővárosi típus volt”.³ Más helyen pedig arra mutatott rá, hogy a mezővárosok egyrészt falusias jellegű településhálózatok központjai voltak, másrészt, hogy városi funkciókat láttak el.⁴

Saját kutatásaimban kettős célt tűztem magam elé: kiszűrni a mezővárosok nagy tömegéből azokat, amelyek valóban város szerepét töltötték be, és ennek nyomán feltérképezni az ország városhálózatát. Ahogyan, mint láttuk, Székely professzor is rámutatott a mezővárosok központi szerepére, és a külföldi szakirodalom is használja a központi hely fogalmát, én is az utóbbiból indultam ki. Több tanulmányomban és az Alföld városairól írt könyvemben mutattam be a tíz centralitási csoportra és ezeken belül egytől hat pontra oszló kategóriarendszert, valamint közöltem a Nyugat-Dunántúl hét, az Alföld és határvidéke 24, továbbá három északkelet-magyarországi megye, illetve közigazgatási egység központi helyeit, ami lehetővé teszi a városok, mezővárosok és központi szerepet betöltő falvak egymással történő számszerű összehasonlítását.⁵ Ezenfelül készen áll a kelet-dunántúli hat és a hiányzó északkelet-magyarországi három megye: Sáros, Zemplén és Ung. Közben

¹ Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 3. (1961) 309–343. Megjelent idegen nyelven is, pl.: *Uő*: Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländlichen Gesellschaft um 1500. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 38. Bp., 1–35. A témához és a magyarországi városhálózat történetéhez kapcsolódó hatalmas munkásságából találokma még kettőt emelnék ki. *Uő*: Elemente des regulierten und des organischen Wachstums in der ungarischen Städteentwicklung im Zeitalter des Feudalismus. In: Settlement and Society in Hungary. Edited by Ferenc Glatz. 1. Bp., 1990. 49–61.; *Uő*: Szerves és szabályozott növekedés a magyarországi városhálózatban, 1300–1450. In: Dunántúli Dolgozatok, Történettudományi Sorozat 3. Pécs, 1991. 7–13.

² Székely: Vidéki termelőágak, i. m. 340.

³ Székely: Szerves és szabályozott növekedés, i. m. 11.

⁴ Székely: Elemente, i. m. 55.

⁵ Korábbi tanulmányaimban a felhasznált hazai és külföldi szakirodalmat idézem, valamint közlöm a központi hely pontrendszeremet: *Kubinyi András*: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. (Dél-alföldi évszázadok 14.) Szeged, 2000. 7–101. Itt idézem korábbi dolgozataimat is. Azóta a témából még két tanulmányom jelent meg: *Kubinyi András*: Pécs gazdasági jelentősége és városiassága a késő-középkorban. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font Márta. (Tanulmányok Pécs történetéből 9.) Pécs, 2001. 43–51. *Kubinyi András*: Vásárok a középkori Zala megyében. In: Zala megye ezer éve. É. és h. n. 53–60. Ez utóbbiban az egyik fontos centralitási kategóriát, a vásárokat elemzem. Engel Pál nemrég elkészült CD-je (Magyarország a középkor végén. Rövidítve: MindMap) elvileg tartalmazza – többek közt – az ország összes mezővárosa, heti piaca és országos vására említését. Ez a gyűjtés természetesen éppúgy nem lehet teljes, mint a saját munkám sem az. Fejér megye esetében nekem sokkal több adatom van a fentiekre, mint neki. Újabb, előttem nem ismert adatot csak Csákvárnál találtam, ahol hivatkozom a MindMapra. Martonvásárnál Engel kérdőjellel vesz fel hetipiacot, mivel nincs rá egyikünknek sem adata, ezt nem vettem tekintetbe.

részből elkészült Rűsz-Fogarasi Enikő munkája az erdélyi hét magyar megye és két partiumi megye központi helyeiről,⁶ valamint Kollmann Őrs feldolgozta Gömör és Kishont megyék középkori centrális helyeit.⁷ Mindketten az én pontrendszeremet vették át, és nagy örömmre szolgál, hogy ezt egyre többen alkalmazzák.⁸

Most a már elkészült, de még ki nem adott részből Fejér megyét mutatom be, ami egyben lehetőséget nyújt arra, hogy Székesfehérvár országos jelentőségét bemutassuk. Koronázó- és királyi temetkezőhely városunk 13. századi latin polgárságával épp Székely György foglalkozott,⁹ valamint ő irt a város késő középkori kereskedelme és ipara jelentőségéről.¹⁰ Az ország királyi szabad városai¹¹ közül a jelenlegi gyűjtésem alapján ismerjük a centralitási számát a nyolc tárnoki városból – Nagyszombat kivételével – hétnek, (Pozsonyét Szende Katalin határozta meg¹²), a személynőkiekből pedig Székesfehérvárét, Esztergomét, Szegedét, Kiszszebcét, a bányavárosok közül Nagybányáét, továbbá az I. János által királyi szabad várossá tett Lippáét, Kolozsvár pontszámát pedig Rűsz-Fogarasi Enikő mutatta be.¹³ Ez már lehetőséget ad arra, hogy Székesfehérvár helyét a magyar városhálózatban jobban meghatározhassuk.

Felmerül a kérdés, hogy helyes-e a középkori megyehatárok szerint a központi helyeket feldolgozni. Nem volna talán jobb tájegységekkel dolgozni? Ez ellen egy gyakorlati és egy jogi érv szól. Az nyilvánvaló, hogy egy viszonylag sík vidéken és egy völgyekkel szabdalts dombos-hegyes tájon másnak kellett lennie a központi helyek hálózatának, így a szomszédos hasonlóan sík területű megyékkel jobban rokonítható egy közigazgatási egység alföldi jellegű része, mint a saját megye esetleg hegyvidéki tája. Ezt jól lehet látni például Heves megye esetében, amelynek egy része alföldi volt, a másik részét viszont a Mátra hegység és a Mátraalja töltötte be.¹⁴ Teljesen hasonló jellegű Fejér megye is. Északnyugati részét a Móri-árok által elválasztott Bakony és Vértes hegységek töltik be. Ezeket a Zámolyi medence köti össze a Velencei-hegységgel, míg tőle délkeletre a Mezőföld és a Duna menti síkság terül el. A megye tehát két nagytájhoz: a Dunántúli-középhegységhez és az Alföldhöz tartozik. Hozzá kell még tenni, hogy az alföldi terület egy részét a középkorban a Sárviz mocsarai borították.¹⁵ Elvileg dolgozhatnánk a földrajzi tájegységekkel is, a nehézséget azonban az jelentené, hogy nehéz lenne egy síkföldi és egy hegyes tájegység határát megszabni. A központi helyek ugyanis épp az úgynevezett vásárvonalon

⁶ *Rűsz-Fogarasi Enikő: The Privileges and Duties in Transylvanian Urban Settlement in the Medieval Age. The Summary of the PhD.* Cluj, 1999. Később magyarul megjelent tanulmányában csak a vásártartással és az egyházi intézményekkel foglalkozik, így a román téziseket idézem. *Rűsz-Fogarasi Enikő: Központi helyek az erdélyi középkori vármegyékben.* In: Erdélyi Városháza Tanulmányok. Szerk. Pál Judit és Fleisz János. Csíkszereda, 2001. 20–42.

⁷ *Kollmann Őrs László: Gömör és Kishont vármegyék központi helyei a középkorban.* Kézírtas PhD. értekezés. Debrecen, 2003. Az értekezést opponensként volt módom elolvasni.

⁸ Ezeket felsorolja *Kollmann: Gömör és Kishont vármegyék*, i. m. 4. 15. j.

⁹ *Székely György: A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon.* In: Székesfehérvár Évszázadai 2. Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1972. 45–72.

¹⁰ *Székely: Vidéki tennelők*, i. m. 321–322., 325.

¹¹ Azért használom a királyi szabad város kifejezést, mert szabad királyi városnak csak a nyolc tárnoki várost tekintették. A királyi városok között azonban szabadnak számítottak a személynőkiek, a bányavárosok, az erdélyi szászok városai és Kolozsvár, ahogy azt az 1514-es törvény is kimondja. *Monumenta Rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit Antonius Fekete Nagy, Edd. Victor Kenéz et Ladislaus Solymosi atque in volumen redigit Geisa Érszegi.* (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/12.) Bp., 1979. 255–256. Megjegyzem, hogy a törvény alapján Óbudát is közéjük lehetne számítani, ez azonban – akár Temesvár, Karánszob vagy Lugos – királyi magánföldesúri város volt.

¹² *Szende Katalin: Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 32.) Bp., 2004. 49. Ugyanitt korrigálta Sopron egykor általam meghatározott pontszámát is.

¹³ *Rűsz-Fogarasi: The Privileges and Duties*, i. m. 21.

¹⁴ *Kubinyi András: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben.* A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve 37. (1999) 508–510.

¹⁵ Vö. Magyar Nagylexikon 7. Bp., 1998. 750.

sűrűsödnek, azaz két tájegység határán.¹⁶ Közülük egyeseket fekvésük alapján az alföldi, másokat a hegyi tájegységhez kellene kapcsolni, noha egymással vannak egy vonalban.

Jogi szempontból a háromvásáros kikiáltóhelyek kérdését kell figyelembe venni. Bizonyos esetekben a perbe hívást három megyebeli vásáron (*forum comprovinciale*) történő kikiáltással (*trinaforensis proclamatio*) kellett végrehajtani.¹⁷ Ez az egy megyén belüli hetipiarendszer jelentőségét mutatja. Kivételek léteztek ugyan, ezek egy része 14. századi, amikor még viszonylag ritka a piachálózat, később pedig akkor találkozzunk több megyére kiterjedő kikiáltásokkal, ha megyehatáron elkövetett ügyben idéztek. Egyedül Szabolcs, Szatmár és Bereg megye esetében tudok egyelőre a három megyén belüli rendszeres proklamációkat kimutatni.¹⁸ Itt azonban a három megye alkotott valamilyen okból egységet. Végeredményben tehát maradnunk kell a megyék szerinti feldolgozásnál.

Székesfehérvár a maga 43 centralitási pontjával rendszeremben az elsőrendű (főbb) városok között foglal helyet.¹⁹ A pontszámok az alábbi kategóriákból jönnek össze:

- I. Uradalmi központ, főúri rezidencia. A fehérvári Boldogasszonyról elnevezett káptalan, a két kisebb társaskáptalan, valamint a fehérvári keresztcesek birtokközpontja.²⁰ 2 pont.
- II. Bíraskodási központ, hiteles hely. Itt működött Fejér megye ítélőszéke, valamint két országos hatáskörű hiteles hely: a fehérvári káptalan és az itteni kereszties konvent. Emellett - nem számítva a királykoronázásokat és temetéseket - legalább hat országgyűlést tartottak a városban.²¹ 6 pont.
- III. Pénzügyigazgatási központ. Főharmincadhivatal és sókamara működött a városban.²² 4 pont.
- IV. Egyházi igazgatás. *Exempt* prépostság.²³ 3 pont.
- V. Egyházi intézmények. Három társaskáptalan. A kolduló rendi kolostorokból: Ágoston-rendi, domonkos és konventuális ferences. Domonkos rendi apácakolostor és ferences beginház. Volt még egy Szent Márkról elnevezett, egyelőre azonosíthatatlan kolostor is. A johannita kereszties konventről az I. kategóriánál már volt szó. Ezenkívül állt még a városban két ispotály Szent Miklósnak, illetve Szent Antalnak szentelve.²⁴ 6 pont.
- VI. A városból 1440–1514 közt valamely külföldi egyetemre beiratkozottak száma: 74.²⁵ 5 pont.

¹⁶ *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Bp., 1963. 396., 460.

¹⁷ *Hajnik Imre*: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt. Bp., 1899. 198–199.

¹⁸ *Kubinyi*: Városfejlődés és városhálózat, i. m. 32–35.; *Kubinyi*: Vásárok, i. m. 56–57.

¹⁹ Korábbi munkámban tévedésből csak 40 centralitási ponttal számoltam (*Kubinyi*: Városfejlődés és városhálózat, i. m. 17.), ugyanis a II. centralitási kategóriánál kifelejtettem a megyei ítélőszékeket és az országgyűléseket. A tíz centralitási kategória leírását I. az ebben a jegyzetben idézett művem, 13–15.

²⁰ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp., 1897. 369–370.

²¹ *Csukovits Enikő*: Sedriahelyek – megyeszékhelyek a középkorban. Történelmi Szemle, 39, (1997) 382.; *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946. 182.; Országgyűlések: 1386: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Collectionem manuscritam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai.* (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/11.) Bp., 1976. 151.; 1440: uo. 313.; 1446: uo. 349.; 1464: *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp., 1998. 412.; 1506: uo. 416.; 1510: uo. 417. Nem vettem figyelembe, hiszen a pontszámot nem emelhettem, a királyi városkapitányt. *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. III. 311.

²² 1498:29. t. c. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvényezikkek.* Ford. Nagy Gyula, Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, magyarázatokkal kíséri Márkus Dezső. Bp., 1899. 610.; *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. III. 311.

²³ *Érszegi Géza*: A székesfehérvári Boldogasszony egyház kiváltságairól. In: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1996. 115–142.

²⁴ *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2000. 60–61.; *Kubinyi András*: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp., 1999. 264.

²⁵ *Kubinyi András*: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtörténeti Közlemények, 23. (1971) 74.

- VII. Kézműves- vagy kereskedőcéhek. Szabócéh.²⁶
1 pont.
- VIII. Úthálózati csomópont. Másfél tucatnál több központi hely érhető el úgy Székesfehérvárról, hogy másikat ne érintsenek. 6 pont.
- IX. Vásártartás. Négy sokadalma (évi vására) volt: Háromkirályok (január 6.), Szent István jobbjára feltalálása (május 30.), Szent István (augusztus 20.) és Szent Imre napján (november 5.) Ezenkívül hétfőn és pénteken hetipiacot tartottak.²⁷ 5 pont.
- X. A település jogi helyzete. Székesfehérvár királyi szabad (személynöki) város volt, azonban a településen városrészekkel rendelkezett a Boldogasszony-káptalan (például Ingovány) és a keresztes konvent is.²⁸ 5 pont.

A centralitási pontszámok alapján hét csoportra osztottam a központi helyeket. 41 pont felett elsőrendű, 31–40 között másodrendű városnak, 21–30 közt kisebb városnak, valamint jelentős városfunkciót ellátó mezővárosnak, 16–20 között közepes városfunkciót ellátó mezővárosnak tekintem őket. 16 ponttól felfelé számolok városokkal. Ennek alapján mutatom be az eddig feldolgozott királyi szabad városok rangsorrendjét az említett csoportok szerint.²⁹

Elsőrendű városok: Buda 54, Pozsony 49, Kolozsvár 45, Székesfehérvár 43, Kassa 43,

Szeged 42, Pest 41, Sopron 41. *Másodrendű városok:* Esztergom 38,³⁰ Bártfa 33, Eperjes 32.³¹ *Kisebbségi városok:* Asszonypataka (Nagybánya) 29, Lippa 28. A közepes városfunkciót ellátó mezővárosok közé egyedül Kisszeben királyi szabad város kerül 16 ponttal. Székesfehérvár eszerint városaink élvonalába tartozott. Most ne vizsgáljuk, hogy egyes magánföldesúri városokat, beleértve a királyt is, ezek között találjuk meg, így – csak a legjelentősebbeket tekintve – Nagyvárad 41, Pécs 39, Eger 33 és Temesvár 32 ponttal rendelkezett. Kontrollként az egyik centralitási kategóriát, a külföldi egyetemekre beiratkozottak számát (VI. centralitási csoport) mutatom be, de csak a fentiek esetében. A sorrend a következő: Buda 147, Pozsony 121, Kassa 117, Sopron 112, Szeged 102, Pest 99, Kolozsvár 69, Székesfehérvár 63, Bártfa 50, Eperjes 44, Esztergom 42, Kisszeben 27, Asszonypataka (Nagybánya) 27, Lippa 23. Az említett négy földesúri városnál az adatok a következők: Nagyvárad 78, Pécs 64, Temesvár 40, Eger 14. A két rendszer nagyon hasonló képet mutat, bár az egyetemre iratkozók száma alapján egyrészt Kolozsvár, Székesfehérvár és Esztergom esetében magasabbnak tűnik a centralitási pont, másrészt Kisszebennél alacsonyabbnak.

Újabbán Kristó Gyula vetette fel, hogy az igazgatási, egyházkormányzati és földesúri birtokközpont csoportokat figyelmen kívül hagyva, pontosabb képet kaphatunk az egyes települések váro-

²⁶ Történelmi Tár, (1895) 296–297.; no. (1908) 80. Az előbbiben a pápai, a következőben a szatmári szabók veszik át a székesfehérvári szabócéh kiváltságát. Megjegyzem, hogy Sárvár 1617-ben vette át ugyancsak a székesfehérvári szabók kiváltságát. *Catalogus librorum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis*. Tom. III/1. 279. (LV. 8. sz.)

²⁷ A négy sokadalom fel van tüntetve a Meder néven nevezett kereskedelmi kézikönyvben a legfontosabb magyarországi (és európai) sokadalimakkal együtt. (*Meder*): *Handel buch Darin angezeigt wird, welcher gestalt inn den fürnembsten Handelstetten Europe, allerley wahren anfecklich kaufft, dieselbig wider mit nucz, verkauft, Wie die Wechsel gemacht, Pfund, Ellen, vnnd Menoz vberall verglichen, vnd zu welcher zeit die Merkten gewenlich gehalten werden. Nürnberg, 1562. LXVI. A Stephani erfindung ünnepe nem augusztus 6-ra, hanem az *inventio dextrae* ünnepre tettem. A hétfői hetipiacra l. pl. *Érszegi Géza*: Fejér megyére vonatkozó oklevelek a székesfehérvári keresztes konvent magánlevéltárában, 1193–1542. Fejér megyei Történelmi Évkönyv 5. (1971) 240. 258. sz. (1476); pénteki hetipiac: DL. 18151.*

²⁸ *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. 307–314., 332.

²⁹ *Kubinyi*: Városfejlődés és városhálózat, i. m. 13–16. Itt a 16. oldalon Pozsony, Kolozsvár, Bártfa, Eperjes és Kisszeben kivételével ezek a számok már olvashatók – Székesfehérvárt módosítottam, Pozsony és Kolozsvár adataira l. a 12–13. jegyzetet; Bártfára, Eperjesre és Kisszebenre még nem közölt gyűjtésemet használtam fel.

³⁰ Az idézett helyen 37-et adtam meg. Azóta az ötvöscéhén kívül (Történelmi Tár [1894] 644.) találtam adatot a vargacéhrre is: A magyarországi céhs kézművesipar forrásanyagának katasztere. Szerk. Éri István. Bp., 1975. 72. Így a helyes pontszám 38.

³¹ *Szende*: Otthon a városban, i. m. 46., 31. pontot adott meg. A különbség onnan adódik, hogy én a II. csoportra nem adtam pontot, a VIII.-ra viszont 4 helyett 6-ot adtam. *Kubinyi*: Pécs gazdasági jelentősége, i. m. 47. Esztergomnak 37, Eperjesnek 31 pontot adtam. (Székesfehérvárnak itt is csak 40-et.)

siasságáról.³² Ezt el is lehetne fogadni, hiszen én a centralitást vizsgáltam, igaz, ebből vontam le város-történeti következtetéseket. Ezért meg kell nézni az I., II., és IV. centralitási kategóriák nélkül a királyi szabad városok pontszámának alakulását. Így a sorrend – Kolozsvár nélkül, ahol csak az összeget ismerjük – a következő: Kassa 43, Pozsony 41, Buda 40, Sopron 35, Pest, Szeged és Székesfehérvár 34-34, Bártfa 30, Eperjes 29, Asszonypataka 27, Esztergom és Lippa 26-26, Kisszeben 14. Ebben csak Buda alacsony helye látszik érthetetlennek, viszont Székesfehérvár még mindig jelentős, egy szinten áll Pesttel és Szegeddel, és megelőzi a tárnoki város Bártfát és Eperjest. Véleményem szerint az igazgatási központok városfejlesztő erőt kaptak, és ezért továbbra is figyelembe kell őket venni, azonban hasznos az ezen kategóriáktól eltekintő számítás is.

További problémát jelent a forrásanyag hiánya a céhekről ott, ahol nem maradt fenn a város levéltára. Ha Magyi János pesti jegyző nem másolta volna be 11 városi céh kiváltságlevelét formulás könyvébe, Pesten csak egy céhről tudnánk.³³ Rimaszombat levéltárában a korábban ismert két céh helyett négyre talált okleveleket Kollmann Örs László.³⁴ Így kissé valószínűtlen, hogy csak egy céhe lett volna Székesfehérvárnak. A város jelentőségét mutatja viszont, hogy ezek kiváltságlevelét vette át nemesak a közeli Pápa, hanem a távoli Szatmár is, a kora újkorban pedig Sárvár.³⁵

Székesfehérvár kereskedelmi központ is volt. Nem véletlenül vettek részt a fehérváriak a 15. század második felében a két nagyváradai vámperben.³⁶ Sokadalmiak nagy jelentőségét önmagában is igazolja, hogy bekerültek Meder kereskedelmi kézikönyvébe.³⁷ Az oklevelek mind a négy sokadalomról megemlékeznek, és ezekből kiderül, hogy az egész ország területéről, sőt külföldről is látogatták azokat. Tudunk nagyszebenickről és brassóiakról.³⁸ A Háromkirályok ünnepén tartott vásáron négy bécsi polgár 5 hordó vizát vett, amelyet Magyaróvárott a pozsonyiak, soproniak és nagyszombatiak 1523-ban lefoglaltattak.³⁹ 1451-ben egy pozsonyi polgár május 12-i levele nyilván a jövőre május 30-i vásárra vonatkozik.⁴⁰ 1431-ben a Szent István-napi vásárra utaztak kismartoniak, akiktől Póknál ezer forint értékű posztót, ruházati cikkeket és ezüstedényeket raboltak el.⁴¹ A Szent Imre-napi országos vásárral kapcsolatban 1429-ben Tolna megyei jobbágyokat említenek.⁴² Valószínűleg 1443-ban raboltak el az Imre-napi vásárra menő vasváriaktól 12 vég kölni posztót.⁴³ 1495-ben a Szent Imre-napi sokadalomra utazó budai polgárokat támadtak meg.⁴⁴ Ha csak Bécsset vesszük, az is légvonalban 180 km-es távolság, Brassó pedig 570. Ez már önmagában mutatja a koronázóváros és sokadalmi jelentőségét. A sokadalomtartó helyek között nyilván nagy különbségek adódtak. A Szabolcs megyei (Tisza)Lök falut a maga évi öt vásárával⁴⁵ össze sem lehet

³² Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. (Dél-Alföldi Évszázadok 20.) Szeged, 2003. 91–93.

³³ Kubinyi: Városfejlődés és városhálózat, i. m. 23.

³⁴ Kollmann Örs László: Rimaszombat középkori története. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról.* Szerk. Neumann Tibor. H.n., 2001. 134–141.

³⁵ L. 26. j.

³⁶ Kubinyi András: A városi rend kialakulásának gazdasági feltételei és a főváros kereskedelme a XV. század végén. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 15. (1963) 190–193. A fehérvári polgárok érdekeltek voltak az erdélyi kereskedelemben is. 1450-ben egy bizonyos „Kowachbyro” Székesfehérvárról bizonyára adósság miatt le akarta foglaltatni mindenütt az országban a nagyszebeniek árúit. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. V. Bd. Bearb. Von Gustav Gündisch. Bukarest, 1975. 303–304.

³⁷ L. 27. j.

³⁸ *Urkundenbuch*, i. m. IV. 1937. 632–633., 635.

³⁹ Df. 243529.

⁴⁰ Df. 242354.

⁴¹ Sopron vármegye története. Oklevéltár. II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1891. 179–180.

⁴² Zichy Okmánytár, VIII. 401.

⁴³ Dl. 92964. (1444) és Dl. 93033. (1446) A két oklevél feltehetően ugyanarra az ügyre vonatkozik.

⁴⁴ Középkori oklevelek Vas megyei levéltárakban. I. Regeszták a vasvári káptalan levéltárának okleveleiről (1130) 1212–1526. Készítette Kóta Péter. (Vas megyei Levéltári Füzetek 8.) Szombathely, 1997. 180. 552. sz.

⁴⁵ Kubinyi: Városfejlődés és városhálózat, i. m. 76.

hasonlíttani Fehérvárral, és annak csupán négy vásárával. Az évi vásárok és azok felkeresőinek lakóhelye közötti ismert távolságok csak ritkán voltak nagyobbak 20 km-nél. A maximum kb. 60 km lehetett.⁴⁶ Székesfehérvár, úgy látszik, állami és egyházi központ jellege mellett is az ország vezető városai közé tartozott.

Székesfehérvár középkori népességét nehéz meghatározni. A királyi városok által uruknak fizetett adóból szokott történetírásunk kiindulni, azt pedig összeveti azon városokéval, amelyek ugyanannyit fizetnek, viszont fennmaradt számadáskönyveik alapján lakosság számuk felbecsülhető. Az 1453 körül kelt úgynevezett Eizinger-jegyzékben Buda és Pest együtt 4600, Szeged 1000, Székesfehérvár 600, Esztergom 400, Temesvár 400, Asszonypataka (Newenstat) 600 forint adóval szerepel. (Székesfehérvárott és Esztergomban ez természetesen csak a királyi városra vonatkozik.)⁴⁷ Tüz Ösvát kincstartó 1492 körüli költségvetésében a következő városok fordulnak elő: Buda 2000, Pest 2000, Szeged 2000, Székesfehérvár 1000, Esztergom 400, Sopron 400, Pozsony 400, Nagyszombat 400, Kassa 2000, Eperjes 500, Bártfa 700, Kevi mezőváros 300, (Kis)Szében, mezővárosnak nevezve, 100, Körmöcbánya a bányavárosokkal 3000, Asszonypataka 3000, Gréchegy (Zágráb királyi város) 80, Kolozsvár 200 forint.⁴⁸ Thurzó Elek kincstartó 1523. áprilisi költségvetésében Buda és Pest együtt 2000, Szeged 2000, Székesfehérvár 400, Kolozsvár 312, Esztergom 200, Sopron 400, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszében együtt 1000 forint.⁴⁹ Végül még egy 1526-ból származó adat, e szerint Székesfehérvár 3000, Esztergom 1000

forintot fizetett.⁵⁰ Ez azonban különleges eset volt. Az adatok azt mutatják, hogy csak kismértékben mutatható ki valami rendszer. Az biztos, hogy Buda, Pest, Kassa és Szeged népesebbek lehettek, Esztergom királyi város pedig kisebb Fehérvárnál. Sopron pedig hasonló, de inkább kisebbnek látszik a koronázóvárosnál. Granasztói György Sopronnak és Bártfának 3000 lakost ad meg, Kassának pedig 4-5000-t.⁵¹ Ennek alapján inkább alábecsülve Székesfehérvár királyi város polgári lakosságát 3500-nak vehetjük. A város egy részében azonban a keresztesek, illetve a Boldogasszony-káptalan volt birtokos. Az előbbi alattvalóinak számáról nincs adatunk. A prépostság azonban itteni jobbágysai után 1494-ben 104 és fél forinttal, 1495-ben pedig 113 forinttal maradt adós a kincstárnak. Ugyanebben az évben a Szent Péter-káptalan kanonokjai 42 forintot nem fizettek ki a Szent Miklós utca után.⁵² Bár portánként egy forint volt az adó, de ezt a zselléreknek is fizetniük kellett, igaz, nekik csak fél forintot. Ilyen módon a két káptalan területén legalább 250 háztartással, és 1200-1500 lakossal számolhatunk.⁵³ Hozzávéve a keresztesek városrészét, talán nem tévedünk, ha a nagyszámú papságot nem számítva, Székesfehérvár egész lakosságát 5000 főnél többre becsüljük, igaz, ennek csak kb. kétharmada számított királyi városi polgárnak.

Természetesen a koronázóváros Fejér megye döntő fontosságú központi helye is volt. Nem számítva hozzá a megyének a Duna bal partján fekvő és ekkor már teljesen önálló solti székét⁵⁴, tárgyalnunk kell a mai Fejér megye keleti részébe eső kun Hantos székét, amely nem állt megyei joghatóság alatt. Történetüket és régészeti emlékeiket Hatházi

⁴⁶ Kubinyi: Vásárok, i. m. 55.

⁴⁷ János M. Bak: Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert. In: Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich. Hsg. von Reinhard Schneider. (Vorträge und Forschungen Bd. XXXII.) Sigmaringen, 1987. 382-383.

⁴⁸ Fejérvataky László: II. Ulászló jövedelmeinek jegyzéke. Történelmi Tár, (1880) 168-169.

⁴⁹ Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához.) Századok, 109. (1975) 328.

⁵⁰ Főgel József: II. Lajos udvartartása. Bp., 1917. 13.

⁵¹ Granasztói György: A középkori magyar város. Bp., 1980. 157.

⁵² Johann Christian von Engel: Geschichte des ungrischen (agy !) Reiches und seiner Nebenländer. Bd. I. Halle, 1797. 24., 136.

⁵³ Kubinyi András: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. Történelmi Szemle, 38. (1996) 143.

⁵⁴ Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: Pest megye monográfiája. I/2. A honfoglalástól 1686-ig. Torma István közreműködésével szerk. Zsoldos Attila. Bp., 2001. 145.

Gábor dolgozta fel legutóbb.⁵⁵ Érdekes módon a szék névadó helysége, Hantosegyháza, noha a kapitányi család szállása volt, nem lett mezőváros, és piacot sem tartottak benne.⁵⁶ Figyelembe véve tehát a kun Hantos székét is, Fejér megye Duna jobb parti részén Székesfehérváron kívül az alábbi központi helyeket találjuk.⁵⁷

Adony. Valószínűleg *officialis* székhely is volt, erre azonban nincs adatunk. – IV. Egyházi tizedszedő központ. 2 pont. – VIII. Fontos útközpont, ahonnan egy tucatnyi központi hely érhető el. 6 pont. – IX. Két hetipiac. A háromvásáros kikiáltásoknál: péntek Fehérvár, hétfő Adony, csütörtök Simontornya (1479). Hétfő Fehérvár, szerda Csákvár, csütörtök Adony (1433). Szerda Dömsöd, csütörtök Adony, péntek Fehérvár (1435 k.). 2 pont. – X. 1463-ban és 1472-ben *oppidum*, máskor *possessio*. 3 pont. – Összesen 13 centralitási pont.⁵⁸

Battyán. I. A Batthyány család birtokközpontja. 1 pont. – VIII. Út csomópont. 5 pont. – X. Török forrásokban város. 2 pont. – Összesen 8 centralitási pont.⁵⁹

Csákvár. VIII. Tucatnyi központi hely érhető innen el. 6 pont. – IX. Szerdai hetipiac. 1 pont. – X. 1453-ban *oppidum*. 1 pont.⁶⁰ – Összesen 8 centralitási pont.

Csókakőváralka. I. A Rozgonyiak és utána mások vára és uradalmi központja. 2 pont. – VIII. Sok központi hely volt innen elérhető. 5 pont. – X. Török forrásokban város, majd üres és lakatlan város. 2 pont. – Összesen 9 centralitási pont.⁶¹

Jakabszállás. (Hantos szék). VIII. Fontos útkereszteződés, ahonnan több mint egy tucat más központi hely érhető el. 6 pont. – IX. 1481-ben kiváltságot kap három sokadalomra: Szent Péter (június 29.), Keresztelő Szent János (augusztus 29.) és Szent Mihály (szeptember 29.) ünnepére, valamint csütörtöki hetipiacra. 4 pont. – X. Kun szállás (*descensus*)⁶². Összesen 10 centralitási pont.

Martonvásár. I. A királyné (Csepel-szigeti uradalom), majd a Gersei Petőc kisebb birtokközpontja. 1 pont. – VIII. Útcsomópont, ahonnan tucatnál több központi helyet lehetett megközelíteni. 6 pont. – X. 1486. *oppidum*, különben *possessio*.⁶³ 1 pont. – Összesen 8 centralitási pont.

Vál. I. A Sárkány mágnás család *curia nobilitaris*a. 1 pont. – VIII. Fontos útkereszteződés, tucatnál több központi hely érhető el innen. 6 pont. – IX. A törökök piaci vámot szedtek innen, e szerint hetipiac volt. 1 pont. – X. Bár 1526-ban is *possessio*nak nevezi egy oklevél, a török defterekben mégis városként fordul elő. 2 pont.⁶⁴ – Összesen 10 centralitási pont.

⁵⁵ *Hatházi Gábor*: A kunok régészeti és történeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. Kéziratoss bölcsészdoktori értekezés az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében. Bp., 1996. Köszönöm Hatházi barátomnak, hogy hozzájuthattam értékes munkája kéziratához.

⁵⁶ *Hatházi*: A kunok régészeti és történeti emlékei, i. m. 76., és uo. Adattár, 28–30.

⁵⁷ A következőkben a centralitási kategóriák alapján veszem sorba a Fejér megyei és Hantos széki központi helyeket, egyben megadom centralitási pontszámukat. Több esetben csak török defterekből tudtam visszakövetkeztetni: mivel nem valószínű, hogy a törökök tettek volna egy helységezt mezővárossá, vagy adtak volna vásárjogot, czek bizonyára a középkorra mennek vissza.

⁵⁸ *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. III. 307.; *Kredics László – Solymosi László*: A veszprémi püspökség 1524. évi urbárium. (Új Történelmi Tár 4.) Bp., 1993. 87.; *DI*. 18151. (1479); *Érszegi*: Fejér megyére vonatkozó oklevelek, i. m. 214. 132., 135. sz. (1433) *DI*. 640. (1435 k.); 1463: Zichy Okmánytár X. 320.; 1472: uo. XI. 104–105.

⁵⁹ *DI*. 103666., 104125.; *Vass Előd*: Források a székesfehérvári szandzsákság történetéhez 1543–1866. Fejér megyei Történeti Évkönyv, 19. (1989) 86., 100., 138., 175.

⁶⁰ A hetipiac adatot I. Adonynál.

⁶¹ *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. 304–305., 356.; *Vass*: Források, i. m. 86., 156. MindMap.

⁶² *Hatházi*: A kunok régészeti és történeti emlékei, i. m. 73. és Adattár 30–31. Igaza lehet Hatházinak, hogy eredetileg Újszálláson tarthattak piacot, amelynek templomát Vásáros Boldogasszonynak nevezték, és nem véletlen, hogy Jakabszállás vásárendélye óta eltűnik a „Vásáros” jelző. I. m. Adattár 35.; *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. III. 313. utalása mezővárosnak veszi, bizonyára csupán országos vásárait tekintettel.

⁶³ *DI*. 92903. (1440) *DI*. 14154. (1448); *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. III. 314–315. Noha nevében szerepel a vásár, erre nem maradt adat, így nem vehettem figyelembe.

⁶⁴ *DI*. 73620. (1525) *DI*. 82715. (1526); Török adatok: *Káldy-Nagy Gyula*: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp., 1985. 683–685. Vála I. még: *Hatházi Gábor – Kovács Györgyi*: A váli gótiikus templomtorony. Adatok Vál 14–17. századi történetéhez. Székesfehérvár, 1996. Különösen: 9–12.

Velence. VIII. Mindössze négy központi hely érhető el közvetlenül. 2 pont. – X. Csupán Bonfininél szerepel *oppidum*ként, 1526-ban csupán az Endrédi Somogyi család *possessio*ja, ami természetesen nem zárja ki teljesen Bonfini véleményének igazát. 2 pont.⁶⁵ – Összesen 4 centralizációs pont.

Ilyenformán a középkori Duna jobb parti Fejér megyében és a belecélklődött Hantos székben Székesfehérvárral együtt mindössze kilenc központi hellyel számolhatunk. A Csepel-sziget és a solti szék nélkül a középkori Fejér megye alapterülete 3875 négyzetkilométer, népsűrűsége pedig 7,2 és 8,1 között lehetett. A szomszédos Veszprém megye nem sokkal volt nagyobb, népsűrűsége is hasonlóan mondható. Sáros megye alapterülete csak 267 négyzetkilométerrel volt kisebb, népsűrűsége pedig 6,8 és 7,7 között mutatható ki.⁶⁶ Ezzel szemben Veszprém megyében 20 központi helyre maradt adat.⁶⁷ A sárosi összehasonlítás még tanulságosabb, hiszen itt három királyi szabad város is állt: Bártfa, Eperjes és Kiszszoben. Még nem közzölt gyűjtésem alapján itt a három várossal együtt a központi helyek száma 17. Sáros talán hegyvidéki jellege miatt nem jó összehasonlítási példa, Veszprémnek viszont éppúgy voltak hegyvidéki, mint alföldi részei, akár Fejérnek. Ezt csak azzal lehet magyarázni, hogy Székesfehérvár uralkodott gazdaságilag Fejér megyén, hiszen alig voltak más központi helyek itt rajta kívül, és egyik sem érte el a 15 pontos határt. Máshol már rámutattam arra is, hogy a nagyobb városok négy mérföldes körzetében, azaz a Buda és Székesfehérvár közti távolság felén legfeljebb egy 11 pontot elérő köz-

ponti hely volt kimutatható.⁶⁸ Székesfehérvárnál ez a 12 pontos a Veszprém megyei Palota volt.⁶⁹

Egy másik tanulság: általában a különböző tájegységek találkozásánál, az úgynevezett vásárvonalon sűrűsödnek a központi helyek. A vásárvonal Fejér esetében csak a Vértes lábánál elhelyezkedő Csákvár és Csókakőváralja esetében mutatható ki, ahol az utóbbi, Mór helyett, a móri hasadék szoros-kapu településeként is értelmezhető.⁷⁰ A területen a két mérföldes rasta is csak nyomai-ban mutatható ki. Érd, Martonvásár és Velence esetében a budai úton megtalálható, Fehérvár és Velence, Fehérvár és Palota között viszont nem. A koronázóvárost Dunaföldvárral összekötő úton – figyelembe véve Újszállást, Jakabszállást és az eredetileg Asszonyvásárának vagy Vásárdnak nevezett Keresztúrt – Hatházinak sikerült ezt kimutatnia, viszont a jelek szerint mind Újszállás, mind Asszonyvásár a középkor végén már nem piactartó hely. Székesfehérvár közvetlen piackörzetében egyedül Battyánt találjuk központi helyként. Még ha mezőváros volt is, piacára nincs adat, így *oppidum*má emelése bizonyára földesurai akaratát igazolja, aminek egyetlen gazdasági alapja a Sárvízen történő átkelési lehetőség volt.

Végeredményben azt állapíthatjuk meg, hogy a zömében magyar polgárok lakta koronázóváros, a *medium regni* az ország közepe egyik sarokpontja, a középkori Magyarország egyik legfontosabb városa volt, amely gazdaságilag uralkodott környezetén, és meg tudta akadályozni más kisebb központok kialakulását. Ehhez hozzájárult a megye földrajzi helyzete: egyrészt a hegyvidék, másrészt alföldi, részben mocsaras, vízjárta része.

⁶⁵ Dl. 82715. (1526); *Csánki*: Magyarország történelmi földrajza, i. m. III. 315.; *Antonius de Bonfinis*: *Rerum Ungaricarum Decades*. Edd. I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tom. I. Lipsiae, 1936. 54.: *inter Albam et Budam Venetia est oppidum*.

⁶⁶ *Kubinyi*: A Magyar Királyság népessége, i. m. 157–158.

⁶⁷ *Kubinyi András*: Mezővárosok egy városmentes tájon. A középkori Délnyugat-Magyarország. A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei, I. (1989) 330.

⁶⁸ *Kubinyi*: Városfejlődés és városálózat, i. m. 36.

⁶⁹ *Kubinyi*: Mezővárosok egy városmentes tájon, i. m. 330.

⁷⁰ A szoros-kapu településekre és a vásárvonalra ld. *Mendöl Tibor*: Általános településföldrajz. Bp., 1963. 460–466.

A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról

A só bányászata és értékesítése a 14. század elejétől királyi monopóliummá vált, amelyből az uralkodónak jelentős bevétele származott. A bányákat felügyelő személy foglalkozott az értékesítéssel is. Zsigmond király 1397 őszén reformálta meg a sókamarai szervezetet. Az 1397. évi intézkedések jelentősek voltak, ugyanis a középkor végéig meghatározták a kamarák működését.¹

A királyi sómonopólium reformjáról szóló oklevél kiadásának az időpontja nem tekinthető véletlennek. Zsigmond a török elleni hadjárat idejére 1396-ban az ország irányítását egy kormányzótanácsra bízta. Miután a serceg Nikápolynál súlyos vereséget szenvedett, az uralkodó hónapokig nem tért haza. A Lackfiak a nápolyi trónkövetelő érdekében felkelést készítettek elő az országban. Így hazatérte után a királynak az lett a legfontosabb feladata, hogy a kormányzást újjászerveze, rendbe szedje a pénzügyeket. Körösön 1397 februárjában meggyilkolták az ellenpárt vezetőinek tartott Lackfiakat. Ugyanczen év szeptember 29-re a király Temesvárra országgyűlést hívott össze,

amelynek² a török elleni védekezés biztosítása volt fontos feladata. Eme célokat szolgálhatta a sóigazgatás újjászervezésével foglalkozó rendelet is.³

A reformról szóló oklevelet, amelyt a szöveg alá nyomott titkos pecséttel erősítettek meg, 1397. november 1-jén Temesvárott adta ki az uralkodó.⁴ A pecsét alatti kancelláriai jegyzet tanúsága szerint az oklevél kiadására Péterváradon (s nem Temesvárott) utasította a király a kancelláriát.⁵

A rendelet értelmében Zsigmond 1397. november 1-jétől az erdélyi sókamarát és a lipppai kamarát Verébi Péterre (*litteratus*) bízta. Az ő személyének a kiválasztását aligha tekinthetjük a véletlen művének, kinevezésében erdélyi helyismerete is szerepet játszott. A Nógrád megyében, a forgalmas Zagyva völgyében középirtokos családnak a sarja szép karriert futott be a 14. század végén. 1374-től követhető nyomon a pályája. Ha hihetünk egy 1403. esztendei kiadvány híradásának, Kis Károly várat és birtokokat adományozott neki, azaz 1385–1386-ban az Anjou uralkodó párthivei közé tartozott, ugyanakkor

¹ *András Kubinyi*: Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter. In: Stadt und Salz. Hg. Wilhelm Rausch. Linz, 1988. 217–232.; *Uő*: Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters. In: Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte. Hg. Jean-Claude Hocquet, R. Palme. Berenkamp, 1991. 262–263.; *Iványi Béla*: Két középkori sóhánya-státútum. Századok, 45 (1911).

² *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 36–38.; *Engel Pál*: A Lackfiak. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. Szerk. Beke László, Marosi Ernő, Wehli Tünde. Bp., 1987. I. 428.; *Bertényi Iván*: A Nikápoly alá vonult sereg hátországa. Magyarország 1396 nyaratól 1397 tavaszélig. Hadtörténelmi Közlemények, 111. (1998) 610. skk. Arra, hogy sóból származó jövedelem nagyurak kezére került, utal az 1397. évi reformról szóló okmány. *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880. 437.

³ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király, i. m. 108–110.; *Gerics József*: Az 1397. évi országgyűlés helye az országgyűlések történetében. Hadtörténelmi Közlemények, 111. (1998) 618–622.; *Jakó Zsigmond*: Három erdélyi vajda Zsigmond király korában. In: *Uő*: Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. 1997. 67–74.

⁴ *Wenzel*: Magyarország bányászatának kritikai története, i. m. 436–439.; *Monumenta diplomatia civitatis Budapest. Ad edendum praeparavit L. Bernardus Kumorovitz*. Tom. III. (1382–1439) Bp., 1987. 250. sz. A pergamenre írt okmány a Magyar Országos Levéltárban található. Jelzete: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOI.), Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DI), DI. 8861. Az 1397. október eleji temesvári országgyűlés határozatain ugyancsak titkos pecsét található. *Decreta regni Hungariae*. 1301–1457. Collectionem manuscritam *Francisci Döry* additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Bp., 1976. 160. Vö. *Ladányi Erzsébet*: Zsigmond törvényhozása és a városok 1405-ben. In: *Scripta manent*. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp., 1994. 112.

⁵ A királyi itinerárium tanúsága szerint Zsigmond október elejétől november 1-jéig Temesvárott tartózkodott (*Jörg K. Hoensch*: Kaiser Sigismund. Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368–1437. München, 1996. 88–90., 623.), ám úgy látszik, közben meglátogatta a közeli végvidéket.

talán már későbbi ura, a Nógrád, Gömör, Heves megyékben egyaránt birtokos Rátót nemzetségből származó báró, Kaplai János familiárisa volt.⁶ Midőn Kaplai újból országbíró lett (1392–1395), alispánjaként működött (1393. július 17.). Az országbíró szolgálatából hamarosan a többek között Nógrád, Heves és Gömör megyékben hatalmas uradalmakkal rendelkező Szécsényi Franknak a familiájába lépett át, és 1394-ben és 1395-ben az erdélyi vajdai tisztséget betöltő ura helyetteseként alvajdaként tevékenykedett. Ekkor a tekintélyt biztosító *magister* címzést használta (egy alkalommal *milesnek* mondták). Midőn 1395 októberében Szécsényi Frank a vajdai méltóságot Stibornak adta át, ő is búcsút mondott tisztségének. Zsigmond 1396 szeptemberében Kaplait és Szécsényit is annak a kormányzótanácsnak a tagjává nevezte ki, amely távollétében az országot irányította. Temesvár után Kaplai kegyvesztetté vált, az országgyűlés határozatára hivatkozva az uralkodó több birtokától megfosztotta. Szécsényi ellenben töretlenül élvezte a király bizalmát, úgy-hogy a Kaplai-rokon Pásztói János (ő is tagja volt a kormányzói testületnek) helyett november 13-tól (egész 1407-ig) országbíró lett. Így az a gyanúnk, hogy Verébi személye megfelelt a Zsigmond mögött álló főúri csoportnak.⁷

Ekkortól már bizonyosan a királyi udvar tagjának tekinthetjük, ügyeket referált. Budán, az Olasz utcában volt a háza. Fia, András váci kanonok, kápolnaigazgató volt (javadalmainak éves jövedelme 60 aranyforintot tett ki). 1398-ban törzsbirtoka, Mátraverebély számára országos vásártartási engedélyt eszközölt ki a királytól. Verébi feltehetően három esztendeig töltötte be ezt a funkciót. Utódává az uralkodó firenzei származású bizalmasát, Ozorai Pipót nevezte ki (először 1401 januárjában találjuk ebben a funkcióban).⁸ 1403-ban Verébit a Zsigmond-ellenes táborban találjuk. Nápolyi László megerősítette számára atyjának, Károlynak az adományát. 1403 után hunyt el, és a verebélyi templomban temették el.⁹ Különböző közfunkciói (így a sókamara-ispáni tisztség) szép jövedelemhez juttathatták őt, amiből tekintélyének megfelelően szokatlanul nagy méretű, díszes templomot építtetett a 14. század végén Mátraverebélyen. IX. Bonifác pápa azoknak, akik az egyházat, illetve két kápolnáját felkeresték, búcsút engedélyezett.¹⁰

Verébi megbízása szakítást jelentett az eddigi gyakorlattal. Korábban ugyanis a pénzügyi hivatalokat vezetőik többnyire bérelték. A sókamaraispán ezzel szemben kinevezett királyi tisztségviselő lett.¹¹ Másrészt úgy tűnik, hogy az újdonsült

⁶ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája. I–II. Bp., 1996. II. 256.; Zsigmond kori oklevéltár. I–II. Összeállította Mályusz Elemér. Bp., 1951–1958. III–VII. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Bp., 1993–2001. (A továbbiakban: ZSO) II. 2523. sz. Kaplai 1385 márciusától október elejéig a dalmát–horvát bán méltóságát töltötte be, majd ezután 1386. január 13-ig országbíró volt. Ezután kapta az oroszországi vajdának a méltóságát. *Süttő Szilárd*: Anjou-Magyarország alkonya. Magyarország politikai története Nagy Lajostól Zsigmondig, az 1384–1387. évi belviszályok okmánytárával. I–II. Szeged, 2003. 110., 169–171. Verébi a Borsodban birtokos Laki családból nősült (neje Laki Dorottya, akinek fivére 1387–1402 között erdélyi prépost volt). Több rokon egyházi pályára lépett. Vö. Engel Pál: Középkori magyar genealógia. CD-ROM. Bp., 2001. Verebélyi és Laki család. 1381-ben ügyében (ti. akkor még egyetlen gyermekét, leányát fiúsította) Horváti Pál zágrábi püspök járt közben a királynál (Dl. 6850.)

⁷ Kaplai és Szécsényi pályájára: *Bertényi Iván*: Az országbírói intézmény története a 14. században. Bp., 1976. 180–181., 187–189.; Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond korban. Bp., 1977. 29., 36.; *Uő*: Zsigmond bárói. In: Művészet Zsigmond király korában, i. m. I. 123.; *Uő*: Magyarország világi archontológiája, i. m. I. 9., 13., II. 221. A Kaplai-, Szécsényi-, illetve Verébi-birtokokra vö. *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp., 1890–1913. passim. Verébi címei: ZSO I. 3354., 3651., 3784., 3877. sz. A Szécsényiekkel már 1374-ben jó viszonyt ápolt. Magyar Országos Levéltár, Diplomataikai Fényképtár (a továbbiakban: DF) DF. 251763.; *Jakó*: Három erdélyi vajda, 3. jegyzetben.

⁸ ZSO I. 5317., 5494., 5687., II. 611., 2125., 5479. sz.; Monumenta diplomatica civitatis Budapest, i. m. 539. sz.; Engel Pál: Ozorai Pipo. In: Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. Vadas Ferenc. Szekszárd, 1987. 57.; *Uő*: Magyarország világi archontológiája, i. m. II. 180., 256.

⁹ ZSO II. 2523. sz.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája, i. m. II. 256.; Nógrád megye műemlékei. Írták: *Aggházy Mária*, *Baranyai Béláné*, *Genthon István* stb. Bp., 1954. 272. Sírfelirata *strenuus milesnek* és *magisternek* nevezte őt.

¹⁰ ZSO II. 611., 612. sz. Nógrád megye műemlékei, i. m. 272.; Magyarországi művészet 1300–1470 körül, I–II. Szerk. Marosi Emő. Bp., 1987. 529., 588. (A verebélyi templomot 1380–1400 között emelték.)

¹¹ *Kubinyi András*: A középkori könnöcbányai pénzverés és történeti jelentősége. In: Emlékezés a 650 éves Könnöcbányára. Szerk. Gedai István. Bp., 1980. 20.; *Teke Zsuzsa*: Firenzei tüzletemberek Magyarországon 1373–1405. Történelmi Szemle, 37 (1995) 146.

pénzügyi-igazgatási tisztségviselő megbízása részben párhuzamba állítható Zsigmond más kinevezéseivel. Mint ismeretes, az 1390-es években kezdtek német vállalkozók elhódítani a kamarák irányítását az olaszoktól, ami a délnémet vállalkozói tőke magyarországi térnyerését jelzi számunkra.¹²

Az 1350-es években Mihály budai polgár, kancelláriai *specialis notarius* töltötte be a harmincadispáni pozíció mellett az erdélyi sókamaraispánnak és a lippai kamara vezetőjének a tisztségét. Munkáját az uralkodó Szatmár megyei birtokokkal jutalmazta, és 1358-ban nemességet adományozott neki. 1362 elején azonban sikasztás miatt külföldre szökött. Utóbb a király megbocsátott neki, és a kutatás véleménye szerint (Beuldre Mihálynak nevezték ekkor) 1367–1369 között még visszatért a sókamarak élére.¹³

A padovai eredetű Sarachenus Jakab, aki eredetileg *apothecarius* volt, már az 50-es években tevékenykedett a sóigazgatásban. 1362-től kisebb megszakításokkal 1373-ig erdélyi sókamaraispán és lippai kamarás, miközben harmincadot, pénzverő kamarákat irányított. A pénzügyek területén az 1370-es évek végéig működött (a király legfontosabb gazdasági szakembere lett), majd helyére fivére, János lépett.¹⁴ Utódai között találjuk Zámbo Miklóst és Bertalan Gallicus pécsi lakost, akik-

nek a működése valószínűleg 1376-ra helyezhető (tevékenységükről késői híradság maradt fenn).¹⁵ Bizonyosan nem tudjuk, ki volt az említett Bertalan nevű olasz. 1392-ben már nem élt. Egy 1390-es okmányból tudjuk, hogy néhai Padovai Bertalannak a budai háza a firenzei Ferenc fia Onofriusé lett. Az a gyanúnk, a két személy feltételelesen azonosítható.¹⁶ A sókamara szervezetben tevékenykedő olaszoknak a sora tovább bővíthető. 1381-ben a sókamaraispán feladatkörét bizonyos Andreas Parvus Gallicus látta el. 1387 előtt a szalárdi kamarát a firenzei eredetű, Lengyelországban és Magyarországon (Budán és Kassán) kiterjedt üzleti kapcsolatokkal rendelkező Talenti család sarja, Talentus igazgatta, aki Szalárdon, Endrén, Gyulán, Székesfehérvárott, Budán, Pécsen rendelkezett ingatlannal.¹⁷ Két esztendővel Verébi Péter előtt, 1395-ben magyart, a Budán háztulajdonos Béla fia *litteratus* Sebestyén *clericus*t találjuk a sókamara-ispáni székhelyen. Ő sem volt független az olaszoktól, hisz 1391-ben Sarachenus Jánosnak állt a szolgálatában.¹⁸

Az olaszokat érdekelte a dalmáciai tengeri só is. A firenzei János fia Péter *monetarius*, aki Zarában telepedett le, 1379-ben a dalmáciai só- és harmincadkamarák *officialis generalis*a volt. Nagystílusú pénzember volt, aki megszakításokkal 1387-ig bérelte ezt a tisztséget, szalinákat vá-

¹² Mátyusz Elemér: Az izmaelita pénzverőjegyek kérdéséhez. In: Budapest Régiségei, XVIII. (1958) 306–307.; Kubinyi András: A középkori körmöcbányai, i. m. 21. skk.; István Hermann: Finanzadministration in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts in Ungarn. Bp., 1987. (Dissertationes Archaeologicae II. 13.) 88.

¹³ Dl. 87382.; Monumenta diplomatica civitatis Budapest, i. m. 5. sz.; Hermann: Finanzadministration, i. m. 14–15., 87–88.; Kumoróvitz L. Bernát: Osztályok címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos kancelláriájában. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerk. Székely György. Bp., 1984. 298–299.

¹⁴ Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította Kumoróvitz L. Bernát. Bp., 1953. 555. sz.; Hermann: Finanzadministration, i. m. 15–20. (származása, pályája elemzése) 85., 87–88.

¹⁵ ZSO II. 2429. sz. A működésükről szóló kései (1392) oklevélben említették velük kapcsolatban de Surdis János esztergomi érseket, aki 1376–1378 között töltötte be méltóságát. Zámbo Miklós, aki 1367–1371 között a szomolnoki–kassai kamarát irányította (1371-ben körmöci kamarás), rendelkezett a sókamara-ispáni pozícióhoz nélkülözhetetlen pénzügyi-igazgatási tapasztalattal, 1377–1382 között a főkincstartó méltóságát viselte. Engel Pál: Magyarország világi archontológiája, i. m. I. 52., II. 218.; Hermann: Finanzadministration, i. m. 15–16.

¹⁶ Monumenta diplomatica civitatis Budapest, i. m. 92. sz. Teke Zsuzsa őt a firenzei Bartolomeo di Guido Baldiva, a budai pénzverőmesterrel (1376) azonosította, aki ugyancsak rendelkezett Budán házzal. Teke: Firenzei üzletemberek, i. m. 134.

¹⁷ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Budaë, 1829–1844. (a továbbiakban: CD.) IX/7. 433.; ZSO II. 126. sz. A Talentisekre vö. Teke: Firenzei üzletemberek, i. m. 147–148.; Uő: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján. Századok, 137 (2003) 394–395. Petrovics István: A középkori Pécs polgárai. In: Tanulmányok Pécs Történetéből 9. Szerk., Font Márta. Pécs, 2001. 173–174., 190.

¹⁸ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. 1–4. Budapestini 1885–1891. I/3. 169., I/4. 110.; ZSO I. 2336., 4058., 5800. sz.; Monumenta diplomatica civitatis Budapest, i. m. 586. sz. Előbb esztergomi, majd 1399-ben veszprémi egyházmegyei *clericus* volt. Tán vele azonosítható Tamás fia Sebestyén budai kanonok, fejeiregyházi plébános (Monumenta Vaticana, i. m. I/4. 157. - 1399.). Nem azonos ellenben Bereck veszprémi prépost, királyi *specialis* káplán testvérével, Béla-i (Rakolup-i) Márton fia Sebestyénnel (ZSO II. 3904. sz.).

sárolt Pago szigetcén. Sőt vitt Boszniába, amiért cserébe az itteni ólomhoz jutott hozzá. Péter magyarországi kapcsolatokkal is rendelkezett. Pécs környékén szőlőket birtokolt. Egyik leányát Bassanoi (Besenyői?) Antimus fia Bálinthoz adta nőül. Másik leánya a tekintélyes zárai kereskedőcsalád sarjához, Nassisi Miklóshoz ment férjhez. 1383-ban Onofrius volt a dalmáciai sókamarárnak és harmincadnak az ispánja. Sarachenus Jakab ugyancsak érdeklődött a dalmáciai só iránt. 1379-ben ő és testvére két szigetet, Chersót és Osserót kapták adományba. Fivére, János egy másik padovaival, Athowval az 1390-es években Pago és Zeng só- és harmincadkamaráit bérelte (üzletfelük Garai Miklós, illetve egy Nassis volt).¹⁹ Nem lehet véletlen, hogy Garai Miklós bánt és fivérét, Jánost oly intenzíven érdekelte a dalmáciai só. Övék lett részben Pago szigete, 1398-ban megszerezték Chersót és Osserót, amit az előző esztendő tavaszán cserélt el Zsigmond Tolna megyei birtokokért Sarachenuszal.²⁰

Az 1380-as és 90-es években töretlenül érvényesült az olaszoknak (különösen Sarachenus Jánosnak és a firenzei Bernardi Ferenc budai polgárnak) a befolyása a királyi pénzügyekben. Jó kapcsolatokat ápoltak a Zsigmond környékében befolyásos mágnásokkal, így például Kanizsai János érsekkel, illetve Garai Miklóssal.²¹ Az a gyanúnk, hogy ennek a budai polgársággal rendelkező itáliai vállalkozói körnek (amely a Nagy Lajos korabeli viszonyokat is ismerte) a tájékan kell keresnünk azokat a szakembereket, akik a só bányászatával és értékesítésével kapcsolatos reformintézkedések

kidolgozásakor tanácsokat adtak az uralkodónak. Ebből a szempontból nem érdektelen az a már említett adat, amely szerint Verébi budai háza az Olasz utcában, Bernardi ingatlana mellett feküdt. Nem lehetetlen, hogy a Nógrád megyei nemes mögött olasz üzleti érdekek húzódtak meg.²²

A reform során az uralkodó a Nagy Lajos korabeli viszonyokat tekintette a maga számára irányadónak. A bányászat, a szállítás körülményein például nem változtatott. A király az újonnan kinevezett kamaraispánnak 6000 aranyforintot utaltatott ki. Az összeg tekintélyes, és azzal magyarázható, hogy az elmúlt esztendőben a főúri irányítás mellett a kamarai szervezet szétláthatott, a sókitermeléshez, szállításhoz pénzre volt szükség. A király megtiltotta, hogy a főpapok vagy a bárók bármelyike (tehát a királyi tanács) a sókamarak ügycibe beleszóljon, ugyanis ennek a jövedelemfajtának közvetlenül a király irányítása alá kellett tartoznia. A helyzetet jelzi, hogy 1398 júliusáig a kamaraispánnak egyetlen forintot sem kellett a király kezébe adnia.²³

Az uralkodó az Anjou-kori gyakorlatot követve, Verébi Péterre ruházta a harmincad-ispáni hivatalt is, amit azonban a rendelet szerint csak 1398. február 9-én vehetne át, ugyanis a nürnbergi eredetű Kammerer Ulrik töltötte be ezt a pozíciót. Az adatok azt sejtetik, hogy Verébi végül is nem jutott hozzá ehhez a hivatalhoz, mert a királyi intézkedés a délnémet üzleti körök érdekeinek nem felelt meg. A következő évben még Kammerer a harmincados, majd őt Nürnbergi Márk követte.²⁴

¹⁹ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Ed. T. Smečikas. II–XVIII. Zagrabiae, 1904–1990. XIV. 361–362., XVII. 240–242., 369., XVIII. 129–131., 137.; ZSO I. 4659. sz.; CD. X/1. 96.; *Mályusz Elemér*: Az izmaelita, i. m. 304.; *Teke*: Firenzei üzletemberek, i. m. 135.; *Jean-Claude Hocquet*: Le sel et la fortune de Venise I. Lille, 1978. 213–217.

²⁰ Codex diplomaticus regni Croatiae, i. m. XVIII. 210–211., 325–327., 335–336., 425–427. Pagon 53 szalina lett a Garaiaké. Pagonról jutott például só Horvátország, Bosznia jó részébe.

²¹ *Mályusz Elemér*: Az izmaelita, i. m. 303–307.; *György Székely*: Wallons et italiens en Europe Centrale aux 11e–16e siècles. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica 6 (1964), 40–49.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király, i. m. 158–164.; *Teke*: Firenzei üzletemberek, i. m. 139. skk. Verebi utóda, a firenzei eredetű Ozorai Pipo a 90-es évek végén a király környezetéhez tartozott. *Engel Pál*: Ozorai Pipo, i. m. 55–56.

²² Lengyelországban az itáliai vállalkozók ugyancsak foglalkoztak a sóüzlettel. *Winfried Reichert*: Oberitalienische Kaufleute und Montanunternehmer in Ostmitteleuropa während des XIV. Jahrhunderts. In: *Hochfinanz, Wirtschaftsraum, Innovation. Festschrift für Wolfgang v. Stromer*. Hg. V. Uwe Bestmann et al. I. Trier, 1978. 303–307.

²³ *Wenzel*: Magyarország bányászatának kritikai története, i. m. 437.

²⁴ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király, i. m. 262–265.; *Kubinyi*: Die königlich-ungarischen Salzordnungen, i. m. 263.; *Teke*: Firenzei üzletemberek, i. m. passim; *Teke Zsuzsa*: Kassa külkereskedelme az 1393–1405. évi kassai bírói könyv bejegyzései alapján. Századok, 137. (2003) 391–393.; *Hermann*: Finanzadministration, i. m. 88.; Monumenta diplomatica civitatis Budapest, i. m. 539. sz.

A Nagy Lajos korabeli viszonyoknak felelt meg az az intézkedés is, hogy az erdélyi sókamarákat és a lippai kamarát az újdonsült vezetőre bízta a király. A lippai pénzverő kamara területén folyt keresztül a Maros, amelyen a szállítóhajók jártak, itt feküdt Lippa és Szeged. Az utóbbi helység már az Árpád-korban a hazai só elosztásának legfontosabb centruma lett.²⁵ Nem véletlen tehát, hogy a két funkciót az Anjou-korban oly gyakran egyesítették. A sókamara-ispáni és a harmincadispáni funkció egyesítését az magyarázza, hogy a király meg akarta akadályozni a külföldi termékek behozatalát.²⁶

A máramarosi bányák a 14. század legelején tűntek fel, tehát az előző század végén kezdődött a kitermelés. A bányászat fokozatosan fejlődött ki. Egy 1355-ből származó határjárásban olvashatunk a sóbányákhoz (Aknasugatag) vezető útról. Midőn 1389-ben bejárták Drág máramarosi birtokait, említettek egy utat, amely az Avasról a felső sóbányára vezetett. A következő esztendőben Iza határjárásában találkozunk a Huzth aknára vezető közúttal. A 15. század elején már több régi bánya akadt a vidéken.²⁷ Nagy Lajos az itteni bányáknak a jövedelméből évi 300 (100?) aranyforintot utaltatott ki a budaszentlőrinci pálos kolostornak. Az erről szóló oklevél ma már nem található. A 16. század eleji pálos tradíció csupán

annyit tudott, hogy Lajos király a máramarosi sójövedelemből az évi nagykáptalan tartására bizonyos összeget adatott a budaszentlőrinci egyháznak. A kutatás az időpontot az 1363 előtti idősakra teszi.²⁸

A megye román monográfusa, Radu Popa szerint az itteni sókamarákat a 14. század végén Zsigmond hozta létre, ugyanis 1392-ben a huszti uradalmat Béltéki Balknak és Drágnak adományozta. Ekkor vált szükségessé az, hogy a királyi sóbányákat leválasszák a vártartománytól. A máramarosi sókamaráról először épp az 1397. évi oklevél tett említést.²⁹ A kamarát azután sem csatolták vissza az uradalomhoz, amikor Husztot és tartozékait a Drágfiaktól a 15. század elején visszavette a király. A várnagy, illetve a sókamara-ispáni tisztség egyesítésére 1435-ben került sor, s ettől kezdve ezt a két funkciót általában ugyanaz a személy töltötte be.³⁰ Verébit címe hagyományosan az erdélyi sókamarákhoz kötötte ugyan, ám az 1397. évi okmány intézkedései alapján megállapítható, az ország egészének a sóbevételét felügyelte. Ebben az esetben a címzés, amely a 14. századi gyakorlatnak felelt meg, nem sejteti, hogy a tisztségviselő országos hatáskörrel rendelkezett. Utóda, Ozorai Pipo már országosan a királyi sókamarák ispánjának a címét viselte (*comes camaramararum salium regalium*). Ozorai 1426-ban be-

²⁵ Paulinyi Oszkár: A sóregüle kialakulása Magyarországon. Századok, (1924) 634. skk.; Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp., 1963–1998. I. 901. skk.

²⁶ Hóman Bálint: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp., 1921. (reprint: 2003.) 237–240., 289–290.; Hermann: Finanzadministration, i. m. 87–88.; Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula stb. Bp., 1878–1920. VI. 353.; Tomislav Raukar: Zadarska Trgovina solju u 14 i 15 stoljecu. In: Radovi Filozofskog fakulteta. Odsjek za povijest 7–8. 1969–1970. 25. Dalmáciában a sóügyekkel foglalkozó tisztségviselő és a harmincadispán szintén gyakran ugyanaz a személy volt.

²⁷ Györffy: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, i. m. IV. 114., 120.; Hóman: A magyar királyság pénzügyei, i. m. 238.; Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. A megye betelepülésétől a 18. század végéig. Bp., 1943. 24., 29. (az itteni városok 1329. évi kiváltságlevele nem szólt a bányászatról); Máramarosi diplomák a 14. és a 15. századból. Kiadta apsa Mihály János. Máramarossziget, 1900. 36., 92., 101., 134., 171–172. Az utóbbi helyen (1411) „veteres foveas seu salifodinas vulgo Soakna vocatas” fordulatot találjuk. A „fovea” szónak a használat a korábbi viszonylag kezdetleges bányászatra utal.

²⁸ A. Eggerer: Fragmen panis corvi protoeremitici. Wien, 1663. 133.; Georgius Gyöngyössy: Vitae fratrum eremitarum ordinis sancti Pauli primi eremita. Ed. F. L. Hervay. Bp., 1988. 68., 220. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova Tom. 9.); Wenzel Gusztáv: Kritikai fejtegetések Máramaros történetéhez. Magyar Akadémiai Értesítő, 1857. 344., 395.; Bence Zoltán – Székér György: A budaszentlőrinci pálos kolostor. Bp., 1993. 9. (Monumenta historica Budapestinensia 8.) A 15. századból származó híradás szerint a huszti, a szigeti és a técsői plébánosok a kamaraispán familiárisai és a sóvágók lelki üdvéért mondott miséért kőst, posztót, heti 12 dénárt kapnak. Ezt a szokást Nagy Lajos neje, Erzsébet királyné oklevélben erősítette meg. (Bélay: Máramaros megye, i. m. 29.)

²⁹ Radu Popa: Țara Maramuresului în vechi al 14-lea. București, 1970. 130–132.; Bélay: Máramaros megye, i. m. 26.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája, i. m. I. 331.; ZSO I. 2587., 2999., 4754. sz.

³⁰ DI. 64123, 64168, 14159, DF. 249892.; Engel Pál: Magyarország világi archontológiája, i. m. I. 153–154., 331.

következett haláláig látta el ezt a feladatot. Ezután a só bányászatának és értékesítésének egységes igazgatása megszűnt.³¹

Az egész országban az erdélyi, illetve máramarosi sót lehetett felhasználni. A király csupán a Szávától délre eső területeken engedélyezte a tenger melléki (dalmáciai) ásvány használatát.³²

Az uralkodó arról is döntött, hogy az országnak mely területeit lássák el a máramarosi bányák, és melyeket az erdélyiek. Döntése alapján a Tisza és a Zagyva által határolt vonalak közötti tájra lehetett csak szállítani Máramaros földjénck „fehér aranyát”.³³ A terület lényegében a szomszédos felső-magyarországi tájakat ölelte fel. Megegyezett a kassai (szomolnokai) bánya- és pénzverő kamara területével, amelyet a nagybányai verde és bányavidék kerületéből Máramaros, Bereg, Ugocsa megyékkel egészítettek ki.³⁴ Az ország nagyobbik része tehát továbbra is a fejlettebb erdélyi bányákból jutott hozzá ehhez a fontos élelmiszercikkhez.

A király következő fontos intézkedése az volt, hogy a jobb ellátás és igazgatás érdekében 14 új

sókamarát létesített az ország belsejében, illetve a határvidéken. Ha leszámítjuk a bányákat (amelyeket szintén kamaráknak neveztek), a sókamarák száma legalább 20 fölé emelkedett az országban. Ettől kezdve a királyság legfontosabb városaiban működött sóhivatal. A zsigmondi intézkedésből arra következtethetünk, hogy az igényekhez képest 1397 előtt kevesebb sóhivatal működött az ország területén. A kamaráknak a számát utódai tovább növelték, úgyhogy a 15. század végén már legalább 53 helységben volt királyi sóhivatal.³⁵

Az uralkodó szabályozta a só eladási árát. 100 kockáért a bányahelyeken (oklevélünk Vízaknát és Máramarost említette, ám Désen, Széken, Kolozson és Tordán sem lehetett más a helyzet) 100 új dénárt (azaz egy aranyforintot) kellett fizetni.³⁶ Noha a rendelet szerint a királyi só vámmentességet élvezett, ám minél messzebbre szállították a terméket, annál magasabb lett a kamarai ár, vagyis a szállítás, raktározás, a sóhivatalok költségei, nyeresége rakódtak rá az árra.³⁷ Lippán, Szalacson és Szatmárban 200 dénárért, Szegeden és Várkonyban 225 dénárért lehetett

³¹ *Wenzel Gusztáv*: Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez. Történelmi Tár, 1884. 13., 16., 18., 24., 25. stb.; *Engel Pál*: Ozorai Pipo, i. m. passim. Alkalmanként Verébi is megkapta ezt a címzést (DF. 280448.)

³² *Wenzel*: Magyarország bányászatának kritikai története, i. m. 437. Nagy Lajos és Zsigmond idején különálló szervezetet alkotott a dalmáciai harmincad. *Hóman*: A magyar királyság pénzügyei, i. m. 241. 1398-ból a dalmáciai királyi kamarák ispánjának a keresztnévét ismerjük. Péternek hívták. Codex diplomaticus regni Croatiae, i. m. XVIII. 370. A királyi só vásárlását és a külföldi behozatalt többször tiltotta a király (Decreta regni, i. m. 209-210., 221., 246-247.). Ugyanakkor a Soós családnak sókútja volt Sóvárótt (*Kubinyi*: Königlich-salzmopol, i. m. 213.), illetve az uralkodó 1408-ban engedélyezte a Garaiaknak, hogy a birtokaikon található sóbánya jövedelme az övék legyen (CD. X/4. 677.).

³³ *Wenzel*: Magyarország bányászatának kritikai története, i. m. 438.; *Kubinyi*: Die königlich-ungarischen Salzordnungen, i. m. 263.

³⁴ *Hóman*: A magyar királyság pénzügyei, i. m. térkép. Ez a táj tartozott bele a kora újkori Felső-Magyarországba. Vö. *Szűcs Jenő*: A szepesi kamarai levéltár 1567–1613. Szerk. Varga János. Bp., 1990. 7-13. Megjegyezzük, a későbbi adatok azt mutatják, a rendelkezéshez sohasem tartották magukat szigorúan. Pl. DF. 222154. A nagybányaiak az 1530-as években azt állították, hogy Máramarosból kapták a sót. MOL E 185. Archivum Familiac Nádasdy. Missiles. Nagybánya.

³⁵ *Kubinyi*: Königlich-salzmopol, i. m. 224–226. Pozsonyban, Sopronban, Zala megyében már az Árpád-korban működött kamara (*Paulinyi*: A sóregále, i. m. 637.). Az 1397. évi okmányban nem sorolták fel az összes magyarországi sókamarát. Pl. Szalárdra már az 1387. esztendőből van adatunk (ZSO I. 126. sz.). Ugyanakkor a kamarák számát 1397 után tovább gyarapították. Újbánya sókamarája az 1401-1403 közötti időszakból adatható (Dl. 48888). Eddigi ismereteink szerint Debrecen kamarájára az első ismert adatunk 1406-ból van. *Kubinyi*: Königlich-salzmopol, i. m. 225.; *Draskóczy István*: A nyírbátori oklevelek kérdőjelei. Levéltári Közlemények, 72 (2001) 270–271. Málusz Elemér véleménye szerint a keveti sókamarát valójában Temesvárról irányították. *Málusz Elemér*: A négy Tallóci fivér. Történelmi Szemle, 23 (1980) 542. A nagy bányavárosok mellett az erdélyi Fejéregyházán és Görgényben (?) ugyancsak folyt sóbányászat. Az itteni kamarákra vonatkozó adatunk 1416-ból származik (ZSO V. 1871. sz.). Kassán ugyan kamara létesült, ám 1406-ban Zsigmond hat esztendőre mentesítette a várost attól, hogy királyi sót vegyenek át. 1411-ben Kapi András debreceni és szatmári sókamarás hatásköre kiterjedt Szepesre, Sárosra is, vagyis feltehetően a kassai királyi sóhivatal szüneteltette a működését (ZSO II. 4934, III. 382. sz.).

³⁶ Az árakat az 1390-ben bevezetett új, jó minőségű dénárokban állapította az uralkodó, amelyekből 100 ért egy aranyforintot. Vö. *Engel Pál*: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. Századok, 124 (1990) 67–68.

³⁷ 1406-ban Ozorai Pipo megszabta a dési hajósoknak a járandóságát. Eszerint száz kockánként Szatmárig 25 kis garas, onnan Tokajig 15 és fél kis garas járt nekik. Amennyiben Szatmártól Poroszlóig vitték az árut, erre a távolságra 25 kis garas illette

árulni a terméket. Az ország nyugati határvidékén, Trencsénben, Sopronban, Pozsonyban, Győrben, Vasvárott, Kőrösön és Zágrábban, illetve Zala megyében 100 kockáért már 5 aranyforintot kérhettek a királyi sótiszték. Az árakat mechanikusan alakították ki, hisz Kassán ugyanúgy 400 dénárba került 100 kőso, miként Keviben. A hivatalos árak a 15–16. század fordulójáig az 1397. évi szabályozásnak feleltek meg.³⁸ Ilyen körülmények között nem csoda, ha sokfelé szívesen vették a szomszédos országok olcsóbb termékét. A király épp ezért tiltotta a só importját, és aki mégis behozta, számolnia kellett azzal, hogy javait elveszik.³⁹

A rendeletet nehéz volt betartatni, hisz sok helyütt kiváltságra, régi hagyományra hivatkozhattak. Érdekes, hogy a 14. században Orsován keresztül a Temesközbe Havasalföldről szállítottak ebből a termékből.⁴⁰

Többet tudunk a felföldi és a nyugat-magyarországi sóimportról. A lengyelek számára azért volt fontos a Magyarországra irányuló sókivitel, mert ennek révén aranyforintokhoz jutottak. 1354-ben Kázmér király rokonai kérésének engedve Nagy Lajos engedélyezte, hogy Magyarországra Liptóig és Sáros városáig lehessen sót behozni.⁴¹ A lengyelországi terméket azonban a középkorban

nagyobb területen használták. Midőn 1368-ban Nagy Kázmér szabályozta a krakkói sószupának a viszonyait, foglalkozott a magyarországi exporttal is. A rendelkezésből kiderül, hogy a Magyarországra szánt só mázsáját Wieliczkában és Bochniában egyaránt 4–4 garasért árusították. A kereskedőktől a sóért aranyforintokat kellett kérni. Az ár igen kedvezőnek tekinthető, hisz Magyarországra a nagyobb, nyolcmázsás tömböt (=440 kg, *bancanak* hívták) szállították, amelynek az ára valójában két márkát tett ki. Nem csoda, ha a kereskedők még Lengyelországban megpróbáltak túladni a terméken, amit a szomszéd ország uralkodója szigorúan tiltott, és a határon a szállítmányok vizsgálatára külön tisztségviselőt tartottak. A rendelkezésből és a későbbi adatokból az is kiderül, hogy a magyarországiak nemcsak a lengyeleknek oly szükséges magyar aranyforintokat hozták a bányavárosokba, hanem vasat, rezet is. A vasnak a mázsája 7 *scottust* (=14 garas, azaz kb. egy aranyforint) ért. A két sóbányaváros közül Bochnia rendelkezett kedvezőbb helyzettel, ugyanis a Szepességből, illetve a Sárosból Krakkóba vezető főútvonal mellett feküdt. Magyarországra Jablonkánál, a tordasini úton (az 1360-as években mind a két helyen lovakkal bo-

meg őket (Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hermannstadt–Bukarest, 1892–1992. II. 414.). Ozorainak ez a rendelkezése arra mutat, hogy a sókamaraispán az 1397. évi intézkedést iránymutatónak tekintette a maga számára. Ugyanis fősót nem kaptak a szállítók (amiképpen azt a zsigmondi rendelet megtiltotta). 1406-ban 25 kis garas egy számítási forintot tett ki, amely 100 kisebbik dénárral (azaz 33 új dénárral) egyezett meg. Ám 1403 után az új dénároknak az értéke romlott, s erre az időre egy aranyforint 133 dénárnak felelt meg. Vagyis a Dés–Szatmár közötti távolságon a hajósok 100 kőso mintegy egynegyed aranyforintért vettek el. Vö. *Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet*, i. m. 54–55., 66–68., 81., 86–88. Eme számítást követve egy tömény (10 ezer darab) kőso tehát Szatmárig 25 aranyforintért szállítottak el, míg Poroszlóig 50 aranyforint járt nekik. Mátyás 1471. esztendei rendelkezése szerint a dési hajósokat, amennyiben Szolnokig vitték a kőso, egy tömény után 46 aranyforint és 200 kocka (=4,5 aranyforint?) illette meg (DF. 253347.), azaz – a távolságot figyelembe véve itt némileg csökkent a szállítás díja. Az összeget három részletben, Désen, Szatnárban és Szolnokon fizették ki a celléreknek. A hajósó szállításáért az 1530-as években folyósított összeg alig különbözött a mátyási tarifától. Hogy mi mindenért kellett fizetni, arról a 16. század első feléből fennmaradt számadások tanúskodnak. Hofkammerarchiv. Bécs. Handschriften. Nr. 373.

³⁸ *Wenzel: Magyarország bányászatának kritikai története*, i. m. 438. A kevei viszonylagosan magas árat az a körülmény magyarázhatja, hogy a határvároson keresztül dél felé exportálták a cikket. 1412-ben Dél-Szerbiában említettek magyar sót (*J. Katić: Die Entwicklung des ragusanischen Handels in Mitteleuropa (14–15. Jh.)*). In: *Urbs provincia orbis. Contributiones ad historiam contactuum civitatum Carpathicarum in honorem Ondrej R. Halaga editae*. Košice, 1993. 122–123.). Az ár stabilitására: *Kubinyi: Die königlich-ungarischen Salzordnungen*, i. m. 268. 1405-ben temesvári polgárok azért pereskedtek, mert a zavaros időkből kőso raboltak el tőlük. Ebből 100 kocka 15 kis forintot ért (ZSO II. 4124.). Ismerve a kis forintnak a korabeli árfolyamát (vö. *Engel Pál* előző jegyzetben idézett művének részletei), eme 100 kőso viszonylag drága volt, hisz 5 aranyforintba került. Ebben az esetben a só kereskedelmi értékére gondolhatunk.

³⁹ *Wenzel: Magyarország bányászatának kritikai története*, 438. A tiltó rendeletet később rendszeresen megismételték, ami mutatja az intézkedésnek a hatástalanságát (*Decreta regni*, i. m. 209., 246., 290. stb.).

⁴⁰ *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania. I–XIV. Cluj-Napoca, 1953–2002. XIV. 210. sz.*

⁴¹ Akta odnoszace się do stosunków handlowych Polski z Węgrami z lat 1354–1505. Wyd. *Stanisław Kutrzeba*. Kraków, 1902. 5.

nyolftották le a szállítást), illetve a fontos szepesi és sárosi határátelőkön jutott be ez a cikk.⁴² A 15. századi adatok azt mutatják, hogy az 1397. évi tiltás ellenére szállítottak lengyel kősót a Felföld északi részére, még Kassára is.⁴³

Nyugat-Magyarországra a szomszédos Ausztriából főzött só hoztak be. Hainburg városa az 1365–1385 közötti időszakban árumegállító jogot kapott a hazánkba irányuló sókivitelre, ami arra utal, hogy a városon keresztül jelentős forgalom bonyolódott le ebből a cikkből. A kiváltságot később megerősítették. A Duna melletti város polgárai elsősorban Pozsonyba szállították tovább a sót, míg Sopron Bécsből jutott hozzá ehhez a termékhez.⁴⁴ 1354-ben Lajos király azért engedélyezte az osztrák főtt sónak a behozatalát Sopronba, mert nem tudtak ide Erdélyből hazai terméket szállítani. 1355-ben az uralkodó megtiltotta a pozsonyi várnagynak, hogy illettéket szedjen az Ausztriából behozott kősó után.⁴⁵ Fenti adatainkból arra következtethetünk, hogy a 14. század közepén a királyi

kamarák nem tudtak clegendő cikket eljuttatni a határvidékekre.

Hét esztendővel később Sarachenus erdélyi sókamaraispán még mindig nem tudta Pozsonynak és környékének az ellátását biztosítani. Nem sokkal később a királyi udvarban az import engedélyezését felfüggesztették (tehát javult a helyzet), ám továbbra is jött só Ausztriából. 1379-ben az uralkodó újból megtiltotta a behozatalt. Erzsébet királyné két esztendővel későbbi okmányából az derül ki, hogy – bár csak a háztartásuk számára – a város polgárai mégis behozhattak osztrák sót. Ekkor még működött a királyi sókamara a városban. Később megszűnhetett, hisz (másokkal együtt) 1397-ben újjá kellett alapítani. Ám a szomszédos ország termékét nem lehetett Pozsonyból kiszorítani. 1407-ben a város Ausztriából szerezte be ezt a cikket. Amikor 1419-ben a király itt tartózkodott, asztalára ugyancsak főtt só került, miközben királyi sókamara működött a városban, és a közelben fekvő Nagyszombatban a hazai árut használták.⁴⁶

⁴² Egy aranyforintot ekkor Wieliczka 7 scottusban (=14 garas), míg Bochniában 8 scottusban (=16 garas) számították. Starodawne Prawa Polskiego Pomniki. I. Wyd. A. Helcel. Warszawa Kraków, 1856. 219–220., 225.; Dokumenty Polskie z Archiwów Dawnego Królestwa Węgier. Tom. I. Wyd. i opracował Stanisław A. Sroka. Kraków, 1998. 42., 68. sz.; Jerzy Wyrozumski: Die große Salzordnung Polens vom Jahre 1368. In: Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte, i. m. 257–260.; Uő: Salzhandel im mittelalterlichen Polen. In: Salz–Arbeit–Technik. Produktion und Distribution in Mittelalter und Früher Neuzeit. Hg. Christian Lamschus. Lüneburg, 1989. 271–280.; Uő: Le sel dans la vie économique de la Pologne médiévale. Studi in memoria di Federigo Melis. II. Napoli, 1978. 497–506.; Józef Piotrowicz: Die Entwicklung der Salinen in Wieliczka und in Bochnia von der Mitte des 13. bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Der Anschnitt, 36 (1984) 176–177. Ebben az időben a kisebbik banca 6 mázsát (=330 kg.) nyomott (egy mázsá=55 kg.). Az utakra: Božena Wyrozumska: Drogi w ziemi Krakowskiej do końca 16. wieku. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1977. térkép. A pénzviszonyokra: Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Hg. V. Hermann Kellenbenz. II–III. Stuttgart, 1980. II. 727., III. 1094., illetve Peter Spufford: Handbook of Medieval Exchange. London, 1986. 284. Nagy Kázmér a lechnitzi kolostornak ajándékozott 12 mázsá kősót (Sroka: Dokumenty Polskie, i. m. 19., 21., 24., 28., 70. sz.). Természetesen a sókereskedelemnek a súlya csekély lehetett a két ország kereskedelmi forgalmában (vö. újabban Teke: Kassa külkereskedelme, passim).

⁴³ Iványi: Két középkori sóbánya-státútum, i. m. 18–20.; Akta odnoszace, i. m. 11–12.; Fejérputaky László: Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Bp., 1885. 163., 376.; DF. 287451. 1411-ben Szepesben és Sárosban a magyar sókamara szervezetenek a tisztségviselői tevékenykedtek (ZSO III. 382. sz.). J. Cum: Liber cancellariae Stanislai Ciolek. Ein Formelbuch der polnischen Königskanzlei aus der Zeit der hussitischen Bewegung. Archiv für österreichische Geschichte, 52 (1875) 68–69.

⁴⁴ Heinrich Kretschmayr: Archivalische Beiträge zur Geschichte der Niederösterreichische Städte und Märkte. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, 1902. 321–323., 330., 335–336.; Ortvay Tivadar: Pozsony város története. I–IV. Pozsony, 1892–1912. II/1. 255–256., II/3. 107–108.; Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a 16. század végéig. Bp., 1982. 375–377.

⁴⁵ Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. I/1–7., II/1–6. Sopron, 1921–1943. I/1. 102.; CD. IX/7. 145. (DF. 238744.).

⁴⁶ DF. 238803, 238978, 238998, 239292, 239664. (Inventárstredovekych listin, listov a iných príbuzných písomností. I. Výpracov. D. Lehotská, D. Handzlová, V. Horváth, etc. Bratislava, 1956. 192., 402., 430., 756., 1513., 1518., 1583. sz.); Magyarországi városok régi számadáskönyvei i. m. 40., 50., 52–59., 70., 72., 112., 117–118., 125.; ZSO V. 2299. sz. Az Inventár etc. 1218. sz. 1431. alatti dátummal közölt egy évszám nélküli oklevelet, amelyben Kapi András utasította István pozsonyi sókamarást, hogy adjon el a városiaknak sót. Am Kapi András 1405–1408, illetve 1411–1416 között tevékenykedett a sóigazgatásban, és 1416-ban halt meg. Vagyis 1407–1416 közé (az 1411–1416 közötti időszak látszik valószínűnek) helyezhetjük ezt az

Hogy Sopronban Pozsonyhoz hasonlóan igen elterjedt az osztrák só, mutatja a Szélmalom utcai vámnak 1394-ből származó tarifája, amely szerint szekerenként egy *chüffel*-t kellett adni.⁴⁷ Három esztendő múltán itt is újból megszervezték a sókamarát, ám az osztrák árut nem lehetett kitiltani a város piacáról. 1417-ben a soproniak nem akarták átvenni a királyi sót. 1419-ben egy kereskedőtől másfél font és 4 *Küffel* (azaz 364 *Küffel* = 2,5 tonna) sót raboltak el Kanizsai István emberei. 1425-ben 5 hónap alatt 183 sót szállító szekér érkezett Ausztriából.⁴⁸

A magyarországi termék használatát kívánták elősegíteni azzal, hogy az uralkodó 1397-ben Zágrábban királyi kamarát alapított. A Száva északi oldalára eső városban a 14. században tengeri sót árultak, ami után vámot kellett fizetni. Az is előfordult, hogy osztrák területen, Laibachban (Ljubljana) vásárolt termék került a településre. A kősó használatát itt sem sikerült elérnie a királynak.⁴⁹

A határvidékekről származó példánk azt mutatják, hogy sókamarák alapításával, illetve újjászervezésével az uralkodó épp az idegen eredetű árut igyekezett kiszorítani az országból, és az ellátást akarta javítani. A határokon azonban dacoltak az uralkodó intézkedésével. Ez a sikeres ellenállás nemcsak azzal magyarázható, hogy igen drága volt a hazai termék, hanem azzal is, hogy a királyi kamara sem a 14. században, sem pedig a 15. század elején nem tudta mindig biztosítani a szükségleteknek megfelelő mennyiséget. Ilyen körülmények között az ismételt tiltó rendelkezések nem lehetett fogantatjuk.

Az 1397-ben meghozott intézkedések végrehajtása Verébire várt, ám a reformot – véleményünk szerint – Ozorai Pipo hajtotta végre, akinek elődjével szemben kellő hatalma volt ehhez, s neki köszönhető, hogy Zsigmond a sómonopóliumból évente 100 ezer aranyforintnyi jövedelemre számíthatott.⁵⁰

okmányt. Vö. *Draskóczy István*: Kapy András. Levéltári Közlemények, 54 (1983) 159. *István Draskóczy*: Forschungen in der ungarischen Salzgeschichte. In: Investitionen im Salzwesen und Salzbergen. Hg. v. Hermann Wirth. Weimar, 2002. 283.

⁴⁷ *Házi*: Sopron, i. m. II/1. 9.; *Mollay Károly*: A Szélmalom utcai vám. Soproni Szemle, 45 (1991) 111. A Küffel 7 kg-ot nyomott. Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. I. Hg. Alfred Francis Pribram. Wien, 1938. 781.

⁴⁸ *Házi*: Sopron, i. m. II/2. 107–108., 121., 166., 325.; *Mollay Károly*: Német–magyar, i. m. 376.; *Mollay Károly*: A Szélmalom utcai, i. m. 113. 1412-ben a király megtiltotta, hogy Vas megyébe ausztriai sót hozzanak be (ZSO III. 1698. sz.).

⁴⁹ Monumenta historica lib. reg. civitatis Zagrabiae, metropolis regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae. Ed. Ioannes Bapt. Tkalčić. I–XIV. Zagrabiae, 1889–1932. I. 97–98., 142., 160., 234., II. 50., V. 328., IV. 171., VI. 112. A 15. század végén tengeri sót és kősót egyaránt használtak (uo. II. 415.). A Dráva és a Száva közére a 14. században eljutottak a magyarországi sókockák (Codex diplomaticus regni Croatiae, i. m. XI. 78.).

⁵⁰ *Engel Pál*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 30. skk.

Az újkor századai

Egy lotaringiai nemes a „hosszú török háborúban”:
Georges Bayer de Boppard¹

A tizenötéves, más elnevezéssel „hosszú török háború” (1591/1593–1606) idején Magyarországon harcoló keresztény hadseregekben Európa szinte valamennyi nációjának képviselőit megtaláljuk. A közvetlenül érintett magyarok és az osztrák Habsburgok országai és tartományai mellett leginkább a Német-római Birodalom vállalta a háború katonai és pénzügyi terheit. Az alábbiakban azt mutatom be röviden, hogy a birodalom legnyugatibb, a hadszíntértől legtávolabb eső tartománya milyen szerepet játszott a háborúban 1597 és 1598 folyamán.

A Lotaringiai Hercegséget² a Német-római Birodalomhoz kötő szálak a 16. század közepén meglazultak. Az Antal herceg (1508–1544) képviselői és V. Károly császár között Nürnbergben 1542. augusztus 26-án kötött szerződés értelmében Lotaringia jelentős autonómiát kapott a birodalmon belül. Kivonták a Birodalmi Kamarai Bíróság fennhatósága alól, és hozzájárulását a birodalmi terhekhez, elsősorban a birodalom belső békéjének (*Landfried*) fenntartásához a választófejedelmek számára megállapított kötelezettség kétharmadában maximálták. Mindazonáltal a herceg követői továbbra is részt vettek a birodalmi gyűléseken és a felső-rajnai birodalmi kerület gyűlésein.³

Ami az Oszmán Birodalommal szemben vállalt katonai és anyagi terheket illeti, a török elleni háborúra szánt hozzájárulást (*Türkensteuer* vagy *Türken-*

hilfe) 1505-től kezdődően ismétlődően szedték a hercegségben is a 16. század folyamán, különösen a nyílt magyarországi háborúk idején. A hercegség azonban rendszeresen késett kvótája befizetésével. Előfordult, hogy csak birodalmi átok kilátásba helyezésével (1577) vagy per útján (1612) lehetett rákényszeríteni a herceget kötelezettségei teljesítésére.⁴

Ez az anyagi, olykor politikai érdekek által motivált magatartás azonban mit sem változtatott a tényen, hogy a Német-római Birodalomhoz tartozás, a birodalmi szolidaritás eszméje elevenen élt Lotaringiában a 16–17. század fordulóján. Ebből következően az Oszmán Birodalommal vívott háborúk is élénk érdeklődést és visszhangot keltettek.⁵ A kereszties hadjárat témáját a hercegi dinasztia legitimitációjának és presztízskének építésében is kiaknázták. Antal hercegnek a felkelő és a reformáció eszméire fogékony parasztok felett Zabernnél (Saverne) aratott győzelme (1525) után a hercegi propaganda előszeretettel láttatta a dinasztia a katolicizmus rettenthetetlen védelmezőjének szerepében. Ennek bizonyítékai között rendre felbukkant mint választott példakép Jeruzsálem felszabadítója, Godefroy de Bouillon, akit a dinasztia egyfajta spirituális őseként ábrázoltak. Mindebből nem volt nehéz levezetni azt, hogy a lotaringiai hercegek egyetemes érvényű missziója az igaz hit védelme annak minden ellensége ellen.⁶

¹ A tanulmány elkészítéséhez szükséges kutatások támogatásáért köszönet illeti a Francia Köztársaság kormányát, a budapesti Európa Intézetet, a Magyar Ösztöndíj Bizottságot, az *Andrew W. Mellon Foundation East-Central European Research Fellows* programját (*Maison des Sciences de l'Homme*, Párizs), az Országos Tudományos Kutatási Alapot (F 6970 kutatási program) és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány „Osztrák–Magyar közös múlt” szakalapítványát.

² Pontosabban Lotaringiai és Bari Hercegség. A továbbiakban a „Lotaringia”, „Lotaringiai Hercegség”, illetve „hercegség” kifejezéseket ebben az értelemben használom.

³ *Cabourdin, Guy*: Terre et hommes en Lorraine au milieu du XVIe siècle à la guerre de Trente ans. Toulous et Comté de Vaudémont. I. Université de Lille, 1975. 74. és 75. (a továbbiakban: *Cabourdin: Terre*). *Taveneaux, René*: Histoire de Nancy. Toulouse, 1978. 236.

⁴ *Choné, Paulette*: Emblèmes et pensée symbolique en Lorraine (1525–1633). Paris, 1991. 61.; (a továbbiakban: *Choné: Emblèmes*, i. m.). *Cabourdin: Terre*, i. m. 75–77.

⁵ *Choné: Emblèmes*, i. m. 68–69., 73.

⁶ Ez a téma a 17. század végéig kitarított, sőt V. Károly herceg (1675–1690) magyarországi szereplése még inkább felerősítette. *Taveneaux, René*: L'esprit de croisade en Lorraine aux XVIe et XVIIe siècles. In: L'Europe, l'Alsace et la France. Etudes réunies en l'honneur du Doyen Georges Livet. Strasbourg, 1986. 256–257., 259.; *Choné: Emblèmes*, i. m. 48–50., 54–57., 59., 62–63.

Könnyű volt tehát megindokolni, miért avatkozott be nyíltan III. Károly herceg (1559–1608) a francia vallásháborúba rokonai, a Guise-ek és a Katolikus Liga oldalán. A háború viszont semmilyen kézzelfogható eredményt sem hozott számára, ráadásul komoly károkat is okozott országának. Levonva a megfelelő következtetést sikertelenségéből, a herceg 1593 augusztusában fegyverszünetet, majd 1595 decemberében végleges békét kötött IV. Henrik francia királlyal.⁷ A franciaországi beavatkozással egy időben a hercegség határainál, olykor a területére is átcsapva, egy másik, nem kevésbé pusztító háború folyt. 1592-ben a strassburgi püspökség katolikus és evangélikus táborra szakadt káptalanja egyszerre két püspököt is választott a brandenburgi örgróf unokája, János György és a lotaringiai herceg ifjabb fia, Károly metzi püspök személyében. A két párt egészen 1593 márciusáig, amikor fegyverszünetet kötöttek, kíméletlen háborút folytatott egymással Elzászban, s a konfliktus csak 1604 novemberében rendeződött véglegesen.

E harcok, illetve a Németalföldön évtizedek óta tartó háború következtében a Lotaringiában és a hercegség körül fegyverben álló katonaság létszáma ugrásszerűen megnőtt. Eltartásuk, kilengéseik igen nagy terheket róttak a lakosságra. A korabeli háborús időkre jellemzően általánosan nőtt a fosztogatási kedv, ráadásul a fegyverszüneteket követően tömegesen szélnek eresztett zsoldosok közül többen útonállással igyekeztek megélhetésüket biztosítani.⁸ Az elbocsátott katonaság távozása tehát elemi érdeke volt mind a hercegi kormányzatnak, mind a lakosoknak. A dologtalan zsoldosok kiáramlása a hercegségből azonnal meg-

is indult. A még zajló franciaországi, illetve a németalföldi és a Magyarországon kirobbanó török elleni háború óriási katonatömeget vonzott évről évre. A franciaországi és németalföldi háború harcedzett veteránjai iránt a császári hadvezetés is nagy érdeklődést mutatott.⁹ Felfogadásukra éppen a Lotaringiai Hercegség, illetve Spanyol-Németalföld déli határvidéke, a liège-i püspökség és a Német-római Birodalom rajnai városai (különösen Strassburg) és tartományai kínáltak ideális terepet. Az itt összegyűjtött csapatokat azután a Duna felső szakaszának kikötővárosaihoz (Donauwörth, Ulm, Neuburg) vezették, ahonnan hajón utaztak Bécsig. Onnan a gyalogosok általában ismét hajón, míg a lovasság szárazföldön jutott el a valahol a Duna mellett gyülekező keresztény sereg táborába.

A lotaringiai nemesség számos képviselője mutatott érdeklődést az effajta, presztizse és anyagi érdekei szempontjából is haszonnal kecsegtető vállalkozások iránt. A kicsiny hercegi udvar és hadsereg által nyújtott karrier- és jövedelemszerzési perspektívák ugyanis igen szűkösek voltak. Az ambiciózusabb nemesek ezért külföldön próbálták szerencsét a spanyol és az osztrák Habsburgok, illetve a francia király szolgálatában. Az ilyesfajta igényeknek szabad utat biztosított a lotaringiai lovasság (köznemesség) azon privilégiuma, hogy tagjai külföldön is szolgálatot vállalhattak, ha ez nem sértette a herceg érdekeit.¹⁰ Több családban a császár szolgálatában vállalt török elleni harcok valóságos hagyománya alakult ki a 16. század folyamán.¹¹ Nem meglepő tehát, hogy már 1593-ban egy előkelő és a hercegi udvarban is fontos posztot betöltő lotaringiai nemes,

⁷ Calmer: Histoire de Lorraine. V. Paris, 1973 (az 1745-ös kiadás reprintje). 852. Mariéjol, J.-H.: La Réforme, la Ligue, l'Édit de Nantes 1559–1598. In: Lavisser, Ernest (ed.): Histoire de France des Origines à la Révolution. VI. 1. Paris, 1983. 367–368.; Pfister, Christian: Histoire de Nancy. II. Paris–Nancy, 1909. 503–504.; Bercé, Yves-Marie: La naissance dramatique de l'absolutisme 1598–1661. Paris, 1992. 12.

⁸ Parisse, Michel (ed.): Histoire de la Lorraine. Toulouse, 1977. 240.; Hiegel, Henri-Charles: La châtellenie et la ville de Sarreguemines de 1335 à 1630. Paris, 1934. 147–150. (A továbbiakban: Hiegel: La châtellenie)

⁹ Parker, Geoffrey: The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. Cambridge, 1972. 42., 213–215. (a továbbiakban: Parker: The Army). Uő: The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988. 51.

¹⁰ Cabourdin: Terre, i. m. 1975. 785.

¹¹ Jó példa erre a Bettstein-Bassompierre familia, amelynek három tagja is harcolt a törökök ellen a császári hadseregben (1529, 1566), majd a tizenötéves háború idején férfikorba lépő François de Bassompierre is szükségesnek érezte, hogy önkéntesként kipróbálja magát Magyarországon (1603). Bassompierre, François de: Journal de ma vie. I. Kiad. Chanterac. Paris, 1870. 11–12., 17., 19–20., 100–130.

Louis de Beauvau, Tremblecourt ura feltehetően a bajor herceg közvetítésével – „tapasztalt lovas és gyalogos csapatok” toborzását, illetve saját személyes szolgálatát ajánlotta fel II. Rudolf császárnak.¹² Három évvel később több szerencsével járt az a lotaringiai nemes, akinek magyarországi szereplésével a továbbiakban foglalkozom.

Georges Bayer de Boppard báró (avagy Georg Freiherr Beyer von Boppard)¹³ katonai karrierje a lotaringiai herceg szolgálatában indult. 1590 májusában egy száz lándzsásból álló komppánia,¹⁴ 1592-ben egy közelebről meg nem határozott létszámú „regiment” élén állt.¹⁵ Miután a francia király elleni háború véget ért, a báró egy rajnai német fejedelem, az unokatestvére, Ernő durlachi örgróf által államából elűzött Bádeni Eduárd örgróf szolgálatába állt, akinek ügyét III. Károly is felkarolta. Boppard vállalta, hogy katonaságot toboroz, és erővel segíti vissza országába Eduárdot. A protestáns durlachi örgróf elleni készülődés azonban – talán IV. Henrik francia király közbelépésére, aki felszólította a lotaringiai herceget, hogy ne avatkozzon be a badeni családi viszályba

– abbamaradt. Boppard hiába fogadott fel zsoldosokat, katonáira Badenben nem volt többé szükség.¹⁶ Új munkaadó után kellett néznie. 1596 áprilisából fennmaradt egy császári megbízólevél (*Bestallung*), amelynek értelmében Boppardnak 1000 vértest (lovast) és 2000 lotaringiai és francia gyalogost kellett felfogadnia magyarországi szolgálatra.¹⁷ Nem valószínű azonban, hogy eleget tett a megbízásnak. Unokatestvére, François de Bassompierre azt állítja emlékirataiban, hogy 1596 húsvétján (azaz április 14-én) Ingolstadtban találkozott vele, s Boppard éppen útban volt Magyarországra.¹⁸ A francia király birodalmi rezidense, Jacques Bongars pedig június elején arról tájékoztatta barátját, Philipp Camerariust, hogy Boppard javában toborozza a katonákat a magyarországi császári seregbe.¹⁹ Mindezek ellenére nem találtam egyértelmű említést annak, hogy Boppard és csapatai részt vettek volna az 1596. évi hadjáratban.²⁰

A következő év tavaszán a császár Boppard-t egy 3000 fős „francia” gyalogezred élére állította, és megbízta 500 lotaringiai lovas felfoga-

¹² A császár egyelőre nem tartotta időszerűnek „külföldi” (vagyis nem a szorosabb értelemben vett birodalmi területről toborzott) hadinép felfogadását, ezért elutasító választ adott, I. II. Rudolf a bajor hercegnek, Prága, 1593. december 31. és 1594. február 5. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Prager Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR-Prag) Protokolle (a továbbiakban: Prot.) Bd. 135 (1593–1596) Expedit (a továbbiakban: Exp.), fol. n., n° 69, n° 60.; II. Rudolf Ernő főherceg németalföldi kormányzónak, Prága, 1594. február 5. ÖStA KA HKR-Prag Prot. Bd. 135 (1593–1596) Exp., fol. n., n° 59. Tremblecourt rövid életrajzát l. *La Huguerye: Mémoires*. III. Ed.: A. de Ruble: Paris, 1880. 338–339. (a kiadó jegyzete).

¹³ Georges Bayer (? – 1598), Boppard bárója, Château-Bréhain, Lannoy vagy Launoy, Taintru, Latour-devant-Virton, Lusnich stb. ura régi lotaringiai lovagi családból származott; a bárói címükben szereplő, Koblenztől délre, a Rajna partján található Boppard városka a trieri érsek-választófejedelem fennhatósága alá tartozott. *Saint-Hillier, Lieut.-colonel de: Quartiers lorrains*. I. Moulins, 1932. 23–24.; (a továbbiakban: *Saint-Hillier: Quartiers*, i. m.). *Husson l'Escossois, Mathieu: Le simple crayon utile et curieux de la noblesse des duchés de Lorraine et Bar, et des Eveschés de Metz, Toul et Verdun*, etc. II. n., 1674. fol. 60. (a továbbiakban: *Husson l'Escossois, Mathieu: Le simple*, i. m.). Gyermekkorára vonatkozó adatok: Chartes de la famille de Reinach, déposées aux Archives du Grand-Duché de Luxembourg. In: Publications de la Section Historique de l'Institut Royal Grand-Ducal de Luxembourg. Luxembourg, 1877. 577–578., 580. és 603. (A továbbiakban: Chartes de la famille de Reinach.)

¹⁴ Archives départementales de Meurthe-et-Moselle (a továbbiakban: AD M-et-M) Lettres patentes de Charles III B 59, fol. 109.; Chartes de la famille de Reinach, i. m. 611.

¹⁵ AD M-et-M B 5306, fol. n.

¹⁶ *La Huguerye: Mémoires*, i. m. 407–416. A badeni dinasztikus viszálynak ez a szakasza 1594–1595-re esett. *Weech, Friedrich von: Badische Geschichte*. Karlsruhe, 1896. 157–160., 283–284.

¹⁷ *Kelenik József: A hadügyi forradalom jelenségei Magyarországon a 16. század második felében. Doktori disszertáció*. Bp., 1991. Mellékletek, IX. tábl.

¹⁸ *Bassompierre, François de: Journal de ma vie*, i. m. 46.

¹⁹ A protestáns Bongars azonban ekkor, sőt következő évi toborzásai alkalmával is azzal gyanúsította a bárót, hogy a török elleni készülődés ügyén még mindig a durlachi örgróf ellen tervez valamilyen akciót. Bongars Camerariusnak. Strassburg, 1596. június 1. és Frankfurt, 1597. április 8. *Bongars, Jacques de: Lettres*. La Haye, 1695. 471., 564. (a továbbiakban: *Bongars: Lettres*, i. m.).

²⁰ Ha csak a Gömör Gyuszáv által Hatvan bevételénél (1596. szeptember 3.) említett 500 lotaringiai lovast nem azonosítjuk az általa toborzott csapatokkal. *Gömör Gyuszáv: Hatvan ostroma, 1596. Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 97–98.

dásával is.²¹ Boppard-nak nyolc, egyenként 300 katonából álló zászlóaljkat kellett toboroznia. Egy zászlóalj 50 pikásból, 100 muskétás és 150 arkebúzzal felszerelt lövészből állt. A regiment fennmaradó két zászlóalját a már 1595 óta Magyarországon szolgáló „francia ezred” maradékaiból kellett kiállítani.²² Boppard ezredesi javadalmazását a *Bestallung* havi 400 koronában (azaz 600 rajnai forintban) állapította meg, és részletesen megszabta, hogy milyen tiszteket és beosztottakat verbuváljon az ezred vezérkarába, s hogy mekkora fizetést kapjanak, illetve milyen tisztekből és beosztottakból álljon az egyes zászlóaljak tisztkara.²³ Rudolf értesítette testvérét, Albert főherceget, Németalföld spanyol kormányzóját a készülő hadfoglalásról, és kérte, hogy engedélyezze és támogassa toborzói működését a fennhatósága alatt álló területeken.²⁴ Hasonlóan járt el a lotaringiai herceg felé is.²⁵

Itt szükséges egy rövid kitérőt tennem, hogy megmagyarázzam, mit takar a „francia”, „vallon” vagy „lotaringiai” jelző a korabeli császári adminisztráció szóhasználatában, illetve hogy milyen nemzetiségű katonákból álltak ezek az alakulatok. Így az is érthetővé válik, miért alkalmazok következetesen idézőjelet a „francia” és „vallon” jelzők mellett, amikor egy-egy alakulat nemzetiségi összetételére utalnak. Mint már említettem, s az előbbiekből is kitűnik, a Boppard és Schönberg által vezényelt katonafogadás a

francia, a németalföldi és a német területek határvidékén zajlott. Elsősorban erre, a toborzás helyére, illetve a felfogadott katonák fegyverzetére és harcmódorára utalt a császári hadi igazgatás által használt „vallon”, „francia”, „németalföldi” stb. jelző. A zsoldosok azonban származásukat, olykor anyanyelvüket tekintve is különböztek egymástól. „Lotaringiaiak”, „franciának” vagy „vallonnak” (esetleg németalföldinek) titulált gyalogos és lovas alakulatokban egyaránt megtaláljuk a francia király, a lotaringiai herceg és a spanyol király alattvalóit, nem beszélve a közéjük keveredő egyéb (főként német és olasz) nációkról végig a tizenöt éves háború tartama alatt.²⁶

Minden valószínűség szerint a Boppard által 1597-ben (és egy évvel később) felfogadott katonaság is hasonlóan vegyes összetételű lehetett. Franciák bizonyosan voltak soraikban, amint azt a toborzást – Boppard előlétele miatt gyanakodva figyelő Bongars említi, „alja népnek” és „bűnözőknek” minősítve honfitársait, akik méltó büntetésük előtt menekültek a császári seregbe.²⁷ A rezidens szerint a báró nehezen tudta összeszedni a szükséges létszámú katonát. A korabeli katonafogadás körülményeinek ismeretében törvényszerűnek tekinthető anyagi problémák is felmerültek a toborzás során. Boppard a saját pénzén fogadott fel 500 lovast (és feltehetően a gyalogosokat is), bírva a kirendelt császári biztos, Hans Albrecht Freiherr von Sprinzenstein ígéretét, hogy

²¹ A *Bestallung* keltezés nélküli. A Hans Reichard von Schönberg haditanácsosnak és császári testőrkapitánynak 1597. március 1-jén kiadott és egy 3000 fős „vallon” gyalogezred toborzására és vezetésére vonatkozó megbízást követi a sorban (ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallungen (a továbbiakban: Best. n° 521), míg utána Zacharias Geizkoffler *Reichspfenningmeister* egy feljegyzéséből készített kivonat található, amelyet az Udvari Kamara 1597. február 26-i dátumot viselő véleménye követ. Schönbergre bízták a lotaringiai toborzás ellenőrzését is. ÖStA KA Alte Feldakten (a továbbiakban: AFA) Karton 38 1597/7/ad 9, *passim*.

²² *Heischmann, Eugen*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925. 247. (a továbbiakban: *Heischmann*: Die Anfänge, i. m.).

²³ ÖStA KA Best. n° 521, fol. 252.

²⁴ II. Rudolf Albert főherceg németalföldi kormányzónak. Prága, 1597. március 3. ÖStA Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Belgische Korrespondenz Karton 7 Konv. 2, fol. 28.

²⁵ De Flavigny Hochfeldernek, Strassburg város első államtitkárának. Metz, 1597. április 29. *Bouëtiller, E.-Hepp, E.*: Correspondance politique adressée au magistrat de Strasbourg par ses agents à Metz (1594–1683). Paris, 1882. 10.

²⁶ *Sahin-Tóth Péter*: La France et les Français face à la „longue guerre” de Hongrie (1591–1606). Lille, é. n. 200–207. Csak egy példa: a magát a magyarországi háború veteránjának állító Husson szerint a „vallon ezred”, amelyben 1600-ban szolgált, „három nációból, franciákból, lotaringiaiakból és vallonokból állt, de mivel a liège-i püspökség területén toborozták, vallon ezrednek nevezték”. *Husson*: Discours véritable des choses qui se sont passées aux années de Hongrie en ces dernières années mil cinq cens quatre vingts dix-neuf, six cens, six cens un, deux, trois et quatre. Angers, 1605(?) 14.

²⁷ Bongars Camerariusnak. Frankfurt, 1597. április 3. és 8., május 18. *Bongars*: Lettres, i. m. 560., 564., 571. és 575.

²⁸ Bongars Camerariusnak. Strassburg, 1597. május 25. *Bongars*: Lettres, i. m. 580. Chartes de la famille de Reinach, i. m. 626.; ÖStA KA Wiener Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR-Wien) Prot. Bd. 200 Exp., fol. 465 (1598. január 27.)

költségeit megtérítik. Erre azonban nem vagy csak részben került sor.²⁸

Boppard csapatai Sarralbe és Sarreguemines városokban és környékükön, a báró birtokai közelében gyülekeztek,²⁹ majd útnak indultak a Dunához.³⁰ Alphonse de Rambervillers lotaringiai kismemes, a metzi püspökség tisztviselője, a katolikus ügy és a „pogányok elleni harc” elkötelezett híve emelkedett hangú alkalmi költeményben búcsúztatta honfitársait, a „Magyarországra a török ellen induló önfeláldozó urakat, nemeseket és katonákat”. Nagyfokú realitásérzékről tanúskodik viszont, hogy a „dicső és szent háborúba tartó hőseket” arra intette: tartsák maguktól távol a „gyalázatos kéjelgést, a bírvágyat, a torkosságot, az egeket is elsápasztó [isten]káromlást, a hiú becsvágyat, a barbár veszekedést, a kapzsi fosztogatást és főleg a szegény szükségét szenvedő nép nyomorgatását”, mert csak így lesznek képesek szent küldetésüket teljesíteni.³¹

Június közepére Schönberg, majd júliusban Boppard katonái is megérkeztek Bécsbe, illetve

tovább is indultak Miksa főherceg óvári táborába Vaubecourt alezredes¹² parancsnoksága alatt. Rossz ellátásuk miatt azonban zendülés tört ki soraikban. Ennek lecsendesítése után újabb mustrán estek át.³³ Az 500 lotaringiai lovas Hugne³⁴ *Rittmeister* vezetésével június közepére szintén megérkezett Bécsbe, Miksa főhercegnek augusztus 9-én mégis sürgetnie kellett a Haditanácsot, hogy azonnal küldje őket táborába.³⁵ A lotaringiai katonaság mindenesetre derekasan kivette részét Pápa ostromából és visszafoglalásából (1597. augusztus 13–20.),³⁶ majd a császári sereggel Győr alá vonult. A kulcsfontosságú város szeptember 9-e és október 3-a között lezajlott ostroma azonban nem járt eredménnyel, mint ahogy az ezt követő őszi hadmozdulatok sem.³⁷

A hadjárat végeztével Boppard gyalogezredének maradékát, mintegy 1000 főt öt zászlóaljba osztva Komáromban helyezték téli szállásra.³⁸ Hugne lovasait két kompániába vonták össze, melyek összlétszáma nem haladta meg a 100 főt, majd hat „vallion” kompániával egyetemben a bányavárosokba küldték őket telelni.³⁹ Mind a

²⁸ AD M-et-M B 2027, fol. 9^v. A külföldre induló, de Lotaringiában toborzott katonák eltartása újabb terhet jelentett a helyi lakosság számára. Németalföld irányában a hercegség hagyományosan felvonulási területnek számított a spanyol hadsereg számára (l. Parker: *The Army*, i. m. 55., 59., 61.), és 1594-től 1602-ig gyakorlatilag minden évben kisebb-nagyobb létszámú katonaság vonult át Lotaringián Magyarország irányában. AD M-et-M, B 9213, fol. 68^v; l. még Hiegele: *La châtellenie*, 150.

²⁹ ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 198 Exp., fol. 13^v (1597. június 18.), fol. 566^v (1597. július 4.).

³⁰ L'adieu aux genereux seigneurs, gentil-hommes et soldats allans en Hongrie contre le Turc, en l'année 1597. In: *Rambervillers, Alphonse de: Les devots elancemens du Poete chrestien*, etc. Pont-à-Mousson, 1603. 268–277.

³¹ ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 198 Exp., fol. 566^v (1597. július 4.) Vaubecourt-ról l. a 41. jegyzetet.

³² ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 198 Exp., fol. 338^v (1597. július 23.)

³³ Minden valószínűség szerint vagy a „Hugne kapitány” néven is említett Jean de Housse-ról, vagy fiáról, Charles Claude de Housse-ról van szó. A Housse családot feltehetően rokoni szálak fűzték Georges Bayer de Boppard-hoz. Boppard anyjának (Marie de Malberg) és Jean de Housse feleségének (Lucrèce de Sainte-Marie de Malberg) családi neve ugyanis megegyezik. *Jeantin, M.: Manuel de la Meuse. Histoire de Montmédy et des localités meusiennes de l'ancien comté de Chiny*. II. Nancy, 1861–1863. 795., 848–854. Hugne kapitány egyébként 1599 januárjában megörökölte Boppard ezredesi tisztét. *Heischmann: Die Anfänge*, i. m. 248.; ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 203 Registratur (a továbbiakban: Reg.), fol. 276^v, 317^v (1599. február 23.), 348^v (1599. július 10.); ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 202 Exp., fol. 157^v (1599. július 5-e előtt). L. még: *De Rosières Chaulemy: Histoire de Lorraine et des choses memorables advenues en France, Germanie, Hongrie ... etc. durant 63 années du règne de Charles III, duc de Lorraine*. 1630. Bibliothèque municipale de Nancy (a továbbiakban: Bm Nancy) Manuscrit (a továbbiakban: ms.) 152, fol. 770.

³⁴ ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 198 Exp., fol. 580^v (1597. augusztus 9.) L. még *Pálffy Géza: A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. Pápa, 1997. 56–58. (A továbbiakban: *Pálffy: A pápai vár felszabadítása*)

³⁵ Pápa bevételkor a vár parancsnoka, Szemender pasa fia a lotaringiaiak fogságába esett, akik hercegüknek adták ajándékba a gyermeket. A Károly herceg és fia, Henrik által a keresztvíz alá tartott, ezért Károly Henrik névre keresztelt fiú később kamarási címet és évi 420 frankos járadékot kapott II. Henrikől. II. Henrik pápense. Nancy, 1611. január 4. AD M-et-M B 5199, fol. n. (másolat). A pápai ostrom részletes leírása: *Pálffy: A pápai vár felszabadítása*, i. m. 65–75.

³⁶ *Tóth Sándor László: A vác-verőcei esete*. 1597. november 2–9. *Hadtörténelmi Közlemények*, 102/1. (1989) 14–33.

³⁷ *Heischmann: Die Anfänge*, i. m. 247.

³⁸ ÖStA KA AFA 1590/12/2, fol. 566–568 (tévesen besorolt irat: valójában a „németalföldi, lotaringiai, vallion és francia” csapatokhoz kiküldött császári biztosok 1597 végén kelet jelentéséről van szó). ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 200 Exp., fol. 488^v (1598. február 25.)

„lotaringiai” gyalogság, mind a lovaskomániák⁴⁰ részt vettek a Győr visszafoglalására Adolf von Schwarzenberg és Pálffy Miklós által indított vállalkozásban 1598. március 29-én. Vaubecourt báró alezredes döntő mértékben járult hozzá a vakmerő akció sikeréhez, mert az általa elhelyezett petárda felrobbantásával nyílt meg az út a városba a Fehérvári kapun keresztül.⁴¹

Győr visszaszerzése után a „francia ezred” maradék legénységét két zászlóaljba osztották.⁴² Szükségessé vált az alakulat újbóli feltöltése a küszöbönálló hadjáratra. A toborzásra és az ezred vezetésére ismét Boppard báró kapott megbízást 1598. április 24-én.⁴³ Ennek értelmében 8 új, egyenként 300 fős zászlóaljat kellett felfogadnia és útnak indítania legkésőbb június 20-ig Ulmon

át Magyarország felé. A katonák előírt fegyverzete megegyezett az előző évivel, mint ahogy az ezred szervezete is. Boppard fizetése sem emelkedett, maradt 600 rajnai forint havonta, de „tekintettel régi szolgálataira”, immár havi 150 forint „pótlékra” (*Zupuß*) is igényt tarthatott. A báró ezenfelül még jogot szerzett katonái felfegyverzésére és arra is, hogy az első mustrát saját uradalmi területén hajtsa végre. Mindez, a korabeli gyakorlatot ismerve, nem csekély hasznot ígért számára.⁴⁴

A „francia ezred” létszámának kiegészítése ismét párhuzamosan folyt Schönberg „vallonjainak” toborzásával, és Schönberget újfent megbízták az összes Lotaringiában, Németalföldön és a Rajna mentén folyó katona-fogadás ellenőrzésével.⁴⁵ Boppard toborzótisztjeinek tevékenysége

⁴⁰ Schwarzenberg jelentésében külön is megemlékezett a lotaringiai és vallon lovasság szerepéről: ÖStA KA AFA Karton 39 1598/3/1 1/3, fol. 64–65 és 1598/4/1, fol. 73. L. még *Baranyai Decsi János*: Magyar História (1592–1598). Kiad. Kulcsár Péter. Bp., 1982. 375.

⁴¹ Jean de Nettancourt, Vaubecourt bárója, majd 1633-tól grófja, Orne és Choiscul bárója, Bauzéc, Passavant és Herpont ura stb. (megh. 1642. október 4.). *Circourt, A. de*: Nobiliaire de la Lorraine et de la Franche-Comté. Notes généalogiques sur les familles nobles. Év és h. n. Bin Nancy ms. 826 26, fol. 330'. A Nettancourt familia Champagne régi és neves családjai közé tartozott. Lotaringiában a Bari Hercegség területén szerzett birtokokat, és a régi lovagi családok között tartották számon. *De Rosières Chaudenay*: Histoire de Lorraine, i. m. fol. 751'. Nobiliaire de Lorraine. Bm Nancy ms. 1127, fol. 29.; *Circourt*: Nobiliaire, i. m. fol. 329–330 és „Nettancourt”; *Saint-Hillier*: Quartiers, i. m. 126.; *Husson l'Escossois, Matthieu*: Le simple, i. m. fol. 194. Feltételezhetően 1595-ben, Karl von Mansfelddel jött Magyarországra a Charles de Lalaing parancsnoksága alatt álló „francia” gyalogezredben. 1596 februárjában, Lalaing távozása után alezredesként már ő vezette az ezredet. Boppard kinevezése után is megtartotta alezredesi posztját (ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 198 Exp., fol. 566' (1597. július 4.) és ebben a minőségében – feltehetően Boppard távollétében – vezette a Komáromba téli szállásra vonult, majd a győri rajtaütésben részt vevő 5 zászlóaljat. *Heischmann*: Die Anfänge, i. m. 247. A robbantás végrehajtásáról, amelyben részt vett a petárda készítője, Hieronimus (Jérôme) de La Marche hadmérnök-építőmester is, illetve a város ezt követő lerohanásáról l. *Kaltenbaeck, J. B.*: Die Belagerung Ruabs durch Adolf Freiherrn von Schwarzenberg, 1598. Eine Sammlung gleichzeitiger Documente, Zeitungen, Briefe, Lieder und Gedichte. Wien, é. n. 20. (l. ÖStA KA AFA 1598/3/1 1/3); *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története 1526–1598. Győr, 1999. 221–222. (és a 222. 8. jegyzetében szereplő irodalom). Más forrásokban feltűnik bizonyos Cavius vagy Caujac „építőmester”, aki állítólag Vaubecourt segítségére volt a robbantásban: *Thou, Jacques-Auguste de*: Histoire universelle, avec la suite par Nicolas Rigault, etc. IX. La Haye, 1742. 121., 214; *Ens, Gaspard*: Rerum Hungaricarum Historia novem libris comprehensa etc. Köln, 1604. 361.; *Cayet, P. Victor*: Chronologie septenaire de l'histoire de la paix entre les roys de France et d'Espagne, etc. Paris, 1605. 22–23.; *Mohl Antal*: Győr eleste és visszavétele, 1594–1598. Győr, 1913. 54. Vaubecourt vitte meg az örömteli hírt a prágai udvarba, ahol lovagi címet, jelentős pénzjutalmat (összegét illetően eltérnek az egyes beszámolók) és évjáradékot kapott a császártól. *Istvánffy, Nicolaus*: Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvinae regis, etc. Bécs, 1758. 443.; *Mohl*: Győr eleste, i. m. 65., 69.; *Jedlicska Pál*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnék élettrajza és korához, 1552–1600. Eger, 1897. 648.; *Heischmann*: Die Anfänge, i. m. 247 (l. az általa is hivatkozott ÖStA, KA, AFA, 1598/4/ad 1.); *Kaltenbaeck*: Die Belagerung, i. m. 25.; *Thou*: Histoire universelle, i. m. 121., 214.; *Ens*: Rerum Hungaricarum Historia, i. m. 361.; *Cayet*: Chronologie septenaire, i. m. 22–23.; *Circourt*: Nobiliaire, i. m. fol. 330'. Volt olyan beszámoló (egy Fugger-Zeitung), amely szerint Vaubecourt végzett Győr török parancsnokával, Mahmud beglerbéggel is. *Kaltenbaeck*: Die Belagerung, i. m. 25.; *Reusner, Nikolaus*: Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum Imperatoribus, a capta Constantinopoli usque ad hanc aetatem nostram, bello, militiamque gestarum Exegeses sive Narrationes etc. Frankfurt, 1603. 291., 300.

⁴² *Heischmann*: Die Anfänge, i. m. 247.

⁴³ ÖStA KA Best. n° 576 (Prága, 1598. április 24.)

⁴⁴ *Heischmann*: Die Anfänge, i. m. 199–203. A mustrára a *Bestallung* 10 000 rajnai forint kifizetését irányozta elő Boppardnak. ÖStA KA Best. n° 576, fol. 718.

⁴⁵ ÖStA KA AFA Karton 39 1598/6/2–6., ÖStA KA Best. n° 576, fol. 714'.

túlterjeszkedett Lotaringia határain, amint ezt a császár Albert főherceghez írt 1598. május 20-i levele bizonyítja. Ebben ismét arra kérte testvérét, hogy engedélyezze a báró tisztjeinek működését az uralma alatt álló területeken, ahol Boppard két zászlóaljat remélt felfogadni.⁴⁶

Bár Jacques Bongars szerint Boppard zsoldosai már 1598 júniusában feltűntek Strassburgtól két mérföldnyire, miközben Schönberg Köln környékén szállásolta be zászlóaljait,⁴⁷ úgy tűnik, hogy a „lotaringiaiak” csak júliusban indultak Magyarországra. A báró kompániái június–július fordulóján ismét Sarralbe, Sarreguemines, illetve Forbach városokban (utóbbiban két zászlóalj) állomásoztak. Ellátásukat a lotaringiai herceg rendeletére a környező településekről és uradalmakból (Boulay, Dieuze) biztosították, természetesen levonva a csapatok által elfogyasztott élelem és takarmány értékét a Birodalomnak fizetendő tartományi hozzájárulásból.⁴⁸

A délnémet területeken át a Dunához vonuló francia, lotaringiai és vallon csapatokat egyre kevésbé látták szívesen ismétlődő dúlásaik, fosztogatásaik miatt. Schönberg egyenesen attól tartott, hogy a württembergi herceg vagy más helyi hatalom akadályt gördít Boppard katonáinak áthaladása elé területén.⁴⁹ A „vallonok” nem is cáfoltak rá félcéltetes híreikre. Martin Crusius, a görög nyelv professzora a tübingeni egyetemen augusztus 8-i dátummal azt jegyezte fel naplójába, hogy az Ulm melletti Pfuhlba nyolc

„vallon” zászlóalj érkezett, s a katonák 17 házat égettek fel. Megtorlásul két gyújtogató „vallont” fel is akasztottak.⁵⁰ Nem állapítható meg, hogy Schönberg vagy Boppard csapatai a felelősek a tüzesetekért, de az csemény jól példázza, milyen problémákat okozott a német területeken átvonuló francia nyelvű katonaság. Mindenesetre az előbbieken említett néhány adat kronológiai sorrendje azt sugallja, hogy az új „lotaringiai” és „vallon” katonaság nem vett részt Schwarzenberg július–augusztusi hadjáratában, amelynek során több kisebb dunántúli erősséget sikerült a császáriaknak visszaszerezni.⁵¹

Boppard ezrede és az egész császári hadsereg számára az igazi erőpróba csak ezután következett. 1598 szeptemberében Buda ostromára indultak. Ám hiába táboroztak közel egy hónapon át (1598. október 5. – november 2.) Buda alatt, és értek el részsikereket, az ostromot a beálló őszi esőzések és hideg miatt végül fel kellett adniuk. Georges Bayer de Boppard azonban nem érte meg a kudarcot. Már az ostrom kezdetén, a budai Víziváros ellen indított és nagy véráldozattal járó roham során, október 9-én (vagy 10-én) egy ágyúgolyó végzett vele.⁵² II. ösi halála újabb költeményre ihlette Alphonse de Rambervillers-t. A Buda alatt elesett nemesurat magasztaló poéta az államot és az egyházat a Német-római Birodalomban, Franciaországban és Németalföldön háborúban és békeidőben egyforma buzgalommal szolgáló Bayer de Boppard familia hagyományainak méltó

⁴⁶ II. Rudolf Albert főherceg németalföldi kormányzóinak. Prága, 1598. május 20. ÖStA IIIHStA Belgische Korrespondenz Karton 7 Konv. 3, fol. 45.

⁴⁷ Jacques Bongars által közvetített „magyarországi hírek”, 1598. június. Bibliothèque Nationale de France Fonds Français 7128, fol. 4.

⁴⁸ A lotaringiai herceg Boulay kapitányának. Nancy, 1598. június 27. AD M-et-M B 3611, fol. n. (szintén idézi *Choné*: *Emblèmes*, i. m. 65., 99. j.); Boulay város polgármesterének és tanácsának elismervénye a Boppard csapatainak ellátására 1598. júliusban Forbachba szállított kenyérről, amihez a búzát a herceg boulayi bírájától és kapitányától, „Lorre úrtól” kapták. 1599. július 26. AD M-et-M B 3611, fol. n.; A lotaringiai herceg a hercegi Számvevő Kamara elnökének és tanácsosainak. Nancy, 1600. március 22. AD M-et-M B 3611, fol. n.; A lotaringiai herceg a dieuze-i várnagynak, *Errie de Xaouhorel*nek, a Boppard báró Sarralbe-ban és Sarreguemines-ben állomásozó gyalogos kompániái ellátására kiszolgáltatandó búzáról. Nancy, 1598. július 10. AD M-et-M B 5324, fol. n.; *Hiegel*: *La châtellenie*, 150.; AD M-et-M B 9219, fol. 66.; AD M-et-M B 2027, fol. 9^r (l. a 29. jegyzetet).

⁴⁹ Hans Reichard von Schönberg II. Rudolfnak. Aachen, 1598. július 9. ÖStA KA AFA Karton 39 1598/7/1, fol. 297^r.

⁵⁰ *Crusius, Martin*: *Diarium*. II. (1598–99). Tübingen, 1958. 82., 90., 95.

⁵¹ A lotaringiai lovasságnak július végén Bécs egyik elővárosában jelölt ki szállást a Haditanács. ÖStA KA HKR-Wien Prot. Bd. 200 Exp., fol. 609^r (1598. július 28.)

⁵² *L'admirable et heureuse prinse de la ville de Bude en Hongrie par l'armée Imperiale sur les Turcs*, etc. Paris, 1598. 9–10. ÖStA KA AFA Karton 39 1598/10/2, fol. 549.; *Reusner*: *Rerum memorabilium*, i. m. 324.; *Istvánffy*: *Historia regni Hungariae*, i. m. 450.; *Husson*: *Discours véritable*, i. m. 9. és 84.; *Saint-Hillier*: *Quartiers*, i. m. 23–24.

folytatóját ünnepelte hőseiben.⁵³ Georges (Georg) halálával azonban vége is szakadt a családi tradíciónak, mert gyermeket nem hagyott hátra.

Ezredének maradékai császári szolgálatban maradtak, de a dicstelen pápai zendülés (1600. május–augusztus) során a „francia ezred” jórészt megsemmisült.⁵⁴ Ezzel azonban korántsem ért véget a lotaringiaiak szerepvállalása a tizen-

ötéves háborúban. 1600 őszén újabb jelentős lotaringiai kontingens érkezett Magyarországra a hercegi dinasztia oldalágából származó Philippe-Emmanuel de Lorraine, Mercoeur hercege és féltestvére, Henri de Lorraine, Chaligny grófjának vezetésével.⁵⁵ Ezzel újabb fejezet nyílt a tizenötéves háború lotaringiai szereplőinek történetében.

⁵³ Stances funèbres sur les trépas de feu magnanime seigneur, messire George Baron de Boppard, seigneur d'Albe, Teintru, etc. Colonel du Regiment des soldats Lorrains en la guerre d'Hongrie contre le Turc, occis au siège de Bude en l'an 1598. *Rambervillers: Les devots elancemens du Poete chrestien*, i. m. 278–281. (Idézi *Choné: Emblèmes*, i. m. 65.)

⁵⁴ *Sahin-Tóth Péter: La France et les Français*, i. m. 546–601.

⁵⁵ *Sahin-Tóth Péter: A francia katolikus ligától Kanizsáig. Henri de Lorraine-Chaligny életpályája (1570–1600)*. In: *A középkor szeretete. Tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay Gábor és Nagy Balázs. Bp., 1999. 453–465.

GRANASZTÓI GYÖRGY

A város területe a nagyszombati adójegyzékek tükrében (16–18. század)

Nagyszombat falai mintegy 62 hektárnyi, nagyjából téglalap alakú területet védtek. A téglalap hossza valamivel több mint 800 méter, szélessége pedig 400 méter körül van. A várost a patak középtájon osztja ketté, keleti oldalán, kisebb dombon fekszik a régebbi rész, melynek legmagasabb pontjáról emelkedik ki a Szent Miklós-plébániatemplom. A város utcáinak többsége vagy párhuzamos a patakkal, vagy legalábbis észak-déli irányt követ. Az egyetlen kivétel az a Nagyszombat életében egyébként központi szerepet betöltő keresztutca, amelynek keleti vége éppen a plébániatemplomtól indul, nyugati végét pedig a ferencesek temploma és kolostora zárja le. Ezt az útvonalat a patak nyugati oldalára eső részen keresztezi a két nagy kaput összekötő széles utca, metszéspontjuknál található a viszonylag kisméretű piactér, amelynek központi jelentőségét az 1570-es években épült várostorony és a közeli, alig valamivel idősebb városháza épülete is hangsúlyozta. Három régebbi eredetű, de a falak közelében fekvő további épületkomplexumot kell még megemlíteni. Délnyugaton, a kaputól néhány lépésre volt az ispotály és a hozzá tartozó kisebb templom, a délkeleti sarokban állott a klarisszák kolostora, északkeleten pedig a domonkosoké, melynek területén épült fel a jezsuiták Keresztelő Szent Jánosról elnevezett temploma és az egyetem. Az adójegyzékek a várost négy negyedre

osztják, melyeket a Kereszt utca és a patak megfelelő szakasza választ el egymástól. Számozásuk délnyugaton kezdődik, és még a 19. század végén is azt a rendet követte, amely a 16. században már biztosan létezett. A következőkben erről a bejárásirandróll lesz szó (l. a mellékelt térképet is).

A 16–18. századi nagyszombati adójegyzékekkel először Štefan Kazimír foglalkozott behatóan. Elemzése során a klasszikus német, Bücher óta művelt várostörténet statisztikai módszereit alkalmazta, melyek Kováts Ferenc pozsonyi elemzése nyomán a magyar várostörténetben is meghonosodtak.¹

Kazimír mellett A. Gácsová Bártfa, Eperjes és Lőcse 15–16. századi adójegyzékei alapján írott tanulmányai említendők elsősorban azok közül, amelyeket szlovák történészek elemeztek ilyen módon. Kazimír Nagyszombatra vonatkozó tanulmánya több vonatkozásban kiaknázásra került a tizkötetes *Magyarország történetében*, s általában is elmondható, hogy az adójegyzékek kvantitatív elemzése számos újat hoztak a 15–18. századi magyarországi várostörténet egy-egy részletének feltárásával.²

A módszer lényegében a Quételet, Le Play és mások által megalapozott múlt századi statisztika mintáit követte szerte Európában. A gyakorlatban ez az egyedek osztályokba vonásán, valamint a százalékos arányok és az átlagok számításán

¹ Štefan Kazimír: Vvoj ekonomicko-sociálnej struktury mesta Trnavy v poslednej tretine 16. stor. a v 17. stor. Historický Časopis, 1970. 18. 48–90. és Štefan Kazimír: Nagyszombat szociális-gazdasági struktúrája a kései feudalizmus korában. Világtörténet, 1976. 69–111. Karl Bücher: Die Bevölkerung von Frankfurt-am-Main im XIV. und XV. Jh. I. Tübingen, 1886. A klasszikus nemzetközi várostörténeti-statisztikai irodalomra l. Roger Mols: Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. 1–3. Louvain, 1954–56. A megfelelő hazai irodalomból vö. Kováts Ferenc: Városi adózás a középkorban. Bp., 1900.; Fügedi Erik: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt am Ende des 15. Jh. Studia Slavica, 1956. 2. 185–213.; Fügedi Erik: Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. Történeti Statisztikai Kötetek, 1957. 1. sz. 43–85., 2–4. sz. 16–75., 1958. 1–2. sz. 33–46.; Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp., 1955. A hasonló jellegű szlovák publikációk közül megemlítenéd Alžbeta Gácsová: Spoločenská štruktúra mesta Prešova v 15. a v prvej polovici 16. stor. Historický Časopis, 1970. 18. 347–378., Alžbeta Gácsová: Spoločenská štruktúra Kežmarku v 15. stor. a v prvej polovici 16. stor. Historický Časopis, 1971. 19. 357–383. és Alžbeta Gácsová: Spoločenská štruktúra Bardejova v 15. stor. a v prvej polovici 16. stor. Bratislava, 1972.

² A 16–17. századra vö. Magyarország története 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp., 1985. (Magyarország története tíz kötetben.) 3. 353–373. és 1382–1391.

alapult. Az osztályok az adójegyzékek esetében többnyire tapasztalati alapon kialakított adókatégoriákat (vagyonosi osztályokat), valamint a klasszikus népességstatisztikában követett elvekhez igazodó foglalkozási kategóriákat jelentettek. Utóbbiak a zömmel iparos foglalkozású adófizetők csoportosítását határozták meg. Az eljárás a nomenklatúrában szereplő sokaság tagozódását (struktúráját) hivatott ábrázolni. Az eloszlások százalékarányokban, átlagok és összeggek formájában kerülnek kifejezésre. Az osztályok, kategóriák segítségével keresztábrák is kialakíthatók, továbbá lehetőség van a különböző időszakokból származó jegyzékek, valamint más, akár távoli európai városok helyzetének egybevetésére is. Mindent egybevetve, az immár klasszikusnak nevezhető módszer jellegzetes példája annak a nagy hagyományú kutatási felfogásnak, amely tárgyát, a vizsgálni kívánt gazdasági-társadalmi tagozódást egy előre megalkotott szerkezet szerint alakítja ki, kategorizálása, mérési technikái meglévő, jól kimunkált és kipróbált elméleti kereteken nyugvó mintákat követnek.

Ebből a szempontból nézve, azaz a klasszikus recept alkalmazása céljából nincs értelme újra elővenni a már egyszer feldolgozott forrásokat. A majdnem száz éven át használt technika felett eljárt az idő, aminek több oka is van, de területi okokból itt most csupán kettőre térünk ki.

Egyrészt a számítástechnikában lezajlott nagy változások következtében ma olyan adatrögzítő, adatbáziskezelő és adatelemző eljárások állnak rendelkezésre, amelyek a közönséges „kézi”, legfeljebb logarítéct alkalmazó eljárásokhoz mérten korábban elképzelhetetlen finomságú elemzést tesznek lehetővé. Másrészt megváltozott a történelmi érdeklődés is. A számolási és a mérési technikák banalizálódásával majdnem egyidejűleg a kutatás figyelme a tömegek, az átlagok, a nagy alkotóelemek részarányai felől a különbségek, a finom eltérések és az ellentmondások felé fordult. Statisztikai értelemben például az átlag jelensége helyett most a szóródás különböző jelei, az elő-

zetesen kialakított kategóriák helyett a forrásból kielemezhető tartós, átmeneti, ideiglenes csoportosulások irányítják az érdeklődést, a mégoly tetszetős nagy struktúrák helyett a törések, az egymástól elkülönülő formák, alkalmi csoportosulások, egyedi jelenségek, ellentétek felé fordul a figyelem.

A Kazimír által feldolgozott források nagy értéke az, hogy gazdag anyagot kínálnak a megváltozott érdeklődés számára is. Elég arra utalni, hogy a klasszikus megközelítés alig-alig, legfeljebb a városnegyedek szintjéig ereszkedve tette lehetővé a társadalom térbeli tagozódásának vizsgálatát. Magának a társadalmi térnek a módszeres elemzése azonban nem képezte tárgyát a klasszikus várostörténetnek. Abból a körülményből kiindulva, hogy az adójegyzék gazdasági irat, adatai gazdasági típusú kérdések megválaszolására szolgáltak, a kutatások végeredményben az elsődlegesnek tekintett vagyonosi és foglalkozási tagozódás rendjére irányultak, alig szentelve figyelmet az adatokkal szinte elválaszthatatlanul összefonódó egyéb jelzéseknek.

A részletes nagyszombati adójegyzékek úgy készültek, hogy bizottság járta be a várost háziként a megörökítendő adatok rögzítése céljából. Hogyan jellemezhetők tehát ezek a források? A formai szempontoknak valamennyi eleget tesz, mert világosan hivatkoznak a bejárás kezdetére és végére, s maguk a vastag füzetek hiánytalanok.³ A lakosság házról házra megvalósított ellenőrzése legalább a század eleje óta szokásban lehetett. Így vették száma a városnegyedek előjárói például a kocsis- és a lótulajdont (1558), sőt bizottság élén általános ellenőrzést is kellett tartaniok egy statútum szerint, még hozzá kéthetenként (1561). Ez utóbbi eljárás, bár elsősorban rendészeti, az adójegyzékek elkészítésére emlékeztet, amelyek közül már az első 16. századi lista is hasonló módszert követett.

A feudális kori városi adójegyzék, mint egy adott társadalom jellegzetes teljesítménye, természetesen több szempontból is hiányos, hézagos,

³ A szóban forgó adójegyzékek a nagyszombati körzeti levéltárban található (Státny Okresny Archiv v Trnave). Az 1579. évi a *Danovy registri*, Lad. 1-ben, számozatlan. Az 1612., az 1634. évi jegyzékek szintén számozatlanul a Lad. 2-ben, az 1656-os a Lad. 3-ban. Az 1711-es a *Danové Knihy* sorozatban található, ugyancsak számozatlan. Másolatuk megtalálható a MOL filmtárában a C 852-54-es számú filmekben.

ha a jelenkori szemlélők egyébként ugyancsak változékony igényeivel szembesítik. Minthogy eredetileg a polgári közösség számbavételének eszköze, legbiztosabbaknak azok az adatok tekintendők, amelyek a közösség egy-egy polgári tagjára vonatkoznak. A háztörténet szempontjából tehát mindenekelőtt polgárjogú vagy az adózást illetően a polgárokéval hasonló elbírálás alá tartozó személyek szerepelnek. A város fallal védett területén belül háziingatlanokkal rendelkező személyekről van szó, akiket mint adóalanyokat elvileg hiánytalanul összeírtak.

A bevont személyek köre azonban középkor végi városainkban ennél azért szélesebb, mert a polgárjog megszerzése maga is folyamat. Számos olyan eset tételezhető fel, amikor a házat bérlő valaki, vagy vételárát nem fizette ki, netán teljes jogú tulajdonos, de nem feltétlenül polgár. A város mindig erőteljesen ragaszkodott autonómiájának egyik fő vívmányához, ahhoz, hogy a város területére beköltöző nem polgári személyek, köztük a nemesek is fizessenek adót. Azaz mindenkit listára vettek, akire házbirtoka miatt a gyakorlatban vagy elvileg adót lehetett kivetni.

Az adójegyzékek egész szemlélete az ingatlantulajdonon alapszik, ideértve a belőlük kibontakozó társadalmi tér felfogását is. E tulajdon jelentősége az, hogy tőle függ a tagság a polgári közösségben. Ezért a tulajdon elsősorban társadalmi tulajdonság, amelyből levezethető ugyan gazdasági szerepe, de az nem dominál. A telektulajdon társadalmi meghatározottságú éntudatot fejez ki, amely a közösséghez való tartozást és az abban való aktív részvételt jelenti. Másrészt a közösség az ingatlantulajdonos polgárok által létezett. Egyén és közösség számára tehát a telektulajdonon alapuló polgárjog az összekötő kapocs, ezért egyik minőség sem előzi meg a másikat, egyszerre érvényes mindkettő, s e kettősség eredményeként jelenik meg a társadalom előtt a polgári személyiség. Csak a tulajdon adott identitást, de ezt a tényt egyedül a középkor végi polgári közösség volt képes megérteni és a társadalomra kisugározni. A középkor végi magyarországi városokban a

közösségi (községi) szervezet határozta meg a városi életet.

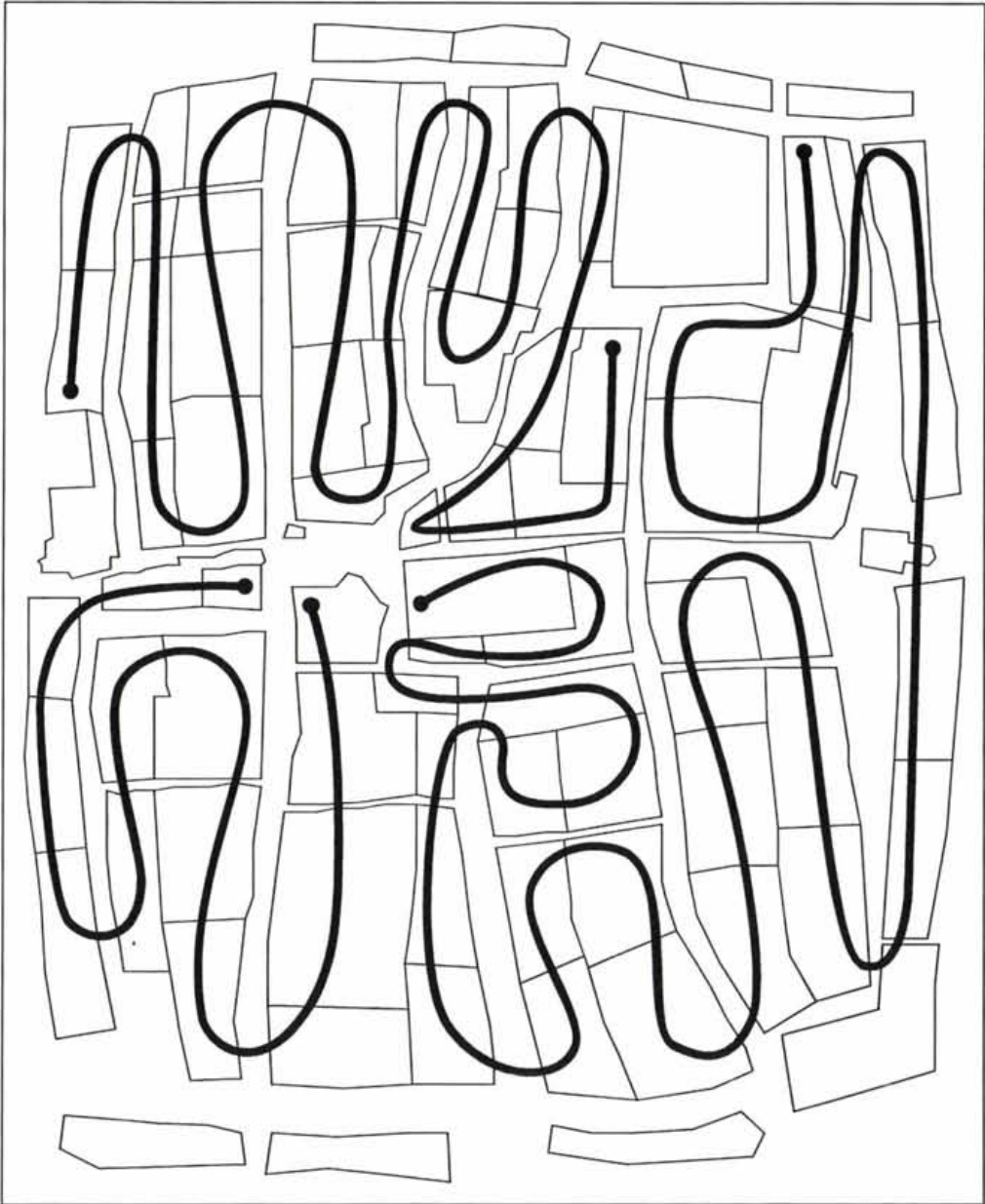
Az adójegyzékek által leírt tér tehát helymegjelöléseket tartalmaz, amelyek háziingatlanokat jeleznek. A kibontakozó kép az ingatlantulajdonra alapozott társadalomfelfogást jeleníti meg. Más szóval az így ábrázolható tér egy társadalomtörténeti távlatba helyezhető látásmódot fejez ki, s természetesen tükrözi annak egyoldalúságát is. Ami időben és földrajzilag is körülhatárolja, hol nyílik lehetőség a nagyszombatihoz hasonló vizsgálatokra. Csak a város területét ellenőrző polgári jellegű közösségek voltak képesek hasonló dokumentumokat készíteni. Ilyenek az Alpoktól északra található leginkább. A polgári közösségek tagjai itt, de másutt is általában háztulajdonosok, akiknek gyakran földje, szőlője is volt. A polgári városokban azonban az volt a különleges, hogy a közösség vagy nem kényszerült együtt élni a nemességgel, egy egyházi vagy világi földesúrral, uralkodó udvarával, vagy legalábbis nem korlátozták számottevően hatalmát a polgárság által elfoglalt területen.⁴

Nagyszombat kis méretei és régi, korai, középkori alapokon nyugvó, a városban tartósan egyeduralmat élvező polgári közösségének ambíciója miatt volt képes a társadalmi teret is megjelenítő forrásokat alkotni. A tulajdonra alapozott polgári térfelfogásból következik azonban, hogy még az ilyen ritka kivétel számba menő, pontos források sem veszik figyelembe a tér alapvető adottságait, hiszen nincsenek bennük olyan utalások, amelyek segítségével a földrajzi térben méréseket lehetne végezni. Az adójegyzékek végeredményben az ingatlanok szabályszerű rendet követő felsorolásait tartalmazzák. Nem található továbbá jelzés arra vonatkozóan sem, hogy nagyok vagy kicsik voltak-e az ingatlanok, vagy arra, milyen volt a város fizikai állapota, merre folyt például a Tyrnávka patak. Gyakorlatilag nem vagy csutkegessen említi a város régi egyházi épületeit, kapuit, erődítményének fontosabb pontjait, az árusok bódéit. Ám éppen a polgári ingatlan meggyökeresedett felfogása és az erre alapozott adókiivetési technika

⁴ *Edith Ennen*: Die Europäische Stadt des Mittelalters. 3. kiad. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979. 131–145.; *Hans Planitz*: Die deutsche Stadt im Mittelalter. 5. kiad. Wiesbaden, 1997. 283–295.; *Granaszói György*: A városi élet keretei a feudális Magyarországon. Kassa társadalma a XVI. század derekán. 1975. Kandidátusi értekezés kézirat.

tette lehetővé, hogy a maguk módján mégiscsak rögzítsék azokat a helyzeteket, amelyekben a változások kikezdték a polgári egyeduralmat. Az adójegyzékek polgári ingatlantulajdonon alapuló

szemléletmódjával, a mondhatni elfogult egyoldalúsággal megrajzolt térben a középkor végi városi társadalom kora újkori átalakulásának fontos részleteire derül fény.⁵

Az adójegyzékek bejárasi rendje Nagyszombatban.

⁵ A jelen tanulmány részlet a szerző közelmúltban megvédett MTA doktori disszertációjából (megjelenés előtt az Akadémiai Kiadónál). A témakörben vö. *Granasztói György: Longue durée et analyse factorielle. Premiers résultats de l'enquête sur une ville de Hongrie (XVIe-XVIIIe siècles)*. In: *Habiter la ville (XVe-XXe siècles)*. Ed. Maurice Garden, Yves Lequin. Lyon, 1984. PUL. 85-96.; *Granasztói György: Nagyszombat egyházi topográfiája (1579-1711)*. In: *Emlékkönyv Székely György 65. születésnapjára*. Bp., ELTE BTK. 1989. 140-157.; *Granasztói György. Nagyszombat, 1579-1711. A város területe mint elbeszélés*. Korall, 2003. 11-12. 75-103.

SZÖGI LÁSZLÓ

Akadémiák a Balti-tenger mentén Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiai gimnáziumokban (1526–1789)

A külföldi egyetemjárás 1526 előtti történetét a magyar történetírás már a 19. század elején elkezdte feltárni, és e munka során néhány fő peregrinációs irányra koncentráltak a kutatók. Párizs, Itália, Prága és Bécs mellett a 15. századtól a magyarországi diákok külföldi tanulmányai-ban kiemelt szerepet játszott Krakkó egyeteme, amely Bécs mellett a legtöbb hallgatót vonzotta Magyarországról és Erdélyből Mohács előtt. Nem véletlen, hogy a 19. század első ilyen jellegű forrásközlése is a krakkói egyetem magyar hallgatóiról jelent meg 1821-ben.¹ A sok hibát tartalmazó kiadás javított változatának közlésére a 19. század végén az Ábel Jenő egyetemi professzor által életre hívott és sajnos négy kötet után megszünt: *Magyarországi tanulók külföldön* című úttörő sorozatban került sor. Ekkor a magyar kérdésekkel szívesen foglalkozó bécsi történész, Karl Schrauf adta közre, immár tudományos igénnyel, a krakkói magyarországi diákok jegyzékét.² A krakkói egyetem jelentősége a magyar peregrinációban a 16. század első harmadában lehanyaglott, és a továbbiakban a magyar történetírás figyelme a protestáns diákok egyetemjárásában oly fontos német egyetemek és akadémiák felé fordult.

Miután a kutatás időbeli határai a sorozat szerkesztési elveiből és a hazai történelem korszakhatáraiból is egyértelműek voltak, tisztázni kellett a kutatás térbeli határait a 16–18. századi balti peregrinációban. A Balti-tenger térségén a vizsgált századokban lényegében előbb három, majd a 18. században négy hatalom osztozott. Az nyilvánvaló volt, hogy vizsgálatainkat a Lengyel–

Litván Királyság felsőoktatási intézményeire is ki kell terjeszteni, mindaddig, amíg ez az állam létezett. Az olivai békéig³ a Porosz Hercegség területe is a lengyel érdekszférába tartozott, ezért a térség egyik legjelentősebb német egyetemét, a königsbergit is bevontuk a kutatásba. A 17. században a térség meghatározó nagyhatalma Svédország volt, így a svéd birodalom egyetemeit a Balti-tenger egész partvidékén, illetve minden svéd tartományban szintén megvizsgáltuk. Így a valódi skandináviai egyetemeken kívül foglalkoztunk pl. Dorpat (Tartu) akadémijával, s a hosszú ideig Svédországhoz tartozó Greifswald és Stettin akadémiaival is. A térség nyugati végén a Dán Királyság egyetemeire is eljutottak kis számban magyarországi diákok, ezért vontuk be a vizsgálatba Koppenhága egyetemét és az egész korszakban Dániához tartozó Holsteini Hercegség Kielben létrehozott akadémiját. A Mecklenburgi Hercegség rostocki egyetemét pedig azért vizsgáltuk, mert a térség egyetemi migrációjában szervesen vett részt ez az egyetem is, és elhagyása akadályozta volna a folyamatok pontosabb elemzését.

Természetesen e térbeli határok megvonása is bizonyos mértékben önkényes, hiszen a vizsgálatba több német egyetemet is bevontunk, amelyek a németországi peregrináció kutatásánál is szóba jöhetnének. Elfogadva egy ilyen felvetés jogosságát, mégis úgy véljük, hogy kutatásunk során egy szervesen összetartozó földrajzi térség peregrinációjának egységes vizsgálatát végeztük el, amelynek éppen e két és fél évszázadban volt magyar szempontból különös jelentősége. A tér-

¹ *Bandtke, Samuel*: Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum nunc primum ex autographo codice Bibliothecae Cracoviensis editum. Budac, 1821. 88.

² *Schrauf Károly*: Regestrum Bursae Hungarorum Cracoviensis. A Krakói (!) magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558). Bp., 1893.

³ Az 1660-ban megkötött békében a Porosz Hercegség a brandenburgi Hohenzollernnek uralma alá került, de addig a lengyel király hűbéresének számított.

ségen is túlmutató felsőoktatási és egyetemjárási kapcsolatokat majd egy teljes, Európa valamennyi jelentősebb egyetemére kiterjedő peregrinációs adattár összeállítását után tudjuk bemutatni.

A lengyel–balti–skandináv térség felsőoktatási hálózatának kialakulása és fejlődése

A történelmi Magyarország határaitól északra eső térségben az első egyetem – a közép-európai nagy egyetemalapítási hullám keretében – 1364-ben jött létre Krakkóban. Nagy Kázmér lengyel király alapítását V. Orbán pápa erősítette meg, de mint a korszakban oly sok helyen, itt is csak három fakultás felállítását engedélyezte. A teológiai kar ekkor még nem alakulhatott meg. IX. Bonifác pápa 1397-ben adott engedélyt a hittudományi kar alapítására. Jagelló Ulászló 1400-ban lényegében újjáalapította az egyetemet, megteremtve ezzel a magyarországi egyházi és világi értelmiség egyik legfontosabb képző intézményét a 15. században. Mohács előtt a krakkói egyetem hallgatóinak egy ötöde magyarországi volt, de voltak olyan időszakok is, amikor ennél is jóval nagyobb arányban tanultak magyar diákok a híres lengyel városban.⁴ A 16. század közepén a reformáció hatására csökkent az érdeklődés Krakkó egyeteme iránt, de regionális jelentőségét vizsgált korszakunkban is megtartotta, bár döntően már csak katolikus diákok látogatták.

A 15. században a Balti-tenger körüli államokban, illetve tartományokban négy új egyetem jött létre. 1419-ben V. Márton pápa engedélyével megalakult az észak-német térség első univerzitása Rostockban, először itt is teológiai kar nélkül, úgy, hogy az első professzorok Lipszéből és Erfurtból érkeztek a Hanza-városba. 1431-ben a teológia oktatását is engedélyezték, de a század közepén

az egyetem többször is helyet változtatott,⁵ majd a reformáció után, 1531-ben az intézmény a lutheránus irányzathoz csatlakozott. Másodikként Rostockhoz igen közel, Greifswald városában alakult egyetem 1456-ban. Az alapítást III. Frigyes császár és III. Callixtus pápa is megerősítette.⁶ A reformáció kezdetekor az egyetem átmenetileg megszűnt (1527), de nyolc évvel később mint Paedagogium újjáalakult, majd 1539-ben I. Fülöp pomerániai herceg tartományi protestáns egyetemmé szervezte át.

A skandináv államok közül az első egyetemet 1477-ben Svédországban az uppsalai érsek alapította IV. Sixtus pápa engedélyével. A svéd reformáció kezdetétől, 1515-től az egyetem egészen 1593-ig nem működött, majd lutheránus királyi egyetemenként alakult meg újra.⁷ A svédek után szinte azonnal, 1479-ben nyílt meg a Dán Királyság első egyeteme, amelynek létesítéséhez IV. Sixtus már 1475-ben megadta az engedélyt, de a megvalósítás négy évig húzódott. Az I. Keresztély által létrehozott univerzitás szintén válságba került a reformáció után, de itt az intézmény csak rövid ideig szünetelt, és már 1539-ben wittenbergi mintára újjászerveződött.⁸

A térség első protestáns egyeteme az 1525-től lutheránus hitre tért Porosz Hercegségben jött létre 1544-ben Königsbergben. Ez az intézmény is Melancthon wittenbergi modelljét követte, és 1561-ben elnyerte az egyébként katolikus lengyel király támogatását. Königsberg a balti térség legjelentősebb protestáns egyetemévé vált, ahová – főleg a 17. században – Kelet-Közép Európa távoli vidékeiről is érkeztek hallgatók.⁹

A század utolsó harmadában a katolikus ellenreformáció is megérkezett Lengyelországba és a Baltikum térségébe, elsősorban a jezsuita rend kollegiumai formájában. Az 1560-as évektől kezdve Krakkóban, Poznańban, Lublinban, Jarosławban,

⁴ Elsősorban: *Kovács Endre*: A krakkói egyetem és a magyar művelődés. Adalékok a magyar-lengyel kulturális kapcsolatok XV–XVI. századi történetéhez. Bp., 1964.; Fontos forrásközlés és tanulmány: *Waczulik Margit*: A krakkói és más lengyel egyetemek neveltjei. In: *Uő.*: A táguló világ magyarországi hírnemői XV–XVII. század. Bp., 1984. 171–230.

⁵ 1437-ben először Greifswaldba költözött, s egészen 1443-ig ott volt. 1487–1488-ban előbb Lübeckben, majd Wismarban volt átmenetileg az egyetem székhelye.

⁶ Das 500 jährige Jubiläum der Universität Greifswald 1956. Leipzig, 1956.

⁷ *Lindroth, Sten*: A History of Uppsala University 1477–1977. Stockholm, 1976.

⁸ *Stybe, Svend Erik*: Copenhagen University. 500 Years of Science and Scholarship. Copenhagen, 1979.

⁹ *Selle, Götz von*: Geschichte der Albertus Universität zu Königsberg in Preussen. Königsberg, 1944.

Pultuskban, Lembergben, majd Zamoščban létesült jezsuita kollégium. Ugyancsak a jezsuiták alapították az 1579-ben akadémiává alakult braunsbergi és vilnai kollégiumokat, de ezen kívül Gdańskban, Rígában, sőt a livóniai Dorpatban¹⁰ is működtek egy ideig kollégiumot. A braunsbergi (Braniewo) és vilnai (Vilnius) akadémiák pápai szemináriumok lettek,¹¹ amelyeket elsősorban az erdélyi magyar jezsuiták látogattak, s ahol – Olmütz (Olomouc) mellett – az észak-európai és kelet-európai térség rekatolizációjára készítették fel tagjaikat a jezsuiták. Az 1594-ben alapított zamošči jezsuita kollégiumot III. Zsigmond lengyel király 1601-ben akadémiái privilégiumokkal ruházta fel, így abban egyetemi szintű oktatás folyt, méghozzá valamennyi klasszikus fakultáson. Az intézet virágkora a 17. század első felére tehető, később jelentősége csökkent. A lengyel területek délkeleti részén, a Magyarországhoz közel fekvő Lembergben (Lvov) a jezsuita kollégiumot II. János Kázmér lengyel király 1661-ben pápai jóváhagyással akadémiái rangra emelte. Vizsgált korszakunk végén, 1772-ben, Lengyelország első felosztásakor a galíciai területek a Habsburg Birodalomhoz kerültek. II. József császár 1784-ben, amikor az egész birodalom felsőoktatását megreformálta, Lembergben hívta életre a négy birodalmi állami egyetem egyikét.¹²

A Lengyelországhoz tartozó, de nagyjából részben német ajkú északi városokban ugyancsak az 1540-es évektől kezdve jöttek létre egymás után a városi, ún. humanisztikus iskolák, amelyek a Melanchton által kidolgozott oktatási módszert alkalmazták. Ezen városi gimnáziumok közül azután jó néhány a 16–17. század fordulóján akadémiái osztályokat nyitott, lényegében az egyetemi filozófiai oktatás számára és ezeket a tanintézeteket már (a korabeli értelemben) részben egyetemi fokúaknak lehetett

tekinteni. Ezek az akadémiái gimnáziumok nagy számban fordultak elő a térségben, és mintegy egyetemi előkészítőnek számítottak, ahonnan azután a peregrinusok jó része továbbment, hogy egy valódi, tudományos fokozatot is adó másik egyetemre iratkozzék be.

Elbingben (Elbląg) 1538-ban, Stettinben (Szczecin) 1543-ban, Danzigban (Gdańsk) 1558-ban és Thornban (Toruń) 1568-ban jöttek létre az említett humanisztikus gimnáziumok. 1600 előtt néhány évvel már mindegyik akadémiái gimnáziumnak számított.

A lengyelországi felsőoktatás egyik érdekes színtere volt a rakovi unitárius akadémia, amely a 17. század elején érte virágkorát, s ahová Európa távoli területeiről is érkeztek az antitrinitárius tanok hívei. Figyelemre méltó, hogy több volt rakovi rektor töltött be Erdélyben unitárius püspöki tisztséget.¹³ Az akadémiát 1638-ban az előretörő ellenreformáció felszámolta, s hallgatói nyilvántartásai sem maradtak az utókorra.

A 17. század a Baltikumban a svéd nagyhatalom korszaka, és a svéd előretörés az iskolaügyben is megmutatkozott. 1621-ben foglalták el Livóniát és Riga városát, nem sokkal ezután 1632-ben alapította II. Gusztáv Adolf Dorpat (Tartu) városában a Svéd Királyság második egyetemét. 1637-ben Kelet-Pomeránia is a svédek kezére került, és ettől kezdve a greifswaldi egyetem szintén a birodalomhoz tartozott.¹⁴ Ugyancsak idekerült a stettini akadémiái gimnázium, amelynek oktatása bizonyos időszakokban magasabb színvonalú volt, mint a közeli greifswaldi univerzitásé. 1640-ben a finn területek számára megalapították Abo (Turku) városában az új egyetemet, ahová azonban vizsgált korszakunkban feltehetően nem jutottak el magyarországi diákok.¹⁵ A Svéd Királyság ötödik egyeteme azután jött létre, hogy

¹⁰ Helk. Vello: Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense, 1977.

¹¹ Vö.: Balázs Mihály–Monok István: Pápai szemináriumok magyarországi alumnusai. Peregrinatio Hungarorum 7. Szeged, 1990.

¹² A négy egyetem: Bécs, Prága, Pest és Lemberg. Vö.: Finkel, Ludvik–Starzyński, Stanisław: Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwow, 1894. 442.

¹³ Jakab Elek: Magyar–lengyel unitárius érintkezések a XVI–XVII. században. Bp., 1892. 43. Különlenyomat a Századok 1892. 5. és 6. számából.

¹⁴ Seth. Ivar: Die Universität Greifswald und ihre Stellung in der schwedischen Kulturpolitik 1637–1815. Berlin, 1956.

¹⁵ Az egyetem kiadott anyakönyveiben csupán egy-két észak-német területről származó külföldi hallgató található. Album Studiosorum Academiae Aboensis, Abo Akademi Studentmatrikel (Vilh. Lagus) I. 1640–1740., II. 1740–1827., Supplement. Helsingfors, 1891., 1895., 1906.

Svédország elfoglalta Dánia Skane (Scania) nevű tartományát, és bizonyára Koppenhága itteni befolyásának ellensúlyozására állították fel 1667-ben Lund új egyetemét.¹⁶

Ezzel csaknem egy időben, 1665-ben Holstein tartományban, Kielben alakult helyi jelentőségű egyetem, amelyre szintén eljutottak néhányan Magyarországról és Erdélyből. Az 1709-ig ugyancsak Svédországhoz tartozó Rigában 1675-ben nyitottak (akadémiai gimnázium jelleggel) királyi líceumot, amely alig több mint három évtizedig működött.¹⁷

A 18. században már nem alakultak újabb egyetemek a térségben, s ez is mutatja a régió európai jelentőségének csökkenését. Az egyetlen új intézet egy helyi jellegű belviszállynak köszönhette születését és rövid ideig tartó működését. 1760-ban két pártra szakadt a rostocki egyetem: az ortodox lutheranizmus mellett állókra és a pietista tanokat követőkre. E válság eredményeként az egyetem is kettévált, a városi egyetem Rostockban maradt, míg a mecklenburgi hercegi egyetem Bützow városában talált helyet. Az egyetem két része azonban 1789-ben újra egyesült.¹⁸

A 18. század elején a svéd hatalom lehanyatlott, és a Baltikum keleti felében Oroszország lett az úr. Ettől kezdve ez a terület teljesen érdektelenné vált a közép-európai peregrinusok számára. Még a szűkebben vett Lengyelország irányába is csökkent az egyetemjárás, hiszen a háborús időszakok elmúltával a nyugat-európai egyetemek vonzereje tovább növekedett. A 18. század második felében azután megkezdődött Lengyelország felosztása, és ez lényegében lezárta az északi irányú magyar peregrinációt.

A lengyelországi és baltikumai peregrináció fő tendenciái

Létszámok

Kutatásaim során a vizsgált 20 tanintézetben az 1526–1788 közötti évekből kerekén 1700 magyarországi, illetve erdélyi beiratkozást találtam. Az adattárban 1704 beírás szerepel, de négy személy már a későbbi korszakból való, akiknek adatait csupán kiegészítésként vettem fel a listába. Az 1700 beiratkozás ténylegesen 1435 személy itteni tanulmányait jelenti, mivel többen számos más intézménybe is beiratkoztak. Csak a vizsgált régióra vonatkoztatva megállapíthatjuk, hogy 234 személy két helyen, 33 személy három helyen és 2 személy négy helyen is beiratkozott, vagy szerzett egyetemi fokozatot.

Két példával szeretném érzékeltetni a korszak vándordíákjainak „bujdosását”. Az 1577-ben Készmárkon született Praetorius Dávid 1598 májusában, 21 évesen iratkozott be az elbingi akadémiai gimnáziumba, majd ugyanezen év októberétől már a königsbergi egyetem hallgatója lett. 1601-ben a stettini akadémián találkozunk a nevével, és 1606 októberében a rostocki egyetemen találjuk, ahol 1607-ben bölcsész magisteri címet szerzett.

A zsolnai születésű, szintén felvidéki hallgató, Nostitius Johannes 1646 decemberében a torunni akadémiai gimnáziumban kezdte tanulmányait, 1647 júniusában átment a danckai hasonló akadémiára, majd 1649 áprilisától már Königsbergben tanult. Ezután eljutott a wittenbergi egyetemre, és feltehetően ő iratkozott be 1656 júliusában még a rostocki egyetemre is. A 16–17. században nem is annyira különlegesek ezek a példák, bár a legtöbben nem engedhették meg maguknak a nagyon hosszú ideig tartó tanulást.

¹⁶ A lund-i anyakönyvekben ugyancsak csupán néhány német hallgató szerepel, térségünkbeli mindössze egy, magát dalmátnak nevezett hallgatót találtam, őt azonban indokolatlanul láttam felvenni az adattárba: Melchior Farulphus Pius Anspradus De Lascaris, Dalmata 1684. január 10-én iratkozott be Lundban. *Album Academiae Carolinae, Lunds Universitets Matrikel* (Wilner, Per-Edlund, Barbro) I. 1667–1732., II. 1732–1830. Lund, 1926 (Újra: Stockholm, 1984.), 1979.

¹⁷ *Album Fratrum Rigensium*. (Bearb.: Gross, Robert–Eltz, Heinz Meyer) München, 1981.

¹⁸ *Geschichte der Universität Rostock 1419–1969. Festschrift zur Fünfhundertfünfzig-Jahrfeier der Universität* (Wiss. Gesamtleitung: Heitz, Gerhard) I–II. Rostock, 1969.

időszak	eset	%	időtartam
1526-1550	208	12,2	25 év
1551-1600	208	12,2	50 év
1601-1650	692	40,7	50 év
1651-1700	380	22,3	50 év
1701-1750	134	7,9	50 év
1751-1788	78	4,6	38 év
Összesen	1700		

1. táblázat. Lengyelországi és baltikumi egyetemek és akadémiák magyarországi és erdélyi hallgatói korszakok szerint (1526-1788).

időszak	eset	%	időtartam
1526-1541	180	10,6	16 év
1542-1606	254	14,9	65 év
1607-1657	745	43,8	51 év
1658-1711	378	22,2	54 év
1712-1788	143	8,4	77 év
Összesen	1700		

2. táblázat. Lengyelországi és baltikumi egyetemek és akadémiák magyarországi és erdélyi hallgatói a magyar történelem szempontjából kialakított korszakok szerint (1526-1788).

Az 1. és 2. táblázatokban korszakonként próbáltuk bemutatni a lengyel-balti irányú magyarországi egyetemjárást. Ha csak mechanikusan bontjuk szakaszokra a vizsgált 263 tanévet, akkor azt tapasztaljuk, hogy az 1526-ot követő negyedszázadban pontosan ugyanannyian tanultak a térségben, mint a következő fél évszázadban. Az első szakaszban még szinte minden hallgató Krakkóban iratkozik be, ez még a korábbi, intenzív krakkói peregrináció utolsó korszaka. A magyar történelem korszakai szerinti táblázaton sokkal jobban látszik a török támadás után s egyben az elterjedő reformáció hatására bekövetkező változás. 1541-ig – 16 tanév alatt – a magyarországi egyetemjárók közel 11%-a érkezik Lengyelországba, ezután a 15 éves háború végéig, tehát 65 tanév alatt csupán 15%.

Az északi irányú magyar peregrináció legintenzívebb korszaka a 17. század első fele, abból is leginkább a 30 éves háború két utolsó évtizede. Félvészterhes időszakban célszerű volt elkerülni a belső német egyetemeiket, ezért is virágzott fel ennyire a térség egyetemeinek látogatottsága. Mint látszik, az 1607 utáni fél évszázadra esik a peregrinusok beiratkozásának 44%-a. A svéd-lengyel háború, amely Erdély szempontjából is tragikus fejleményeket hozott, 1657 után láthatólag visszavetette az északi peregrinációt. A következő fél évszázadban felére csökkent a beiratkozók száma, bár a korszakon belül vannak még kisebb fellendülések. A Rákóczi-szabadságharc lezárulása után a térség jelentősége magyar szempontból folyamatosan

csökken, s ez különösen a század második felében válik nyilvánvalóvá. Az utolsó évtized beiratkozó hallgatóit már nagyjából a Magyarországról Krakkóba érkező lengyel vagy szlovák anyanyelvű teológusok alkotják, s ez valójában már nem is a klasszikus értelemben vett peregrináció.

A beiratkozottak számának évenkénti alakulását a 3. táblázaton ábrázoltuk. A táblázatból látszik, hogy 1541-ig a krakkói egyetemjárás még változatlanul erős, 1538-ig évi átlagban még 13 magyarországi hallgató iratkozik be az egyetemre. Közülük többekkel később már Wittenbergben találkozunk, tehát sokan ekkor állnak Luther tanításai mellé. 1542-től azután hosszú évtizedekig, egészen 1578-ig nagyon alacsony, szinte elhanyagolható méretű a térségben a magyar egyetemjárás. A protestáns diákok mind Wittenbergbe igyekeznek, és a térség protestáns iskolái még nem rendelkeznek elég vonzerővel. A katolikusok száma pedig a reformáció következtében annyira lecsökkent, hogy nem tudnak több diákot küldeni Krakkóba, bár néhányan, mint például Telegdi Miklós, e korszakban is eljutnak a Visztula partjára.

Az 1579 utáni két évtized adatai változásokat mutatnak. Évi átlagban 8-9 hallgató, illetve e korszakban sokszor novícius érkezik Magyarországról és főleg Erdélyből lengyel földre. Mint ismert, Báthory István lengyel királysága idején nagymértékben erősödtek a lengyel-erdélyi kapcsolatok, és az első jezsuita akadémia is a lengyel tartomány keretében jött létre Kolozsváron.¹⁹

¹⁹ Vö.: Veress Endre: A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig. Művelődéstörténeti tanulmány. Kolozsvár, 1906.

1526-4	1553-1	1580-1	1607-7	1634-32	1661-3	1688-11	1715-2	1742-2	1769-4
1527-17	1554-1	1581-3	1608-3	1635-19	1662-9	1689-8	1716-1	1743-0	1770-0
1528-7	1555-4	1582-6	1609-6	1636-15	1663-3	1690-9	1717-0	1744-1	1771-1
1529-10	1556-1	1583-2	1610-3	1637-29	1664-10	1691-6	1718-1	1745-1	1772-0
1530-13	1557-11	1584-10	1611-5	1638-20	1665-5	1692-6	1719-7	1746-0	1773-0
1531-17	1558-6	1585-11	1612-6	1639-20	1666-2	1693-12	1720-0	1747-2	1774-1
1532-7	1559-2	1586-8	1613-7	1640-35	1667-4	1694-7	1721-3	1748-1	1775-2
1533-11	1560-4	1587-12	1614-12	1641-26	1668-4	1695-8	1722-4	1749-0	1776-0
1534-10	1561-0	1588-8	1615-17	1642-25	1669-12	1696-5	1723-9	1750-3	1777-0
1535-13	1562-2	1589-15	1616-8	1643-31	1670-14	1697-8	1724-1	1751-2	1778-0
1536-26	1563-0	1590-15	1617-4	1644-16	1671-9	1698-6	1725-3	1752-2	1779-0
1537-9	1564-1	1591-8	1618-10	1645-30	1672-8	1699-9	1726-1	1753-0	1780-10
1538-16	1565-0	1592-0	1619-11	1646-32	1673-6	1700-3	1727-0	1754-2	1781-2
1539-8	1566-1	1593-7	1620-7	1647-38	1674-17	1701-4	1728-4	1755-1	1782-2
1540-1	1567-6	1594-1	1621-12	1648-24	1675-7	1702-1	1729-3	1756-3	1783-3
1541-11	1568-3	1595-1	1622-6	1649-18	1676-8	1703-3	1730-1	1757-3	1784-7
1542-5	1569-1	1596-2	1623-15	1650-19	1677-10	1704-2	1731-1	1758-0	1785-2
1543-1	1570-0	1597-6	1624-10	1651-11	1678-7	1705-5	1732-1	1759-2	1786-3
1544-5	1571-2	1598-10	1625-13	1652-9	1679-8	1706-12	1733-1	1760-6	1787-2
1545-1	1572-0	1599-4	1626-5	1653-8	1680-8	1707-5	1734-1	1761-0	1788-3
1546-3	1573-3	1600-3	1627-6	1654-13	1681-10	1708-8	1735-1	1762-1	
1547-3	1574-0	1601-1	1628-4	1655-12	1682-11	1709-13	1736-1	1763-3	
1548-8	1575-2	1602-3	1629-2	1656-12	1683-15	1710-10	1737-1	1764-3	
1549-0	1576-1	1603-1	1630-4	1657-5	1684-1	1711-6	1738-0	1765-2	1813-1
1550-2	1577-1	1604-2	1631-17	1658-0	1685-8	1712-1	1739-0	1766-1	1815-1
1551-3	1578-1	1605-7	1632-24	1659-4	1686-2	1713-1	1740-1	1767-2	1819-1
1552-4	1579-11	1606-4	1633-22	1660-2	1687-4	1714-4	1741-1	1768-3	1824-1

3. táblázat. Első beíratkozók száma évenként (1526–1788).

E korszak legtöbb hallgatója Krakkóba, Braunschweigbe és Vlnóba érkező magyar jezsuita, akik közül sokan hamarosan Bécsbe, Olmützbe vagy Rómába kerültek, míg mások hosszabb időt töltöttek lengyel földön.

A 15 éves háború időszakában újra csökkent a peregrinusok száma, de kisebb mértékben, mint korábban. 1614-től megint felfelé ívelő szakasz kezdődött, és a beiratkozások évi átlaga 10 fölé emelkedett. A lengyel-balti peregrináció csúcspontja 1631 és 1650 közé esik. E két évtizedben évi átlagban közel 25 fő iratkozik be a régió tanintézteibe. Nem ritka az olyan év, amikor több mint 30 új beiratkozóval találkozunk, a maximumot 1647-ben érték el 38 új beiratkozóval. E diákok legtöbbször erdélyi szász vagy felvidéki német ajkú hallgató, jóval kevesebb közöttük a magyar. A vesztfáliai béke után megnyílt az út Németország felé, s gyors ütemben csökkent a beiratkozók száma, amit az 1657 utáni háborús évtized tovább ritkított. Csak 1669-től éri el – mintegy másfél

évtizedre – az újonnan beiratkozók száma az évi 10-es átlagot. A törökellenes felszabadító háborúk érthetően újra visszavetik a külföldi egyetemjárás, de 1688-tól a század végéig megint 8 hallgató érkezett a régió egyetemeire.

A Rákóczi-szabadságharc időszakában mind a lengyel, mind a svéd kapcsolatok fontosak voltak a kurucoknak. Talán ezzel is magyarázható az 1706 és 1711 között tapasztalható utolsó fellendülés, amikor évente ismét 9 új beiratkozó diákot találunk a különböző egyetemeken. A szatmári béke utáni változásokról korábban már szóltunk. A 18. század hátralévő időszakában pedig 18 olyan tanév volt, amikor egyetlen új beiratkozót sem tudunk feljegyezni.

Vonzáskörzetek, régiók, intézmények

Az 4. táblázatban korszakonként foglaltuk össze a régió egyetemeinek látogatottságát, meghozzá az összes beiratkozók csökkenő sorrendjében. A leg-

Egyetem/Akadémia	1526-1550	1551-1600	1601-1650	1651-1700	1701-1750	1751-1788	+	összes
Königsberg	2	20	224	121	28	9	-	404
Toruń	-	-	213	143	34	2	-	392
Krakkó	203	60	19	-	17	42	-	341
Dancka	-	9	70	36	19	2	-	136
Rostock	3	17	46	25	3	1	-	95
Elbing	-	7	53	6	-	-	-	66
Braunschweig	-	51	2	0	0	1	-	54
Greifswald	0	0	6	12	11	15	-	44
Stettin	-	0	29	9	2	0	-	40
Vilno	-	24	4	3	0	1	1	33
Zamość	-	-	17	1	9	1	-	28
Kiel	-	-	-	11	7	2	-	20
Krakkó jezs.koll.	-	19	-	-	-	-	-	19
Dorpat	-	-	4	6	2	-	3	15
Koppenhága	0	0	1	6	1	0	-	8
Bützow	-	-	-	-	-	2	-	2
Uppsala	0	-	0	1	1	0	-	2
Riga	-	-	2	0	-	-	-	2
Rakov	-	-	2	-	-	-	-	2
Lublin jezs.koll.	-	1	-	-	-	-	-	1
Összesen	208	208	692	380	134	78	4	1704

4. táblázat. Lengyelországi és baltikumi egyetemek látogatottsága korszakonként az első beiratkozások alapján.

többben a königsbergi egyetemre iratkoztak be, de a diákok 85%-a a 17. században járt az Academia Regiomontanára. Gyakorlatilag ugyanez a megállapítás igaz a második helyen álló torúni akadémiai gimnáziumra is, ahol a jelentkezők 90%-a a 17. században iratkozott be. A két intézmény anynyiban is szorosan összekapcsolódott, hogy a két helyen beiratkozók legtöbbször ezt a két intézményt látogatta meg.

A harmadik helyezett krakkói egyetem esetében egészen más a helyzet. Itt a beiratkozók 60%-a 16. századi, igaz, figyelembe kell vennünk azt a

tényt, hogy ennél az intézménynél az 1642-t követően csaknem 60 éven át nem maradt fenn a hallgatók listája, tehát lehet, hogy a valóságban nem volt ennyire domináns a 16. századi egyetemjárás.

Dancka, Rostock, Elbing és Stettin leginkább a 17. században volt jelentős. Braunsberg és Vilno esetében a 16. század második fele, elsősorban a vége volt kiemelkedő, utána már csekély a jelentőségük. A 17. század végéhez közeledve lett említésre méltó Greifswald és Kiel egyeteme, és vonzerejüket a 18. század folyamán is megtartották. Greifswald esetében persze egyértelmű a

1526-1550			1601-1650		
1.	Krakkó	203	1.	Königsberg	224
2.	Rostock	3	2.	Toruń	213
3.	Königsberg	2	3.	Dancka	70
1551-1600			4.	Elbing	53
1.	Krakkó	60	5.	Rostock	46
2.	Braunsberg	51	6.	Stettin	29
3.	Vilno	24	7.	Krakkó	19
4.	Königsberg	20	8.	Zamość	17
5.	Krakkó jezs.	19	9.	Greifswald	6
6.	Rostock	17	10.	Vilno	4
7.	Dancka	9	11.	Dorpat	4
8.	Elbing	7	12.	Braunsberg	2
9.	Lublin jezs.	1	13.	Riga	2
			14.	Rakov	2
			15.	Koppenhága	1

1651-1700			1701-1750			1751-1788		
1.	Toruń	143	1.	Toruń	34	1.	Krakkó	42
2.	Königsberg	121	2.	Königsberg	28	2.	Greifswald	15
3.	Dancka	36	3.	Dancka	19	3.	Königsberg	9
4.	Rostock	25	4.	Krakkó	17	4.	Toruń	2
5.	Greifswald	12	5.	Greifswald	11	5.	Dancka	2
6.	Kiel	11	6.	Zamość	9	6.	Kiel	2
7.	Stettin	9	7.	Kiel	7	7.	Bützow	2
8.	Koppenhága	6	8.	Rostock	3	8.	Rostock	1
9.	Dorpat	6	9.	Dorpat	2	9.	Braunsberg	1
10.	Elbing	6	10.	Stettin	2	10.	Vilno	1
11.	Vilno	3	11.	Uppsala	1	11.	Zamość	1
12.	Uppsala	1	12.	Koppenhága	1			
13.	Zamość	1						

5. táblázat. Az egyetemek és akadémiák abszolút sorrendje korszakonként a magyarországi és erdélyi hallgatók száma szerint

magyarázat: a Szirmay-féle ösztöndíj-alapítvány miatt volt itt az átlagnál több magyar hallgató.²⁰

A svéd és dán egyetemekre, amint ez várható is volt, csak elvétve jutott el magyarországi és erdélyi hallgató, közöttük azonban figyelemre méltó a dorpatiak viszonylag magas száma.

Ha a magyarországi hallgatók szempontjából korszakonként vizsgáljuk az egyetemek abszolút sorrendjét, akkor látható, hogy a 16. században Krakkó vezető szerepe egyértelmű, a későbbiekben pedig Toruń, Königsberg és Dancka áll az első három helyen (a két első szinte minden korszakban csaknem azonos számú beiratkozóval). Tegyük hozzá, Toruńban és Danckában is többször tanítottak szepességi születésű professzorok, így a közvetlen, személyes kapcsolatok is kialakultak ezen intézmények és a felvidéki magyar városok között.

Peregrinációs irányok, előtanulmányok

Ha a hallgatók más egyetemeken végzett tanulmányait, illetve a régió belüli peregrinációs irányokat vizsgáljuk, a következő megállapításokra jutunk. A vizsgált régió kívül legtöbben Wittenbergben iratkoztak még be, ezenkívül kis számban van adatunk strassburgi, frankfurt/oderai, lipcsei, helmstedti és jénai beiratkozókról. Mivel ezen adataink csak a most átnézett forrásokból valók, bizonyos, hogy a jelzetnél sokkal többen fordultak meg a régió kívüli német egyetemeken. Mint jeleztük, ezen adatok számbavétele folyamatban van.

A régió belüli peregrinációs irányokról egészen pontos adatokkal rendelkezünk. A krakkói egyetemen gyakorlatilag mindenki első beiratkozó, s inkább innen indultak tovább német univerzitásokra. Tipikusan első intézmény még Toruń, amelyet a diákok 98%-a első állomásnak tekintett, és sokszor csak egy-két hónapot töltött a városban. Dancka esetében az elsőként beiratkozók aránya 80%. Jellegetesen első tanintézetnek számított még Stettin és Greifswald is.

Königsbergben a peregrinusok kétharmada volt első beiratkozó, a maradék másodikként választotta a híres kikötővárost. Sokan indul-

tak másodikként Rostockba. Tizenöt hallgató Königsberget harmadikként látogatta, és érdekes adalék, hogy a távoli Dorpatban is öt olyan diákkal találkozunk, aki korábban már két helyen is beiratkozott.

Ezekből az adatokból is látható, hogy az akadémiai gimnáziumokat a peregrinusok egy része csak előkészítő jellegűnek tekintette, ahonnan tovább lehetett lépni a felsőbb szintű tanintézetekbe, ugyanakkor a diákok 10-20%-a megelégedett ezen akadémiai osztályok elvégzésével.

Fakultások, tudományos fokozatok, rétegződés

A korabeli egyetemi anyakönyvekből a legritkább esetben lehet megállapítani azt, hogy a hallgatók milyen karra iratkoztak be. Ténylegesen csak 120 esetben van erre adatunk. E hallgatók közül 76 teológus, 22 bölcsész, 15 orvos és 7 jogász. E számokból messzemenő következtetéseket nem lehet levonni, hiszen a minta túl kicsi. Ha összeadjuk az akadémiai gimnáziumokban beiratkozók számát, 636-ot kapunk, ez az összes beiratkozó 37,4%-a. Az ő tanulmányaikat későbbi fogalmaink szerint a bölcsészeti kurzushoz hasonlíthatjuk, de természetesen a szám inkább csak iránymutató.

A valódi egyetemeken legtöbben bölcsészeti és protestáns teológiát tanultak, de pontos számokat lehetetlen mondani. Sajnos, vallási adatokkal nem rendelkezünk, de mivel korunkban az intézmények felekezeti hovatartozása pontosan meghatározható, képet alkothatunk a diákok vallási tagolódásáról. Az adatokat egybevetve valószínűsíthető, hogy a diákok 26%-a a római katolikus felekezethez tartozott, míg 74%-a protestáns volt. A protestáns itt legalább 95%-ban evangélikust jelent, mind Erdélyből, mind a Felvidékről. Az unitáriusok számát alacsonyra becsüljük, különösen amiatt, hogy rakovi adataink hiányoznak. A vizsgált korszak legvégén, 1764-ben a bützowi egyetemen egy pozsonyi születésű zsidó orvostanhallgatóval is találkozunk, ami a felvilágosodás korának változásaira utal.

A hallgatók által elnyert tudományos fokozatokról igen hiányosak az adataink. Mivel a pro-

²⁰ *Bülzow, Erich*: Ungarische Studenten in Greifswald. Heimatleiw un Muddersprak Nr. 17. (1932) 11. sz.

móciós nyilvántartásokat több intézménynél nem tudtuk megvizsgálni, így valószínűsíthető, hogy a jelzetnél többen szereztek fokozatot. Jelenleg mindössze 7 baccalaureusról, 16 magisterről és 7 doktorról van tudomásunk. A legtöbben bölcsészek és teológusok, de találkoztunk egy jogi magisterrel is Greifswaldban (1709) és egy jogi doktorral Rostockban (1662). Az orvosok közül egy magister volt Königsbergben (1701), kettő Koppenhágában (1699) és egy a már említett Bützowban (1766).

A hallgatók származásáról, társadalmi rétegződéséről a korabeli források alig számolnak bc. Mindössze 56 esetben szerepel a nobilis vagy eques kifejezés. Annyi bizonyos, hogy a hallgatók döntő többsége városi polgári családból származott. Az apa foglalkozását csak néhány esetben tüntették fel, de közülük több a lelkész, a városi tisztviselő vagy a kézműves. Az adatok jól bizonyítják, hogy a 17. századra – a török által meg nem szállt országrészekben – a városi polgárság széles rétegeiben kialakult az igény a magasabb, egyetemi szintű műveltség megszerzésére.

A magyarországi régiók, megyék szerinti tagolódás

Az adatbázisban viszonylag pontos adatokkal rendelkezünk a hallgatók származási helyéről. A vizsgált korszakban természetesen még nem jellemző, hogy a beiratkozásoknál pontos születési vagy származási helyet jelölnek meg, igen nagy számban még csak a tartományra utalnak, ahonnan a hallgató érkezett. A korábban említett többszöri beiratkozás azonban nagy segítségünkre volt abban, hogy a származási helyeket olyan esetekben is meghatározzuk, ahol az általunk

1.	Felvidék és Kárpátalja	778 beir.	45,6 %
2.	Erdély és Partium	538 beir.	31,5 %
3.	Nem meghatározható	257 beir.	15,1 %
4.	Alföld és Bácska-Bánát	59 beir.	3,5 %
5.	Dunántúl	48 beir.	2,8 %
6.	Drávántúli részek	24 beir.	1,4 %
Össz.		1704 beir.	100 %

6. táblázat. A magyarországi és erdélyi diákok nagyrégiók szerinti tagolódása.

használt forrásban helynév nem szerepelt. Számos olyan eset volt, pl. Toruńban, ahol nem jelölték meg a származási helyet, de ugyanezen hallgató Königsbergi beiratkozásánál már igen. Ilyen esetben Toruńnál is megjelöltük az így megtalált helyet. Hasonló azonosításokra sok más intézmény esetében is lehetőségünk nyílt.

Összességében – a fentieknek köszönhetően – csak 257 beiratkozásnál, tehát az esetek csupán 15%-ánál nem tudtuk a hallgató származási helyét meghatározni. Ezek között 193 esetben csak a magyarországi származást jelzik a források, s ennél pontosabb meghatározást nem tudtunk adni. A további esetekben megjelöltek ugyan származási helyet, de azok a vizsgált forrásokból kiindulva nem azonosíthatók pontosan. További 93 esetben az erdélyi származást jelzik a források, de azon belül a hely nem szerepel. Az életutak vizsgálata során nyilvánvalóan további személyek származási helyét is meg lehetne határozni, de kutatásunknak nem volt célja a teljes életpályák felkutatása. A rendelkezésünkre álló 85%-os adatsor e korban igen jelentősnek mondható, és elegendő ahhoz, hogy a hazai régiók, közigazgatási egységek szerinti tagolódást elemezzük.

Mivel a térségbe irányuló egyetemjárások döntő többsége a hódoltság időszakára esik, nem meglepő, hogy a peregrinusok csaknem fele, mintegy 45%-a a Felvidék területéről származott. 1412 óta 13 szepességi város tartozott Lengyelországhoz, s ez a tény láthatóan befolyásolta az északi irányú hazai peregrinációt. Mint a 6. táblázatból leolvasható, rajtuk kívül Erdély és a Partium területéről érkezett még a diákok további (csaknem) 32%-a. A két nagy országrészből, illetve az e korban önálló Erdélyi Fejedelemségből és az északi, török által el nem foglalt területekről származott a peregrinusok 77%-a, vagyis döntő többsége. Más országrészek gyakorlatilag alig voltak képviselve. Az alföldiek nagy része még a török támadás előtt érkezett Krakkóba, később már nincsenek innen származó diákok. A dunántúliakat is csupán néhány nyugati határszéli megyéből származó hallgató képviseli, elsősorban soproniak. A horvátországi eredetű peregrinusokat is vizsgáltuk, de a Dráván túliak aránya vizsgált régióinkban nem érte el a 2%-ot.

A 7. táblázatban a legtöbb hallgatót küldő közigazgatási egységek sorrendjében vizsgáltuk

1.	Szepes megye + Lőcse	308	18,1 %
2.	Brassó és vidéke	120	7,0 %
3.	Sáros megye	102	6,0 %
4.	Nagyszombat és Szeben szék	81	4,7 %
5.	Medgyes szék	66	3,8 %
6.	Zólyom megye + Besztercebánya	59	3,5 %
7.	Trencsén megye	51	2,9 %
8.	Segesvár szék	43	2,5 %
9.	Beszterce vidéke	40	2,3 %
10.	Bars megye	38	2,2 %
11.	Hont megye + Selmecbánya	36	2,1 %
12.	Nyitra megye + Szabolca	33	1,9 %
13.	Nagysink szék	28	1,6 %
14.	Liptó megye	28	1,6 %
15.	Pozsony megye + Pozsony	27	1,6 %
16.	Gömör megye	24	1,5 %
17.	Kőhalom szék	22	1,3 %
18.	Sopron megye + Sopron	19	1,1 %
19.	Abaúj megye + Kassa	19	1,1 %
20.	Zemplén megye	15	0,8 %
21.	Bihar megye + Nagyvárad	15	0,8 %
22.	Túróc megye	14	0,8 %
23.	Kolozs megye + Kolozsvár	14	0,8 %
24.	Csongrád megye	10	0,6 %
25.	Küküllő megye	10	0,6 %

7. táblázat. A hallgatók származási hely szerinti tagolódása a tíz főnél több hallgatót küldő körzetek esetében.

a peregrinusokat. Az itt felsorolt 25 közigazgatási egységből összesen 1222 diák érkezett a lengyelországi és a baltikum területre. Ez a teljes adatsor 71,7%-a, ha azonban csak az ismert származási helyek számához viszonyítjuk a fenti adatot, akkor az 1222 fő a hallgatók 90%-át teszi ki, vagyis a táblázat pontosan fejezi ki a főbb tendenciákat. A 25 közigazgatási egységből 13 felvidéki megye, az innen származó 754 hallgató az ismert származási hellyel rendelkezők 55,5%-át teszi ki. 10 közigazgatási egység képviseli Erdélyt és a Partiumot, a 439 hallgató az ismert származásúak 32,3%-át alkotja. A fentiekén kívül Sopron megye és Csongrád megye található még a 25 között, de együttesen is az ismert származásúaknak csak 2%-át teszik ki.

A hallgatók származási helye tekintetében magasan vezet Szepes megye, hiszen innen származik a peregrinusok 18%-a. A szepesi diákok

többsége nem az elzálogosított városokból érkezett Lengyelországba, onnan csupán 92 hallgatót tudunk kimutatni, több mint kétharmaduk a megye más, magyar fennhatóság alatti részeiből származott. A 16–17. században olyan intenzívek a magyar–lengyel kereskedelmi és kulturális kapcsolatok, hogy ez értelemszerűen kihatott a felsőfokú iskolázási szokásokra is. Az általunk vizsgált akadémiakon, főleg az akadémiai gimnáziumokban több egykori szepességi diák jutott katedrához, és ez vonzotta ismeretségi körükből az újabb diákokat a lengyel akadémiákra. A táblázatból jól látható, hogy a felvidéki, evangélikus hitre tért, főleg német ajkú városi polgárság küldte gyermekeit a közeli s valószínűleg biztonságosnak ítélt lengyelországi és baltikum akadémiákra és egyetemekre. A Szepességen kívül nagy számban indultak még a diákok északnak Sáros megye városaiból s a Garam menti, ekkor virágzó bányavárosokból. A Felvidék – katolikus hiten inkább megmaradt – nyugati megyéiből láthatóan kevesebben keltek útra Lengyelország felé, de azért Nyitra és Pozsony megyék is az első 15 közigazgatási egység között található. A Krakóba irányuló katolikus peregrináció, mint utaltunk rá, nem szűnt meg teljesen a 16. század közepén, minimális mértékben folytatódott.

Erdélyből a kolozsvári jezsuita akadémia hatására 1580 és 1600 között nagyobb hullámban érkeztek katolikus magyarok, részben székelyek a lengyel és balti jezsuita tanintézetekbe, de az erdélyiek döntő többségét az evangélikus szászok alkották. Az első 17 közigazgatási egység közül hét erdélyi szász terület, rajtuk kívül a partiumi Bihar megye és az erdélyi Kolozs megye képviselteti még magát nem nagy hallgatói létszámmal.

A városok részese a peregrinációban

Korábban már említettük, hogy térségünk peregrinációjában igen nagy arányban a városi polgárság fiai vettek részt. A 8. táblázatban azokat a településeket soroltuk fel, ahonnan ötnél több beiratkozást regisztráltunk a vizsgált időszakban. A 46 magyarországi és erdélyi helységről 876 esetben iratkoztak be hallgatók a lengyel vagy baltikum egyetemekre és akadémiákra, ami az összes beiratkozó 51,4%-át jelenti. Ez az arány meglehetősen hason-

1.	Brassó	104	24.	Szepesváralja	12
2.	Nagyszeben	71	25.	Leibic	11
3.	Lőcse	51	26.	Dobsina	10
4.	Késmárk	50	27.	Kolozsvár	10
5.	Bártfa	38	28.	Breznóbánya	9
6.	Besztercebánya	37	29.	Szeged	9
7.	Beszterce	35	30.	Nagyvárad	9
8.	Eperjes	33	31.	Szepesszombat	8
9.	Körmöcbánya	33	32.	Berethalom	8
10.	Selmecbánya	30	33.	Privigye	8
11.	Medgyes	24	34.	Szászkézd	8
12.	Igló	22	35.	Németpróna	7
13.	Segesvár	19	36.	Modor	7
14.	Zsolna	19	37.	Zólyom	6
15.	Szepesbéla	18	38.	Felka	6
16.	Sopron	18	39.	Malompatak	6
17.	Pozsony	17	40.	Mirkvásár	6
18.	Muzsna	16	41.	Németlipcse	6
19.	Kassa	15	42.	Poprád	6
20.	Kisszeben	14	43.	Rozsnyó	6
21.	Kőhalom	13	44.	Szászkeresztúr	6
22.	Trencsén	13	45.	Kisselyk	5
23.	Nagysink	12	46.	Gnézda	5

8. táblázat. Származási helyek gyakorisága csökkenő sorrendben az ötnél több hallgatót küldő helységekből.

ló a városi peregrináció 19. századi nagyságrendjéhez, legalábbis németországi viszonylatban, ami mutatja, hogy a felvidéki és erdélyi szász városok külföld felé irányuló iskoláztatási szokásai már a korai újkorban kialakultak.

A 46 település közül 29 felvidéki, együttesen 503 beiratkozóval, ami nem éri el az összes beiratkozó 30%-át. A felvidéki városok tehát arányaiknál jóval kisebb mértékben küldtek diákokat észak felé, mint a régió egésze, vagyis itt az egészen kicsi települések is részt kértek a külföldi tanulmányok nyújtotta lehetőségekből. A listán 15 erdélyi és partiumi város található, összesen 346 beiratkozóval, ami a teljes adatbázis 20%-át teszi ki. Az erdélyi városok részesedése is alacsonyabb a régió egészénél, de a különbség kisebb, mint a Felvidék esetében. Az első 46 település közé mindössze egy dunántúli és egy alföldi város került be, Sopron és Szeged. Soproni diákok csak a 17. században fordultak meg a térség tanintézeiteiben, míg a sze-

gediek egy kivételével valamennyien 1560 előtt iratkoztak be Krakkóban.

A városi peregrinusok közül legtöbben az erdélyi Brassóból érkeztek, meghozzá száz feletti létszámmal. A második helyen álló Nagyszebenből már kevesebben jöttek (71), s rajtuk kívül még Beszterce városa található Erdélyből az első tíz között. A Szepességből Lőcse és Késmárk városa gyakorlatilag ugyanannyi diákot indított útnak, s csaknem azonosan részesedett a peregrinációból Sáros megyéből Bártfa és Eperjes. A bányavárosok közül az első tíz között találjuk Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmecbánya diákjait, arányaik hasonlóak. A Felvidék nyugati megyéit jóval kevesebb település képviseli a listán, feltűnő Zsolna meglehetősen előkelő, 14. helyre, s a térségből szerepel még Pozsony, Trencsén, Privigye és Németpróna is az ötnél több hallgatót küldő helységek között. Szepességi város – Lőcsén és Késmárkon kívül

– még kilenc található a 46-os listán, de lehet, hogy számuk növekedne, ha bizonyos beiratkozókat a Szepességen belül még pontosabban tudnánk azonosítani.

A hallgatóság regionális, nemzetiségi összetétele

A magyarországi felsőoktatás- és művelődéstörténet szempontjából egyaránt fontos kérdés annak vizsgálata, hogy kik vettek részt a külföldi egyetemjárásban, s a soknemzetiségű Magyarország egyes etnikumai milyen arányban küldték gyermekeiket az európai kulturális és tudományos központokba ismereteket, sőt tudományos fokozatot szerezni. Ez a kérdés természetesen a mai Közép-Európa valamennyi országának történetírását foglalkoztatja, hiszen saját nemzeti értelmiségük kialakulásának fontos kérdésével függ össze.²¹ Már egyik korábbi, a 19. századi peregrináció tendenciáit elemző vizsgálatunk közlésekor is kifejtettük azt a nézetünket, hogy a külföldön tanult diákok nemzetiségi hovatartozását még 1789 után is rendkívül nehéz meghatározni, mivel erre nézve a források nem adnak egyértelmű információkat, jöllehet a 19. századi forrásanyag esetenként bővebb a most rendelkezésünkre állónál.²²

A kutatás során használt egyetemi és akadémiai forrásokban már a 16–18. században is legtöbbször feljegyeztek valamilyen adatot a hallgatók származásáról, földrajzi vagy nemzeti hovatartozásáról. Mostani gyűjtésünkben a beiratkozók több mint 77%-ánál tudtunk valamilyen adatot beírni a nemzetiség elnevezést viselő rovatba. Az adatot mindig az eredeti forrásból vettük, s szükség esetén egységesítettük. Amennyiben egy személy esetében több ilyen adat állt rendelkezésre, pl. *transylvanus-saxo*, *transylvanus-ungarus* vagy *transylvanus-siculus*, akkor mindig az utóbbi, több információt tartalmazó adat került a nemzetiség rovatba, hiszen ilyen esetekben egyértelműen erről van szó. Ezeknél a hallgatóknál az első adat inkább a földrajzi származásra utal, oda is jegyeztük be. Minden esetben igyekeztünk

minden adatot feljegyezni és lehetőség szerint a legjellemzőbbet írni a megfelelő rovatba.

Korszakunkban a forrásokban szereplő adatok kisebbik része valóban nemzetiségi hovatartozást jelöl. A *siculus*, *saxo*, *illiricus*, *germanus*, *dalmata*, *slavus*, *croata* stb. kifejezések valóban meghatározzák a beiratkozó hallgató etnikai hovatartozását. A *transylvanus-hungarus* esetben is bizonyosak lehetünk abban, hogy a külföldre eljutott diák erdélyi magyarnak vallotta magát.

A *scepusius*, *scepus* kifejezés már nem ennyire egyértelmű, mert annyi bizonyos ugyan, hogy a hallgató a Szepességből származik, de ezen belül mai értelemben vett nemzetisége aligha határozható meg. A nevekből határozott következtetéseket nem lehet levonni, már csak azért sem, mert a 16. század végéig, sőt a 17. század közepéig még divatos – humanista szokás szerint – a családnevek latinosított változatának használata. A legnagyobb gondban mégis a három leggyakoribb elnevezéssel voltunk.

A *transylvanus* kifejezés korszakunkban földrajzi, illetve állami hovatartozást is jelent, azt, hogy a hallgató az Erdélyi Fejedelemségből érkezett az adott akadémiaira vagy egyetemre. Egyéb adatokból, elsősorban a származási helyből és a név jellegéből, esetenként az apa foglalkozásából Erdély esetében viszonylag nagy pontossággal meghatározható, hogy erdélyi szásról vagy magyarról van-e szó. Nehezebb azonban a helyzetünk a *pannonius*, illetve a *hungarus*, *ungarus* kifejezések esetében.

A *pannonius* kifejezés 118 esetben fordul elő az adattárban: először 1579-ben, utoljára 1729-ben. Esetünkben jellegzetesen a 17. században használatos kifejezés, hiszen 1694 után már csak három, kivételnek számító esetben fordul elő. Ha a *pannonius* meghatározást használók földrajzi származását vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy egy soproni és két sárvári beiratkozó kivételével valamennyien a Felvidékről származnak. Mégsem tudunk nemzetiségi hovatartozásukról bármi biztosat mondani, hiszen magyar és német hangzású nevéük ugyanúgy található közöttük, mint

²¹ A 15–16. századra vonatkozólag alapvető iránymutatást ad: *Klaniczay Tibor: Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban. In: Uő.: Stílus, nemzet és civilizáció. Bp., 2001. 70–92.*

²² Ld.: *Szögi László: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. Bp., 2001. 55–58.*

bizonyosan szláv nevet viselőké. Felvidéki születésük ez esetben tehát biztosan feltételezhető, azon 18 esetben is, ahol a származás közelebbről nincs megadva, de ennél többet a hallgatók hovatartozásáról legfeljebb az életpályák egyenkénti vizsgálatával lehetne mondani.

Az ungarus, hungarus kifejezés az ismert adatok 47%-ában szerepel a forrásokban, tehát ez a leggyakrabban előforduló meghatározás. Az a 621 beiratkozó, aki magát hungarusként jegyezte be az egyetemi anyakönyvekbe, természetesen nem mind magyar nemzetiségű, sőt többségében nem az. A kifejezés általánosan használt mind a három vizsgált évszázadban, így sem korszak-, sem területspecifikusnak nem mondható. Hungarusként megnevezett diákok az ország minden részéből

indultak a vizsgált régióba, de – a korszakra jellemzően – itt is többségük felvidéki. Feltűnő, hogy a szepességi diákok több mint fele önmagát hungarusnak nevezi, ők vannak legtöbben, pedig nagy részük szepesi szász. A Sáros megyéből és a bányavárosokból jövő hallgatók is nagy számban nevezik magukat hungarusnak, jóllehet német anyanyelvűek. A Trencsén megyéből való, feltehetően szláv anyanyelvű hallgatók többsége is ezzel a kifejezéssel jegyzi be magát az anyakönyvekbe. Összességében megállapíthatjuk, hogy korszakunkban a Magyar Királyságból külföldre induló hallgatók többsége egységes, az évszázados hagyományokra visszavezethető hungarus tudattal rendelkezett, bármely nemzetiséghez tartozott is, illetve bármi volt az anyanyelve.²³

<i>nemzetiség</i>	<i>eset</i>	<i>%</i>	<i>ismertek %-ában</i>
Hungarus, Ungarus	621	36,4	47
Transylvanus	445	26,1	33,7
Nincs adat	385	22,6	
Pannonius	118	6,9	8,9
Scepusius	56	3,3	4,2
Saxo	44	2,6	3,3
Siculus	20	1,2	1,5
Illiricus	4	0,2	
Germanus	2	0,1	
Dalmata	2	0,1	
Slavus, sclavo	2	0,1	
Croata	2	0,1	
Moravus	1	0,05	
Bohemus	1	0,05	
Polonus	1	0,05	
<i>Összesen</i>	1704	100	

9. táblázat. A hallgatók tagolódása az eredeti forrásokban beírt nemzetiségi, származási adatok alapján.

²³ Vö.: Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez) Bp., 1969. 107.

Magyarország és Erdély XIV. Lajos földrajzi tankönyvében

François de La Mothe Le Vayer (Párizs, 1588 – Párizs, 1672) több olyan tankönyv szerzője, melyek az ifjú XIV. Lajos francia király „kötelező olvasmányai” voltak.

Miután apjától megörökölte az ügyészhelyettesi állást, La Mothe Le Vayer Richelieu bíboros szolgálatába állt, akinek utolsó tíz évében a katolikus ortodoxiát szolgáló és a janzenizmussal is szembezálló munkák megírására kényszerült. 1638-tól kezdve a *Discours de l'histoire* című munka szerzőjeként az akkor született francia trónörökös, a *dauphin* preceptorai állására pályázott, s ennek érdekében 1640-ben közzétette *De l'instruction de Mgr. Le Dauphin* című írását. Amikor Ausztriai Anna özvegy királyné 1649-ben rábízta Monsieur-nek, azaz a király öccsének, továbbá 1652-ben az akkor már nagykorúsított tizenéves uralkodó, XIV. Lajos tanítását, La Mothe Le Vayer – új feladatkörének megfelelően – történeti, földrajzi, erkölcsstani, retorikai, politikai, logikai és fizikai tárgyú munkák megírásába kezdett. Am e hivatala ellenére sem keltett illúziót a hatalomban, amennyiben részben álneven közölt szkeptikus tartalmú művei – melyekben a sztoicizmust a szabad gondolkodással ötvözte hitbéli kérdések vonatkozásában – a keresztény vallás alapjait támadták. Az Élie Diodati párizsi parlamenti ügyvéd,¹ Pierre Gassendi filozófus és Gabriel Naudé királyi orvos, valamint többek között Richelieu és Mazarin bíborosok könyvtárosa nevével fémjelzett négyfős értelmiségi csoport tagja volt, akik az ókori szerzők műveinek alapos ismeretén túl élénken érdeklődtek saját koruk új természettudományos eredményei iránt is.²

Az alábbiakban François de La Mothe Le Vayer királyfiak tankönyvének szánt, *La Géographie et la Morale du prince* 1651-ben Párizsban A. Courbé kiadásában megjelent munkája földrajzi fejezetei közül a bennünket legközelebről érintő magyar vonatkozású részeinek³ fordítását közöljük, abban a meggyőződésben, hogy érdemes tisztában lennünk azzal, milyen mennyiségű és jellegű, továbbá hogy mennyire megbízható ismereteket sajátítottak el ifjúkorában XIV. Lajossal Magyarországot illetően.

E könyv első – földrajzi – része a geográfiai és térképészeti alapfogalmakkal (az Északi- és Déli-sarkkal, a hosszúsági és a szélességi körökkel, a Föld nagyságával, mértékegységeivel, a világrészekkel) ismerteti meg az olvasót huszonegy fejezetben, majd pedig Európa országait mutatja be, mielőtt Ázsia (tizenöt fejezet), Afrika (kilenc fejezet), Amerika (két fejezet) és Ausztrália (egy fejezet) területeiről és országairól tájékoztatna. Az Európának szentelt, összesen huszonöt fejezet egyike Magyarországgal, az utána következőnek pedig csaknem a fele Erdéllyel foglalkozik:

„A Magyarország elnevezés arról a hódításról tanúskodik, melyet a szkíták hajtottak végre abban a tartományban, amit hajdan Pannóniának neveztek.

E [területet] északról Lengyelország és Oroszország határolja, melyektől a Kárpátok hegysége választja el. Délről a Dráva folyó, nyugatról Stájerország, [Alsó-]Ausztria Morvaországgal, kelet felől pedig Erdély és Havasalföld [szegélyezi].

Magyarországot Felső- és Alsó-Magyarországra osztják. Az előbbi túl van a Dunán,⁴

¹ Index bio-bibliographicus notorum hominum. Ed. Zeller, Otto et Wolfram. Pars C: Corpus alphabeticum, I. Sectio generalis, vol. 55. Osnabrück 1992. 797.

² Godard de Donville, Louise: La Mothe Le Vayer. In: *Dictionnaire du Grand Siècle*. Dir. Bluche, François. Paris, 1990. 824., továbbá Mandrou, Robert: *Des Humanistes aux hommes de science (XVIe et XVIIe siècles)*. (Histoire de la pensée européenne 3) Paris 1973. 142–153.

³ Ti. a „Magyarországról” címet viselő 39. fejezet egészét és az „Erdélyről, Havasalföldről és Moldváról” című 40. fejezet első – Erdélyről szóló – részét az említett kiadás 150–151. lapjairól.

⁴ Mármint nyugati irányból nézve.

Lengyelország és Erdély felé. Alsó-Magyarország a Dunától innen helyezkedik el.⁵ Fővárosa Buda, melyet a törökök, akik birtokolják, Offennek neveznek,⁶ és amely a negyvenhetedik szélességi körtől néhány fokpercnnyire [északra] helyezkedik el. Szulejmán [szultán] meghódította, miként csaknem egész Magyarországot is az 1526. évi [mohácsi] vereség és [II.] Lajos király halála után. [Ennek az országnak] csupán a kisebb hányada maradt meg a [német-római] császárnak⁷ az északi részen, melynek Pozsony a legfontosabb városa.

(...) [Erdély, Havasalföld és Moldva], melyek ma kis államok, a hajdani Daciából jöttek létre.

Erdélyt a környező erdőkről és hegysegekről a rómaiak Transylvaniának nevezték. Alba Iulia, melyet a németek Veyssemburnak⁸ hívnak, a fejedlem állandó lakhelye, amint a vélekedés szerint Decebal királyé is ez volt.⁹ A [város] a negyvenedik szélességi körtől néhány fokpercnnyire helyezkedik el.¹⁰ Erdélyt nyugatról Magyarország, keletről Moldva, északról a Kárpátok hegysege, délről Havasalföld határolja. A kiterjedése hosszában és széltében egyaránt négy-négy napi járóföldnyi.”

⁵ Ti. nyugat felől nézve.

⁶ *Ofen* Budának nem a török, hanem a német neve.

⁷ Ti. magyar királyi minőségében.

⁸ Alba Iulia Gyulafehérvár középkori és újkori latin, Weissenburg pedig a német neve.

⁹ Decebal(us), az utolsó dák király, aki Domitianus és Traianus római császárok ellen harcolt 85–86-ban, 101–102-ben és 105-ben, mely utóbbi során elszenvedett veresége nyomán öngyilkos lett. Arról azonban nem tudunk, hogy Gyulafehérvár ókori elődje, Apulum dák királyi központ lett volna – hiszen Sarmizegetusa volt az –, de kétségtelen, hogy később római helytartói székhely lett. Vö. *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*. Bd. 1. München, 1979. 474.

¹⁰ Ez elírás vagy tévedés, hiszen szinte pontosan a negyvenhatodik szélességi körön van.

R. VÁRKONYI ÁGNES

Lengyelország és az „európai hatalmi egyensúly” II. Rákóczi Ferenc politikájában

Emlékirataiban Rákóczi az 1703. október–november hónapok történései közé iktatta be a nevezetes eseményt: Mikhal Radziejowski bíboros titkos küldötte útján közölte vele, hogy Lengyelországban kihirdette az interregnumot, és Hieronim Lubo mirski tábornokkal együtt szavazatokat akarnak gyűjteni, hogy őt válasszák meg Lengyelország királyává. Majd válaszolta, hogy a felajánlott lengyel koronát miért nem fogadhatta el, és hogyan háritotta el magától a különleges megtiszteltetést: „A háborút saját hazánk szabadságáért kezdtem [...] nem tartottam illőnek sem becsületemmel összeegyeztethetőnek, hogy cserbenhagyjam hazám érdekeit egy idegen koronáért, meg saját előnyömet [...] Elküldtem hát Ráday Pált akkori titkáromat és Okolicsányi Mihályt a nevezett hercegprimáshoz és a svéd királyhoz, hogy az előbbinek megmagyarázzák miért nem fogadhatom el a lengyel koronát, a svéd királyt pedig emlékeztessék a nagyapáink között létrejött szövetségre.”¹

Az *Emlékiratok* szövegét a történésirők aggályok nélkül átvették, sőt Thaly Kálmán ezt a részletet egyenesen mint követi utasítást közölte. Márki Sándor nagyszabású Rákóczi-életrajzában a lengyel korona felajánlásának időpontját 1704 februárjára tette, különben Thaly eljárását követte.² Thomašivskyj István azonban, főleg lengyel levéltári források alapján, már 1912-ben a Századok

lapjain megjelent tanulmányában kimutatta, hogy az *Emlékiratok* tájékoztatása téves: „Ami Rákóczi trónjelöltségének idejét illeti, téved Márki prof. akkor, amikor azt hiszi, hogy 'februárius elején a primás Rákóczinak ajánlotta fel a koronát' ez legfeljebb valamikor április végén vagy május elején történhetett.” A lengyel korona ajánlatát tehát Rákóczi csak jóval azután kaphatta meg, hogy Ráday követsége elindult.³ Tévedését Márki azonnal kijavította, átvette Thomašivskyj adatait, de változatlanul ragaszkodott az *Emlékiratok* magyarázatához, és ezt vitte tovább a kérdés néhány kutatója is.⁴

1954-ben, amikor tudomásom szerint Székely György javaslatára a Történettudományi Intézet cncem bizott meg, hogy megírjam II. Rákóczi Ferenc életrajzának az ifjúkort és a szabadságharcot átfogó részét, a Ráday Pál iratai kiadásán dolgozó munkaközösség már feltárta az 1704. évi lengyel–svéd–porosz követség eredeti iratait, s Benda Kálmán segítőkészségének jóvoltából módomból volt ezekbe a még kéziratban hozzáférhető dokumentumokba is beletekinteni. Észrevettem az ellentmondást az *Emlékiratok*ban előadottak és Ráday Pál, Okolicsányi Mihály⁵ és Kálnássy János követeknek a svéd királlyal, a porosz királlyal és a lengyel rendekkel folytatott tárgyalásai között, feloldani azonban sem én, a pályáját akkor kezdő fiatal történész, sem az akkori jeles Rákóczi-kutató

¹ *II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig.* Fordította Vass István, a tanulmányt és a jegyzeteket írta Köpeczi Béla, a szöveget gondozta Kovács Ilona. Archivum Rákóczianum III. osztály. *II. Rákóczi Ferenc művei* I. Bp., 1978. 318–319.

² Szalay László: Magyarország története. Pest, 1865. VI. köt. 152–153.; Thaly Kálmán: A székési gróf Beresényi család 1470–1835. Bp., 1892. III. köt. 111.; Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1907. I. 310.

³ Thomašivskyj István: Adatok II. Rákóczi Ferenc és kora történetéhez. Századok (1912) 198–199.

⁴ Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Bp., 1913. 10–13.; Péterffy Lajos: XII. Károly svéd király magyar összeköttetései. Arad, 1907.; Péterffy Lajos: II. Rákóczi Ferenc lengyel királyjelölése. A Kistűszállási Református Gimnázium 1913. évi értesítője. Kisújszállás, 1913.; P. Gáspár Gabriella: Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra. Debrecen, é. n.; Wagner Aurél: A diplomáciai viszony XII. Károly és II. Rákóczi Ferenc közt a poltavai csatáig. Bp., 1928. 32–40.

⁵ Márki Sándornál tévesen Okolicsányi Pál. In: Márki Sándor: II. Rákóczi Ferenc i. m. I. 310. A tévedést Benda Kálmán igazította helyre, ld. Ráday Pál iratai 1703–1706. I. köt. Sajtó alá rendezte Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Papp László. (A továbbiakban: Ráday-iratok I.) Bp., 1955. 115.

gárda nem tudta. Így csupán egy hosszabb, a kutatás programját érintő összefoglalást illeszthettem a szövegbe: „A követi utasítás, melyet Rákóczi a követség vezetőjének, Ráday Pálnak ad, híven tükrözi a fejedelem diplomáciai terveit [...] A követség másik feladata a lengyel–magyar szövetség létrehozása. Ezekkel a tervezett szövetségkötésekkel Rákóczi a szabadságharc ügyét európai ügyvé akarta emelni.”⁶

A Ráday-kötet mintaszerű jegyzetapparátusában Benda Kálmán újabb adatokat hozott fel az *Emlékiratok* tévedésére vonatkozóan, rekonstruálta a követség pontos útjának kronológiáját is, s bár külön tanulmányt szentelt Ráday első diplomáciai útjának, a lengyel korona 1704. évi felajánlását nem tárgyalta behatóbban. Megállapította, hogy az *Emlékiratait* író, bujdosó Rákóczi bizonyára már rosszul emlékezett, s az irodalom tévedéseit összefoglalva a lengyel kérdést ő is a további kutatásokra utalta. Nem csoda, hiszen Rákóczi diplomáciájának egész Európát átfogó rendszerét úgy szólván a kezdetektől a tévedések, elhallgatások, hibásan értelmezett vagy hamisított források tömkelege alól kiszabadítva kellett feltárnia, s ezzel évszázados mulasztást pótolni.⁷ Rákóczi diplomáciájában a francia kapcsolatok elsődlegessége és annak Európa középső és keleti térségeit behálózó jellege ugyancsak hozzájárult, hogy a Rákóczi lengyel királyságáról 1704-ben első ízben felmerült terv tisztázása a halasztható részletkérdések közé került. Mégpedig oly módon, hogy bár mellékesnek tűnt, csakis egyetemes összefüggésében

értelmezhető, ha tudomásul vesszük, hogy a korabeli hatalmi kapcsolatrendszerek egész Európát átfogták, és a Habsburg-diplomácia már kipróbált hagyományok alapján különlegesen jól szervezeten működött.⁸ Sőt a korabeli politikai normák szerint minden diplomácia hivatalosan és titkosan, nyílt kártyákkal és megtévesztő manipulációkkal, több irányban mozgott. Közben az is nyilvánvaló lett, hogy a régi kuruc–labanc felfogás jegyében dolgozó historikusok nagyot tévedtek, amikor a Rákóczi-szabadságharcot a Habsburg–magyar keretek közé zárták. Ezzel a még ma is makacsul élő felfogással szemben dokumentumok garmadája bizonyítja, hogy Rákóczi tágas európai horizontokon tájékozódott. Ebben a felfogásban a Rákóczi-szabadságharc tárgyszerű története egész sereg, addig kevésbé érintett részlet tisztázását kívánta.⁹ A kérdés fontosságáról a magyar történettudomány számára még kiaknázatlan lengyelországi források alapján Hopp Lajos és Jacek Staszewski addig ismeretlen dokumentumokat és újabb szempontokat közlő tanulmányai tájékoztattak.¹⁰ Újabban pedig a 17–18. század az egyetemes történetírás fókuszába került; az általános krízisről, a centrum és periféria elméletéről, a nyugati és az ún. keleti régió végletes szétszakadásáról folyó vitákat mellőzve csupán annyit említhetünk, hogy abban valamennyi felfogás híve megegyezett, hogy ez az időszak döntő jelentőségű volt úgy szólván valamennyi európai ország jövője szempontjából.¹¹

Annak idején Markó Árpád hívta fel a figyelmet, hogy a szabadságharc a spanyol örökösödési

⁶ Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Bp., 1955. 138–139.

⁷ Ráday lengyel, svéd és porosz követségének iratai 1704. január–augusztus. In: Ráday-iratok I. 114–167.; Benda Kálmán: Le projet d'alliance hungaro-svèdo-prussienne de 1704. Études Historiques. Bp., 1960. I. 669–694.; Benda Kálmán: A Rákóczi-szabadságharc és az európai hatalmak. Történelmi Szemle, 1978. 3–4. sz. 513–519.; Európa és a Rákóczi-szabadságharc. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1980. 25–34.

⁸ Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp., 1966.; Köpeczi Béla: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Bp., 2002. 56–57.; Hiller István: Politikai információk és diplomáciai döntések – A királyi Magyarország külkapcsolatai a 17. század derekán. Bölcsészdoktori disszertáció. 1999.; Hiller István: A Titkos Levelezők intézménye. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Szerk. Tusor Péter, szerkesztőtársak Rihmer Zoltán és Thoroczkay Gábor. Bp., 1998. 204–217.

⁹ Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc 1676–1735. Bp., 1976. 142.

¹⁰ Staszewski, Jacek: Lengyel–magyar politikai kapcsolatok a szabadságharc idején. In: Európa és a Rákóczi szabadságharc i.m. 57–61.; és nagy levéltári anyaggal: Staszewski, Jacek: A magyarországi függetlenségi harc és Lengyelország. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. (A továbbiakban: Rákóczi-tanulmányok.) Bp., 1980. 229–245.

¹¹ Werner, Reese: Das Ringen um Frieden und Sicherheit in der Entscheidungsjahren der spanischen Erbfolgekriege 1708–1709. München, 1933.; Rabb, Theodore, K.: The struggle for stability in Early Modern Europe. Oxford, 1975.; De Vries, Jan: The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750. Cambridge, 1976.; Frey, Linda u. Marsha: Friedrich I. Preußens erster König. Graz, 1984.; Auer, Leopold: Konfliktverhütung und Sicherheit. Versuche zwischenstaatlicher

háború része volt.¹² Majd Szalay László, Hajnal István és Bibó István tanulmányai ösztönöztek, hogy az 1700–1714. évek európai történetével együtt Magyarország, az Erdélyi Fejedelemség és Lengyelország történetét visszahelyezzem a vesztfáliai békerendszerbe, s az európai hatalmi egyensúly eszmerendszerének tágas horizontján Rákóczi politikájáról is új összefüggések tűntek elő.¹³ A kérdéskör tárgyyszerű megközelítéséhez nagyban hozzájárultak a lengyel–magyar történelmi egymásrautaltsággal foglalkozó tanulmányok. Nem utolsósorban azzal, hogy kiemelték a térséget ideológiai meggondolások vagy kényszerek alapján Kelet-Európa régiójába erőszakoló felfogásából. Sőt nagy dokumentációval mutatták ki a régió és a nyugati terület országainak kölcsönös politikai, gazdasági és kulturális érdeklődését és egymásrautaltságát. A térség meghatározásában legutóbb Székely György közölt mérvadó megállapítást: „*Illyvó (Lwow, Lemberg) a legkeletibb város, melyet közép-európai szervezettel kormányoztak...*”¹⁴ Mindezek alapján – Rákóczi lengyel politikájának jobb megközelítése céljából – felvázolok az adott területi keretek között néhány új szempontot.

A 17–18. század fordulóján két nagy történelmi kihívás várt feleletet. Milyen legyen Magyarország berendezkedése, miután a térség kiszaba-

dult az Oszmán Birodalom hatalmi szférájából? Hogyan foglaljon helyet ez az új Magyarország Európában? Mindkét kihívás szorosan összefüggött a megoldandó általános európai kérdéssel. A megoldás egyik útját az 1645–1648. évi vesztfáliai béke-tárgyalásokon fogalmazták meg. Nemhiába nevezték a harmincéves háborút lezáró békerendszert az újkori Európa mérnökének, bölcsőjének, felnevelőjének, egyetemes céljai két évszázadra a kontinens hatalmi rendszerének elvi keretétől szolgáltak. A vesztfáliai béke megalkotói úgy kívánták elrendezni az országok egymás közötti viszonyait, hogy kiiktassák a konfliktusok forrásait, és ne legyenek többé háborúk, vagyis kialakítsák az európai hatalmi egyensúlyt. Fél évszázadig eltartott azonban, hogy az elgondolás felteteleivel csak nagy vonalakban is élni tudjanak.

Mivel 1648-ban úgy vélték, addig nem lehet tökéletes béke, amíg az oszmánok Európában vannak, a keresztény hatalmak megegyezéséből egyenesen következik, hogy a kontinens országai összefognak, és megkezdik a régen csendes nemzetközi vállalkozást Isztambul ellen. Indításként a velencei–török háború (1645–1669) szolgált, a magyar főmoltóságok szervezésével létrejött nemzetközi törökellenes szövetség győzelmei (1663–1664) pedig elvitték az általános támadó

Friedensschlüssen von Oliva und Achen 1660–1668. In: *Duchhardt, Heinz*: Zwischenstaatliche Friedenswahrung in Mittelalter und Früher Neuzeit. Wien, 1991. ; *Englund, Peter*: The Battle of Poltava The Birth of the Russian Empire. London, 1992.; *Sheman, J.H.*: International relations in Europe 1689–1789. London–New York, 1995.

¹² Markó Árpád a Rákóczi-életrajz első kiadását a kezdő kutató számára különös jelentőségű elismeréssel nyugtázta: „*meggyőződésem, hogy ennél teljesebb, Rákóczi nagyszabású egyéniségét minden oldalról kimerítően, de amellet mértéktartóan megírt életrajzi készíteni nem lehet. És amit különösen szeretnék kiemelni, az egész munka szerkezetéből, tárgyalási módjából, a történelmi események plusztikus ábrázolásából, a kitűnő személyi jellemzésekből így kapott összkép nem csupán a „má”-nak szól, hanem annak maradandó értéke van és a későbbi korok történetkutatóinak nélkülözhetetlen forrása lesz...*” Részlet Markó Árpádnak 1956. január 15-én a szerzőhöz írt leveléből, amelyet sok személyes megbeszélés követett. Felfogásának irányára jellemző 1936-ban kifejtett véleménye: a Rákóczi-szabadságharc „*katonai lebhonyoltásáról teljesen hamis és hiányos képek rögződtek meg a köztudatban. Rákóczi háborújának képe a legutolsó időkig úgy állott lelki szemünk előtt, mint olyan – csupán hazánkat érdeklő és érintő, önmagában zárt – hadicsatekmény, melyet Rákóczi a franciáknak többé-kevésbé megfelelő támogatása mellett kurucával hajtott végre [...]* a szabadságharc mégiscsak Rákóczi és a magyar nemzet belső ügye volt...” Ezzel szemben Rákóczi „*az első perctől kezdve világosan látta azt, hogy a magyar szabadságharc csak akkor érheti el célját, ha szervesen kapcsolódik a spanyol örökösödési háború hadműveleteibe.*” Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc haditervei és azok kapcsolatai a spanyol örökösödési háború eseményeivel. Századok 70 (1936) 579–597. Új kiadása: Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc esatái. Válogatott tanulmányok. Sajtó alá rendezte Mészáros Kálmán. Bp., 2003. 15–16.

¹³ Fontosabb idevágó tanulmányaim: *Európa et Hungaria 1683–1718. Történelmi bevezető.* In: Buda expugnata. A török kiűzésének európai forrásai. Szerk. Bariska István, Haraszti György, Varga J. János. Bp., 1986. I. 22. kk.; *Magyar politika és az európai hatalmi egyensúly 1648–1718.* Magyar Tudomány, 1990. 1272–1290.; *Hungarian independence and the European Balance of Power: „Ad Pacem Universalem”.* The international antecedents of the Peace of Szatmár (1981), mindkét tanulmány új kiadása: In: *Europica varietas–Hungarica varietas. 1526–1762. Selected Studies.* Bp., 2000. 175–226.

¹⁴ *Topić, V. L.*: Les Relations entre la France et l’Europe centrale de 1661–1715. Paris, 1958.; *Székely György*: Fények és árnyak a 17. századi lengyel városfejlődésben. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv i. m. 389.

háborút a kibontakozás küszöbére. A Habsburg Birodalom vezetésében uralomra jutott kormányzati csoport azonban megkötötte a vasvári békét (1664), és minden ösztönzés ellenére óvakodott attól is, hogy Velence hősie, 1669-ig elhúzódo ellenállását, majd a lengyel-török háború (1671–1676) lehetőségét kihasználja. Hatalmi súlya, helyzete miatt a törökellenes háborúban nélkülözhetetlen Habsburg Birodalmat csak Bécs ostroma és Sobieski beavatkozása kényszerítette rá, hogy vállalja a török háborút.

Magyarország számára történelmi jelentőségű változás volt, hogy az ország középső területe megszabadult a másfél évszázados török uralom alól, és az Erdélyi Fejedelemség a királyi Magyarországgal együtt kikerült a török hatalmi szférából. Az Oszmán Birodalom európai befolyásának megszűnése mélyen érintette Lengyelországot, Moldvát, Havasalföldet, Oroszországot, sőt Svédországot is, és megváltoztatta a térség erőviszonyait. Nyilvánvaló lett, hogy a vesztfáliai békében nem számoltak azzal, mi lesz ezzel a térséggel, ha kiszorítják onnan az Oszmán Birodalmat. Hogyan befolyásolja a hatalmi egyensúly feltételeit a fél évszázad óta külső támadások és belháborúk között élő térség? Ez a körülmény, azzal együtt, hogy a spanyol király végrendeletében XIV. Lajos unokájára hagyta birodalmát, új helyzetet teremtett a hatalmi egyensúly értelmezésében, és felgyorsította az erőviszonyok átrendeződésének folyamatát. Anglia és Hollandia a hatalmi egyensúly megteremtése érdekében döntött úgy, hogy nem Franciaország, hanem a Casa Austriaca oldalán száll be az egész Európát átfogó háborúba. Ezzel szoros összefüggésben bontakozott ki a másik probléma is.

A Habsburg Birodalom a vesztfáliai béke következtében nyugaton pozíciókat veszített, de keleten teret nyert. Lengyelországban megerősítette befolyását, kapcsolatot épített ki Oroszországgal, a Királyi Magyarországot pedig – alkotmányát

hatályon kívül helyezve, majd formálissá téve – betagoalta a birodalomba. Isztambullal kereskedelmi szerződéssel és az egymás ellenségeivel szembeni kölcsönös együttműködéssel jó viszonyt tartott. A 17. század második felében a Habsburg Birodalom gazdaságilag megerősödött, a kincstár jövedelme évi 4 millióról 16 millióra emelkedett. Kifejlesztette állandó hadseregét, jól szervezett követségeit, titkos diplomáciáját és a hatékony propagandát. Bécs meghatározó uralkodói központ, a birodalom nagyhatalom lett.¹⁵ A királyi végrendelettel a Bourbon unokára hagyott spanyol trón miatt – valójában az európai hatalmi fölényért – kibontakozó ún. spanyol örökösödési háború (1701–1714) és a Balti-tengeri kereskedelem birtoklásáért fellépő Oroszország és Svédország nagyrészt Lengyelország területén zajló északi háborúja (1700–1721) fegyverbe állította egész Európát.

A később Közép-Európának nevezett térség több értelemben is ütközőterület lett, epicentrumában Magyarországgal és Lengyelországgal. A hatalmi egyensúly kialakításáért 1648 óta folyó küzdelem ezzel intenzív, döntő szakaszába érkezett, és új feladatokat kellett megoldania.

Évszázados tapasztalatok tanúsítják, hogy a térségben Magyarország és Lengyelország központi helye történeti jelentőségű. A lengyel-magyar kapcsolat alakulása érzékenyen követte a változó viszonyokat.¹⁶ Miként a királyi Magyarország, úgy az Erdélyi Fejedelemség politikája is együtt mozgott Lengyelországgal.¹⁷ Sokszor elismételt tény, hogy a Rákóczi család története Lengyelország nélkül csonka: I. Rákóczi György fejedelem a harmincéves háború befejezése idején, amint nyilvánvaló lett, hogy az Erdélyi Fejedelemséget, mint a harmincéves háború két nagy nyertesének, Franciaországnak és Svédországnak szövetségesét befoglalják a vesztfáliai békébe, törökellenes szövetséget ajánlott a lengyel királynak. II. Rákóczi György

¹⁵ Beranger, Jean: A Habsburg hatalom gazdasági alapjai a XVII. század végén. In: *Európa és a Rákóczi szabadságharc* i. m. 119–135.

¹⁶ Székely György: Magyarok és lengyelek közös jogar alatt (perszonálunió, közös királyválasztási tervek). In: *Sobieski Emlékkönyv*. Szerk. Erdélyi Szabolcs. Esztergom, 1999. 13–18.

¹⁷ Hopp Lajos: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban. Bp., 1992.; *Kurucz György: Sir Thomas Roe és az erdélyi–lengyel viszony Bethlen fejedelemsége idején*. In: *Magyarhontól az újvilágig*. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor és Hermann Róbert. Bp., 2002. 55–63.

lengyelországi hadjárata, majd az 1658–1660. évi erdélyi török háború Zrínyi Miklósnak és körének az oszmánok európai hatalmának visszaszorítása érdekében nemzetközi szövetséget szervező politikájával szoros kapcsolatban zajlott. I. Rákóczi Ferencet a gyermektelen lengyel királyi család tervezte utódjául fogadni. Báthory Zsófia azért falaztatta el kincstárát a munkácsi várban, hogy – amint az egyik tanú felidézte szavait – „legyen Ferkónak pénze, ha Lengyelországba Királyságra megy.” Munkács ostroma idején pedig a lengyel királyi családdal is összeköttetésben lévő Zrínyi Ilona foglalkozott a gondolattal, hogy a varsói udvarba menekítse fiát.¹⁸ II. Rákóczi Ferenc lengyel politikáját azonban nem ezek a családi hagyományok szabták meg.

Rákóczi – részben neveltetése következtében is – Magyarország helyzetéről az európai viszonyok összefüggésében gondolkodott, és már a 17. század végén – számolva a Bourbon–Habsburg dinasztikus ellentéttel – felmérte, hogy hamarosan háború robban ki, és felborul az európai hatalmi egyensúly. Bercsényi és Rákóczi 1701–1702 folyamán a magyarországi helyzet rendezéséről a francia és a lengyel uralkodók, XIV. Lajos és II. Ágost számára kidolgozott emlékiratai már szervesen beépítették tervükbe a magyar–lengyel államszövetséget. Részben a múltbeli példát, Nagy Lajos királyságát idézték fel, de az új helyzet követelményeit, lehetőségeit vették számba. Nagy hangsúllyal és különböző változatokban vázolták fel a lengyel–magyar perszonálunió lehetséges megvalósítását. Már ekkor körvonalazódik az elgondolás, hogy a svéd támadásnak kitett Lengyelország és a Habsburg Birodalomba iktatás ellen államisége védelmében fegyvert fogó Magyarország szövetsége a nagyhatalmak között egyensúlyozó tényező lehet. A francia királynak küldött feltételek között figyelemre méltó, hogy

a francia király Magyarország új kormányát a lengyel királlyal együtt foglalja be majd a spanyol örökösödési háborút lezáró békébe. „Az egyesült két állam Franciaországgal szövetkezve Európa egyensúlyát biztosítaná.”¹⁹

A magyar politikai kultúrában az európai *balance of power* teóriája iránti érzékenység és érdeklődés az ország egységének, önállóságának és békéjének igényére vezethető vissza. A gondolatot, amelyet még Thomas Wolsey (1475?–1530) kardinális fogalmazott meg, Francis Bacon (1561–1626) emelt elméletté, s Hugo Grotius összegezte a nemzetközi jog szintjén (*De jure Belli ac Pacis*, 1625), a vesztfáliai béke megalkotói építették Európa egységes programjába. A török támadás, az európai megújulási fejlemények, a reneszánsz, a könyvnyomtatás, a reformáció, a katolikus hitújítás, a heliocentrikus világkép, s az iskolarendszerek kiépülése az udvari kultúrák felvirágzásával együtt új egységbe fogták Európát. Az információröbhanás, a tájékoztatás különböző módjai pedig létrehozták a jól értesült körök sűrű hálózatát. Amint a 17. század közepén Európa távoli városaiban is tudták, ami Magyarországon történt,²⁰ a fejedelemség és a királyság értelmisége és politikuskárdája ugyancsak frissen követte a nagyvilág fejleményeit és az új politikai lehetőségeket. I. Rákóczi György azzal a meggyőződéssel hunyta le szemét, hogy országa vesztfáliai békébe foglalásával elérte azt, aminél többet az előtte járók se tehettek. Grotius pedig az egyik leggyakrabban forgatott mű a korabeli Magyarországon: megvult Thököly Imre tábori könyvtárában, és Ráday Pál államelméleti művekben gazdag könyvtárából sem hiányzott a *De jure Belli ac Pacis*.²¹

Természetes, hogy Rákóczi egységben tekintette át Európát. Írásai tanúsítják, hogy politikai tájékozódásában a hatalmi egyensúly elve az iránytű. Rákóczi lengyel–svéd–porosz diplomáciai

¹⁸ Nagy László: A „bibliás őrt álló” fejedelem, I. Rákóczi György a magyar történelemben. Bp., 1983.; Gebei Sándor: II. Rákóczi György erdélyi fejedelem külpolitikája (1648–1657). Eger, 1996.

¹⁹ Vö. Márki S.: Nagy Péter i. m. 4.; A terveket Ágost magyar királyságát kiemelve ismerteti: Köpeczi B.: A Rákóczi-szabadságharc i. m. 37.; Perjés Géza: A Rákóczi összeesküvők tervei a háború megvívására. In: Rákóczi-tanulmányok i. m. 123–140.

²⁰ Nagy irodalommal *G. Etényi Nóra*: Hadszint és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp., 2003.

²¹ *R. Várkonyi Ágnes*: Ráday Pál, a politikus. In: Ráday Pál Emlékkönyv. 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. Szerkesztette: Esze Tamás. Bp., 1980. 24–25.

tervének alap gondolatát a fejedelmi instrukció 3. pontja foglalja magában: „*A mostani háborúban akár a francia, akár az osztrák győz, felborul az európai hatalmi egyensúly, és a győztes elnyomja majd a németalföldieket, meg a német birodalmi fejedelmeket [...] Magyarország ahogy a múltban igen erős fékezője volt mind a Porta, mind az Ausztriai Ház törekvéseinek; a jövőben is bástya lenne hatalmi törekvések ellenében, ugyanakkor biztos sarkköve az európai egyensúlynak.*”²²

Rákóczi valószínűleg már 1703 végén elhatározta, hogy követeket küld a három hatalomhoz. Amint a tokaji táborban 1704 elején kialakult államszervezetének alkotmányos kerete, a csatlakozó főurak, vármegyék és városok letették neki a hűség esküt, és közösségüket konföderációnak nevezhette. Rákóczi közzétette az Európa uralkodóit és kormányait tájékoztató Manifestumot, s megkezdte a követség előkészítését is. Az előkészületek titokban folytak, és a követség valódi célját több óvintézkedéssel leplezték. Ráday borkereskedő áruháját öltötte magára. Okolicsányi Mihály, az evangélikus köznemesség egyik közismert személyisége, akit a felségárulási per idején Rákóczival együtt letartóztattak,²³ azt hivatott képviselni, hogy csupán a magyarországi protestánsok nevében kívánja megnyerni XII. Károly király támogatását. Ráday az eredeti instrukción kívül magával vitt egy másik szöveget is. Ez tartalmában eltért az elsőtől, homályos és az általánosságok szintjén tartott megfogalmazásával félrevezetésül szolgált arra az esetre, ha illetéktelenek elkérnék tőle, vagy letartóztatnák.

A követküldéseknél általában megkövetelt titoktartásra fokozottan szükség volt. Lipót császár

beleegyezett, hogy angol–holland közvetítéssel béketárgyalásokat kezdjenek a magyarokkal, ugyanakkor Thalmannt, konstantinápolyi követét utasította, érje el, akár Magyarország déli részének felajánlása árán is, hogy a törökök támadják meg Rákóczi hadait.²⁴ Az akkor még katonai sikerekkel kelet felé nyomuló francia politika miatt is titkolni kellett, hogy Rákóczi a kizárólagos francia orientációtól eltérő, önálló külpolitikai akcióba kezd, s bár minden jó politika többféle megoldással próbálkozik, ez a terv egyaránt számol a Habsburg és a francia győzelemmel. Amíg tehát az 1702. évi memorandumok a lengyel–magyar perszonaluniót francia segítséggel tervezték létrehozni, Rákóczi 1704. évi követutasítása a Habsburg Birodalomtól és Franciaországtól egyaránt független, kifejezetten közép-európai hatalmi elképzelést vázol fel. Nyilván számolt a lengyelországi realitásokkal, XII. Károly király elsöprő katonai fölényével hatolt be az országba.

A lengyel–svéd–porosz követség célja egyértelműen egy közép-európai szövetség létrehozása volt. A svéd királynak szóló előterjesztésben Rádaynak közölnie kell, hogy Svédország vegye fel Magyarországot a svéd–porosz szövetségbe, és segítse a magyar–lengyel szövetség létrehozását. Feltételei pedig a következők: nem kér sem katonai, sem pénzügyi támogatást, csupán azt, hogy a megkötendő európai békében Svédország is garantálja Magyarország önállóságát – és hathatósan működjenek közre a magyar–lengyel védelmi szövetség létrehozásában. S mindezt közölje az angol és a holland kormánnyal.²⁵

A porosz királynak előterjesztendő követi instrukció óvatosabb, hiszen Poroszország a spanyol

²² Quod confusus universae Europae status ineundam cum regno hoc ligam exposcat, sive enim Austriacam sive Gallicam triumphare contingat potentiam, Europae aequilibrum notabilis ad hanc vel illam partem praeponderatio (quamvis rationes regum exanimari haud intenduntur) probe pensanda veniet, et quia persvasum habeatur, pactas serenissimorum Sveciae ac Borussiae ligas in nihil directius, quam prememorati aequilibrum restitutionem tendere, ut status quoque et ordines hujus regni huic confederationi includantur persvadendum. Quod si vero per incuriam aliorum Christianorum principum salutaris haec totique orbi profutura intentio intermittatur, quid restet finito Europae bello aliud, quam potentiae Belgicae a potentiori eversio et demum (haec quam facilis!) principum imperialem enervatio, ad quam siquidem vastus religionis aperta via ducit praetextus, quid magis citiusque intersit, quam eam restituere potentiam, quae tam portae Othomannicae, quam et Domus Austriacae unicum ab antiquo fuit frenum, sed nec postremum praecallegati aequilibrum stabilimentum luculenter ostendet.” In: Ráday-iratok i. m. I. 123.

²³ Lukinich Imre: II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára. Archivum Rákócziánium I. o. XII. köt. Bp., 1935. 44.

²⁴ Ferriol konstantinápolyi francia követ jelentését közli Legrelle, A.: La diplomatie française et la succession d’Espagne. IV La solution, 1700–1725. Gand, 1892. 333. Vö. Ráday-iratok i. m. I. 129.

²⁵ Ráday-iratok i. m. I. 125.

örökösödési háborúban Lipót császár szövetségese. A követnek itt azt kell első lépésként elérnie, hogy a poroszok ne támogassák a császárt. A protestánsok érdekében viszont azt kell a követnek hangsúlyoznia, hogy az önállóságát visszanyert Magyarország, éppen úgy, mint régen, tényező lehet az európai hatalmi egyensúly kialakításában. Kéri tehát, hogy a kedvező alkalmat kihasználva kösse meg a szövetséget. Ha Ausztriával békét kötnek, garantálja Poroszország, hogy a császár a törvényes új magyar kormánnyal létrejött megállapodását megtartja. A protestánsok nevében Okolicsányi Mihály külön előterjesztést adott be. Ismertette a protestánsok veszteségeit Lipót császár országlása idején, majd hangsúlyozta, hogy a szabadságharcral megváltozott a helyzetük. Végül egyházi köntösben megismétli a porosz királynak is előadott központi gondolatot: vegye fel vagy vétesse fel a protestáns fejedelmek ligájába a magyar református és evangélikus rendeket és vállaljon garanciát a békéért.

A lengyel tárgyalások iratai hiányosak. Ráday útja elején felkereste Sieniawskát és Montmejan abbét, a francia lazarista misszió főnökét. A volhiniai, orosziai, krakkói és belzi lengyel palatinátus rendjeihez Platthy Sándor tanácsost, a Consilium Aulicum tagját küldte Rákóczi. Mivel a szabadságharc első hónapjaiban a lengyel magyar határ mentén élő lakosokat a felkelők fegyelmezetlensége, főleg pedig a felkelés színe alatt garázdálkodó rablók miatt tetemes kár érte, Platthy feladata volt, hogy ezeket a sérelmeket orvosolja, elsimítsa, és stabilizálja a viszonyokat. Ugyanakkor közvetíténi kellett Rákóczinak február 6-án, tehát Ráday elindulásával egy időben kelt igazságszolgáltatást ígérő levelét s azt, hogy fel kívánja idézni a két nemzet közös királyok alatti békés életét. Ez utóbbi aligha vonatkozhat Rákóczi királlyá választására, hiszen amíg más forrásokkal nem rendelkezünk, nem tekinthetjük többnek, mint a korban szokásos gondolatformának.

A lengyelországi viszonyokat Rákóczi és Bercsényi több forrásból is jól ismerte, és a hírek, tájékoztatások hitelességét jól ellenőrizhette. Az ország váltólázás állapotát „az anarchia évtize-

dei”-ként is jellemzik a történetírók.²⁶ 1702-ben Rákóczi és Bercsényi személyesen élték át a hirtelen változások egyikét, amikor II. Ágost a svéd előrenyomulás miatt és a hatékony Habsburg diplomácia eredményeképpen Lipót császárral kötött szövetséget (1702. január 16. – március 11.). Tudták, hogy a varsói konföderáció, svéd elvárásnak is engedve, 1704. február 14-én II. Ágostot megfosztotta királyi méltóságától, s 1704. április 19-én kihirdette az interregnumot, de már jóval előbb több királyjelölt neve is forgott a különböző hatalmi csoportok terveiben: Sobieski Jakab, majd Sobieski Alexander, továbbá Conti herceg, a francia király jelöltje, Sieniawsky, aki a franciabarát lengyel párt támogatását élvezte, és néhány önjelölt. Rákóczi utalása a két ország perszonaluniós idejére – 1704. február 6-án keltezett levelében – tehát azt is jelentheti, hogy bárki lesz is a király, a régi békés életet kívánja Rákóczi a maga részéről biztosítani a két ország között.

Több mint elgondolkodtató, hogy a nagyon részletes svéd és porosz követi utasításban fel sem merül Rákóczi esetleges személyes aspirációja a trónra. Miről tárgyalt Ráday Sieniawskával? Erre vonatkozóan egyelőre közvetlen forrással nem rendelkezünk. Csupán annyiban következtethetünk az esetleges megbeszélésre, hogy Ráday közölte a koronamarsall feleségével Rákóczi elgondolását, esetleg Rákóczi maga is írhatott a négyes szövetség tervéről. Ha pedig Staszewski kutatásai szerint Sieniawska valóban javasolta volna, hogy „adják a lengyel koronát Rákóczinak”,²⁷ elképzelhető, hogy Rákóczi erre felelt. Az ismert dokumentumok alapján pedig nagy biztonsággal állítható, hogy Sieniawska kevéssé megalapozott és esélytelen ötletét Rákóczi aligha vehette komolyan. Mivel pedig tudták, hogy a térségben katonai fölényrel rendelkező svéd király kezében volt a szövetség ügye, a királyválasztást sem képzelték el az ő befolyása nélkül.

A négyes szövetség terve az európai hatalmi egyensúly gondolatrendszerében annyit jelentett, hogy ez a szövetség megteremti a térség stabilizációját, s ily módon tényező lehet az európai hatalmi egyensúly kialakításában. Stabilizáló erő

²⁶ Szokolay Katalin: Lengyelország története. Bp., 1996. 69.

²⁷ Staszewski, J.: Lengyel magyar i. m. 244. Vö. Köpeczi B.: II. Rákóczi Ferenc külpolitikája i. m. 57–58.

lehet a térségben a nagyhatalmak törekvéseivel szemben, miként Magyarország ezt a múltban a török és a Habsburg hatalom között is lehetőségei szerint megteremtette.

Nincs rá semmi közvetlen bizonyítékunk, de valószínű, hogy a követség sikerének sokat ártott, hogy elkésett. A Habsburg-kormányzat titkos hírszerzése jól működött, a követség előkészületeiről időben értesült, és a hivatalos diplomácia gyorsan lépett. Lipót császár rendkívüli követe, Sinzendorf gróf 1704. február 8-án már XII. Károly király előtt állt, benyújtotta emlékiratát, és február 9-én meg is kapta választ: a svéd király a felkelőkkel nem ért egyet, nincs irántuk részvétellel, és minden együttműködési ajánlatukat visszautasítja.²⁸

Ráday társaival még csak ekkor indult el a nagy útra. XII. Károly tehát, még mielőtt bármit is sejtethetett volna Rákóczi valódi terveiből, már bőven el volt látva információkkal, hogy Magyarországon csak zavargás, néhány izgága magyar rebelliója zajlik, a protestánsok vallásszabadságát pedig már szavatolja a császár. Ily módon a svéd király mindenható kancellárja, Carl Piper gróf már eleve előítélettel fogadta Ráday Pált, a magyar konföderáció tanácsosát, nem sejtve, hogy talán az ő személyes sorsa is most dől el: öt év múlva a poltavai csatában orosz fogságba esik, és ott is hal meg. A kor diplomáciai szokásai szerint azonban a király – bár szívélyes *Memorialéban* fejezte ki elkötelezettségét Lipót császár mellett – nem zárkózott el teljesen Rákóczitól, utasította bécsi követét, hogy ajánlja fel közvetítését Lipót császár és a magyar konföderáció tárgyalásaira. Stepney jelentéséből tudjuk, hogy a bécsi svéd követ április 10-én volt audiencián a császárnál, és felajánlotta a király mediációját. Lipót kitérő válasza – hogy gróf Kinskyvel tárgyalja meg az ügyet – a kormányzati mechanizmus rendjéből következett. Eleve sejteni lehetett azonban, hogy tartózkodik a protestáns uralkodó közvetítő szere-

pének elfogadásától.²⁹ A magyar követség protokolláris eredményének számított, hogy Varsóban június 2-án Ráday is jelen volt a választáson, amikor a svéd király jelöltjét, Leszczyńsky Szaniszlót a lengyel rendek egy része uralkodójának kiáltotta ki. A diplomáciai szokásokhoz képest is külön jelentősége van, hogy Rákóczi gratulált az újonnan megválasztott királynak, és biztosította együttműködési szándékáról.

Rákóczi 1704. évi követségének az európai hatalmi egyensúly rendszerébe illeszkedő szándékát még alaposabban megvilágítja a következő évben, 1705 tavaszán a lengyel és a svéd udvarba küldött követeknek adott instrukciója. Ráday az erdélyi fejedelemmé választott Rákóczi utasításaival azután indult el május végén az időközben Boroszló közeléig jutott és Rawiczon telet XII. Károly udvarába, miután megérkezett a hír, hogy az „észak oroszánjának” is nevezett uralkodó Leszczyńsky Szaniszló királlyal együtt elindult Krakkóba, az összehívandó országgyűlésre.³⁰

Rákóczi tervének lényegét követi utasításában így indokolta: „... azon fáradozunk, hogy hazánk szabadságának visszaszerzésével nemcsak a nemzetnek, de az egyetemes Európának és az egész kereszténységnek szolgálhassunk.”³¹ Rádaynak ki kell fejtenie, hogy a lengyel–svéd–magyar szövetséggel megerősített két ország, Magyarország és Lengyelország együttesen olyan erőt képvisel, amely képes ellenállni a Habsburg Birodalom hódító törekvéseinek. Az utasítás előírta, hogy tájékoztassa a svéd uralkodót: a selmeci béketárgyalások alkalmával előadta tervét a tengeri hatalmak tárgyalásokat közvetítő követeinek, mely szerint az európai hatalmi erőegyensúly kialakításában a közös érdeknek és a protestánsok igényeinek jobban megfelelne, ha Magyarország szövetségre lépne a svéd és a lengyel királlyal. Anglia és Hollandia követei nem zárkóztak el a terv elől. Hangsúlyozza, hogy a három, szövetséget kötő

²⁸ George Stepney bécsi angol követ megszerezte a svéd választ, és március 26-i jelentéséhez mellékelve küldte Londonba: I find the King of Sweden is more favourably inclined to this court than I was apt to believe at first; and to do him justice I transmit to you his answer... London Public Record Office, Germany. 174. Kiadva: Archivum Rákócziánium II. o. I. 209., 212–214. – Nyitott kérdés, hogy vajon a sajtó mennyit szivároztatott ki, és Rákóczihoz mennyi jutott el belőle.

²⁹ Stepney Hedges miniszternek, Bécs, 1704. április 12. Archivum Rákócziánium II o. I. kötet 235.

³⁰ Ráday levele feleségéhez, Kajali Klárához, Eger, 1705. május 27. In: Ráday-iratok i. m. I. 267.

³¹ „quantum adlaboremus ut per reductionem libertatis patriae, non tantum genti huic, sed et universae Europae ac rei Christianae servire possimus.” In: Ráday-iratok i. m. I. 253.

ország ereje jobban biztosíthatná az európai hatalmi egyensúlyt, mint a Habsburg Birodalom. A követi utasításokra jellemzően alternatív terveket tartalmazó szöveg 4. pontja ismételten visszatér az európai erőviszonyok stabilizálásában a hármasszövetség jelentőségére. Ráday kérje Öfelségét, hogy „*juvasolja Anglia legfenségesebb királynőjének és a hatalmas Holland köztársaságnak, hogy a három állam tervezett unióját, ennek segítségével egész Európának a keresztény fejedelmek közötti örök békének jövődőlbeli állandóságát és a modern háború megszüntetését közvetítő alapját [...] megteremtsék és a jelenlegi háborút e kiközvezt útton helyesen vezessék el a legmegfelelőbb, igazságos békéhez.*”³² A szöveg értelme nyilvánvaló: a három közép-európai ország szövetsége fontos feltétele az európai hatalmi egyensúlynak, e térség békéje nélkül Európa békéje nem lehet teljes és teherbíró.

Hasonló szellemben utasítja a fejedelem Rádayt a lengyel királynak előadandó javaslatról. Ebben természetesen nagy hangsúllyal emeli ki a két ország közös múltját, de számol a korszerű követelményekkel is. A most létrehozandó szövetségben a két ország között biztosítani kívánja a szabad kereskedelmet, a nemcsak mindkét országban hasonló jogokat élvezzenek, és ne fizessenek határvámokat. Az európai hatalmi egyensúlyt nem fenyegeti, sőt erősíti Magyarország önállósága, miként azt a svéd királynak is kifejtette. A császár szövetségesei – vagyis Anglia és Hollandia – nem fogják ellenezni a hármasszövetséget, mivel ezek nem a császár, hanem a maguk előnyét tartják szem előtt. Ha pedig ez a háború az általános európai békével lezárul, a svéd–lengyel–magyar csapatok együttes erővel Oroszország ellen fordulhatnak.

Rendkívül jellemző Rákóczi törekvéseire követi utasításának záró része. Javasolja, hogy ezt a hármasszövetségre irányuló tervet ne csak a krakkói országgyűlésen terjesszék elő, hanem közöljék a tengeri hatalmakon kívül a francia

királlyal is. Ugyanakkor szükségesnek tartja, hogy Lengyelország ne szakadjon pártokra. Mivel Szaniszló királlyal szemben elég erős ellenzék áll, nem szeretné, ha Mikhal Radziejowski bíboros felelevenítené az ő jelöltségének tervét, így Ráday viszi magával Rákóczi 1705. május 8-án Egerben kelt, a primásnak írt levelét.³³ Valószínűleg Rákóczi erre emlékezve közölte az *Emlékiratból* idézett sorokat.

A következő években sem változott az alapvető szándék, hogy a közép-európai országokkal, de mindenekelőtt Lengyelországgal szövetséget hozzon létre a Magyar Konföderáció kormánya. Alkalmazkodva a katonai erőviszonyok viharos változásához, Rákóczi úgy módosította szándékait, hogy eredeti elképzeléseit tudja érvényesíteni. Elsődleges indítéka, az ország önállóságának biztosítása szervesen összefüggött a közép-európai országok szövetségével, mivel ez biztosíthatott védelmet a nagyhatalmakkal szemben. S mivel szervesen illeszkedik az európai hatalmi egyensúly követelményébe, nemcsak egyetlen lehetőség, hanem biztosíték is, hogy ezek az országok ne legyenek kiszolgáltatva a birodalmak hódításainak. Ez a nagy téma azonban külön tanulmányt kíván.

Indokolt azonban a kérdés: Rákóczi miért kötött 1707 őszén szövetséget Péter cárral, ha előzőleg Oroszország terjeszkedése ellenében védelmi szövetségnek vélte a lengyel–svéd–magyar konföderációt? A kor politikai strukturájában a diplomáciai játéktér tágas, és jellemzőek a változatos kombinációk. Rákóczi azért alkalmazkodott a megváltozott katonai erőviszonyokhoz, hogy eredeti érdekeit érvényesíthesse.

1707 elején az orosz diplomácia nyugati kapcsolatainak megerősítésére törekedett és szükségesnek látta, hogy érdekeinek megfelelő királyt emeljen a lengyel trónra. Péter cár 1707 április 27-én egyrészt értesítette I. József császárt, hogy Savoyai Jenő hercegnek ajánlotta fel a koronát,³⁴

³² „placeat suae majestati regiae projectatum [...] trium regnorum unionem e re totius Europae futuram, quasi perpetuae pacis inter Christianos principes stabilitam, ac ad sapienda moderna bella mediatrixem basin serenissimae Angliae reginae ac praepotenti Hollandiae reipublicae, ut modalitate suprascripta in effectum deducere conentur, proponere, ac modernum Europae bellum strata hac commode via in optatum pacis deducere effectum.” In: Ráday-iratok i. m. I. 257–258.

³³ Fogalmazványa: Magyar Országos Levéltár, A Rákóczi-szabadságharc levéltára, I/1 Caps B, fasc. 27. Kiadva: Ráday-iratok i. m. I. 250–251. Kísérő Cséh Éva fordításában: Nemzet és emlékezet. A Rákóczi szabadságharc. Bp., 2004. 116–117.

³⁴ Közli: Márki Sándor: Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben. Bp., 1913. 411.

másrészt Dávid Corbé követét Rákóczihoz küldte: „a lengyel köztársaság május 23.-án Lublinban királyválasztó országgyűlést tart [...] s ő Rákóczit ajánlotta megválasztásra.” Nyilvánvaló, hogy az orosz diplomácia Franciaországgal kívánt kapcsolatot teremteni, s a cár mindent megígért Rákóczinak: „bizik Isten kegyelmében, hogy igazságos fegyverével és jó hadseregével (melyről kimutatást küld) a háborút rövid idő alatt a fejedelem javára befejezi [...] Azután szomszédi barátságban és szövetségben a kereszténység javára sok dolgot hajthatnak végre.” Anyagi segítséget kínált, s azt, hogy „a fejedelem meghatalmazott minisztere egyéb hasznos dolgokat is elintézhete...” Közölte, hogy bizonyos feltételekkel kész békét kötni a svédekkel, és a rácotat a Magyar Konföderáció mellé állítja. Gyors, titkos írásos választ vár, május 23-a előtt, külön futárral.³⁵

Rákóczi nem sietett. Álláspontjáról két dokumentum maradt fenn. Az egyik a szerencsi táborban 1707 május 24-én készült általános utasítás, a másik május 26-án az Ónod melletti táborban keltezett részletes utasítás Nedeczky Sándor, a lublini országgyűlésre a cárhoz küldött követ részére. Mindkettő feltételeket szabott és hangsúlyozta Lengyelország érdekeit. A követnek közölnie kell, hogy a fejedelem a cár meghívását „annál nagyobb megilletődéssel fogadta, mentül kevésbé vágyott a lengyel trónra. Hiszen hazája szabadságáért fogott fegyvert, legfőbb kötelességét hazája gondviselésének tartja. De fájo szívvel nézte Lengyelország felháborodott arcát is, mely annyi különféle álarc torzalakját viselte.” Elfoglalták hazája ügyei, nem segíthetett a szomszéd rokon népnek küzdelmeiben. A cár inkább Lengyelország békéjét keressze. Szaniszló királyt elismerte a császár, elismerték a franciák, hollandok, az angolok és a poroszok, úgy látja, ha elfogadná a lengyel koronát, az újabb háborúra vezetne. József császár és a svéd király ürügyet látna benne, hogy „Lengyelországot feloszszák, Magyarországot leigázzák.” A francia király sem akar újabb királyválasztást. „Adja vissza a cár Lengyelország szabadságát, erősítse meg annak trónját, segítsen a sanyargatott nemzetet, adjon

a népnek biztonságot, magának dicsőséget, a kereszténységnek örökké tartó halhatatlan koronát [...] A cárt inkább Lengyelország szabadságának szeretete, mint Szaniszló király iránti gyűlölet vezesse, halassa el a királyválasztást. Legnagyobb dicsősége az lenne, ha visszaadná a nyomorgatott Lengyelország szabadságát, s trónjára a lengyelek akaratával oly uralkodót emelne, ki szoros szövetségben élne vele. Magyarország, Lengyelország és az Erdélyi Fejedelemség szövetsége pedig a török ellen is védelmet ad.”³⁶

Hamarosan lengyel főurak látogattak Rákóczi udvarába, majd megérkezett a sandomierzi konföderáció követe, Mikhal Wolinski, s június 8.-án a cár újabb ajánlata. A fejedelem a lengyelek együttműködéséhez ragaszkodik: a cár nem korlátozhatja a szabad királyválasztást. A koronát kizárólag a lengyel primás és a nagytanács ajánlhatja fel, nélkülük a cár meghívása érvénytelen. Jellemző a formálódó lengyel-magyar együttműködésre, hogy Ónodon 1707 június 13-án, Lublinban július 11-én mondták ki az interregnumot.

A Nedeczky Sándor és Klobusiczky Ferenc megbízottaknak 1707 augusztus 6-án Munkácson átadott instrukcióban a fejedelem világosan megfogalmazta, milyen feltételekkel fogadja el a lengyel koronát. Miután áttekintette az európai politikát, megállapította: Magyarország és Lengyelország helyzetében sok a hasonlóság, mindkettőt nagyhatalmak fenyegetik, és a Habsburg kormányzat politikusai ki akarják őket rekeszteni az általános békéből. Lengyelország állapota nyomorúságos, rohamos hanyatlásukat látják a lengyelek is. Rákóczi csak közös érdekeiket biztosítva fogadhatja el a koronát. Első feltétele, hogy a két ország kössön szoros és hosszú időre érvényes szövetséget, s legyen szabad a kereskedelem, a levélforgalom és a közlekedés. A Magyarországnak és Erdélynek nyújtandó segítségen kívül adjon a cár Rákóczinak, mint lengyel királynak 40.000 tallért és 20.000 fegyverest. Szaniszló király kapjon kárpótlást, a bajor választót hívják meg a magyar trónra, erősítsék meg a cseh és a sziléziai kapcsolatokat, s a cár térítse Rákóczi

³⁵ Lelőhelyeinek, másolatának és kiadásának pontos felsorolásával közli: Márki S.: Nagy Péter i. m. 28–30.

³⁶ Mindkét utasítás a Nedeczky levéltárban, 1651 és 1664. sz. Kiadva: Nedeczky Gáspár: A Nedeczky család. Bp., 1891. 237–248. Vö: Márki S.: Nagy Péter i. m. 414–418.

hűségére a rácokat. Rákóczi, mint lengyel király szuverén uralkodó kíván lenni, ha a cár bejön Lengyelországba, méltányolja és tisztelje királyi méltóságát, nélküle ne döntsön. Távollétében az országban állomásozó orosz hadsereg katonái és fegyelmi ügyekben Rákóczi parancsnoksága alatt álljon, neki engedelmeskedjék. Magyarországot Lengyelországgal együtt foglalják be a háborút lezáró európai universális békébe, mivel „a nemzet boldogsága a béke biztonságában és a szerződések kötésében rejlik.”³⁷

A vázlatosan ismertetett tárgyalási iratokból úgy tűnik, hogy Rákóczi Lengyelország királyi méltóságát a térség általánosabb rendezési tervével kötötte össze, a közép-európai országok konföderációjához vezető útnak tekintette. Olyan feltételeket szabott, amelyek Lengyelország integritását biztosítják, s a magyar-lengyel szövetséget más országokkal is megerősítik. Vagyis a közép-európai konföderációt kívánja megvalósítani. Felfogása szerint ez szolgálja a terjeszkedő nagyhatalmak között a térség stabilitását, s Közép-Európa nyugalma az európai hatalmi egyensúly biztosítója.

A további kutatások feladata, hogy feltárják a lengyel politikai elit álláspontját. A lengyel politikai struktúrában erős hagyományai voltak a magyarországi és erdélyi kapcsolatoknak. Kérdés azonban, hogy Lengyelország szétzilált, katonai lerohanásokkal tönkretett és pártokra szakított helyzetében milyen visszhangra találhatott Rákóczi terve. Erdélyi visszhangját a Consilium Transylvanicum tagjainak véleménye jelzi. A második alkalommal felajánlott lengyel korona elfogadásáról több hónapon át folytattak tárgyalásokat, és egyeztették a feltételeket (1707. március–augusztus). Valószínűleg ekkor keletkezett az Erdélyi Tanács véleménye.³⁸ Opiniójuk első

részében a korra jellemző szókinccsel és kifejezési formákkal méltányolták a meghívás jelentőségét:

„Szívünk nem kevésbé örvendez rajta, hogy Isten az Felséged Méltóságos személyét nemcsak az maga tulajdon Nemzete és vére előtt tette dicsőséges emlékezetre méltóvá, hanem még az idegen Nemzet előtt is böcsössé és kellemetessé, hogy ne csak jó emlékezetekkel tündököljék köztök szép hirt és tündöklő emlékezete Felségednek, hanem még Isten arra bírta elméjüket is, hogy az Felséged Királysága alatt remélhessenek maguknak megmaradást és boldogulást. Kit az mindeneiket bölcsen igazgató nagy Úr Isten maga Felséged Méltóságának örök emlékezetire, édes nemzetünknek állandó vigasztalására örvendetességgel koronázza.” A továbbiakban azonban nagyon is reálisan számolnak a körülményekkel. Ha a lengyel Respublika megválasztja – írják Rákóczinak –, ne vonja meg a királyságtól magát, és kövesse Báthori István „dicső példáját”. Ha nem választják meg, akkor viszont azt javallják, hogy Péter cárral és a lengyel Respublikával – mindkét országgal – „örökös és állandó colligatiót” hozzon létre. Vagyis az Erdélyi Tanács Lengyelországgal tartós szövetséget javasolt. Ez a vélemény csupán annyit jelez, hogy Rákóczi Közép-Európáról szóló tervei nem voltak egészen elszigetelt elképzelések Erdélyben sem.

Rákóczi elgondolása lényegében 1711 után is változatlan. Meggyőződése, hogy az európai hatalmi egyensúly megvalósításában a térség országait jelentős szerep illetné meg. Jellemzőek a porosz király követének, Flemmingnek 1718 elején írt sorai. Kifejti, miként lehetne az utrechti és a rastatti békék kedvezőtlen megállapodásait úgy módosítani, hogy korlátozzák a császár hatalmát, és „helyreállítsák az igazságos egyensúlyt Európában.”³⁹

³⁷ Nedeczky G.: A Nedeczky család i. m. 251–275. Vö: Márki S.: Nagy Péter i. m. 428–436.

³⁸ Pekry Lőrinc, Barcsay Mihály, Thorockay István, Kemény László, Mikes Mihály, Barcsay Ábrahám, Arellt János az Erdélyi Tanács nevében Rákóczinak. Magyar Országos Levéltár G. 18 II.–2/a.; Az Erdélyi Tanácsról ld. Trócsányi Zsolt: Erdély kormányzata II. Rákóczi Ferenc korában. Levéltári Közlemények, 1955. 148–187.; Trócsányi Zsolt: II. Rákóczi Ferenc erdélyi kormányzata. In: Rákóczi-tanulmányok i. m. 113–122., Vö. Az Erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai, 1705. 1707–1710. Kiadásra rendezte, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Bánkúti Imre. Bp., 1985.

³⁹ Rákóczi Flemmingnek Adrianapol, 1718. január 18. General Feldmarschall vom Flemming geführte Correspondenz mit... Ragotzi Vol. CCIII. Loc. 702. Sächsisches Landeshauptarchiv. Drezda.

Orvosértelmiség Magyarországon a 18. század második felében

A hazai szakirodalmi termés az orvosértelmiség átfogó, monografikus feldolgozása tekintetében szórványos és esetleges: utalásszerű adatokat találunk régebbi átfogó orvostörténeti, intézmény- és igazgatástörténeti munkákban. A vonatkozó levéltári források társadalomtörténeti igényű feldolgozása nem történt meg. Az orvosok több szempontból is a társadalom „hőmérői”, hiszen gyógyítómunkájuk révén a vármegye valamennyi társadalmi közegével bizalmas viszonyban álltak, ugyanakkor mint az orvosi hierarchia csúcsán álló személyek állandó munkakapcsolatban voltak a vármegye legfelső vezetésével. A 18. század utolsó évtizedeire már a vármegyei elit tekintélyes figurái. Valamennyien diplomával rendelkeztek, amit többnyire Bécsben, Göttingenben vagy a pesti egyetemen szereztek. Tevékenységük komplex tanulmányozása révén a korabeli társadalom egészének működésébe, a vármegye bonyolult alá-fölérendeltségi viszonyaiba nyerhetünk bepillantást.

Orvosok (ki)képzése – orvosi kar Magyarországon

A 18. század második felében került sor a Pázmány Péter által 1635-ben alapított nagyszombati jezsuita egyetem orvosi karral való bővítésére. Ezzel sikerült megteremteni Magyarországon is az orvosok képzésének intézményes kereteit. Mária Terézia 1769. november 7-én kelt, az egyetem bővítéséről szóló rendeletét a Helytartótanács jó egy hónappal később, december 14-én tette közzé. Az oktatás – a szervezés elhúzódása miatt – csak 1771. november 29-én kezdődött meg. Ezt megelőzően a Magyarországon működő orvosok vallási hovatartozásuknak megfelelően külföldi

egyetemeken tanultak. A katolikusok elsősorban Bécsben, a protestánsok német, holland vagy svájci egyetemeken szereztek diplomát.¹

Az oktatás öt tanárral indult meg, ami a korabeli viszonyok között feltűnően magas szám, hiszen az Európa-szerte működő orvosi karokon általában két-három tanár tanított. A nagyszombati egyetem új orvoskarának valamennyi oktatója a bécsi egyetem neveltje volt, és közülük csak kettő magyarországi származású. A jelenség nem meglepő: új intézményről volt szó, amelyhez legjobb mintául a van Swieten által 1749-ben újjászervezett bécsi orvoskar szolgálhatott. Az oktatók első nemzedékét van Swieten saját tanítványai közül válogatta ki.²

1770–71-ben a nagyszombati orvoskaron munkához látott öt tanszék közül a patológiát a Sopron megyei Schoretich Mihály, Veszprém megye tisztiorvosa kapta meg. Az anatómiát a csehországi származású Trnka Vencel. Az élettant és gyógyszertert a pétervárad szülötésű Prandt Ádám Ignác. A kémia és botanika tanszéket az osztrák földről átkerült Winterl József Jakab, végül a sebészetet a bécsi Plenck József Jakab. A kar működésének első időszakában az 1749. évi, majd 1774-től az újabb bécsi curriculumot követte, amelyben a gyakorlati képzés még mindig kissé háttérbe szorult az elméleti természettudományi oktatással szemben. Az igazán forradalmi újítást az oktatás módszertanában érhetjük tetten: a skolasztikától eltérően bevezetésre került a betegágy melletti tanítás. A nagyszombati kar tehát kiváló oktatógárdával kezdte meg munkáját. Mivel az első időkben csak kevés hallgató volt, a tanítás rendkívül intenzíven folyt, ami biztosította a tanulók tudásának alaposágát. A tanárok lelkes munkáját bizonyítja, hogy Winterl például

¹ Vö. Györy Tibor: Az orvostudományi kar története, 1770–1935. Bp., 1936. és Kiss József Mihály: Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1715–1789. Bp., 2002.

² Lesky, Erna: Krankenbett-Unterricht, van Swieten und die Begründung der medizinischen Fakultät Tynau (1769). Orvostörténeti Közlemények (1971) 29–39., 57–59.

saját költségén fogaton vitte ki hallgatóit a flóra tanulmányozására, Trnka külön preparátumokat készített nekik, Schoretich privát órákon díjmentesen tökéletesítette tanítványai tudását.³

Az egyetem európai mércével tekintve is magas színvonalát bizonyítja az a tény, hogy a magyarországi diákok mellett több hallgató külföldről vagy Bécsből jött ide tanulni. A kar tudományos színvonala a végzetek későbbi tudományos munkájában és gyakorlati tevékenységében is megnyilvánult. A hallgatók közül többen írtak országos, sőt európai jelentőségű műveket. Hivatalukat nagy hozzáértéssel, lelkesedéssel látták el, az új módszerek terjesztőiként nagyban hozzájárultak a felvilágosult közegészségügyi reformok gyakorlati megvalósításához.⁴

Kezdetben a tanulási idő a hallgató szorgalmától és tudásszintjétől függött, később, az 1774. évi vizsgaszabályzatnak megfelelően 5 tanulmányi évben állapították meg. A doktori fokozat eléréséhez két szigorlat kellett. Az első szigorlatot elméleti, a másodikat gyakorlati tárgyakból kellett letenni. Ezután jött a nyilvános vita (*inauguralis disputatio*), majd ha ez sikerült, az ünnepélyes avatás.⁵

A klinikai oktatás a nagyszombati városi kórházban folyt, de nem volt elegendő „oktatási anyag”, azaz kevés volt a beteg. Rövid idő alatt kiderült, hogy a város más szempontból sem felel meg az orvosi oktatás számára: nem állt rendelkezésre elég holttest, sok nehézség

volt a fűvészkert körül is. Ezen túlmenően az orvoskar felszereltsége sem volt kielégítő, amiért a tanárok több ízben is panaszos levelekkel fordultak az uralkodóhoz. Mária Terézia igyekezett segíteni az akut problémákon: pénzt küldött a kémiai laboratóriumnak, rendelettel utasította Nyitra és Pozsony vármegyéket holttestek szállítására.⁶ Hosszú távon azonban ezekkel az eseti intézkedésekkel sem sikerült a problémákat megoldani. Nagyszombat tehát nem volt alkalmas arra, hogy a fejlődő egyetem otthona legyen. 1777-ben a királynő végül elrendelte az egyetem Budára költöztetését. Budán az orvosi kar a Királyi Palota oroszlános nagyudvara helyén álló Stöckl-házban nyert elhelyezést. 1784-ben – a kormányhivatalok Budára költözése miatt – az egyetem Pestre került.⁷

Orvosok a modern hivatali bürokrácia szolgálatában

A Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában található az a rendkívül gazdag állag, a *Departamentum Sanitatis*, amely országos szinten enged bepillantást a magyarországi egészségügyi helyzetbe. Az anyag 1783-tól tartalmazza a vármegyei tisztifőorvosok Helytartótanácsához beküldött éves narratív jelentéseit és az ezekhez csatolt, táblázatos kimutatások formájában elkészített ún. minősítési ivateit (*Conduittliste*). II. József nyelvrendeletének kibocsátásáig, 1784-ig

³ Vö. *Duka Zólyomi Norbert*: Orvosképzés a nagyszombati egyetem orvostudományi karán. *Orvostörténeti Közlemények*, (1969) 35–50., 51–53. és *Weh von Prockl, M.*: Personalbibliographien der Professoren der Medizinischen Fakultät der ungarischen Universität in Tyrnau und Ofen 1769–1784. Erlangen-München, 1974.

⁴ A legjelentősebbek közül: a kassai városi orvos, *Fuker Frigyes Jakab* (1749–1805) a magyar betegségekről közzétett disszertációjában (*De salubritate et morbis Hungariae*, 1777) kifejtette, hogy Magyarországon a járványok fő oka nem a klimatikus viszonyokban keresendő, sokkal inkább a polgárok alacsony életszínvonalával összefüggő rendkívül rossz higiénés viszonyokban. A Szentgyörgy és Bazin város tisztiorvosaként tevékenykedő *Lumnitzer István* (1749–1806) a kémia és a biológia tudományok területén fejtett ki fontos szakirodalmi munkásságot. Jászberény és a Jászkun kerületek főorvosa, *Haidenreich János Lajos* (1747–1807) az ország délkeleti részének leggyakoribb betegségeiről tett közzé munkát (*Medicina Aradiensis*, 1783). A pozsonyi orvos, *Husztly Zakariás Teofil* (1754–1803) a közegészségügy területén fejtett ki igen hatékony munkát. Nagyszabású kétkötetes műben foglalta össze több mint ezer oldalon – az orvosrendészeti tudnivalókat (*Diskurs über die medizinische Polizei*, 1786). *Barbenius József Benjámín* (1754–1814) brassói orvos a Barcaság orvosi helytörténetével és orvosmeteorológiai megfigyelések gyűjtésével foglalkozott. *Lange Márton* pedig (1753–1792) a Barcaság főorvosaként a déli határok felől fenyegető járványok elleni védekezés területén tüntette ki magát. Lásd Magyar írók élete és munkái. I–14. köt. Szerk. Szinyeyi József. Bp., 1891–1914.

⁵ *Győry T.*: Az orvostudományi kar i. m. 35.

⁶ *Győry T.*: Az orvostudományi kar i. m. 47–49.

⁷ Summarische Erläuterung der die Universität von Tyrnau nach Ofen betreffenden Fragen. A kéziratot lásd Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) C 67 (Departamentum litterario-politicum) 1160 AT 108–117.

a jelentéseket latinul, majd kötelezően németül írták. Az első pillantásra szürke adathalmaznak tűnő, a térségünkben új tudománynak számító statisztikai módszerrel készített táblázatos kimutatások a központi hivatalok számára nélkülözhetetlen ismeretekkel szolgáltak a vármegye egészségügyi személyzetéről, orvosokról, sebészekről, borbélyokról, bábákról. A változatos és gazdag anyag alapján megrajzolható a korabeli egészségügyi hierarchia, a közigazgatási gyakorlat, a nem akadémikus gyógyítók (sebészek, borbélyok, fürdősök, patikusok, bábák) intézményes képzésbe való bekapcsolásának problematikus, ellentmondásokkal terhelt folyamata, a régi gyakorlat és az új módszerek együttélése csakúgy, mint a jozefinista reformok megvalósításának nehézségei.

A Helytartótanács munkájában döntő változást hoztak II. József 1783-ban és az azt követő években bevezetett reformjai, amelyek az ország első hivatalának szervezetre, hatáskörére és ügyintézési módjára egyaránt kiterjedtek. A reformok alapvető célja II. Józsefnek az a törekvése volt, hogy a helytartótanácsi ügyintézést gyorsabbá, egyszerűbbé, pontosabbá tegye. Az ügykörök elkülönítésére megszervezte az ún. *Departamentum*okat. Az ügyosztályok állandó, fizetett, magasan kvalifikált szakembergárdával dolgoztak. Ezen keretek között jött létre az Egészségügyi Ügyosztály (*Departamentum Sanitatis*), amely a korábbi Egészségügyi Bizottság (*Sanitätskommission*) feladatait vette át. Az 1770-ben kiadott Egészségügyi Normatíva (*Sanitätsnormativ*) rendelkezéseinek végrehajtását az 1724-ben létrehozott Helytartótanács távolról sem tudta kellően ellenőrizni. II. József célja a *Departamentum Sanitatis* létrehozásával elsősorban a fogyatékoságok megszüntetése volt.

II. József már 1780-ban – röviddel trónra lépése után – minden vármegyében elrendelte az egészségügyi jelentések elkészítését.⁸ A cél: egyrészt minden hatóság ismerje meg az alárendelt tisztviselőket, hogy üresedés esetén a „*valódi érdemeket és a rátermettséget lehessen figyelembe venni*”, másrészt ellenőrizni ezek munkáját. Magát a rendszert birodalmi szinten minden bizonnyal id. Zinzendorf Károly dolgozta ki. Az egészségügy

területén 1783-ig – a Helytartótanács átszervezéséig – gyakorlatilag ez ügyben nem történt semmi. 1783-ban jelentek meg az első egészségügyi jelentések, amelyeket a vármegyei tisztiorvosok készítettek el, de szakszerű jelentéseket – néhány felvidéki vármegyétől eltekintve – nem találunk.

II. József 1785. október 31-én ismételten elrendelte minden törvényhatóságban az éves egészségügyi jelentések elkészítését. Ez nem sokkal az ún. kerületi rendszer létrehozása után történt. 1785-ben kibocsátott rendeletével Magyarországot, Horvátországot, Szlavóniát 10+3, közel azonos nagyságú adminisztratív kerületre osztotta fel (a jozefinista igazgatási reformok előtt 54 vármegye és két kiváltságos kerület, valamint több tucat szabad királyi, illetve bányaváros tartozott a Helytartótanács közvetlen irányítása alá). A korábbi területi felosztás megváltoztatása korszerű és racionális intézkedés volt. A magyar rendek azonban az uralkodónak ezt a lépését sohasem bocsátották meg. A kerületek élére királyi főbiztosokat, azaz főispán-komisszáriusokat állított, megszüntetve ezzel a vármegyék önkormányzatát, a szabad királyi városok, valamint a kiváltságos kerületek privilegizált helyzetét. A kerületi biztosok ezentúl munkájukban az alispánjaikra támaszkodtak, azok pedig a szolgabíráikat és ezek helyetteseit, az alszolgabírókat irányították. A folyó ügyek intézésében az új bürokratikus háló a falusi bírákig terjedt.

Mivel a jelentések leadási határideje 1786. február 1. volt, az idő rövidege miatt csak igen kevés törvényhatóság tudott eleget tenni a feladatnak. Ez persze egyáltalán nem meglepő! Egy-egy – táblázattal ellátott – jelentés hosszú utat tett meg, amíg eljutott a Helytartótanácsig. A vármegyei főszolgabíró és az esküdtek a vármegyei tisztiorvosaitól kapták meg a kimutatásokat. Maga a vármegyei orvos a neki alárendelt járási orvosoktól vagy sebészekről gyűjtötte be a szükséges adatokat. Arra is akad példa, hogy az érdemi adatgyűjtő munkát a szakember helyett a helyi bíró, a helyi pap vagy éppen maga az írástudó diplomás bába végezte el. Az adatok összesítése a vármegyei orvos feladata volt, de mivel néha több hónap is eltelt az egyes járási részadatok

⁸ MOL A 39 (Magyar Kancellária Levéltára, Acta Generalia) 6549/1780.

beérkezése között, sokszor csak félkész, hiányos táblázatot továbbított a főszolgabíróhoz. Ez abból is következett, hogy egy-egy „adatgyűjtőnek”, orvosnak, sebésznek vagy bábának számtalan egyéb teendője mellett sokszor 50–60 km-es körzetet is be kellett járnia, hogy megszerezze a szükséges információkat. A szándék nemes volt, csak éppen pl. a sűrűn lakott vármegyékben a feladat végrehajtása volt majdhogynem reménytelen. A helyzetet tovább nehezítette a nyelvrendlet kibocsátása. Különösen a színmagyar vármegyékben ütközött nagy ellenállásba: itt vagy nem tudtak németül, vagy patriotizmusból szabotálták a német nyelv használatát. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy egyes vármegyék (pl. Szabolcs, Borsod, Nógrád, Somogy) évekig egyetlen minősítési ívet sem küldtek.

Több vármegye úgy próbált könnyíteni a helyzeten, hogy az első évben, 1785-ben elkészített egy többé-kevésbé reális táblázatot, a későbbiekben pedig csupán ennek az adatait variálgatta. A kimutatások elkészítését és a végrehajtást segítő II. József nyomtatott királyi körrendelet formájában hivatali utasítást (*Amtsunterricht*) adott ki, amelyben elsőként szabályozta, hogy az egyes egészségügyi személyeknek: orvosoknak, sebészeknek, bábáknak miképpen kell ellátniuk feladataikat. A táblázatok további útja a főszolgabírótól vagy az alispántól a kerületi főispánhoz vezetett, aki ezeket többnyire változatlan formában küldte meg a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályának. A *Departamentum Sanitatis* feladata a tanulságok levonása, a javaslatétel. A gyakorlatban azonban csak tömörítették a jelentésekhez fűzött narratív értékelés megállapításait. Gyakran még az előző ciklus adatait sem vetették össze az új táblázatokéival. Nem értékelték a tisztifőorvosok, sebészek, bábák munkáját, erre utalnak a vármegyék Helytartótanácsához küldött panaszos levelei. Sem pozitív, sem negatív visszajelzést nem kaptak. De nem is igazán volt erre eszköz a Helytartótanács kezében, legfeljebb problémás esetekben továbbküldték az anyagot a pesti egyetem orvosi fakultásához további véleményezésre.

A vármegyei orvosok évi jelentései a társadalmi élet minden olyan területére kiterjedtek, amelyek az egészségügyi viszonyokra hatással lehettek. Egy szakszerűen elkészített jelentés – optimális esetben – a következő területek többé-kevésbé részletes kidolgozását tartalmazta:

1. A vármegye általános egészségügyi viszonyai: a megye területén előforduló betegségek leírása és gyógyítása (*Krankenbericht*). Léggöri és időjárási viszonyok havi bontásban (hőmérséklet, légnyomás, levegő nedvességtartalma, széljárás, vízállás). Ez utóbbiról azért kellett éppen az orvosnak beszámolnia, mert a léggöri viszonyok és a járványos betegségek között összefüggést sejtettek.
2. Gyógyszertárak vizsgálata (*Apotheken-Visitation*): minden vármegyei, szabad királyi városi orvosnak évente egyszer, lehetőleg júliustól októberig meg kellett vizsgálnia a vármegye területén működő gyógyszertárakat. A szempontok a következők voltak: van-e a gyógyszerésznek egyetemi oklevele, megfelelő és kellő tisztaságú épületben van-e a gyógyszertár, a gyógyszereket az előírásoknak megfelelően készítik, tartják és a megszabott áron adják-e. A szemlék során meg kellett vizsgálni továbbá a mérgeket áruló fűszerkereskedéseket is, hogy a kereskedők meg tudják-e különböztetni a különféle mérgeket, és elkülönítik-e azokat az élelmiszerektől.
3. Járványos betegségek regisztrálása
4. Marhavész
5. Veszett állatok marása miatt keletkezett betegségek számbavétele
6. Gyógyvizek állapotának leírása
7. Természeti tűnemények regisztrálása (lidércek, csillaghullás, földrengés)
8. Halottszemlék és a halottak eltemetésével kapcsolatos előírások betartásának ellenőrzése
9. Sebészek, szülészek, állatorvosok műszereinek állapota
10. A vármegye egészségügyi személyzetével kapcsolatos problémák, hiányok számbavétele.⁹

⁹ Az 1786 és 1790 közötti időszak narratív egészségügyi jelentései a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályának következő fondjaiban találhatóak: MOL C 66 Nr. 56. pos. 1-392/1785–86., Nr. 1. pos. 1-759/1787., Nr. 1-10/1788. (1788-tól az országban mindenütt a kerületi főispán-kommisszáriusok továbbították a jelentéseket a Helytartótanács felé,

Az első, szakszerűen elkészített egészségügyi jelentések 1786-ban jelentek meg a Helytartótanácsnál. Szórványosan már az 1783–84. évtől is találunk az Egészségügyi Ügyosztály anyagában jelentéseket, de ezekben a felsorolt témák, illetve szakterületek még nem különültek el ilyen világosan és átláthatóan. Teljesen esetleges módon, a megyei orvos ambícióinak és szakmai felkészültségének függvényében kerültek be vagy maradtak ki fontos témák. Az 1783/84 és 1786 közötti időszakból egyoldalú jelentéstől 20–30 oldalasig, sokféle variációval találkozunk. Valamennyi beérkezett jelentésben beszámoltak az orvosok – ha sokszor meglehetősen lakonikusan is – az adott vármegye egészségügyi szemlézetének szakmai kompetenciáját érintő vagy számbeli hiányosságairól, az esetleges járványos megbetegedésekről és általában az év során kezelt betegek állapotáról, valamint az alkalmazott gyógymódról.¹⁰

A következő négy évben az ismertetett „katalógus” újabb, az egészségügy szempontjából fontos témákkal bővült. 1787-től néhány nyugat-magyarországi és felvidéki vármegyében az ambiciózusabb orvosok gyermekhalandósági táblázatot is beiktattak jelentéseikbe. Ezekben pontosan feltüntették a szüléskor, illetve röviddel a szülés után elhalálozott fiú- és lánygyermek nevéét és a halál okát, vagyis a szülési komplikációk jellegét.¹¹ Ugyanígy regisztrálták a vármegye területén az adott jelentési évben a születések és

a halálozások számát, többnyire havi bontásban.¹² 1789-től a vármegyei orvosok éves jelentéseihez csatolták beosztottaik, a vármegyei sebészek egy- vagy legfeljebb két-járásnyi területre vonatkozó, táblázatos formában elkészített betegjelentéseit is. Így pontosan nyomon követhetjük a vármegyei orvosok munkamódszereit: a beosztott sebészektől rendszeres időközönként begyűjtötték a részinformációkat, majd ezeket a részjelentéseket összegezték, és kiegészítették saját megjegyzéseikkel.¹³ 1790-ben Komárom vármegye sebésze már előre „gyártott” formanyomtatványon regisztrálta a rábizott területen az állatállományt (lovak, juhok, marhák). A táblázatban feltüntette az állatok számát, esetleges betegségeiket és az alkalmazott gyógymódot.¹⁴

Az évek során nemcsak tartalmilag, hanem formailag is látványosan szakszerűbbé váltak a vármegyei orvosok éves egészségügyi jelentései. A jól szervezett és hatékonyan instruált beosztottaktól (sebészek, bábák) a vármegyei orvosokhoz beérkezett adatokat 1787-től rendszeressé váló, általában házilag elkészített táblázatokba foglalták szinte minden egyes témában. Különösen gondos, differenciált és átgondoltan felépített, mondhatni, „professzionális” táblázatokkal találkozunk a betegek, a járványok, de több vármegye esetében még az időjárási és légköri viszonyok rögzítésében is. Az egyes rovatok elkészítésénél nemcsak a szűkebb egészségügyi szakterület különböző aspektusainak tartalmi részleteire figyeltek az

ezt jelöli a kútfőre utaló szám.), Nr. 1. pos. 1-144/1789., Nr. 2. pos. 1-83/1790. A narratív jelentéseket 1848-ig – gyakorlatilag alapvető változtatások nélkül – a fent ismertetett tematika szerint készítették el a vármegyei orvosok. 1794 után kiegészítették még néhány szemponttal, amelyek a következők voltak: a megyei fogházakban raboskodók számára kiszolgáltató orvosi szerek számbavétele, a himlőoltások regisztrálása, valamint egészségügyi rendészeti kérdések (olajmalmok és vágóhidak elhelyezése, utcák világítása és tisztítása, élelmiszer-árúsítás ellenőrzése, vízellátás, fürdők állapota, és egyre részletesebben taglalták a lakosság higiénés viszonyait, vagyis a lakóházak tisztasági állapotát. Ld. *Felhő Irbolya Vörös Antal: A Helytartótanácsi levéltár*. Bp., 1961. 259.

¹⁰ Az 1783/84 és 1785 közötti két esztendő egészségügyi jelentései a Helytartótanács egészségügyi ügyosztályának következő fondjaiban találhatóak: MOL C 66 Nr. 22. pos. 1-451/1783–84., Nr. 1. pos. 1-309/1785.

¹¹ Ld. MOL C 66 Nr. 1/1787.

¹² Példaként Temes vármegye jelentése ld. MOL C 66 Nr. 56. pos. 5/1785–86.

¹³ A vármegyei sebészek igen jól tagolt, rendszerint táblázatos formában elkészített betegjelentései a következő rovatokat tartalmazták: helység neve, évszakonként a lakosság körében tapasztalt *belső betegségek* (*innerliche Krankheiten*), ezekre alkalmazott gyógymód, a lakosság körében tapasztalt *külső betegségek* (*äusserliche Krankheiten*), ezekre alkalmazott gyógymód, lovak, juhok betegségei, marhavész. A táblázatok egyes rovatait házilag készítették el, ezért a felépítés, a rovatok szempontrendszere sokszor igen nagy helyi eltéréseket mutat, ld. MOL C 66 Nr. 1. pos. 1–144/1789.

¹⁴ Ld. MOL C 66 Nr. 2. pos. 18/1790. 1787-től általában az egészségügyi jelentésekben az állatorvoslás központi kérdésként jelentkezik.

orvosok, hanem időben is differenciáltan, havi, sőt néha napi bontásban mutatták be a betegségek, járványok alakulását.¹⁵

1787-től az egyes vármegyék egészségügyi személyzetével kapcsolatos információkat az orvosok számára 1786-ban kibocsátott uralkodói körrendelet szerint rögzítették. A német és magyar nyelven közzétett körrendelet keretében 32 pontból álló hivatali utasítás (*Amtsunterricht*) határozta meg a vármegyei orvosok ezzel kapcsolatos feladatait. Az orvosok jelentéscikkek ezt a részét kéthasábos formátumban készítették el. A lap bal oldali részén a hivatali utasítás megfelelő pontjának szövege, a jobb oldalin pedig az adott vármegyében tapasztalt állapotok rövid leírása található. A jelentésnek ehhez a részéhez csatolták az orvosok a minősítési íveket is. 1789-től az egészségügyi jelentések elnevezése is megváltozott. Az addig használt *Sanitätsbericht* helyett az új terminus: rendészeti jelentés (*Polizey Bericht*).

A jelentésekhez a legtöbb esetben további iratokat, kérvényeket (különleges betegségek részletes leírását, komolyabb fennakadásokat okozó konfliktushelyzetekről szóló beszámolókat) csatoltak az orvosok. Ezen iratok összességéből és a táblázatos kimutatásokból pontosan nyomon követhető az ország első hivatalában, a Helytartótanácsban, a vármegyei vezetésben és a szakemberek (orvosok, sebészek, bábák) szintjén is a jozefinista korszakban látványossá váló szakosodás és az ügymenet szakszerűbbé válásának folyamata, valamint az új rendszer bevezetésével szinte kötelezően együtt járó, néha gerjesztett konfliktusok, időlegesen felborult alá-fölrendeltségi viszonyok alakulása.

Státusz és pozíció az orvosi hivatásban

A 18. századi almanachokban, folyóiratokban több olyan értelmiségi listát találunk, ahol orvosok is szerepelnek. Ezekből a forrásokból nemcsak az

orvosok nevét tudhatjuk meg, hanem azt is, hogy mennyi volt egy vármegyei orvos évi fizetése, mikor, melyik egyetemen szereztek diplomát, milyen témából írták a disszertációjukat.

Az orvostörténész számára is kiválóan használható fontos forrás az *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778*, amely több mint 200 évvel ezelőtt jelent meg. Az évkönyvet az eperjesi születésű, hányatott életű evangélikus tanító, majd lap- és lexikonszerkesztő, Korabinszky János Mátyás állította össze. A pozsonyi honismereti iskola képviselőjeként is számon tartott Korabinszky ebben a munkában nemcsak Magyarország történetét, földrajzát és oktatási rendszerét ismerteti, hanem egy rövid értelmiségi listát is közöl a korszak élő és ismert magyar tudósairól, valamint a tudományok pártolóiról. 333 név található ezen a listán. Maga Korabinszky is érzi, hogy ez nem nagy szám, ezért megjegyzi, hogy „*még sok olyan ember van Magyarországon, aki megérdemelné, hogy szerepeljen ezen a listán, de sajnos nem volt elég hely a bemutatásukra*”. A 333 név között összesen 31 orvost találunk, közülük négyen városi, öten vármegyei orvosként tevékenykedtek, ketten pedig egyetemi tanárként.¹⁶

1786-ban indult meg Pesten német nyelven, *Merkur von Ungarn* cím alatt az első magyarországi tudományos igényű szakfolyóirat. Kovachich Márton György, a jeles jogtörténész, aki egy budai irodalombarát tudóskör tagjaként a lap szerkesztője lett, ezzel az orgánummal a felvilágosodás hazai terjesztésének és képviselésének országos, sőt külföldnek is szóló publicisztikai eszközét akarta létrehozni. A lap indulásakor a felvilágosodás szellemének megfelelően fejt ki elveit a tudományos folyóiratok szerepéről a magyar és a nemzetközi politikai és tudományos életben. Úgy gondolja, hogy az újságok ismertté tehetik a szellemi élet legfrissebb fejleményeit, helyi sajátosságait, a sajtó a legkiválóbb eszköz a tudományos eredmények és ismeretek nemzetközi

¹⁵ *Benkő Sámuel*, Borsod vármegyei tisztiorvosa például 1788. évi táblázatos betegjelentésében három rovatot készített: hónap, időjárás, betegség és alkalmazott gyógymód, ld. MOL. C 66 Nr. 8. pos. 61/1788. A zágrábi kerület 1788. évi, betegekről szóló jelentésének első rovatában a helység neve, majd a következőkben a beteg neve, életkora, a betegség tünetei, a betegség kezdete napra pontos dátummal, és végül a gyógyulás vagy a halál bekövetkeztének dátuma szerepel, ld. MOL. C 66 Nr. 1/1788. A pesti kerület betegjelentésében az első rovatban a betegség nevét, utána a beteg életkorát, nemét és végül a gyógyulás vagy halál tényét regisztrálták, ld. MOL. C 66 Nr. 7/1788.

¹⁶ *Almanach von Ungarn auf das Jahr 1778*. Wien-Pressburg.

cseréjére. A mindössze két évfolyamot megért folyóirat legfőbb célját tehát Kovachich az olvasók tájékoztatásában jelöli meg. Bevezetőjében szükségesnek tartotta a lap német nyelvét külön indokolni azzal, hogy a magyar tudós, irodalmi nyelv (*gelehrte Sprache*) még nem elég kiművelt és általános. A német viszont azt is lehetővé teszi, hogy a külföld megismerje a hazai kulturális eredményeket. A meghirdetett elvek megvalósítása azonban nem sikerült Kovachichnak, éppen a legújabb tudományos hírek, eredmények közlése, az aktualitás hiányzott az újságból. A folyóirat azonban igen részletes leírást ad a hazai oktatásügy egy-egy személyi vagy szervezeti kérdéséről, így rendkívül sok adatot találunk az orvospénekről is. Kovachich közli az 1770 és 1786 között a nagyszombati, budai, majd pesti orvosi fakultáson végzett orvosok nevét és disszertációjuk címét. Név szerint részletesen taglalja továbbá az orvoskari professzorok működését. Ezenkívül a folyóirat hasábjain szerepel a magyar orvoskaron vizsgázott sebészek, sebész-szülészek, gyógyszerészek és bábák névsora is.¹⁷

Nemcsak az orvostörténet egyik legjelentősebb forrása, hanem valóságos művelődéstörténeti adattár is a híres debreceni tisztiorvos, Wessprémi István négykötetes, Magyarország és Erdély orvosainak életrajzát tartalmazó munkája. A szerző széles körű gyűjtőmunkát és levelezést folytatott, hogy minél több pontos adatot szerezzen az orvosok életéről, működéséről. Könyvében elsősorban a 16–17. században tevékenykedő orvosokkal foglalkozik, kortársai közül csak néhány kiemelkedő egyéniségről ír részletesebben, a többségről csak annyit közöl, hogy melyik egyetemen szerzett diplomát, hol, milyen beosztásban dolgozik. Az utolsó kötetben Wessprémi megadja a könyve kiadásának idejében tevékenykedő vármegyei tisztiorvosok névsorát.¹⁸

A vármegyei tisztiorvosok egészségügyi jelentőségének, valamint a tárgyalt egykorú nyomtatott forrásoknak az egybevetéséből kiderül, hogy az orvosok a 18. század második felében formálódó magyar értelmiségi réteg fontos, meghatározó ré-

szét képezik. Származásuk szerint a legtöbben orvos-, gyógyszerész-, lelkész-, vagy tanácsaládból jönnek, de találunk vagyontalan kismemes vagy paraszt felmenőket is.

Vizsgált korszakunkban az orvosok kisebb része pozicionált helyzetben és rangban mint vármegyei vagy városi tisztiorvos dolgozott, nagyobb részük járási vagy megyei székhelyeken mint gyakorló orvos telepedett le, míg csekély hányaduk mint udvari orvos grófi, hercegi udvarházakban tevékenykedett. A képzeletbeli orvosi hierarchia legfelsőbb szintjén álló vármegyei orvosok nem a megyei tisztikarban, hanem az ún. szegődöttek, a *conventionatusok* között foglaltak helyet, ahol rangban a megyei mérnök után következtek. Társadalmi helyzetüket, erkölcsi, anyagi megbecsülésük is jól tükrözi, hogy évi fizetésük a főszolgabíróéval volt azonos. A Helytartótanács Számvevőségének 1786. évi kimutatásából kiderül, hogy a vármegyei és a városi tisztiorvosok évi bevétele átlagosan 300–500 forint között mozgott, de akadt évi 800 forintos fizetés is.¹⁹ Az orvosok vagyoni helyzetére jellemző még, hogy némelyiküknek sikerült élete folyamán nagyobb vagyont szereznie: így például Wallaszky János, Pest vármegye főorvosa, a császári akadémia tagja könyvtárat és 100.000 forintot hagyott a kincstárra, vagy Pozsony város orvosa, Perbegg János Károly, aki több mint 100.000 forintot gyűjtött össze életében. Pest városi orvosa, Cseh-Szombaty József is nagyobb összegű, 25.000 forintos alapítványt hozott létre végrendeletében a debreceni kollégiumban felállítandó kémia, fizika és mineralógiai tanszék céljaira.

Nagyobb városokban az orvosok társadalmi helyzetének fokmérője pacientúrájuk társadalmi hovatartozása. Pozsonyban például a legtekintélyesebb – pozíciót és/vagy magasabb közhivatalt szerzett – orvosok azok voltak, akik a katolikus arisztokrácia és a klérus házi orvosaként működtek. Az őket követő réteg az alsóbb nemességet kezelte, majd következtek azok az orvosok, akik az evangélikus kereskedőket és mestereket látták el. A képzeletbeli ranglétra utolsó fokán foglaltak helyet a külvárosi szőlőműveseket gyógyító orvosok.

¹⁷ Kovachich Márton György: Merkur von Ungarn 1786–1787.

¹⁸ Wessprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Bp., 1960–1970. (Reprint.)

¹⁹ MOL C 66 Nr. 43. pos. 40. fol. 201–204/1785–86.

Az orvosi pályában rejlő társadalmi mobilitás széles körű lehetőségeit mutatja, hogy ez a feltörekvő értelmiségi réteg munkája, kiemelkedő szakmai teljesítménye révén nemességhez is juthatott. Így például tudományos munkásságuk elismeréseként Mária Terézia 1741-ben Perliczy János Dánielnek, 1765-ben Mátyus Istvánnak, I. Ferenc 1798-ban Plenk József Jakabnak adományozott nemességet. Előfordult azonban az is, hogy valaki pénzért vásárolt magának nemességet, így például Skollanits József pozsonyi orvos. Élete jól mutatja, hogyan lehetett ezen a pályán érvényesülni ebben a korszakban. Weszprémi leírja, hogy Skollanits felszabadított jobbágy szülők gyermeke volt, 1763-

ban az Egészségügyi Bizottság orvosa, 1765-től a bizottság tanácsosa, majd 1768-ban Pozsony vármegye tisztiorvosa lett, és végül saját pénzén vásárolt nemességet.

Az orvosok többsége városban élt, lakásuk, házuk helye is jól mutatja a városban betöltött státuszukat és pozíciójukat. Conrád András soproni orvos például a város tekintélyes polgáraként a Fabricius-házban lakott. A tehetségesebb orvosok igyekeztek a gyógyítás mellett tudományos munkával is foglalkozni. Többen jelentős szakirodalmi munkásságot fejtettek ki. A magyar orvosok hírnevét mutatja az is, hogy több külföldi tudományos társaság magyar orvosokat is választott tagjai közé.

Egy törvénycikk értelmezéséhez

Az 1715:8. törvénycikk létrejöttéről szóló tanulmányában Szabó Dezső leszögezi: „Az állandó hadsereget beczikkelyező törvény egész sereg kétséget hagy maga után és később maga az országgyűlés bizottsága jelentette ki, hogy az egész 'articulus kissé rejtett értelmű', és innét van, hogy bizonyos dolgokat később bele lehetett magyarázni, vagy épen azért, mert a törvény nem szólt róluk, lehetett mellőzni. Amikor később viták folytak a nemzet kötelességei felől, az 1715:VIII. t.-cz. volt az, a mely irodalmi harcot teremtett épen ezért, mert nem világos.”¹

A szóban forgó törvénycikk szerint a nemesek és mindazok, akiket a törvények Magyarországon ez elnevezés alatt összefoglalnak, kötelesek katonáskodni az ország védelmére, azaz kötelesek személyesen felkelni és bandériumaikat kiállítani. Ezt az uralkodó, valahányszor szükségesnek itéli, az erre nézve alkotott törvények értelmében a továbbiakban is megkövetelheti. Mivel azonban a hagyományos módon az országot nem lehet megvédeni, ezért magyarokból és külföldiekből álló rendes katonaságot (*regulata militia*) kell felállítani. Ennek fenntartására adók és segélyek (*contributio, subsidium*) szükségesek, amelyekről a karokkal és rendekkel országgyűlésen kell dönteni, amely az adók és segélyek ügyében egyébként is illetékes. Abban az esetben, ha „véletlen ellenséges betörés rendkívüli esete mertülne fel, vagy a változó s előre nem látható rögtönös háboru tekintete az ilyen fontos ügy tárgyalásának rendes módozatát s alakját nem engedné”, akkor az országon belül *concursum* kell összehívni: a nádort, az ország primását, a

főpapokat, bárókat, a királyi táblát, a megyei és a városi követeket, minél nagyobb számban (de nem az egész országgyűlést). A *concursum* megvizsgálja a „véletlen szükség okát”, s ha indokoltnak tartja, akkor határozatot hoz az adó kivétel dolgában (de az ország egyéb ügyeiben nem).

Szabó Dezső kimerítő részletességgel és alapos-sággal taglalta e törvénycikk előtörténetét, a cikkely és a kapcsolódó tárgyak 1708/1712–1715-ös, 1722–1723-as országgyűlési vitáit, a két országgyűlés közötti történéseket stb., s emellett több, elvi jelentőségű észrevételt fűzött hozzá. Véleménye szerint a törvénycikk katonai tekintetben nem jelentett gyökeres változást. Az állandó hadsereget ugyanis nem kellett felállítani Magyarországon, mert már létezett, s az új cikkely csak törvényesített egy meglevő intézményt.² Az „új” intézmény csak részben került az ország ellenőrzése alá. A törvény ugyanis csak az adófelajánlás jogát hagyta meg a „nemzetnek”.³ A király azonban nemcsak katonai, hanem pénzügyi téren sem függött feltétlenül az országgyűléstől, mert adóról és adóemelésről a *concursumok* is dönthettek.⁴ Nem világosak továbbá azok a hadügyi kötelezettségek, amelyeket a cikkely a nemesség számára előírt/meghagyott, mert, mint láttuk, az „articulus kissé rejtett értelmű”. Ezért folyhattak róla később viták, amelyeket Szabó Dezső csak jelzett.⁵ Az alábbiakban vázlatosan egy ilyen vitáról lesz szó, pontosabban, a nemesi kötelezettségek három különböző értelmezéséről, mintegy 100 évvel a törvénycikk megszületése után.

A nemesi álláspont, amelyet az 1800-as évek országgyűlési megnyilvánulásai alapján lehet

¹ Szabó Dezső: Az állandó hadsereg beczikkelyezésének története III. Károly korában. Hadtörténelmi Közlemények, 11. (1910) 23–51., 349–387., 549–587. itt: 552.

² Szabó: Az állandó hadsereg, i. m. 552., 576.

³ Szabó: Az állandó hadsereg, i. m. 48.

⁴ Szabó: Az állandó hadsereg, i. m. 563. A *concursumok*ról és arról, hogy a *concursumok* túlléptek az 1715:8. törvénycikkben megszabott jogaikon, és nem csak – az annak 3. paragrafusában jelölt – rendkívüli esetekben ajánlottak meg adót l. Szijártó István: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Bp., 2003. (kézirat). Az országgyűlés adóügyi tárgyalásairól l. Kalmár János: A kontribúció kérdése az 1714. évi országgyűlésen. In: Unger Máttyás Emlékkönyv. Szerk. E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László. Bp., 1991. 173–181.

⁵ Szabó: Az állandó hadsereg, i. m. 552–556.

összefoglalni, tökéletesen megfelel a nemesség érdekeinek. A személyes felkelés kötelezettségét a nemesség soha nem vitatta, sőt büszkén vallotta. Előjogait, köztük a legfontosabbat, az adómentességét ellentételezte az, hogy szükség esetén személyesen is védenie kellett a hazáját, amit különösen a 16–17. században gyakran meg is tett. A (megajánlott, de nem feltétlenül kiállított) személyes felkelések száma azonban a 18–19. században lecsökkent (1741, 1797, 1801, 1805, 1809), és generációk élhették le úgy az életüket, hogy alkotmányos köteleességüket soha nem teljesítették. A személyes felkeléseknek azonban nemcsak a száma, hanem a harcértéke is csekély volt, amit országgyűlési törvénycikk is rég leszögezett,⁶ s amit az is jelez, hogy az érintettek 1602-ben és később is többször megváltották. A személyes felkelés elvi kötelezettségéhez az érintettek ettől függetlenül – jól felfogott érdekekben – ragaszkodtak, lévén hogy az csak alkalmi megterhelést jelentett, miközben folyamatosan élvezett előjogokat törvényesített.

A nemesek azonban nem csak személyesen voltak a haza védelmére kötelezve, hanem más módon is. Az 1435:2. törvénycikk szerint a báróknak, az előkelőknek és a birtokos nemeseknek minden 33 jobbágyuk után 1 lovaszt kellett állítaniuk. Az, akinek 33-nál kevesebb jobbágya volt, saját jobbágyait másokkal összesítette, s 33 jobbágy után többen küldtek egyet a hadjáratba. A törvénycikk a máig vitatott eredetű és jelentésű portális (telek-) katona állításáról intézkedett, s az intézmény körüli viták érthetőek.⁷ A katonaállításnak, egyéb vitatott kérdések taglalásától most eltekintve, nem voltak például normatív szabályai. A kiállítás alapjául a továbbiakban szolgálhatott a jobbágyok, a jobbágyházak vagy a jobbágytelkek száma, s időről időre változott az is, hány katonát kellett állítani ezek alapján, de az nem volt vita

tárgya, hogy a jobbágytartó nemeseknek nemcsak személyes felkelés formájában kellett rendelkezésre állniuk a haza védelmére, hanem változó alapon és változó kulcs alapján katonát is kellett állítaniuk. Az eredendően nemesi terhet jelentő, alkalmi telekkatona állításába a 16. században bevonták a jobbágyságot is, és szintén a 16. században létrejött az úgynevezett állandó katona intézménye is, ami azt jelentette, hogy bizonyos számú katonát nem alkalmilag, hanem folyamatosan készenlétben kellett tartani.

A portális és az állandó katonáról az 1715:8. törvénycikk nem szólt. A nemesség a hallgatást úgy értelmezte, hogy ezek tartására vonatkozó kötelezettsége megszűnt. Lássunk néhány példát a 19. század eleji országgyűlési naplóból! „Törvény szerint a portális insurrectióval már többé nem tartozunk.”⁸ „A mostani állandó katonaság az 1715-i 8. törvénynek értelme szerint a portális katonaság helyébe állított.”⁹ „Az állandó katonaság (...) a portális insurrectio helyett behozatva lenni állítottik.”¹⁰ Az 1811/12-es országgyűlésen a személynök úgy nyilatkozott, hogy az ország 1715 óta nem tartozik portális katona állításával.¹¹ Amiről tehát az 1715:8. törvénycikk nem szólt, az megszűnt létezni. De mi a helyzet a bandériumokkal, amelyekről a törvénycikk szólt?

1808-ban az országgyűlési tárgyalások egyik kiemelt tárgya volt a bandériumok fogalmának a tisztázása, és ehhez jó kiindulópontul szolgálhatott volna a személynök álláspontja. A személynök szerint a bandériumok a 13–14. században jöttek létre, de történetük igazi kezdete a 15. század. „Zsigmond király alatt kezdődtek a bandériumok. Akik tudniillik annyi jószágot birtak, hogy a maguk zászlaja alatt [...] bizonyos számú katonát állíthattak, bandérialistáknak neveztettek. A kevesebb birtokú nemesek jószágától állított katonák pedig a vármegyék zászlójához számláltattak. Volt a

⁶ „Egyébiránt azt, hogy a rendeknek a személyes fölkelése nem annyira hasznos, nem csak a jelen országgyűlés alatt, hanem már a korábbi években is, gyakran kijelentették. I. § Azt is megmondották, hogy a százötven dénárón felül a melylyel a jobbágyok adóznak, az ötven dénárt azért adták meg, hogy maguk a rendek ettől a személyes fölkeléstől szabadok legyenek.” (1602:9. tc.)

⁷ A vitákhoz újabban I. *Gericsné Ludányi Erzsébet, Borosy András és Engel Pál* írásait a *II. Adattörténelmi Közlemények* 1998/3., 1999/1., 3. és 2000/1., 2. számaiban.

⁸ Országgyűlési Napló, 1805. 39.

⁹ Országgyűlési Napló, 1807. 208.

¹⁰ Országgyűlési Napló, 1808. 166. skk.

¹¹ Országgyűlési Napló, 1811/12. 671.

királynak különös bandériuma. Volt a nádorispánnak és az ország bírójának. Hanem ezek tartásának terhét is a király viselte. Az egyházi renden lévők, [...] mint [...] nagyobb birtokosok, különféle számú bandériumokat állítottak. Azonkívül a dézsma-beli jövedelemtől katonákat adtak.”¹² A banderiális és a portális katonaság tehát lényegét tekintve (a személynök szerint) azonos volt egymással. A különbség a kettő között csak annyi, hogy a portális katonaságot a megyék szervezik megyei zászló alatt álló csapatokba (megyei bandériumba), a királyi, egyházi, főúri bandériumokat pedig mindenkor kiállítóik. Nemes és nemes között eszerint csak annyi volt a különbség, hogy aki többet tudott kiállítani, saját zászló alatt vitte, aki kevesebbet, az a megyei zászló alá küldte katonáit, s ezt a vélekedést sokan osztották.¹³ A többség azonban nem: „Más volt tudniillik az úgynevezett *personalis*, más a *portalis* és más a *banderiális* kötelezettség. Amint világos az 1435. esztendőbeli 4. törvénycikkelyből is”¹⁴ – olvassuk. Azt a fontos kérdést azonban, hogy miben áll ez a másság, nem sikerült megválaszolni. (Az, hogy a bandériumok fogalmának tisztázására az 1808:4. törvénycikk bizottságot állított fel, a probléma elnapolását jelentette.)

Az 1715:8. törvénycikk alapján tehát a nemesség elismerte személyes felkelési kötelezettségét, elismerte, de nem tudta értelmezni bandériumállítási kötelezettségét, a portális katonaság intézményéről pedig azt vallotta, hogy azt a szóban forgó törvénycikk megszüntette. A nemesség tehát az 1715:8. törvénycikkre alapozva, lényegében a személyes felkelésre redukálta korábban szélesebb körű, katonáállítást is magában foglaló alkotmányos terheit.

Michael Piringer Magyarország bandériumairól és hadi alkotmányáról szóló, 1810-ben és 1816-ban megjelent kétkötetes munkája segített a fogalmak, a nemesi jogok és kötelezettségek tisztázásában, de nem a rendiség elvárásainak megfelelően. (Olyannyira nem, hogy az 1811/12-es országgyűlés tiltakozott is a munka első kötetének megjelenése miatt.)

A középkori és kora újkor eleji magyar hadszervezet Piringer szerint (a nemesi felkelés mellett) bandériumokból állt, amelyeket ő hét csoportra osztott: 1. *A királyi bandérium*. 2. *A királyi tisztek* – az 1498:21. törvénycikk szerint az erdélyi vajda, a székely ispán, a horvát bán és a temesi bán – *bandériumai*, amelyeket további, a cikkelyben fel nem sorolt bandériumokkal együtt a király tart. Fontos: azoknak a királyi tiszteknek, akik a király költségén tartanak bandériumokat, azoktól függetlenül, saját birtokaik alapján is ki kell állítaniuk csapataikat,¹⁵ mint az alább, az 5. és a 6. pontban szereplő birtokosoknak. 3. *A királyné bandériuma*, amelyet a királynénak saját javai alapján kell tartania. 4. *Az egyházi főurak bandériumai*. Tartásukra az 1498:15. és sok más törvénycikk szerint a tizedjövedelmek és az egyházi főurak birtokai szolgálnak. 5. *A világi főurak bandériumai*. A törvényekben bárói bandériumként találkozunk velük (Piringer az 1458:2., 1471:7., 1526:9. tc.-re utalt). Az ezekben a cikkelyekben (és másutt) említett bárók nem szűkítendőek az országbárók szűk csoportjára. A mágnásokról van szó, akiknek birtokaik alapján kell bandériumot tartaniuk. 6. *A megyei bandériumok*. A nemesek többsége birtoka alapján nem tarthatott saját bandériumot, de azért arányos részt kellett vállalnia a honvédelemben. Az önálló bandérium tartására nem képes nemesek az általuk állítandó katonákat a megye zászlaja alá küldték. 7. *A szabad királyi városok bandériumai*.

A felsoroltak szerint a magyar haderők a király, illetve a kiváltságosok (főpapok, más egyháziak, főurak, nemesek, városok) által állított egységekből álltak. Az első három pont alatt felsorolt csapatok megkülönböztető jegye – jóllehet a királynéi bandérium besorolása ebből a szempontból nem egészen világos – az volt, hogy ezeket a király tartotta. A nagyobb és kisebb birtokosok ezzel szemben birtokaik (lényegében jövedelmeik és vagyonuk) arányában vállaltak részt a terhekben, a különbség (az egyenlő jogú) gazdagabb és

¹² Országgyűlési Napló, 1808. 113.

¹³ Országgyűlési Napló, 1808. 118.

¹⁴ Országgyűlési Napló, 1808. 123.

¹⁵ Michael Piringer: Ungarns Banderien, und desselben gesetzmäßige Kriegsverfassung überhaupt. I II. Wien, 1810, 1816. II. 53.

szegényebb nemes között csak annyi, hogy az, aki képes kiállítani saját bandériumot, saját zászlaja alatt tette, aki nem volt képes erre, a megyébe küldte katonáit vagy a hadipénzt. A választóvonal 50 főnél húzódik (lásd 1525:12., 1526:27., 1601: 11. tc. stb.).

Piringer foglalkozott a nemesség egyéb kötelezettségeivel – vár- és erődtartás, adófizetés, segélynyújtás –, és elvi szinten taglalta a magyar alkotmány eredetét, a király és a rendiség viszonyát is stb. Mondandójának e részére nem tér ki. Az 1715:8. törvénycikk értelmezéséhez elégségesek a hadszervezetről tett fenti általános, rendszerező igényű megállapításai.

Ha a bandérium fogalma a birtokos nemesek által jobbágyságok, jobbágházak, jobbágytelkek – Piringer szerint a birtok – alapján állítandó csapatokat, a portális katonaságot is jelöli, akkor az állandó hadsereg felállításáról rendelkező törvénycikk nemhogy nem szüntette meg, hanem kifejezetten megerősítette a portális katonaság állításának több évszázados kötelezettségét. Piringer szerint a rendes hadsereg a hagyományos haderő mellett és nem annak egy része helyett került felállításra. Ha a nemesség nem tart katonát, akkor előjogait törvényessé tevő kötelezéseit csak részben teljesíti. A kiváltságosoknak ugyanis nemcsak a vérükkel kellett adózniuk (a személyes felkelések formájában), hanem, láttuk, katonát is kellett tartaniuk. Az adófizetés alóli menteséget ugyanis nem csak azért élvezték és élvezik, mert katonaként álltak és állnak hazájuk rendelkezésére, hanem azért is, mert más formában mint a nem nemesek, katonatartás formájában „adóztak”, és ebben a formában 1715 után is „adózniuk” kellene. Piringer úgy vélte: vagy újra kell éleszteni a portális katonaság intézményét, vagy ha nem, akkor mindazoknak, akiket annak tartása törvény szerint terhel, megváltásként adót kell fizetniük. Ez az adó nem lenne azonos a nem nemeseket terhelő *contributio*val, azzal a nemes továbbra

sem tartozna. (*De jure* akkor is mentes volt alóla, s a vonatkozó törvények gyakran le is szögezték, amikor – 1715 előtt több alkalommal – *de facto* kivette a részét a *contributio* teljesítéséből.)

Nem meglepő, hogy az 1811/12-es országgyűlés háborogva fogadta az *Ungarns Banderien* első kötetét, hiszen Piringer alkotmányos köteleességi elmulasztásával vádolta a nemességet, és komoly érveket hozott fel megadóztatásának törvényes lehetősége mellett. De nemcsak az érintettek háborogtak Piringer munkája miatt, hanem olyan komoly tudós is vitatta a téziseit, mint Kovachich Márton György.

Kovachich 1811-ben *Uiber Michaels von Piringer I Theil seiner Ungarischen Banderien* címmel terjedelmes kéziratban kommentálta az akkor megjelent első kötetet. A kommentár az 1811 elején készült *Defensio Patriae* című munka harmadik része volt.¹⁶ Az első rész a hadügyre vonatkozó törvényeket tekintette át 758 tételben, a második értekezés volt a magyar hadtörténetről, amely egyben a harmadik rész, a Piringer-kommentár alapjául is szolgált. 1816-ban újabb nagy kéziratban foglalkozott a Piringer-könyvvel, igaz, áttételesen. Miután 1816-ban megjelent az *Ungarns Banderien* második kötete, a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* háromrészes méltatást közölt a műről, s a recenzió még ugyanabban az évben (egy másik recenzióval együtt) külön kötetben is megjelent. Ez volt az előzménye és a kiváltó oka az 1816-os Kovachich-kéziratnak: *Frey müthige Anmerkungen über die Recension der von Piringerischen Ungarns Banderien welche zu erst 1816 in die allgemeine Wiener Litteratur-Zeitung eingerückt, dann aber, um den Ungarn weher zu thun, bald besonders abgedruckt, zur beabsichtigten Schmach der Nation allenthalben verbreitet worden ist.*¹⁷ (Alább nem bocsátkozom a Kovachich–Piringer vita részleteibe – az alkotmányról, a nemességről, a bandériumok fogalmáról, az országgyűlések illetékességéről stb. –,

¹⁶ *Defensio Patriae* I–III. (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Fol. Lat. 3205.) I. Leges Comitiales de Exercitatione et Subsidiis sonantes, quibus etiam Documenta Diplomatica interseruntur. 92 f. II. De Officiis Exercitationis. 93–227. f. III. Erinnerungen – Uiber Michaels von Piringer I Theil seiner Ungarischen Banderien. 120 f.

¹⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Quart. Germ. 1139. 222. Az általam használt változat 1817-ben készült. Utolsó lapja szerint: „Cum originale autographo comportatum et correctum, eidem conforme est. Pestini, die 22. Julii 1817”. Az, hogy Kovachich a munkát 1816-ban írta, kiderül a 204. oldalon, ahol arról van szó, hogy a munka írásakor a 19. századból 16 év telt el.

csak Kovachichnak a portális kötelezettségek értelmezése szempontjából legfontosabb tételeit ismertetem.)

Abban a kardinális kérdésben, hogy az 1715:8. törvénycikk eltörölte-e a portális katona állításának kötelezettségét, Piringerral értett egyet – szerinte sem törölte el –, ám úgy vélte, hogy a nemesség nem mulasztott semmit, és olyan alapon, ahogy azt Piringer vélte, nem merülhet fel a megadóztatása.

Nem értett egyet azonban Piringerral a portális katonaság értelmezésében. Véleménye szerint azt eredetileg a jobbágyság tartotta (amivel egyébként nemcsak Piringernek, hanem a hadtörténeti szakirodalom általános álláspontjának is ellentmond). Ha a nemes is fizetett katonatartást, akkor az *ex propria crumena* kifejezés mindig érthetően hozzá volt ahhoz téve. Alább úgy fogalmazott: a nemesnek csapatot kellett tartania, de nem csak a saját költségén, hanem a hadipénzekkel együtt (*nicht blos auf seine Kosten, sondern auch mit Pecuniae Exercitiales halten mußte*).¹⁸

A portális katonaságot nem szabad továbbá összetéveszteni szerinte az *állandó* lovasokkal (*equites continuus*). Kovachich szerint azokat először 1539-ben állították a határokra a török elleni védekezéstől. Az intézmény azonban átmeneti és regionálisan is korlátozott, tehát valójában nem állandó teher volt. Ráadásul az *állandó* katona indirekt módon azt is bizonyítja, hogy a *portális* katona tartása – s ez a végeredmény szempontjából döntő fontosságú – nem volt állandó köteletség. Ha az lett volna, akkor 1539-ben nem kellett volna törvényt alkotni az

új intézményről, az állandó katonáról.¹⁹ Elvi szinten megfogalmazva: a portális katonaság állítása nem köteletség, hanem egy köteletség következménye (*Die Portalmilitz kann nicht Pflicht genannt werden, sie ist Folge oder Resultat der Pflicht, folglich eine verschiedene Idee*).²⁰ Mi következik ebből?

Az, hogy a portális katona állítása ugyanolyan jellegű teher, mint a személyes felkelés: alkalmi. E terhek jogi természetéből adódóan, ha egy nemes soha nem állít portális katonát (mert uralkodója nem kéri tőle), éppúgy nem követ el alkotmányos mulasztást, mint ha soha nem vesz részt személyesen hazája védelmében (mert nem kerül sor felkelés hirdetésére).²¹ Kovachich szerint ugyanis, ismétlem, a portális katonaság állítása nem köteletség, hanem egy köteletség következménye (éppúgy, mint a személyes felkelés).

Az állandó katonaság felállításáról szóló törvénycikk vonatkozó részének értelmezésében tehát az országgyűlések és Kovachich ugyanarra a végeredményre jutottak: Piringer tévedett, amikor az 1715:8. törvénycikk alapján a nemesség megadóztatásának lehetőségét és követeleményét vetette fel. A nemességnek azonban nem voltak érvei Piringerral szemben. Az érveket tudós barátja, Kovachich szolgáltatta, bebizonyítva, hogy a nemesség által alkotott törvények betűit nehéz alkotói ellen fordítani. A nemességnek nem azért nem kell katonát állítania, mert a köteletségét eltörölték volna, hanem azért nem, mert az intézmény úgy volt megalkotva, hogy *de facto* nyugodtan mellőzhette.²²

¹⁸ Uo. 132., 194. Itt utalok arra, hogy Kovachich cáfolta azt, hogy a portális teher a nemesi birtokhoz kötődne, és kétségessé tenné a *ne onus quoquo modo fundo inhaereat* elvének érvényességét, amit Piringer vallott, jóllehet ő is tudta, hogy a katonaállítás alapja nem a birtok, hanem a jobbágyság, jobbágyházak, jobbágyporták száma volt.

¹⁹ Uo. 195. Borosy András szerint az állandó katona tartását először az 1555-ös országgyűlés rendelte el. A cél a portális katonaság korszerűsítése volt azáltal, hogy annak egy részét állandó jellegűvé alakították. Az intézmény nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. (Borosy András: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp., 1971. 82. skk.) A Kovachich által más összefüggésben említett Lakits György Zsigmond nem vizsgálta külön, mikor jött létre az állandó katonaság intézménye, de ő is az 1555-ös országgyűlést említette, mint a legkorábbit, amelyen foglalkoztak vele. Lakits György Zsigmond: Staatsrecht von Ungarn. (Magyar Országos Levéltár, I. 30. Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok: Kabinetsarchiv, Izdenczy József hagyatéka. 1083.)

²⁰ Kovachich: Freymüthige Anmerkungcn, 130. skk.

²¹ Hogy a gondolatmenet még bonyolultabb legyen, Kovachich szerint a nemesség 1715 után állított portális katonát, például 1741-ben. Piringer szerint 1715 után nem került sor erre, s véleményem szerint neki van igaza. 1741-ben a nemesek a nádori porták alapján valóban maguk is állítottak katonát, de annak feltételei a vállalat segélyé minősítik, ami nem azonos a telekkatona-állítás korábbi formájával.

²² A Kovachich-Piringer vitához részletesebben l. *Poór János*: Egy recenzió és recenziója. Kovachich Márton György a magyar alkotmányról és hadszervezetről. Levéltári Közlemények, 74. (2003) 1–2. sz. 105–133.

LÉTAY MIKLÓS

Mozaik a Magyar Nemzeti Múzeum korai történetéből

A Széchényi Országos Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum az alapítás (1802, illetve 1807) utáni évtizedben számos problémával küszködött. Ezek megoldására *Miller Jakab Ferdinánd* (1749–1823), a könyvtár első öre (1802–1812), majd a múzeum igazgatója (1812–1823) tucatnyi jelentést, tervezetet, kérvényt stb. készített és továbbított József nádor főhercegnek, aki az alapítólevél szerint a gyűjtemény kormányzója volt.¹ A sokféle elképzelés egyike az alább közölt *Javallat* a gyűjtemények jobb elhelyezésére, a múzeum elnevezésére, az intézmény anyagi helyzetének rendezésére.

Az eredetileg latin nyelven írott szöveg korabeli magyar fordításáról van szó, amely ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található Fol. Hung. 473. szám alatt. Négy fólióból áll, nagysága 392 x 250 mm.

Miller 1811 nyarán, június 25. – augusztus 25. között vetette papírra gondolatait. Erre abból következtethetünk, hogy múlt időben említi a június 24-én keletkezett vihartörténet és jövő időben az augusztus 25-re összehívott országgyűlést. Mindez a jelzett évtized (1807–1817) közepe táján történt, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum, „társbérllőként”, a mai ELTE Jogtudományi Karának

(V. Egyetem tér 1–3.) helyén álló, háromemeletes egyetemi épület templom melletti felében működött. 1809-től az első emeleten a természeti tár, a könyvtárterem és az olvasószoba, a második emeleten a régiségvár, a harmadik emeleten pedig az éremvár helyezkedett el.

Miller javaslatának első, leghosszabb részében leírja egyrészt az épület állapotát (repedések a falakon stb.), a mindennapi gondokat (pl. helyszűke), az eseményeket (pl. kéménytűz), másrészt vázolja a szerinte lehetséges és kedvezőbb elhelyezést. Ez utóbbi kapcsán városrendezési terveket is érint, mivel a múzeum számára a szervita kolostort (a mai V. Petőfi Sándor utca és Szervita tér sarkán) szeretné megszerezni, amelyet a Szépítési Bizottmány viszont le akar bontatni.

Úgy gondoljuk, hogy a múzeum- és várostörténet szoros összekapcsolódása miatt mindenképpen érdemes a szóban forgó kézirat közreadása.

A teljesség kedvéért megemlítjük még, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum története – az elhelyezés tekintetében – a fenti elképzeléstől eltérően alakult, hiszen a múzeum mai telkének (VIII. Múzeum körút 14–16.) megvásárlása (1818) után a gyűjtemények lassan ide kerültek át.

Javallat. A Pesti Szerviták Klostromának

Nemes Magyar Ország Gyűjteményes Tárának (Muzcum) valo alkalmas voltáról.

Grassalkovics Hertzeg² 1808^{dik} Esztendőben a Magyar Nemzeti Gyűjteményes Tárháznak felállítására azon üres a Hatvani kapu³ kívül fekvő

Telekét⁴ ajándékol adta ugyan, a melly mingyárt a királyi Universitásnak a Városban lévő fűvész kertjével⁵ eltseréltetett; de mind eddig nem lehet

¹ A Széchényi Országos Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum történetét számos könyv és tanulmány rögzíti. Mi elsősorban a következőket használtuk: *Berlúsz Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp., 1981.; *Fejős Imre: A Magyar Nemzeti Múzeum története 1802–1847.* Folia Archaeologica XVI.(1964); *Kollányi Ferenc: A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára 1802–1902.* I. Bp., 1905.

² Grassalkovich III. Antal (1771–1841) herceg

³ A Hatvani városkapu a mai Károly körút, Rákóczi út, Múzeum körút, Kossuth Lajos utca találkozási pontjában állt. 1808-ban lebontották.

⁴ Az ELTE mai telke a Múzeum körút és a Puskin utca között. (*Gombocz Endre: A Budapesti Egyetemi Botanikus kert és Tanszék története. 1770–1866.* Bp., 1914)

⁵ A mai Kossuth Lajos utca és Reáltanoda utca között, a ferences templomtól a Szép utca páros számosságú teleksoráig (*Gombocz E.: A Budapesti. i. m.*)

tett oly építéshez fogni, a' melly az Országnek díszére szolgáljon, mivel ezen terhes üdökben, a' mellyekben mostan élünk, a' köveknek, tégláknak 's többeknek iszonyú drágasága miatt a' Nemzeti Pénztárnak ereje, a' melly mind ekkoráig tsekély, nem engedi, hogy az öszvegyűjtött Pénzek minden elvégzésnek reménye nélkül el pazaroltassanak; a' midőn még azon Garasok is, a' mellyek a' Vármegeyektől, Városoktól 's másoktól megígértettek, egészen az Ország Pénztárába bé nem adattak, sőt némelylektől el is tagadtattak. Mindazon által bizonyos az, hogy az épületet nem csak továbbra halasztani nem lehet, sőt inkább azzól kellek gondolkodni, hogy az Ország kintseinek mentől előbb egy illendő helyly rendeltessen, és ezen leghasznosabb Intézetnek útát nyitasson, a' melly által mentől hamarébb maga hasznát az egész Országban kinyilatkoztatthassa, és így minden jó Hazafi kívánóságának és ohajtásának eleget tchessen.

Az ajándékok hihetetlenül gyarapodnak. A' Könyv és Pénztár, Régiségek, Ritkaságok és kintseknek Gyűjteménye, nem különben a' Természeti Alkotmányok kamarája, már ugy meg vagynak töltve, hogy azon Jozsef Császártól felálatott nevendék Papok épületének⁶ része, a' melly azonban az Orzági Gyűjteményes Tár számára lerakó, és Lak helyly gyanánt költsönöztetett, elégtelen.

Azért szükségesnek lenni látatik, hogy a' legközelebb tartandó Pozsonyi Ország Gyűlése alkalmatosságával Ő Felsége a' követ Uraktul meg kéretessen, hogy egy alkalmas kész épületet a' Nemzet köz hasznára és díszére több és külömbbféle okokra nézve adni méltoztatna. Mivel

1^{SZÖR} Szükséges, hogy az Ország Gyűjteményes Tárháza Tágos, alkalmas, jól elkészült, erősen épült, tűz, lopások, vagy más egyéb szerencsétlenségek ellen bátorságos, és az egész Európában ditsó Magyar névhez érdemes légyen. – Ezen mostani épület pedig, a' mellyben több mint egy milliót érő kézi íráskok, Könyvek, Pénzek, Drágaságok, Régiségek, Ritkaságok, Gyémántok, Kövek, Ásványok és több egyebek a' Plántáknak és

Állatoknak rendjeikből tartatattnak, semmivel sem bir, a' melly által magát az Ország Gyűjteményes Tár szolgálattjára ajánlhatná, vagy alkalmatossá tévődhetnék. Mert

2^{SZÖR} Egy Palota sintsen Boltozat alatt, hanem minden oly roszul vagyon helylycztetve, hogy méltán legközelebb következendő Ieroskadástól félni lehet, mivel lehetetlen, hogy ezen nagy terhet a' gerendák sokáéig eltarthassák.

3^{SZÖR} Sőt a' mi több, az ablakok, ajtok, az épületek teteje, egy szóval minden, a' mi benne szemléltetik, esőknek, havaknak, szeleknek dühösségekre ki vagynak téve; ezen okból 1805^{dik} Esztendőben a' Papi köz nevendék ház⁷ nem ide, a' hová más-ként tartozott volna, helylycztetődött.

Ezen folyó esztendőben pedig Szent Iván havának⁸ 24^{dik} napján történt; a' midőn hirtelenül egy nagy zivatar támadna, nem csak minden szobáknak ablakain az eső behatott, hanem még a' Könyvtár padlásáról is három helylyt erőssen beésett. Már pedig mily kár légyen, ha ritka kézi íráskok 's könyvek meg áznak, minden által látja.

4^{SZÖR} A' Padlásan a' Gerendák téglákkal bé nintsennek borítva, azért elrohattak, és már vakolást sem szenvednek. A' mész naponként le hul, és a' mint előre lehet látni, ha nagyobb darabok le hullanak, azon ékesen készült pénzes asztalok helylyre állithatatlan kárt fognak szenvedni.

5^{SZÖR} Mivel pedig az épületnek erős talpköve nintsen, azért nem tsuda, hogy a' falak repedeznek, több hasadékokkal tellyesek, és minden föld indulás nélkül is bizonyos omladékkal ijezgetnek.

6^{SZÖR} A' Tűz ellen nintsen semmi bátorság. Ha az épület fedelét a' láng megkapja, éppen semit megnem lehet szabadítani, és így egy pillantat alatt minden hamuvá lészen, a' mit szorgos fáradság 's gond és szünet nélkül való iparkodás egybc szerzet. Közzel vala ezen Szerentsétlenséghez a' Magyar Nemzeti Tár, a' midőn 1810^{dik} Esztendőben Karátson Havának 29^{dik} Napján a' szomszédi Papi köz nevendék házban⁹ a' kémény kigyuladott.

⁶ A mai ELTE Jogtudományi Kar helyén álló korábbi épület, melyben a szóban forgó időszakban a Királyi Egyetem működött.

⁷ Katolikus papnevelő intézet

⁸ Június hó

⁹ Ma a Pázmány Péter Hittudományi Kar Könyvtára (Bp. V. ker. Papnövelde utca 7.)

7SZCZ A' mostani Nemzeti Tárházban is a kémények oktanul földszintől egyenesen vagnak felvive, és a' fedelen felől nem elegendő magasságra; mivel szélnek, vagy közelgető esőnek alkalmatosságaival olly annyira a' füst lenyomatatik, hogy sem a' tisztbéli szolgálta, sem pedig a' Hetes, a' kik a háznak őrizete véget ott laknak, magok konyhájoknak és télen kementzéseknek hasznát nem vehetik; a' fűtésben pedig legnagyobb vigyázat szükséges.

8SZCZ És mivel az egész épületett szobákra fel kellett osztani, a' mellyekben a Nemzeti Gyűjteményhez tartozandó dolgok vagnak, egy szoba sintsen, a' melly télen a Tisztek minden napi dolgaik elvégzésére fordíthatodnék. Ezen a' hibán a' jövő télen hogy lehessen segíteni, még mod benne nem találatott.

9SZCZ Utoljára a természeti alkotmányok kamarája, melly leg nagyobb világosságot kíván, a' helynek fogyatkozása miatt, az első emeletben helyhesztetődött, és mivel tölle a Templom¹⁰ csak három lépésnyire távol vagon, igen homályos, vas táblái nintsennek, azért mint a Tűz, mint pedig a' lopások miatt bántortalan.

Midőn ezekből tehát világosan kitezik, hogy a' mostani Nemzeti Gyűjteményes Tárnak helye éppen nem alkalmas, és nyilvánosságos Tűz, és lerokadásnak veszedelme alá vagon vetve, új épületek fel állítását pedig a' Nemzet Pénztárának eddig való gyengesége mostanában meg nem engedti, nintsen más hátra, mint sem hogy a' Szervitáknak Klastroma¹¹ kikérctessen, a' melly ugy is csak hat

és jobbjára külföldi emberektől lakatik, és a' mellyet a Pesti ékesítő Biztosság¹² lerontani kíván, hogy ottan Piatzot szerzhessen.

Ezen Biztosságnak előképzete ellen éppen nem léssen, ha azon fal elrontatik, a' melly által a' Klastromnak nagy udvara istálóval és kertel együtt környül vagon véve, és azon hely Piatzra fordítodik. Mivel olly nagyságu és kellemes Piatz fordítodik. Mivel olly nagyságu és kellemes Piatz fog a' Paskál háza¹³ felé szerződni, a' miljen mostanában a' Templom ajtajától a' Gróf Teleki házáig,¹⁴ az ugy nevezett Szerviták Piatza, és a' Katona épületnek¹⁵ az egész homlok fala fog tetzeni, a' melly okért a' Klastrom lerontását a Szépitő Biztosság¹⁶ elrendelte, melly tselekedett igen káros volna;

Mivel azon Klastromnak falai olly erősök, hogy még egy emeletett minden nehézség nélkül elbirhatnák, az egész épület pedig boltozott alatt vagon, és minden felől szabadon áll, a' melly legsebbe Palotákra felosztatodhatnék, a' Tiszteknek lakó helyek benne lehetne, és az egész Nemzeti Gyűjteményes Tárnak minden veszedelem ellen tellyes hátorságul szolgálna.

Ha ezen épületnek a' piatz közepén olasz ékesség adatik, tudni illik egy elrejtett (: a' mint mondják :) fedél, valamint a' Generális Csekonics házán¹⁷ látzattatik, a' melly felékesítődik Magyar Királyoknak képeikkel, és még egy emeletre a' Paskál háza¹⁸ felé olly homlok képpel és Pitvarral¹⁹ fel emeltetődik, a' melly az Intézetnek fényét már kivünnön is jelent-

¹⁰ Egyetemi templom (Bp. V. ker. Egyetem tér)

¹¹ Egyemeletes épület a szervita templom mellett, a mai Petőfi Sándor utca és Szervita tér sarkán (Gerő László: A Szervita-tér. In: Budapest, 1947 és klny.)

¹² Az 1808-tól működő Szépitési Bizottmány (Szépitő Bizottság) célja és feladata Pest rendezése, szépitése, az építkezések irányítása, ellenőrzése (H. Boros Vilma: A pesti Szépitő Bizottság működésének kezdete és a Szépitési Terv. In: Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve, 1953., Bp., 1954)

¹³ Paschgall (Paschcal, Paskál) Antal városi tanácsos háza a mai Petőfi Sándor utca 11., Párizsi utca 5-7-9., Városház utca 16. szám alatt (In: Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873, Szerk. Bácskai Vera. Bp., 1971.; Pest szab. kir. város' Házjegyzéke. Pest, 1848.; Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros, Lipótváros. Szerk. Bácskai Vera. Bp., 1975.; Römer Flóris: A régi Pest. Bp., 1873.; Vojdisek József: Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. Pest, 1822)

¹⁴ Teleki József gróf háza a mai Fehérhajú utca 1., Szervita tér 10. szám alatt. Gerő L.: A Szervita tér. i. m.; Patacsich József: Szabad Királyi Pest Városának leírása. Pest, 1831.; Pest szab. kir. város' Házjegyzéke. i. m.; Pest város topográfiai mutatója. i. m.; Römer F.: A régi Pest i. m.

¹⁵ Az egykori Invalídus palota, majd Károly laktanya, a mai Budapesti Főpolgármesteri Hivatal (Bp. V. ker. Városház utca 9-11.)

¹⁶ Ld. a 12. jegyzetben

¹⁷ Gróf Csekonics József tábornok háza a mai Keeskeméti utca 10., Magyar utca 31. szám alatt.; Patacsich J.: Szabad Királyi i. m.; Pest szab. kir. Házjegyzéke i. m.; Pest város topográfiai mutatója i. m.

¹⁸ Ld. a 13. jegyzetben

¹⁹ Pitvar = előcsarnok, tornác

se, és ennek szemlélőit a' belső látásra fel gerjessze, lehetetlen, hogy a' Városnak nagyobb Nemzeti fényt ne adjon, mint sem ha az egész Klostrom a' mint vagyon, lerontatodnék; Mert tsuppán a' Klostromnak lerontásával a' Biztosság maga tzeljät el nem éri, és ezen Piatznak adandó fény nem léssen tökéletes, ha tsak a' Paskál és Steinbach háza²⁰ is el nem töröltetik. De mivel ezeket meg venni és ki fizetni a' Városnak mostani nagy költségi nem engedik; szükséges az ékesítő Biztosság kívánságát más hasznosabb, alkalmatossabb és érdemesebb előképezettel segíteni, és a' Felsőgnek kegyelmét ki nyerni, hogy a' fellyebb említett Klostrom a' Nemzeti Gyűjteményes Tárházra fordítodjon.

Hogy pedig ezen épületnek megváltoztatására azon pénzek, a' mellyek a' Nemzeti Gyűjteményes Tár Fenékjére²¹ addig özve szerezettek, és töke pénzre is már fordítattván hasznot hajtának el ne költődjenek, a' mellyek a' Tisztok és szolgák fizetésekre, a' Magyar Tudós társaságnak felállítására, az épületnek fentartására, és annak belső elkészítésére, külömb féle dolgoknak meg szerzésekre, nem külömben könyvárusoknak, könyvkötőknek, Mester embereknek, és tüzi fára s.a.t. szükségé-

sek, javasoltatik, hogy a' Fűvészkert, a' mellynek birtokában a' Nemzeti Gyűjteményes Tár most valósággal vagyon, és semmi hasznot nem hoz, el adodjon. Ezen telek eladásából pár ezernél többet reménylenni lehet. Ha ezen pénz az épületre fordítodik, hihető, hogy annak nagyobb része lábra áll, legfőképpen, ha Gömör Vármegye Bányáinak Birtokossai Hazai Szeretett által bőkezűségre felgerjesztődnek, és magok erejek szerént ezen épületet vassal segíteni elnem mulatják. – Hogy ha pedig ezen Javallat el nem fogadodik, bizonyára haszontalanak az eddig való gondoskodások, és bizonyos épület nélkül mindég tsak buzgó kívánságban maradunk.

Mindazon által, nem hogy talán a' Szerviták a' magok tulajdonaiktól ezen javallás által megfosztatatni látzatassanak, szabadon maradván számokra Pest városában lévő Telekeik, Tökepenzeik és Hagyományaik, alkalmatossan azon épületben helyeztetődhetnek, a' mellyet mostanában a Nemzeti Gyűjteményes Tár bir, azon kötelességgel, hogy a' közzel lévő Templomban²² a' Pesti Királyi Universitas béli Ifuságnak Isteni szolgálattal tartozzanak.

Javallat az Ország Nemzeti Gyűjteményes Tárjának törvényes Tziméről.

Legfőképpen szükséges, hogy valami hálaadatoságnak jelét ő Tsászári 's Királyi Főhertzezségének József Magyar Ország' Nádor Ispányának örökké való emlékezeteknek okáért adjunk, azon különös Pártfogásáért és Kegyelmejért, a' mellyel Nemzetünkhöz, Nyelvünkhöz, és a' Honnyi Literaturához viseltetett a' midőn 1807^{dik} Esztendőben a' Budai Ország Gyűlésen a' Magyar Nemzeti Gyűjteményes Tárnak felállítását a' Tettes²³ Nemes Karoknak és Rendeknek elő adni legjobb kimenetellel méltóztatott; a' mellynek ő maga egyedül és nem más vala a' szerzője, és javasolója, valamint a' Javallatnak IX. §-ból deák nyelven 25^{dik} magyarban pedig 29^{dik} lapon ki

tetzik: *Cuius summo in Nos, et Patriam nostram amori, voluntati, desiderio, atque perspicaciae unice debentur, quae plagulis istis proposita sint. – Az ő hozzánk 's Hazánkhoz való leg nagyobb szeretetének, jóakaratajának, kívánságának és mély által látásának egyedül mind azokat, a' miket ezen levelekben olvasunk, tulajdoníthatjuk s köszönhetjük. –* Valamint is a' maga Feltételét 1808^{dik} Esztendő 8. Tzik: a' Tettes Karok, 's Rendeknek bőkezűségek által sokaknak reménységek felét tökéletességre hozta, ugy az Ő fáradhatatlan és kimagyarázhatatlan gondoskodásának köszönhetjük, hogy olly rövid üdő alatt ezen Intézet napról napra nagyobb előmeneteleket tett, és tészen, ugy

²⁰ Steinbach Ferenc jegyző háza a mai Régiposta utca 15., ill. Váci utca 13. szám alatti saroképület volt, ezért lehet, hogy említése tévedés vagy előttünk ismeretlen tényen alapszik. (*Kunits Mihály: Topographische Beschreibung der Königreiches Ungarn. Pest, 1824.; Patacsich J.: Szabad Királyi i.m.; Pest szab. Kir...Házjegyzéke i. m.; Pest város topográfiai mutatója. i.m.*)

²¹ „Pénzalap” értelemben használva e szövegben

²² Ld. a 10. jegyzetben

²³ Tekintetes

annyira, hogy nem csak Hazánk fiai, de külföldiek is a látásra való kitett dolgoknak ritkaságaik és betseik miatt tsudálkozástól elragattnak.

Most adatik legjobb alkalmatosság, mellyben a' Nemzet ezen Jótétemnyért a' legkegyesebb Hertzegséghez való háládatosságát kinyilatkoztathatja, és az egész Európával érzékeny nemes szívet ujjonag megesmértetheti, a' midőn tudni illik ezen folyó Esztendőben Kis Aszszony havának²⁴ 25^{dik} Napijára Ország Gyűlése kihirdetett, a' mellyben ha a' Követ Urak magok gondjokat arra fordítják, hogy 1^{SZÖR} ezen Nemzeti Intézet a' maga szerzőjének nevéől és méltóságától a' mellyet visel Tzimjét vehesse, és ez a' törvénybe ha bé iktattatnék: *Museum Statutum et Ordinum Regni Josephinum Platinalis. Tettes Nemes Statusok és Rendek 's József Nádor ispányi Nemzeti Gyűjteményes Tár.* – Ezen Tzimezet kijelenti a' Birtokosokat, a' szerzőt, és a' Törvényes elől ülöt. És ugyan azért 2^{SZOR}

az örökké való bátorság véget, szükséges a' Követ Uraknak azon iparkodni, hogy ezután a' Nádor Ispányi Tzimezethez adatassék, és ezen tisztelet is Törvény által meg erősítődjön: *Protectionis Perpetui Musei Statutum et Ordinum Josephini Palatinalis. – A Tettes Státusok és Rendek József Nádor Ispányi Gyűjteményes Tár örökös Pártfogója.*

Mivel ha akkor; a' midőn a' Német Birodalom állana, több Uralkodó Hertzgek megengedték, hogy a' magok kerületbéli Fő oskoláik Igazgatóinak (: Rectores :) neveztessenek; sőt János Fő Hertzeg mi napában az Insbrugi Universitasban ezen tisztelettel felvenni méltoztatott; mi tiltja vagy hátráltathatja a' Magyarokat a' magok Intézetek másként is törvényes Elölülőjének Örökös Pártfogói Tzimezetet adni, és egy értelemmel Országosan rendelni? Ez bizonyára ismént egy hathatós mod lészen a' Magyar Nyelvet és Honnyi Literaturát elő mozdítani.

Javallat A Nemzeti Gyűjteményes Tár Pénzének Fekvő-Jószágokra való fordításáról.

Minden Intézetnek elegendő Fenékkal kel birni, másként örökséget magának nem ígérhet. A' Fenéknek pedig mingyárt eleintén leg nagyobb bátorságot kellett szerezni, ezen bátorság pedig mostani üdőben nem ál a' Tőkepénznek Ostentumi kamatra²⁵ való kiadásában, hanem fekvő Jószágoknak vételekben. Mivel tsuppán csak a bizonyosság táplálja az állandóság reményét.

A Nemzeti Gyűjteményes Tárnak szabad ajánlásokból öszve szerzett Fenékje még igen tsekély, és csak 468287 Rft. 14 1/8 Xr-ra mégyen fel. Ezen tőkepénzből az Ország Pénztárába csak 221189 Rft. 6 1/8 Xr. adodott bé, melly summa Ostentumi kamatra ki is béreltetett. Ha 72379 Rfokat, a' mellyek hagyomány szerint a' Tiszteknek és Szolgáknak fizetésül olly moddal rendeltettek, hogy a' kamat fizetése mellett a' Hagományozók a' tőkepénzt magoknál addig tarthassák, a' meddig nekik tetszik, lehuzunk, a' többi pénzt még mind bekelletik szedni.

Tetzett ugyan az Ország majd minden hatalminak, legfőképpen a' Vármegyéknek az épületek felállítására, rész szerint Fenékül a' Tisztek' fizetésekre, és más egyéb szükségesekre és költségekre

minden készséggel a' garasokat meg ígérni; de mivel a' segedelem csak felében meg fizetődött, a' fellyebb említett suma felől a' Fenék meg nem szaporitathatodott, ebből a' fogyasztásból pedig szükséges képpen a' következik, hogy vagy az épülettől el kellett állni, vagy pediglen a' Fenék gyűjtéséről nem kellett gondolkodni.

Mivel pedig a' Honnyi Litteraturának minden fele tárgyban itten csak öszve szedett segedelmei vagynak, ezen Intézetnek Tzéljával legjobban meg egyezni láztatik, ha az eddig öszve szedett pénzek meg tartodnak, és esztendőnként hasznot hajtának a' melly a' Tisztek fizetésekre, a' legközelebb fel állítandó Magyar Tudós társaság tagjainak jutalmakra, a' belső elkészületre, és más számtalan szükséges költségre szolgáljon. Mi modon pedig az épületre költséget lehessen szerezni, arról már másutt vala szó. Tehát csak a' négy száz ezernyi tőke pénzből (: mivel a' többi valló levelekben vagyon :) tanátskozni kellett, mi moddal és leghamarább bátorságban tévődhetik.

Mint hogy tapasztalásból tudjuk, hogy Agyományokból (sic!) álló tőke pénzek számtalanul

²⁴ Augusztus hó

²⁵ Jelentését nem ismerjük.

elvesztek, vagy legalább meg kissebbittek, a' Nemzeti Gyűjteményes Tár Fenekének legjobban fog használni, ha a legközelebb tartandó Ország Gyűlésben a Követ Urak Ő Felségét kérni fogják, hogy ezen Intézet számára 400 ezer forintot érő Jóságot ajándékozni méltóztattna. Ha ezen kérelem meg nem halgatodnék, tehát magányos

emberektől birtokokat venni, vagy pedig Polgári telkeket kellene szerezni; és ha az esztendőbeli jövedelem 24000 Rfokat felől haladná, ujjonag tökepénzre lehetne fordítani, a' kormányozás pedig most, ugy akkor is egyedül az Ország Nádor Ispánnéhoz 1808^{dik} Esztendőre 8^{dik} Tzikkellye szerint tartoznék.²⁶

1. kép. Lipszky János térképe, 1810. Ld. a 26. jegyzetet.

A szövegben szereplő helyszínek Lipszky János térképén: 1. Grassalkovich Antal telke (vö. 4. jegyz.); 2. Fűvészkert (5. jegyz.); 3. Királyi egyetem (6. jegyz.); 4. Katolikus papnevelő intézet (7. és 9. jegyz.); 5. Egyetemi templom (10. jegyz.); 6. Szervita kolostor (11. jegyz.); 7. Paschgall Antal háza (13. jegyz.); 8. Teleki József háza (14. jegyz.); 9. Invalidus palota (15. jegyz.); 10. Csekonics József háza (17. jegyz.); 11. Steinbach Ferenc háza (20. jegyz.).

²⁶ A felsorolt publikációk mellett használtuk még Hild János Pest városrendezési tervéhez készített térképét (1805–1808) és Lipszky János 1810-ben megjelent munkáját: Plan der beyden Königl. Freyen Hauptstädte Ungerns Ofen und Pest seiner Kaiserl. Hoheit dem Erzherzog Joseph Palatin von Ungern. (Buda és Pest ... térképe).

2. kép. Balra a Királyi Egyetem, a Széchenyi Országos Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum otthona 1807–1817 között, mellette az egyetemi templom (K. Schwindt – L. Zechmeyer acélmetszete, 1835).

3. kép. Középen a szervita templom és a vele egybeépült kolostor (Hofbauer János rézkarca, 1827).

SZABAD GYÖRGY

A reformert erősítő élmény

A személyiség alakulásában nyilvánvalóan fontos, sőt meghatározó szerephez jutnak, juthatnak élményei. A lélektanban különbséget tesznek a váratlan élmény, a hirtelen bekövetkezett meg-rázkódtatás átalakító hatása és aközött, ami „legtöbbször” történik, hogy a „személyiségben korábban is feltalálható »nyersanyag« csoportosul hirtelen át, és telik meg új jelentőséggel”. Fontos figyelmeztetés is csatlakozik ehhez a megállapításhoz, miszerint „nem vonhatunk éles határt a traumatikus és a fokozatos átalakulások csoportja közé”.¹

Az 1831 nyarán Felső-Magyarországon a kolerajárvány nyomán kirobbant parasztfelkelés eseményei és következményei – ismert módon – óriási hatással voltak a kortársakra általában, a szemtanúkra különösen, és nagymértékben járultak hozzá az ellenzéki reformmozgalom kibontakozásához.² A Zemplén megyében a „kolerabiztosok” sorába választott, pályakezdő Kossuth Lajos fennmaradt egykorú iratai is tanúsítják ezt, annál is inkább, hiszen nemcsak tapasztalatait és intézkedéseit, hanem reflexióit is sokban tartalmazza.³ A Barta István által széleskörűen feltárt és sokoldalúan elemzett iratanyag⁴ híven tükrözi nemcsak a Sátoraljaújhelyt tevékenykedő Kossuth rendkívüli erőfeszítéseit és intézkedéseinek célszerűségét, hanem aggodalmait is a növekvő társadalmi feszültség láttán, és kétségeit, vajon a „felsőbbség” utasításai ésszerűek-e?

Különösen a messze földről érkezett járvány feltartóztatásával kísérletező módszereket bírálta, hiszen a közlekedést, az áruforgalmat bénító katonai kordonok, vesztegzárak a betegségtől szenvedő, de legalábbis rettegő lakosságot „határtalan szűkölködéssel”, sőt sokukat „éhezéssel” is sújtották. 1831. július 17-én, közel három héttel a Zemplénben fellángoló zendülés előtt jelentette Sátoraljaújhelyről, miszerint „itt minden órán lázadástól lehet tartani, [...] ha egyszer az inség végső polczára juttatott közép classis a legalsó classissal a szűkölködés egy útján találkozáva kezét fog, [...] rettenetes dolgok történhetnek”. Igaz, hogy udvarias szövegkörnyezetben, de egyértelműen tette szóvá azt, miszerint erős bizalomvesztéssel járt, hogy az első alispán rosszul megválasztott időpontban hagyta el a félelmeivel birkózó várost. Nyilvánvalóan a megye más vezetőivel együtt Dókus László alispánnak is szólt – néhány sorral lejjebb – Kossuth alig palástolt szemrehányása: „rajtunk utasítással segítve nincs, a veszedelem szemmel látása a legjobb tanító”.⁵ Miután a velejetei Andrassy-kastélyban meghúzódó megyei tisztikartól segítség nem, csak megrovásokkal terhelt szájalomnyilvánítás érkezett, Kossuth – három másik kolerabiztoshoz hasonlóan – bejelentette lemondását, ám a városi tanács kérésére visszavonta azt, és folytatta korábbi működését.⁶

Néhány hónap múltán, 1831 késő őszén Kossuth, mint Sátoraljaújhely ügyvédje Zemplén

¹ Allport, Gordon W.: A személyiség alakulása. Ford. Dayka Balázs, Habermann M. Gusztáv és mások. Bp., 1980. 277–281.; Ferenczi Sándor: A pszichoanalízis haladása. Bp., 1920. 24.

² Balásházy János: Az 1831-dik esztendei felső-magyarországi zendülésnek történeti leírása. Pest, 1832.; Adalékok Zemplén vármegye történetéből. 1899, 1900, 1901, 1902, 1906, 1907, 1910.; Rapant, Daniel: Sedlacke povstanie na východnom Slovensku roku 1831. I–II. Bratislava, 1953.; Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp. 1955.; Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása (1830–1840). In: Magyarország története 1790–1848. Szerk. Mérci Gyula –Vörös Károly. Bp., 1980. 674–677.; Erdmann Gyula: Zemplén vármegye reformellenzéke. Miskolc, 1989. 27–36.

³ Kossuth Lajos Összes Munkái. (A továbbiakban: KLÖM.) VI. Sajtó alá rendezte Barta István. Bp., 1966. 239–254.

⁴ Közlöjük elemzését ld. Barta István: A fiatal Kossuth. Bp., 1966. 46–59. Vö. Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Bp., 1946.

⁵ KLÖM VI. 234–235.

⁶ Barta I.: A fiatal Kossuth i. m. 53–54.

megye közgyűléséhez fordult „bizonyosságlevelet” kérve annak igazolásául, hogy a sokat szenvedett város rendbontás nélkül vészelte át a járvány okozta megrázkódtatásokat, sőt támogatva a „lázas” elleni önvédelem szervezését, késznek bizonyult „a rendet s csendességet” áldozatok árán is fenntartani. Ennek a megyéhez intézett kérelemnek csak nagyon közvetetten volt személyes vonatkozása. Kossuth, noha kiemelkedő szerepe volt Sátoraljaújhely elismerésre méltónak tartott megmentésében, csak általában szolt a „kirendelt felügyelő urak” helytállásáról.⁷ Ennél fontosabb volt, hogy beadványával is használni akart a városnak. Bretzenheim Ferdinánd herceg sárospataki uradalma ugyanis már évek óta kísérletezett azzal, hogy földesúri joghatósága alá tartozó úrbéres településnek nyilváníttassa peres eljárás keretében Sátoraljaújhelyet. Ezzel messzemenően összhangban volt, hogy az ennek ellentmondó várost a „gyűléseknek tartásától” eltiltani kívánta, megvádolva a „város közönségét a törvények s a felsőség iránt való makacs engedetlenséggel s anarchiára törekedő spiritussal”. Mindezt kivédendő tartotta különösen fontosnak Kossuth a lakosság helytállásának megyei elismertetését, amit azonban a közgyűlés kitérő válasszal elhárított.⁸ Alighanem ez is hozzájárult az esemény sor elményének kikerekedéséhez.

A korábban a megyei közéletben sikeresen bemutatkozó Kossuthnak már addig is jelentkező külső és belső konfliktusai tovább halmozódtak kolerabiztosítási tevékenysége kapcsán. Már korábban magára haragította gróf Mailáth Antal főispánt és a legutóbbi országgyűlésen a Zempléni képviselő Vay Miklós bárót, helytelenítve az udvar által megemelni kívánt újonclétszám megszavazását. További bizalmatlanságot keltett maga iránt a kormányzat helyi hatalmasságai és szószólok körében – többek között – a lengyel szabadságharc melletti határozott kiállásával és a metternichi külpolitika bírálatával. Mindehhez járult a járványügyi rendszabályok és a sátoraljaújhelyiek magatartásának megítélésében összeütközése Dókus alispánnal és a megyei tisztikar meghatározó személyiségeivel.

Nyilvánvalóan friss benyomásai is ösztönözték arra, hogy szembeforduljon a hatalmat birtoklók és a pozícióikat őrzők szellemiségével és tettei kész rosszindulatával. Azt azonban még nem sejtette, hogy anyagi visszaélésekkel megvádolva, de azt nem bizonyítva fogják rossz híret kelteni, és megpróbálják eltéríteni útjáról.⁹

Korántsem csupán a „felsőbbség” magatartásának értelmezésében lendítette előre a pályakezdő Kossuthot 1831 élménye, hanem általában a feszülő társadalmi ellentétek és a kiváltságrendszer fenntartásából származó veszélyek felismerésében is. Kossuthot korábbi aggodalmainak és intelmeinek indokoltságában erősítették meg a zendülés megrázó tényei: felgyújtott udvarházak, pajták, boltok, majd az akasztófákon kiszendvedtek tetemei. Az 1828-ban „az éhínség okaival” foglalkozó „értekezésében”, noha szemléletét még sokban felszíni jelenségek határozták meg, de helyet kapott már annak megállapítása, hogy „káros a jobbágyi tartozásoknak s közadózásoknak [...] nagy terhe”. De az általa egyébként a terror miatt borzongva emlegetett francia forradalomról szoltva azt is elismerte, miszerint a feudális „bilincsek ösztörésében” gyökerezik a „bámulatos” franciaországi fejlődés. Az 1828–29. évi országos adóösszeírás felülvizsgálatának résztvevőjeként és a Zemplén megyei viszonyok tanulmánymeretű összegzőjeként az „adózó nép” többségének helyzetét nyomorúságosnak, egyes vidékeken már-már elviselhetetlennek ítélte. Kossuth felkelés előtti megnyilatkozásai világossá teszik, hogy korántsem volt közömbös a köznép sorsa iránt, és „előlépéseket” sürgetve reformkezdeményezésck megvitatását kívánta „ott, ahol annak helye van, az ország gyűlésén”. Az is ismeretes, hogy még a rendi alkotmányosság bázisán állva buzdított arra 1828-ban, hogy „nevelni s felvilágosítani kell a magyar köznépet”, mert csak így remélhető, hogy ne „a félelem”, ami „könnyen bal célra fordítható”, hanem „boldogító cél” kösse a törvényhez. 1831. jan. 24-i, nagy feltűnést és a kormányzat híveinek körében általános felháborodást keltő, az újonclétszám emelését bíráló közgyűlési beszédé-

⁷ KLÓM VI. 234–235.

⁸ Uo. 235., 277–279.

⁹ Vö. *Barta I.: A fiatal Kossuth i. m.*, 44–45., 59. és kk.

ben pedig a nyugat-európai fejleményekre is utalva már megjelölte a kívánatos „változások” módjáról formálódó reformpolitikai álláspontját. Hiszen „vigasztalónak” azt mondta, hogy nem a „zabolátlanság eránya” vált uralkodóvá a júliusi forradalom nyomán, hanem az a „tendentia”, amely „a társaságos élet alapjain gyökeresedett jussoknak és a liberális institutióknak kifejlésére és garantálására törekedik”.¹⁰

Így válik értelmezhetővé, hogy „az érdek-egyesítés” politikájának felkarolója és majdani érvényesítője nem általában aggodalmaskodott a „classisok” esetleges összefogása miatt, hanem az adott helyzetben arra igyekezett figyelmeztetni, hogy a „felsőbbség” rendkívüli intézkedései olyan lázongást idézhetnek fel, amely éppenséggel nem közös „előlépésre” készítetné, hanem anarchiába sodorhatná a különböző rétegeket. De nemcsak tiltakozott a szinte provokatív intézkedések ellen, hanem aggodalmi komolyságának jeleként le is mondott megbízatásáról. Hivatalos kérésre és a helybeliek valóságos könyörgésére vonta vissza lemondását, belátva, hogy városának valóban szüksége van további helytállásra. A „rend” fenntartására szervezte meg a helyi „polgárörseget”. Ennek élén sikerült – fegyverhasználat nélkül – elriasztania a „bódult” zendülők egyik csapatát attól, hogy betörjön a városba. Teljesen reális Barta István óvása mind a város védelmét megszervező Kossuth szerepének romantikus eltúlzásától, mind attól, mintha rokonszenvezett volna „a támadó paraszti tömegekkel”.¹¹ Valóban nem. Csak tőle telhetően józanul járt el a veszély elhárításában. De indokolt felfigyelni arra, hogy számot vetett a jövővel, a tettek következményeivel is. Nemcsak elfoglaltságára hivatkozva tért ki ügyfele, Szapáryné Csáky Júlia grófnő kéréséről, hogy személyesen vegyen részt a terebesi uradalman felzendült jobbágyságot elleni büntetőeljárásban. Elmondta ugyan, miszerint helyéhez köti feladata, azaz „a senyvedő emberiségnek [így!] ápolgatása” és a „jó rendnek feltartása”, de arra is hivatkozott,

hogy a grófnő kérésében „ezen esetben nem az urbariális sérelmek vétetnek szempontul, amellyek az ő jelenlétét multhatatlanul megkívnák, hanem a lázadásnak kinyomozása”. Kossuth tehát, akinek ezt az állásfoglalását az érdekelt megyei bizottság indokoltnak tartotta határozatába foglalni, a vizsgálati eljárásból kivonta magát, nehogy ő, aki az úrbéri, tehát a földesúr-jobbági viszonyt érintő ügyekben eljárni szokott, a „felzendült város”¹² lakosai előtt bizodalatlanság alá jöjjön. Fontosnak tartotta a különbségtételt a „zendülők” és általában a jobbágyság között és ezáltal is a munkájához szükséges bizalom folyamatos fenntartását.¹³

1831 késő őszen a megyéhez intézett – már említett – beadványában aligha csupán a Bretzenheim-uradalom vádaskodásainak cáfolatául dícsérte megkülönböztetés nélkül a sátoraljaúj-helyiek magatartását, hanem bizonyára az elnyert közbizalom megtartása érdekében ítélt ügy, miszerint a „felsőbbség” terhes, sőt hibás intézkedései ellenére „városunknak minden rendű közönsége” igyekezett „egyesült erővel” fenntartani a „rendet és csendet bármily áldozatba kerüljön is”.¹⁴

Az 1831-ben átélt drámai eseménysorozat emlékét jól felidézhetően őrizte meg. Közvetlenül bizonyítja ezt édesanyjához 1839-ben írott egyik börtönlevele. Nyolc esztendő távolából meglehetősen pontosan emlékeztetett a tragédiára, „mellynél szomorúbbat, borzasztóbbat, emlékezetesebbet” nem értek meg a zepléniek „két évszázad óta”. Egy hajdani irat csomagolópapírként való felhasználása teremtett alkalmat a történet felidezésére. A kolercrajvány és a nyomában felhangzott „pórlázadás” jelenetei ötvöződtek a fogoly hajdani tevékenységének az emlékeivel. Többes számra váltva szólt arról, hogy az övével azonos feladatot vállalókkal együtt „megtettük, ami embertől telhetett”, felpanaszolva – ez alkalommal is –, miszerint minden tekintetben „magunkra hagyatva” cselekedtek, „míg azok, kiknek kövér napi fizetésök mellett a segedelem tisztókban is,

¹⁰ KLÖM VI. 29., 178., 215–216., 320. Vö. *Barta I.: A fiatal Kossuth i. m. 28–31., 81–94.*

¹¹ KLÖM VI. 249., 253–255. Vö. *Barta I.: A fiatal Kossuth i. m. 54–59.*

¹² Tt. Töketeremes mezőváros

¹³ KLÖM VI. 252–253.

¹⁴ Uo. 254–255., 278.

hatalmukban is állott, sánczfalak mögé búvtak”. Saját szerepét nem kicsinyelte le, emlékeztetett arra, hogy neki sikerült „a félig lázongó lakosságot [...] imponáló tömegbe forrasztani”, de arra is, miszerint ennek „nagyított” – tehát eltúlzott – híre hozzájárult, hogy „a lázadás a Bodroghözre nem harapózott”.¹⁵ A történetek elég elevenen idéződtek fel emlékezetében, de a próbatételén és a személyes sérelmeken kívül került véleményének kifejtését, nyilván levelének cenzúrázására tekintettel s talán arra is, hogy az *Országgyűlési Tudósítások* hasábjain sűrűn idézte a kormányzatot terhelő észrevételeket az 1831. évi fejlemények kapcsán.¹⁶ Így levele formálisan csak figyelmeztetésül szolgált, hogy iratai zömének elkobzása után a család kezén maradtakat – bármennyire is jelentéktelneknek látszanak – őrizték gondosan.

Mint ismeretes, már az 1820-as évek végén egyben-másban eljutott az öröklött adottságokba belenyugvás megkérdőjelezéséhez, tanú rá az „éhínségek okait” sokban racionálisan firtató, s ha botladozva is, kiutat kereső értekezése.¹⁷ Soron következő megnyilatkozásai, feljegyzései is érzékelhetővé teszik, milyen nagy hatással voltak szemléletének alakulására bővülő jogtudományi és történeti ismeretei, legfőképpen pedig a felvilágosodásnak és a korai liberalizmusnak a kiváltságrendszer bíráló, a jogegyenlőséget hirdető nézetei. A hazaiak közül kétségtelen Berzeviczy, Balásházy, Széchenyi, majd egyre erősebben Wesselényi írásainak, megnyilatkozásainak és a Lónyay Gábor körül csoportosuló, reformok elfogadására is kész fiatal nemesek, értelmiségiek körének hatása. A teendők konkretizálásában őt is segítette az 1790-es években szövegezett ún. „rendszeres bizottsági munkálatok”-nak az 1825–27. évi országgyűlés által elrendelt felülvizsgálata, részleges átdolgozásukat eredményező megvitatása, majd az 1830. évi országgyűlés – nem kevéssé Wesselényi által szorgalmazott – javaslatára megküldése a megyéknek állásfog-

lalás végett, ami a megyék jelentős részében, így Zemplénben – Kossuth részvételével – reformjavaslatok megfogalmazásának alkalmául szolgált. A pályakezdő politikus reformok iránti nyitottságát messzemenően befolyásolták azok a tapasztalatok és benyomások, amelyeket az 1828–29. évi adóösszeírás 1830–31-ben végzett felülvizsgálata során életre szólóan szerzett. 124 zempléni közösségben szembesült a riasztó valósággal. Barta István megállapítása szerint ennyi felülvizsgálati jegyzőkönyv viseli legalább Kossuth aláírását, de a rendkívül részletes jegyzőkönyvek több mint fele része egészében keze munkája volt. És ehhez járult a nagy kiterjedésű megyéből beérkezett teljes adatanyag feldolgozása. A tanulmánymeretű összegzés annak megállapításával járt, miszerint az adózók nagy hányadának helyzete több mint nyomorúságos, terheik már-már elviselhetetlenek. Ennek a véleményének a megfogalmazását alig néhány hónappal követte a csattanós bizonyíték, az általa vizsgált terület jelentős részének lakosságát magával rántó parasztfelkelés.¹⁸

1832-ben politikai ellenfelei elérték, amit a hatalom hivatalosan bizonyítani nem tudott, miszerint Kossuth kárt okozó visszaélést követett volna el; a fiatal politikus rágalmazottá vált. Szinte kénytelenségnek érezte elhagyni szülőföldjét és megragadni a lehetőséget arra, hogy az 1832 végén megnyíló országgyűlésen a felsőtábla három zempléni tagjának, mint „távollevőknek a követe” részt vegyen. A nehézségeket legyűrve nemcsak küldőinek, hanem a formálódó reformellenzéknek is nagy szolgálatot tett az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztésével s általa – mint ismeretes – viszonylag széles kör valóság-hű informálásával.

Alig negyedév múltán azonban Kossuth már kevésnek érezte a megfeszített munkával betöltött „tudósítói” szerepet, és nekilátott, hogy véleményét az országgyűlésről, még inkább annak kívánatos teendőiről összefoglalja. Az 1833 kora

¹⁵ *Kosáry Domokos*: Kossuth fogsága. Magyarstudomány (1943) 417–419.; KLÖM VII. Sajtó alá rendezte Pajkossy Gábor. Bp., 1989. 607–609.

¹⁶ KLÖM I. 39., 48., 49., 72–77., 96., 112–114., 133–134. és még több helyen.

¹⁷ *Szabad György*: Kossuth politikai pályája. Bp., 1977. 22.; *Szabad György*: Kossuth irányadása. Bp., 2002. 12–13., 21.

¹⁸ KLÖM VI. 199–200., 208–215., 280–342.; *Barta I.*: A fiatal Kossuth i. m. 7., 10., 29., 30., 37., 43., 45., 97–153.; *Erdmann Gy.*: Zemplén vármegye i. m. 15. és kk. 41–55.; *Molnár András*: Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek. Századok (1995).

tavaszn munkába vett könyvnek csak a bevezető tanulmányát és néhány töredékét ismerjük. Már a koncepciózus „előbeszéd” kinyomtatását megtiltotta a cenzúra, sőt Reviczky Ádám gróf, magyar kancellár jelzésére maga Metternich intézkedett, akadályozzák meg, hogy a készülő művet itthon vagy külföldön megjelentethessék. Így történt, hogy politikai mondanivalóját Kossuth ezúton nem értékesíthette. Maga a bevezető tanulmány csak 1966-ban, Barta István feltáró munkájának egyik fontos eredményeként került először kiadásra.¹⁹

Az „előbeszédben” a pályakezdő politikus immár nyíltan szembefordult a kiváltságrendszerrel, „a polgári szabadságnak áldását” sürgette a nép „milliói” számára. Kossuth alighanem az 1831. évi „zendülés” élményeinek hatására is hangsúlyozta, hogy ezt a „közbéke” megóvásával, „törvényes” úton tartja megvalósítandónak, a „rend- és csendbontók féktelenségének, a zavarosban halászok fondorkodásának” elhárításával, ugyanakkor vigyázva, nehogy a kiváltságörzök „erőszakos ellenzése indulatokat hevítsen”, hiszen – Schillert idézve – „a borzalmak borzalmává válhat az ember, ha megtébolyodik”.²⁰ A huzavona veszélyeire utalva arra is figyelmeztetett, miszerint „a kor, a kérlelhetetlen halad, és senkire sem várakozik”, ugyanakkor „az egyenlően oltalmazó törvény biztosította polgári lét szilárd követelése Európa népeinek”. És az a Kossuth, aki később egyértelműen túlmutatott a liberalizmuson is, és csak a következtetesen érvényesülő „demokráciában” látta biztosíthatónak céljait,²¹ 1833-ban a hazai liberális érvelés kivételesen magas szintjén szögezte le, hogy „a szabadságnak nincs többes száma”, hiszen a „szabadságok” privilégiumokat takarnak, ugyanakkor „a szabadság olly kimerít-

hetetlen kincs, melly azáltal, hogy véle [benne] többen osztoznak, sem fogy, sem gyengül, sőt nő, sőt erősödik”. Európáról szólva a nyugaton észlelt alkotmányos fejleményeket biztatóknak ítélte, ugyanakkor aggasztónak a lengyel szabadságharc vérbe fojtását és annak a cári hatalomnak a megnövekedett súlyát, „melly irtózatoss rémként fenyegeti Európa constitutionális lételét”. A fiatal politikusban a kiváltságrendszer lebontásának felismert szükségessége egybefonódott patriotizmusával, az egycnjogúságra alapozó nemzeti megújulás vágyával, nem kevéssé az 1831-ben történtek hatására, amit fokozott a zendülő jobbágyok nagy hányadának nemzetiségi volta, a megerősödött veszélytudat. A nagy élmény segítette a fenyegető tendenciák felismerésében, sőt arra készítette, hogy megfogalmazza a reformkészség tettekre váltásának – halaszthatatlannak tekintett – követelményeit: „csak elfogultság nélkül fontoljuk meg political állásunkat, vessünk egy önmeghittségtől távoli tekintetet országunk heterogen elemeire, nem hiszem, hogy aki thrónusunk hatalmának, nemzeti függetlenségünk szabadságának igazi barátja, aggodalmamban ne osztozzék, s hazánk lakosainak a polgári lét köteleivel szorosra kapcsolandó egyeteműlést ne kívánja”.²²

Alighanem elmondhatjuk, a pályakezdő Kossuth esetében valóban arról lehetett szó, amire a személyiség alakulásával foglalkozó pszichológus olyan nyomatékosan figyelmeztet.²³ A nagy élmény az ő esetében sem megrázkódatásként hatott csupán, hanem azzal is, sőt talán leginkább azzal, hogy segített felismerni a meghatározókat, ráébreszteni az összefüggésekre, lényeglátóvá tenni és megerősíteni a személyiséget még élet-céljában is.

¹⁹ Vö. Barta I.: A fiatal Kossuth i. m. 59–80., 173–199.

²⁰ Amint Barta István feloldotta, az eredetileg német nyelvű idézet Schiller „Ének a harangról” című nagy verséből került Kossuth szövegébe. Ld. KLÖM VI. 373.

²¹ Vö. Szabad György: Kossuth irányadása i. m. 196., 203.

²² KLÖM VI. 368–379., vö. uo. 403.; Barta I.: A fiatal Kossuth, i. m. 200–234.

²³ Vö. Allport, G. W.: A személyiség alakulása i. m. 226–281.; Pléh Csaba: Interdiszciplináris kapcsolatok a pszichológia történetében. Magyar Pszichológiai Szemle, 41. (1984) 3. sz. 195–196.

VÁMOS ÉVA

Iparkiállítások mint a műszaki fejlődés tükrői és motorjai Magyarországon 1842–1885

A 19. század magyar iparkiállításainak elsődleges célja az volt, hogy hazai termékeket mutasson be a hazai közönségnek. A magyar iparkiállítási mozgalom az Iparegyesület és a Védegyelet gondolatkerében gyökeredzett. Az 1848 előtti három pesti iparkiállítás (az Első Magyar Iparműkiállítás 1842-ben, a második 1843-ban, a harmadik 1846-ban volt) minden tekintetben Kossuth Lajos irányítását és támogatását élvezte. Az Iparegyesület „munkálati terve” 5. pontja szerint: „Az egyesület honi készítményekből nyilvános iparműkiállítást eszközölné. Ezen műkiállítások Pesten, egyszer egy évben, az augusztusi vásár alatt történnek. Céljok: *a.* eleven képet adni a honi műipar tökélyének s hiányainak, *b.* időszaki előfordulásokkal az emelkedést vagy süllyedést szembetűnővé tenni, *c.* az iparúzókat s azoknak készítményeit a kereskedőséggel s általában a közönséggel közelebbről megismertetni, s ekkép a jobb készítmények kelendőségét előmozdítani, *d.* az iparúzók között nem kevésbé dicséretes, mint hasznos versenyzést ébreszteni, *e.* a jelesebb technicus készítményeket kitétetésekben s – erőhöz képest – jutalmakban is részesíteni.”¹

A fentiekén kívül a tanulmányban elemzett további négy iparkiállításról (Kecskemét, 1872; Szeged, 1876; Székesfehérvár, 1879; Budapest, 1885) sem tiltották ki a külföldi kiállítókat, bár még 1876-ban (Szegeden) is csak egy mellékiállításon vehettek részt. Ezt Gelléri Mór az 1876-os szegedi kiállítással kapcsolatban a *Magyar Országos Ipar-, Termény- és Állatkiállítás Emlékkönyvében* így fogalmazta meg: „Még a Bécsi Világtárlaton megbeszéltük az ottani magyar kiállítókkal, hogy a sajátképpeni magyar ipart itthon közletről kellene megismernünk, és így barátainknak, valamint ellenfeleinknek bemutatnunk.” A szegedi Országos

Általános Kiállításra vonatkozóan a nagybizottság egyértelműen kimondta, hogy „csakis a hazában készült, illetőleg termelt tárgyak állíthatók ki.”² Viszont a kiállítás ideje alatt rendkívüli országos vásárt is tartottak, amely nemzetközi volt.

A külföldiek szereplését hazai országos tárlaton 1885-ben szabályozták először. Eszerint kiállíthatók mindazon tárgyak, amelyek „1.) a csoportbeosztási szabályzatban fel vannak sorolva vagy oda tartoznak; 2.) az egyes csoportok szerint kibocsájtott külön utasításoknak megfelelnek; 3.) a Magyar Korona területén termeltetnek vagy lényeges részeket ebben előállítanak.

Ez utóbbi tekintetben kivételnek van helye:

a./ munkagépekre és szerszámokra nézve, mennyiben azok iparcikkeknek előállítására szükségeseek, b./ mezőgazdasági gépeknél, melyek lényegesebb javításokat képesek felmutatni, c./ egyéb új találmányoknál, d./ magterményeknél általában, e./ élő állatoknál, f./ külföldön lakó honpolgárok képzőművészeti műveinél.”³

Összességükben ezeket a bemutatókat elsősorban nemzetinek tekintették. Jelentőségük az ipar szempontjából talán nagyobb volt, mint jelenkorunk szakosított ipari vásáraié.

A hazai iparkiállítások és célkitűzéseik (1842–1885)

A világon az első iparkiállításnak a londoni *Society of Art* 1764. évi modellbemutatóját tekintik. Az első nemzeti iparkiállítás azonban az 1798-as párizsi kiállítás volt, amelyet azzal a céllal rendeztek, hogy a francia ipar termékeinek piacot szerezzenek. Majd fél évszázaddal később (1842) az Első Magyar Iparműkiállítás szerényebb célkitűzésekkel indult. „Mi azzal bí-

¹ Nyárády Gábor: Az Első Magyar Iparműkiállítás. Bp., 1962. 54.

² Gelléri Mór: Az 1876-os Magyar Országos Ipar-, Termény- és Állatkiállítás Emlékkönyve. Szeged, 1876.

³ A Budapesti Országos Általános Kiállítás Közleményei, 3. sz. 1883. május 10. 37–72.

zattunk meg, miszerint keresnők fel a már létező honi industriának jelesb készítményeit, kitalálандók így, mivel bírunk és mi hibázik? Ez némileg el is éretett az első magyar iparműkiállítással. És minthogy ezen egyesület feladatainak első sorába fogja mindig számítani oktatás, gyármolás és tetteleges segédelem mellett a való érdem iránti hódolatot, nem lehet nem örülni, hogy azt ez alkalommal épen azon érdemek méltánylatával kezdheti meg, melyek buzdítását megelőzve, csak nemes ösztönök által gyámoltattak.”⁴

Az 1876. évi szegedi Országos Kiállításon az ipar feltérképezésén túl a külföldi áruk kiszorítása is megjelenik a célok között. Gelléri Mór ezt utólag így fogalmazta meg: „Az iparosok, kik Szegeden kiállítottak, fel akarták tüntetni, hogy még élnek és élni akarnak, hogy minden akadályal és nehézséggel szembeszállva, küzdeni akarnak nemcsak saját létükért, hanem a nemzeti főnmaradás egyik leglényegesebb tényezőjének, a hazai iparnak lételécrt is. [...] Reméljük, hogy a szegedi kiállítás hozzá fog járulni azon vészes nemzeti előítélet eloszlatásához, mely minden külföldiben valami magasabb kitűnőséget lát, s minden hazait csekélylő lenézéssel tekint. Minden szemlélő, ki ez előítéletet levetni képes, látni fogja a kiállításon, hogy mindazon bajok és nehézségek daczára, melyekkel iparunk küzködik, vannak egyes iparágak, melyek a termelés minősége tekintetében a hazai fogyasztási igényeknek minden tekintetben megfelelni képesek.”⁵ Szegeden tehát a rendezők célkitűzései szerint a meglévő iparnak kellett termékei versenyképes minőségét bizonyítania. Az értő közönség felmérhette, milyen termelési ágak hiányoznak, de azt is láthatta, hogy a meglévő iparágak közül a legtöbb nem termelt elegendő árut az ország ellátásához.

A Székesfehérváron 1879-ben rendezett Országos Kiállítás „ügyszólván útmutató táblája volt a hazai ipar érdekében elkerülhetetlenül szükséges és sürgős intézkedéseknek”.⁶ A kortárs úgy látta, hogy „az emberi munkásság, s az iparos termelés majd valamennyi ága van máris képviseltetve hazánkban. A termelési minőség itt-ott még nem emelkedik a tökély fokára, de legnagyobbbrészt oly mérvűnck bizonyul, mely nemcsak a belfogyasztás minőségi igényeire nézve kielégítő, de számos iparágban a külföld hasonló termelvényeivel versenyezhet, némelyikben legyőzi.”⁷ A kortársak úgy vélték, ez a kiállítás megmutatta, milyen törvények és állami rendelkezések szükségesek a hazai ipar további fejlesztése érdekében.

Az 1885-ös budapesti Országos Általános Kiállítást az 1883. XII. tc.-kel iktatták törvénybe. A törvénytervezet indoklásában gróf Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter a kiállítás célját így jelöli meg: „A kiállítás így 1885 tavaszán nyitandó meg, általános jellegét illetőleg szükségesnek tartom, hogy az nem kizárólag iparkiállítás, hanem gazdasági és állatkiállításokkal, úgy nemkülönbön közoktatási, művészeti stb. tárgyak kiállításával kapcsolatos legyen.”⁸

A szervezés és a szervezet

Az Első Magyar Iparműkiállítást a frissen megalakult Iparegyesület kezdeményezte, amely végleges alakuló ülését 1842. július 4–5-én tartotta, a „Felszólítás az Első Magyar Iparműkiállítás iránt az Iparegyesület nevében” 1842. június 6-án kelt. A kiállítás megszervezése világviszonylatban is igen gyorsnak számított, 1842. augusztus 25-én a Redoute termeiben meg is nyílt.⁹ A korabeli napilapokban aznap

⁴ Részlet *Batthyány Lajos* beszédéből, melyet 1842. dec. 26-án az „Iparműkiállítási jutalomosztás” megnyitója alkalmából mondott el Pesten, a Megyeház nagytermében. Ld. *Gelléri Mór: A kiállítások története, fejlődése és jövődöbeli rendszeresítése.* Bp., 1885. 96–97.

⁵ *Gelléri M.:* a 4. jegyzetben i. m. 163., 164.

⁶ Uo. 167.

⁷ *Keleti Károly: Jelentés a Székesfehérvárott 1879-ben rendezett Országos Mü, Ipar, Termény- és Állatkiállításról.* Bp., 1879. 180.

⁸ Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Közleményei, 1. sz. 1883. április 5.

⁹ *Nyárádi G.:* az 1. jegyzetben i. m. 93., 98.

mégis a szervezés nehézségeit tükröző hirdetés jelent meg.¹⁰

Az 1872-es kecskeméti tárlatot egy 65 helyi tagból és 40 külső tagból álló bizottság szervezte. Volt egy külön „budapesti” szervezőbizottság, melyben már megtaláljuk azok neveit, akik a későbbi évtizedekben meghatározó egyéniségek lettek a hazai iparkiállítási mozgalomnak, pl. dr. Szabóky Adolf, Mudrony Soma, Posner Károly Lajos, Ráth Károly, Schön Jakab, Thék András.

Az 1876-os szegedi Országos Tárlat szervezése 1874 novemberében indult meg. Nagy bizottságot alakítottak, 100 taggal, valamint egy kiállítási és végrehajtó bizottságot 12 taggal. A kiállítás titkára, Gelléri Mór a szervezési munkára így emlékezik: „egy kiállítás szervezése körül – minden külföldi és hazai mintától eltekintve – egészen eredeti nyomon kellett elindulni.”¹¹ A rendezők a kiállítóknak az átlagnál lényegesen több szolgáltatást nyújtottak. A szabályzat szerint a gépek üzemeltetéséhez szükséges energiát ingyen adták, s a kiállítási asztalok is térítés nélkül álltak rendelkezésre. Üveges szekrényeket lehetett bérbe venni, ingyen szállásolták el a kiállítókat, a tárgyak szállításához pedig kedvezményt szereztek a vasúttól.¹² A díjak kiosztására létrehozott bírálóbizottság mellé főlészólamlási bizottságot is szerveztek, amely a kiállított tárgyakkal és a kiállítási körülményekkel kapcsolatos panaszokat és beadványokat gondozta.

A székesfehérvári Országos Tárlatot 1879-ben úgy szervezték meg, hogy működési rendszerében, csoportbeosztásában a megelőző szegedit

kövessen, így az ipar fejlődése mérhető legyen, és pontos összehasonlításokat lehessen tenni. Keleti Károly jelentésében erre így emlékezik: „A székesfehérvári kiállítás keletkezésének eszméje elődjeihez fűződött. Ez is társadalmi körökben szülemlett meg. Gróf Zichy Jenő – mint tudvalevő – pendítette meg a legelső fehérmegyei gazdasági egyesület egyik ülésén [...] Később a megye és a város képviselőiből álló gyülekezeten tárgyalatott az ügy, és elhatároztatván a kiállítás létesítése, bizottság alakult, melynek kifolyása később a végrehajtó bizottság lett, mely a kiállítás összes ügyeit intézte.”¹³

Az így szervezett kiállítás belső arányait a jelentés így foglalta össze: „Valamennyi vidék közül az oroszánrész Dunántúlnak jutott, mi a kiállítás székhelyéből leli magyarázatát, ez juttatván a kiállítók közel egy harmadát, vagyis 1036-ot, Fehér megyére ebből 407 kiállító esvén. Fiuméből 5 kiállító vett részt, Horvát-Szlavon társországból 15, Ausztriából 42 s még a külföld is 10 kiállító által volt képviselve.”¹⁴

Az 1885-ös Általános Kiállítás szervezetét az 1883. XII. tc. megjelenése után nagy lendülettel kezdték el létrehozni. A szervezés magja egy országos bizottság volt, 61 taggal, akik között hivatalból megtalálható volt: 1. az elnök (a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium államtitkára, dr. Matlekovics Sándor), 2. az alelnök (az Országos Iparegyesület elnöke, gróf Zichy Jenő), 3. Budapest főváros főpolgármestere (Ráth Károly), 4. az Országos Statisztikai Hivatal elnöke (Keleti Károly), 5. a

¹⁰ „Az első magyar iparműkiállítás ma, esütörtökön, augusztus 25-én délután 3 órakor nyitattik meg Pesten, a városi redout-épület mellékterméiben, s naponkint reggel 9 1, ebéd után 3-6 óráig nyitva leendő. Bemenetel ára hétköznapokon 10 pkr, vásár- és ünnepnapokon 4 pkr (misperint a szegényebb osztály is megtekinthesse). Belépti jegyeket válthatni ugyanott a pénztárnál, a főlépcsőknél, hol egyszersmind (miután a földszinten lévő gépterem megtekintették) a főlmenetel is van a kiállítási termekbe; lejövetel pedig a Nagyhid utcai részen lévő kisebb lépcsőknél. Ezek mellett van a kiállítási irnokszoba, hol az egyesület részvényesei, az alapszabályok értelmében őket megillető szabad belépti jegyeiket minden látogatáskor átvehetik. Kik a kiállításba valamely iparművet beadtak, arról nyert nyugtatványukat saját személyökre nézve mindenkor szabad belépti jegyül használhatják. A kiállított művek lajstroma a pénztárnál 10 pkr-on árulatik. Művek még mindig folyvást elfogadhatnak kiállításra, s az ezentül érkezendők lajstroma pótlólag szintűgy ki fog nyomatni. A kiállítási irnokszobában aláírási ívek találhatók azok számára, kik az egyesület tagjaivá lenni kívánnának. Elnézés, uraim! s méltánylat a rövid idő melletti nehéz kezdetnek. Reméljük, ki ezen két körülményt tekintetbe veszi, örömmel látandja, s eléggülten hagyandja el az első magyar iparműkiállítást.” *Nyírádi G.*: az 1. jegyzetben i. m. 89.

¹¹ *Gelléri M.*: a 4. jegyzetben i. m. 151.

¹² *Vámos Éva*: Iparkiállítások Magyarországon a XIX. sz. második felében. In: *A magyar kiállítások és vásárok 150 éve.* Szerk. Kapályag Imre. Bp., 1992. 5.

¹³ *Keleti K.*: a 7. jegyzetben i. m. XVII–XVIII.

¹⁴ Uo.

fővárosi állami rendőrség főnöke, 6. a kiállítási hivatal igazgatója.¹⁵

Létrehoztak 14 helyi bizottságot is: 1. Arad, 2. Brassó, 3. Budapest, 4. Debrecen, 5. Fiume, 6. Kassa, 7. Kolozsvár, 8. Miskolc, 9. Nagyvárad, 10. Pécs, 11. Pozsony, 12. Sopron, 13. Szeged, 14. Temesvár.¹⁶ Ezek feladata volt a kiállítás iránti érdeklődést felkelteni, bejelentési íveket kiosztani, előbírálatot tartani, a tárgyak szállításáról és a kiállítás után visszaszolgáltatásukról gondoskodni.

A kiállítások tematikája

Az Első Magyar Iparműkiállításon az ipar és általában a gazdaság minden területéről fogadtak kiállítókat. A gyors és kissé esetleges szervezés ellenére az 1842. december 26-án a Megyeházán kiosztott díjak az akkori nagyipar teljesítményeit híven tükrözték. Aranyérmeket kaptak: a Munkácsi Vas- és Timsógyár, a Debreceni Salétromgyár, a Pesti Sztearingyár, a selyemgyáros Hoffman és fia, valamint a festőgyáros Kiessling testvérek.

Az ezüstérmesek között megtaláljuk az összes többi nagy céget, amelyek a korszakból közzismertek, így többek között a Gácsi Posztó- és Gyapjűszövetgyárat, a Herendi Porcelángyárat, a Pesti Hengermalmot.

A kecskeméti Országos Tárlaton 1872-ben a tárgyakat négy osztályba sorolták:¹⁷

1. Általános iparművek
2. Művészeti tárgyak, tudományos művek, tervek
3. Gazdasági termékek és ezzel rokon tárgyak
4. Gazdaasszonyi készítmények, női munkák

A díjakat viszont ezeken belül 41 csoportban osztották ki. A pesti és budai, összesen 192 díjazott között csupán 7 volt budai. Ez jól mutatja a két város – egyébként ismert – eltérő profilját. A díjak kategóriái a következők voltak: aranyérem (34 db), ezüstérem (63 db), bronzérem (56 db), arany oklevél (31 db), ezüst oklevél (5 db), bronz oklevél (3 db).

Az aranyérmesek között találjuk Thék Endrét, „művészi faragványokkal ékesített étszekerényéért, mint legkitűnőbb asztalos műért és mozaik varrósztaláért”; Kollerich P.-t „célszerű gazdasági rostái, kitűnő finomságú mindenféle szőnyegben bemutatott saját készítményű fémzövegei és sodrony-fonadékaikért, ezen iparág honosítása és kivitel-képesítéséért”; az Első Magyar Bőrgyári Részvénytársaságot „kitűnő bőrkészítményeiért, de különösen jeles gépszíjjaikért”; Vidacs Istvánt „különféle kitűnő és tökéletesített gazdasági gépeiért, és ezen iparág fejlesztéséért, s jeles gazdasági gépmintáiért”, továbbá még két másik kategóriában kiállított tárgyaiért; Schunda W. Józsefet „kitűnő hangszereikért”; a Flóra Gyertyagyárat „díszesen kiállított kitűnő minőségű fagygyertyáiért” és a Gschwindt-féle szeszgyárat „nagyszerűen kiállított kitűnő minőségű liqueur-, szesz-, élesztő- és ecetsoportjáiért, mint e téren legjelesebb”.

Az ezüstérmesek között szerepelt Calderoni Nándor „különféle dobszítáiért”; az Első Magyar Cementgyár „több rendbeli kockakatalaj és víztartó kiállítmányáért”. Az Athenacum Könyvnyomda-Részv.-Társulat arany oklevelet nyert „kiállított könyveikért”, valamint „Kecskeméti városnak üveg- re gyönyörűen festett czimeréért”.

A „Művészeti tárgyak” kategóriában a Knopp és Weith pesti cég kapott elismerést.¹⁸

A szegedi Magyar Országos Ipar-, Termény- és Állatkiállítás közel háromszor annyi kiállítóval büszkélkedhetett, mint az azt megelőző legnagyobb országos bemutató. Részletes szakcsoportbocsátása a tényleges tematikát jól tükrözte, és annyira jónak találták, hogy három év múlva, a székesfehérvári tárlaton is ezt alkalmazták.

Szakcsoportok az Országos Kiállításon Szegeden (1876) és Székesfehérváron (1879)¹⁹

- I. Erdő-termények és félkészítmények, nehezebb faipar

¹⁵ Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Közleményei, I. sz. 1883. április 5. 17–19.

¹⁶ Uo. 5. sz. 1883. szeptember 1. 228–232.

¹⁷ Vámos É.: a 12. jegyzetben i. m. 15.

¹⁸ Az 1872-diki Kecskeméti Iparműkiállítás alkalmával a következő pesti és budai iparosok lőnek érmekkel és oklevelekkel kitüntetve. Pest, 1872. 1–15.

¹⁹ Gelléri M.: a 4. jegyzetben i. m.

- II. Bányatermékek és félkészítmények, nehezebb ércipar, üveg-, agyag-, köipar
- III. Mezőgazdasági termények és félkészítmények
- IV. Malomipar és élelmi cikkek
- V. Szeszipar, borok s egyéb szeszes italok
- VI. Fonó-szövőipar, ruházati tárgyak
- VII. Háztartási és bútorigar
- VIII. Vasipar
- IX. Nemes-ércz, nemes-kő és fémipar
- X. Bőr, csont és kaucsuk-tárgyak
- XI. Műipar és zenészet tárgyak, építészeti rajzok és tervek
- XII. Közművelődési tárgyak, tanszerek, tudományi és szépművészeti tárgyak
- XIII. Gazdasági eszközök, iparos szerszámok, kézi gépek
- XIV. Gépek gőz-, víz-, lóerőre
- XV. Halászati, hajózási és vízepítészeti tárgyak
- XVI. Állattenyésztés, állatkiállítás
- XVII. Régészeti tárgyak és műemlékek²⁰

Tartalmilag az 1876-os szegedi Országos Kiállítást az jellemezte, hogy bár vidéken volt, azon a mintegy 400 budapesti kiállító dominált. A kiállítást a táblázatban bemutatott 17 árucsoportból rendezték meg.

Minden ismertető kiemeli az Osztrák Államvasutak Társaság dél-magyarországi bánya- és ipartelepének kiállítási részlegét. Ennek a társaságnak bányái és gyárai voltak Szászán, Resicán, Aninán, Moldova Dognácskán, Oravicán, Bogsán, Sterdorfban. Gyártmányaik minden munkafázisát bemutatták a nyersanyagtól az árjegyzékig.

A II. csoportból a zsoboki márványt és majolikátárgyakat csodálták leginkább. A mezőgazdasági termékek, a félkész termények, a szesz és a bor, a malomipari termékek és az élelmi cikkek csoportjai (III., IV., V.) ugyancsak osztatlan sikert arattak.

A fonó-, szövőipar (VI. csoport) jórészt „a kiállítás hiányosságai” fejezetbe került, túl szerényen képviseltette magát. A bútorigar (VII.) viszont remekelt az akkoriban divattá vált hajlított (Thonet) bútorokkal.

A műipar, zenészet tárgyak, építészeti rajzok és tervek (XI. csoport) kiállítása a gyufagyárak színes gyufafejékből kirakott képeitől a Dangl-féle óriás orgonáig sokféle tárgyat ölelt fel. Ide tartoztak: a fényképezés, az óraipar, a könyvnyomtatás, a kötészet, a gyógyszerek és a szappanok is.

A XIII–XV. csoportokat (gazdasági eszközök, iparosszerszámok, kézi gépek, gépek gáz-, víz- és lóerőre, halászati, hajózási, vízepítészeti tárgyak) a kortárs így értékelte: „Az ipar ezen ága olyan fejlettséget mutat föl, mely szerint a hazai mezőgazdaság nincs többé arra utalva, hogy korszerű és tökéletes szerkezetű eszközökért külföldi gyárhoz kelljen fordulnia.”²¹

Az 1885-ös Országos Kiállítást tartalmában az jellemezte, hogy bár „általános tárlat” volt, az ipart mutatta be a legrészletesebben. Ezt tükrözi a csoportbeosztás is.

Az 1885-ös Országos Kiállítás csoportbeosztása²²

- I. Mezőgazdaság és mezőgazdasági szakoktatás
- II. Kertészet és szőlészet
- III. Élő állatok, állattenyésztés
- IV. Állati termények
- V. Erdészet, erdészeti szakoktatás és vadászat
- VI. Bányászat, kohászat és földtan
- VII. Vegyészeti ipar
- VIII. Az élelmiszerek mint iparcikkek
- IX. Bor és egyéb szeszes italok
- X. Agyag- és üvegipar
- XI. Vas- és fémipar
- XII. Faipar
- XIII. Bőripar
- XIV. Papíripar
- XV. Fonó- és szövőipar
- XVI. Ruházati ipar
- XVII. Bútorigar és decoratív lakberendezés
- XVIII. Arany- és ezüst-műves-cikkek, ékszerek, díszművek és apróárúk
- XIX. Sokszorosító műiparágak
- XX. Zenészet

²⁰ Keleti Károly: Jelentés a Székesfehérvárott rendezett országos mű-, ipar- és állatkiállításról. Bp., 1880.

²¹ Gelléri M.: a 4. jegyzetben i. m.

²² Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Közleményei, 3. sz. 1883. május 10. 37–42.

- XXI. Tudományos eszközök és műszerek
- XXII. Építési ipar
- XXIII. Járművek
- XXIV. Gépipar
- XXV. Közlekedésügy
- XXVI. Hajózás és tengerészet
- XXVII. Honvédelmi felszerelések
- XXVIII. Egészségügy
- XXIX. Házi-ipar
- XXX. Iparoktatás
- XXXI. Nevelés és közoktatás
- XXXII. Képzőművészet

A kortársak úgy értékelték az 1885-ös általános kiállítást, hogy a mezőgazdasági csarnok nem reprezentálta eléggé a földművelést. Mai szemmel nézve az I–V. csoport is látványos és adatgazdag volt. A mezőgazdasági kiállítás nemcsak terményeket mutatott be, hanem a gazdaságok felépítését, rendszerét, eszközeit is a látogatók elé tárta – emellett sok statisztikai adatot is közölt.

A VI. csoportot a bányászat és kohászat alkotta, ide került a földtan is, bár a nyújtott képet a kortársak nem érezték vigasztalónak: „Egy szóval kimondhatjuk, hogy sem bányászatunk, sem kohászatunk nem él derült napokat, ebbeli termelésünk nem fedezi az ország szükségletét, nem termel többletet, a tőkék gyűjtését nem mozdítja elő.”²³ A földtani kiállítás azonban – drágakövekkel, térképekkel, fölvételi rajzokkal – kiemelkedő látványosság volt.

Az ipart a VII–XXIV. és a XXIX. csoport mutatta be. Ezek az iparágak a vegyipar, az élelmiszeripar bizonyos ágai (malomipar), az agyag- és üvegipar – látványos kiállítást tartak a látogatók elé, amely intenzív fejlődésüket is tükrözte.

A vas- és fémipari kiállítás legkiemelkedőbb tárgya a Ganz-gyár híres kéregöntésű vasúti kereke volt, viszont már akkor is észre lehetett venni,

hogy Magyarországon senki nem gondol szögek és csavarok készítésére.²⁴

A faipari kiállításból kitűntek a hajlított bútorok (Thonet), a parketta, a kádáripár, ugyanakkor a statisztikákból az is kiderült, hogy akkoriban nagyon sok bútort importáltak. A bútorigipari kiállításon volt érezhető leginkább a vidéki gyártók elmaradottsága a budapestiek mögött.²⁵

A bőripari kiállításból azok a tárgyak arattak nagy sikert, melyek a gazdasági fogatok felszerelésével, a használati és fényüzési kocsizással és általában a sporttal voltak kapcsolatosak.²⁶

A papíripari kiállítás minden érdekessége mellett is világossá vált, hogy ameddig az osztrák papír olcsóbb, mint a magyar, nem a hazai áru fogja uralni a piacot. A fonó- és szövőipar látványos kiállítása is – akárcsak a ruhaiparé – azt sugallta, hogy ezek az iparágak nagymértékben függenek a külföldi szállítóktól.²⁷

A XVIII. csoportba arany- és ezüstműves cikkek, ékszerek, díszművek és apróárúk (pl. játékok) kerültek, amelyek arról tanúskodtak, hogy bár a magyar áru szép, megfelelő, a piacot nem sikerül vele ellátni.²⁸

A sokszorosító műiparágak (nyomdászat, fényképezés) európai színvonalukkal kivívták a közönség osztatlan elismerését. A tudományos eszközök között számos magas színvonalú mérleget, Süss Nándor elektromosóra-csoportját, elektromos és távírdai eszközöket vonultattak fel.²⁹

A gépipar igen jelentős kiállítás csoportot alkotott. Voltak itt Mechwart-gépek, a Ganz-gyár transzformátorrendszerei, Eisele József kazánjai, a Höcker testvérek gőzgépei. Mind műszaki, mind közönségsiker szempontjából a kiállítás legnagyobb szenzációit az elektromos ipar nyújtotta. A kivilágított Stefánia út és a Ganz-gyár újdonságai az érdeklődés középpontjában álltak. Az Egger Béla és Társa cég izzólámpáival aratott sikert.³⁰

²¹ *Mudrony Soma: Az 1885-ik évi Budapesti Országos Általános Kiállítás Katalógusa.* Bp., 1885. 177–186.

²⁴ Uo. 218–228.

²⁵ Uo. 229–236.

²⁶ Uo. 236–241.

²⁷ Uo. 242–247.

²⁸ Uo. 274–278.

²⁹ Uo. 278–282.; 286–289.

³⁰ Uo. 296–302.

A kiállítások szerepének átalakulása

A hazai iparkiállítások a 19. század második felében a meglévő ipart felmérő seregszemléből az ország, illetve az adott tájegység iparát, mezőgazdaságát, közigazgatását, kultúráját bemutató általános tárlattá fejlődtek. Kezdeti céljuk a hazai piac megszerzése volt a hazai ipar számára, valamint a külföldi termékek kiszorítása. A szegedi Országos Kiállítással (1876) és a székesfehérvári Országos Kiállítással (1879) tették meg az első lépéseket az általános tárlattá válás útján, hiszen itt az iparon kívül nemcsak „mezőgazdasági termények és fél-készítmények”, valamint az

élelmiszeripar és a mezőgazdaság számos ága, benne az állattenyésztés és állatkiállítás szerepelt, hanem régészeti tárgyakat és műemlékeket is kiállítottak. Az ország egész életét bemutató valódi általános tárlat az 1885-ös Országos Kiállítás lett, amelyen az ipar és a mezőgazdaság ágain kívül a „zenészet, a tudományos eszközök és műszerek, a honvédelmi felszerelések, az egészségügy, a nevelés és közoktatás, valamint a képzőművészet” is önálló csoportot alkotott. Az ipari piacszerzést és az ország gazdaságának bemutatását célzó törekvések leglátványosabb helyszínei a 19. század végén az általános kiállítások voltak.

BUZINKAY GÉZA

Walesi herceg Budapesten

Néhány idős ember még emlékszik arra, amikor egy walesi herceg Budapesten járt. A rövid ideig VIII. Edward néven uralkodott, majd lemondott herceg volt ő, aki az angol királyi család tradícióival és szigorú előírásaival szembe mert szállni, és a trón helyett inkább Mrs. Simpsonsot, az elvált amerikai nőt választotta feleségéül. Együtt jártak Budapesten is az 1930-as évek közepén, ami a valóságos, de romantikus történetet még népszerűbbé tette a magyar közvélemény, az újságolvasók előtt.

Járt azonban Magyarországon egy korábbi walesi herceg, többször is. Egész legendaköre formálódott ki, nem kevéssé a magyar regényirodalom nagyhatású alakjának, Krúdy Gyulának köszönhetően. 1925-ben jelent meg Krúdy *Velszi herceg* című regénye,¹ amely a 19. század végi Budapesten játszódik, s főszereplői az egykori „budapesti kaméliás hölgy” és az életét meghatározó két férfi: a „velszi herceg” és a szegény, bohém költő. A szépirodalmat kedvelők körében jól ismert regény fiktív történetet mond el, valóságosan létezett szereplőkkel és helyszínekkel. A „velszi herceg” lényegileg csak azt a szerepet játssza benne, „*hogy hasonlítani lehessen rá*”.² Az a valóságos „*Walesi herceg, aki divatdiktátorként lépett fel Európában, s így Budapesten is, ahol személyes jelenlétével, közérdeklődést borzoló mulatozásaival különös népszerűségre is szert tesz: csupa Walesi herceggel népesítette be a fővárosi utcákat*.”³ Különleges helyzet: egy legendává vált alak akiről képzeletbeli történeteket mesélnek, és azok alig néhány elemükben felelnek meg a valóságos eseményeknek – mégsem mesebeli teremtmény, mert a kitalált események összhangban állnak a valóságos egyéniséggel vagy legalábbis

mindazzal, amit róla képzeltek azok, akik őt személyesen megismerték.

Albert Edwardról van szó, Viktória királynő fiáról és utódjáról, aki VII. Edward néven 1901 és 1910 között Nagy-Britannia uralkodója volt, s akit Anglián kívül sokfelé Európában is páratlanul közkedvelté, népszerűvé tett megnyerő és közvetlen egyénisége. Hivatalos életrajzírója, Sidney Lee⁴ szerint „*egyfajta demokratikus és kozmopolita légkör jellemezte társasági körét*”. Egy ilyen egyéniség egyáltalán nem illett bele a királyokról alkotott magyar elképzelésekbe – nem állt viszont távol a Ferenc József fiáról, Rudolf trónörökösről alkotott, erősen megosztott képtől. Rudolfra sokan a „magyar királyfi”-ként tekintettek – nevét is hangsúlyozottan magyarul használták: Rezső –, s miután bölcséleti doktori címet szerzett, több könyvet írt, egy nagy könyvsorozatot indított meg az Osztrák–Magyar Monarchia sokoldalú bemutatására, s szinte újságírói rendszerességgel publikált a bécsi liberális sajtóban – a Habsburgok között ritka értelmiségi jelenségnek tartották, és sokat vártak tőle. Persze ez nem volt kizárólagos: a függetlenségi ellenzéknek éppen ellenkező véleménye volt róla, és különösen ők hánytorgatták fel kicsapongásgyanús életvitelét és depressziós lelkiállását. Hogy Edward és Rudolf barátok lettek volna, az feltehetően túlzás – már csak a 17 év korkülönbség miatt is –, de valószínűleg rokonszenveztek egymással, és életfelfogásuk is sok tekintetben hasonló volt. Edward úgy tekinthetett Rudolfra, mint aki idővel megfelelő királyi partnere lehet.

VII. Edward 1873 és 1891 között, még walesi herceggként ötször járt Magyarországon, mindannyiszor inkognitóban. Gyakori utazásai idején

¹ A regényt 1920-ban írta; első kiadása (*Krúdy Gyula munkái X. köt. Bp., 1925.*) óta még kétszer megjelent, legutóbb 1968-ban (Bukfenc, *Velszi herceg, Primadonna. Bp., 1968.*)

² *Fábrí Anna*: Ciprus és jegyene. Sors, kaland és szerep Krúdy Gyula műveiben. Bp., 1978. 217.

³ Uo.

⁴ *Lee, Sidney*: Edward VII. (1841–1910). In: *Dictionary of National Biography. Suppl. 1901–1910. Ed. by Lee, Sidney. Vol. I. (1920) 562–563.*

ez általános szokása volt Edwardnak: már Nagy-Britannia királya volt, de nyári marienbadi „kúráin” „Duke of Lancaster” néven szerepelt.⁵ Budapesti látogatásai során sem volt egyértelmű, hogy kinek szólt az inkognitó: nagy kísérettel érkezett, s a magyar hírlapok igyekeztek minél részletesebben tudósítani programjairól.

A látogatásokról irodalmi köztudatunkban máig élő kép teljes egészében Krúdy Gyula műveire nyúlik vissza. Az ideérkezése kapcsán nyilatkozó politikusok és főleg a magyar sajtó annak tulajdonította Edward többszöri látogatását, hogy „megszerette” a magyarokat, és belcérezték „anglomániájuk” viszonzását. Magyarországon Edward valóban odaadó angolbarátsággal találkozhatott, de a legendák és irodalmi feldolgozásai inkább az éjszakai szórakozási lehetőségeknek és a Krúdy által többször szerepeltetett néhány hölgy többszöri meglátogatásának tulajdonították visszatérő útjait.

Egyikük Pilisy Róza volt, akit állítólag a walesi herceg nevezett el „Pest rózsájának”. Róza árva gyerekként került a pesti Belváros egyik, Szervita téri virágüzletébe, ahol – a kor divatjának megfelelően – az összes előkelő hazai és külföldi úr a gomblyukába illő virágot vásárolta. Eredeti nevén Schumayer Róza, aki szülőhelye után nevezte önmagát Pilisinek (nevét olykor a nemesi név benyomását keltő y-nal írva), hamarosan kivett egy lakást a közeli Újvilág (mai Scmmelweis) utcában, szemben az Arany Sas szállóval, amely a vidéki földbirtokosok kedvelt szállója volt, s híres jó konyhájáról és arról, hogy éttermében a legjobb cigányprimások játszottak.⁶ A lakást az Arany Sas tulajdonosnője fizette, akinck gondja volt arra is, hogy Rózát nyelvekre és az úri társaságban való viselkedésre megtaníttassa. Egy idő után minden valamirevaló arisztokratát és Budapestre látogató előkelő külföldit vendégül látott, sőt ezek olykor külföldre is magukkal vitték.

„Róza néhány esztendő alatt nagyvilági dáma lett...” – folytatta Krúdy Gyula.⁷ Aztán Róza meggazdagodott, az elegáns Magyar utcában megvett egy, a Károlyi kertre néző erkélyes házat, amelyet „résztvénytársasági alapon” működtetett: vendéginck figyelmébe ajánlotta, hogy résztvényjegyzési joguk van. A ház berendezését a korabeli főváros leghíresebb műbútorasztalosa, az új Országház berendezését is készítő Thék Endre végezte. „Az inkognitójukat Pesten élvező királyok a melléjük beosztott »Nachtmeisterek« révén a legrövidebb bejelentéssel léphettek be a házba” – írja Krúdy. Esterházy, „aki gárdatiszt korában sokszor teljesített szolgálatot uralkodó személyiségek mellett”, vezette el ide a walesi herceget, a perzsa sahot és Krúdy felsorolása szerint a Budapestre ellátogató összes uralkodót.⁸

Pilisi (Schumayer) Róza valóban élt, és „érdekes asszony” volt, „akit jól ismernek a budapesti viveur-világban.”⁹ Sok költő, író – köztük Krúdy Gyula – tartozott törzsvendégei közé, s maga is írt életrajzi ihletésű elbeszéléseket, „Klarisz” és „Gentry asszony” álneveken pedig újságok munkatársa is lett.¹⁰ De mindabból, amit Krúdy költött róla, igen kevés az igazság: Róza az 1880-as évek elején „divatárusnő” volt az Újvilág utcában, és 1888-ban „magánzó” ugyan, de nem a belvárosi Magyar utcában (ahol ekkor résztvénytársasági tulajdon egyáltalán nem volt), hanem a józsefvárosi Bodzafa (a későbbi Röck Szilárd) utcában. Az 1890-es évek elején már nem szerepelt a fővárosi címjegyzékben.¹¹

Persze ezek a tények nem zárják ki, hogy Edward hercegnek lettek volna pesti „kalandjai”, az azonban biztos, hogy nem olyanformán, ahogyan Krúdy leírta. Megismerhette „Pest rózsáját” és másokat is, de nem mehetett el a Király utcai Kék Macskába, Pest legrosszabb hírű, verekedős kocsmájába, sem a Somossy Orfeumba, amely viszont csak később nyílt meg. Sir Sidney Lee

⁵ Steed, Henry Wickham: *Through Thirty Years 1892–1922. A Personal Narrative.* 1. köt. London – New York, 1924. 215.

⁶ Gundel Imre–Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei.* Bp., 1979. 81–83.

⁷ Krúdy Gyula: „Pest rózsája”. Pilisy Róza legragyogóbb élete, öreges hanyatlása és remete halála. In: *Régi pesti históriák. Színes írások.* Bp., 1967. 581. (Az írás eredeti megjelenése: *A Reggel*, 1931. július 20.)

⁸ Uo. 582.

⁹ Budapesti Hírlap, 1894. 72. sz., idézi Szimyei József: *Magyar írók élete és munkái.* X. köt. Bp., 1905. 1161.

¹⁰ Ld. részletesebben: Szimyei J.: *Magyar írók.* i. m. 1161–1162.

¹¹ Vö. a Budapesti cím- és lakjegyzék 1882., 1885–1886., 1888., és 1891–1892. évi kötetét.

szerint külföldön terjedtek ugyan hírek Edward „divatos frivol” életviteléről, a rangján aluli társaság kedveléséről, de ezek rosszindulatú, túlzó pletykák voltak.¹² Inkább abból eredhettek, hogy a walesi herceg mint jelenség – valamint a társasági programokon és táncestélyeken látható hallatlan „munkabírása” – felkeltette a kortársak érdeklődését. „A walesi herceg tiszteletére rendezett estélyek és mulatságok egymást érik – írta az Országos Kiállítás idején a kormánypart lapja –, és a herceg mindeniken nem csak részt vesz, de egyike a legkitartóbbaknak, ámbár naponta nem alszik többet 6–7 óránál.”¹³

Az 1878-ban távoli vidéken született és csak 1896-ban Budapestre költözött Krúdynak Edward herceg látogatásairól közvetlen élménye nem lehetett, egykorú híre is aligha. Regényeiben és kisebb írásaiban a fővárosban keringő pletykák képét örökíthette meg a walesi hercegről,¹⁴ és maga is teremtett néhány legendát, feltehetőleg a nagyoló történeteket sűrűn mesélő Pilisi Róza segítségével.¹⁵ Sőt felvázolt egy másik kapcsolatot is *Primadonna* című regényében, amely szerint a kor operett-csillagával, Pálmai Ilkával is közeli kapcsolatot ápolt volna Edward évekkal később Londonban – amit még a primadonna memoárjai sem támasztanak alá.

A jeles irodalmi megörökítés, a kialakult mondakörök ellenére – vagy talán éppen azért – nehéz megtalálni Edward herceg magyarországi látogatásainak pontos idejét és helyszíneit. Nyilván ezek a bizonytalanságok is hozzájárultak a legendák kivirágzásához és továbbéléséhez.¹⁶

Az 1860-as években kezdődött a walesi herceg személyes kapcsolata a magyarokkal. 1867-ben a

Edward, amint cigányzenére mulat. A karikatúra eredeti aláírása: Edvárd herceg muzsikáltatja magát a walesi bárdokkal. Jankó János rajza (Borsszem Jankó, 1888).

londoni Cosmopolitan Clubban megismerkedett a magyar Kelet-kutatóval, Vámbéry Árminnal, akivel ettől kezdve közeli kapcsolatban maradt.¹⁷ Később találkozott az akkor az orosz udvarban működő Zichy Mihály festőművésszel, és meghívta balmorali kastélyába. Zichy kétszer is járt ott (1871, 1874), képeket festett a kastély számára, és közben hazatérve, újságcikkekben számolt be élményeiről, közös vadászataikról. A cikkeket Olga lánya fordította le a herceg számára, amiért ez első budapesti látogatása alkalmával hálából „értékes melltűt” hozott neki ajándékba.¹⁸

¹² „From early years of his married life reports spread abroad that he was a centre of fashionable frivolity, favouring company of low rank, and involving himself in heavy debt. There was gross exaggeration in the rumours.” Lee, S.: Edward VII. i. m. 567.

¹³ Nemzet, IV.évf. 277.sz., 1885. október 9. reggeli kiadás 2.

¹⁴ Az idézettekén kívül még vö. *Krúdy Gyula*: Régi pesti történetek. Az igazi szívhódító, aki utoljára Pesten járt. Pesti Napló, 1933. január 15. 35.

¹⁵ Vö. Pilisi Róza levelét Krúdy Gyulához. In: *Krúdy Zsuzsa*: Apám, Szindbád. Bp., 1975. 10–11.

¹⁶ A történeti kronológiák nem emlékeznek meg róluk, a Révai nagy lexikona 1911-ben megjelent kötete szerint csupán három alkalommal járt Budapesten (ebből két évszám téves) (III. köt. 160.), és ld. még *Siklóssy László* többrészes tanulmányát Edward magyarországi látogatásairól (King Edward VII. and Hungary. The Hungarian Quarterly, 1938. Vol. IV. No. 2. 255–267., No. 4. 730–743.; 1939. Vol. V. No. 1. 61–77., No. 3. 517–525.), amely az egykorú magyar sajtótudósítások mellett főként *Sidney Lee* kétkötetes biográfiája (King Edward VII. 2 vols. London, 1925–1927.) alapján készült – ez is a megtörténnél eggyel kevesebb, négy látogatásáról tud.

¹⁷ Lee, S.: Edward VII. i. m. 563.

¹⁸ Vasárnapi Ujság, XX. évf. 19. sz. 1873. május 11. 230.

Első budapesti látogatására az alkalmat az 1873-ban megnyílt bécsi világkiállítás nyújtotta. Edward, mint a világkiállítás brit szekcióját szervező Royal Commission elnöke, Bécsből több más államfőhöz és nemzetközi közéleti ki-tűnőséghez hasonlóan életében először átrándult Budapestre. Már Bécsben meglátogatta testvérel együtt a kiállítás magyar osztályát. Főleg a dubniki (vörösvágási) bánya opál ékszereit néz-ték meg, majd a walesi herceg a kulacsok iránt érdeklődött, amelyeket egy brassói kiállítónál fedeztek fel. Nem ismerte rendeltetésüket; amikor elmondták neki, hat darabot vásárolt, csupa olyat, amelyeken jelmondatok voltak.¹⁹

A két herceg, Edward és Arthur 1873. május 11-én, vasárnap este 9 órakor érkezett Pestre az *Ariadne* gőzhajóval. Kíséretükhöz tartozott a kor talán leghíresebb angol újságírója, William Howard Russell, a *The Times* tudósítója, aki Ferenc József 1867-es megkoronázása után im-már másodszor jött Pestre. A kikötőhöz közel fekvő Hungária Szállóhoz – ahol az eredeti tervek szerint kétnapos, de időközben meghosszabbított látogatásukra rendelték a szállást – csak nagy kerülővel tudtak eljutni, mert hatalmas tömeg vá-rakozott rájuk. A Vasárnapi Ujság húszezer embert emlegetett.²⁰

Szembeötlő, hogy a walesi herceg öltözetéről az egész látogatás során egyetlen újság sem tett említést, bár hírből tudtak arról, hogy „divatdik-tátor”, és a formalításokat mellőzve, egyénien öltözik. Későbbi látogatásai alkalmával is csak alkalmilag említették meg, hogy „egyszerű pol-gári öltözetben” jelent meg,²¹ vagy frakkot viselt, ami csakis azt jelentheti, hogy semmi említésre méltót sem fedeztek fel rajta. Inkább polgári megjelenése és mentalitása lehetett szokatlan egy trónörökösnél. Erről sokkal gyakrabban esett szó. „*A két herceg minden tartózkodás nélkül jelent meg mindenütt, társalgott mindenkivel s bizonyos polgáriassággal ráztak kezét*” – írta az Ellenőr

című hirlap.²² Felfigyeltek szakállviseletükre is. „*A mi gentlemanjeinkre ... meglepő lehet – ironi-zált a fiatal liberálisok lapja, a Reform – , hogy míg ők angol előszeretettel pofaszakállakat és ki-borotvált állakat hordanak, addig az angol trónö-rökös testvérjével együtt nagy súlyt látszik fektetni mind a hajuszra, mind a körszakállra. Meglehet, ha magyar ember volna, lenyiratná.*”²³

Megérkezésüktől kezdve sűrűn követték egy-mást az olykor a hivatalosság határát súroló ese-mények és a szórakozások. A megérkezést követő reggel a kormány- és a városi küldöttség tisztelgés-t fogadta, aztán ő tett látogatást Habsburg József főhercegnél. Estebéd után Erkel Ferenc *Hunyadi László* című operáját nézte meg a Nemzeti Színházban – órá való tekintettel műsorváltozás-ként került sor erre az előadásra a *Bánk bán* helyett (nyilván a királynégyilkosságot ítélte tapintatlan-ságnak a színház vezetése) –, majd ismét a Casino következett. A régi Nemzeti Színház és a Nemzeti Casino között mindössze két háztömb állt, ilyen távolságokat Edward gyakran tett meg gyalog. „*A Hatvani [ma Kossuth Lajos] utcában nagy tömeg ember gyűlt össze, hogy Anglia jövődő uralkodóját láthassa. Nem lehet csodálni ez érdekeltséget az angol trónörökös iránt, kinek ifjúsága némileg azonos V. Henrik ifjúságával, s mely – ismereteseik lévén szellemi fényes tulajdonai – csak népszerűségének növelésére szolgált – szölt a hírlapi beszámoló erről az estéről. De máskülönben is, a mi politikai életünkben, sőt a társadalmi téren is oly nagy szerepet játszik az angol előszeretet, hogy az érdekeltség természetes oka könnyen meg-fogható.*”²⁴ A szinte felsorolásszerűen megemlített hasonlatosság V. Henrikkel Shakespeare színda-rabja alapján – arra utal, hogy a walesi herceg „ki-csapongó” életmódjáról kerengő hírek már ekkor eljutottak a magyar újságírókhoz is. Ez a párhuzam még a későbbiekben is előkerült néhányszor, de sohasem negatívként, inkább előnyös össze-hasonlításként a feszes, szertartásos német herce-

¹⁹ Ellenőr, V. évf. 108. sz. 1873. május 10. 3.

²⁰ Vasárnapi Ujság, XX. évf. 20. sz. 1873. május 18. 241–242.

²¹ A Hon, 1881. május 13. reggeli kiadás, 2.

²² Ellenőr, V. évf. 112. sz. 1873. május 15. 1.

²³ Reform, IV. évf. 132. sz. 1873. május 14. 2. – Az összefüggésekben téved a lap: az „angol előszeretettel” eredeztetett szakállforma Ferenc József viselete volt, s azt utánozták sokan Magyarországon, de még a bécsi fiákeresek is.

²⁴ Reform, uo.

A Nemzeti Casino ebédlője, 1900 körül. A falon a két tiszteletbeli tag képe: az előtérben Edward walesi herceg, hátrébb Rudolf trónörökös. Klösz György fényképe (BTM Kiscelli Múzeum Fényképgyűjteménye, Leltári száma: F. 65.2847.).

gekkel. „Egészen más fából van faragva, mint a királyfiak szoktak – írta Mikszáth Kálmán –, s igazán eleven megtestesülése a Falstaff vitéz könnyűvérű Henrik hercegének, ki czimbora, bátor kalandor; egy szóval a ki forr, s nem királyi herceg, hanem fiatal ember’: az ilyenből lesz aztán, mikor királylányá válik férfi’.”²⁵

A hercegek éjfélkor a Duna-parti Hungária Szálló táncestélyére mentek át, amelyet a fiatal arisztokraták rendeztek tiszteletükre. „Vacsora után nagy hirtelen félre rakták az asztalokat, a cigány rá huzta a jó talp alá valót, a fiatalság tánczra perdült s a vidám mágnás kisasszonyok még Arthur herceget is megforgatták magyarosan.”²⁶

A kora hajnali lefekvés ellenére a másnapi program sem volt lazább: a Tudományos Akadémián gr. Lónyay Menyhért elnök vezetésével a magyar tudományos és irodalmi élet kiemelkedő alakjaival ismerkedett meg a walesi

herceg. Arany Jánostól a *Walesi bárdok* című balladájának keletkezéséről érdeklődött, Hunfalvy Pált, Pulszky Ferencet és Vámbéry Ármint pedig mint korábbi ismerőseit üdvözölte. „Széchenyi István arcképe előtt sokáig állott a herceg, s igen kitűnő arcnak mondta.” Az Esterházy-képtárban a Nemzeti Múzeum igazgatója, a régész-történész-politikus Pulszky Ferenc vezette. „A herceg azon csodálkozott, hogy Esterházy herceg eladta a képtárt s nem ajándékozta a nemzetnek. Az árt azonban, melyért megvétetett, keveslette.”²⁷ Ezeket a megjegyzéseit a lapok többsége közölte, külön értelmezés nélkül.

Délután Edward herceg kiment a lóversenyre, s a szöbeszéd szerint egy 3000 forintos díjat is kifizetett, amelyért azonban már csak a következő alkalommal fognak futtatni. A Casinóban a késő délutáni ebéd idején néhány pohárköszöntőre is sor került, az estét pedig a tűzoltók díszfelvo-

²⁵ *M-th K-n* [Mikszáth Kálmán]: A walesi herceg. Függelenség, 1881. május 14. 3.

²⁶ Vasárnapi Ujság, XX. évf. 20. sz. 1873. május 18. 241.

²⁷ Vasárnapi Ujság, uo.

A walesi herceg ott-tartózkodását megörökítő egykori emléktábla az Angol Királyné Szálló faláról (BTM Kiscelli Múzeum, Leltári szám nélkül).

nulása tette színessé. Ezt a walesi herceg külön kérte korábbi ismerősétől, gróf Széchenyi Bélától, akinek Ödön testvére szervezte meg a fővárosi tűzoltóságot. „A tűzoltók menete, amint lámpákkal, szövetnekekkel vonultak, igazán nagyszerű látvány volt.” – számolt be az estéről a Vasárnapi Ujság.²⁸ Éjjel 11 órakor a másik nagy hírű pesti szállodában, az Európában megkezdődött a táncmulatság, amely reggel 5 óráig tartott.

Másnap reggel 10 órakor utaztak el Bécsbe – és még a búcsúzásnál is Berkes Lajos bandája zenélt. „Szép emléket vittek magukkal a hercegek, a mint mondták, de szép emléket is hagytak maguk után; egyszerű, természetes fesztelen modorukkal egészen meghódították a főváros közönségét.” A walesi herceg azt mondta, hogy a következő év őszén visszajön rókavadászatra.²⁹

Következő látogatásáig azonban nyolc év telt el.

A következő évtizedben tett látogatásai hosszabbak voltak, és nemcsak Budapestre korlátozódtak. Ám a fővárosi programok sűrűsége és jellege hasonló maradt, mint amilyen 1873-ban volt. A magyar sajtóélet gyors átalakulása miatt ezekről a látogatásokról több adatot ismerhetünk – de nem feltétlenül pontosabbakat. Az 1873-as látogatás idején még csak az *Österreichische Correspondenz*, a *Pester Correspondenz* és az

Országgyűlési Értesítő című, litografált hírforrások álltak a sajtó rendelkezésére, amelyek közül az osztrák inkább csak a külföldi eredetű híryanag továbbítását szolgálta. A következő évtizedre megváltozott a helyzet. 1881-ben megalakult a Magyar Távirati Iroda, amelytől előfizetéses formában meg lehetett kapni a belföldi hírtáviratokat, és 1875-től működött már magánvállalkozásként a *Budapester Correspondenz* című litografált lap, hamarosan magyar nyelvű változatban is.³⁰ És feltűntek az egyes lapok saját tudósítói is, akik ugyanúgy, mint a távirati irodák munkatársai, gyorsírással rögzítették a beszédeket – és nyilván a neveket is. Az angol nevek különösen sokféle – olykor nem is azonosítható – formában jelentek meg a magyar lapokban, de a félrehallások vagy a sietség a magyar nevek esetében is sok összevisszaságot eredményezett. Mégis, a híryanag lényegesen több lett, a beszámolók pedig sokkal részletesebbek, mint korábban. Egy-egy fogadás, vacsora, estély vagy bál résztvevőinek teljes névsorát, a terítékek és fogások felsorolását, szállodai szobák, lakosztályok és báltermek berendezési darabjait ismertették a napilapok, s így az olvasók a walesi herceg társadalmi kapcsolatait is nyomon követhették.

Edward magyarországi társaságát majdnem kizárólag a történelmi arisztokrácia jelentette. Állandó, közeli kapcsolatban állt gróf Széchenyi István Béla fiával, aki Edward 1881-es látogatása előtt nem sokkal tért vissza néhány éves ázsiai (többek között indiai) tudományos expedíciójáról, ami nyilván még erősítette is a walesi herceg iránta táplált érdeklődését. A másik állandó budapesti társa gróf Károlyi „Pista” volt, a Nemzeti Casino népszerű elnöke. Gróf Festetics Tasziló úgy kerülhetett a társaságába, hogy 1880-ban vette feleségül Lady Mary Hamiltont, Edward barátjának testvérét (aki a következő évben vele együtt jött Budapestre).³¹ Hozzájuk társult később, az 1888-as látogatás idején herceg Esterházy Lajos huszárezredes. Valószínűleg Edward külpolitikai érdeklődése és a diplomáciai etikett hozhatta ösz-

²⁸ Vasárnapi Ujság, XX. évf. 20. sz. 1873. május 18. 242.

²⁹ Uo.

³⁰ Pirityi Sándor: A nemzeti hírügynökség története, 1880–1996. Bp., 1996. 32–43.

³¹ A családi kapcsolatokra vonatkozólag vö.: Kempelen Béla: Magyar nemesi családok. IV. köt. Bp., 1911. 118. (IV. tábla); Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. köt. Bp., 1998. 275., 398.

sze a nála jóval idősebb gróf Andrassy Gyulával, de találkozásaik, beszélgetéseik száma szintén közelívé vált kapcsolatra mutat, közelebbire, mint például az éppen hivatalban lévő miniszterelnökkel, Tisza Kálmánnal.

A mindig mosolygó és mindenkire figyelmesen odaforduló Edwardnak kialakulhatott a véleménye a magyar arisztokrácia nagy részéről, amire áttételesen következtethetünk egy megjegyzéséből, amelyet „bon mot”-ként közölt a sajtó. Amikor Jális Ferenc bornagykereskedő Király utcai hatalmas pincéjén végigkísérték – a Városházán kívül ez volt a másik olyan helyszín, ahol jelentős számú polgár is jelen volt –, „végül felfedezte, hogy az a pincze éppen egy katasztrális holdat foglal el: »No lám, ez a tisztelt gentleman milyen szépen meg tud élni egy hold kat. földről: önök meg, uraim, negyven-ötvenezer hold jövedelmével, panaszkodnak, hogy nem lehet kijönni» – mondta.³² A demokratikus felfogás hiányát a fényűzéssel együtt fontos jelzésnek tekinthette.

A nyolcvanas években háromszor látogatott el Magyarországra, és minden alkalommal tartózkodott Budapesten is. 1881. május 12–16-ig a pesti Európa szállóban lakott, 1885. szeptember 28-tól október 4-ig gr. Festetics Tasziló vendége volt Somogy megyében, berzencei vadászaton, rövid látogatáson keszthelyi kastélyában, majd Pestre érkezve, október 12-ig a Monarchia angliai nagykövete, gr. Károlyi Alajos Ötpacsirta utcai palotájában vendégeskedett, a Nemzeti Lovarda szomszédságában (ma Pollack Mihály tér 3.).

1888-ban tartózkodott leghosszabb ideig Magyarországon, és a legkevesebbet Budapesten. Miután Ferenc József a 12. közös huszárezredet – a régi híres „Nádor-huszárokat” – Edwardnak adományozta, ő részt vett a magyar honvédség őszi hadgyakorlatán, és huszár ezredesi uniformisban meglátogatta Miskolcon állomásozó ezredét. A 12. huszárezred „Nádor-huszárok” néven lett Magyarországon közismert, mert 1848-ig a mindenkori nádor volt az ezred tulajdonosa.³³ Megkedvelhette ezt az uniformist, mert példá-

A huszárezredesi uniformisban lovagló Edward walesi herceget üdvözlik Miskolcon (Vasárnapi Ujság, 1888).

A medvevadász társaság Görgényben. Balról: gr. Károlyi István, Rudolf trónörökös, a következő álló alak hg. Esterházy Alajos, és kissé előrébb áll Edward walesi herceg. Klösz György felvételének részlete (Vasárnapi Ujság, 1888).

ul 1891-ben, II Vilmos német császár londoni látogatása idején az operai díszelőadáson is ezt viselte.³⁴ Ferenc Józseffel vadászott Gödöllőn, gróf Festetics Taszilóval Keszthelyen, Rudolf trónörökössel pedig az erdélyi Görgényben medvevadászaton vett részt. Sőt, közben négy napra még Bukarestbe és Sinaiába is átrándult, eleget téve az új román király és felesége, a kor híres színész-

³² Pesti Hírlap, 135. sz. 1881. május 17. Melléklet 9.

³³ *Barcy Zoltán–Somogyi Győző: A szabadságharc hadserege.* Bp., 1986. 39. 58–59.; *Barcy Zoltán–Somogyi Győző: Huszárok.* Bp., 1987. 52–57.

³⁴ Vasárnapi Ujság, XXXVIII. évf. 30. sz. 1891. július 26. 484–485.

nője, Carmen Sylva meghívásának. Budapestre így már csak egy-egy napja – szinte csak átutazás – maradt. Október 12-én a Nyugati pályaudvar királyi várótermében búcsúzott el Budapesttől, ahol ekkor járt utoljára. Még néhány napot Bécsben töltött, és október 18-án az Orient Expressszel indult haza.

Volt azonban még egy magyarországi kirándulása, a korábbiaktól merőben különböző társaságban, annyira elkülönülve, hogy a sajtó sem szerzett tudomást róla. 1891. október 6. és 18. között a Pozsony megyei Szentjánoson volt Moritz Hirsch báró vendége egy vadászaton.

Hirsch báró – Rothschild báró után – korának második leggazdagabb embere volt. Óriási vagyonát a keleti, törökországi vasútépítkezések során és pénzügyi spekulációkkal szerezte, s zsidó jótékonyági célokra fordította világszerte. Rudolf trónörökös barátja (és bőkezű finanszírozója) volt,³⁵ s talán ezen a szalon került közelebbi kapcsolatba Edward herceggel is.

Minden jel arra mutat, hogy látogatásai során Edward jól érezte magát Magyarországon és Budapesten, és valóban több érdeklődést és nagyobb szimpátiát mutatott, mint ami sajátos helyzetében pusztán illendő lett volna. A rokon karakter érzése, amire a magyar sajtó többször utalt, nem volt egyoldalú. „A herceg igen rokonszenves jelenség – írta egyszer a Pesti Hírlap –, arca ismerős magyar arcokra emlékeztet... az embert szinte kísértetbe hozza, hogy magyarul szóljon hozzá.”³⁶ Ugyancsak fogalmazta meg a magyar publicisztika és regényírás akkoriban felfutó csillaga, Mikszáth Kálmán is: „Csodálatos, hogy a walesi hercegeknél mennyire megvan a magyar típus – írta –, s mindenütt kivillan az a titkos erő, mely ide vonzza s velünk mintegy amalgamizálja. Mert valóban semmi érdeke sem lehet idejönni, mint a rokonszenven. A legagyafürtőbb agy sem találhat más indokot.”³⁷

Edward herceg gyakran tett olyan kijelentéseket, amelyek a vendéglátóknak szóló bókként is

érthető, de néhány árnyaltabb megfogalmazása mellett még ezek is hiteles véleményeknek foghatók fel. Még a hazai viszonyokkal és társadalommal elégedetlen Vámbéry Ármin is arról számolt be, hogy azt mondta neki: „*nincs Európában az az ország, melyben otthonosabbnak érezné magát, mint nálunk.*”³⁸ A Vasárnapi Ujságnak pedig Edward egyik régi ismerőse mondta el szavait: „*Tudja az ég, hogy miért vonzódok én annyira Magyarországhoz. Mindenkor örömmel jövök ide s csak nehéz szívvel tudok eltávozni. Nekem úgy tetszik, hogy a magyar nemzetben sok olyan szép tulajdonságot találok, melyek indiai utazásom alatt Radoputana lovagias népénél [a szikhek – B.G.] annyira elragadtak, csakhogy itt ezekhez a keleti jellemvonásokhoz még a nyugati műveltségnek is több mint egy fényes mozzanata is járul, melyek az idegent annál inkább lebilincselik.*”³⁹

És úgy látszik, a rokonszenvet a megismerkedés gazdagodó folyamata még táplálta is. Az 1873-ban említett kulacsvásárlástól kezdve a „magyar zene”, a magyar nóta olyan mértékű megkedvelése, hogy szinte „udvari zenészeként” vitette előbb Berkes Lajost, majd Béla fiát és zenekarát mindenhol, ahol megfordult, és hívta ki angliai udvaraiba. Sőt kedvenc nótái is lettek. A Nemzeti Színház opera-előadásait, az Operaház és a Népszínház előadásait olykor naponta látogatta, és természetesen ő is kifejezte hódolatát a magyar népszínmű legnagyobb csillagának, „a nemzet csalogányának”, Blaha Lujzának. 1881. május 13-án kifejezett kívánságára tűzték színre a Népszínházban Csepreghy Ferenc nagy sikeres népszínművét, a *Piros bugyellárist* Blaha Lujza főszereplésével. Bár Edward az első felvonás közepén érkezett meg, „*az első felvonás végén Károlyi Pista gróf karján megjelent Blaháné a herceg páholyához vezető folyosón, hol a herceg személyesen nyújtott át neki egy igazán óriás bokrétát gyöngvirágból és fehér rózsákból, széles sötétvörös és lilaszínű szalaggal díszítve.*”⁴⁰ Pálmai Ilkáról, a Népszínház operettprimadonnájáról,

³⁵ *Salvendy, John T.*: Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben. Bp., 1988. 229–230.

³⁶ Pesti Hírlap, 1881. május 17. Melléklet 9.

³⁷ *M-t-h K-n [Mikszáth Kálmán]*: A walesi herceg, i. m. 3.

³⁸ Vámbéry a walesi hercegnél. Budapesti Hírlap, 275. sz. 1885. október 7. 5.

³⁹ A walesi hercegről. Vasárnapi Ujság, XXXV. évf. 42. sz. 1888. október 14. 684.

⁴⁰ Pesti Napló, 1881. május 14. reggeli kiadás, 2.

akivel Krúdy Gyula szintén összehozta a walesi herceget, az egykorú sajtótudósítások Edward programjaival kapcsolatban nem tettek említést, mintha nem is találkoztak volna, sőt nem is szerepelt azokban a darabokban, amelyeket Edward megnézett a Népszínházban.

Edward a magyar irodalmi élet iránt is érdeklődött, meglepődött az angol irodalom magyar fordításainak gazdagságán, és irodalmi témákról társalgott Arany Jánossal, Csengery Antallal, Toldy Ferencsel, illetve Jókai Mórral és gr. Széchenyi Bélával.⁴¹ A magyarországi művészetek is vonzották: 1873-ban megnézte az Akadémia képtárát és az Esterházy-képtárát (Pulszky Ferenc vezetésével), 1881-ben gróf Zichy Jenő vezette körbe a Műcsarnok tavaszi tárlatán, ahol megvásárolta Liezen-Mayer Sándor Faust-kartonjainak „pompás, díszkiadású utánzatát”,⁴² 1888-ban pedig – külön kérésére – Telepy Károly kalauzolta körbe a még csak készülő őszi tárlaton, s Edward mintegy másfél órát időzött ott. Benczúr Gyula Rudolfról készített portréja annyira felkeltette figyelmét, hogy bár csak két napig volt ekkor Budapesten, mégis beiktatott Benczurnál egy hosszabb műterem-látogatást.⁴³ Számos iparművészeti tárgyat vásárolt az 1885-ös Országos Kiállításon, nagy összegekért: herendi porcelánokat, kevesebb Zsolnay-porcelánt, a háziipari csarnokban szőnyegeket, Jungfer Gyula kovácsoltvas díszmunkáiból – gyertyatartókból, lámpákból – pedig többet is vásárolt, és megbízta egy vasrácsos kapu készítésével.⁴⁴

Kastélyaiban is több magyar művészeti emléket tartott maga körül: a Balmoral Castle részére Zichy Mihály több képet is festett,⁴⁵ Sandringham

templomában pedig húga márványportréjával díszített emléktábláját készítette el a magyar származású Joseph Edgar Böhmmelel.⁴⁶ Soproni származású volt a Wiener Akademie professzora, Heinrich von Angeli, akivel azt az egész alakos, életnagyságú képét festtette meg, amelyet 1888-ban a Nemzeti Casinónak ajándékozott,⁴⁷ mint a Casino tiszteletbeli tagja.⁴⁸ És otthoni környezetébe került az a három díszmagyar öltözet, „valódi ékköveccel” (egy barna, egy sötétkék és egy világossárga), amelyet 1881-ben készíttetett,⁴⁹ valamint a huszár ezredesi uniformis, amelyet olykor Londonban is hordott.⁵⁰

Nemcsak a művészeti alkotások érdekelték, a magyarországi civilizáció is vonzotta. Már 1873-ban végignézte a bécsi világkiállítás magyar osztályát, 1885-ben pedig egy héten keresztül mindennap több órát töltött az Országos Kiállításon, tüzetesen megnézve az iparcsarnokot, a kereskedelmi és néprajzi vonatkozású részeket, a lötenyésztők kiállításait. Végül még 1888-as, rövid budapesti tartózkodásába is beiktatta a Kereskedelmi Múzeum és a borkiállítás részletes megtekintését. Természetesen összes látogatása során a lókiállításokra vagy lóversenyekre is elment, mivel legfőbb szenvedélyei közé tartoztak a kutyák és a lovak. Sőt vasárnap is elment lóversenyre, bár ezt Viktória királynő – a szigorú protestáns morál őrzőjeként – ellenezte. A budapesti vendéglátók igyekeztek megmenteni számára,⁵¹ s ugyanakkor titokban is tartani, ám egy-két hírlap mégis megírta.⁵² 1881-ben egy pompás négyes fogatot vásárolt gróf Zichy Bélától.⁵³

Még a magyar nyelvvel is kezdett megismerkedni. Gyerekkorában több nyelvet is elsajátított,

⁴¹ Vasárnapi Ujság, XX. évf. 20. sz. 1873. május 18. 241.; A Hon, 19. évf. 134. sz. 1881. május 16. esti kiadás, 1.

⁴² Pesti Napló, 1881. május 15. reggeli kiadás 2.

⁴³ Pesti Hírlap, X. évf. 269. sz. 1888. szeptember 30. 8.; Vasárnapi Ujság, XXXV. évf. 41. sz. 1888. október 7. 677.

⁴⁴ V-z: A kiállítás vásárlói. Vasárnapi Ujság, XXXII. évf. 42. sz. 1885. október 18. 677–678.

⁴⁵ Ezek képét is közli: Siklóssy L.: King Edward VII. i. m. The Hungarian Quarterly, 1938. i. h. 255–267., Melléklet.

⁴⁶ V. [Vámbéry Armin?]: VII. Edvárd. Vasárnapi Ujság, 48. évf. 1901. január 27. 4. sz. 58.

⁴⁷ Siklóssy L.: King Edward VII. i. m. The Hungarian Quarterly, 1939. i. h. 66–67., mellékletként másolatát is közli a következő képaláírással: „It is of interest to note that the picture remained in its place during the whole of the Great War.”

⁴⁸ A Nemzeti Casino tagjainak névsora 1885-ben. Bp., 1885. 1.

⁴⁹ A Hon, 1881. május 14. esti kiadás, 1.

⁵⁰ Vasárnapi Ujság, XXXVIII. évf. 30. sz. 1891. július 26. 484–485.

⁵¹ Pesti Napló, 1881. május 15. reggeli kiadás, 2.

⁵² gróf A. G. [Andrássy Géza?]: A walesi herceg. Ország-Világ, 1885. október 10. 667.

⁵³ A Hon, 1881. május 14. esti kiadás, 1.

és magyarországi társaságban sohasem volt nyelvi nehézsége, mert felváltva tudott németül, franciául és angolul társalogni. Mégis többször megemlítette, hogy szívesen megtanulna magyarul. Annak ellenére, hogy a magyar nyelv nehézsége visszariasztotta, tósztaiba beiktatott egy-egy magyar mondatot, és Vámbéry Ármint beszámolt arról, hogy 1885-ben „több magyar fölíratot, melyet a kiállításban olvasott, megjegyzett magának s mintegy mutatványul az ő magyar nyelvismeretének, Vámbérynek elmondott.”⁵⁴ Figyelemre méltó, hogy több mint másfél évtizeddel később, királyként, egy londoni fogadáson magyarul érdeklődött az egyik magyar diplomata hogyléte felől.⁵⁵

Ám a walesi herceg mégsem csak magánember volt, még csak nem is egy az utazgatni szerető arisztokraták közül – hanem trónörökös. Bármennyire is távol tartotta a közügyektől és a helppolitikától Viktória királynő, a diplomácia iránt érdeklődhetett, különösen barátja, Lord Salisbury külügyminiszterségei idején.⁵⁶ A Brit Birodalom terjeszkedő, gyarmatosító politikájának egyik vezérképviselőjeként Lord Salisbury (többek között) 1885 és 1892 között is külügyminiszter volt. Nem biztos, hogy ezzel összefüggésbe hozható, de mindenestre tény, hogy a hangsúlyozott magánutazás és inkognitó ellenére az 1888-as látogatás már tele volt az uralkodói vagy trónörökösi hivatalos látogatás elemeivel: egy huszárezred tulajdonjogának adományozása Ferenc József részéről, hadgyakorlatokon való részvétel, csapatszemplék, külön meghívás a császár-király gödöllői kastélyába vadászatra vagy az egyórás „társalgás” Vámbéry Árminttal a brit birodalmi politika kiemelkedően fontos kérdéseiről, Törökországról és Indiáról. A „jó barát” érzelmei ekkorra a politikus szempontjai mögé kerülhettek, és az 1881-ben megfogalmazott remények a tartós barátságról és a nagyhatalmi patrónusról 1888-ra érzékelhetően elillanóban voltak.

Edward herceg 1881. május 16-i távozása után a kormánypárt lapja, A Hon – amelynek

főszerkesztője Jókai Mór volt – így írt: „Az angol trónörökös Budapesten mulatása, bizton mondhatjuk, hogy több eredményt hagy hátra egy kellemesen eltöltött idő emlékének. A világ leg hatalmasabb birodalmának egykori uralkodója személyesen ismerte meg azt a magyar nemzetet, a miről még húsz év előtt a közvéleményt akkor uráló dynasták egyike azt mondta, hogy »anonym« nemzet. Ő maga látta, hogy »vagyunk«. Nem mutattuk magunkat előtte se jobbnak, se rosszabbnak, se kisebbnek, se nagyobbaknak, csak olyannak, a milyenek vagyunk. Nem keresgettük elő kápráztatására rejtve tartott ritkaságainkat, nem pompáztunk előtte kölcsönként pompával; a mindennapi életet látta nálunk. És azt szerette meg. Ez a rokonszenv Magyarországra nézve még valaha áldásossá fog válni.”⁵⁷

A népszerű író, publicista, a következő évtizedek legbefolyásosabb sajtómagnása, Rákosi Jenő pedig érzelmesebb formában ezt írta:

„Mikor távozol, sóhajtva mondjuk utánad, bár nekünk is volnának ilyen hercegeink.

Isten veled fenséges királyfi, élj boldogul boldog hazádban s legyen egész életed szerencsés. Majdan ha korona nyomja homlokodat s gondodat képezi egy nagy birodalom, tudd meg, hogy annak határain kívül is van egy nemzet, számra csekély, de szívre erős, mely Téged szeret.

Te azt meghódítottad.

Ha megajándékoztál rokonszenveddel, ne vedd azt tőlünk vissza, mert ez nekünk fájna.

Isten hozzád Walesi herceg!”⁵⁸

Edward, többször kinyilvánított rokonszenve ellenére, Rudolf trónörökös halála után nem látogatott többé Budapestre. Már király volt, amikor rendszeresen nyári kúrára utazott a csehországi Marienbadba, olykor Bécsen keresztül. De Budapest meglátogatására többé nem került sor. Jeszenszky Géza feldolgozta Henry W. Steed szerepét az angol politikai közvélemény magyarellenességé hangolásában az 1900-as években.⁵⁹ Csakhogy

⁵⁴ Vámbéry a walesi hercegnél. Budapesti Hírlap, 275. sz. 1885. október 7. 5.

⁵⁵ Interjújában visszacmlékezett Hevesy Pál: Ferenc József utolsó diplomatája. M2 televízió, 2003. szeptember 6.

⁵⁶ Lee, S.: Edward VII. i. m. 582.

⁵⁷ A Hon, 19. évf. 134. sz. 1881. május 16. esti kiadás, 1.

⁵⁸ Isten hozzád, Walesi herceg! Pesti Hírlap, III. évf. 134. sz. 1881. május 16. 1.

⁵⁹ Jeszenszky Géza: Az elveszett presztizs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894-1918). Bp., 1986.

Edward mintha már 1890 körül elvesztette volna érdeklődését Magyarország iránt. Úgy látszik, az 1880-as években sem szerzett olyan tapasztalatokat,

amelyek meggyőzték volna, hogy Magyarország az osztrák birodalom biztos támasza, és így az európai *balance of power* nélkülözhetetlen tényezője.⁶⁰

Függelék

Edward walesi herceg magyarországi tartózkodásainak programja*

dátum	szállás	óra	program
-------	---------	-----	---------

1873

május 11. vasárnap	Budapest, Hungária Szálló	21.00	<i>Ariadne</i> gőzhajóval érkezés Bécsből
		22.30-ig	Nemzeti Casino, estebéd
május 12. hétfő		reggel	a kormány- és a városi küldöttség tisztelegése; fogadja József főherceg, majd együtt hajóval a Margitszigetre, ott villásreggeli
		15.00	szabadkőművesek küldöttsége Jovanovics György nagymester vezetésével
		17.00	Dunai regatta
		19.00	Nemzeti Casino, estebéd
		utána	Nemzeti Színház – Erkel Ferenc: <i>Hunyadi László</i>
		utána	Nemzeti Casino
		24.00	Hungária Szálló, táncestély
május 13. kedd		délelőtt	MTA meglátogatása, találkozó az akadémikusokkal, Esterházy-képtár
		délután	lőverseny
		utána:	Nemzeti Casino
		este	tűzoltók diszmenete
		23.00	Európa Szálló, táncmulatság (5 óráig)
május 14. szerda		10.00	elutazás

⁶⁰ Péter László: Az 1905. évi alkotmányválság, a „magyarkérdés” az angol sajtóban és Scotus Viator pálfordulása. In: Az Elbától keletre. Bp., 1998. 290–338.; Evans, J. W.: Hungary in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century. The British Dimension. The Hungarian Quarterly, Vol. 44. Autumn 2003. 111–121.

* Edward herceg szokás szerint reggel 9 órakor kelt, csak az ettől eltérő felkelési időpontot jelöljük. Reggeli után hadsegéde közreműködésével levelezését intézte.

1881

május 12. csütörtök	Budapest, Európa Szálló (9 szobás lakosztály + 8 szoba a kíséretnek)	21.30	érkezés a bécsi gyorsvonattal a South Eastern Railway udvari szalonkocsijában
		22.00	Nemzeti Casino
		23.00	Európa Szálló, az erkélyről a kilátást nézi
május 13. péntek		15.00	Műcsarnok
		16.00 után	lókiállítás
		19.00 körül	Nemzeti Casino, ebéd, „bciratkozott” (tb.) tagnak
		19.30	Népszínház – Csepreghy Ferenc: <i>Piros bugyelláris</i> (Blaha Lujza)
			Hungária Szálló, vacsora
május 14. szombat		12.00-ig	„szendergés”
		13.00	„zenészetű matiné” gr. Széchenyi Belánál
			lőverseny
			Dorottya utca, Vladika virágkereskedés, virágvásárlás az estélyre
		19.00	ebéd gr. Károlyi Gyulanál (Károlyi-palota)
		23.00	Bál az Európában
május 15. vasárnap		dél előtt	a szállóban maradt
		12.30	A <i>Szent István</i> gőzhajóval a Margitszigetre, végigjárnak lóvasúttal, majd ebéd az „alsó vendéglőben” (esetleg fordított sorrendben)
		15.30 után	Régi Városháza (nászajándék megtekintése) és opál ékszer rendelése az Eggert-cégnél
			Lőverseny (csak a Pesti Napló írta meg)
		19.00	szűk körű ebéd gr. Andrássy Gyula budai palotájában
		22.00	Jálics Ferenc borpincéje (Király utca)
		23.00	József főhercegnél tea (Buda, Szent György tér)
		24.00	gr. Andrássy Gyula estélyén
május 16. hétfő			reggeli gyorsal Bécsbe az udvari kocsiban

1885

szeptember 27. – október 3.	Berzence (Somogy vármegye), gr. Festetics Tasziló kastélya		7 nap vadászat, közben: október 2. 15.00: berzencei parasztház megtekintése este: népmulatság (18 pár csárdása)
--------------------------------	--	--	--

október 3. szombat	Budapest, gr. Károlyi Alajos palotája (VIII. Pollack Mihály tér 3.): 4 + 9 (kiséret) szoba	9.20	vasúttal Keszthelyre
		napközben	a keszthelyi Festetics-gazdaság megtekintése
		19.20	megérkezés a Déli pályaudvarra saját udvari szalonkocsijában
október 4. vasárnap		délelőtt	egész délelőtt lakosztályában tartózkodott, levelezését intézte
		12.00	ebéd a Károlyi-palotában
		14.00	a lóversenytéren a futtatás végéig (18.00)
		18.15	séta a fővárosban hadsegédével
		19.30	visszatért a Károlyi-palotába
		20.00	gr. Károlyi Alajos londoni nagykövet estebédje
		22.00	Nemzeti Casino, Berkes Béla zenekara játszik (éjfélig)
október 5. hétfő		10.00	hg. Coburg Fülöp látogatása (15 perc)
		11.00	az Országos Kiállításon 16.30-ig
		11.30	a lókiállítás megnyitása
		utána	ebéd a Dobos vendéglőben
		17.00 körül	séta a főváros nevezetesebb utcáin 19.30-ig
		20.00	10 terítékes vacsora
		23.00	Nemzeti Casino
október 6. kedd		délelőtt	hivatalos és magánügyek, levél feleségétől, arra választávirat
		12.00	ebéd Coburg hercegnél
		14.00	lóverseny (18.00-ig)
		18.00 után	Vámbery Ármin fogadása (több mint fél óra)
		19.15	135 terítékes lakoma a Nemzeti Casinóban, „a magyarokra és a szép magyar nőkre” emelte poharát
		20.30	Operaház – <i>Bécsi keringő</i> (balett)
		22.00 4.00	Nemzeti Casino, tea, majd tánc
október 7. szerda		10.00	felkelés, majd magánügyek
		12.00	az Országos Kiállításra (gépkiallítás, majd ménesek) (16.30-ig)
		13.00	a kiállításon, a Dobos vendéglőben 17 terítékes ebéd
		17.00	gyalogseta a Múzeum körút, Károly körút, Andrássy út útvonalon (19.00-ig)
		19.00 után	ebéd a Károlyi-palotában Tisza Kálmán miniszterelnök részvételével

		este	estély a Pálffy-palotában (100 résztvevővel) éjfélig
október 8. csütörtök		délelőtt	későn kelt, utána szobájában „dolgozott”
		13.00	ebéd
		utána	lőverseny (18.00-ig)
		20.00	szűk körű vacsora Károlyi Alajos palotájában, „társalgás” a keleti kérdésről gr. Széchenyi Bélával és Vámbéry Árminnal
		21.00	Operaház – Giacomo Meyerbeer: <i>Hugenották</i>
		utána	Henry Phipps főkonzul estélye 40 főre a lakásán (Angol Királyné Szálló 6 terme)
		23.00	Kívánságára az Orfeumból elhozzák az olasz Maria Paccra szalonénekesnőt, Schönberg R.A.-t, „egy helybeli zenecsarnok énekes komikusát” és Rosenzweig Vilmos kamestert
október 9. péntek		3.00	hazatérés
		délelőtt	a Károlyi-palotában: a miniszterelnök, Tisza Kálmán félórás látogatása
		12.00–17.30	Országos Kiállítás
		20.00	vacsora a Coburg-palotában (Ferenc József tér 4.)
		23.00	Európa Szálló (a walesi herceg által rendezett bál a magyar arisztokráciának és a bécsi és külföldi sportvilág Budapesten tartózkodó tagjainak, 120 meghívott), Berkes Béla zenekara
október 10. szombat		2.00 után	hazatérés
		11.00	Vöröskereszt-kórház
			a képviselőház ülése, amelynek csak a végére ért oda
		12.30 körül	villásreggeli gr. Pálffy Andorral és gr. Kinsky Rudolffal
		utána	Országos Kiállítás (gr. Károlyi Istvánnal)
		21.00	Operaház – Gaetano Donizetti: <i>Lammermoori Lucia</i>
		utána	Ruscher-étteremben (Andrássy út 25.) gr. Széchenyi Béla estélye a tiszteletére, Berkes Béla zenekara – vége éjféli körül
október 11. vasárnap		13.15	az Országos Kiállításon, Dobos éttermében reggeli: Rudolf trónörökös és Stefánia, Vilmos, porosz herceg és Augusztia, Edward és Lord Teesdale
		utána	az Iparcsarnok együttes megtekintése
		18.30	zártkörű ebéd a Coburg-palotában 9 főre terítve, Berkes Béla zenekara
		21.00	Operaház Goldmark Károly: <i>Sába királynője</i> , 3. felvonás

október 12. hétfő		11.20	megérkezik a Nyugati pályaudvarra, és 7 perccel később elutazik Bécsbe
----------------------	--	-------	--

1888

szeptember 12–14.	Bécsből Belovára utazás, Edward szállása a megyeháza I. emeletén		részvétel a magyar honvédség horvátországi hadgyakorlatán I. Ferenc József, Rudolf trónörökös, József Vilmos és Ottó főhercegek kíséretében
szeptember 14. péntek		este	a hadgyakorlat befejezése után horvát népünnepély népi táncokkal
szeptember 15–16.	Gödöllő, királyi kastély		vadászat Ferenc Józseffel és Lajos bajor herceggel
szeptember 16. vasárnap		23.00	megérkezés Keszthelyre
szeptember 17–21	Keszthely, Festetics-kastély		vadászat gr. Festetics Taszilóval (szarvas, vízi vad, fogoly) – a kastély vendégei még hg. Esterházy Alajos ezredes, br. Rothschild Albert, gr. Apponyi Albert, zene: Berkes Béla zenekara
szeptember 19. szerda			a Keszthelyen állomásozó 8. magyar kir. honvéd huszárezred díszgyakorlata a walesi herceg tiszteletére
szeptember 27. csütörtök	Wien, Grand Hotel		Ferenc József látogatása
szeptember 28. péntek	Budapest, Angol Királyné Szálló	21.30	gyorsvonattal érkezés Budapestre, vele jön gr. Esterházy Lajos, „a hozzárendelt nemes apród”, áttöltözés a szállóban
		utána	Nemzeti Casino, vacsora
szeptember 29. szombat		délelőtt	Vámbery Armin látogatása (egyórás „társalgás” Angliáról, Törökországról és Indiáról)
			séta a Váci utcában
			a Nemzeti Casinónak ajándékozta az Angeli Henrik által (huszár ezredesi uniformisban) készített egész alakos képét
			szűk körű ebéd az Angol Királyné Szállóban (angol kísérők, főkonzul, gr. Károlyi István és hg. Esterházy Alajos).
		15.30	a Múcsarnok készülő kiállításának megtekintése
		másfél óra	a Kereskedelmi Múzeum megtekintése, részletesen a borkiállítás
		19.00	vacsora a Nemzeti Casinóban
		19.30 után	Népszínház – Gerő Károly: <i>Az uzsai gyöngy</i> 2. felvonása („erősen tapsolt Blaháné dalainak”)
		utána	Operaház – Giacomo Meyerbeer: <i>A próféta</i>
		utána	Angol Királyné Szálló, tea

szeptember 30. vasárnap		reggeli után	séta a Duna-parti Corsón
			villásreggeli az Angol Királyné Szálló udvarra nyíló teraszán
		napközben	„hosszabban időzött Benczúr Gyula műtermében”
		14.00	Városliget, Lóverseny, „Őszi meeting”
		19.00–23.30	a Nemzeti Casinóban a tiszteletére adott vacsora, népes társaságban (a vendégek között volt Szemere Miklós éppúgy, mint Vámbéry Ármin)
október 1. hétfő	Miskolc, a Három Rózsa Szálló 3 szobája	7.20	indulás Budapestről Miskolcra a 12. huszárezred megszemlélésére (a személyvonathoz kapcsolva Rudolf trónörökös szalonkocsija)
		12.10	megérkezés, utána lóháton a 12. huszárezred gyakorlóterére
		14.00	a főispán és az alispán fogadása
		14.30	villásreggeli
		15.00	a lovassági laktanya meglátogatása
			lóverseny a Zsolca közelében
		17.30	vissza a Három Rózsa Szállóba
		19.00	60 terítékes udvari ebéd, jelen van hg. Esterházy Alajos és gr. Apponyi Albert is. Edward tósztot mond, benne néhány magyar kifejezés
		ebéd után	rövid fogadás, majd az ezred legénységének ünnepélye
		23.00	búcsú a tisztektől
		24.00 után	a kassai gyorssal vissza Budapestre
		október 2. kedd	Budapest, Angol Királyné Szálló
	alvás		
13.00	Nemzeti Casino, villásreggeli		
14.40	elutazás a Központi pályaházból Zimonyba, onnan hajóval Romániába		
október 3 (vagy 4?) -7.	Románia, Bukarest, majd Sinaia, királyi kastély		
Október 8–11.	Görgényszentimre, Rudolf trónörökös vadász kastélya		(sikertelen) medvevadászat Rudolfal, zene: Berkes Béla, fényképész: Klósz György
Október 12. péntek	Budapest	13.55	érkezés Rudolfal együtt a MÁV kolozsvári futárvonatával, Rudolf 10 perc múlva tovább utazott Bécsbe
		délután	elutazás Budapestről, Lachnit János állomásfőnök-helyettesnek arany melltűt ajándékoz

1891

október 6 18.	Szentjános (Pozsony vármegye), br. Hirsch kastélya		vadászat, olykor visszautazásokkal Bécsbe, a végén Keszthelyen keresztül (?)
---------------	--	--	--

**Modernitás:
A 20. századi Magyarországról**

FRANK TIBOR

A patrisztikától a politikáig: Balogh József (1893–1944)

Numquid iustitia varia est et mutabilis?
Sed tempora, quibus praesidet, non pariter eunt;
tempora enim sunt.

S. Aureli Augustini, Confessiones, Liber III:VII. 13.¹

A két világháború közötti Magyarország legjelentősebb miniszterelnöke, gróf Bethlen István (1874–1947) igen korán felismerte annak a fontosságát, hogy a trianoni békeszerződés megváltoztatására tett magyar kísérletekről kedvező nemzetközi vélemény alakuljon ki. Minden eszközt megragadott, amitől azt remélte, hogy jelentős hatást gyakorolhat az angolszász világra és a francia vezető értelmiségre.² 1933-ban felolvasóköriútra indult Angliába, majd a rákövetkező évben előadásait *The Treaty of Trianon and European Peace* (A trianoni szerződés és Európa békéje) címmel ki is adta Londonban.³ Bethlen egyes fogadatra talált a brit fővárosban:⁴ R. W. Seton-Watson *Treaty Revision and the Hungarian Frontiers* (Szerződésrevízió és a magyar határok) című írásában azonnal óva intett a „nem kifejezetten skrupulózus propagandától”, és Bethlent „a náci kormányzati módszerek intelligens előfutárának” minősítette.⁵ Bethlen angliai látogatása valószínűleg siettetete Seton-Watson *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity* (A románok története a római kortól az egyesülés befejezéséig) című, hatszáz oldalas munkájának megjelenését, amely mindmáig a legnagyobb hatású angol nyelvű mű a román

történelemről (1934).⁶ Seton-Watson, aki megalapításait londoni egyetemi előadásaira alapozta, a dákorumán folytonosság elméletének híve volt, és támogatta Románia igényét Erdélyre.

Bethlen gróf érezte a veszélyt, és ellensúlyozásul nyomban két nagyszabású vállalkozás tervét is körvonalazta. Mint a Magyar Szemle Társaság elnöke azt javasolta, hogy a Társaság „egyelőre angol és francia nyelven” írassa meg Magyarország történetét, nyilvánvalóan a Seton-Watson könyvre szánt válaszként, amelyet mint „a szó legtisztább értelmében vett nemzeti propagandakiadványt akartak megvalósítani”.⁷ A *Magyar Szemle* szilárd szellemi és anyagi alapjaira épült a másik terv is, egy angol nyelven megjelenő folyóirat kiadására, s ezt a volt miniszterelnök azokkal a politikai, gazdasági és tudományos személyiségekkel beszélte meg, akiknek jó összeköttetések voltak az angolszász világgal.⁸ Bethlen néhány évvel azelőtt már bábáskodott egy francia nyelvű folyóirat, a *La Nouvelle Revue de Hongrie* (1932–1944) alapításánál, s úgy vélte, hogy ez lehet az alkalmas modellje az angol nyelvű szemlének, mely a brit *The Round Table* és az amerikai *Foreign Affairs* mintájára készülne. Bethlen remélte, hogy a lap megnyeri „az angol-

¹ „Vajjon különböző és változó-e az igazság? Dehogy, hanem az idők, miket vezérel, nem járnak egyformán, hiszen – idők!” Szent Ágoston Vallomásai. Bp., Parthenon, 1943. I. köt. 96.

² *Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz.* Bp., Magyarországtudató Intézet, 1991. 237–297.

³ *Count Stephen Bethlen: The Treaty of Trianon and European Peace.* London–New York–Toronto, 1934., magyarul: *Bethlen István angliai előadásai.* Bp., Genius, 1934.

⁴ *Romsics Ignác: Bethlen István,* i. m. 246–250., 271.

⁵ *R. W. Seton-Watson: Treaty Revision and the Hungarian Frontiers.* London, Eyre and Spottiswoode, 1934. 5., 59.

⁶ *R. W. Seton-Watson: A History of the Roumanians. From Roman Times to the Completion of the Unity.* Cambridge, University Press, 1934. VIII. 2., 596.

⁷ Gróf Bethlen István a Magyar Szemle Társaság hatodik közgyűlésén, 1934. május 14. Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára (a továbbiakban: OSzK Kt), Litterae Originales (a továbbiakban: Litt. Orig.), Balogh József iratai, Fond 1/1525/14044.

⁸ Előadvány az 1934. július 3-án, a The Hungarian Quarterly tárgyában tartandó megbeszélésen. OSzK Kt. Litt. Orig. Fond 1/1525/13883., vö. 13884.

szász közélet vezető személyiségei[t] [...] egyfelől azáltal, hogy tőlük cikkeket kérünk és azokat tisztességgel honoráljuk; másfelől azáltal, hogy az angol sajtóban a H. Qu. cikkei kapcsán egy-egy témánkról vitát provokálunk”.⁹ Bethlen még arra is gondolt, hogy „[a] legnagyobb súlyt kell vetni nemcsak a nyelv és stílus hibátlanságára, hanem a magyar témák angol jellegű és szellemű feldolgozására is. Önként értetődik, hogy a folyóirat külsejének gondosan az angol ízléshez kell simulnia: kiállításának vetekednie kell a legjobb angol folyóiratok külsejével. [...] Az így felépített egész folyóirat nem a vulgarizálás és az olcsó érdekkeltetés vagy propaganda szolgálatában állna, hanem kizárólag az angolszász nemzetek legműveltebbjeihez szólna: parlamentekhez, egyetemekhez, a gazdasági és társadalmi élet vezetőihez”.¹⁰

1934 végére Bethlen meggyőzte gróf Széchenyi László londoni és Pelényi János washingtoni követeket is, hogy tegyék magukévá a tervet, és azt terjesszék támogatólag a Külügyminisztérium elé.¹¹ 1935-ben Bethlen a *The Hungarian Quarterly* clindítása mellett már másik tervéhez, az új Magyarország történetéhez is próbált támogatókat szerezni. Magyarország vezető pénzemberei, többek között Chorin Ferenc, Imrédy Béla, báró Korányi Frigyes, báró Kornfeld Móric, báró Madarassy-Beck Marcell, Reményi-Schneller Lajos, Scitovszky Tibor, valamint báró Weiss Fülöp előtt kijelentette, hogy „egy angolnyelvű negyedévi folyóirat megteremtése [...] égető szükség, [...] elsőrendű nemzeti érdek”.¹² A volt miniszterelnök azt tervezte, hogy összesen 100 000 pengőt gyűjt össze a kettős tervre. A folyóirat 42 000 pengős évi költségvetésének 40%-ához a „hazai gazdasági élet”, így a Magyar Nemzeti Bank (MNB), a Takarékpénztárak és

Bankok Egyesülete (TÉBE), valamint a Gyár- iparosok Országos Szövetsége (GYOSZ) támogatását kérte. A költségvetés nagyobb részét a Külügyminisztérium állta.¹³ Később, 1940-ben Bethlen már úgy nyilatkozott, hogy „a folyóirat költségeinek 60%-át magángazdasági forrásból teremtettem elő”.¹⁴

Amikor a *The Hungarian Quarterly* 1936-ban végre ténylegesen megindult, formálisan a Society for The Hungarian Quarterly égisze alatt jelent meg, éppen úgy, mint a *La Nouvelle Revue de Hongrie*, melynek hasonló társadalmi szervezete volt magyar államférfiak, arisztokraták, közéleti személyiségek, tudósok és nemzetközi hírességek részvételével. A Társaság elnöke gróf Bethlen István lett, a társelnökök Festetich György herceg és Kornis Gyula professzor. Az elnökhelyettesi tisztet Eckhardt Tibor és Ottlik György töltötték be, a főtítkár pedig Balogh József lett. Az előrelátás hiányát jól jellemezte, hogy a *Quarterly* Társaság kifejezetten az angol–magyar kulturális kapcsolatok előmozdítására alakult, az Egyesült Államokat meg sem említették.¹⁵

A *Quarterly* szerkesztőbizottságának elnöke a Pázmány Péter Tudományegyetem akkori rektora, a filozófus és pszichológus Kornis professzor lett, míg a szerkesztői feladatokat elsőként Ottlik György és Balogh József látta el. Londonban és Washingtonban tanácsadó testületeket állítottak fel, és 1930-ban Lord Londonderry elnökletével újjáélesztették az Angol–Magyar Társaságot, mely számos előfizetőt szerzett a *Quarterly*nek, különösen a brit főnemesség körében. 1939-ben az Angol–Magyar Társaság tagjainak létszáma csaknem elérte a háromezretet.¹⁶

Az Egyesült Államokban a *Quarterly* a leg- elölkelőbb egyetemek professzorait hívta meg az

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Bethlen Széchenyi Lászlónak és Pelényi Jánosnak, 1934. december 29. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1525.

¹² A HQ ülés jegyzőkönyve, 1935. február 12., illetve a Society of (sic) The Hungarian Quarterly ülésének jegyzőkönyve, 1935. október 24. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/75/484., illetve 1/1525/13885.

¹³ Uo.

¹⁴ Bethlen Bárdossy Lászlónak, 1941. november 6. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/212.

¹⁵ Balogh Bethlennek, 1935. június 7., 1936. január 22. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.; Society for The Hungarian Quarterly, 1935. június 7. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.; A Society for The Hungarian Quarterly tagjainak névsora, OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/240., I. még a *The Hungarian Quarterly* közleményeit, 1936–1941.

¹⁶ Balogh Bethlennek, 1935. június 7. és 1938. április 6. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.; Az Anglo-Hungarian Society iratai, OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/72.

amerikai tanácsadó testület tagjai közé. Testületi tag s egyben szerző is volt George Creel, az I. világháború propagandistája, igen befolyásos demokrata párti politikus, F. D. Rooseveltnél barátja, valamint John F. Montgomery, a háborút megelőző években az USA budapesti követe.¹⁷

Mindezen kiválóságok azonban igen kevésbé mozdították elő a *The Hungarian Quarterly* keresztül Magyarország ügyét. Ami egyáltalán történt, az a fáradhatatlan szerkesztőnek, Balogh Józsefnek volt köszönhető, aki óriási energiával igyekezett a lap segítségével hidat verni Magyarországnak és – főként – Nagy-Britannia közé.

Balogh József éppen százötven esztendeje született nagy műveltségű magyar-zsidó családban. Apja a budapesti Rabbiképző Intézet történelem- és irodalomtanára volt, Bacont, Spinozát és James Bryce-t fordított. Maga Balogh József katolizált, és a klasszika-filológia ismert kutatója, valamint Szent Ágoston szakértője lett. Fő műve a *Confessiones* első tíz könyvének magyar fordítása, amelyben Balogh intellektuális hitvallása, erkölcsi mondanivalója is megtestesült. Számos munkát írt a patrisztika tárgyköréből, a középkori magyar kultúráról, Magyarország klasszikus és keresztény örökségéről, Szent István királyról és Szent Gellért püspökről. A legjobb szakfolyóiratokban publikált, többek között a korai kereszténységgel foglalkozó vezető nemzetközi orgánumban is (*Didaskaleion, Die Antike, Philologus, Speculum, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche*). Képzett görög és latin filológus volt, aki emellett németül, angolul, franciául és olaszul is jól tudott.

Balogh ígéretes tudományos tehetségként indult pályáján. „Atyámnak köszönöm az ókor, a korai kereszténység és összefonódásuk, a patrisztika iránt korán jelentkező érdeklődésemet: gyer-

mek voltam, mikor »Keresztény–latin Irodalomtörténetét« (1904) megírta; Ágoston azóta nem hagyott el”.¹⁸ Augustinusszal diákként kezdett behatóbban foglalkozni, amikor Adolf von Hamack berlini szemináriumában először ismerkedett módszeresen a szöveggel. Szent Ágoston-fordítása már az I. világháború előtt elkészült, 1915-ben meg is kellett volna jelennie a Filozófiai Írók Társaság című sorozatban. A bevezető tanulmány képezte Balogh doktori disszertációját, melyet Budapesten védett meg 1918-ban. „Confessio-vizsgálódásaim mellékajánatai még éveken át fenntartották kapcsolatomat a patrisztikával, akkor is, mikor életpályám már más célok felé fordult.” Különösen szívesen emlékezett „*Voces paginarum*” című tanulmányára, mely a lipcsei *Philologus*-ban jelent meg 1927-ben, és az „Augustinus »alter und neuer Stil«” című dolgozatára, amelyet a *Die Antike* közölt Berlinben ugyanazon évben.¹⁹ Ezek „mind a Confessiók fordításában gyökereznek” – jegyezte meg később Balogh. A húszas évek magyar klasszika-filológiája, egyháztörténete, néprajztudománya sokat köszönhet lendületes kutatómunkájának, melynek nyomán a 30-as évek elején szóba jöhetett még egyetemi tanári kinevezése is.

A filológusszakma kezdetől méltatta „*Voces paginarum*” című, igen eredeti értekezését, amely „az ókortól napjainkig kíséri a diktálás és olvasás módozatait s vele képzettségének és eredeti intuíciójának szembevető jeleit adta...”²⁰ Balogh kimutatta, hogy a betűk eredetileg, az ókori felfogás szerint hangjelek, hangjegyek voltak. Szent Ágostontól eredeztette azt a nézetét, hogy minden szó voltaképpen hangzik, hallatszik, s amíg csak leírjuk, addig tulajdonképpen nem más, mint önmaga jele. Amikor az olvasó a betűt látja, hang jut az eszébe: a betű hangot jelöl. Ágoston szavaival: „*Omne verbum sonat. Cum enim est in scripto, non verbum, sed verbi signum est...*”²¹ Balogh vé-

¹⁷ Hirdetésfoglalmazvány a Young Magyar–American számára, valószínűleg 1936-ból. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/3351.

¹⁸ Szent Ágoston Vallomásai. Bp., Parthenon, 1943. I. köt. VII.

¹⁹ Uo. VIII.

²⁰ Vári Rezső véleménye (1934) mellékelve: Kornis Gyula Baloghnak, 1934. február 6. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/1828.

²¹ Balogh József: „*Voces paginarum*”. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez. Bp., Franklin, 1921., német változata: „*Voces paginarum*.” Beiträge zur Geschichte des lauten Lesens und Schreibens. *Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum und sein Nachleben*, LXXXII. (Leipzig), 1927. 225. Idézi Szent Ágostont, *De dialect.*, V, 11. Balogh e munkájának s tematikailag rokon tanulmányainak új magyar nyelvű kiadása nemrég jelent meg. L. Balogh József: Hangzó oldalak. Szerk. Demeter Tamás, Bp., Kávé, 2001., az id. hely itt: 120., 147.

lekedése szerint az olvasás hangos volt és maradt nemcsak az ókorban, hanem a középkoron át egészen a 16. századig, amikor a könyvnyomtatás fel-találásával egyszerűsödött és felgyorsult a néma olvasás technikája, és a hangos olvasás szűkebb használati körre szorult vissza. Balogh az írás és olvasás mechanizálódásáról beszél az új- és a leg-újabb korban, amit a diktafonok, a beszélőgépek, a távirók, a rádiózás megjelenésével magyaráz. Az oralitás és írásbeliség nagy híró kutatója, Walter J. Ong, az amerikai Saint Louis Egyetem professzora 1982-ben méltatta Balogh „nagyon korai, de ma is rendkívül informatív” munkáját, s főként azt a tételét, mely szerint az írott szöveg hangos felolvasásra szolgált, s hogy a hangos olvasás szokása egészen a modern korig tovább élt.²²

Balogh munkáját az angol–amerikai tudományosságban nemcsak a jezsuita Ong atya tartotta számon. Értékelte és értékesítette eredményeit Paul Saenger, a chicagói Newberry Könyvtár ritkaságtárának vezetője, Eric A. Havelock, a Harvard, majd a Yale Egyetem professzora, és R. G. M. Nisbet,²³ a nagynevű oxfordi klasszika-filológus, hogy Balogh tudományos utóéletének színvonalt a velünk kortárs külföldi hivatkozások között tallózva jelezzük. Balogh jelentőségét az ő munkáikkal egybevetve, a mai kommunikációfilozófia szempontrendszerében helyezi el Demeter Tamás

több kitűnő, nemrégiben megjelent tanulmánya.²⁴ Demeter a nálunk elfeledett magyar kutató úttörő helyét abban az eszmetörténeti kutatási irányban keresi és találja meg, amely a kommunikáció technológiai fejlődését a tartalmi változásokkal kimutatható állandó kölcsönhatásban vizsgálja. Balogh így új és újszerű nemzetközi értékelését mint annak a kommunikációfilozófiai törekvésnek az előfutára nyeri el, amely Marshall McLuhant s a torontói kommunikációs iskolát követve a kommunikáció lényegét a közlést szállító médiumban látja. Demeter szavaival: „E paradigma szempontjából a technológiai fejlődés jelentősége leginkább abban áll, hogy a kommunikáció mindenkor hordozóeszközeinek teljesítményét többre becsüli egyszerű üzenetközvetítő csatormánál; azt tartja, hogy az üzenetet hordozó közeg jellegzetességei [...] magának az üzenetnek a tartalmát is determinálják...”²⁵

A „*Voces paginarum*”-mal rokon témát kezelt – tehetséges kézzel és jó füllel – Balogh, amikor a Szent Gellérrel kapcsolatos két legendában fennmaradt *symphonia Ungarorum* anekdotát elemezte. Egy magyar szolgálólány különös őrlődaláról kimutatta, hogy „a párbeszéd szereplőinek életében, műveltségében és hivatásos munkájában fontos szerepet játszik a zene”.²⁶ Felfogása szerint az anekdota lejegyzője ismerte és tudatosan alkalmazta a szövegben

²² Walter J. Ong: *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*. London and New York, Methuen, 1982. 115., 181.

²³ Paul Saenger: *Silent Reading: Its Impact on Late Medieval Script and Society*. *Viator*, 13. 1982. 367–414.; Paul Saenger: *Space between Words: The Origins of Silent Reading*. Stanford, Stanford University Press, 1997. 299., 42. j.; Eric A. Havelock: *The Muse Learns to Write: Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. New Haven, Yale University Press, 1986.; R. G. M. Nisbet: *The Orator and the Reader: Manipulation and Response in Cicero's Fifth Verrin*. In: Tony Woodman – Jonathan Powell (eds.): *Author and Audience in Latin Literature*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992. repr. in R. G. M. Nisbet: *Collected Papers in Latin Literature*. Oxford, Clarendon, 1995. 363. 5. j.

²⁴ Demeter Tamás: Balogh József és a filozófiatörténet. *Irodalomtörténet*, LXXVIII (XXVIII) 1997. 1–2. sz., 248–256.; Két filozófiatörténeti értelmezés párhuzamai. *Antik Tanulmányok*, XLI (1997) 1–2. sz. 199–204.; From Classical Studies Towards Epistemology: The Work of József Balogh. *Studies in East European Thought* 51, 1999. 287–305.; József Balogh and the Reappearance of Reading Aloud. In: Peter Fleissner – J. C. Nyíri (eds.): *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking*. Vol. 1: Austria and Hungary: Historical Roots and Present Developments. Innsbruck–Wien, Studien Verlag, 1999. 27–43. Összefoglalóan: Egy mű és kontextusa. In: *Balogh József: Hangzó oldalak*, i. m. 5–21.

²⁵ Demeter Tamás: Balogh József és a filozófiatörténet, i. m. 251. Vö. Marshall McLuhan: *Understanding Media: The Extensions of Man*. 1st ed. New York, McGraw-Hill, 1964. 13. Fittől eltérő értelmezést nyújt legújabbban *Neumer Katalin*: „Vasa lecta et pretiosa.” Zur Geschichte der sprachtheoretischen Reflexion über Mündlichkeit-Schriftlichkeit und Joseph Balogh zu Fragen des lauten Lesens. *Semiotische Berichte*, 27, 2003. 1–4. sz. 75–96.

²⁶ Balogh József: Szent Gellért és a „*symphonia Ungarorum*”. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1926., repr. 1977. 16. Balogh ehhez kapcsolódó egyéb dolgozatai közül I. Dante Alighieri „Über das Dichten in der Muttersprache”. De vulgari eloquentia. Aus dem Lateinischen übers. und erl. von Franz Dornseiff, Joseph Balogh. Darmstadt, Reichl, 1925., 103.; Hangos könyörgés – síró fohász. Néhány adalék az ókeresztény ima történetéhez. *Ethnographia*, 37. évf. 1926. 4. sz. 190–192.; Unbeachtetes in Augustins Konfessionen, Didaskaleion. *Studi di letteratura e storia cristiana antica* IV. Fasc. III–IV. Torino, 1926., repr. Amsterdam, 1969. 5–21.; Szent Ágoston, a levélíró. Szemelvényekkel leveleskönyvéből. Bp., Szent-István-Társulat, 1926. 154.

szereplő zenei műszavakat (*symphonia, melodia, modulatio, cantus, carmen*). Balogh következtése ma is figyelemre méltó: „Akit [...] meglep, hogy egy ájtatos legendában szörszálhasogató és számunkra mégis oly nehezen érthető zenei terminusokkal találkozunk, vegye fontolóra, hogy az egyházi nyelv és az egyházi műzene eszményeivel szemben itt igen korán új erő jelentkezik: a vulgáris nyelv és a még sokkal vulgárisabb zene. [...] A zeneértő Szent Gellért és a daloló magyar szolgálóleány a középkor két ellentétes művészi felfogását: a *regularitas*-t és a *vulgaritas*-t jelöli; ez a nagy elméleti ellentét csak jóval később fog kibontakozni, itt szinte gubó alakjában látjuk”.²⁷

Baloghot mindvégig foglalkoztatta a Róma-kultusz és a császárkultusz kérdésköre. Felfogása szerint Szent Ágoston kora fordította „a keleti gyökerű uralkodói misztikát Róma felé, [...] [A]z *imperium sine fine*-ből *Imperium Romanum* lesz. A Róma-kultusz mellé testvérként tapad a császárkultusz: politika és vallásosság ez izmos és szívós szövécnyével kell a zsenge kereszténységnek felvenni a küzdelmet”.²⁸ Balogh 1931-ben már világosan utalt Szent István király *Intelmeinek* Szent Ágostonig visszanyúló gyökereire, amikor a Szent István korából fennmaradt eszméket mint „egy századok óta fejlett, augustinusi alapokon nyugvó Karoling-elméletet” taglalta a *Magyar Nyelv* lapjain.²⁹ Balogh ezeket a gondolatokat a magyar középkor forrásainak kutatásakor is kamatoztatta, így amikor az *Intelmelek* gazdag forráskritikai elemzését adta az 1938-as Szent István-émlékévben

megjelent akadémiai *Emlékkönyv*ben. Nem először merített érveket tudományos kontextusban megfogalmazott aktuális politikai mondanivalójához a középkori *Intelmelek* látszólag holt szövegéből.³⁰ Balogh kutatói habitusát éppen ez a politizáló tudományosság: a friss mondandónak a történelem mélyéről filológiai akribiával felhozott eszmékkel való kifejezése jellemezte. „Bennünket a Róma-eszme és a császár-eszme a X. és XI. század fordulóján, tehát éppen olyan időpontban foglalkoztat, mikor – III. Ottó és Gerbert nagy személyes hatása alatt – a megdermedt középkori formákba ismét, az átmenet rövid éveire, élet költözik”.³¹ A politikussá vált, de vérbeli forráskritikusnak és klasszika-filológusnak megmaradt Balogh – 1938-ban! – egyenesen Sallustiusig viszi vissza azt a tételt, amely Szent István *Intelmeiről* szóló tanulmányának központi üzenete: „az egynyelvű és egyszokású ország törekeny és gyenge”.³² Nehéz nem kihallani a politizáló (és a náciizmus hazai térnyerését aggóva figyelő) Balogh hangját a tudományos értekezésből is, amikor így érvel: „A népi sokféleség, mint államalkotó és államfenntartó erő a római császárkor megingathatatlantétele, amelyet a középkor annál szívesebben tesz a magáévá, mert Nagy Károly birodalmában ismét hatóerőnek érezte”.³³ Innen közvetlen már a kapcsolat a végkövetkeztetéshez: „[J]övevények’ erényeinek, tudásának és munkájának köszöni tehát Róma és az újkeresztény Magyarország is hatalmát és gyarapodását”.³⁴ Élete utolsó tanulmánya is az *Intelmelekről* szolt.³⁵

²⁷ Uo. 15.

²⁸ Balogh József: Szent István „Intelmei”-nek forrásai. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp., MTA, 1938. 2. köt. 241.

²⁹ Mít tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? Magyar Nyelv, XXVII. 1931. május–június, 5–6. sz. 164.

³⁰ E kérdéskörhöz l. még Balogh József következő írásait: Szent István és a „Róma-eszme”. Budapesti Szemle, 1927. 207. köt. 599. sz. 89–95.; „Nemzet” s „nemzetköziség” Szt. István Intelmeiben. Irodalomtörténeti Közlemények, XXXVII. 1927. 1. 10.; Szent István király, a „békefejedelm”. Adalék az „Intelmelek” terminológiájához. Magyar Nyelv, XXIII. 1927. 452–461.; Szent István politikai testamentuma. Budapesti Hírlap, XLVII. évf. 188. sz. (1927. augusztus 20.) 1.; Szent István politikai testamentuma. Minerva, IX. évf. 1930. (4–7. sz.) 129–164.; X. évf. 1931. (1–4. sz.) 39–51.; X. évf. 1931. (5–10. sz.) 106–114.; Mít tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? I. m. 158–165.; A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Századok, LXVI. évf. 1932. április június 4. 6. sz. 152–168.; Libellus de institutione morum. In: Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. II. Bp., 1938. 611–617.

³¹ Balogh József: Szent István „Intelmei”-nek forrásai, i. m. 241., 239.

³² Uo. 263.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ „Ratio” és „mos”. A római jog „megújulásának” nyomai a szentistváni Intelmekben. Egyetemes Philológiai Közöny, LXVII. évf. 1943. 3. füz. 273–336.

Balogh legnagyobb teljesítménye a *Confessiones* fordítása és a hozzá írott bevezető tanulmány volt, amit harminc éves késéssel, élete legvégén, a háború s utóbb az üldöztetés mind fenyegetőbb árnyékában végül sikerült még két kiadásban is megjelentetnie. Mintha csak érezte volna, hogy várakozási ideje elfogyott. Pedig Balogh joggal mondhatta és vallotta is magát a régi Németország s ott is a nagy vallás- és egyháztörténész, von Harnack tanítványának. Tőle magától nyerte a bevezetést az ágostoni eszmékbe, tőle tanulta azt, hogy „Európának mind lelki, mind szellemi fejlődését e hatalmas egyéniségnek csodaforrásából” ágaztathatjuk ki, s hogy „Szent Ágoston nélkül egész mai világunk elképzelhetetlen!”³⁶ Baloghot erősen foglalkoztatta az *igazság* kategóriája, bevezető tanulmányában szívesen idézte Szent Ágoston egyik leveléből a gondolatot: „Kitéptem magam abból a gyűlöletes hálóból, mely a filozófiától visszafogott, azáltal, hogy elvette tőlem az Igazság felismerésének reményét: pedig az Igazság a lélek étke”³⁷ Balogh Szent Ágoston-felfogását Demeter Tamás az angol–amerikai Eric A. Havelock Platón-interpretációjával veti egybe, s ennek révén kimutatja, hogy mindkét klasszikus filozófus ellenségének tekintette a szóbeliségen alapuló kortársi oktatási módszereket, s elutasította a tudás áthagyományozásának orális eszközeit. Balogh, illetve Havelock olvasatában Platón és Ágoston egyaránt „a kézírásos írásbeliség jellegzetes filozófusai”, állapítja meg Demeter.³⁸ A Szent Ágoston vallásos megtérésének kérdéseire visszavisszatérő Balogh filológusi kérdésfelvetésében azonban alighanem saját konverziójának, a katolicizmushoz vezető elöntmondásos útjának problémáit: egyfajta önelemzést is kell keresnünk.

A „Vallomásokat”, a magyar fordításirodalomnak ezt az ékességét (melynek még a kefe-

levonatát is egy Illyés Gyula gondozta) ideje lenne ismét új kiadásban, immár a nemzetközi tudományosság újabb kutatási eredményeinek jelzésével közreadni.³⁹

Minthogy Balogh az itt elmondottak ellenére önálló könyvet nem írt, és filológiai munkásságát fokozatosan a politikai publicisztikával, a külföldnek szóló propagandával és a nagyvilágban élő magyar nemzetkép formálásának napi gyakorlatával cserélte fel, nem kapott katedrát.⁴⁰ A jelentős tudományos ígéretből a magyar külpropaganda igen sikeres munkása, kiváló szerkesztő, publicista, Bethlen István külpolitikájának egyik szürke eminenciása lett.

Balogh pályájának átsatolódása a tudományból a politikába tanulságos és jellegzetes képlet. A folyamatot jól tükrözi a jelen ünnepi alkalomra összeállított és függelékben idekapcsolt bibliográfia. Az időrendbe állított (s minden igyekezetünk ellenére nyilvánvalóan még most is kiegészíthető) műjegyzék világosan követhetővé teszi Balogh érdeklődésének alakulását, a tisztán tudományos és a kifejezetten politikai korszakok elkülönítését, egymásba hajlását, olykor termékeny összefonódását.

Ahogy tudományos témájával, Balogh kapcsolatait a Horthy-korszak vezető rétegével is atyja, Balogh Ármin professzor alapozta meg, aki magyar nyelvre tanította a befolyásos Kornfeld és Weiss dinasztia első nemzedékét. Az ő révén barátkozott össze Balogh József báró Kornfeld Móriccal, s valószínűleg ez a hátere annak, hogy ő lett a Bethlen gróf által létrehozott *La Nouvelle Revue de Hongrie*, majd néhány évvel később a *The Hungarian Quarterly* egyik szerkesztője.⁴¹

Balogh különös ember volt. Mint kikeresz-
telkedett zsidó, nem szívesen vállalt, nem is igen vállalhatott állami közéleti tisztséget – sem az

³⁶ Balogh József: Adolf von Harnack. Budapesti Szemle, 1926. 202. köt. 584. sz. 38.

³⁷ Szent Ágoston Vallomásai, i. m. I. k. XXXIII.

³⁸ Demeter Tamás: Két filozófatörténeti értelmezés párhuzamai, i. m. 202–204., idézet 204.; illetve Demeter Tamás: Egy mű és kontextusa, i. m. 16–20., idézet 20.

³⁹ Szent Ágoston Vallomásai, i. m. VIII. A Balogh-féle fordítás utolsó (reprint) kiadása: Bp., Akadémiai Kiadó – Windsor, 1995., Borzsák István értékes bevezetőjével.

⁴⁰ Kornis Gyula Balognak, 1934. február 6., ehhez mellékelve Vári Rezső értékelése Balogh tudományos pályafutásáról. D. n.

⁴¹ Passuth László közlése, Tihany, 1975. augusztus 22.

egyetemen, sem a politikában.⁴² Modorossága, arroganciája, sznobizmusa, homoszexualitása és neofita katolicizmusa elszigetelte őt kortársaitól. Magányossá és sebezhetővé vált. Ennek ellenére óriási szorgalmával és munkabíráásával, enciklopédikus tudásával, kiváló diplomáciai érzékével, szervező és szerkesztő tehetségével a háborút megelőző évtizedben kitüntetett helyzetet tudott teremteni a maga számára. Megdöbbenően kiterjedt köre volt, a hagyatékában lévő 30 000 dokumentum tanúsága szerint bel- és külföldön szinte mindenkivel kapcsolatban állt, aki számított.⁴³ Nem csupán Kornfeld báró barátságát élvezte: kapcsolatai voltak magához Horthy kormányzóhoz is, akinek háziorvosa Balogh első unokatestvérének férje, Szöllösy Lajos, a tekintélyes belgyógyász volt. Ki tudott lépni szobatudósi magányából, és a kultúra „rendkívüli követének” szerepében vagy a béke szószólójaként a II. világháborút megelőző nyugtalan légkörben, főként szerkesztőként tekintélyes politikai pozíciót épített ki magának. 1937-ben kormányfőtanácsosi címet is kapott, amivel a „méltóságos úr” megszólítás járt, s így végül valóban a felső tízezer tagjává válhatott.⁴⁴ Nem kevesen gondolták, hogy valószínűleg ő lesz a háború utáni korszak első magyar külügyminisztere, ezt azonban nem érte meg: 1944-ben meggyilkolták.

A *Revue* élén Balogh néha tévedett, így amikor – 1932-ben – Mussolinit („Dux et Magister”) magasztaló cikket közölt, s benne a Ducét „bölcse nevelőnek”, egyenesen „pedagógus–zeninek” nevezte.⁴⁵ Mentségéül szolgálhat, hogy sokan ítélték meg tévesen az olasz diktátort ekkoriban Magyarországon. Balogh konzervatív volt, de a fasizmussal nem rokonszenvezett: az olasz vezérben a magyar revízió támogatóját látta.

A revíziós gondolat kapcsolta össze egy tehetséges és sokoldalú újságíróval, Ottlik Györggyel, akivel előbb a francia *Revue* szerkesztésének feladatát osztotta meg. Ottlik (1889–1966) nemesi családból származott, s maga is igen jótollú publicista és ötletes szerkesztő, a *Pester Lloyd*, a *Budapesti Hírlap* és a Népszövetség által kiadott *Annuaire* vezető munkatársa volt.⁴⁶ Éveken át a *Hungarian Quarterly* szerkesztését is ketten végezték Ottlikkal, majd 1939-ben Balogh teljesen átvette a lapot. Közös munkálkodásuk eredményeképpen a kontinens egyik legjobb angol nyelvű folyóiratát sikerült létrehozniuk. A *Quarterly* gróf Bethlen külpolitikai szócsöve volt, ahogyan Ottlik kifejezte: „Neked, Kegyelmes Uram, megvan a Magad külpolitikai angolnyelvű folyóirata”.⁴⁷ A szerkesztők soha nem adtak ki kényes, a határrevízióval vagy az etnikai kérdésekkel kapcsolatos írásokat anélkül, hogy a volt miniszterelnökkel ne egyeztettek volna azokat. Amikor Bethlen maga akart a lapban publikálni – például egy báró Eötvös Józsefről szóló cikket –, Baloghot kérte fel az írás lektorálására, pontosabban arra, hogy azt még az angolra fordítás előtt az angolok igényeinek és ízlésének megfelelően igazítsa át s rövidítse le. „[M]indaz, amit a demokráciáról mondok, az angol olvasóközönség előtt idegenszerűnek fog hangzani, miután ők a romlott és elfajult demokráciának azt a formáját, amely a közép-európai államokban a háború után kifejlődött, annyi bajt, bizonytalanságot, szociális és politikai zavart okozott, hogy ismerik közelebről és ennek folytán a dolgozat több tételével szemben értetlenül fognak állni és nem csak értetlenül fognak állni, hanem a felállított tételeket egyenesen elutasítják”.⁴⁸ Balogh mindig is elsőrendű kötelességének tekintette, hogy Bethlen gondolatait megismertesse az angolszász világgal, s olykor Bethlennek személyesen kellett

⁴² L. Vári fent idézett véleményét [1934?]. L. ugyanitt Balogh rezignált válaszát Kornishoz, a tudomány számára elvesztett éveiről, 1934. február 6. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond I/1828.

⁴³ A Baloghról itt adott kép nagy kiterjedésű irathagyatékára és a róla folytatott számos beszélgetésre épül, melyeket többek között Buday Máriaival, Gál Istvánnal, H. Balázs Évával, Illyés Gyulával, Passuth Lászlóval, Sebestyén Péterrel, Szöllösy Klárával és Szöllösy Lajosnéval folytattam.

⁴⁴ Hegedüs Lóránt Balognak, 1937. augusztus 30. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond I/1394.

⁴⁵ *Joseph Balogh: Dux et Magister. Nouvelle Revue de Hongrie, XXV. (I.) Tome XLVII. (oct. 1932.) II. 219–220.*

⁴⁶ Balogh–Ottlik levelezés, OSzK Kt: Litt. Orig. Fond I/240. Vö. Magyar Életrajzi Lexikon. Bp., Akadémiai Kiadó, 1969. II. köt. 330.

⁴⁷ Ottlik Bethlennek, 1936. szeptember 24. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond I/322.

⁴⁸ Bethlen Balognak, 1941. március 5. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond I/322/3257.

közbelépnie, hogy a szerkesztő ne fordítsa le szó szerint azokat a magyar belpolitikai használatra írott cikkeit, melyeket egyáltalán nem Angliának szánt.⁴⁹

Ha a *Quarterly*nek magas szintű tanácskozássokat kellett folytatnia a Külügyminisztériummal, Balogh Bethlent kérte föl a folyóirat képviselőjére, és írásban is ellátta őt minden szükséges információval. Amikor József Ferenc királyi herceg 1938-ban egy „konkurens” angol-magyar társaság alapítását fontolgatta, Balogh azonnal riasztotta Bethlent, és együttműködésre kérték föl a Habsburg-család angolszász irányban tájékozódó tagját.⁵⁰

Ottlik és Balogh úgyszólván mindent tudtak arról, hogy miképpen kell jó lapot szerkeszteni. Balogh minden számon és minden cikkben keményen dolgozott. Nemcsak arra helyezte nagy súlyt, hogy megszerezze a „megfelelő” szerzőtől a „megfelelő” írást, hanem igen sok időt és fáradságot fordított a felkért illusztris szerzők számára készített cikktervezetek, fogalmazványok elkészítésére és a szöveggondozásra is. Egyes esetekben képes volt akár öt különböző személlyel is angolra fordíttatni ugyanazt a cikket, hogy az idegen nyelvű szöveg tökéletesen tükrözze az eredeti tartalmat.⁵¹

A szerkesztőség ugyanabban a kis helyiségben működött az egykori Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) úton, ahol Balogh korábban a *Magyar Szemlé*t is szerkesztette. Az épület a Kornfeld báróféle Hitelbank leányvállalatának, az Auer Gáz vállalatnak a tulajdonában volt, s Baloghot – hogy működését javadalmazni lehessen – kinevezték a részvénytársaság egyik igazgatójává.⁵² A szerkesztőség kis létszámát a gyors és hatékony munka érdekében kiegészítették, s így a Vilmos császár út 3. nem csupán szerkesztőségi iroda volt, hanem valószínűleg kis fiók-külügyminisztérium, mely főként

Londonnal, Párizssal és Washingtonnal ápolta a kapcsolatokat. Balogh különösen arra volt büszke, hogy lapját határozottan nem pártpolitikai igyekezetek mozgatják, hanem az egyenesen a nemzeti szócső státusát élvezzi. Időnként szinte visszhangozta Bethlent: „A H[ungarian] Q[arterly] nem a hivatalos magyar külpolitika orgánuma, hanem társadalmi alapítás és ilyként szintézise a nemzeti külpolitikának”.⁵³ Meglehetősen bátor kijelentés volt ez éppen 1941 márciusában, amikor Balogh nagyon is jól tudta, hogy a cenzúra nem engedné, hogy olyan cikkeket publikáljon angol nyelven, melyeket a magyar közönség számára ekkor még kiadhatónak tartottak.⁵⁴

A *Quarterly* Társaság évi közgyűlése nagyszabású társadalmi esemény volt, ahol a magyar politikai elit angolbarát része találkozott. Nem csupán a *Quarterly* ügyeit beszélték itt meg, hanem más fontos nemzeti kérdéseket is. Az összejövetelek jelentősége erősen megnőtt a háború éveiben, s különösen amikor az ország mind Angliával, mind az Egyesült Államokkal hadiállapotba került. A leállított, de egészen meg nem szüntetett *Quarterly* körének üzenetei jelentőségteljesek maradtak. A testület egyes tagjait a hivatalos program után Bethlen rendszerint meghívta *déjeuner*-re, s e vendégek névsorán 1942 és 1943 októberében – Baloghhallal együtt – főként olyanok szerepeltek, akik néhány hónap múlva – az 1944. márciusi német megszállás után – a Gestapo listáján is az első helyen álltak.⁵⁵ A háborút túlélte egy dátum nélküli, talán 1943 végéről vagy 1944 elejéről származó kefelevonat, melyben a *Quarterly* Társaságot és francia párját világosan olyan szervezetként fogták fel, melynek az lesz a feladata, hogy a világháború utáni „átmenetgazdálkodás” politikai témáit kijelölje és kidolgozza.⁵⁶

⁴⁹ Komis Bethlennek, 1936. szeptember 24. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

⁵⁰ Bethlen levele József Ferenc királyi hercegnek (fogalmazvány), mellékelve Balogh leveléhez Komisnak, 1938. február 15. OSzK Kt: Litt. Orig., Fond 1/322.

⁵¹ Balogh Bethlennek, 1937. május 28. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

⁵² Passuth László közlése, Tihany, 1975. augusztus 22.

⁵³ Balogh Bethlennek, 1941. március 6. OSzK Kt: Litt. Orig., Fond 1/322/3258.

⁵⁴ Balogh Bethlennek, 1941. február 19. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

⁵⁵ Balogh Bethlennek, 1942. október 23. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

⁵⁶ Jelentés a háború utáni „átmenetgazdálkodás” kérdéseiről Bethlen István számára, d. n. [1943–44?]. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322. Vö. Balogh Bethlennek, 1942. szeptember 7. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/322.

Balogh minden tavasszal beutazta Európát, hogy *Quarterly*jének piacot teremtsen, hogy a lapnak jeles szerzőket toborozzon, és személyes összeköttetéseket szerezzen.⁵⁷ Ügyesen környékezte meg az angol notabilitásokat, akiket gyengéd erőszakkal rávette, hogy jöjjenek el Budapestre, és írjanak is a *Hungarian Quarterly* számára. Az angol – jobbára konzervatív – közreműködők névsora egy brit ki-kicsodára emlékeztetett. Tekintettel arra, hogy Balogh Amerikában lényegesen kevesebb személyes erőfeszítést tehetett a lap érdekében, az amerikai szerzők névsora jóval szerényebb volt, s szinte kizárólag a *Quarterly* saját tanácsadó testületének tagjaiból állt.

Főszerkesztői és a lapokhoz kapcsolódó társaságokban betöltött főtisztviselésből adódóan Balogh volt az, aki fogadta a neves angol, francia és amerikai vendégeket, ő szervezte társadalmi és kulturális programjait, aggályos pontossággal és igen jó pszichológiai érzékkel.

Balogh jól ismerte a neobarokk Magyarország bonyolult etikettjének minden fontos és kevésbé fontos részletét. Gondja volt rá, hogy a *Quarterly* potenciális szerzőit, mint Arnold Toynbeet, Sir Richard Winn Livingstone-t (az oxfordi Corpus Christi College elnökét), Sir Ernest Barkert, Robert d'Harcourt grófot vagy Jacques de Laetelle-t a megfelelő emberek a kellő sorrendben s az illendő időpontban fogadják. Pontosan tudta, hogy kit kell vacsorára hívni, s kit ebédre; kit kíséren el személyesen Kornfeld báró felsőiregi kúriájába Tolna megyébe, és kinek eszközöljön ki meghívást Bethlen gróf inkei kastélyába. Rá tudta venni a volt miniszterelnököt, hogy a George Creel tiszteletére a Dunapalota Hotelben adott vacsorán maga üljön az asztalfőre, s ezzel kedvére tegyen John F. Montgomery amerikai követnek, vagy egy másik alkalommal Imrédy Bélát, a Magyar Nemzeti Bank akkori elnökét, hogy ugyanezt megtegye. Született ceremóniamesternek bizonyult, amikor hol a Parlament delegációs termében, hol a buda-

pesti Pázmány Péter Tudományegyetem aulájában, hol pedig a Nemzeti Casino dísztermében mindig az éppen legmegfelelőbb személyt ültette az elnöki emelvényre, hogy bemutassa a felolvasást tartó külföldi vendőget. Szinte lázba jött, ha megtervezhette a *Quarterly* vagy akár valamilyik családtagjának díszes nyomású levélpapírját, s kitűnt a két háború közötti arisztokrata és dzsentri elit feudálisan tisztelettudó, neobarokk magyar nyelvének használatában is. A legtöbb nagy európai nyelven pontosan tudta, hogy kinek milyen megszólítás jár az ő cífrán és hízelgően burjánzó leveleiben. Minden szavával igyekezett hangsúlyozni szerénységét, miközben a háború közeledtével egyre jobban meg volt győződve saját fontosságáról.

A háború a *The Hungarian Quarterly* és gazdái számára is egyre inkább végső próbatételnek bizonyult. Egy olyan országban, amely 1941 végétől mind Angliával, mind az Egyesült Államokkal hadban állt, a németekkel kötött, riasztóan szoros barátság „hivatalos” hangoztatása Balogh Józsefnek egyre kevesebb teret engedett a manőverezésre.⁵⁸ Jellemző, hogy amikor Balla Antal „A magyar és a német” címmel tervezett könyvét itthon a szerző neve alatt túlságosan veszélyes lett volna megjelentetni, Balogh úgy gondolta, hogy elviszi azt egy külföldi kiadóhoz, és álnéven adatja ki.⁵⁹ A német–magyar kapcsolatok vagy a zsidókérdés kimondhatatlan terhet jelentett a nyíltan angolbarát *Quarterly* és szerkesztője számára, akinek zsidó származását – még magas pozícióban lévő barátai kedvéért is – csak átmenetileg bocsátották meg.

Minden reményét az angolokba vetve küzdött a náci ellen, egészen a szörnyű végig. A *Quarterly* szerkesztője már a háború kitörése előtt olyannyira megnehezedett, hogy Pelényi János washingtoni magyar követ 1939 januárjában azt javasolta, a *Revue* és a *Quarterly* szerkesztőségét helyezték át Párizsba, illetve

⁵⁷ Balogh Hómannak, 1937. május 21. OSzK Kt: Litt. Orig. Fond 1/75.

⁵⁸ A nemzetközi háttérhez I. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad., Bp., Kossuth, 1988.; *Ormos Mária*: Magyarország a két világháború korában 1914–1945. Debrecen, Csokonai, 1998.; *Mario D. Fenyo*: Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian Relations 1941–1944. New Haven–London, Yale University Press, 1972.

⁵⁹ Balogh Kornfeld Mórincnak, 1943. július 14. OSzK Kt: Litt. Orig., Fond 1/1826. Nem tudunk róla, hogy a könyv valaha is elkészült volna.

Londonba.⁶⁰ Balogh nem sokra tartotta „a jelképcs függetlenséget”, és ellenezte az ötletet.⁶¹ Ugyanakkor azonban közvetlen politikai útmutatást kért a magyar Külügyminisztériumtól az ország függetlenségének fenyegetettségével, Magyarország „birodalmi” ideológiájával, a német terjeszkedéssel vagy az ország etnikai kisebbségeivel kapcsolatban. 1940 nyarán például a Külügy azt tanácsolta Baloghnak, „hogy kívánatos lenne a HQ-t nagyobb mértékben, mint ez eddig történt, az Egyesült Államok felé tájékoztatni (sic). Nem tudom, miként sikerül ezt majd megvalósítani, hiszen most jobban el vagyunk szakítva az Államoktól, mint valaha” – jelentette ki Balogh keserűen, és Kornis professzorhoz fordult tanácsért. Az 1940. szeptember elején megjelenő számnak „a KÜM óhajlásának megfelelően fogyatékos eszközeinkkel igyekeztünk amerikai színezetet adni” – számolt be Balogh nem sokkal később Kornisnak.⁶² Amikor 1940 végén Pelényi János követ lemondott, és az amerikai szerkesztő, Deák Ferenc és az amerikai tanácsadó testület számos tagja úgy döntött, hogy elhagyja a *Quarterlyt*, nyilvánvalóvá vált, hogy a folyóirat csupán szélmalomharcot vív Európa háborús forgatagának közepén.⁶³ Balogh természetesen tudta, hogy „a HQ-t közép-európai politikai szükségzerűség bármikor komolyan veszélyeztetheti, és évek óta jól tudjuk, hogy a kormány parancsszavára esetleg meg kell szűnünk”. Mindazonáltal 1940 karácsonya előtt még emlékeztette Bethlent, hogy „[m]indenkor azonban az volt a nézeted, Kegyelmes Uram, hogy önmagunk ezt a folyamatot semmiképpen sem segíthetjük elő, legfeljebb alávetjük magunkat a parancsnak”.⁶⁴ Amikor a *Quarterlyt* 1941 végén betiltották, Balogh folytatásként egy Magyarországról szóló terjedelmes kézikönyvet állított össze, melyet *A Companion to Hungarian Studies* címen a *Quarterly* 1942-es összevont kö-

teteként adott ki 1943-ban. Tervezte a *Companion II* kiadását is, de ez már nem valósult meg.

A német megszállás alatt érte a szerkesztőt a tragikus halál. Passuth László, aki barátja volt, 1979-ben így emlékezett Balogh József utolsó hónapjaira: „1944. március 19-én felhívott telefonon, tőle értesültem a német megszállásról. Másnap láttam utoljára, azzal búcsúzott, hogy »alá kell merülnöm egy időre«. A Balogh-legend a bőségesen gyarapodott: tudtuk, hogy jóakarói Szegedre vitték, ahol egy [jezsuita] rendház falai fogadták be, ám nem kapott szerzetesi ruhát, amely megvédte volna. Nagy nyelvtudása árulta el, amikor egy kisfiút latinra tanított, s az lelkesedve beszélt a nagy tudósról náci barát levéte- oktatójának – az emberről, aki mindent tud, egész nap a könyvtárban ül, sose megy ki az utcára. A sors keze kinyúlt érte, és bár Balogh Józsefet, az I. világháború többszörösen kitüntetett repülő-tisztjét magas helyen próbálták megmenteni, amint a mentesítő okmány elérte volna valamelyik gyűjtőtáborban, az oly igen értékes zsákmányt máris továbbszállították. Utolsó hírünk a sárvári táborból jött, aztán nyoma veszett”.⁶⁵ Talán a Szöllősy-rokonság, talán barátja, Kornfeld Móric báró kétségbeesett segélykérésére a kormányzó saját szárnysegédjét küldte el, hogy keresse meg a tudós szerkesztőt. Tost Gyula alezredes (aki nem sokkal később, a nyilas hatalomátvételtkor öngyilkos lett) azt a megbízást kapta, hogy tegyen kísérletet Balogh életének megmentésére a légicirőhöz szóló állítólagos behívóparancssal, ahol Balogh az I. világháború alatt is szolgált. Az alezredes végigmotorozta a Dunántúlt, de már nem talált rá a szerkesztőre.

Balogh a nácik kezétől halt meg, akikkel egy évtizeden át oly bátran harcolt. Hitte, hogy az angolok (s tán az amerikaiak) meg tudják és meg is akarják menteni a hazáját. Tévedett. A kitűnő, elszánt és makacs Balogh Józsefet, aki egész éle-

⁶⁰ Baloghtól származó „Feljegyzés a Society of (sic) The Hungarian Quarterly és a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie elnökeinek a külügyminiszter úrral folytatandó megbeszéléséhez, Bp., 1939. január 12”. OSzK Kt: Litt. Orig., Fond 1/322.

⁶¹ Uo.

⁶² Balogh Kornisnak, 1940. június 19., július 30. OSzK Kt: Litt. Orig., Fond 1/1828.

⁶³ Balogh Bethlennek, 1940. december 28. OSzK Kt: Litt. Orig., Fond 1/322.

⁶⁴ Balogh Bethlennek, 1940. december 19. (postabélyegző kelte). OSzK Kt: Litt. Orig., Fond 1/322/3248.

⁶⁵ A szerző interjúja Passuth Lászlóval, Tihany, 1975. augusztus 22.

tében a latin civilizáció és a keresztény hit értékeinek hódolt, a náci vagy magyar barátaiak ölték meg, mert zsidó volt, s mert a maga eszközeivel

azért harcolt, hogy lefogja kezüket. Szent Ágoston s a nagy európai latin-keresztény hagyomány magyar tudósa hősként halt meg.⁶⁶

Balogh József műveinek válogatott bibliográfiája

Könyvek

- Balogh József: „Vasa lecta et pretiosa”. Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlat. Bp., Szerző. 1918. 59. (Doktori disszertáció a budapesti Tudományegyetemen)
- Balogh József: „Voces paginarum”. Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez. Bp., Franklin, 1921. 32.
- Dante Alighieri „Über das Dichten in der Muttersprache”. De vulgari eloquentia. Aus dem Lateinischen übers. und erl. von Franz Dornseiff, Joseph Balogh. Darmstadt, Reichl, 1925. Unveränd. reprogr. Nachdruck: Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1966. 103.
- Szent Ágoston, a levélíró. Szemelvényekkel leveleskönyvéből. Bp., Szent-István-Társulat, 1926. 154. (Szent István könyvek 34.)
- Szent Ágoston vallomásai. Ford. és magyarázta Balogh József. Bp., Parthenon. 1943. 1–2. köt., XI.I, 211, [1]; 350, [2]. (A Parthenon kétnyelvű klasszikusai)
- Szent Ágoston vallomásai. Ford. és magyarázta Balogh József. (2. jav. kiad.) Bp., Parthenon, 1944. 1–2. köt. (A Parthenon kétnyelvű klasszikusai)
- Klasszikus álmok. A magyar költészet klasszikus hagyatéka. A Parthenon magyar költői anthológiája. Szerk. Balogh József. Bev.

Keresztury Dezső. Bp., Parthenon, 1943. XXXVIII., 232.

- Magyar leveleskönyv. Szerk. Balogh József és Tóth László. Kiadja H. Balázs Éva. Bp., Corvina, 2001. I–II. köt., 636., 526.
- Balogh József: Hangzó oldalak. Voces paginarum. Válogatott tanulmányok. Szerk. Demeter Tamás. [Bp.] Kávé Kiadó, 2001. 151 + 2.

Tanulmányok, cikkek

- „Kommün”. Budapesti Szemle, 1920. 184. köt. 528. sz. 67–73.
- Az ünneprontók. Szélszöveg Arany balladája-hoz. Budapesti Szemle, 1924. 197. köt. 567. sz. 71–80.
- Az ünneprontók. Ethnographia, XXXVI. évf. 1925. 1–6. füz. 62–63.
- Angol szótár. (Yolland Arthur). Budapesti Szemle, 1925. 199. köt. 575. sz. 152–156.
- Adolf von Harnack. Budapesti Szemle, 1926. 202. köt. 584. sz. 30–45.
- Zu Augustins „Konfessionen”. Doppeltes Kledon in der tolle-lege-Szene. Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, XXV, (Giessen) 1926. 265–270.
- Hangos könyörgés – síró fohász. Néhány adalék az ókeresztény ima történetéhez. Ethnographia, XXXVII. évf. 1926. 4. füz. 190–192.
- Szemgyógyítás szenteltvízzel. Ethnographia, XXXVII. évf. 1926. 1. füz. 37.

⁶⁶ Balogh Józsefről, illetve a The Hungarian Quarterly és a Hungarian History történetéről írott korábbi tanulmányaim: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája, 1936–1944. Filológiai Közlöny, XXIV. 1978/1. 55–65.; A revíziós politika 'elméleti alapvetése': az angol nyelvű Magyar Történet terve. Magyar Filozófiai Szemle, XXIV, 1980/6, 931–943.; angolul: Literature Exported: Aspects of The Hungarian Quarterly, 1936–1944. Studies in English & American, Vol. 4. Bp., Eötvös University, 1978. 255–282.; Luring the English Speaking World: Hungarian History Diverted. The Slavonic and East European Review, 69, January 1991. 60–80.; Editing as Politics: József Balogh and The Hungarian Quarterly. The Hungarian Quarterly, Vol. XXXIV, No. 129, Spring 1993. 5–13.; „To comply with English taste:” The Making of The Hungarian Quarterly, 1934–1944. The Hungarian Quarterly, Vol. XLIV, No. 171., Autumn 2003. 112–124.; illetve In: Tibor Frank: Ethnicity, Propaganda, Myth-Making: Studies on Hungarian Connections to Britain and America 1848–1945. Bp., Akadémiai Kiadó, 1999. 265–308.

- Classicus műveltségünk és a keresztény latinság. Budapesti Szemle, 1926. 201. köt. 581. sz. 95–107.
- A keresztény-római irodalomtörténet néhány jellemzőbb vonása. Minerva, V. évf. 1926. 6–10. sz. 287–297.
- A keresztény-római irodalomtörténet újabb feldolgozásai és kézikönyvei: De Labriolle, Bardenhewer, Schanz-Krüger, Moricca, Monceaux, Gudeman. Egyetemes Philológiai Közlöny, L. évf. 1926. (Némethy Géza ünnepi szám) 246–251.
- A hangos olvasás és írás. Újabb adalékok a jelenység történetéhez és természetrajzához. Magyar Nyelv, XXII. köt. 1–2. sz. 1926. 25–39.
- Szent Gellért és a „symphonia Ungarorum”. Bp., 1926., repr. 1977. M. Nyelvtud. Társ. 1–16. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 24.)
- Unbeachtetes in Augustins Konfessionen. Didaskaleion. Studi di letteratura e storia cristiana antica, IV. Fasc. III–IV. (Torino) 1926. repr. (Amsterdam) 1969. 5–21.
- Ünnep és ünneprontás. Adalékok a középkori „temetői táncok” magyarozatához. Ethnographia, XXXVII. évf. 1926. 3. füz. 113–121.
- Szent István és a „Róma-eszme”. Budapesti Szemle, 1927. 207. köt. 599. sz. 89–95.
- „Voces paginarum.” Beiträge zur Geschichte des Lauten Lesens und Schreibens. Philologus. Zeitschrift für das klassische Altertum und sein Nachleben LXXXII (Leipzig), 1927. 84–109., 202–240. (Leipzig, 1927. Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung)
- Várhelyvidéki oláhok „Ördögtánca”. Ethnographia, XXXVIII. évf. 1927. 4. füz. 271.
- Anglia és a közép-európai kérdés. Magyar Szemle, 1927. I. köt. 1. sz. 76–79.
- A középkorai kérdések az egyetem szemzőgéből. Magyar Szemle, 1927. I. köt. 3. sz. 253–263.
- Arany János kultusza. Magyar Szemle, 1927. I. köt. 4. sz. 413–415.
- „Nemzet” s „nemzetköziség” Szt. István Intelmeiben. Irodalomtörténeti Közlemények, XXXVII. 1927. 1–10.
- Augustins 'alter und neuer Stil'. Die Antike. Zeitschrift für Kunst und Kultur des klassischen Altertums, III. (Berlin–Leipzig) 1927. 351–367.
- A Magyar Humanisztikus Gimnázium Hívei Egyesületének emlékirata a klasszikus oktatás újjáélesztése tárgyában. Bp., Humanisztikus Gimn. Híveinek Egy., 1927. 1–10.
- Catullus egy carmen famosum-a. Egyetemes Philológiai Közlöny, LI. évf. 1927. 1–4. füz. 1–6.
- Az ókereszténység és a középkor tanulmánya Amerikában. Egyetemes Philológiai Közlöny, LI. évf. 1927. 7–10. füz. 128–130.
- Flagellánsok Magyarországon. Ethnographia, XXXVIII. évf. 1927. 3. füz. 199.
- Középkor. Széphalom, (Szeged–Kolozsvár) I. évf. 1927. 4–6. sz. 189–191.
- Németországi úti jegyzetek. Magyar Szemle, 1927. I. köt. 2. sz. 197–201.
- Portyázó magyarok kuesmája és a német püspökök süvege. Ethnographia, XXXVIII. évf. 1927. 1. füz. 42–43.
- Szent István király, a „békefejedelm”. Adalék az „Intelmek” terminológiájához. Magyar Nyelv, XXIII. köt. 3–6. sz. 1927. 452–461.
- Szent István politikai testamentuma. Budapesti Hírlap, XLVII. évf. 188. sz. (1927. augusztus 20.) 1.
- Szunyogh X. Ferenc: Szent Benedek életrajza. Egyetemes Philológiai Közlöny, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 117–118.
- Tänze in Kirchen und auf Kirchhöfen. Niederdeutsche Zeitschrift für Volkskunde, (Bremen) 1928. Jg. 6. Heft 1. 1–14.
- A Tänze in Kirchen und auf Kirchhöfen c. dolgozatához. Egyetemes Philológiai Közlöny, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 166–167.
- Schneider Fedor: Rom und Romgedanke im Mittelalter. Egyetemes Philológiai Közlöny, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 35–37.
- Az 'ájtatos' és a 'komor' Szent István király. Egyetemes Philológiai Közlöny, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 49–50.
- Eckhardt Sándor: Az emberevő magyar meséje. – Sicambria. – A pannóniai hun történet keletkezése. Egyetemes Philológiai Közlöny, LII. évf. 1928. 4–10. füz. 116–117.

- A magyar műveltség sorsa. Magyar Gimnázium, IV. füz. 1928. 43–53.
- A magyar nép lapja. Magyar Szemle, 1928. II. köt. 5. sz. 16–20.
- Románia válsága – angol szemmel. Magyar Szemle, 1928. II. köt. 5. sz. 58–61.
- A külső propaganda. Magyar Szemle, 1928. II. köt. 7. sz. 277–282.
- A hírlap az iskolában. Magyar Szemle, 1928. II. köt. 8. sz. 370–373.
- A közép-európai kérdés – Nyugatról nézve. Magyar Szemle, 1928. III. köt. 11. sz. 269–275.
- Angol ellenségeink. Magyar Szemle, 1928. IV. köt. 13. sz. 68–69.
- A magyar könyv cílte napjainkban. Magyar Szemle, 1928. IV. köt. 16. sz. 346–355.
- A magyar stílus válsága. Budapesti Szemle, 1928. 210. köt. 609. sz. 284–291.
- Egy „lakodalmas temetés” Aranyánál. Ethnographia, XXXIX. évf. 1928. 1. füz. 39–40.
- „Rex a recte regendo”. Speculum (Cambridge, Mass., The Mediaeval Academy of America) Vol. III. 4. 1928. Oct. 581–582.
- Szent Benedek-émlékkönyv. Egyetemes Philologiai Közlöny, LIII. évf. 1929. 1–3. füz. 117–119.
- A hazugság a világháborúban. Magyar Szemle, 1929. VI. köt. 23. sz. 220–230.
- „Rudolf királyfi” az örök vándorúton. Magyar Szemle, 1929. VII. köt. 26. sz. 146–148.
- Anno VIII. Magyar Szemle, 1929. VII. köt. 28. sz. 361–366.
- Scotus Viator pálfordulása. Magyar Szemle, 1930. VIII. köt. 31. sz. 222–226.
- Arany János fiatalkora. Magyar Szemle, 1930. VIII. köt. 32. sz. 380–381.
- Harnack. Magyar Szemle, 1930. IX. köt. 35. sz. 271–273.
- A magyar közönyvtárak. Magyar Szemle, 1930. IX. köt. 36. sz. 328–334.
- A „megduzzadt” hírlap. Magyar Szemle, 1930. X. köt. 38. sz. 157–163.
- A közép-európai kérdés – angol szemmel. Magyar Szemle, 1930. X. köt. 40. sz. 394–398.
- Szent István politikai testamentuma. Minerva, IX. évf. 1930. (4–7. sz.) 129–164.; X. évf. 1931. (1–4. sz.) 39–51.; X. évf. 1931. (5–10. sz.) 106–114.
- Trianon revíziója és a nyugati válság. Magyar Szemle, 1931. XIII. köt. 49. sz. 5–14.
- A fasizmus tizedik éve. Magyar Szemle, 1931. XIII. köt. 52. sz. 304–314.
- Mit tudunk a szentistváni Intelmek szerzőjéről? Magyar Nyelv, XXVII. köt. 1931. 158–165.
- Perpetua és Felicitas. Budapesti Szemle, 1931. 221. köt. 641. sz. 103–126.
- Uj magyar könyvtárpolitika felé. Magyar Szemle, 1932. XVI. köt. 62. sz. 163–166.
- A negyvenéves Arany. Magyar Szemle, 1932. XIV. köt. 55. sz. 237–238.
- Iskolarendszerünk anarchiája felé? Magyar Szemle, 1932. XIV. köt. 56. sz. 340–346.
- Dux et Magister. Nouvelle Revue de Hongrie, XXV. (I.) Tome XLVII. (oct. 1932.) II. 218–222.
- A magyar királyság megalapításának világpolitikai háttere. Századok, LXVI. évf. 1932. április–június. 4–6. sz. 152–168.
- Europe „dynamique”. Nouvelle Revue de Hongrie, XXVI. (II.) Tome XLVIII. (janv.-mai 1933.) I. 80–83.
- L'indépendance morale de la Hongrie. Nouvelle Revue de Hongrie, XXVI. (II.) Tome XLVIII. (juin 1933.) II. 604–607.
- A francia politika és a revízió. Magyar Szemle, 1933. XVII. köt. 67. sz. 211–218.
- Sajtó és műveltség. Magyar Szemle, 1933. XVIII. köt. 71. sz. 227–232.
- Anglia és a kontinens. Magyar Szemle, 1934. XXI. köt. 84. sz. 309–312.
- A kisebbségi magyarság szellemi védelme. Magyar Szemle, 1934. XXII. köt. 85. sz. 81–84.
- A klasszikus műveltségért. Bp., 1934. 1–11. (Parthenon VII.)
- La pensée française en Hongrie. Nouvelle Revue de Hongrie, XXVII. (III.) Tome L. (mars 1934.) I. 247–254.
- „Nomen Erasmi nunquam peribit...” (In memoriam P. S. Allen) Nouvelle Revue de Hongrie, XXVII. (III.) Tome LI. (oct. 1934.) II. 271–274.
- A románok Budapesten. Bandholtz amerikai tábornok naplófeljegyzései. Magyar Szemle, 1935. XXIII. köt. 90. sz. 194–200.

- Nyelvismerekek a nemzet életében. Magyar Szemle, 1935. XXIV. köt. 94. sz. 167–172.
- Megint egy könyvnap. Magyar Szemle, 1935. XXIV. köt. 95. sz. 271–273.
- Hongrois: corps étranger à l'Europe; Réponse à M. André Suarés. Nouvelle Revue de Hongrie XXVIII. (IV.) Tome LII. (févr. 1935.) I. 173–177.
- Pour une défense internationale des humanités. Nouvelle Revue de Hongrie, XXVIII. (IV.), Tome LIII. (nov. 1935.) II. 466–467.
- L'esprit du pacte de Rome. Nouvelle Revue de Hongrie, XXIX. (V.) Tome LIV. (mai 1936.) I. 451–454.
- L'Entretien de Budapest. Nouvelle Revue de Hongrie, XXIX. (V.) Tome LIV. (juin 1936.) I. 546–548.
- Harmonie et désaccord en Europe centrale. Nouvelle Revue de Hongrie, XXX. (VI.) Tome LV. (avril 1937.) I. 345–348.
- Recent tendencies in the Danubian Basin. The Hungarian Quarterly, Vol. III. No. 1. Spring 1937. 32–42.
- A néma nemzet. Budapesti Szemle, 1937. 246. köt. 716. sz. 76–88.
- Lord Bryce and Hungary. On the centenary of his birth. The Hungarian Quarterly. Vol. IV. No. 1. Spring 1938. 750–756.
- Joseph Bajza (nécr.). Nouvelle Revue de Hongrie, XXXI. (VII.) Tome LVIII. (mars 1938.) I. 267.
- Libellus de institutione Morum. In: *Scriptores rerum Hungaricarum*, Vol. II. Bp., 1938. 611–617.
- Santo Stefano d'Ungheria e l'idea di Roma. Nuova Antologia, Roma, 1 Agosto 1938–XVI. 1–13.
- Szent István „Intelmei”-nek forrásai. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Bp., MTA. 1938, II. köt. 237–265.
- The political testament of St. Stephen, king of Hungary. The Hungarian Quarterly, Vol. IV. No. 3. Autumn 1938. 389–398.
- Harry Baur à Budapest. Nouvelle Revue de Hongrie, XXXII. (VIII.) Tome LX. (janv. 1939.) I. 73.
- Gaston Maugras. Nouvelle Revue de Hongrie, XXXII. (VIII.) Tome LX. (févr. 1939.) I. 168–170.
- A one-time friend of Hungary. The late Harold W. V. Temperley. The Hungarian Quarterly, Vol. V. No. 3. Autumn 1939. 555–556.
- Eötvös und Montalembert. Unveröffentlichte Briefe eines ungarischen Staatsmannes. Pester Lloyd Morgenblatt, 27. August 1939, Morgenblatt, 31. August 1939, Morgenblatt, 8. September 1939.
- A magyar revízió angol előharcosa. Lord Bryce születésének századik évfordulójára. Budapesti Szemle, 1939. 254. köt. 740. sz. 39–48.
- John Paget (1808–1892) [1.]. The Hungarian Quarterly, Vol. V. No. 4. Winter 1939/1940. 610–632.
- John Paget (1808–1892) [2.]. The Hungarian Quarterly, Vol. VI. No. 1. Spring 1940. 65–81.
- Sant' Ambrogio e l'idea di Roma. Corvina. Rassegna Italo–Ungherese, Anno III. Nuova ser. No. 10. ottobre 1940. 723–736.
- La tragédie de Michel Babits. Nouvelle Revue de Hongrie, XXXIV. (X.) Tome LXV. (sept. 1941.) II. 136–137.
- Amor Sanctus. Babits Mihály, a himnusz-fordító. Magyar Csillag, III. évf. 1943. 1. sz. 15–24.
- „Ratio” és „mos”. A római jog „megújulásának” nyomai a szentistváni Intelmekben. Egyetemes Philológiai Közlöny, LXVII. évf. 1943. 3. füz. 273–336.

Összeállította Gál Ágnes és Frank Tibor

A tudományból a politikába*

Székely György, volt kedves professzorom hosszú éveken át volt az MTA Történettudományi Bizottságának elnöke. Elnöksége idején került a politikai viták napirendjére Hóman Bálint tevékenységének újraértékelése. Indítókot ehhez a váci tömegsír feltárása adott, ahová eltemették az 1946-ban életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélt és a váci börtönben elhalálozott Hóman Bálintot is. Székely professzor, mit sem törődve a napi politikai szándékokkal, javasolta az akadémiai bizottságnak Hóman szellemi hagyatékának számbavételét. Többen bírálták ezért a szakmán belül is. Professzorunk azonban tartotta magát a tőle megszokott csendes elhűséggel a tudományosság követelményéhez: nincs „jobboldali” és „baloldali” téma, szakmai ítéleteinket függetleníteni kell az éppen aktuális napi politikai értelmezéstől. A születésnapjára készülő tanulmánykötetbe ezért ajánlottam fel a Hóman Bálint újratemetésén elmondott beszédemet.

A halotti beszéd – a műfaj több évszázados szabályai szerint – felsorolja embertársunk érdemeit. Felidézi a családot, a barátokat, a földi élet különböző közösségeiben – munkahelyeken, a szakmában, a közéletben – viselt dolgait. Hóman Bálintról ma már sokkal többet tudunk, mint tudtak kortársai 1945-ben, amikor ítékeztek róla, és többet tudunk, mint tudtak volna halála idején, ha akkor hangzik el fölötte halotti beszéd. A történetkutató ma már sokkal többet lát életművéből, mint láttak bírái 1945–46-ban, vagy láttak a kortárs újságírók, koruk önmaguk kinevezte erkölcsi bírái.

Hányatott sorsú generáció

Búcsúzom először egy hányatott sorsú generáció - nagyapám generációja – tagjától. Hóman Bálint 1885-ben született középosztálybeli értelmiségi családba, olyan nemzedék tagjaként, amely élvezte a magyar polgári társadalom minden ál-

dását. Szabadon utazott Európában, háta mögött egy felgyorsuló magyar gazdasági-társadalmi dinamizmussal. Közülük a legjobbak – és Hóman Bálint mindig eminens volt, a középiskolában éppúgy, mint az egyetemen vagy fiatal kezdő könyvtár-tisztviselőként – a legkorszerűbb európai humán, illetve természettudományos szakkönyveken nevelkedtek, s biztosnak látszott előttük életük végéig az anyagi jólét és a szellemi élvezet. De ennek a korosztálynak már fiatalon, harmincévesen szembesülnie kellett a modern ipari társadalom nagy ellentmondásaival is: a tömegcikk-termelési rendszerek és piacaik világméretű terjeszkedési igényeivel és az azokat korlátozó nemzetállami határok ellentmondásaival. Ugyanakkor ezen termelési rendszerek új munkaadói és munkavállalói ellentétet, nagy gazdagságokat és mély szegénységeket hívtak létre. És ahogy terjedt a tömeges iskoláztatás, nőtt a kultúrafogyasztás – az újságolvasás, majd a rádió révén –, újabb és újabb emberazonosságok törtek utat maguknak: a nemzeti azonosság, a szociális azonosságérzés – azaz a nemzeti és a szociális érzés – mind erősebb lett a tömegekben. Először a világháborúhoz vezettek a gazdasági és hatalmi érdekellentétek, majd az európai államok rendjét feszítették szét a nemzeti ellentétek, amit súlyosbítottak a szociális forradalmak.

Hóman Bálint generációjának – így neki is – fényes, gondtalan fiatalkor után páratlanul sok szociális és nemzeti megrázkódtatást kellett átélnie. Először a világháborút, szembesülve az ezeréves magyar állam szétesésével, megtapasztalva a középosztály állásvesztését, közben a szociális forradalmakat: mind a nemzetközi, mind a nemzeti alapon álló szociális forradalmakat. Azután az 1918–19-et követő rövid konszolidáció után újabb szociális világválság (1929–32), majd a kommunista Oroszország az egyik, a fasiszta Németország a másik oldalon. És alig 25 év

* Elhangzott Hóman Bálint újratemetésén. 2001. október 30.

múlva újabb világháború. Visszaszerezni, ha lehet, az „ezeréves területet”, ennek érdekében szövetségni az egyetlen reálisnak gondolt nagyhatalommal, a fasiszta Németországgal; szociális reformokat vezetni be, amivel enyhíteni lehet a szélsőségek – a kommunisták és a nemzetiszocialisták – előretörését. Ilyen programot követett a magyar hagyományos középosztály uralkodó szárnya, amelyben Hóman Bálint közéleti és politikai szerepet játszott. És amely program összeomlott, csődbe jutott először 1944. március 19-én, amikor a németek megszállták Magyarországot, majd amikor a háborút is elveszítették, és amely program összeomlott, amikor az új külhatalom, a szovjetek által is segítve lezajlott a szociális forradalom.

Hóman már csak a börtönben érhetette meg az újabb, a szovjet megszállás alatt helyét kereső nemzet megrázkódtatásait. De – mint azt hátramaradt vallomásai, feljegyzései mutatják – a börtönben is mélyen átélte ezen kataklizmákat, csalódottsággal és keresztényi önkritikával. Önkritikával, amelyre a keresztény kultúrában élők az újszövetségi bűnbocsánat és bűnbánat neveli.

Újabb és újabb társadalmi erők, újabb és újabb külpolitikai erők jelentek meg, amelyeknek természetét megérteni már ötven évesen, tehát az 1930-as években már alig lehetett. A francia forradalom, azaz 150 év óta nem élt meg generáció annyi átértékelést és megrázkódtatást, mint Hómané. Európában 1914–45 között felgyorsult a történelem, és többen estek áldozatul az újabb és újabb kihívásoknak, mint korábban vagy később az európai történelemben bármikor.

Egyetemi tanár, kutató

Búcsúzom Hóman Bálinttól, a kiváló történésztől, egyetemi tanártól, a kutatásszervezőtől. Hóman Bálint minden ragyogását és minden árnyoldalát megélte e kornak. Jó családba született, az egyetemi tanár apa és a nagy tehetségű és nagy hatalmú nagybácsi, Darányi Ignác – kiknek sirboltjában most végső nyugalomra helyezték – mindent megtettek a ritka eszes és szorgalmas gyermek taníttatásáért. Ráadásul különleges jó kedéllyel és emberi kedvességgel áldotta meg az Isten: kisgyermek korától mindenki kedvence, diáktár-

saknak, tanároknak egyaránt. Elcsodálkozunk, amikor lapozgatjuk a kiterjedt baráti levelezést, hogy a fiatal Hóman Bálint milyen könnyedén mozog a századelő már forrongó, származási, vallási és szociális alapon csoportosulni kezdő társadalmában. Legjobb barátja Benedek Marcell. Milyen megejtő és sűrű a levelezés az erdélyi Benedek Elek családjával, Elek bácsival éppúgy, mint Marcellel, aki később ismert szabadkőműves, baloldali liberális gondolkodó, mindezt egy zsidó édesanyával. De ugyanilyen könnyedén mozog a jó lelkeről és eszességéről ismert fiatalember a polgári radikálisok – a Czöbel, a Pogány család – körében, és természetesen otthonosan mozog a későbbi konzervatív politikai tábor vezéralakjai – Karafiáthék, Lázár Andorék, Darányi Kálmánék (az unokatestvér) – alföldi fröccsözéseiben.

Gyors szakmai karrier előtt áll: az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjeként első középkori tárgyú dolgozataival nagy feltűnést kelt (az első állami egyenes adóról), azután jönnek a középkori pénztörténeti, majd krónikatanulmányok. Korosztálytársai közül elsőként választják akadémikusnak (1918), és 1916-ban, tehát 31 éves korában úgy tűnik, már megírta élete nagy történeti munkáját: *A magyar pénztörténet (1000–1325)*, sőt a világháború befejezése előtt elkészül ennek folytatása, az Anjou-kori pénztörténet. A kritikák – az utókor, a mai történészek is – példaszerű munkáknak tartják e monográfiákat: a középkori gazdasági, állami hivatalszervezet működésének pontos rajzai, a korabeli pénz- és mértékegységek minuciózus rekonstrukciói. Mindemellett a modern európai történetiszemlélet követője is: a nemzeti romantikába merülő, „a három tenger mosta” Magyarországról ábrázoló korabeli tanulmányokkal szemben a történelemben a gazdasági és társadalmi erők dinamikáját ragadja meg.

A forradalmakat is escelekvő módon éli meg. Mint annyi középosztálybeli korosztálytársát, megérinti a politizálás: az 1918. októberi forradalom után aktívan részt vesz a könyvtári szakszervezeti mozgalomban, és megírja – pozitív hangvétellel s igen gyorsan – az októberi forradalom történetét. Sőt 1919. március–áprilisban vállalja, hogy részt vesz az új történelmi materializmus tankönyv elkészítésében, és többedmagával – mindenekeelőtt a Bécsben élő

új barátal, Szekfű Gyulával – elkészíti az új szemléletű magyar történetet.

Azután újabb megrázkódtatás: 1919 áprilisában kiábrándul a Tanácsköztársaság radikális baloldali értelmiségpolitikájából, a proletárdiktatúra értelmiségpolitikájából. Amikor a fiatal őrségváltók politikai okokra hivatkozva bocsátják el a régi szakembereket. Visszahúzódik, ismét gazdaságtörténeti tanulmányokat ír. De a közéleti aktivitás újból magával ragadja: 1922-ben az Egyetemi Könyvtár, egy év múlva az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Nemzeti Múzeum igazgatója, közben az egyesített magyarországi közgyűjtemények – múzeumok, könyvtárak, levéltárak – elnökhelyettese, majd elnöke. A tudományos szakigazgatás kiváló művelője: jó a szervezőképessége, tud bánni az emberekkel. Remekül osztja be idejét: az igazgatás mellett kiváló filológiai tanulmányokat ír, amelyeknek szinte mindegyike – a gazdaságtörténethez hasonlóan – időtálló. Ezeket a remek kisebb filológiai dolgozatokat követi az életmű koronája, a Szekfű Gyulával közösen írott – 1928–32 között megjelent – *Magyar történet*, amely máig, újra és újrakiadva a magyar történelem kiváló és élvezetes összefoglalása. Most, amikor magunk az összefoglaló Európa-történeten dolgozunk, elégedettséggel tekintünk Hóman munkásságára: az általa írott középkori magyar történelem és a Szekfű készítette újkori részek szemléletben és az írás kimunkáltságában felette állnak a korabeli külföldi nemzeti történeti összefoglalásoknak.

Itt meg kell szakítanom az életrajzot, megszakítanom a tudománytörténeti tények felsorakoztatását. Hiszen egy halotti beszéd – bármennyire is kívánja az érdekek sorolását – mégsem lehet tudományos biográfia. De talán ennyi is elég annak bemutatására: Hóman Bálintot a mai történettudomány szakmánk egyik legkiválóbb művelőjének tartja. A szakmai társak, a történészek köszönettel gondolnak a kitűnő módszertani alaposítással megírt középkori tanulmányokra, hiszen egy szakma úgy nőhet erőssé, ha a professzorok előadásai, a dolgozatok a világ élvonalát hozzák be a nemzeti történetírásba. De a művelt középosztály is köszönettel gondolhat Hóman Bálindra, ha felüti a hét kiadást megért *Magyar történet* bármelyik kötetét, és engedi hatni magára

a nemzeti történelem okadatolt és szépen felépített előadásának szellemiségét. Hiszen mindnyájan, akik a széles közönséghez szólunk, érezzük: egy nemzet szellemi mivességének vagyunk a formálói; felelősek is vagyunk azért. Hóman Bálintnak, a kutatónak, az író történésznek sokat köszönhet nemcsak a magyar történettársadalom, hanem a magyar nemzet is: igényességre, mivességre nevelt több generációt könyvcivel.

Miniszterség, közélet

Búcsúzom a közéleti embertől, a minisztertől és a politikustól. Hóman Bálint 1932-ben elhagyja az egyetemi katedrát, a múzeumigazgatói dolgozószobát, tagja lesz a Gömbös-kormányoknak. A politikával első találkozása 1918–19-ben balul ütött ki, mint láhattuk, csalódott az októberi forradalom vívmányaiban, mivel az a proletárdiktatúrába torkollott. De közel került a politikához szakigazgatási vezetőként is az 1920-as években, amikor Klebelsberg kultúrpolitikai programjának első számú kibontója a múzeum-, a könyvtárügy területén. Már 1928–29-től mint Klebelsberg lehetséges utódját emlegetik. Annál is inkább, mivel családi és baráti kötődései – a volt fiatalkori barátok, Lázár Andor, Karafiáth Jenő, no meg az unokatestvér, Darányi Kálmán – Gömbössel folytatott rendszeres kártyacsatákon készítik elő a kormányprogramot. A tudós professzor politikai presztizsértéke az első grófok nélküli magyar kormányban igen magas.

Először úgy gondolja, szakminiszter maradhat, nem kell részt vennie a pártpolitikában. Szakminiszterként valóban kitűnő – ma már történetírásunk ezt egyértelműen így értékeli. Megértette a szociális kérdés jelentőségét. A gazdasági válság kielezte szociális ellentétek a kultúrpolitikában is reformokat sürgettek. Azért, hogy a társadalom ne szakadjon véglegesen, kulturálisan, szellemileg is szét. A gömbösi reformprogramba illeszkedően alakítja ki az egységes nyolcosztályos népiskola programját, amely majd 1941-től kerül bevezetésre, de amelynek hatása csak a világháború után, éppen az én generációm sorsában mutatkozik meg először, és alapja lesz lényegében 1990-ig a magyar iskolarendszernek. Hányan, hány százeczen köszönhetjük emelkedésünket egy

olyan iskolarendszernek, amely felfelé igyekezett nivellálni, a kötelező oktatást időben kiterjeszteni, szinte kényszerítve ezzel – elsősorban – a szegény embereket, hogy gyermekeik tanulásáért minden áldozatot meghozzanak.

A klebelsbergi középosztály-központú iskolarendszer helyett egy szociális központú iskolarendszert alakít ki. Megszünteti a korábbi iskolarendszer szociális csapdáit, és egyféle megoldást javasol a kisnemzeti kultúrának: hogyan oldhatja meg az elit- és tömegképzést ugyanazon rendszerben. A nyolcosztályos népiskolára épül azután a gimnáziumi rendszer egységesítése: a humán és reálgimnáziumok egyesítése a szintetizáló szempontú új tantervekkel. Ezzel vezetve a nyolcosztályos népiskola kiváló gyermekeit az egyetem felé. Nevéhez fűződik a szakoktatás modernizálása, a modern középfokú szakközépiskola megteremtése is. Vagyis: a modern termelés igényelte középszintű vezetők (művezetők, műszakvezetők, üzletvezetők, könyvelők, irodavezetők) középszintű állami képzése. (Évtizedekig ez volt a későbbi szakközépiskolák és technikumok alapintézménye.) Az egyszerű ember számára is átlátható iskolarendszert szakmailag függetlenítette a lokális pártpolitikai és szakszerűtlen beavatkozásoktól. Kialakítja az országos tanfelügyeleti rendszert, amelynek eredményeként sem az állam, sem az önkormányzat nem szólhat közvetlenül bele az oktatásba, s az állam, illetve az önkormányzat csak a tanfelügyelőkön keresztül számoltathatja cí az iskolát. Korszerű, a korszellemnek nagyon is megfelelő iskolareform, s a miniszter – elődjéhez, Klebelsberghez hasonlóan – részt vesz a törvényelőkészítés, a szakmai viták minden fázisában.

Kevésbé sikeres és máig vitatott működése a pártpolitika terén. Kormánytagként, az első évek „csak” szakminiszterkedése után, nem tudott ellenállni a pártpolitika, a hatalomtechnika gyakorlásának, csábításának. Egy olyan korban, amikor a politizálás százéves gyakorlata alakult át, és lett a klubpolitizálásból tömegpolitika, amely tömegpolitikát demagógia, pillanatnyi hangulatok alkotják, és amely politikában oly könnyen bukik el a gondolkodó-tépelődő ember. Mert Hóman – vitatjuk évtizedek óta, most is és valószínűleg a későbbiekben is, történészek, napi politikai lépéseit gondolkodó ember maradt, és őszintén hasz-

nálni akart. Hogy aztán használt vagy ártott – no, hát ezen vitatkozunk szakmai berkekben.

Felidézzük e vitákban felfogását a magyar állam és a magyar nemzet elhelyezkedéséről. Generációjának alapeszméjét vallotta ő is: az állam ereje és az állam önállósága a nemzet megmaradásának alapja. S ezért a legfőbb nemzeti cél az első világháborús békerendszer revíziója. Jól ismerte fel – mondjuk mi, elgondolásait mérlegelve –, hogy a térségben két reális erő van: Németország és a Szovjetunió. Láta, hogy a területrevíziók csak Németország támogatásával valósíthatók meg, ugyanakkor őszinte ellenszenvvel viseltetett az Oroszországban kialakult politikai rendszerrel szemben, mert azt az 1919-es magyar proletárdiktatúra megfelelőjének és a diktatúra országának látta. Németország megítélésében nem a társadalmi rendszer, nem a fasizmus vonzotta, hanem Németországra utaltságunk. A „szélkifogás” programját javasolja: állami önállóságunk és közép-európai hatalmi pozíciónk megtartása érdekében engedni kell a külpolitikai nagyhatalomnak, a németeknek. Ez vezet oda, hogy szembefordul korosztálytársai közül az angolszász irányultság híveivel, mondván, ez előbb-utóbb Magyarország megszállásához vezet.

Amikor azonban a németek valóban megszállják Magyarországot 1944. március 19-én, a volt kormánypárti politikusok közül egyedül Hóman Bálint az, aki írásban tiltakozik Wesenmayernél a megszállás ellen. A szélkifogás programja összeomlott. Hátramaradt irataiból tudjuk, hogy részt vesz a kormányzó esetleges kiugrást előkészítő megbeszélésein, visszavonul az általa alapított Teleki Pál Társadalomtudományi Intézetbe, Balatonfüredre. Átérti és átéli a világösszeomlást, ami akkor lett számára világossá, amikor az orosz csapatok Magyarország területére léptek. Felidézzük és vitatjuk – értjük is meg nem is –, miért marad hű szertefoszlott álmiaihoz a rendkívül eszes és neves professzor: amíg Szekfű Gyula, az egykori jóbarát már korábban elfordul a német kultúrától – amelyhez egyébként erősebben kötődött, mint Hóman –, és alárendeli világpolitika-felfogását a nemzeti érdekeknek, addig Hóman Bálint erre már képtelen. Amíg Ilorhy Miklós 1944. október 15-én végül kiugráásra szánja el magát, addig, Hóman Bálint Balatonfüredről a

múzeumigazgatói autón nyugatra, német területre menekül.

Ugyanígy nem értjük, csak magyarázzuk belpolitikai kérdésekben való állásfoglalását. Két alapeszméjét már világosan látjuk: egyformán elfogadhatatlannak tartotta a nemzet számára mind a baloldali radikalizmust, mind a nemzeti radikalizmust. Mind a kommunistákat, mind a nyilasokat a nemzeti hagyományoktól idegen irányzatként kezelte. Amellett, hogy látta a szociális kérdés jelentőségét, mégsem tudta elképzelni a baloldali szocialista erővel, a szociáldemokráciával való együttműködést. (Szekfü már a világháború elején, Horthy pedig a világháború végén eljutott ehhez az állásponthez.)

Következésképpen fellép a nemzeti radikalizmus ellen. A színvonalatlanság, a politikai anarchia képviselőjét látja azokban, akik átveszik a nemzettől idegen fasiszta eszméket. 1942-ben a Történelmi Társulat elnökeként nagy hatású beszédet tart a fajelmélet és azok hazai szálláscsinálói ellen. Mondván, az emberiség egységes faj, és azon belül biológiai alapon semmiféle megkülönböztetést nem lehet tenni. 1944-ben választókörzetében fellép a nemzeti radikális főispán ellen, sőt eléri annak leváltását is. (Istenem, milyen ribilliót idézett elő ennek a ténynek bizonyítása 1969-ben, amivel gyakorlatilag a népbírósi per egyik fő vádja – a nyilasokkal való együttműködés – semmisült meg!)

1942-ben, majd még inkább 1944-ben ismeri fel, milyen katasztrófát idézett elő a szélkifogás taktikájának másik alapja, a zsidótörvények elfogadása. A nemzet szégyenének nevezi, hogy a zsidókat sárga csillaggal különböztetik meg. Rendszeres kapcsolatba lép a budapesti izraelita hitközséggel, segíti a zsidómentéseket. Vajon gondolt-e arra, hogy a zsidótörvények készítették elő a talajt ahhoz, hogy az ország társadalma – és részben maga a zsidóság is – bénultan fogadja és szenvedje el a holokausztot, amit egyébként Hóman nem hitt el. A háború befejezéséig nem hitte el, hogy a németek e rémségekre képesek lesznek, még akkor is csak propaganda-fogásról beszélt, amikor a vele bizalmas viszonyban lévő zsidók eljuttatták hozzá a megsemmisítő táborokról szóló első beszámolókat. És mégis, mindezük után nemcsak nyugat felé veszi útját 1944 őszén,

hanem részt vesz a nyilasok uralta maradék parlamentben, a Törvényhozók Nemzeti Szövetségében is! Nem értjük, és sokan mások sem értik. Tudjuk, hogy félt. Zsidó származású tanítványai, akiket mentett, s akikkel végig bizalmas viszonyban maradt, beszámoltak arról, hogy a háború után halálra fognak ítélni mindenkit, akinek része volt a szövetségesek elleni hadüzenetben. Eljuttatják hozzá a Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapjából Andics Erzsébet cikkét, amelyben azt írja: Hóman személyében a konzervatív magyar értelmiséget fogják a vádlottak padjára ültetni. Jó, rendben van, mondjuk a vitában, a félelem nagy úr, még a halál előtt is nagy úr. De miért kellett részt vennie az általa megvetett nemzeti radikálisok uralomgyakorlásában? Mert, ha formálisan is, de részt vett benne. Kétkelés, alkalmatlanság a napi politika gyakorlására, döntésképtelenség! Lehet, hogy igaza van annak, aki azt mondja: ha nem marad egyedül – hiszen minden barátja elhagyta már –, vagy ha még erős, mint fiatal korában volt, akkor itthon marad, és demonstrál a maga önvizsgáló kereszténysége mellett.

A rab

Búcsúzom a rabtól, aki hatvanéves korában, élete teljében el kellett, hogy búcsúzzon a világtól. Meglepve tapasztalhatta a népbírósi perben, hogy mennyi düh, szenvedély halmozódott fel ellene esetleg elkövetett vagy neki tulajdonított politikai hibáiért – amelyekről egyébként a perben oly nyíltan és őszintén beszélt. Meglepve láthatta, hogy a hála nem történelmi kategória, hisz érett férfikorának legjobb barátja, Szekfü Gyula azt írta a Népbírósnak: nem jelenhet meg a tárgyaláson, mert hamarosan Moszkvába kell utaznia, s hogy Hóman Bálinttal 1932-től minden kapcsolata megszakadt. Pedig ő ugyanúgy emlékezhetett a hálálkodó Szekfü-levélre 1944 tavaszáról, mint én is, aki e levélre rábukkant, amelyben a régi barát azt írta, egy életre nem fogja elfelejteni jótettét. (Hóman ugyanis elintézte Szekfü zsidó származású feleségének mentesítését.) Nyilván enyhe vigaszt jelentett az, hogy az izraelita hitközség elnöke, Bacher Bodrog Pál megjelenik mentőtanúként, mondván: a vészidő beköszöntötte óta nem akar keresztény ember mellett tanúskodni,

de Hóman Bálint védelmében meg kell jelennie. Mint ahogy annak is örülhetett, hogy a zsidó származású Waldapfel Eszter vagy a régi középosztályok fiatal liberális képviselője, Kosáry Domokos megjelentek tárgyalásain, és mellette tanúskodtak. Az utolsó szó jogán csak azt mondta – beszélve németbarátságról, nemzeti célokról – „ma már természetesen mindent másként látok”.

Azután a pesti gyűjtőfogház következett. Ahogy a volt rabtársak mesélték, a Kegyelmes Úr népszerű volt mind a rabok, mind a börtönőrök körében. Mindenki vel tegeződött, sőt a köztörvényesekkel összebarátkozva, a börtönigazgatóság részére tolvajnyelvszótárt készített. Azután jött a proletárdiktatúra, 1949, s ennek sok értelmetlensége és kegyetlensége egyikeként Hóman Bálintot Vácra szállítják, fizikailag bántalmazzák, és a halálba üldözik.

A közkeletű Hóman-kép

Végezetül szeretnék búcsúzni az 1945 után kialakult Hóman-képtől. Elbúcsúztatni a közkeletű Hóman-képet, amely – sajnos – máig él társadalmunk gondolkodásában. A népbírói per rávetül az életmű egészére. 1945–46-ban a háború

borzalmaitól éppen hogy felszabadult országban egyetlen kérdés látszott fontosnak: Hóman Bálint pártpolitikusként vitatható lépései és a maga által is felismert hibák. A háborús vétség, az, hogy a minisztertanács ülésén megszavazta a háborúba lépést, helytálló. De a népellenes bűncselekmény nem, sem a rasszizmus, sem a szélsőjobbal, a nemzeti radikalizmussal való összefogás vádja.

Ma már a kutatások fényében jobban látszanak az életmű maradandó értékei: a tudományos művek, melyeken generációk nevelkedtek, a kutatásszervezés, amely modern intézményeket eredményezett, és a jó szakminiszteri tevékenység, amely a társadalmi mobilitás érdekébe állította a magyar iskolarendszert. És emellett, természetesen, látjuk a vajúdo pártpolitikust, a hibázó embert.

Ő maga is felismerte, hogy amikor sorsáról döntöttek, egyoldalúan csak a pártpolitikusról szóltak. S nyilván végigsuhantak szemé előtt életének korábbi állomásai: az egyetemi tanszék, a szakmai sikerek, a könyvek, az írással átvirrasztott, munkás éjszakák, a kifogástalanul működött könyvtár, múzeum. Arra gondolhatott, hogy ebből most, 1945-ben senki nem lát semmit, ezért is mondhatta az utolsó szó jogán: „Tévedtem, amikor a tudományt elhagytam a politika kedvéért.”

ERDEI GYÖNGYI

Raoul Wallenberg és a Hazai Bank Mozaikképek a budapesti mentőakciókról

Előzmények és korkép

Tanulmányunkban a 20. század történetének egyik legsötétebb fejezetével foglalkozunk. A magyar holocaustnak még a korabeli európai országokhoz viszonyítottan is példátlanul gyors végrehajtása, amely a közigazgatás teljes körű együttműködésével s a csendőrség legembertelenebb brutalitásával valósult meg – a lakosság többségének közömbösségétől kísértén –, a ma emberc számára szinte hihetetlen.

*„Bottal felfegyverzett csendőrök ordítózása:
Zsidók, kifelé, mind egy szálig! [...] Gyorsabban! Gyorsabban!
Szedjétek a lábatokat, naplopók!...
Ekkor gyűlöltem meg őket...ők voltak első zsarnokaink.
Általuk mutatkozott meg első ízben a pokol és a halál.”¹*

Csak néhány epizódot villantunk fel a folyamatból, amely a zsidótörvényektől a Sztójay-kormány „zsidórendeletei”-ig, a sárga csillag viselésének elrendelésétől a deportáló vonatok megindulásáig vezetett, – majd a budapesti „zsidó” magyar állampolgárok helyzetét vázoljuk „csillagos házakba” koncentrálasuktól a Horthy kormányzó biztosította átmeneti „nyugalmas” időszakon át a nyilasuralom végéig.

A tragikus történéseket ellenpontozza azok bátorsága, akik tenni mertek a gyilkos téboly ellen, akik *emberek* maradtak.

Tanulmányunk középpontjában a Hazai Bank Rt.² áll. A történet különlegessége részben a korszak sajátosságaiból adódik, mégis több ennél: a bankban és a körülötte zajló eseményekben egy korszak viszonyai tükröződnek.

A 20. századi modern európai társadalmakban a politika csak áttételesen hatott az üzleti tevékenységre, bár a bankok igazgatótanácsaiban a gazdasági és a politikai elit képviselői együttesen foglaltak helyet. Az 1930-as évek végétől azonban a „nagypolitika” egyre fokozódó mértékben hatolt be a gazdaság területére s ezzel párhuzamosan az emberek mindennapi életének szféráiba is. A felgyorsult eseménysor viszonylag rövid történeti időszak alatt vezetett a tragikus végkifejlethez.

Témánk kezdőpontja 1938, s az indulóhelyzetet jól illusztrálja a bank igazgatótanácsának összetétele. Együtt foglal itt helyet gróf Teleki Pál, aki – másfél évtizedes tudományos pályafutását követően – ekkor tér vissza a politikai életbe, s Rapoch Jenő, a bank vezérigazgatója. Kettőjük életútja – amint majd látható lesz – frappánsan mutatja meg a korszak fejlődési ívét, s rávilágít a politika irányítójának és áldozatának ellentmondásos sorsközösségére.

A „nagypolitika” erővonalai. A diszkriminatív törvények

Teleki Imrédy Béla kormányában vállalt kultuszminiszteri tárcát 1938 májusában. Az előző kormány által meghirdetett fegyverkezési program gazdasági konjunktúrát indít el, s a közhangulatban a korszak során végig crös – és a kormányok által egyre többet hangoztatott – területrevíziós politika³ is sikerrel kecsgett a térségben kizárólagos befolyást szerzett Németország kegyeinck elnyerésével.

Az első világháborút követő periódus válságjelenségeinek hatása azonban továbbra is érezhető, s a szociális problémákat az egyre

¹ *Elie Wiesel: Az éjszaka.* Bp., é. n. 27–28. (A szerzőt – a későbbi Nobel-díjas író – 16 éves korában Máramaroszigetről deportálták családjával Auschwitzba. A hattagú családból egyedül ő érte meg a felszabadulást.)

² A bank az V. Harmincad u. 6. sz. házban (a mai brit nagykövetség épületében) működött.

³ A trianoni békeszerződéssel szembeni általános attitűdöt a „Nem, nem, soha” jelszó találóan fejezte ki.

nagyobb teret nyerő jobboldali erők újra a „zsidókérdés” előtérbe helyezésével kívánják „megoldani”. Ez a politika ekkor már a fasiszta Németország részéről is határozott elvárásként fogalmazódik meg.

Az 1938 áprilisában beterjesztett törvényjavaslat – amelynek indoklását Teleki Pál készítette – 20%-ban maximálta a zsidó származásúak arányát az értelmiségi pályákon. Az ún. első zsidótörvény (1938. XV. tc.) a magánszférára is vonatkozott, de a kívánt arány eléréséhez ötévi átmeneti időt biztosított.

A kormányra nehezedő jobboldali nyomást azonban a törvény nem enyhíti, s az 1939 februárjában miniszterelnökké emelkedett Teleki újabb zsidótörvényt terjeszt a Ház elé. Ez már faji alapon áll, s nem vallás, hanem származás szerint határozza meg a „zsidó” fogalmát (az ún. második zsidótörvény – 1939. IV. tc.). A magyar állampolgárokat sújtó intézkedések immáron a zsidók „közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozósáróp” szöveget.

A törvényjavaslat célba vette a zsidó származásúak kiszorítását a közalkalmazottak és a szellemi kultúra irányítói köréből, az értelmiségi pályákon pedig 6%-ban maximálta részvételüket. E rendelkezések a magánszférára is vonatkoztak: a „bank- és pénzváltóüzleti vállalatban” is előírta a törvény, hogy az értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidók arányát 12%-ra kell csökkenteni, a többi zsidó alkalmazott létszáma pedig nem haladhatja meg az értelmiségiek 15%-át. Külön pontban szerepelt, hogy a rendelkezéseket a jogi személyekre s azok igazgatóságára és felügyelő-bizottságára is alkalmazni kell. A törvényjavaslat a zsidók polgári jogait is erősen korlátozta.⁴ A kívánt arányszámok elérését 1943. január 1-jéig írták elő.

A felsőházi előterjesztéskor Teleki kijelentette: „*ezt a javaslatot nem mint politikai örökséget, hanem meggyőződésből is képviselem [...] ha részleteiben mást, egy sajátmagam által szerkesztett törvényjavaslatot hoztam volna, az*

ennél...szigorúbb lett volna. [...] egyesek szerint [...] ez a törvény a magyar törvényalkotáshoz és gondolkodásához a faj és a vér idegen ideológiáját hozza be [...] én magam ezt az álláspontot tudományosan és társadalmilag már több mint húsz éve vallom, hirdetem és írom.”⁵

A kormányzat politikája sikeresnek tűnik. Az 1938. november 2-i „első bécsi döntés”-sel Magyarország – német és olasz közreműködéssel – visszakapja elvesztett területének egy részét, s remény nyílik a többi terület visszaszerzésére is. Teleki „*Nagyobb ország, boldogabb magyar (1935-39)*” címmel választási röpiratban fejt ki elégedettségét. A pamfletben főként az újkonzervatív, keresztény gondolat leírásával foglalkozik, és ecseteli a zsidó-törvények szükségességét.⁶ Ekkori nyilatkozatai szerint lezártnak tekinti a zsidókérdést, s úgy véli, a törvényes megoldás visszaszorítja a jobboldali (főként nyilaskeresztes) erők agitációját.

A törvény következtében 60 ezer ember veszítette el állását, de az egyre nagyobb tömegbázist szerző jobboldal tovább kívánta szűkíteni a zsidó népesség gazdasági mozgásterét.

Időközben Magyarország számára újabb területi revíziós lehetőség nyílt. Az 1940. augusztus 3-i „második bécsi döntés”-sel visszakerült az országhoz Észak-Erdély és a Székelyföld. A nagyrészt német segítséggel elért területnövelés tovább erősítette a kormány függését, kiszolgáltatottságát a – lassan Európa urává váló – Német Birodalommal szemben.

Teleki ennek ellensúlyozására a magyar–jugoszláv együttműködés erősítését kísérelte meg, de ez a törekvése 1941 tavaszán – amikor Németország elhatározta Jugoszlávia lerohanását – kudarcba fulladt. A miniszterelnök rájött, hogy Magyarország hadba lépése elkerülhetetlen.

1941. április 3-án öngyilkos lett.

Horthy Miklós kormányzó és az új miniszterelnök, Bárdossy László nem osztotta Teleki aggályait, s így az ország – Jugoszlávia szétesésével – elfoglalta a „Délvidék” területét.

⁴ Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526-1945. Bp., 1992. 279-292.

⁵ Részlet az országgyűlés felsőházának 85. (1939. április 15-i) ülésén elmondott beszédéből. In: Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának Naplója. IV. kötet. Bp., 1939. 143-144.

⁶ Lévai Jenő: Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Bp., 1946. 54.

Változások a bank életében

A nagypolitika eseményei a bank életében is pontosan nyomon követhetők. Az 1938 februárjában tartott igazgatósági ülésen⁷ eredményes működésről adhat számot Rapoch Jenő vezérigazgató, a bank nyeresége emelkedő tendenciát mutat.

Az 1940. évet értékelő közleményből már kitűnik, hogy a fegyverkezési program fedezésére kibocsátott Nemzeti Beruházási Kölcsönből a bank jelentékeny részt vállalt – kötvények, kincstárjegyek és kincstári utalványok formájában –, de nőtt az államadóssági kötvények állománya is.

1941-ben a bank komoly mennyiségű címetet jegyzett az – észak-erdélyi terület birtokbavételét követően kibocsátott – ún. Erdélyi Kölcsönből, s részt vett az erdélyi nyeresémműködés-kötvények elhelyezésében is. Az államadóssági kötvények mennyisége egy év alatt csaknem kétszeresére nőtt.

Az 1942. évről szóló jelentésben – első alkalommal – már említésre kerülnek a gazdasági helyzet súlyosbodó nehézségei, a közellátás zavarai, s csak a hadviselést szolgáló iparágak termelése emelkedik tovább. A Német Birodalom legfőbb kereskedelmi partnerré lépett elő.

Az 1943. évet ismertető – 1944 februárjában közreadott – rövid jelentés⁸ az állam által igényelt hitelösszegek óriási növekedéséről, a háborús gazdaság halmozódó problémáiról s a nemzetközi áruforgalom megbénulásáról szól.

Az országos politika színterén közben folytatják az antiszemita intézkedések kezdeményezését, melyek a későbbiek során a bank életére is kihatnak. 1941-ben fogadja el a parlament a harmadik zsidótörvényt (1941. XV. tc.), amely már kizárólag *faji alapon* határozza meg a „zsidó” fogalmát – egyben megtiltja a zsidók és nem zsidók közötti házasságkötést (de még a szexuális kapcsolatot is).

Az 1942 tavaszán hivatalba lépő Kállay Miklós miniszterelnököt a Német Birodalom vezetői folyamatos nyomás alatt tartották, de a hadi helyzetben beállt – s Magyarország számára egyre

kedvezőtlenebb – változások arra készítették, hogy megkísérelje a háborúból való kiugrást. Ez a törekvése azonban nem járt sikerrel. A szövetségesek felé tett tapogatózásai bizonytalanok és hiteltelenek voltak, s a német politikai vezetés – hírszerzői révén – valamennyiről tudomást szerzett. A magyar utánpótlási vonalak a német hadsereg számára döntő fontosságúak voltak, így 1944 tavaszán a hadvezetés elhatározta Magyarország megszállását.

1944. március 19.

Erre 1944. március 19-én került sor. Horthy kormányzó – Hitler nyomására – hozzájárult a megszálláshoz, s a helyén maradt.

E naptól kezdődően minden megváltozott: a korábbi német követ, Sztójay Döme elnökletével megalakult kormány a legteljesebb mértékben teljesítette a németek részéről támasztott igényeket.

A megszállók már az első napokban letartóztatták a magyar politikai elit németellenes, illetve baloldali érzelmű tagjait s a gazdasági területen működő prominens személyiségeket. „Március 20-án délben az Erzsébet téren gyűjtötték egybe a közeli bankok, a pénzügyi élet még egynéhány kiszemelt vezetőjét, s vitték őket a különböző ideiglenes fogdákhba.”⁹ A Nemzeti Bank elnökét, Baranyai Lipótot is letartóztatták.

A megszállás legalapvetőbb indítéka a magyar politikai és gazdasági élet főbb területeinek közvetett irányítása volt – a háborús célok mind teljesebb kiszolgálása érdekében. Emellett napirendre tűzték a „zsidókérdés végleges megoldását” is: e folyamat irányítására érkezett meg Adolf Eichmann „különleges csoportjával”.

A német hadvezetőség – magyar informátorai révén – pontos értesülésekkel rendelkezett a hazai politikai és gazdasági elitéről, sőt a zsidó tulajdonban lévő műgyűjteményekről is. Tulajdonosaikat a német tisztbi bizottságok már az első napokban felkeresték, a műtárgyakat leltárba vették, birtokosaikat pedig rövidesen letartóztatták. De nem

⁷ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Z 931 Hazai Bank Rt. Igazgatósági iratok 2. csomó 2. tétel, Igazgatósági ülések iratai (a továbbiakban: Ig. ül. ir.) 1944.

⁸ A jelentések: MOL Z 931. 2. csomó 2. tétel Ig. ül. ir. 1944.

⁹ *Lévai J.*: Fekete könyv i. m. 91.

érték be ezzel: a vasút- és hajóállomásokon már aznap igazoltatni kezdték az embereket, s a zsidó származásúakat tömegesen fogták el. A megszállás másnapján, hétfőn nagyszámú – főleg zsidó – ügyfél jelent meg a bankoknál, hogy pénzét és értékeit kiváltsa.

A német követség egyik tanácsosa még aznap hívatta Csizik Béla pénzügyi államtitkárt, és Edmund Veessenmayer, a birodalom teljhatalmú magyarországi megbízottja nevében azonnali intézkedést kért a pénzügyi kormányzattól, amely szerint a takarékbetétekből naponta 1000 pengőnél nagyobb összeget ne lehessen felvenni, majd néhány óra múltán – ez előzőkön túlmenően – azt az igényt terjesztette elő, hogy a páncélrekeszeket a bankok azonnal záróják. Csizik megbeszélésre hívta össze néhány pénzintézet vezetőjét. „Az értekezlet egyhangúlag arra a megállapításra jutott, hogy a birodalmi megbízott kívánságának kénytelenek vagyunk eleget tenni”,¹⁰ s így a Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete Végrehajtó Bizottsága nevében – hogy a törvényesség látszatát megőrizzék – közreadtak egy határozatot, mellyel előírták a kívánt napi 1000 pengős korlátozást s a bankok páncélrekeszeinek azonnali bezárását.¹¹ A határozatot még aznap este távirati úton minden pénzintézethez eljuttatták.

Az új kormány március 29-i ülésén a pénzügyi korlátozások fenntartása mellett döntött. Ekkor kezdik meg, majd rohamsebességgel folytatják a *zsidórendeletek* kiadását – immáron német mintára. Elfogadják a *zsidók megkülönböztető jelzéséről* szóló rendeletet,¹² amely április 5-től kötelezővé tette a *sárga csillag* viselését. Ezután a zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentéséről szóló intézkedések s a zsidók közmegbízatásának és ügyvédi működésének megszüntetése következett.¹³ Antal István igazságügy-miniszter kérdésére – amely

szerint korábban a fontosabb rendeletek csak Horthy kormányzó hozzájárulásával kerülhettek kiadásra – Sztójay miniszterelnök azzal válaszol, hogy „a Kormányzó Úr Ó Főméltósága az összes zsidórendeletekre vonatkozóan szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.”¹⁴

A pénzügyi életet érintő intézkedések sorozatban követték egymást. Az április 14-i minisztertanácsi ülésen Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter terjeszti elő a kormány pénzintézetekre vonatkozó terveit, azok „zsidó vezetésének megszüntetését. Száz százalékig kell elküldeni a vezető nagy zsidókat [...] A közép-retegű tisztviselők közül elküldendő azonnal a zsidó tisztviselők fele, a másik fele pedig successive.”¹⁵ Két nappal később, április 16-án kiadásra kerül az 1600/1944. számú M. E. rendelet¹⁶ a *Zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele* címmel. A rendelet előírja a zsidó származásúak számára – akiknek minősítése az 1941. évi XV. ún. „fajgyalázási” törvény alapján történt –, hogy vagyonukat április 30-ig kötelesek bejelenteni. Ez a kötelezettség minden vagyontárgyra – az ingatlantól a műtárgyakon, szőnyegeken, ékszereken át a takarékbetétekre, értékpapírokra, banki letétekre és folyószámlákra is – kiterjedt. A rendelet szerint a „zsidó által bérlet [...] páncélrekeszt (safe deposit) a hitelintézet köteles zárva tartani.”¹⁷ A bejelentés a letétek tartalmára is vonatkozott, előírta leltározásukat. A hatóságok számára a rendelet lehetőséget biztosított, hogy a zsidó tulajdonban lévő kereskedelmi vagy ipari vállalatot zár alá helyezték, és – a tulajdonos költségére – vállalati vezetőt rendeljenek ki.

A jogszabály csak néhány kivételt tartalmazott, témánk szempontjából azonban két pont különösen fontos. Az első szerint a bejelentésre kötelezett nem zsidó házastársat ún. közszerzeményi jog

¹⁰ MOL K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Min. tan. jkv.) 139. csomó 1944. III. 29., 69. f. (a továbbiakban: f.)

¹¹ MOL K 27 Min. tan. jkv. 139. csomó 1944. III. 29., 70. f.

¹² 1240/1944. M. E. sz. rendelet. Budapesti Közlöny (a továbbiakban: Bp. Közl.) 73. sz. 1944. III. 31.

¹³ 1230/1944. M. E. és 1210/1944. M. E. sz. rendeletek. Bp. Közl. 73. sz. 1944. III. 31.

¹⁴ MOL K 27 Min. tan. jkv. 139. csomó 1944. III. 29. 127–128. f.

¹⁵ MOL K 27 Min. tan. jkv. 139. csomó 1944. IV. 14. 3.

¹⁶ Bp. Közl. 85. sz. 1944. IV. 16. 1–3.

¹⁷ Bp. Közl. 85. sz. 1944. IV. 16. 2.

illette meg, ami a közös vagyon 50%-áig terjedt. A másik a külföldi állampolgárokra vonatkozott, akik felmentést nyerhettek, de csak a nyilvántartó hatóság¹⁸ hivatalos igazolásával.

A bank a politika szorításában

A német megszállás és a kibocsátott rendeletek a Hazai Bank Rt.-t is váratlanul érték. Az időszak iratanyaga meglehetősen hiányos, de sok fontos dokumentum megmaradt.

Ezt a bankot is megrohanták az ügyfelek a megszállás első napjaiban, s a takarékbetétek állománya március végére közel felére csökkent.¹⁹ A március 30-án kapott utasítás szerint elkészítették a bank érdekkörébe tartozó cégek és magánszemélyek folyószámláinak egyenlegeit, majd elkülönítették a zsidó tulajdonban lévőket.²⁰

A zsidórendeletek áradata április végére már a bank működését veszélyeztette. Az ekkor kiadott rendelet megszüntette a zsidó alkalmazottak foglalkoztatását minden magánvállalkozásnál. Az eredetileg csak az értelmiségi alkalmazottakra vonatkozó rendelet hatályát végül minden zsidó származású foglalkoztatottra kiterjesztették.²¹

Már ezt megelőzően kötelezték a bankot a zsidó származású személyzetről²² szóló jelentés kiadására. A 107 fős összlétszámból 37 fő tartozik ebbe a kategóriába: köztük Rapoch Jenő vezérigazgató – s itt kapcsolódik történetünk fonala a kiindulóponthoz –, egy aligazgató, két cégvezető, a főkönyvelő helyettese s még több vezető munkatárs. A kimutatással párhuzamosan az elbocsátások ütemtervét is el kellett készíteniük. A bank hatvani halasztást kért a fontosabb beosztású tisztviselők – mindenekelőtt Rapoch – számára.²³

A várható elbocsátások miatt új aligazgatók kinevezésére is javaslatot tesznek,²⁴ közülük kiemelnénk P. Ábrahám Zoltánt, aki a későbbiek során az embermentésben fontos szerepet vállalt.

A bank javaslatait az Értelmiségi Kormánybiztoság nem fogadta el, s így két hónap alatt – három ütemben – az összes zsidó alkalmazott állását fel kellett mondaniuk. Rapoch Jenőt az elsők között – már április 30-án – elbocsátották, ami arra utal, hogy a március 29-i minisztertanácsi ülésen beterjesztett javaslat megvalósítása gyors ütemben folyt.²⁵ Rapoch távozása után a vezérigazgatói teendők ellátásával Benes Ferenc addigi ügyvivő igazgatót bízzák meg.

A bank helyzetének további alakulásáról a július 6-án tartott igazgatósági ülés ad képet. Ezen az ülésen főként a hitelekéről esik szó, a jegyzőkönyv 10. pontja azonban különös eseményeket rögzít. Az elnök arról számol be, hogy Benes Ferencet – a bank nemrég kinevezett vezérigazgatóját – letartóztatták. „Azzal vádolják, hogy előmozdította Rapoch Jenő, előző vezérigazgató Magyarországról való szökését.”²⁶ Információja szerint Benes valóban ajánlott valakit a svédországi kivándorlást tervező Rapochnak, aki svéd úti okmányok beszerzését vállalta számára. Rapoch azonban ekkor már „csillagos házban”²⁷ lakott, s a neki szánt levelet – amelyben az úti okmányok kiállításához szükséges személyi adatait kérte a közbenjáró – a házfelügyelő a rendőrségnek kézbesítette. Az ügy tisztázása érdekében az igazgatóság soros elnöke, Kállay Tibor beadvánnyal fordult a Pénzügyminisztériumhoz, mert a rendőrségtől kapott információ szerint Benes internálni akarják.

Az utolsó napirendi pont keretében az elnök bejelenti, hogy a már említett – elbocsátásokat előíró – rendeletet végrehajtották.²⁸

¹⁸ A Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hivatal (a továbbiakban: KEOKH)

¹⁹ MOL Z 931 2. csomó 2. tétel Ig. ül. ir. 1944.

²⁰ MOL Z 931 2. csomó 2. tétel Ig. ül. ir. 1944.

²¹ 1540/1944. M. E. sz. rendelet

²² Ekkortól már minden rendeletben a faji alapú kategóriákat alkalmazták az 1941. XV. tc. szerint.

²³ MOL Z 931 2. csomó 2. tétel Ig. ül. ir. 1944. IV. 3.

²⁴ MOL Z 931 1. csomó 1. tétel Igazgatósági ülési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: Ig. ül. jkv.) 1944. 46.

²⁵ MOL Z 931 2. csomó 2. tétel Ig. ül. ir. „Személyzeti változások” 1944. VII. 3.

²⁶ MOL Z 931 1. csomó 1. tétel Ig. ül. jkv. 1944. VII. 6. 128–131. f.

²⁷ A budapesti „zsidó”-nak minősített állampolgároknak június 21-ig el kellett hagyniuk lakásukat, és ún. „csillagos házakba” kellett költözniük. Az épületek kapuin nagyméretű, kanárisárga Dávid-csillagot helyeztek el. Budapest székesfőváros polgármesterének 147.501/1944-IX. sz. rendelete. Bp. Közl. 135. sz. 1944. VI. 17. 3. 8.

²⁸ MOL Z 931 1. csomó 1. tétel Ig. ül. jkv. 1944. VII. 6. 120–136. f.

Benes vezérigazgató háborús eseményekről szóló beszámolójából kiderül, hogy október végén már a bankban tartózkodott, így valószínűsíthető, hogy gyors sikerrel járt a kiszabadítására indított akció.

A rendkívüli helyzetet más események is jelzik. A zsidók vagyonát érintő rendelet következtében a bank tevékenységének jellege alapvetően megváltozott. A zár alá helyezett letétek (514 tétel) kezelése komolyan próbára tette az alkalmazottakat, akik sokszor kísérelték meg átvenni a rendelkezések előírásai és az ügyfelek igényei között feszülő mérhetetlen távolságot.

A rendelet kiadását követő időszakban szerettek volna időt nyerni, a látszólag egyszerű, de a banki gyakorlat számára igen bonyolult letéti leltározásokat különböző kifogásokkal elodázní. Az időközben kiadott pénzügyminiszeri rendelet²⁹ azonban előírta, hogy – vagyoni jogi fenntartásait félretéve – a „zsidó” letéteket a tulajdonos távollétében is számba kell venniük. A módosítás azt jelentette, hogy a felnyitásokat bizottság jelenlétében végezték, s az értékeket jegyzőkönyvbe foglalták.³⁰ A hiányos anyagból kiderül, hogy a leltározások június–július folyamán megtörténtek.³¹

A végrehajtást folyamatosan ellenőrizték. Kimutatásokat kértek a bank zsidókkal szembeni követeléseiről, a „zsidó” cégek és magánszemélyek számláiról, folyószámláiról.³² Egy júliusban kiadott belső tájékoztatóból az is kiténik, hogy a rendelet alapján a bank érdekkörébe tartozó néhány „zsidó” vállalat élére már új tulajdonost rendeltek ki.³³

A zsidó letétek esetében az értékek felére nyújthatott be igényt a nem zsidó házastárs (korabeli – a pesti humort tükröző – szóhasználat: „árja párja”). Ezzel a lehetőséggel többen is éltek, de az igények teljesítéséről bizottság hozott

döntést, amelyben a Pénzügyminisztérium küldöttei is helyet foglaltak.

A „zsidó” magyar állampolgárok helyzete 1944 nyarán

A bank és ügyfelei sorsát is igen közelről érintették azok a politikai események, amelyek ez idő tájt lezajlottak.

1944 tavaszán megkezdődött vidéken a zsidó lakosság gettókba koncentrációja, majd deportációja. Június végére ez a folyamat lezárult, s már csak a budapesti zsidóság és a munkaszolgálatos férfiak egy része maradt az ország területén. Az Eichmann-csoport és magyar segítők – főként Endre László és Baky László belügyi államtitkárok – előkészületeket tettek a budapesti zsidóság deportálására.

A semleges országok budapesti képviselői már a tavaszi–nyári időszakban egyre több ún. „védlevelet” (*Schutz-pass*-t) adtak ki, amelyek – akkor még úgy tűnt – védelmet biztosítanak a deportálás ellen.

A budapesti zsidó népesség sorsára meghatározóan hatott, hogy a kormányzó ekkor kilépett március óta tartó passzivitásából. Ebben igen fontos szerepet játszott, hogy a nyugati nagyhatalmak vezető politikuskai június végén–július elején egymás után szólították fel, intézkedjék a deportálások leállítására érdekében. Üzenetet küldött hozzá XII. Pius pápa, Rooseveltnél pedig a külügyminiszter pedig a parlament alsóháza előtt ítélte el a magyar kormányt.³⁵

A svéd király személyes hangvételű táviratban kérte a kormányzó közbelépését.³⁶ A svéd király táviratának megszületéséhez nagymértékben hozzájárult a budapesti svéd követ, Carl I. Danielsson, akinek követi jelentései a német megszállás kezdetétől hű képet adtak az ese-

²⁹ 1290/1944. P. M. sz. rendelet. Bp. Közl. 120. sz. 1944. V. 28.

³⁰ MOL Z 100 Titkársági iratok 1. csomó 6. tétel A zsidó tulajdonban lévő letétekről (a továbbiakban: Zsidó lt.) 1944–1946. 4–10. f.

³¹ MOL Z 100 1. csomó 6. tétel Zsidó lt. 39–42. f.

³² MOL Z 100 1. csomó 6. tétel Zsidó lt. 16–32. f.

³³ MOL Z 100 1. csomó 6. tétel Zsidó lt. 36–37. f.

³⁴ Randolph L. Braham: A magyar Holocaust I–II. Bp.–Wilmington, 1988. II. köt. 142.

³⁵ MOL K 64 Külügyminisztériumi iratok 100. csomó 1944. VII. 5. 103–104. f.

³⁶ Emberirtás – embermentés. Svéd követjelentések 1944-ből. Az Auschwitz-i Jegyzőkönyv. Vál. Bajtay Péter Bp., 1994. 86.

ményekről, a zsidókat ért jogfosztó intézkedésekhez fűzött reflexiói pedig megkapó emberi érzékenységről tanúskodnak. A június 21-e óta „csillagos házakba” szorított zsidó népesség igen nehéz életkörülmények között élt. A beköltözéskor „csupán tulajdonuk egy töredékét hozhatták magukkal. E rendelkezés [...] révén a zsidókat gyakorlatilag összes tulajdonuktól megfosztották. [A „csillagos házakban”] nyolc-tíz személy kénytelen egy szobában lakni. Megtiltották, [...] hogy a nap három meghatározott óráján kívül az utcán mutatkozzanak, [...] lakásukban vendégek fogadása is tilos.” Ha hozzátesszük, hogy rádiót nem tarthattak, telefonjaikat kikapcsolták, akkor elképzelhető, milyen elzártágban és rettegésben teltek napjaik. A jelentés arról is szól, hogy rövidesen várható a budapesti zsidóság deportálása, amelyet éjszaka hajtanak majd végre.³⁷

Horthy magatartását döntő mértékben befolyásolta az is, hogy eljutott hozzá az ún. *Auschwitzi Jegyzőkönyv*.³⁸ A jegyzőkönyvben felsorolt döbbenetes tények alapján szembesült a nyugati szövetséges államok polgári közvéleménye is a 20. század legnagyobb – államilag szervezett – tömeggyilkosságának valóságával. Ettől kezdve nem lehetett kétséges, mi vár az elhurcolt zsidókra.

Horthyt döntésre készítette – a második front ekkor történt megnyitásával – a háború elvesztésének egyre valószínűbb lehetősége is. Eltökélttségét fokozta a csendőrség váratlan fővárosi felvonulása, amelynek igazi oka – a veje közölt információk szerint – egy „csendőrpuccs” clőkészítése volt.

Július 7-én a kormányzó utasítást adott a deportálások leállítására.

1944 őszén

A Wallenberg-kép néhány mozaikja

„Oly korban éltem én e földön,
Mikor az ember úgy elaljasult,
Hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra...”³⁹

Horthy döntését követően a budapesti zsidóság átmenetileg fellélegezhetett, bár az őket sújtó intézkedéseken egy szemernyit sem könnyítettek.

A svéd követség már tavasztól ideiglenes útlevelkekkel kísérelt meg védelmet nyújtani olyan magyar zsidók számára, akik svédországi rokoni, illetve üzleti kapcsolatokkal rendelkeztek.

Az Eichmann-csoport és a Sztójay-kormány – Horthy immáron kinyilvánított szándéka ellenére – tovább szötte a tervet a deportálások folytatására.

A bizonytalan helyzetben a semleges államok folytatták akcióikat a zsidók megmentése érdekében. E törekvés jegyében érkezett Magyarországra Raoul Wallenberg, a svéd követség új titkára.

A 32 éves fiatalember nagypolgári család gyermeke volt, s az Egyesült Államokban szerzett építészmérnöki diplomát. Hazatérve az üzleti életben talált érvényesítési lehetőséget, s a Közép-Európai Kereskedelmi Társaság munkatársa lett. Különleges szervezőtehetség és kiváló kommunikációs készség jellemezte, s mindehhez járult személyiségének – sokak által leírt – sajátos varázsa.

Először cégvezetője – Lauer Kálmán – kérésére szándékozott Budapestre utazni, hogy segítséget nyújtson rokonai megmentéséhez. A küldetés azonban néhány hét alatt tágabb perspektívát kapott.

³⁷ Carl Ivan Danielsson követ jelentése ... a magyarországi zsidók helyzetéről. 1944. VI. 24. In: Emberirtás – embermentés i. m. 41.; A rendeletet ld. a 27. jegyzetben.

³⁸ Soós Géza, a Külügyminisztérium magas rangú tisztviselője a magyar ellenállási mozgalom egyik vezetője – közvetítésével érkezett Magyarországra április végén–május elején az ún. *Auschwitzi Jegyzőkönyv*. A dokumentumot két – a koncentrációs táborból a belső, titkos szervezet segítségével megszöktetett – szlovák zsidó férfi állította össze, akik április 21-én érkeztek meg Zsolnára. Bizonyítékaikkal igazoltan beszámoltak a helyi zsidó hitközség vezetőinek, hogy Auschwitzban óriási arányú népirítás folyik. Az általuk elkészített 38 oldalas dokumentum volt az első hiteles híradás a táborról és az oda szállított emberek sorsáról. A jegyzőkönyv fordítását Éliás József református lelkész intézte, s általa jutott el az egyházi vezetőkhez, egyik példányát pedig Horthy Istvánnéhoz továbbították – a kormányzó így kapta meg. I. d. „Az embermentés volt a fő feladat”. (Szencs Sándor interjúja Éliás Józseffel.) In: Szencs Sándor: A befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Bp., 1986. 34., 53–60., 95–97. A jegyzőkönyvet 1944 júniusában juttatták ki Svájcba, ahol széles körű sajtónyilvánosságot kapott. In: Szencs S.: A befejezetlen múlt i. m. 174–176.; R. L. Braham: A magyar Holocaust i. m. II. köt. 105.

³⁹ Radnóti Miklós: Töredék

A Zsidó Világszervezet, a Háborús Menekültügyi Bizottság (WRB) svédországi megbízottja és a stockholmi zsidó közösség együttműködése révén alakult ki annak a humanitárius mentőakciónak a terve, amelynek megvalósítására Wallenberg 1944. július 9-én Budapestre érkezett.

A követség titkáraként a „B” humanitárius osztály vezetésére kapott megbízást, amely ekkortól kezdve folyamatosan bővült, s néhány fős személyzete több százas nagyságrendű együttműködési hálózat formáját öltötte. Az első hónapokban – a Svédországban összcállított névsorok alapján – néhány száz újabb, ún. ideiglenes útleveél kiadására került sor.

Wohl Hugó, az Orion gyár (hivatalosan még Magyar Wolfram-lámpagyár) igazgatója és Forgács Vilmos, a gyár igazgatóhelyettese svédországi üzleti kapcsolataik révén már júniusban megkapták az ideiglenes útleveleket, amelyeket a KEOKH is elismert. Forgács így menekült meg a deportálástól, s ettől az időtől kezdve mindketten a svéd követség humanitárius osztályának munkatársai lettek.

Wallenberg megérkezése után – kérésére – együtt dolgozták ki egy nagyvonalú mentőakció terveit. Az új követségi titkár rövid idő alatt széles körű kapcsolatrendszert épített ki,⁴⁰ amely a semleges országok diplomatáitól s a segélyszervezetektől kezdve a Zsidó Tanácson, egyházi vezetőkön, (a már említett) Éliás Józsefen s a kormány befolyásos tisztségviselőin át Ferenczy László csendőrtisztig, a deportálások egyik szervezőjéig, sőt (feltehetően) Eichmannig terjedt.⁴¹ Ennek volt köszönhető, hogy mindenről időben értesült, és képes volt azonnal reagálni az eseményekre. Az akcióhoz az anyagi háttérrel a kiküldetést kezdeményező szervek biztosították.

Wallenberg jelentéseiben folyamatosan beszámol a magyarországi zsidók helyzetéről – az első

időszakban főként a deportálásokról szóló hírekről –, majd július végén az egyre tágabb körre terjedő segélytevékenység megszervezéséről. Már ekkorra húsztagnú, önkéntesekből álló személyzet állt a rendelkezésére,⁴² akik között ott voltak a már említettek, valamint Forgács Béla (Wohl Hugó veje), Hegedűs Pál fiatal jogász és Balogh Andor üzletember, aki futárszolgálati feladatokat is ellátott, miután mentesített lévén – autóval is rendelkezett. Az augusztus 6-ig közel 40 főre gyarapodott személyzet számára kibérelték az I. ker. Minerva u. 1/a. számú házat, s addigra már négyezer (mentesítést célzó) kérvény érkezett az osztályra.⁴³ A lehetőség híre futótűzként terjedt el a budapesti zsidók körében.

Időközben a Sztójay-kormány ismét tervbe vette a budapesti zsidóság deportálását. Jaross belügyminiszter a Minisztertanács augusztus 2-i ülésén terjeszti elő javaslatát a negyedmillióra becsült budapesti zsidóság németországi deportálására. Azzal érvel, hogy a németek is csak akkor engedik meg a mentesített zsidók Svájcba, illetve Svédországba szállítását, ha folytatódnék – immáron Budapestről – a zsidóság deportálása. Sztójay is úgy véli, hogy egy-két hét múlva megkezdhetik a deportálást. „Nézete szerint Budapesten ily nagyszámú zsidóság nem maradhat.”⁴⁴

Horthy kormányzó ekkor már nem tűrte tovább, hogy a kormány negligálja a döntését, s augusztus 7-én leváltotta a belügyminisztert. Helyére Bonczos Miklóst nevezte ki.

Augusztus 23-án Románia kiugrott a háborúból, ami a kormányzót azonnali cselekvésre készítette. Katonai kormányt hozott létre Lakatos Géza tábornok vezetésével, s több németbarát politikus menesztésére is sor került. Leváltotta Endre Lászlót és Bakó Lászlót, s megkezdte az óvatos kapcsolatfelvételt a szovjet hatóságokkal a háborúból való kilépés érdekében.

⁴⁰ Kapcsolatairól tanúskodik 1944-es zsebnaptára, valamint regisztrált budapesti cím- és telefonjegyzéke, amelyet a szovjet hatóságok 1989 októberében Moszkvában adtak át testvéreinek, Nina Lagergrennek és Guy von Dardelnek. Ld. *Ember Mária: Wallenberg Budapestben*. Bp., 2000. 5.

⁴¹ Ld. *Ember M.: Wallenberg* i. m. 37–52.

⁴² *Raoul Wallenberg* követségi titkár jelentése a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. VII. 29. In: *Emberirtás – embermentés* i. m. 114.

⁴³ *Raoul Wallenberg ...* jelentése a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. VIII. 6. In: *Emberirtás – embermentés* i. m. 124.

⁴⁴ MOL K 27 Min. tan. jkv. 262. doboz 1944. VIII. 2. 1–2. f.

Elhárult a budapesti zsidóság deportálásának veszélye, a svéd követség pedig folytatta mentőakcióját: augusztustól – egy hónap alatt – ötezer védlevelet adtak ki, de a kérések száma már kilenc-ezer volt.⁴⁵

Wallenberg „stábja” szeptember közepére már száz-as nagyságrendű.⁴⁶ Hamarosan a Gyopár utca 10. számú házban is bérelnek szobákat, majd a hivatal a Tigris utca 8-ba költözik.

Az átmeneti, „szélsőséges” időszak azonban október 15-én – teljesen váratlanul – véget ért.

Horthy szeptember utolsó napjaiban a fegyverszünet megkötése érdekében (Faragho Gábor vezetésével) küldöttséget mentesztett Moszkvába, amely jóváhagyásával október 11-én alá is írta az előzetes fegyverszüneti feltételeket.

Amikor a rádióban elhangzott Horthy „szózata” a fegyverszünetről, a lakosság hirtelen értesült a szeptember vége óta a kulisszák mögött zajló politikai lépések eredményéről. A hír a hadsereget is teljesen felkészületlenül érte. A német politikai vezérkar – amelynek szcenáriói között is szerepelt ez a lehetőség – azonnal kezébe vette az események irányítását. „A Németország által támogatott magyar náci puccs, amelyet Horthy a fegyverszüneti kérelemmel akart megelőzni, tökéletesen sikerült. Tegnap óta Szálasi [Ferenc] kezében van a politikai hatalom.”⁴⁷

A budapesti zsidóság sorsa válságosra fordult.

Az első napok eseményeiről Danielsson és Wallenberg jelentései nyomán kaphatunk képet. A Szálasi-kormány már október 16-án megkezdte a zsidók összegyűjtését. Az utcán letartóztatott zsidók közül sokakat azonnal megölték. A svéd védlevelek érvényességét az új kormány nem ismeri el. Wallenberg ekkor kapcsolatba lép a hatalomra került kormány

külügyminiszterével, aki ígéretet tesz az érintettek különleges státusának elfogadására. Az ígéret azzal a kívánsággal párosult, hogy Svédország ismerje el a Szálasi-kormányt. A svéd külügyminisztériumnak természetesen nem állt szándékában a bábkormány elismerése, a követ és Wallenberg azonban időt próbált nyerni az életmentéshez.⁴⁸

Richmann már október 18-án visszatért Budapestre. Kezdeményezésére indultak meg ismét a deportálások. „Elsőként 50 ezer munkaképes zsidó férfinak gyalogmenetben való útba indítását szervezte meg. Parancsa volt továbbá a még fellelhető munkaképes korban lévő zsidó férfiaknak és nőknek a Budapest körüli erődítési munkákhoz való kihajtására.”⁴⁹

Az utcai igazoltatások során a nyilas párt-szolgálatosok számos esetben semmibe vették a védleveleket, s így a Hegyeshalom felé vonuló „halálmenetekbe” és a Józsefvárosi pályaudvaron németországi deportálásra szánt munkaszolgálatosok közé számos „védett” is bekerült.

„Ezrével hurcolták-hajtották az embereket a zsugorodó ország minden irányából a Dunántúlra, a német határ felé.”⁵⁰ „November 13-ig 27 ezer mindkét nembeli munkaképes zsidót indítottak útnak, napi 2-4 ezres csoportokban a birodalom területére.”⁵¹

„A naponta 30 km-t menetelő csoportok [...] vonulásáról Batizfalvy Nándor rendőrkapitány értesítette a budapesti svéd követséget [...] ekkor már két hete úton voltak, [...] »A menetekből 10 ezer zsidó eltűnt, kisebb részük megszökött, a többiit agyonlőtték, vagy meghaltak a kimerültségtől.«”⁵² Wallenberg megkísérelt közbelépni, tárgyalt Szöllösi Jenő miniszterelnök-helyettessel, de eredményt nem tudott elérni.⁵³

⁴⁵ C. I. Danielsson ... távirata a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. IX. 12. In: Emberirtás – embermentés i. m. 127.

⁴⁶ R. Wallenberg ... jelentése a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. IX. 12. In: Emberirtás – embermentés i. m. 129.

⁴⁷ C. I. Danielsson ... távirata a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. X. 17. In: Emberirtás – embermentés i. m. 142.

⁴⁸ C. I. Danielsson ... távirata a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. XI. 16. és R. Wallenberg jelentése 1944. X. 22. In: Emberirtás – embermentés i. m. 149., 156., 165–168.

⁴⁹ Szekeres József: A pesti gettók 1945. januári megmentése. „A magyar Schindler” – Szalai Pál visszaemlékezései és más dokumentumok alapján. Bp., 1997. 36.

⁵⁰ Teleki Éva: A nyilas uralom Magyarországon. Bp., 1974. 148., az idézet helye: Sulyok Dezső: A magyar tragédia. I. rész. New York, 1954. 520.

⁵¹ Szekeres J.: A pesti gettók i. m. 36.

⁵² Teleki É.: A nyilas uralom i. m. 149.

⁵³ Uo. 150.

A követség általa kezdeményezett akciói ekkortól egyre tágabb kört érintettek. Élelmet és gyógyszer szállítást a gyalogmenetben hajtott embereknek, rendszeresen megjelenik a Józsefvárosi pályaudvaron, s a vagonba zárás előtt egyre több embert ment ki – sokszor védlevelél nélkülüket is. A kormánynál – Danielsson közreműködésével – elérték egy nyílt parancs kiadását, ami lehetővé tette, hogy 15 ezer (különbféle külföldi mentesítéssel ellátott) munkaszolgálatost visszaszállítsanak Budapestre.⁵⁴

Az időközben kb. 16 ezer főre gyarapodott budapesti „védett” zsidók számára a kormány – Szálasi döntése alapján – előírta, hogy a pesti Duna-parton, a Pozsonyi út és a Szent István park körül kijelölt csillagos házakba kell áttelepülniük november 15-ig. Ez lett az ún. „nemzetközi gettó”. Az átköltözések megtörténtek,⁵⁵ de a védettség sok esetben csak névleg létezett, még a humanitárius osztály személyzetéből is letartóztattak embereket.

Sűrűbbé váltak a bombázások, s a rend felbomlásával szaporodtak a rablások, fosztogatások, melyek leggyakoribb célpontjai a kiszolgáltatott zsidók voltak. Egyre nagyobb gondot okozott az élelmiszer-ellátás megszervezése s az állandó fenyegetettség miatt igen fontos futárszolgálat biztosítása.⁵⁶ A humanitárius osztály központját október közepétől az Üllői út 2–4. sz. házba helyezték át, s a nyilas atrocitások miatt ekkor létesítette Wallenberg az ún. „eltűnési” osztályt (*Schützling Protokoll*), amelynek feladata a védlevelekkel rendelkező elhurcolt zsidók felkutatása és megmentése lett.

A mentőakciók egyre jobban dűhítettek Eichmann, akinek deportálási törekvéseit Wallenberg folyamatosan keresztelte. Decemberben azzal fenyegetőzött, hogy „lelöveti Wallenberget, azt a zsidó kutyát.”⁵⁷

A Hazai Bank Rt. a mentőakcióban

A felvázolt események adják a történeti háttérét mindannak, ami novembertől a bankban történt. A front rohamosan közeledett a fővároshoz, s így sürgössé vált a kormány számára a budapesti zsidók zárolt – illetve még birtokukban maradt – értékeinek sorsa. A november 3-án kibocsátott rendelet szerint „a zsidók minden vagyona az államra száll át.”⁵⁸ Kivételt csak a legszűkebben személyes használatban lévő berendezési és egyéb tárgyak képeztek, valamint minimális készpénz. A rendelet 5. §-a a „letétben lévő s [...] az államra átszállott értékpapírokat, illetve értéktárgyakat a kincstár letétjébe helyezi át. A betétkönyveken, folyószámlákon és [...] csekkszámlákon alapuló [...] követeléseket a kincstár javára kell átírnunk.”

A TÉBE értekezletet hívott össze a rendelkezés gyors végrehajtása érdekében. A bankok és a Pénzügyminisztérium között egymást követték a rendeletet értelmező megbeszélések és állásfoglalások, amelyek különösen a külföldi állampolgárságot szerzett zsidók letéteinek vagyoni jogi helyzetét érintették.⁵⁹

A Szálasi-kormány azonban nem foglalkozott jogi szörszálhasogatásokkal. A rendelet végrehajtásával megbízott kormánybiztos, Toldy Árpád⁶⁰ november 6-án kiadott utasítása alapján megbízottai november 9-én megjelentek a bankban, s az összes zárolt letétet elvitték.⁶¹ A begyűjtött értékeket Toldy több helyen is tároltatta, osztályozták, majd néhány kíséreléssel december 16-án Brennbergbányára szállította. Ide további értékek is érkeztek az ország különböző részeiből, amelyeket szintén osztályoztak és szétválogattak. „A válogatás után általában megállapíthatatlanná vált az értékek eredeti tulajdonosa.”⁶² A tárgyakat végül kisméretű ládába helyezték. Ezeket

⁵⁴ C. I. Danielsson ... távirata a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. XI. 16. In: Emberirtás – embermentés i. m. 149., 156.

⁵⁵ A „védett” zsidókra vonatkozó rendelkezést 1944. november 12-én adták ki. R. L. Braham: A magyar Holocaust i. m. II. köt. 215.; C. I. Danielsson ... távirata a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. XI. 12. In: Emberirtás – embermentés i. m. 155.

⁵⁶ R. Wallenberg ... jelentése a svéd védettek helyzetéről 1944. XII. 7. In: Emberirtás – embermentés i. m. 161–165.

⁵⁷ C. I. Danielsson ... távirata a Svéd Külügyminisztériumnak 1944. XII. 15. In: Emberirtás – embermentés i. m. 169.

⁵⁸ 3840/1944. M. E. sz. rendelet, Bp. Közl. 250. sz. 1944. XI. 3. TÉBE: Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete

⁵⁹ Ezek egyik dokumentuma: MOL Z 100 1. csomó 6. tétel Zsidó lt. 54–55. f.

⁶⁰ Lévai J.: Fekete könyv i. m. 223.

⁶¹ MOL Z 100 1. csomó 6. tétel Zsidó lt. 155–168. f.

⁶² Kádár Gábor – Vági Zoltán: Aranyvonal. Fejezetek a zsidó vagyon történetéből. Bp., 2001. 45.

szállította el az ún. Aranyvonat, amely 1945 márciusában Ausztria felé hagyta el az országot. Az értékek kb. egyharmad részével Toldy Innsbruck felé vette az útját, majd a szállítmány az amerikai és a francia hadsereg birtokába került.⁶³

A politikai változások a bank működésére közvetlenül is hatást gyakoroltak. Az új kormány már október 18-án intézkedik kormánybiztos és egy nyilaskeresztes pártmegbízott kirendeléséről, akik rövidesen meg is jelentek a Harmincad utcában. A zavaros viszonyok miatt azonban a kormányzervek ekkor már sokszor nem tudtak érvényt szerezni döntéseiknek. A bank vezetősége ily módon megtehette, hogy egyszerűen nem vett tudomást a szóban közölt utasításokról. Ez nem vonatkozott a pénzügyi intézkedésekre, amelyeket kíméletlenül és azonnal számon kértek.

Át kellett adniuk a Pénzügyi Központnak a készletükben lévő – 20 koronás és Napóleon – aranyérméket „majdnem tíz évvel ezelőtt megállapított áron”. A Nemzeti Bank a pénzügyi intézetek teljes devizakészletének átvételét is tervbe vette, de erre végül is nem került sor.⁶⁴

Ebben az időszakban – 1944 novemberétől – Raoul Wallenberg tevékenysége összefonódik a bank történetével.

A svéd mentőakció központja októberben az Üllői úton volt, de az alkalmazottaknak – a Szálasi-puccstól kezdve – nem volt többé „munkaidejük”. A „védett” zsidókat ért elhurcolások, kegyetlenkedések azonnali intézkedéseket követeltek, így a nap teljes 24 órája szolgálati idővé változott. Wallenberg, miközben óriási energiával – írásban és személyes fellépéssel – folytatja a harcot az emberéletekért, már a jövőre is gondol. Egy nagyszabású segélyakció terve érelődik meg benne, melynek egyik célja a zsidók elrabolt

vagyontárgyainak visszaszerzése, de ezen túlmenően új munka- és életlehetőségek teremtése a megkínzott, elgyötört, földönfutóvá tett emberek számára.⁶⁵

Terveibe az „agytrösztöt” is beavatta, s ez volt az oka, hogy a svéd követség novemberben kibérelte a Hazai Bank Rt. Harmincad utcai székházának harmadik emeletét.⁶⁶

A bankba a szűkebb stáb települt át, s időközben kiegészült Müller Rezsővel, aki a júniusi budapesti átköltözések idején a Zsidó Tanács lakás-hivatalát vezette. Korábban bankár volt, agilis, határozott ember, módszerei miatt igen kemény kritikával illették.⁶⁷

A távlati elképzelések konkrét kidolgozása érdekében kérdőíveket állítottak össze, melyeket a Zsidó Tanács segítségével kívántak szétosztani. A terv előkészítése megkezdődött, a folytatásra azonban már nem maradt idő.

Szálasi „nemzetvezető” döntése alapján a budapesti zsidóság számára a VII. kerületben gettót létesítettek,⁶⁸ amelybe december elején kellett átköltözniük. Ettől kezdve a „védett” zsidók még a korábbiaknál is nagyobb veszélynek voltak kitéve.

„Átköltöztetés” ürügyével váratlanul lepték meg nyilas pártszolgálatos csoportok a követségi védelem alatt álló házakat, s lakóikat kirabolták, sok esetben a Dunába lötték. A támadások decembertől mindennapossá váltak, s Wallenberg és segítőtársai nem mindig tudták az egyre kiszámíthatatlanabb és kegyetlenebb rémtetteket megakadályozni. A Harmincad utcai központba folyamatosan érkeztek a segélykérő telefonok,⁶⁹ így került sor arra, hogy a bank épületébe is embereket menckítsenek. Az eleinte néhány fős létszám az ostrom idejére közel ötvenre nőtt.⁷⁰

⁶³ A vonaton elszállított értékek sorsáról ld. *Kádár G. – Vági Z.: Aranyvonat. i. m. 41–132.; Lévai J.: Fekete könyv i. m. 223.*

⁶⁴ MOL Z 931 1. csomó 1. tétel Ig. ül. jkv. 1944. XII. 7-i ülés 139., 156. f.

⁶⁵ Lévai Jenő: Raoul Wallenberg regényes élete, hősi küzdelmei, rejtélyes eltűnésének titka. Bp., 1948. Reprint. Bp., 1988. 237–242.

⁶⁶ Benes Ferenc ügyvivő igazgató jelentése 1945. V. 30. MOL Z 931 2. csomó 2. tétel Ig. ül. ir. 2. f.

⁶⁷ *R. L. Brahm: A magyar Holocaust i. m. I. köt. 357–391.*

⁶⁸ MOL K 148 BM Elnöki iratok 1200. csomó 1944. 6357. 282–284. f.

⁶⁹ Ezek egyike volt, amikor a Svéd Vöröskereszt Esterházy utca 23. sz. épületébe betörő rendőrök és katonák miatt éjjel telefonáltak segítségért a bankba. Wallenberg hajnali 3 órakor jelent meg a megmentésükre, ami sikerrel is járt. *Lévai J.: Raoul Wallenberg i. m. 158–159.*

⁷⁰ Benes Ferenc ... jelentése MOL i. h. 2. f.

A bankba novemberben Benes Ferenc ügyvezető igazgató, P. Ábrahám Zoltán és Koperniczky József aligazgatók is beköltöztek családjukkal. Velük együtt a bank néhány alkalmazottja is itt élte át az ostromot. Az ellátást – amelyet főként P. Ábrahám Zoltán tartott kézben – kitűnő szervezéssel biztosították a közelben lakó pék és egy segítőkész szabó közreműködésével, aki az élelmiszereket beszerezte és a helyszínre szállította.⁷¹

A munkatársakon és családtagjaikon kívül az ostrom közeledtével decemberben itt talált menedéket többek között néhány fiatal tisztviselő s Jobbágy Tivadar mérnök – aki ekkoriban Wallenberg sofőrje s egyben futárja volt – és felesége, Lindner Luca. A megbízás ellátásához szükséges autót Batizfalvy János orvosprofesszor bocsátotta rendelkezésükre, akinek mennyaszszonya is a bankban élte át az ostromot.⁷² A ház – egy rövid epizódtól eltekintve – mindvégig biztonságos hely maradt. Svéd követségi épületként nyert hivatalos elismerést, s bejáratánál két rendőr felügyelt. A légitámadások idejére a trezort és a „tűrkőfolyosót” bocsátották óvóhelyként a menekültek rendelkezésére.⁷³

Legendaként terjedt el, amikor Wallenberg így kommentálta egyik vendégének védettjei jelenlétét a bank trezorjában: „Látott már ilyen trezort? Ebben nem pénz van, hanem sokkal értékesebb: Emberek.”⁷⁴ December 23-án a követségi titkár – ezúttal már többedik alkalommal – fenyegetést kap az újonnan kinevezett nyilas külügyminiszertől: felszólítja, hogy azonnal hagyják el a követségi épületet. Wallenberg ekkor az Üllői úton lévő alkalmazottakat távozásra szólítja fel,⁷⁵ de nem veszi komolyan a fenyegetést, pedig aznap éjjel a Gyopár utcai követséget valóban megtámadták a nyilasok, svéd állampolgárokat és alkalmazottakat hurcoltak el.⁷⁶

Wallenberg ekkor került kapcsolatba Szalai Pállal, a nyilaskeresztes párt rendőrségi összekötőjével. Szabó Károlynak, a követségi mentőbizottság egyik tagjának hívására Szalai azonnal intézkedett, s valamennyi elhurcolt személyt kiszabadította a nyilasok fogságából.⁷⁷ Szabó közvetítésével december 26-án találkoztak először a követség épületében. Szalai felajánlotta segítségét, azt kérte, hogy az elhurcolásokat azonnal jelentse neki, s ő intézkedni fog. Wallenberg már másnap felkereste az irodájában. Kérte, hogy segítse a többi diplomáciai képviselőt is mentőtevékenységében, de legfontosabbnak a „nagy” gettó lakóinak biztonságát fenyegető nyilas akciók elhárítását és élelmezésük megoldását ítélte.⁷⁸

A Gyopár utcai követséget ért támadás után Wallenberg többé nem érezte magát biztonságban. Lakóhelyét sűrűn – csaknem naponta – váltogatta, s december végén néhány napig a bankban is lakott.

Az épületet az ostrom idején többször is érte találat, a tető s a felső szintek súlyosan megrongálódtak, de az emberek nem sérültek meg. Egyetlen haláleset azonban történt: Jobbágy Tivadar mérnököt január 2-án egy bomba repeszdarabja halálra sebezte. Az ott tartózkodó – másállapotban lévő – feleségének Wallenberg is részvétét nyilvánította.⁷⁹

Egy alkalommal komoly veszélybe kerülnek: január 7-én nyilasok hatolnak be az épületbe, s igazoltatni kezdenek, de az őrszolgálatot teljesítő katonatisztnek végül sikerül eltávolítania őket.⁸⁰

Közben sűrűsödtek a nemzetközi gettó elleni rajtaütések, és folytatódtak az áttelepítések – a VII. kerületi „nagy” gettóba.

Wallenberg úgy döntött, hogy átköltözteti a „védett” zsidókat a „nagy” gettóba, mert az ostromgyűrűbe szorított városban már nem tudott a védelmükről gondoskodni, ott viszont – úgy

⁷¹ Forgács Gábor személyes közlése

⁷² Lindner Luca visszaemlékezése. Kézirat.

⁷³ Benes Ferenc ... jelentése MOL i. h. 2. f.

⁷⁴ Lévai J.: Raoul Wallenberg i. m. 190.

⁷⁵ Az Üllői úti épületbe már másnap visszaszivárogtak az emberek, de a központ továbbra is a Harmincad utcában maradt.

⁷⁶ Lévai J.: Raoul Wallenberg i. m. 168–169.

⁷⁷ Szekeres J.: A pesti gettók i. m. 41.

⁷⁸ Uo. 55.

⁷⁹ Lindner Luca visszaemlékezése i. m.

⁸⁰ Lévai J.: Raoul Wallenberg i. m. 224.

vélte – nagyobb biztonságban vannak.⁸¹ A svéd követségi titkár ekkoriban már nemcsak a védettek, de az egész megmaradt zsidóság érdekében lépett fel a hatóságokkal szemben.

Már decemberben hivatalos tiltakozást nyújtott be a Szalasi-kormány külügyminiszteréhez a gettóbeli állapotok miatt: „[...] a budapesti gettóban a helyzet napról napra rosszabbodik. Ott [...] ezek fekszenek beteg állapotban fűtetlen helyiségekben, szalmazsák, ágynemű és takaró nélkül [...] oly élelmiszerrel [...] amely az általában normálisnak tekinthető napi élelmiszer [...] negyed részét [jelent]”,⁸² 1944. december 30-án Wallenberg Szalai és az újonnan kinevezett zsidóügyi kormánybiztos kíséretében felkereste a Zsidó Tanács gettóbeli irodáját, s megállapodtak – a svéd követség segítségével – az élelmiszeradagok (addig napi 900 kalória) emelésében. A szállítási feltételeket Szalai biztosította.

A nyilas csoportok gyilkos akcióinak megfékezése érdekében kapcsolatuk folyamatossá vált. Ennek ellenére nem tudták megmenteni a Jókai utca 1. sz. alatti svéd védettséggű házból 1945. január 8-án elhurcolt 320 ember életét. Nidosi nyilas parancsnok Wallenberg közbelépésekor „nem tudott” az akcióról. Kirablásuk után valamennyiüket a Dunába lőtték.⁸³

Ugyanezen a napon sikerült azonban megmenteni az Üllői út 2 – 4. számú védett házból elhurcolt 166 embert. Ebben a mentésben is Szalainak volt köszönhető a siker, aki a rendőrség 200 fős különítményével érkezett a fogva tartottak kiszabadítására.⁸⁴

Szalainak e két akciót követően sikerült elérnie – dr. Sédey Gyula főkapitány segítségével – hogy a két gettóba állandó rendőri őrséget állítsanak.⁸⁵

Wallenberg január elején is gyakran tartózkodott a bankban, s onnan továbbította intézkedéseit. A gettó egyre kétségbeesettebb állapota miatt – ekkor

már a korábbinál is kevesebb élelmiszerük volt, sokan éhen haltak, s megsemmisítésük veszélye is fenyegetett – azt fontolgatta, átszökik a szovjet csapatokhoz, hogy sietesse a felszabadítást. Erről tárgyalt Szabó Károllyal a bank óvóhelyén, de a kockázat túlságosan nagy lett volna.⁸⁶

Január 11-én vett búcsút a Hazai Bankban lévő munkatársaitól, mert helyzetét már ott is bizonytalannak érezte. A bankból azzal távozott, hogy hamarosan visszatér, hiszen Benes igazgatóval is megosztotta a háború utáni időszakot érintő nagyszabású terveit, amelyek megvalósításához a Hazai Bank Rt. szolgálatait kívánta igénybe venni.⁸⁷ Erre a célra hagyta ott azt a – briliánsokból és ékszerrekből álló – nagy értékű letétet, amelyről Müller Rezső is említést tett visszacmlékezésében.⁸⁸

Az utolsó – és legnagyobb – mentőakcióra 1945. január 15-én került sor. Ekkor rohant Szalaihoz a helyettese azzal a hírrrel, hogy német katonák és magyar rendőrök nyilas csoportok kíséretében a Royal Szállónál gyülekeznek, hogy lemészárolják a gettó még életben maradt – mintegy 70 ezer főnyi – zsidó népességét. Szalai – Szabó Károly tanácsára – Schmidhuber tábornokhoz fordult, s Wallenbergre hivatkozva megfenyegette, hogy ha a védetlenség elleni tömeggyilkosságot nem akadályozza meg, háborús bűnösnek vonják majd felelősségre. A tábornok azonban nem mert önállóan dönteni, a szabályzatnak megfelelően feletteséhez, Pfeiffer-Wildenbruch városparancsnokhoz fordult. Az SS altábornagy hasonlóképpen a felette álló Himmlertől kért rádióparancsot.

S „bármilyen érthetetlennek és hihetetlennek tűnik [...] a budapesti gettók fennmaradásában a saját túléléséhez eszközöket kereső SS-vezérnek, Himmlernek jutott a döntő szerep.”⁸⁹ Schmidhuber tábornok – Szalai információi alapján – hívatta a támadást szervező rendőr- és nyilas parancsnokokat, és az akciót megtiltotta.⁹⁰

⁸¹ R. L. Braham: A magyar Holocaust i. m. II. köt. 217.

⁸² Lévai J.: Raoul Wallenberg i. m. 163.

⁸³ Szekeres J.: A pesti gettók i. m. 59.

⁸⁴ Uo. 61.

⁸⁵ Uo. 37., 73.

⁸⁶ Lévai J.: Raoul Wallenberg i. m. 225.; Rosenfeld, Harvey: Raoul Wallenberg. Angel of Rescue. New York, 1982. 99.

⁸⁷ Benes Ferenc ... jelentése MOL. i. h. 2–3. f.

⁸⁸ Ld. Lévai J.: Raoul Wallenberg i. m. 231.; Rosenfeld, H.: Raoul Wallenberg i. m. 102.

⁸⁹ Szekeres J.: A pesti gettók i. m. 128., 115–118.

⁹⁰ Uo. 118.

A „nagy” gettóba 1945. január 18-án hajnalban érkeztek meg az első szovjet katonák, akik ledöntötték a gettófalakat. A halálra szánt, kiéhezett, rongyokban vegetáló asszonyok, gyerekek és öregek boldogan fogadták a felszabadítókat, s minden maradék erejüket összeszedve tépték le a sárga csillagot és hagyták el szenvedéseik színhelyét, a halottak tetemeivel borított gettót. Nem tudták s a politikai viszonyok miatt sokáig nem is tudhatták, kiknek köszönhetik megmenekülésüket.

A Hazai Bank Rt.-be is január 18-án érkeztek meg a szovjet csapatok – a rejtőzködők is fellélegezhettek.

A háborús események egyik záróakkordja a zsidórendeletek következtében elbocsátott bank-

tisztviselők visszavétele volt. 35 alkalmazottat bocsátottak el: 22 főt vehettek vissza – hárman nem kívántak visszatérni –, tíz személy pedig nem jelentkezett. Ekkor még nem tudható, vajon életben maradtak-e.

Rapoch Jenő túlélte a megpróbáltatásokat, és 1945 tavaszán ismét elfoglalhatta helyét a bank élén.⁹¹ S 1945 májusában megszületett Lindner Luca és Jobbágy Tivadar gyermeke is. Egy kisfiú.

Wallenberg 1945. január 17-én távozott Budapestről. A szovjet Kémelhárító Főnökség vezetőjének utasítására letartóztatták, és Moszkvába hurcolták,⁹² de sorsának további stációit ma is homály fedi.

Mitikus alakká, tragikus hőssé vált – a megőrzött emberség szimbóluma.

⁹¹ „Személyzeti jelentés” és Kivonat a Hazai Bank Rt. Igazgatóságának 1945. V. 30-i üléséről. MOL Z 931 2. csomó 2. tétel Ig. ül. ir. 14–17. f.

⁹² *Ember Mária*: „hogy a budapesti Wallenberg-kiállítás emléke fennmaradjon.” (Katalógus) Bp., 1994. 89–103.; *Uő*: Wallenberg i. m. 121.

IZSÁK LAJOS

A Magyarország államformájáról szóló törvényjavaslat (1946. évi I. tc.) nemzetgyűlési vitája

Az 1920. évi I. tc. – megsemmisítve az 1918. november 16. és 1919. augusztus 7. között született jogszabályokat – az államforma tekintetében visszaállította a királyságot Magyarországon. Az antant ellenkezése miatt azonban a király, IV. Károly nem térhetett vissza a magyar trónra, így intézkedett a tekintetben is, hogy az államfői teendők ellátására kormányzót kell választani. 1920. március 1-jén a nemzetgyűlés Horthy Miklóst választotta meg kormányzónak. IV. Károly 1922-ben bekövetkezett halála után viszont megüresedettnek kell tekinteni a magyar trónt, mivel az 1918 előtti trónöröklési rend megszűnésével az ő leszármazottja trónörökösként már nem formálhatott jogot a magyar koronára. A kormányzó hatalmi súlya, igaz, fokozatosan növekedett, de a királyi hatalmon való túllépés sohasem vetődött fel, sőt a parlamentáris kormányzás is – szinte egyedülálló módon – egészen 1944 őszéig fennmaradt.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés – első ülésén, 1944. december 21-én Debrecenben – magát a nemzet akaratának kifejezésére egyedül hivatottnak és a „magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének” nyilvánította.¹ Első törvényében leszögezte, hogy a nemzetgyűlés megalakulásával „új fejezete kezdődött a magyar történelemnek”,² ami egyúttal azt is jelentette, hogy a „király nélküli királyság” hivatalosan is megszűnt létezni.

1945. január végén az államfői jogkör ideiglenes rendezésére létrehozták a háromtagú (Zsedényi Béla nemzetgyűlési elnök, Miklós Béla miniszterelnök és a kommunista Gerő Ernő, majd – közlekedési miniszterré történt kinevezése után – Révai József, szeptembertől pedig Rákosi Mátyás részvételével) Nemzeti Főtanácsot. Ennek jogköre meglehetősen széles volt: közhivatali és

más tisztségcckbe való kinevezések, a kormány tagjainak kinevezése és felmentése, elítéltek kegyelemben való részesítése, címek, rendjelcek, kitüntetések adományozása stb.

A köztársasági államforma megteremtésének időszerűségét – történelmi-politikai okok és előzmények folytán – a Szociáldemokrata Párt vetette fel elsőként még 1945 augusztusában. Az SZDP XXXIV. kongresszusán elfogadott programjában leszögezte: „Magyarország államformája: népköztársaság legyen.”³ A köztársaság gondolata kedvező visszhangra talált az ellenzéki Polgári Demokrata Párt (PDP) és a Magyar Radikális Párt (MRP) köreiben is. A vezetők közül többen – Supka Géza, Csécsy Imre, Horváth Barna és mások – ugyanis már 1918-ban is Károlyi Mihály környezetéhez tartoztak, illetve Jászi Oszkár eszméinek követőiként kezdték politikai pályafutásukat, s így ők már hagyományosan is köztársaság-pártiak voltak.

Az MRP lapja, a Haladás 1945. november 17-én azt írta, hogy „már a felszabadulás tényével lényegében kezdetét vette a magyar köztársaság újabb története.” A párt egyik vezetője, Kende Zsigmond A demokrácia mint államszervezési elv és mint világnézet című cikkében pedig egyenesen a köztársasági állami berendezkedést igyekezett népszerűsíteni a közvélemény előtt, és egyben azt is leszögezte, hogy a „polgári radikalizmus képviselői támogatják a köztársasági államforma megteremtésével kapcsolatos terveket.”⁴ A PDP részéről pedig Supka Géza még a Tildy-kormány parlamenti bemutatkozása előtt a Világ hasábjain követelte az állam „stabilizálásának” megteremtését. „A huszonöt esztendőnyi kétértelműségek korszakát kell ezzel a munkával végérvényesen

¹ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója (a továbbiakban: INN). Bp., 1946. 9.

² INN 11.

³ A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944–1948. Bp., 1967. 177.

⁴ Haladás, 1945. december 8.

felszámolnunk. Fokozná ez a munka – állapította meg Supka – a belső biztonság érzését, megkönnyítve igen sok tekerős politikai és adminisztratív munka és eljárás leegyszerűsítését, s általában a külföld felé a végérvényesség bélyegét nyomná rá állami életünkre.”⁵ Vagyis Supka Géza mind bel-, mind pedig külpolitikai szempontból kívánatosnak tartotta az államforma ügyének rendezését. A PDP részéről a nagy tekintélyű jogtudós, Horváth Barna professzor is leszögezte: „Nézetem szerint alig titkolható, hogy a modern demokráciának a köztársasági államforma felel meg. A királyság megférhet ugyan a demokráciával, de abban csak a történeti ornamentum szerepét játszhatja.”⁶ 1945 végén, 1946 elején a Nemzeti Parasztpárt hivatalos támogató megnyilatkozását követően a kispazda vezetők közül Dobi István és Tildy Zoltán is állást foglalt a köztársasági államforma mellett, majd hosszas aggályoskodások és párton belüli viták után a kispazdapárti képviselők többsége és tagjaik egy része is tudomásul vette, hogy napirendre került a köztársaság megteremtése.

Mindszenty József hercegprímás nyomására viszont a katolikus püspöki kar 1945. december 20-án az államforma feletti döntés elhalasztása mellett foglalt állást. Mindszenty levelet írt Tildy Zoltán miniszterelnöknek és a legitimizmust támogató tekintélyes kispazda vezetőnek, Varga Bélának, s emlékeztette őket korábbi megbeszélésükre, s a „magyar primások több mint 900 éven át állandóan gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelt” a köztársaság megteremtésének terve ellen.⁷ Próbálkozása hiábavaló volt, még a választások után – 1945 végén – újjáalakuló s a katolikus egyházhoz közel álló Demokrata Néppártot sem tudta megnyerni terve realizálásához. Nem is szólva arról, hogy ekkor a budapesti amerikai és angol misszió vezetői sem emeltek kifogást az ellen, ha Magyarország köztársaságnak deklarálja magát.

Ricsz István szociáldemokrata igazságügy-miniszter vezetésével kidolgozták a köztársasági törvényjavaslatot, s ezzel együtt megkezdődött az

elnökjelöltek „kiválasztása”. A Szociáldemokrata Párt tagjai közül többen és a Magyar Radikális Párt vezetői is támogatták Károlyi Mihály jelölését, de ennek akkor nem volt realitása. Az elnökjelölési viták idején, 1946 januárjában az MRP vezetősége levélben fordult a nemzetgyűlésben képviselt pártokhoz, és felhívta figyelmüket Károlyi jelölésének jelentőségére: „Károlyi jelölése és megválasztása – olvasható a szóban forgó levélben – nemzeti érdek, és egyben egy nagy tartozás lerovása is a magyar demokrácia legnagyobb és legáldozatosabb harcosával szemben. A döntés ebben a kérdésben a nemzetgyűlési pártok kezében van.”⁸ E felhívás azonban hatástalan maradt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Károlyi Mihály maga is bizonytalan volt, vállalja-e ezt a megtisztelő címet és feladatot, s egyúttal kételyei támadtak megválasztása felől is. Visszaemlékezéseiben ugyanis a következőket írta: „Februárban Tildy Zoltán református lelkész, a Kispazdapárt vezetőjét a köztársaság elnökévé választották. Megkönnyebbült sóhajjal fogadtam ezt a hírt.”⁹ A kommunisták Károlyit illetően nem nyilvánítottak véleményt, a választásokon abszolút többséget (57,03%) szerző kispazdapárt pedig mindenképpen saját jelöltjét kívánta köztársasági elnökké választani. A párton belül Nagy Ferencnek és Tildynek volt erre a legnagyobb esélye. A kommunisták Tildy mellett nyilatkoztak, s ezek után Nagy Ferenc is őt támogatta. Emlékirataiban ezt így örökítette meg: „Úgy éreztem azonban, hogy a történelmi igazság szerint Tildy Zoltán szolgált rá legjobban az államfői tisztségre. Idősebb ember is volt nálam, ő volt a párt politikai vezére, majd ő viselte legutóbb a miniszterelnöki tisztséget; azt tartottam igazságos dolognak, ha Tildyt választják meg a köztársaság elnökévé... szeretnék példát mutatni a demokrácia egész jövődjére a tekintetben, hogyan kell tudni gyakorolni a lemondást, amikor a nemzet érdekei azt megkívánják... Beszédem befejezése után a képviselői értekezlet sok tagja sírt,

⁵ Világ, 1945. november 20.

⁶ Világ, 1946. január 1.

⁷ Mindszenty József: Emlékirataim. Bp., 1989. 106.

⁸ Haladás, 1946. január 23.

⁹ Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Bp., 1977. 374–375.

és egyhangúan kimondták, hogy Tildy Zoltánt jelölik köztársasági elnöknek.”¹⁰

A köztársasági törvényjavaslat előadója a kisgazdapárti Sulyok Dezső volt, aki a január 30–31-i vita során hosszú történelmi visszapillantásban azt igyekezett bizonyítani, hogy a nagy és kis népek a királyságban éppen úgy megtalálják boldogulásukat, mint a köztársaságban. „Legjobb példa erre éppen az egymás mellett, fej-fej mellett harcoló két angolszász világhatalom – mondotta Sulyok –, az Amerikai Egyesült Államok és a Brit Királyság példája. Amerika köztársaság, Anglia történelmi alapon nyugvó királyság. Egyik állam fejlődését sem akadályozta meg állami formája: Amerika egy tudott lenni a köztársasági államforma mellett, s a brit társadalom naggyá tudott fejlődni és fenn tudott maradni a királyság intézménye mellett.” A kisebb államokat illetően pedig azt emelte ki, hogy „Svájc óriási fejlődést ért el, és szinte az emberi kultúra élén áll hosszú idő óta; mellette a kis Dánia, mint királyság szintén valóságos paradicsomot valósított meg állampolgárai számára.” Magyarország esetében a köztársasági államforma mellett döntést belpolitikailag azzal indokolta, hogy „meg kell szüntetnünk és le kell vezetnünk ezt a bizalmi válságot, amely a fiatal magyar köztársaság életét ma megnehezíti”, külpolitikailag pedig azzal, hogy a köztársasági államforma megteremtése a szövetséges hatalmak és az egész világ felé „tettekkel bizonyítja” az ország demokratikus fejlődését. A belső feszültség okát Sulyok a munkáspártok és a kisgazdapárt egymás iránti „természetes bizalmatlanságában” látta. Majd arról beszélt, hogy ha egy olyan többség alakul ki, amely a viszonyok „megjavítására irányuló törekvéseket magáévá teszi”, akkor a kisebbség erőszakos fellépéseit, a forradalmat el lehet kerülni, és a szépet alkotó „evolucionizmus útjára” lehet lépni. Ezután ismertette a törvényjavaslat egyes pontjait, majd annak a történelmi útnak a főbb állomásait, amely a javaslat előterjesztését megelőzte. A Habsburgok négyszáz éves uralmát jellemezve megállapította, hogy abban a

korban is volt olyan időszak, amikor a király sokkal több „szociális érzéket áruolt el”, mint maga a nemzet. Az 1918–1919-es forradalmak eseményei kapcsán viszont durva kommunistaellenes támadásba kezdett. A polgári demokratikus forradalom „kudarcat” azzal magyarázta, hogy egy kisebbség vette át a hatalmat, amely „nem fejezte ki az ország többségének akarátát.”¹¹

Sulyok előadói beszédéből kiderült, hogy ő és támogatói a köztársasági államforma megteremtése után olyan koalíciós együttműködést szeretnének megvalósítani, amely a többségi párt irányításával a polgári demokrácia keretei között mozog. A kisgazdapárt másik szónoka, Eröss János is csupán csak arra vállalkozott, hogy Sulyok Habsburg-párti megnyilatkozásával szemben a nemzeti királyság intézményét méltassa. Ő a Szent István uralkodásától 1526-ig terjedő időszakot emelte ki történelmünkéből, mint olyan korszakot, amikor „törődtek az ország sorsával is.”¹² Sulyoknak a Tanácsköztársasággal kapcsolatos nézeteit az MKP szónoka, Rajk László utasította vissza: „...mi, kommunisták sok szempontból nézzük és bíráljuk az 1919-es eseményeket – mondotta –, de tény és minden vitán felül áll az, hogy az 1919-es háború nem irredentizmus, hanem a magyar nemzet jogos önvédelmi harca volt.” A törvényjavaslat jelentőségét méltatva pedig azt emelte ki, hogy a demokratikus állampolgári jogok nem illetik meg a nemzet belső ellenségeit. „Mi rajta leszünk – hangsúlyozta továbbá –, hogy a köztársaság ne a nagytőke, a nagybirtok, a magas klérus köztársasága legyen, hanem a nép védelmezője, a munkásság, a parasztság és a haladó értelmiség köztársasága.”¹³

A szociáldemokrata Kéthly Anna a törvényjavaslat vitájában elsősorban „a legutolsó hónapokban támadásba lendült reakció” azon vádjait cáfolta, amelyek megpróbálták a nemzetgyűlés illetékességét kétségbe vonni a köztársasági államforma megteremtésére vonatkozóan, és a köztársaságot úgy beállítani, mint amely ellentétben álló lenne a királyságnak a magyar nép „lelkében

¹⁰ Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. I–II. köt. Bp., 1990. 231–233.

¹¹ A *Nemzetgyűlés Naplója* (a továbbiakban: NN). 1946. I. köt. 250–265.

¹² NN I. köt. 266.

¹³ NN I. köt. 271–274.

élő” ideáljával. Kéthly kitért továbbá az SZDP-nek az 1918-as forradalomban játszott szerepére, illetve azzal kapcsolatos álláspontjára, és azt a magyar nép történelmi felszabadítására irányuló első komoly kísérletként értékelte. A parasztpárti Darvas József egyfelől azokkal vitázott, akik a köztársaság kikiáltását a békekötésig akarták elodáztatni, másfelől pedig azokkal, akik a parlamentben és azon kívül a magyar nép hagyományainak védelme címén a királyságot a jövő számára szerették volna megmenteni. A köztársaságot a demokratikus erők harcában ő sem befejezésnek, hanem „egy újabb alapnak” tekintette.

Az ellenzéki pártok képviselői közül elsőnek Eckhardt Sándor, a Demokrata Néppárt képviselője fejtette ki véleményét a törvényjavaslattal kapcsolatban. Eckhardt, miután bemutatta „új” pártja programját (röviden összefoglalta Barankovics szeptemberi programbeszédének főbb megállapításait), azt a kijelentést tette, hogy pártja az államforma milyenségéből „nem óhajt pártkérdést csinálni”. Ezután azonban lényegében megismételte a kisgazdapárt konzervatív nézeteket valló képviselőinek véleményeit. Szerinte is a nemzetgyűlésnek – még a törvényjavaslat elfogadása előtt – inkább más, „fontos kérdésekkel” kellett volna foglalkoznia: így a gazdasági válság és az infláció megszüntetése, a földreform lezárása, a hadsereg demokratikus szellemű átszervezése stb. Amit Sulyokék konkrétan nem fogalmaztak meg a vita során a törvényjavaslat elutasítása –, azt Eckhardt a népszavazás fontosságára való utalással megtette: „...kívánatosnak tartanám – szögezte le végső konklúzióként –, ha a t. Nemzetgyűlés nem zárkóznék el egy ilyen, a demokratikus életben rendkívül fontos formai aktus végrehajtásától, és egyelőre félretéve az előttünk fekvő tervezetet, amelyet különben teljes szívemből helyeslek, előbb közvetlen, de országos jelentőségű népszavazással szerezne tapasztalatot afelől, vajon a nép nagy többsége egyetért-e a javaslattal.”¹⁴ Szent-Iványi Sándor, a PDP elnöke viszont – szemben Eckhardtal – pártja nevében kijelentette, hogy nem ellenzi, hanem „határozottan mellette van”

a köztársasági törvényjavaslat megtárgyalásának és elfogadásának is. Sőt – a legitimitásknak szánva megjegyzését – azt is hangsúlyozta, hogy ő a királyság helyett a köztársasági államformát már csak azért is jobbnak tartja, mert abban a három-négy évenkénti szavazással az ország népe politikai tájékozottságra tehet szert, és egyúttal számot is vehet magával, hogy kiket küld a nemzetgyűlésbe, és azok milyen nézeteket képviselnek majd. Végül örömmel üdvözölte azt a tényt, hogy a törvényjavaslat „kodifikálja” az emberi jogokat, amit pártja programjában már korábban is követelt.¹⁵

A nemzetgyűlési vita során egyetlen képviselő, a PDP listáján mandátumhoz jutott „pártonkívüli” Schlachta Margit vállalkozott arra, hogy nyíltan is védelmezze a királyságot. Sőt nemcsak a királyság intézményét, hanem a Habsburg-uralkodóházat is. Sulyokra való hivatkozással külön is felhívta a figyelmet Mária Terézia és II. József „érdemére”, majd azt követelte, hogy a törvényjavaslatban a Szent Koronára vonatkozóan is történjen intézkedés. Sajátos módon foglalt állást ezután a királyság és a köztársaság közti különbség tekintetében is. „Mindig csak azt beszéljük és azt halljuk, hogy mi rossz a királyságban – mondotta. Úgy állítjuk be, mint-ha a köztársasági formában nem történhetnék semmi visszaélés. Csodálatos logikátlanság ez, hiszen most Európának nagy szerencsétlenségét a legmodernebb vonalvezetés okozta, ami nem a királyságok idején történt, hanem köztársasági keretek között.” Majd a kisgazdák álláspontjához és Eckhardtéhoz hasonlóan arra hivatkozott, és egyúttal indítványozta is, hogy halasszák el a törvényjavaslat tárgyalását, mivel az élelmezési problémák, a gazdasági újjáépítés és a közbiztonság megteremtése sokkal fontosabb kérdés. Végül leszögezte, hogy a törvényjavaslatot a maga részéről nem fogadja el.¹⁶ 1946. január 31-én a nemzetgyűlés elnöke az 1946. évi I. törvénycikket „kihirdetettnek” nyilvánította, és ennek alapján másnap, február 1-jén a nemzetgyűlés közfelkiáltással választotta meg Tildy Zoltánt a Magyar Köztársaság elnökévé.

¹⁴ NN I. köt. 291.

¹⁵ NN I. köt. 292.

¹⁶ NN I. köt. 297–314.

Magyarország államformája köztársaság lett. A köztársasági elnököt a parlament választotta meg, hivatali ideje négy évre szólt, megválasztásával egyidejűleg a Nemzeti Főtanács is megszűnt. Az elnöki jogkör – s ebben a kommunisták korábbi törekvései jutottak kifejezésre, illetve érvényesültek – azonban valódi hatalom nélküli tisztség lett, jobbjára csak reprezentatív funkciókat jelentett, semmint tényleges főhatalmat. Az elnök képviselte a magyar államot, de a kormányzásban közvetlenül nem vehetett részt. A miniszterelnököt csak a nemzetgyűlés Politikai Bizottságának – ebben a pártok „erős” emberei vettek részt – meghallgatása után nevezhette ki és menthette fel. A köztársasági elnök minden

rendelkezéséhez és intézkedéséhez a miniszterelnök vagy az illetékes felelős miniszter ellenjegyzésére volt szükség. Követeket küldött és fogadott. Hadüzenetre és hadiállapot beálltának megállapítására, békekötésre, a hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazására csak a nemzetgyűlés hozzájárulásával volt jogosult. Kítüntetések, érdemrendeket és hivatali címeket adományozhatott. Nem élhetett sem a törvényszentesítés, sem az abszolút vétó jogával. A nemzetgyűlés felosztatására csak a kormány előterjesztésére és a képviselők 40 százalékának a felterjesztése alapján volt jogosult. A nemzetgyűlést egy ülészakban egyszer elnapolhatta, 30 napnál nem hosszabb időre.

KARDOS JÓZSEF

A magyar egyetemek szervezetének és működésének reformja az 1960-as évek végén

Az 1960-as évek közepén Magyarországon a „létező szocializmus” keretein belül új megoldásokat kívánó, kitörési pontokat kereső reformmunkálatok indultak meg, amelyek elsősorban a gazdaság mechanizmusán kívántak változtatni. Az átalakítás igénye és reménye azonban a társadalom más területeit is mozgásba lendítette. Így hatással volt az egyetemekre is, amelyek működését, szervezeti kívánták korszerűsíteni. E munkálatokba – ez is újdonság volt – az egyetemi vezetők szélesebb körét is bevonták, köztük Székely Györgyöt, aki előtt, születésnapja alkalmából, tisztelegni kívánunk e tanulmánnyal.

Az egyetemek irányítási rendszerével, működési mechanizmusával és a változtatás igényével a Művelődésügyi Minisztérium 1967. január 30-án tartott miniszterhelyettesi értekezletén foglalkoztak először. Az értekezleten tárgyalt előterjesztés megállapította, hogy az új gazdasági mechanizmus igényei nem követelik meg a fejlesztés irányának megváltoztatását, az oktatási és nevelési törekvések gyökeres átalakítását, de további korszerűsítésre, az igényekhez való jobb alkalmazkodásra feltétlenül szükség van. Fokozottabban kell törekedni a hallgatók alapképzésének erősítésére, intellektuális felkészültségük szilárdítására, a problémameglátó és feladatmegoldó készség, az önállóság fejlesztésére, a világnézeti elkötelezettség erősítésére. Ezekhez kapcsolódtak – hasonló hangsúllyal – a szakemberek továbbképzésének a kérdései, hiszen a gyorsuló gazdasági és technikai fejlődés a munkacsoport erkölcsi kopását is siettetheti, az új feladatok gyakoribb jelentkezése, a piac változó igénye, a termékszerkezet átalakulása még sürgetőbben követeli meg az át- és továbbképzés,

a kiegészítő képzés rendszerének megteremtését. Az új gazdasági mechanizmus a munkaerő-gazdálkodás, a szakemberszükséglet tervezése és kielégítése, a végzett hallgatók elhelyezkedése tekintetében is új helyzetet teremt.

Mindezekre a feladatokra való felkészülés, a megváltozott helyzethez való gyors és korszerű igazodás, a hatékonyabb képzés érdekében – a miniszterhelyettesi értekezlet előterjesztése szerint – változtatni kell a felsőoktatás irányításának módszerein: „A döntéseket minden szinten ott kell meghozni, ahol erre a kellő mértékű informáltság biztosított, és ahol a döntésekre hivatottak érdekeltek is a kérdésben.” Minisztériumi irányelvek segítségével – írta az előterjesztés – az intézmények szervezeti felépítését az új feladathoz szükséges igazítani, és az „intézmények új szervezeti és működési szabályzatában kell az új mechanizmusnak megfelelő elveket részletesen kifejezésre juttatni.”¹

Az 1967. január 30-án megtárgyalt előterjesztés nyomán indult meg az a munka, amely az egyetemek új szervezeti és működési szabályzatának kidolgozásához vezetett. A munkában a minisztériumi szakemberekkel együtt részt vettek az egyetemek vezetői és oktatói is. Erre utalt például az ELTE rektorának 1968. szeptember 16-án elhangzott tanévnyitó beszéde is, ahol a következőkről esett szó: az egyetemek részvételével készül az új működési és szervezeti szabályzat, amelynek alapján növekszik az intézmények önállósága, „és az oktatási kérdések igazi és felelős gazdái az egyetemek lesznek.”²

1968. május 6-án tárgyalta a Művelődésügyi Minisztérium miniszterhelyettesi értekezlete az

¹ A felsőoktatási intézmények irányítási rendszerének és gazdasági mechanizmusának fejlesztése. Előterjesztés miniszterhelyettesi értekezletre. Művelődésügyi Minisztérium (a továbbiakban: MM) Irattár. Miniszterhelyettesi értekezlet, 1967. január 30.

² Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője, 1968/69. Az ELTE 1968. szeptember 16-án tartott tanévnyitó közgyűlése. (Rektori beszéd.)

egyetemek általános szervezeti és működési szabályzatának tervezetét.³ A kialakított fő rendező elvek közül a következőket szükséges kiemelni: az egyetemek irányítása, belső élete és szervezeti felépítése jobban tükrözze az elmúlt évek társadalmi fejlődését, tegye lehetővé a demokratizmus további erősítését. Rugalmasabb szervezeti keretek kidolgozására van szükség. A tananyag és az oktatási módszerek kialakításában növekedjék az egyetemek vezetőinek, oktatóinak felelőssége és önállósága. Meg kell szüntetni a tanterveknek, a tantárgyi programoknak az eddigi szokásos központosított jóváhagyási rendszerét, és helyette a jövőben tantervi irányelvekkel szükséges az említett dokumentumok kereteit meghatározni. Erősítésre szorul az egyetem és a társadalom kapcsolata.

A közélet, az ipar, a tudományos élet kiváló képviselőinek helyet kell biztosítani az egyetemek testületi vezetésében. Fejleszteni kell az ifjúság szervezett részvételét az egyetem belső életével összefüggő kérdések eldöntésében. Ezzel együtt emelendő a testületi vezetés hatásköre és színvonala, és meghatározandó az egyszemélyi vezetés feladata.

A Művelődésügyi Minisztériumban a következő hónapokban ezekből az alapelvekből a meghatározott céloknak megfelelő jogszabálytervezeteket készítettek. Elsősorban a felsőoktatási intézményekről szóló 1962. évi 22. számú törvényerejű rendelet (a továbbiakban tvr.) egyetemekre vonatkozó egyes rendelkezéseit kellett módosítani. Változtatásra szorultak az 1962. évi tvr. azon hatásköri rendelkezései, amelyek a rektorhelyettesek, s a dékánhelyettesek megbízására vonatkoztak, mivel a rektorhelyetteseknek és egyes oktatási szervezeti egységek vezetőinek megbízása a felügyeletet gyakorló miniszter hatásköréből az egyetemi tanács, a dékánhelyettesek megbízása pedig a kari tanács hatáskörébe került. Módosultak az egyetemek intézményi tanácsainak és kari tanácsainak jellegét és funkcióját megszabó rendelkezések is, mivel az addig kizárólag javaslattevő és véleményező tanácsok döntési hatáskört is kaptak. A nem oktatói munkakörökre vonatkozó

rendelkezőkben az egyetemi főtitkári funkció is megjelent.

A kormány szintű intézkedéseket tartalmazó jogszabály esetében nem a valamennyi felsőoktatási intézményre vonatkozó 35/1962. (IX. 16.) Korm. sz. rendelet módosításával, illetve kiegészítésével kívántak élni, hanem – tekintettel az egyetemek és egyetemi jellegű főiskolák jelentőségére és a főiskoláktól, felsőfokú technikumoktól eltérő vonásaik és sajátos önállóságuk kiépítésére – új kormányrendelet kiadását határozták el, amely megszabja az egyetemek feladatait, s az egyetemek felső irányításában a művelődési miniszter hatáskörét, valamint a felügyeletet gyakorló miniszterek jogkörét. Meghatározza továbbá az egyetemek vezetési módját és a testületi szervek összetételének, valamint hatáskörük kialakításának irányelveit, a szervezeti egységek létesítésének, illetve megszüntetésének rendjét, az oktatók és a hallgatók általános feladatait, jogait, kötelesegeit, a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség szerepét az egyetem vezetésében, valamint a hallgatók és a hallgatói közösségek irányában kifejtett tevékenységét. Szabályozza az oktatás alapvető fontosságú tartalmi kérdéseinek kialakításában az egyetem jogkörét (tantervek, tantárgyi programok) és az egyetemi továbbképzés fő feladatait. A 35/1962. (IX. 10.) Korm. sz. rendelet kimondta, hogy az egyetemek és egyetemi jellegű főiskolák tanterveit a felügyeletet gyakorló miniszter hagyja jóvá. Az új elképzelések szerint a felügyelő miniszter tantervi irányelvekkel határozza meg a képzés célját, követelményeit és kereteit. Ennek alapján kell elkészíteni a tanterveket, amelyeket az egyetemi tanácsok hagynak jóvá. A kormányrendelet tervezetében szerepeltek még az egyetemi doktori cím jellegére, megszerzésének fő feltételeire, valamint a tudományos fokozat-rendszerbe illesztésére vonatkozó rendelkezések.

A törvényerejű rendelet és a kormányrendelet végrehajtása, az alapelvek kifejtése, és a felső szintű jogszabályokban nem szereplő, de miniszteri szabályozást igénylő kérdések rendezése érdekében művelődési miniszteri rendelet kiadása is szükségesnek mutatkozott. Ezzel

³ Az egyetemek általános szervezeti és működési szabályzatának tervezete. Előterjesztés miniszterhelyettesi értekezletre. MM Irattár. Miniszterhelyettesi értekezlet, 1968. május 6.

kivánták felváltani a művelődésügyi miniszter 120/1965. MM számú utasítását, amely az egyetemek és egyetemi jellegű főiskolák szervezetének és működésének szabályozásáról rendelkezett. Az elkészített miniszteri rendelet tervezetében részletezték az egyetem általános feladatait, az egyetem vezetését és központi szerveit, ezen belül a rektor és helyetteseinek státusát, feladatait és jogkörét, az egyetemi tanács összetételét, működését és jogosítványait, az egyetemi oktatók értekezletének rendjét, a rektori tanács és az egyetemi bizottságok munkáját, az egyetemi főtitkár feladatkörét és kinevezését, a gazdasági főigazgató tevékenységét. Hasonló módon szabályozták a kar szerveit és vezetését: a dékánok és helyettesek, a kari tanácsok, a kar oktatói értekezletének, a dékáni tanácsnak és a kari bizottságoknak új helyzetét és feladatait.

A minisztérium az alapelvekből megfogalmazott jogszabálytervezeteket véleményezés céljából megküldte az egyetemeknek.⁴ Az oktatók, a kari és egyetemi tanácsok 1968 végén vitatták meg az 1962. évi 22. sz. törvényerejű rendelet módosítását, az új kormány- és miniszteri rendelet kiadását célzó tervezeteket. A rendeletervezetek fő törekvéseivel: az egyetemi demokrácia kiszélesítésével, az intézményi önállóság növelésével, a vezetési rendszer korszerűsítésével, az oktatók és hallgatók együttműködésének – a vezetés (a tanácsok) munkájában is megnyilvánuló – biztosításával kapcsolatban általános egyetértés mutatkozott. A megoldási módokra vonatkozóan számtalan kisebb-nagyobb megjegyzés, javaslat hangozott el. Ezek sorából – jelentőségénél és gyakoriságánál fogva – néhány megállapítás feltétlenül kiemelést érdemel.

A vitákban hangot kapott az a nézet, hogy az 1962-es tvr. módosítása helyett megfelelőbb megoldást jelentene felsőoktatási törvény kibocsátása. Ez nyert megfogalmazást például a József Attila Tudományegyetemnek a jogszabálytervezet

hez fűzött megjegyzéseiben. Az előterjesztők úgy vélték, hogy a minisztérium tartózkodása az egyetemi törvénytől abból adódhat, hogy korábban ehhez autonómiát igénylő elgondolások is kapcsolódtak. A József Attila Tudományegyetemnek a jogszabálytervezettel foglalkozó egyetemi tanácsi ülésén (1968. november 21.) az illetékes művelődési miniszterhelyettes, Polinszky Károly az egyetemi törvénnyel kapcsolatban kifejtette, hogy annak megalkotása nem időszerű, mivel „a párt különböző központi szervei kezdeményezése folytán az egyetemek tudományos kutatómunkáját, annak irányítását és támogatását, továbbá az ifjúság és ezen belül a hallgatók helyzetét tárgyaló anyagok előkészítése folyamatban van”. Ezeket megelőzve nem lenne helyes hosszabb távra szóló törvényt megfogalmazni.⁵ Hasonló módon érvelt a miniszterhelyettes az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Tanácsának ülésén is, hozzátéve még azt is, hogy felsőoktatási törvényt a főiskolák jelenlegi fejlettségi szintjére tekintettel sem lehet megalkotni.⁶ A minisztériumi megfontolások között szerepelt még az is, hogy az 1961. évi III. törvény – helyesen – az állami oktatás egészét fogta át; nem lenne célszerű iskolafokozatonként törvényeket alkotni, másrészt a törvényalkotó munka hosszabb időt igényelne és ezzel halasztást szenvedne a sürgető feladatok megoldása. Az egyetemi sajátosságokat a tvr. módosítása és a kifejezetten az egyetemekre vonatkozó kormányrendelet is biztosítani tudja. Mindezek alapján 1969-ben nem került sor az egyetemi törvény megalkotására.

Az esetek többségében vitatták a minisztériumi tervezetnek azt a részét, amely – a munka hatékonyságának biztosítása érdekében – korlátozni kívánta a kari tanácsok tagjainak létszámát. Ennek érdekében az egyetemi tanárokat és a tanszékvezetőket nem kívánták hivatalból tanácsstagsággal felruházni.⁷ Az ELTE egyetemi tanácsi határozata ezzel szemben kimondta, hogy néztek szerint az

⁴ Az egyetemek és egyetemi jellegű főiskolák irányítási és szervezeti kérdéseiről, a tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatról. A 110765/68. PK sz. levél melléklete. MM Irattár. Polinszky Károly miniszterhelyettes iratai. 1969. 92. sz. doboz, 92. tétel.

⁵ Előterjesztés az egyetemek és egyetemi jellegű főiskolák irányítási és szervezeti kérdéseiről... szóló tervezet. MM Irattár. Polinszky Károly iratai. 1969. 92. sz. doboz, 92. tétel, 2877/68. PK sz.

⁶ ELTE Egyetemi Tanács jegyzőkönyve, 1968. december 6.

⁷ A 120/1965. MM sz. utasítás úgy rendelkezett, hogy a kari tanácsnak hivatalból tagjai a tanszékvezetők és a kar egyetemi tanárai.

„oktató-nevelő és tudományos munka alapegysége a tanszék, és az egész egyetemi szervezetnek erre kell felépülnie”. Ezért nem értenek egyet a tervezettel, amely kirekesztené a tanszékvezetők jelentős hányadát, és „ily módon az egész kart érintő határozatok meghozatalában az oktatási, tudományos alapegységek nem kapnának megfelelő képviseletet”.⁸

Az egyetemi főtitkári állás létesítésével kapcsolatban is azzal találkozhattunk, hogy az egyetemek véleménye – az esetek többségében – eltért a minisztériumi állásponttól. Az ELTE Egyetemi Tanácsának ülésén az egyik hozzászóló kifejezetten arról beszélt, hogy a főtitkári állás létesítése nincs összhangban a demokratizálás általános elvével. A tanács úgy foglalt állást, hogy utalják az egyetem hatáskörébe, kíván-e egyetemi főtitkári állást létesíteni, vagy sem. A vitában felszólaló Polinszky Károly miniszterhelyettes emlékeztetett arra, hogy „a Tervezet a főtitkári állást nem írja elő kötelezően, hanem csak mint lehetőséget ajánlja”.⁹

Egyéb kérdéseket érintve, az ELTE Egyetemi Tanácsa a jogszabálytervezetben foglaltakkal szemben javasolta, hogy „a tanszékvezetők megbízása – a kari, illetve egyetemi tanács véleményének meghallgatásával – rektori hatáskörbe tartozzék, ne pedig a felügyeletet gyakorló miniszter kompetenciájába”. Az Egyetemi Tanács állást foglalt amellett is, hogy „bizonyos szinteken kívánatos lenne a testületekbe a KISZ képviselője mellett az ifjúság közvetlenül választott képviselőit is bevonni”.¹⁰ A viták, konzultációk és szövegezési feladatok elvégzése után, 1969 májusában tárgyalta az Elnöki Tanács és a Minisztertanács a megfelelő rendeletjavaslatokat. A döntések után, 1969. június 20-án hirdették ki az 1969. évi 14. tvr.-t, amely módosította az 1962. évi 22. tvr.-t, ezen a napon jelent meg a 25/1969. Korm. sz. rendelet az egyetemokről és az egyetemi jellegű főiskolákról, majd 1969. július 4-én került ki a 3/1969. MM

számú rendelet az egyetemek és egyetemi jellegű főiskolák szervezetéről és működéséről.

A megjelölt jogszabályok lényegében az ismertetett tervezetet fogadták el, de tükrözték a polémiák eredményét is, hiszen az eredeti elképzeléshez képest csiszolódtak, formálódtak. A kiemelt vitakérdések esetében a következők állapíthatók meg.

A kari tanácsoknak hivatalból tagjai lettek a kari oktatási szervezeti egységek vezetői, így az önálló tanszékvezetők is. Az Elnöki Tanácshoz benyújtott rendelettervezet 4. § (1.) bekezdésének vége a megjelölt törvényerejű rendeletben megváltozott azzal, hogy felsorolást nyert: „a kari tanács tagjai az oktatási szervezeti egységek vezetői, a társadalmi szervek képviselői, valamint az oktatók és a hallgatók választott küldöttei”. Tehát a benyújtott javaslattal szemben a törvényerejű rendelet biztosította a tanszékvezetők kari tanácsi tagságát.

Az egyetemi főtitkári funkció esetében a tvr. kimondja, hogy a felügyeletet gyakorló miniszter az „igazgatási feladatok ellátásának a gazdasági feladatokkal összehangolt irányítására – az intézményi tanács véleményének meghallgatása mellett – főtitkárt nevezhet ki”. Tehát az intézmények javaslatával egyezően feltételes módon maradt a főtitkári állás létesítése, és az egyetemeken vitára bocsátott jogszabálytervezethez képest bekerült az „intézményi tanács véleményének meghallgatása” kitétel is. Ez esetben is az egyetemek szerepe erősödött.

A vitatott tervezethez képest változást jelentett, hogy a módosított tvr. 7. § 2. pontja kimondja: „Az egyetemi, valamint egyetemi jellegű főiskolai tanszék vezetőjét – a marxizmus-leninizmus tanszék vezetőjének kivételével –, továbbá a vezető lektort és a vezető testnevelő tanárt az egyetemi tanács bízta meg.”¹¹ További lényeges változást jelentett a vitaanyaghoz képest, hogy bekerült a módosított tvr. 12. § 2. pontja, amely szerint

⁸ ELTE Egyetemi Tanács jegyzőkönyve, 1961. december 6.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Az 1984. évi 3. tvr. változtatott ezen az eljárásán: az oktatási szervezeti egységek vezetőit (a tanszékvezetőket is) a felügyeletet gyakorló miniszter az intézményi tanácsok javaslata vagy véleménye alapján bízta meg. A tvr. intézkedett arról is, hogy a rektorhelyetteseket a felügyeletet gyakorló miniszter, a dékánhelyetteseket a rektor bízta meg.

„a hallgatók tanulmányi közösségei és szervezetei közreműködnek a felsőoktatási intézmények tanulmányi, szociális és kulturális ügyeinek intézésében. A hallgatóknak a felsőoktatási intézmények munkájában való közreműködését a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség segíti és szervezi.” A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség – a jogszabály rendelkezése szerint – „önálló jogkörrel és felelősséggel részt vehet a hallgatók egyes ügyeinek intézésében”. Ez az utolsó mondat az Elnöki Tanácshoz benyújtott tvr.-javaslatban nem szerepelt, csak a kihirdetett törvényerejű rendeletben.

A felsőszintű rendeletek megjelenése után láttak hozzá az egyetemek, hogy azok alapján el-

készítsék saját szervezeti és működési szabályzatukat. E szabályzatok kialakítását is élénk viták kísérték. Egy-egy helyen, különösen a hallgatók között, a polémiák nagyobb hullámokat is vertek (ELTE BTK) például a demokrácia értelmezése, a hallgatói képviselő szerepe körül. Ehhez háttérrel adott a nyugati diákmozgalmak időbeli közelsége is és a hallgatók egy részének törekvése, amely kiutat keresett a korlátozott „szocialista demokráciából.”

Az egyetemek szervezeti és működési szabályzatait a művelődésügyi miniszter 1970-ben hagyta jóvá. Ezek – az adott helyzeten belül – a felsőoktatás korszerűsítését jelentették.

Székely György műveinek bibliográfiája (1948–2004)

1948

Prefeudális társadalom Magyarországon. Valóság, 1948. (4) 131–144.

1949

A középkorvégi parasztháborúk. Budapest, 1949. Országos Neveléstudományi Intézet.
(Tanuljon jobban. Történelem, 4.)

1950

Kautsky, Karl: A szocializmus előfutárai. Bevezetés ~. Budapest, 1950. Szikra. I–XIV.
Középkori egyetemes történet. II. sz.–1640. (Budapest), (1950. Bölcsészkar Tanulmányi Osztály.)
(Budapesti ELTE Bölcsészkarának jegyzetei, 14.) (1955-ig hat kiadás)
Egyetemes történelem. I. rész. Kiegészítő: A korai feudalizmus. [Társszerző: Kulcsár Zsuzsanna.]
Budapest, 1950. Tankönyvkiadó. (1955-ig két kiadás)
Egyetemes történelem II. rész. A középkor. V–XVII. század. [Társszerző: Kulcsár Zsuzsanna.]
Ideiglenes tankönyv. Budapest, 1950. Tankönyvkiadó. (1955-ig két kiadás)
A magyar parasztháborúk irodalma (1437–1514). Összeállította: Geréb László. A bevezetőt írta ~.
Budapest, 1950. Hungaria. 5–55.

1951

A feudalizmus kialakulása és rendszere. Előadás a Pártfőiskolán 1950. szeptember 23-án. Budapest,
1951. Szikra. (Az MDP Pártfőiskolájának előadásai, 14.)

1952

A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig. Századok, 1952. (86)
118–148.; Budapest, 1952. Akadémiai Kiadó. (A történettudomány kérdései, 15.)
Uhorské roľnícké vojny r. 1437–1514. In: Kapitoly z uhorských dejin. Bratislava, 1952. Nakladateľstvo
Slovenskej Akadémie vied a umení. 65–111.

1953

Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerkesztette: ~. Írták: Fügedi
Erik, Györfly György, Mályusz Elemér, ~. Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó. Ebben ~ írásai:
Bevezetés. 3–6.; Az egyházi nagybirtok újjászervezése. Harc az egyházi kizsákmányolás ellen
– eretnekmozgalmak. 334–376.; Az erdélyi románok feudalizálódása. 241–247.; A földközösség
szerepe az osztályharcban. 80–103.; A jobbágyköltözés, mint a paraszti harc egyik jellemző formá-
ja. 192–212.; A jobbágyság földesúri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése.
276–319.; A parasztság állami terheinek növekedése és a polgárság bekapcsolódása a jobbágyság
kizsákmányolásába. 377–399.; A parasztság differenciálódása. 400–411.; A parasztság és a feudális
állam megszilárdulása Károly Róbert korában. 19–79.; A parasztság szerepe az árutermelésben.
117–127.; A történelmi előzmények. 7–18.;

Veszprémi regeszták (1301–1387). Összeállította: Kumorovitz L. Bernát. Szerkesztette: ~. Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai, 2. Forráskiadványok, 2.)

1954

Beszámoló a csehszlovák történészek liblicci konferenciájáról. [Társszerző: Arató Endre.] Századok, 1954. (88) 433–444.

A csehszlovákiai egyetemi történetoktatás néhány kérdéséről. Felsőoktatási Szemle, 1954. (3) 141–144.
Magyarország története. 2. 1320-tól 1438-ig. [Társszerző: Elekes Lajos.] Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó.

A huszitizmus visszhangja Magyarország népciben. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1954. (5) 135–172.

Kapcsolatok a kelet-európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a XI–XIV. században. Hadtörténelmi Közlemények, 1954. (1) 139–175.

Istoria universală. Manual provizoriu. 2. partea. Evul mediu, sec. V–XVII. [Társszerző: Kulcsár Susana.] Trad. Tiberiu Forrai. Budapest, 1954. Ed. Manualelor Didactice.

1955

Konferencia a huszitizmus két elméleti problémájáról. Századok, 1955. (89) 477–486.

A magyar középkorral foglalkozó marxista történeti irodalom a felszabadulás után. Az 1604–1711-es periódus. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve. 1955–1956. [é.n.] 351–354.

Tudományos vita a szellemtörténet szerepéről a magyar jogtörténetírásban. Felsőoktatási Szemle, 1955. (4) 281–286.

Vita a magyar középkori művészet kutatásáról (1945–1955). Hozzászólás. Művészettörténeti Értesítő, 1955. (4) 259.

1956

Beszámoló az ELTE 1956. szeptember 8-án tartott közgyűlésén az 1955–1956. tanév eseményeiről.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője, 1955–1956. [1956.] 3–15.

Az ELTE haladó hagyományaiból. Felsőoktatási Szemle, 1956. (5) 378–385.

A huszitizmus és a magyar nép. I–II. Századok, 1956. (90) 331–367., 556–590.

Beszámoló a lengyel egyetemi tankönyv alapszövegének vitájáról. [Társszerzők: Perényi József, Makkai László.] Századok, 1956. (90) 462–469.

1957

Magyar állam- és jogtörténet. [Társszerző: Csizmadia Andor.] Szerkesztette: Sarlós Márton. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1957. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtudományi Kar jegyzetei.)

Eckhart Ferenc (1885–1957). Századok, 1957. (91) 883–885.; Acta Historica Scientiarum Hungaricae, 1958. (5) 443–445.

A magyar parasztháborúk irodalma. Budapest, (1957.) József Attila Szabadegyetem. (Ismerkedés a magyar történelem forrásaival.)

Magyarország története a korai és virágzó feudalizmus korszakában. (A honfoglalástól 1526-ig.) Írta és szerkesztette: Elekes Lajos, Lederer Emma és ~. A 133–162., 166–176., 200–214., 298–356. anyagát írta ~. Egyetemi tankönyv. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó. (Magyarország története. I. 1.)

A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 12. Budapest, 1957. Akadémiai Kiadó. 7–21.

1958

- Beszámoló az ELTE 1957. szeptember 16-án tartott tanévnyitó közgyűlésén az 1956–57. tanév eseményeiről. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője, 1957–1958. 1958. 3–14.
- Husitsvi a mad'arsky lid. Mezinárodní ohlas husitsvi. Praha, 1958. 111–161.
- Az itáliai renaissance kibontakozásához. Századok, 1958. (92) 836–844.
- Jobbágyparasztságunk kialakulása és harcai a mohácsi vész előtt. Budapest, 1958. Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete. (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmi, I.)
- Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez. Magyar Nyelv, 1958. (54) 100–103.
- Fejezetek a késői középkorból. [Társszerzők: Wittmann (!) Tibor, K. Obermayer Erzsébet, Sz. Jónás Ilona.] Szerkesztette: ~. Kiadta az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. 3–39., 89–108. ~ munkája. Budapest, 1958. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. (1966-ig nyolc kiadás.)

1959

- Gondolatok a szocialista hazafiságra és internacionalizmusra nevelés kérdéseiről. Felsőoktatási Szemle, 1959. (8) 205–209.
- A hűbéri termelési mód néhány sajátossága Magyarországon. In: Segédanyag a kapitalizmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához. Budapest, 1959. 5–14.
- A XV. századi magyar rendi állam egyes fogalmainak értelmezéséhez. Századok, 1959. (93) 910–913.

1960

- Le développement de l'historiographie hongroise au cours des cinq dernières années. Recherches sur la préhistoire hongroise, l'époque du féodalisme précoce et de son apogée. In: Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 37–57.
- Az egyház a feudalizmus szolgálatában. Az antifeudális eretnekmozgalmak. A reformáció és az ellenreformáció. Előadások a vallás és az ateizmus történetéről. II. Trecsényi-Waldapfel Imre, Hahn István, ~, Mátrai László előadásai. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1960. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. 71–90., 105–141.
- Az ELTE és az oktatásügy reformja. Felsőoktatási Szemle, 1960. (9) 727–732.
- A 325 éves Budapesti ELTE rövid története. Szerkesztette és a bevezetést írta: ~. Budapest, 1960. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bevezetés, 5–7.
- Idcologia wojny chlopskiej na Węgrzech w 1514 r. Kwartalnik Historyczny, 1960. (67) 634–648.
- Az itáliai reformáció és Közép-Európa. Filológiai Közlöny, 1960. (14) 499–512.
- Konferencia a kézművesség és a városi élet eredetéről Lengyelországban. Századok, 1960. (94) 461–464.
- Landwirtschaft und Gewerbe in der ungarischen ländlichen Gesellschaft um 1500. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1960. (38.) In: Études historiques publiées par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 469–503.
- A magyar történetírás fejlődése az elmúlt évtizedben. Hozzászólás. Századok, 1960. (94) 63–67.
- The Renaissance 1493–1520. Edited by G. R. Potter. (Recenzió) Századok, 1960. (94) 409–418.
- Ungarns Stellung zwischen Kaiser, Papst und Byzanz zur Zeit der Kluniazenserreform. In: Spiritualità cluniacense. Atti del II Convegno Internazionale di Studi, 12–15 ottobre 1958. Todi, 1960. 312–325. (Klny. is)

1961

- Diplomáciai és Nemzetközi Jogi Lexikon. Szerkesztette: Hajdu Gyula. (Recenzió) Századok, 1961. (95) 177–180.
- A Dózsa-parasztháború ideológiájához. Századok, 1961. (95) 473–504. (Klny. is)
- Élmény, néphit és valóság Szerémi művében. Bevezetés Szerémi György: „Magyarország romlásáról” című művéhez. Budapest, 1961. Magyar Helikon. 7–22., jegyzetek 293–308. (Monumenta Hungarica, V.)
- Hozzászólás Alexander Gieysztor: „Les structures économiques en pays slavens a l'aube du moyen age jusqu'au XIe siècle et l'échange monétaire” című előadásához, német nyelven. In: Moneta e scambi nell'Alto Medioevo. Spoleto, 1961. 506–510.
- Hozzászólás Wittmann Tibor: „A holland gazdasági »csoda« és a holland burzsoá nemzetivé válás néhány kérdése” című előadásához. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi és Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, 1961. (11) 203–206.
- Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Budapest, 1961. Tankönyvkiadó. 5–35., 184–218., 220–232., 258–275., 368–435. (Egyetemi tankönyv, 2. kiadás)
- Poměr středoevropských zemí k církevním reformám a byzantskému světu v 11. stol. Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské University, ročník X, řada historická (C). 8. Brno, 1961. 29–52. (J. Macúrek emlékkönyv.)
- Le sort des agglomérations pannoniennes au début du Moyen Age et les origines de l'urbanisme en Hongrie. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1961. (3) 59–96. (Klny. is)
- A történeti István király. Világosság, 1961. (2) 8: 1–7.
- Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. (3) 309–341. (Klny. is)

1962

- Die Frage der Kontinuität der pannonischen Siedlungen in der heutigen ungarischen Wissenschaft. Kwartalnik Historyczny. Kultury Materialnej, 1962. (10) 550–558. Warszawa. Fascicule supplémentaire. L'artisanat et la vie urbaine en Pologne médiévale.
- Gemeinsame Züge der ungarischen und polnischen Kirchengeschichte des XI. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1962. (4) 55–80. (Klny. is)
- Hozzászólás Vayer Lajos: „Masolino és a római reneszánsz kezdetei” című művéhez. Művészettörténeti Értesítő, 1962. (11) 69–70.
- Istvánffy Miklós: A magyarok történetéből. A szöveg válogatása latinból 39–493., bevezetés (A XVI. századi Magyarország és Istvánffy történetírása) 7–34., jegyzetek 497–518. Budapest, 1962. Magyar Helikon. (Monumenta Hungarica, VI.)
- Két alföldi városunk városképi feldolgozása. Agrártörténeti Szemle, 1962. (4) 650–652.
- Ünnepi beszéd az ELTE 1962. május 12-én tartott tanévzáró közgyűlésén. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője, 1961–1962. [1962.] 42–54.

1963

- Le développement des bourgs hongrois à l'époque du féodalisme florissant et tardif. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1963. (5) 53–87. (Klny. is)

- Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. (Recenzió) Századok, 1963. (97) 873–876.
- Hozzászólás a középkor-kutatás módszertani problémáihoz. In: A művészettörténettudomány módszertani kérdései. Művészettörténeti Dokumentációs Központ Közleményei, 2. Budapest, 1963. 43–46.
- A lengyel–magyar történész vegyesbizottság varsói ülészakaról. Századok, 1963. (97) 458–460.
- „Mert a világ vége bűneinkért eljött...” A flagelláns mozgalom jellege. Világosság, 1963. (4) 1: 34–37.
- La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie (1450–1650). Red. par ~ et E[rik] Fügedi. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 53.)
- A stockholmi kongresszus egyháztörténeti előadásai. (Recenzió) Századok, 1963. (97) 1383–1388.
- Világtörténet. III. Szerkesztette: Szidorova, N. A., Konrad, N. I., Petruszovszkij, L. V. et al. Budapest, 1963. Kossuth Könyvkiadó. A szöveget szakmailag ellenőrizte és a 435., 438., 440. és 444. oldalon magyar vonatkozású kiegészítő jegyzetekkel ellátta ~.
- Vorläufer und Verbreitung des kopernikanischen Weltbildes. In: La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie 1450–1650. Budapest, 1963. Akadémiai Kiadó. 275–288. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 53.) (Klny. is)

1964

- Egy német humanista és az 1514. évi magyarországi megtorlás. Századok, 1964. (98) 377–382. (Klny. is)
- Magyarország története. I–II. Írták: Berend T. Iván, Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György, Siklós András, Szabad György, ~, Varga János, R. Várkonyi Ágnes, Vörös Antal. Szerkesztette: Molnár Erik. Főszerkesztő: Pamlényi Ervin, ~. Budapest, 1964. Gondolat Könyvkiadó. Az I. kötet szerkesztése és a 9–158. írása.
- Opponensi vélemény Radocsay Dénes: „A középkori Magyarország faszobrai” című akadémiai doktori disszertációjához. Művészettörténeti Értesítő, 1964. (12) 306–312.
- Studia Universitatis Cracoviensis dedicata. Opera in honorem Universitatis Jagellonica Cracoviensis natalia sua sescentesima celebrantis edita et ab Universitate Budapestinensi de Rolando Eötvös nominata eidem Universitati celeberrimae Cracoviensis consecrata. (Redegit ~.) Budapest, 1964. Állami Nyomda.
- Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe–XVIe siècles. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1964. (6) 3–71.

1965

- Commercianti e banchieri Italiani in Ungheria durante il Rinascimento. In: Atti del Convegno italo-ungherese di studi rinascimentali Spoleto... 1964. Ungheria d'oggi I, anno V – Gennaio–febbraio 1965. Roma, 30–45.
- Hitújító a máglyán. Husz János és a huszitizmus a konstanzi per tükrében. Világosság, 1965 (6) 583–590.
- Hozzászólás Claude Cahen: „Quelques problèmes concernant l'expansion économique musulmane au haut moyen âge” című előadásához. In: L'Occidente e l'Islam nell'alto medioevo. Spoleto, 1965.
- Hozzászólás Tadeusz Lewicki: „L'apport des sources arabes médiévales (IXe–Xe siècles) a la connaissance de l'Europe centrale et orientale” című előadásához. In: L'Occidente e l'Islam nell'alto medioevo. Spoleto, 1965.
- Konferencia Husz János emlékére. (Symposium Hussianum Pragense, 1415–1965.) Századok, 1965. (99) 1263–1271. (Klny. is)
- A középiskolai tanárképzés. Felsőoktatási Szemle, 1965. (14) 205–215.
- Lütge, Friedrich: Strukturwandlungen in ostdeutschen und osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts. München, 1964. (Recenzió) Agrártörténeti Szemle, 1965. (7) 428–432.

- Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. (Második, átnézett kiadás.) Budapest, 1965. Tankönyvkiadó. 5–35., 184–218., 220–232., 258–275., 368–435. (Egyetemi tankönyv.)
- Les rapports des citadins et des paysans dans la Confédération Helvétique a l'époque de la Réforme. In: Nouvelles Études Historiques publiées a l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. 1. Budapest, 1965. Akadémiai Kiadó. 219–241. (Klny. is)
- A XI. századi magyar egyház megítélésének kérdéséhez. Századok, 1965. (99) 882–884.

1966

- A nemzeti ideológia múltja és jelene. [Társszerző: Balogh Sándor.] Előszó, szerkesztés. Hozzászólás R. Várkonyi Ágnes és Szathmári István előadásához: 87–91. Hozzászólás a vitaüléshez: 133–139. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve, 1966.
- Az egyetemes történeti szemlélet kitágítása a reform szellemében. Felsőoktatási Szemle, 1966. (15) 193–200.
- Hozzászólás Rúzsás Lajos – Szűcs Jenő: „A várostörténeti kutatás helyzete és feladatai” című előterjesztéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1966. (15) 45–48.
- Kazimierz Lepszy (1904–1964). Századok, 1966. (100) 267–269.
- Nemzetközi konferencia az európai államok kialakulásáról. (Colloque International „Les origines des États européens aux IXe–XIe siècles”.) Századok, 1966. (100) 1081–1098. (Klny. is)
- Niederländische und englische Tuchten im Mitteleuropa des 13–17. Jahrhunderts. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1966. (8) 11–42. (Klny. is)
- Vallási irányzatok, egyházak és társadalom az első évezredben. Ortodoxia, szakadárság, eretnekség a keresztény és muzulmán világban. Világosság, 1966. (7) 601–608.
- Zrínyi Miklós, a költő és államférfi. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1964. [1966.] 263–275.

1967

- Decadence du pouvoir ottoman et les deux Miklós Zrínyi. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1967. (9) 31–59.
- Az egyetemen folyó tanárképzés a reform tükrében. [Társszerző: Balogh Sándor.] Szerkesztés. Felszólalás az EJTÉ Egyetemi Tanácsának és MSZMP Végrehajtóbizottságának 1967. május 30-án tartott együttes ülésén. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve, 1967. 111–124.
- Elnöki zárszó. Anket a történetiszemlélet és nemzeti kérdés tárgykörének újabb vitairódmáról. Századok, 1967. (101) 1459–1460.
- Gesellschaft, Kultur und Nationalität in der lutherischen Reformation in Ungarn. In: 450 Jahre Reformation. Herausgegeben von Leo Stern und Max Steinmetz. Berlin, 1967. 201–216.
- Die gesellschaftlichen Unwäzungen und ihre Beziehungen zu der Kunstentwicklung in Italien und Mitteleuropa. Actes des journées internationales de l'histoire de l'art „Les problèmes du Gothique et de la Renaissance et l'art de l'Europe Centrale”. 4–8 Mai 1965. Budapest, Acta Historiae Artium, 1967. (13) 25–31. (Klny. is)
- La Hongrie et Byzance aux Xe–XIIe siècles. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1967. (13) 291–311.
- Hozzászólás a feudáliskori magyar történet periodizációjának kérdéseiről rendezett vitán. Századok, 1967. (101) 177., 183., 184.
- Hozzászólás a magyar művelődéstörténet időszerű feladataihoz. Századok, 1967. (101) 1248–1250.

- L'Italie du Sud et Byzance aux Xe–XIe siècles. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1967. (15) 187–204. (Klny. is)
- Jubileumi tanulmányok. A pécsi egyetem történetéből. Szerkesztette: Csizmadia Andor. Pécs, 1967. (Recenzió) *Felsőoktatási Szemle*, 1967. (16) 571–573.
- A közép-európai várostörténet kérdései a Lengyel–Magyar Történész Vegyesbizottság varsói ülészáján. *Századok*, 1967. (101) 1464–1469.
- Középkori kézműves foglalkozások és családnevek kialakulása. In: *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia előadásai. 1966. augusztus 24–28. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó. 206–210. (Nyelvtudományi értekezések, 58.) (Klny. is)*
- Magyarország története. I–II. Második, részben átdolgozott és bővített kiadás. Szerkesztették Molnár Erik főszerkesztő, Pamlényi Ervin, ~. Írták: Berend T. Iván, Hanák Péter, Lackó Miklós, Ránki György, Siklós András, Szabad György, ~, Varga János, R. Várkonyi Ágnes, Vörös Antal. Budapest, 1967. Gondolat. Az I. kötet szerkesztése és a 9–58. írása.
- Az Országos Helytörténeti Bizottság feladatai a helytörténeti munka eddigi tapasztalatainak tükrében. Budapest, 1967. Országos Népművelési Tanács.

1968

- Die Auffassung der Weltgeschichte in der sowjetischen historischen Literatur. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1968. (10) 143–176.
- Felzólalás. In: *Vita a feudáliskori magyar történelem periodizációjáról. Budapest, 1968. Akadémiai Kiadó. 98–101.*
- Hozzászólás Vas Károly: „Történelmi tudatformálás és általános iskolai tanárképzés”, Sinkovics István: „Az egyetemi történelemtanár-képzés reformja” című előadásaihoz és a vitához. In: *A történelemtanítás időszerű kérdései. Az Országos Történelemtanítási Konferencia anyaga. Budapest, 1968. 93–95.*
- A mezővárosi fejlődés kérdései a XVII. század végéig. *Századok*, 1968. (102) 784–786.; *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1974. [1975]. 347–370. (Klny. is)*
- Le mouvement des flagellants au 14e siècle, son caractère et ses causes. In: *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle 11e–18e siècles. Communications et débats de Colloque de Royaumont présentés par Jacques Le Goff. Paris – La Haye, 1968. 220–241.*
- A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép-Európában. *Századok*, 1968. (102) 3–34.
- Az Országos Helytörténeti Bizottság és a honismereti mozgalom. *Honismeret*, 1968. 10: 3–27.
- A pécsi és az óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1967. [1968.] 155–174. (Klny. is)*
- A pécsi és az óbudai egyetemalapítások helye a közép-európai egyetemalapítási hullámokban. *Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata. 1968. 117–129.*
- Ratsgeschlechter, Finanzleute und Tagelöhner in Ofen-Pest vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. *Jahrbuch für Regionalgeschichte. Weimar, 1968. (3) 75–91. (Klny. is)*
- Le rôle de l'élément magyar et slave dans la formation de l'État hongrois. In: *L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des États nationaux. Actes publiés sous la direction de Tadeusz Manteuffel et Aleksander Gieysztor. Varsovie, 1968. 225–239. (Klny. is.)*
- A világtörténet felfogása a szovjet történeti irodalomban. *Tájékoztató*, 1968. 3: 71–98.

1969

- Einige Fragen der Reformation in der Schweiz. Weltwirkung der Reformation. Internationales Symposium anlässlich der 450-Jahr-Feier der Reformation in Wittenberg vom 24. bis 26. Oktober 1967. Referate und Diskussionen. Herausgegeben von Max Steinmetz und Gerhard Brendler. Band. 1. Berlin, 1969. 88–103.
- Evolution de la structure et de la culture de la classe dominante laïque dans la Hongrie des Árpád. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1969. (15) 223–252.
- Hadtörténelmi emlékek svéd gyűjteményekben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1969. (16) 651–675.
- Három történelmi munka Dél-Itália nem olasz etnikumairól. (Recenzió) *Századok*, 1969. (103) 785–787.
- A honismereti mozgalom, az irodalmi hagyományok ápolója. *Honismeret*, 1969. 11: 14–35.
- Az itáliai reformáció és Közép-Európa. *Filológiai Közöny*, 1968. (15) 499–512. (Klny. is [1969].)
- Mándics Mihály: Fejezetek Csávoly község krónikájából 1944–1964. Az előszót írta ~. Csávoly, 1969. 7–9.
- Opponensi vélemény Bartha Antal: „A régészet és a történettudomány együttműködésének kérdései” című előterjesztéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1969. (18) 243–246.
- La pauvreté dans les villes hongroises aux XIVe–XVIe siècles. In: *Recherches sur les Pauvres et la Pauvreté*, cahier n° 6, 1967–1968. Paris, 1969. [Párizsi egyetemi kiadvány.] 76–77.
- Quellen zur Geschichte des Bauernkrieges. Gyűjtötte és kiadta [!] Günther Franz (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte der Neuzeit) Freiherr vom Stein-Gedächtnisausgabe, II. R. Oldenbourg, München, 1963. (Recenzió) *Agrártörténelmi Szemle*, 1969. (11) 257–265.

1970

- Erasmus és a reformáció. *Századok*, 1970. (104) 283–287.
- Hírek a morva helytörténet kutatásáról. *Honismeret*, 1970. 1: 139–140.
- Hozzászólás a „Möglichkeiten der Weiterentwicklung der Diplomatik im Rahmen der historischen Mediävistik” konferenciához. (Francia nyelven) *Sbornik Prací Filosofické Fakulty Brněnské University*, 1970. (100) 17: 172–174.
- Hozzászólás Pogány Ö. Gábor: „A magyar művészettörténetírás 25 éve” című előadásához. *Művészettörténelmi Értesítő*, 1970. (19) 2: 130–132.
- Hozzászólás Tóth András: „Az egyetemtörténelmi kutatások mai helyzete és feladatai” című előadásához. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve*, 1970. 281–285.
- Mályusz E[lemér]: A Thuróczy-krónika és forrásai. (La chronique de Thuróczy et ses sources.) (Recenzió) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1970. (16) 193–197.
- Művelődési viszonyok a XII–XIII. század fordulóján. *Századok*, 1970. (104) 131–132.
- A személynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia.* Szerkesztette: Kázmér Miklós, Vég József. Budapest, 1970. Akadémiai Nyomda. 201–208. (Névtudományi Értekezések, 70.)
- A világi uralkodó osztály szerkezetének és kultúrájának fejlődése az Árpád-kori Magyarországon. *Vasi Szemle*, 1970. (24) 1: 103–114.
- A visegrádi Országos Honismereti Konferencia után. *Honismeret*, 1970. 1: 89–96.
- Wittman Tibor: Németalföld aranykora. (Recenzió) *Századok*, 1970. (104) 188–193.

1971

- Le développement de la magistrature de la ville de Buda au XIVe siècle. *Folia Diplomatica*, (Brno) 1971. (1) 277–293. (Klny. is)

- Gesellschaftlicher Vorgang osteuropäischer Art zwischen Mitte des XV. Jh. und 1514: Verlust des Übersiedlungsrechtes der Leibeigenschaft in Ungarn. In: *Otázky dějin střední východní Evropy*. Brno, 1971. University J. E. Purkyně. 63–67.
- Dózsa György és a parasztháború célkitűzései 1514-ben. In: *Az Élet és Tudomány Kalendáriuma*, 1972. Budapest, 1971. 113–119.
- Magyarország története. I–II. Harmadik kiadás. Szerkesztette: Molnár Erik főszerkesztő, Pamlényi Ervin, ~. Budapest, 1971. Gondolat Könyvkiadó.
- Márki Sándor. Emlékbeszéd. *Békési Élet*, 1971. (6) 1: 18–16.; *Békési Élet*, 1973. (8) 3: 501–509.
- Nemzetközi Konferencia Tábor keletkezése 550. évfordulóján. *Századok*, 1971. (105) 867–886.
- Travaux relatifs à l'histoire urbaine en Hongrie (1968–1969). *Cahiers Bruxellois*, 1971. (15–16) 3: 306–308. (Klny. is)
- Uray Géza: Tanulmányok a királykori és kései tibeti történetírás kapcsolatáról. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1968. (Recenzió) *Századok*, 1971. (105) 456–459.
- Várostörténeti problémák és régészet az Árpádkorban. (Középkori régészeti tudományos ülészak, 1970. december 8–10.) *Régészeti Füzetek*, 1971. (Magyar Nemzeti Múzeum) Ser. II, 14: 41–44.
- Wittman Tibor: Les Gueux dans les „bonnes villes” de Flandre (1577–1584). Budapest, 1969. Akadémiai Kiadó. (Recenzió) *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1971. (20) 75–89.

1972

- Bensing, Manfred – Hoyer, Siegfried: *Der deutsche Bauernkrieg. 1524–1526*. Leipzig, 1965. (Recenzió) *Századok*, 1972. (106) 1141–1142.
- Beziehungen zwischen dem Westen und Byzanz im Spiegel der Gesellschaft und der Kunst auf den Inseln Venedigs und des Ritterordens. In: *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*. Budapest, 1972. Akadémiai Kiadó. 275–283.
- Dózsa György az 1514-es parasztfelkelés vezetője és vértanúja. *Magyar Hírlap*, 1972. június 22.
- A Dózsa-parasztháború emléke és hagyománya évszázadok tudományában, az újkor művészetében. In: *A Dózsa Györgyről és az 1514-es parasztháborúról szóló irodalom és képzőművészeti alkotások jegyzéke*. Összeállította és szerkesztette: Boros Pál. Budapest–Vác, 1972. 4–6.
- Dürer Németországa. *Századok*, 1972. (106) 336–349. (Klny. is)
- Erasmus und die Reformation. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Classica*, 1972. (1) 97–103. (Klny. is)
- Fakultät, Kollegium, akademische Nation. – Zusammenhänge in der Geschichte der mitteleuropäischen Universitäten des 14. und 15. Jahrhunderts. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1972. (13) 47–78. (Klny. is) Recenzió: J. Speváček: *Československý časopis historický*, 1973. (21) 606–607.
- Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. *Agrártörténeti Szemle*, 1972. (14) 261–278. (Klny. is) Recenzió: A. G.: *Historický časopis*, 1974. (22) 294–295.
- „Fővárosunk ezer éve.” Tudományos vita a kiállításról. Budapest, (*A főváros folyóirata*) 1972. 6: 30–32.
- Gesellschaftlicher Vorgang osteuropäischer Art zwischen Mitte des XV. Jh. und 1514: Verlust des Übersiedlungsrechtes der Leibeigenschaft in Ungarn. *Europae Centralis atque Orientalis. Studia Historica* (Brno), 1972. (1) 53–67. (Klny. is)
- A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet-Európában a kései feudalizmus korában. *A lengyel-magyar történész vegyesbizottság 1971. évi ülészakaja*. *Századok*, 1972. (107) 797–814. (Klny. is)

- Németh Gyula und unsere Sprachwissenschaft. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*, 1972. (3) 3–30. (Klny. is)
- A székesfehérvári latinok és a vallonok a középkori Magyarországon. In: Székesfehérvár évszázadai, 2. Középkor. Székesfehérvár, 1972. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 45–72. (Klny. is)
- Tiszteletbeli doktorrá avató beszéd Németh Gyula professzorról. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője*, 1970–71. 1972. 31–37.
- A városalakók szerepe az 1514. évi parasztháborúban. (Előadás kivonata.) *Századok*, 1972. (106) 527–528.

1973

- Bizánc és a Nyugat érintkezései a lovagrendi és tengeri köztársasági kézre jutott szigetek társadalma és művelődése tükrében. *Antik Tanulmányok*, 1973. (20) 1: 44–53. (Klny. is)
- Les conséquences démographiques de la domination ottomane. In: *Paysannerie française, paysannerie hongroise XVIe–XXe siècles*. (Volume publié sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs.) Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó. 99–101. (Klny. is)
- Az ELTE 1973. szeptember 25-én tartott ünnepi közgyűlésén tiszteletbeli doktorrá avató beszéd A. M. Leontyev professzorról. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője*, 1973–74. [é. n.] 21–22.
- Les facteurs économiques et politiques dans le rapports de Hongrie et de Venise à l'époque de Sigismund. In: *Venezia e Ungheria del Rinascimento. Atti del I. convegno studi italo-ungheresi*. Firenze, 1973. Leo S. Olschki Editore. 37–51. (Klny. is)
- Hozzászólás Botta István: „A reformáció és a nyomdászat Magyarországon” című előadásához. *Magyar Könyvszemle*, 1973. (89) 286–289.
- Hozzászólás Tamóc Márton: „A magyar könyv a XVII. század elején” című előadásához. *Magyar Könyvszemle*, 1973. (89) 327–329.
- In memoriam Gyula Moravcsik. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1973. (14) 359–364. (Klny. is)
- Németország változásai Cranach életútján. *Századok*, 1973. (107) 303–328. (Klny. is); [németül ugyanez] *Wandlungen in Deutschland im leben Cranachs. Acta Historiae Artium*, 1973. (19) 3–4: 231–249.
- Quelques rapports artistiques entre les Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: *Actas del XXIII Congreso Internacional de Historia del Arte. C. I. H. A., Granada 3–8 de setiembre MCMLXXIII. Separata*. 187–189.
- Die Rolle von mittelalterlichen Handwerkerberufen bei der Herausbildung eines ungarischen Familiennamentyps. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*, 1973. (4) 13–28. (Klny. is)
- Roman heritage and medieval development in Hungarian Urban life. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1973. (21) 339–351. (Klny. is)
- A sevillai Janus Pannonius-kódexhez. *Századok*, 1973. (107) 710–712. (Klny. is)
- Tiszteletbeli doktorrá avató beszéd Victor Lucien Tapié professzorról. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője*, 1971–72. [1973.] 20–24.
- Uray Géza: *Tanulmányok a királykori és a kései tibeti történetírás kapcsolatáról. – Studies of the Relations of Regal and Late Tibetan Historiography.* (Recenzió) *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1972. (18) 179–182.
- Les voies historiques de l'établissement de féodalisme et les variantes de la société médiévale. In: *XIII. Mezdunarodnij Kongressz Isztoricseszkih Nauk. Moszkva, 16–23 avgusztja 1970 goda. Dokladü kongressza. Tom I. Csaszty csetvertaja. Moszkva, 1973. 48–74.*

1974

- Búcsú Kardos Tibor akadémikustól (1908–1973). *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 1974. (29) 338–341.
- Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe-XIIe siècles. In: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Edited by Gy[ula] Káldy-Nagy. Budapest, 1974. Loránd Eötvös University. 53–74. (Klny. is)
- Az ELTE Bölcsészettudományi Karának fejlesztési tervei. *Felsőoktatási Szemle*, 1974. (23) 705–711.
- Gesellschaft und Sprachgebrauch in den Städten Ungarns am Ende des Mittelalters. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*, 1974. (5) 175–193. (Klny. is)
- Hozzászólás Köpeczi Béla: „Hazafiság – történettudomány – történelemtanítás” című előadáshoz. In: *A szocialista hazafiság időszzerű kérdései. Az egrí tanácskozások előadásai*. Budapest, 1974. 222–227.
- István király, az államalapítás és Európa. *Művelődésügyünk, (Kecskemét)* 1974. (22) 42–49.
- Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerkesztette: Horváth János és ~. Bevezetés 7–10. Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó. (Memoria Saeculorum Hungariae, 1.) Recenzió: Kulcsár Erzsébet. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1976. (47) 342–344. (Klny. is)
- Mezővárosok, rendek, király 1514–1674. (Egy báni levél álláspontjának értelmezéséhez.) *Agrártörténeti Szemle*, 1974. (16) 349–352. (Klny. is)
- Preface – Önsöz. [Bevezető angol és török nyelven] *Studia Turco-Hungarica* [az ELTE Török Tanszékének közlönye], 1974. (1) 5–12.
- A robotgazdaságra való átmenet Közép-Kelet-Európában és az 1514-es esztendő. (Akadémiai székfoglaló.) *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 1974. (23) 85–100. (Klny. is)
- Die Rolle der Gross- und Kleinstädte in osteuropäischen Fernhandel. (XIV–XVII. Jh.) *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1974. (15) 57–68. (Klny. is)
- Tiszteletbeli doktorrá avató beszéd Henryk Jablonski professzorról. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője*, 1972–73. [1974.] 25–29.
- Tiszteletbeli doktorrá avató beszéd Aleksander Gieysztor lengyel történészről. *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője*, 1974–75. [é.n.] 26–28.
- A várostörténeti kutatás eredményei és feladatai. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 20. Budapest, 1974. Statisztikai Kiadó. 15–23.

1975

- Deutsche Tuchnamen im mittelalterlichen Ungarn. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1975. (6) 43–76. (Klny. is)
- Deutschland zur Zeit Dürers. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1975. (16) 35–55. (Klny. is)
- Dózsa népe és a populus Werbőczianus – osztályküzdelmek a nemzetfogalom körül 1514–1711. *Agrártörténeti Szemle*, 1975. (17) 1–24. (Klny. is) Recenzió: A. G. *Historický časopis*, 1976. (24) 457.
- La Hongrie et la domination ottomane (XVe-XVIIe siècles). *Studia Turco-Hungarica. Az ELTE Török Tanszékének közlönye*, 1975. (2) 74.

- Hungary and Sweden - historical contacts and parallels in the Middle Ages. Sources of Hungarian history, mainly before 1660, in the Swedish National Archives. In: Hungary and Sweden. Early contacts. Early sources. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó. 9–36. (Swedish – Hungarian historical studies.) Recenzió: Jan Peters. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1976. (24) 1063.; Csaba Kenéz. Zeitschrift für Ostforschung, 1976. (25) 544.; N. Balogh Anikó. Századok, 1976. (110) 1167–1168.; László Péter. The Slavonic and East European Review, 1977. (55) 3: 402–403.; Joseph Held. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, 1977. (25) 288–289.
- Klassenziele und Patriotismus im Kampf der ungarischen Bauern von 1514 bis 1711. In: Der Bauer im Klassenkampf Studien zur Geschichte des deutschen Bauernkrieges und der bäuerlichen Klassenkämpfe im Spätfudalismus. Herausgegeben von Gerhard Heitz – Adolf Laube – Max Steinmetz – Günter Vogler. Berlin, 1975. 405–428.
- La passage a l'économie basée sur la corvée en Europe Centrale et Orientale et l'année 1514. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1975. 98: 5–21.; In: Études Historiques Hongroises 1975 publiées à l'occasion du XIVe Congrès International des sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Budapest, 1975. Akadémiai Kiadó. 309–327.
- A Petőfi-ülésszak megnyitója. In: Petőfi-mozaik. Szerkesztette: Paál Rózsa – Wéber Antal. Budapest, 1975. 9–13.
- Posztófajták a német és nyugati szláv területről a középkori Magyarországon. Századok, 1975. (109) 765–795. (Klny. is)
- Roman heritage and medieval development in Hungarian urban life. Budapest, 1975. Akadémiai Nyomda. Acta Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom. 21. fasc. 1–4. 339–351. (Klny. is)

1976

- Angst und Anklagen deutscher Bürger nach der Niederlage des Bauernkrieges. In: Der deutsche Bauernkrieg und Thomas Müntzer. Herausgegeben von Max Steinmetz. Leipzig, 1976. 79–84.
- Bevezető. A Madách-kutatás interdiszciplináris kezdeményezéséről. In: Madách Imre ma (1823–1973). Szerkesztette: Mezei József. Budapest, 1976. 7–10.
- Le déclin des tribus et la naissance des peuples. (L'Europe Centrale et l'Europe de l'Est après la conquête du pays par les Magyars.) In: Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh. Edited by Gy[ula] Káldy-Nagy. Budapest, 1976. Loránd Eötvös University. 35–50. (Klny. is)
- Deutsche Tuchnamen im mittelalterlichen Ungarn. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica, 1975. (6) 43–76.
- Dózsa Györgytől Georgius Zekelig. Agrártörténeti Szemle, 1976. (18) 539–543. (Klny. is)
- A helyismereti munka tárgya és általános kérdései Magyarországon. Honismeret, 1976. 4: 3–11.
- Ismertetés Mócsy András: „A limes és a provinciák” című referátumának vitájáról. Századok, 1976. (109) 525–528.
- Jegyzetek Szerémi György: „Levél Magyarország romlásáról” és Istvánffy Miklós: „A magyarok történetéből” című műveikhez. In: Mohács emlékezete. Válogatta Kiss Károly. Budapest, 1976. Európa Könyvkiadó. 54., 77. (Magyar Helikon)
- Liber Paradisus con le riformagioni e gli statuti connessi. Bologna. (Recenzió) Agrártörténeti Szemle, 1976. (18) 234–237.
- II. Honismereti Konferencia elnöki megnyitója. Honismeret, 1976. 2–3: 17–21.
- Megnyitó előadás a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport középkori és reneszánsz művészettel foglalkozó felolvasó ülésén. Ars Hungarica, 1975. 2: 313–316.
- Die Rolle der Gross- und Kleinstädte im osteuropäischen Fernhandel (XIV–XVII. Jh.). Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1974 (15) 57–68. Recenzió: M. Historický časopis, 1976. (24) 621–622.

- The state-organization of Ferenc Rákóczi II. and the history of the political slogan „pro libertate”. In: Türk-macár kultúr münaschetleri işiği altında II. Rákóczi Ferenc ve macar mültecileri sempozyumu. Istanbul, 1976. 38–47.
- Towns and Languages in East Central Europe. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1976. (22) 429–440.; In: Reports XIVth International congress of the historical sciences. Volume II. New York, 1977. 1006–1021.
- Törzsek alkonya – népek születése. (Közép- és Kelet- Európa a magyar honfoglalás után.) Századok, 1976. (109) 415–432. (Klny. is)

1977

- Der Dózsa-Aufstand. In: Aus der Geschichte der ostmitteleuropäischen Bauernbewegungen im 16–17. Jahrhundert. Vorträge der internationalen wissenschaftlichen Konferenz aus Anlaß der 500. Wiederkehr der Geburt von György Dózsa. Budapest, 12–15. September 1972. Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó. 21–36. (Klny. is)
- Az európai településhálózat átalakulása a XVI–XIX. században és a Dunántúl. In: PAB–VEAB (Pécsi Akadémiai Bizottság – Veszprémi Akadémiai Bizottság) Értesítő, 1977. A Dunántúl településtörténete II/1. 1767–1848. Pécs, 1977. Nehézvegyipari Kutató Intézet házi sokszorosító üzeme. 9–23.
- Hongrie. In: Guide International d’Histoire Urbaine. I. Europe... sous la direction de Philippe Wolff. Paris, 1977. 247–259. (Klny. is)
- Hozzászólás Prokopp Mária: „Az itáliai trecento hatása a közép-kelet-európai falfestészetre, különös tekintettel Magyarországra” című kandidátusi értekezéséhez. Művészettörténeti Értesítő, 1977. 1: 63.
- Opponensi vélemény Maksay Ferenc: „A magyar falu középkori településrendje” című akadémiai doktori értekezésének vitáján. Agrártörténeti Szemle, 1977. (19) 3–4: 539–543.
- Ótestamentumi elemek a cseh huszitizmusban. Világosság, 1977. (18) 3: 134–140.

1978

- I. Országos Üzemtörténeti Konferencia megnyitója. Honismeret, 1978. 3: 3–4.
- Les échos de la guerre paysanne de Dózsa en Europe Centrale. In: Studia z dziejów polskowęgierskich stosunków literackich pod redakcja Istvána Csaplárosa. Warszawa, 1978. Univ. Warszawski. 95–105. (Klny. is)
- Eszmék és gyakorlat, latinság és anyanyelvűség a huszitizmus kezdetein. In: Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J[ános] Horváth. Szerkesztette: Bollók János. Budapest, 1978. ELTE Sokszorosító Üzeme. 467–485. (Klasszika-filológiai Tanulmányok, III.)
- Helytörténeti honismereti munkák Szegedről és Csongrád megyéről. Honismeret, 1978. 5–6: 62–66.
- Az oktatás korszerűsítésének kérdései az ELTÉ-n, különös tekintettel a tanárképzés helyzetére. Szerkesztette: ~. Budapest, 1978. Konferenciát megnyitó beszéd, elnöki összefoglaló. 15–21., 143–150.
- Opponensi vélemény Dercsényi Dezső: „Román kori művészet Magyarországon, különös tekintettel a műemlékvédelem elvi és gyakorlati kérdéseire” című művészettörténeti tudományok doktori tanulmányának vitáján. Művészettörténeti Értesítő, 1978. 2–3: 204–206.
- A „Pro Patria et Libertate” eszmétörténetéhez. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerkesztette: Sinkovics István – Gyenis Vilmos. Budapest, 1978. Eötvös Loránd Tudományegyetem. 7–22. zárószó 202–204.
- Refompolitika és társadalmi mozgalmak Bakócz érsek életében. Századok, 1978. (111) 716–721.

1979

- Allah egyetlen prófétája. In: Istenek, megváltók, próféták. Budapest, 1979. RTV–Minerva. 247–250.
- „MTA állásfoglalásai és ajánlása a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére” témakör ELTE-vonatkozásai. Az ELTE Tanárképző Bizottságának 1979. május 17-én Visegrádon megtartott ülésén elhangzott előadások és hozzászólások. Szerkesztette: ~. (Budapest), 1979. [Eötvös Loránd Tudományegyetem Sokszorosító Üzeme.]
- Polgárok és hivatalnokok szorongása, panaszai a német parasztháború végén. In: Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 235–252.
- Politikai elmélet és politikai valóság a reneszánsz korában. Századok, 1979. (112) 1013–1037. (Klly. is) Sprachgeschichte und Siedlungsgeschichte. Zur Frage der ungarischen Sprachgrenze im 12. Jahrhundert. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica, 1979. (10) 163–201.
- Naprawlenija razvitija universzitctov v VNR. [Társszerző: Tóth József.] Varsava, 1979. Goszudarsztvennoe Naucsnoe Izdat. 53–62. (Klly.: Szovremennaja Vüszsaja Skola. 1979. 3.)
- Tudományos emlékülés. Sárvár, 1978. november 17. (A Sárvár monográfia vitája.) Vasi Szemle, 1979. (33) 4: 575–610. Hozzászólott többek között ~.

1980

- Beszámoló a XV. Nemzetközi Történettudományi Kongresszusról. In: Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei, 1980. (29) 3: 271–279.
- Budai Nagy Antal et la guerre paysanne de Transylvanie. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1980. 136:15.; In: Études historiques hongroises 1980 publiées à l'occasion du XVe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. I. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó. 85–97.
- Germanus Gyula. Magyar Tudomány, 1980. 3: 229–231.
- A huszita antifeudális mozgalom társadalmi hatása Csehországban – az eszmei irányzatok kütfői. In: Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Budapest, 1980. Eötvös Loránd Tudományegyetem. 283–299.
- Kereskedelem és városi agglomerációk Közép-Európában IV. Károly korában. Agrártörténeti Szemle, 1980. (22) 1–2: 22–25. (Klly. is)
- Matthias Corvinus und die mährische Hauptstadt. (Diplomatik und Druckereigeschichte.) Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica, 1980. (20) 3–22. (Klly. is)
- Mátyás király és a morva főváros. (Diplomatika és nyomdatörténet.) Századok, 1980. (113) 601–614. (Klly. is)
- Reform und Politik im Leben des Kardinals Bakócz. In: Reform, Reformation, Revolution. Herausgegeben: Siegfried Hoyer. Leipzig, 1980. k. n. 81–86. (Klly. is)
- A tanárképzés távlati az ELTE-n. In: Integrált történelemtanítás útja. Budapest, 1980. Tankönyvkiadó. 115–117.
- Világhy Miklós tanszékvezető egyetemi tanár, akadémikus temetése 1980. március 5-én. ~ általános rektorhelyettes gyászbeszéde. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője, 1979–1980. [é.n.] 23–25.

1981

- La conquête turcobulgare et la fondation de l'Etat bulgare. *Studia Turco-Hungarica* [az ELTE Török Tanszékének Közlönye], 1981. (5) Turcic–Bulgarian–Hungarian relations. (VIth–XIth centuries.) 7–32. [Edited by ~, et alii.] (Klny. is)
- Correnti culturali nell'Ungheria del XVI° secolo – fattori sociali, contatti stranieri. In: *La lingua e la cultura ungherese come fenomeno areale a cura di Andrea Csillaghy*. Venezia, 1977–1981. 205–216.
- A Dózsa-hagyomány Ady Endre korában. In: *Árkádia. Antológia a Déri Múzeum Baráti Köre fennállása 50. évfordulójára*, 1978. Szerkesztette: Dankó Imre. Debrecen, 1981. 184–189.
- Emelkedő és hanyatló városok Európában a 17. század első felében. *Századok*, 1981. (114) 714–724. (Klny. is)
- A hónapok munkái és a középkori művészet. *Agrártörténeti Szemle*, 1981. (23) 1–2: 1–30.
- Les révoltes paysannes et la noblesse hongroise au début du XVIe siècle. In: *Noblesse française – noblesse hongroise XVIe – XIXe siècles*. Volume publié sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest – Párizs, 1981. Akadémiai Kiadó–Éd. du CNRS. 137–154. (Klny. is)
- Die Umwandlung des europäischen Siedlungsnetzes im 16–19. Jahrhundert und Ungarn. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1979. [1981.] 79–102.

1982

- A gyakorlatok szerepe a tanárképzésben. (Az ELTE Tanárképző Bizottságának 1982. április hó 29-én Visegrádon megtartott konferenciáján elhangzott előadások és hozzászólások gyűjteménye. Szerkesztette: ~.) (Az ELTE Tanárképző Bizottságának Különkiadványai, 7.)
- Ideologische Fragen des europäischen Hochfeudalismus in den Ländern Ost- und Mitteleuropas während des XI. Jahrhunderts. *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus*, 1982. (6) 87–101.
- Les travaux champêtre des mois fiuré dans l'art médiéval. In: *Atti des XXIV Congresso Internazionale di Storia dell'Arte lo Problemi di metodo: condizioni di esistenza di una storia dell'arte*. Bologna, 1982. 167–171., illustrazioni 24–35.

1983

- Discours d'ouverture inaugurant l'exposition des publications. In: *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848*. Publié par Péter Király. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó. 21–24.
- Kronensendungen und Königskreationen im Europa des 11. Jahrhunderts. In: *Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarns*. Budapest, 1983. 17–28. (Insignia Regni Hungariae, 1.)
- Városok és nyelvek Közép-Kelet-Európában. In: *Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elck Emlékkönyv*. Szerkesztette: Horváth Pál, Révész T. Mihály. Budapest, 1983. Akadémiai Kiadó. 259–270.

1984

- Bevezetés. In: *Terra sigillata. A Római Birodalom luxus edényei tükrében. Kiállítás a Münchener Prähistorische Staatssammlung gyűjteményéből a Budapesti Történeti Múzeumban (1984. július 4. – szeptember 22.)* (Katalógus.) Budapest, 1984. 3–4.
- Az együttélés türelme és a szent háborúk között. Kereszténység, iszlám és zsidóság a muzulmán hódítások és a kereszties hadjáratok idején. *Világosság*, 1984. (25) 8–9: 475–481.
- Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerkesztette: ~. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó. (Memoria Sacculorum Hungariae, 4.) Recenzió: Szegfü László. *Irodalomtörténet*, 1987–1988. (19–20) 2: 329–334.

- VII. Gergely. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó. (Életek és korok)
- Husz János öröksége Luther reformációjában. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Luther Márton születésének 500. évfordulójára. Szerkesztette: Fabiny Tibor. (Budapest), 1984. Evangélikus Sajtóosztály. 105–149. (Klny. is)
- Koronaküldések és királykreálások a 10–11. századi Európában. Századok, 1984. (118) 905–949. (Klny. is)
- Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1–2. Főszerkesztő: ~. Előszó: ~, Bartha Antal, 13–22. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó. (Magyarország története tíz kötetben)
- Vita a Magyarország története első kötetéről. Nyíregyháza, 1985. november 15. Összeállította: Takács Péter. Szabolcs-Szatmári-Szemle, 1986. (21) 1: 23–49.
- Opponensi vélemény Paulinyi Oszkár: „Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában” című akadémiai doktori értekezéséről; Paulinyi Oszkár 1899–1982. Történelmi Szemle, 1984. (27) 507–508.
- Ótestamentumi elemek a cseh huszitizmusban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó. 449–462. (Memoria Saeculorum Hungariae, 4.)
- Településtörténet és nyelvtörténet. A XII. századi magyar nyelvhatár kérdéséhez. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerkesztette: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó. 311–339.
- Dr. Zolnay László (1916–1985). Budapest Régiségei, 1984. (25) 3–5.

1985

- Budai Nagy Antal. In: Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Budapest, 1985. 43–46.
- The Court Party versus the Hunyadi Party – Structural changes in the government of the Hungarian State. In: *Études Historiques Hongroises 1985. A publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. 2.* Budapest, 1985. Akadémiai Kiadó. 461–482.
- Das Erbe von Jan Hus in der Reformation Martin Luthers. *Annales Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1985. (24) 3–21. (Klny. is.)
- Gondolatok az „Emlékek a munkásmozgalom óbudai történetéből” című kiállításról. Budapesti Fórum, 1985. (5) 3: 23–25.
- A magyar egyetemek és a külföldi egyetemjárás a középkortól a Pázmány egyetem alapításáig. In: *Az ELTE története. 1635–1985.* Budapest, 1985. Eötvös Loránd Tudományegyetem Sokszorosító Üzeme. 9–25.
- Magyar művelődés és európaiság középkori kódexeink tükrében. In: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban.* Budapest, Budavári Palota, 1985. november 12.–1986. február 28. Budapest, 1985. Interpress Kiadó és Nyomda Vállalat. 13–15.
- Le pouvoir central et les villes en Hongrie sous la domination ottomane. In: *Le pouvoir central et les villes d'Europe de l'Est et du Sud-Est du XVe début de Révolution Industrielle. Les villes portuaires.* Sofia, 1985. 58–62.
- A rendi képviselői rendszer Nyugat-Európában. *História*, 1985. (7) 5–6: 7–10.
- A reneszánsz és a reformáció hatása az egyetemek szellemi életére Közép-Európában. *Orvostörténeti Közlemények*, 1985. (31)1–4: 19–24.
- Le rôle des universités hongroises du Moyen age et études universitaires a l'étranger dans la formation des intellectuels de Hongrie. In: *Intellectuels français, intellectuels hongrois XIIIe–XXe siècles.* Budapest – Paris, 1985. 53–65.

Il ruolo delle università ungheresi medioevali e degli studi universitari all'estero nella formazione degli intellettuali ungheresi. In: Roma e l'Italia nel contesto della storia delle università ungheresi. Roma, 1985. [Római egyetemi kiadvány.] 53–72.

Die Staatgründung und Christianisierung Ungarns. In: Historische Rolle und ideengeschichtliche Tradition Stephans des Heiligen. Hamburg, 1985. 25–28.

1986

Eckhart Ferenc az alkotmány- és jogtörténész. Jogtudományi Közlöny, 1986. (41) 7: 315–319.

A fővárosi tudományos intézmények helytörténeti munkája. [Társszerzők: Szántó Ferenc, Kiss Jenő.]

In: A Fővárosi Honismereti Helytörténeti mozgalom helyzete, 1982–1986. Budapest, 20–36.

A honismeret a Hazafiás Népfront VIII. Kongresszusán. Honismeret, 1986. 2: 3–7.

Hozzászólás Makkai László: „Az európai feudális rendszer genezise, működése és kifejlődése” című előadásához. In: Előadások a Történettudományi Intézetben, 2. 1986. 19–22.

Hunyadi László kivégzése. Jogtörténeti Szemle, 1986. 1: 33–44.

Magyarok, bolgártörökök, avarok a Kárpátokon túli és inneni kapcsolataik hagyományában. Hozzászólás Szádeczky-Kardoss Samu: „Megjegyzések néhány őstörténeti vonatkozású forrás értelmezéséhez” című akadémiai őstörténeti munkabizottsági előadáshoz. Századok, 1986. (120) 101–110.

1987

A Bábolna hegyére felkelőket vezető társadalmi feszültségekről. Honismeret, 1987. 4: 3–6.

Földrajzi nevek, jogforrások, rejtőző kövek (Berlin 750 éve kapcsán). Honismeret, 1987. 5: 3–6.

Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. 1–2. Főszerkesztő: ~. Előszó: ~, Bartha Antal, 13–22. Második, változatlan kiadás. Budapest, 1987. Akadémiai Kiadó. (Magyarország története tíz kötetben)

Barabás László – Szabó Géza: Vita a Magyarország története 1. kötetéről. Századok, 1987. (121) 673–686.

Luxemburgi Zsigmond, egy közép-európai uralkodó. – Sigismund von Luxemburg, ein mitteleuropäischer Herrscher. In: Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437. 1–2. Tanulmányok. 2. Katalógus. Budapest, 1987. Magyar Tudományos Akadémia Sokszorosító. 1. 29–69., 2. 492–497.

Zsigmond, a király, a császár. – Sigismund der König, der Kaiser. In: Zsigmond és kora a művészetben. 1387–1437. – Kaiser Sigismund und seine Zeit in der Kunst. (Kiállítási katalógus.) Budapest, 1987. BTM, 4–27.

1988

Buda a középkorban. In: Magyar történészek tudományos találkozója Buda török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján. Budapest, 1988. 21–27.

Egy elfeledett rettenés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. Századok, 1988. (122) 52–88. (Klny. is)

Három szláv államalapítás tipológiai és történeti kérdései. Baranyai Művelődés, 1988. 3: 21–28.

La Hongrie entre Venise et Genes e l'époque de Sigismund. Bulgaria Pontica Medii Aevi, 1988. (2) 252–265.

Hunyadi László kivégzése – struktúraváltozások a magyar állam és főváros kormányzásában. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 22. Budapest, 1988. 61–102.

- Le Hussitisme. In: Klaniczay Tibor – Kushner, Eva – Stegmann, A. (ed.): *L'époque de la Renaissance 1400–1600. I. L'avenement de l'esprit (1400–1480)*. Budapest, 1988. 269–281.
- A kortárs királyok és Szent István a változó világhatalmi elképzelések ütközéseiben. In: *Szent István és kora. Szerkesztette: Glatz Ferenc – Kardos József*. Budapest, 1988. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 23–31.
- A lovagi műveltség és a világi értelmiség a Visegrádi Kongresszus országaiban. In: *Visegrád, 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján*. 1985. szeptember 30. – október 1. Budapest, 1988. Pest Megyei Levéltár. 81–93.
- A Nemzetközi Egyetemtörténeti Bizottság és a magyar részvétel eredményei. *Felsőoktatási Szemle*, 1988. 7–8: 486–490.
- Die Permanenz der Römer in Pannonien: ein Problem. In: *Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari*. Spoleto, 1988. 101–121. (Klny. is.)
- A reneszánsz és a reformáció hatása az egyetemek szellemi életére Közép-Európában. *Orvostörténeti Közlemények*, 1988. 19–24.
- Typological and historical questions of three slavie state-foundations. *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae*. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történettudományi Tanszékének évkönyve, 1988. 85–93.
- Węgierskie symbole państwowe w dobie średniowiecza, ich związki z Bizancjum oraz wartosci ideowe. *Kwartalnik Historyczny*, 1988. 4: 21–33.

1989

- Folyamatosság és szakítás a francia állami jelvények történetében. *Magyar Tudomány*, 1989. (34) 7–8: 598–603.
- A kettőskereszt útja Bizáncból a latin Európába. In: *Ivánfi Ede: A Magyar Birodalom vagy Magyarország s részeinek címei*. Pest, 1869. Lauffer Vilmos. Reprint: Budapest, 1989. ÁKV – Maccenas. 107–128.
- A középkori Magyarország művelődésének egyes általános kérdései a kódexek tükrében. In: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*. Budapest, 1989. [1990] Országos Széchényi Könyvtár. 21–37. (Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, 3.)
- Moldvai oszmán hadicélpontok földrajzi és történeti kérdései. *Keletkutatás*, 1989. (tavasz) 1: 48–52., 123–124.
- Zur semantischen Entwicklung der lateinischen Fachausdrücke 'comes, consul, colonus' im Mittelalter Giano Pannonio. In: *Annali italo-ungheresi di cultura* 4. Padova, 1989. 131–137.

1990

- Elemente des regulierten und des organischen Wachstums in der ungarischen Städteentwicklung im Zeitalter des Feudalismus. In: *Études Historiques Hongroises 1990 publiées a l'occasion du XVIIe Congres International des Sciences Historiques par le Comité national des historiens Hongrois*. I. Settlement and Society in Hungary. (Edited by Ferenc Glatz.) Budapest, 1990. Akadémiai Kiadó. 49–61.
- Összefüggések a bolgár tengerpart és Konstantinápoly oszmánok elleni védelmében. *Keletkutatás*, 1990. (tavasz) 1: 65–69.

1991

- Contribution à l'étude de la préhistoire des universités. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica*, 1989–90. 1991. (19) 339–350.

- Köszöntő. In: Hittudományi fakultások és tanintézetek a XX. századi magyar egyetemeken. Szerkesztette: Ujváry Gábor. Budapest, 1991. Eötvös Loránd Tudományegyetem Sokszorosító Üzeme. 5–9. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből.)
- Magyarország és Buda városa Velence és Genova között a 14–15. század fordulóján. In: Tanulmányok Budapest Múltjából, 23. Budapest, 1991. Budapesti Történeti Múzeum, 9–17.
- A római egyház a magyar államiság bölcsőjénél. *Honismeret*, 1991. 4: 3–7.
- Szokásjogi gyűjtemények és eredet hagyományok a XV–XVI. századi Közép- és Észak-Európában. *Jogtudományi Közlöny*, 1991. október: 183–187.

1992

- Az egyetem történeti kutatás nemzetközi szervezetéről. *Magyar Felsőoktatás*, 1992. 5: 21–22.
- Itália 500 évvel ezelőtt. *História*, 1992. (14) 5–6: 20–21.
- La naissance de l'Europe centrale des universités (14e siècle). *Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historico Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae*. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történettudományi Tanszékének évkönyve, 1990. [1992]. 175–190.
- A nemesség egysége és egyenlőségi törekvések a XIV. századi Magyarországon. *Jogtörténeti Szemle*, 1992. 1: 3–14.
- Az oszmán birodalom hanyatlásának belső okai. *Zalai Múzeum*, 1992. 4: 77–84.
- A polgári rend előzményeihez: a városi elit a 12–13. századi Európában. *Századok*, 1992. (126) 517–561.
- Szerves és szabályozott növekedés a magyarországi városhálózatban, 1300–1450. In: *Dunántúli dolgozatok. Történettudományi Sorozat 3. Régészet és várostörténet. Tudományos Konferencia. Pécs*, 1991. [1992]. 7–13.
- Les voies des rapports politiques et diplomatiques entre la Hongrie et la région du Caucase vers le XVe siècle. In: *Bulgaria Pontica Medii Aevi III*. Sofia, 1992. 71–76.

1993

- Die Einheit und Gleichheit des Adels. Bestrebungen in Ungarn des 14. Jahrhunderts. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica*, 1993. (26) 113–139.
- Gesetzgebung, Verwaltung und Justizwesen im Ringen frühneuzeitlicher Herrscher und Stände. In: *Theorie und Institutionsystem der Gewaltentrennung in Europa*. (Államigazgatási Főiskola konferencia közleménye.) Budapest, 1993. 51–61.
- Ipar- és árunevek a legnagyobb magyar mezővárosban (XV–XVII. század). *Honismeret*, 1993. 5: 25–27.
- Les Italiens en Hongrie du XVe siècle: des hommes d'affaires, du Commerce et de finance. In: *Atti del Congresso Internazionale „Dai feudi Monferrini e dal Piemonte al Nuovi Mondi oltre gli Oceani” II a cura di Laura Balletto*. Alessandria, 1993. 403–413.
- Magyar tanárok és hallgatók az európai egyetemeken az Árpád-korban. *Levéltári Szemle*, 1993. (43) 1: 3–13.
- Sikerek és ellentmondások Mátyás két imperium elleni politikájában. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerkesztette: Glatz Ferenc. Budapest, 1993. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 33–40.

1994

- Différends adriatiques et coopération duprès de la Mer Noire – Venise et Mathias Corviniano Pannonio. In: *Annali italo-ungheresi di cultura 5*. Budapest, 1994. 203–210.

- I. László király viszonya a német és a lengyel irányzatokhoz. In: *Scripta manent*. Szerkesztette: Draskóczy István. Budapest, 1994. Eötvös Loránd Tudományegyetem Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéke. 47–55. (Klny. is)
- 1683 – a hadiszerencse forgandósága vagy rendszerek erőpróbája? In: Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyv, 1993–1994. Esztergom, 1994. 55–60.
- Kaffa, a Kaukázus-vidék és Kelet-Anatólia a Hunyadiak politikájában. *Világtörténet*, 1994. tavasz-nyár: 6–13.
- Les sources et les traditions concernant les rencontres des anciens Hongrois et Bulgares. In: *Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*. Szeged, 1994. Generalia. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Opuscula Byzantina.) 53–58. (Klny. is)
- Magyar parasztháború a székely szabadságért – A Dózsa-féle lázadásról. [Riporter:] Rosdy Tamás. *Magyar Nemzet*, 1994. (57) 94: 20.
- A pécsi egyetem a középkorban. *História*, 1994. (16) 3: 10–12.
- Sigismund von Luxemburg und das Universitätsleben. In: *Sigismund von Luxemburg. Kaiser und König in Mitteleuropa, 1387–1437. Beiträge zur Herrschaft Kaiser Sigismunds und der europäischen Geschichte um 1400. Vorträge der internationalen Tagung in Budapest vom 8–11. Juli 1987 anlässlich der 600. Wiederkehr seiner Thronbesteigung in Ungarn und seines 550. Todestages*. Herausgegeben von Josef Macek, Ernő Marosi, Ferdinand Seibt. Warendorf, 1994. Fahlbusch Verlag. 132–143.
- Váczy Péter 90 éves. In: *Eötvös Loránd Tudományegyetem Tájékoztató*, Budapest, 1994. március: 39–40.

1995

- Efforts vers une réforme religieuse en Hongrie et ses racines italiennes. In: *Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo a cura di Sante Gracioti – Cesare Vasoli*. Firenze, 1995. Olschki. Città de Castello. 329–341. (Klny. is)
- Egy itáliai merénylet 650 év előtt és a magyar lovagkor. *Honismeret*, 1995. 4: 12–15.
- A középkori magyar egyetemekről II.: Az óbudai egyetem. In: *Tanulmányok az óbudai egyetem történetéről, 1395–1995*. [Budapest], 1995. Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Kiadó. 19–25.
- Hungarian Universities in the Middle Age: the University of Buda. In: *Studies on the history of the university of Óbuda, 1395–1995*. [Transl. by Mária Jani, ... Edina Bojtor.] [Budapest], 1995. Eötvös University Press. [Eötvös Loránd Tudományegyetem] 29–36. [Az előző tanulmány angol nyelvű kiadása.]
- A honfoglalás kori maradvány népek a Kárpát-medencében (román és német elméletek). In: *Magyarország történeti demográfiája. I.* Szerkesztette: Kovácsics József. Budapest, 1995. 106–121.
- Az óbudai egyetem 1395, 1410. *Honismeret*, 1995. 10–11.
- Oligarchie, Adelige, Bürger: Ungarn in der Jahren 1458–60. In: *Parliaments, Estates and Representation*. Volume 15. Edited by A. F. Upton. Aldershot, Hampshire. 1995. 81–89. (Klny.: *Parliaments, Estates and representation; Parliaments, Etats et représentation*.)
- „Rokosz”. Jelentéstani és eszmetörténeti kérdések. In: *Polono-Hungarica*, 7. Főszerkesztő: Bańczerowski, Janusz. Budapest, 1995. Eötvös Loránd Tudományegyetem Lengyel Filológiai Tanszék. 395–403.

1996

- Finno-Ugrian linguistics and Scandinavian history of law in their impact on the Hungarian university tradition. In: *University and Nation. The University and the Making of the Nation in Northern Europe in the 19th and 20th Centuries*. Edited by Mártha Norrback – Kristina Ranki. Helsinki, 1996. 101–110.

- Hazai egyetemalapítási kísérletek és a külföldi egyetemjárás. In: A magyar iskola első évszázadai; Die crsten Jahrhunderte des Schulwesens in Ungarn. Szerkesztette: G. Szende Katalin. Győr, 1996. Xantus János Múzeum. 79–86. (Klny. is)
- Kafa, Prikavkazje i Vosztocsnaja Anatolija v oszmanszkij i evropejszkij politike XV v. In: Oszmanszkaja Imperija. Problemü vnyesnej politiki i otnosenij sz Rosszijej. Red. Sz. F. Vreskova. Moszkva, 1996. 35–46.
- Lage und Bewegung der Gesellen in Ungarn während des XIV. und XVI. Jahrhunderts. In: A gazdaságtörténet kihívásai: Tanulmányok Berend T. Iván tiszteletére. Szerkesztette: Buza János – Csató Tamás – Gyimesi Sándor. Budapest, 1996. Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságtörténeti Tanszéke, Magyar Tudományos Akadémia, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Közép- és Kelet-Európa Története Kutatócsoport. 31–41. (Klny. is)
- Népmaradványok a Kárpát-medencében. 6–9. század. *História*, 1996. (18) 2: 8–12.
- Von der Wittenberger Peregrination zu den protestantischen Schul- und Hochschulgründungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert. In: Luther und Melancton im Bildungdenken Mittel- und Osteuropas. Herausgegeben: Reinhard Golz – Wolfgang Mayrhofer. Münster, 1996. 161–171.

1997

- Boroszlói feljegyzés a Dózsa-parasztháború visszhangjáról a Cseh Korona országaiban. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae*. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára. Szerkesztette: Kalmár János. Budapest, 1997. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 65–66.
- La Caramanic anatolienne dans les projets antiottomans è deux fronts. In: *Oriente e occidente tra medioevo ed età moderna*. [Szerkesztette:] Laura Balletto. Genova, 1997. Glauco Brigati. 1187–1198. (Klny. is.)
- Egyetemi kancellárok a 14–15. századi Magyarországon. *Századok*, 1997. (131) 1: 157–167.
- A honfoglalás kori maradvány népek a Kárpát-medencében (román és német elméletek). In: *Magyarország történeti demográfiája, 896–1995*. Budapest, 1997. Központi Statisztikai Hivatal. 73–82.
- Polacy w Węgrzy pod wspólnym berłem. Unie personale. In: *Polska i Węgrzy w kulturze i cywilizacji europejskiej*. Kraków, 1997. 47–55.
- Universitätskanzler in Ungarn des 14.-15. Jahrhunderts. In: *Universitas Budensis 1395–1995*. Ed. László Szögi – Júlia Varga. Budapest, 1997. 35–50.

1998

- Bírálat Kovács László régész akadémiai doktori értekezéséről. *Numizmatikai Közlöny*, 1998 (96–97) 23–27.
- Fények és árnyak a 17. századi lengyel városfejlődésben. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv: születésének 70. évfordulója ünnepére. Szerkesztette: Tusor Péter. Szerkesztőtársak: Rihmer Zoltán, Thoroczkay Gábor. Budapest, 1998. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. 388–398.
- From the Wittenberg Peregrination to the Protestant Founding of Schools and Universities in 16th and 17th Century Hungary. In: *Luther and Melancton in the Educational Thought in Central and Eastern Europe*. Eds. Reinhard Golz – Wolfgang Mayrhofer. Münster, 1998. 119–127.

1999

- A budai Szent Zsigmond-templom kutatástörténetéhez. Budapest Régiségei, 1999. (33) 15–17.
- Les démographie des villes et des ports à l'époque des Découvertes. In: Actes do Congresso Internacional organizado por motivo dos vinte anos do português no ensino superior. Budapest, 1999. 20–30.
- Magyarok és lengyelek közös jogar alatt (perszonálunió, közös királyválasztási tervek). In: Sobieski Emlékkönyv. Szerkesztette: Csombor Erzsébet. Esztergom, 1999. 13–18., 75–81.
- A Német-római Birodalom 1000 körül. Egy sokszínű és soknépű császárság. História, 1999. (21) 9–10: 50–54.
- Szent Adalbert életírói és a krónikaszerzők Közép-Európa első ezredfordulójáról. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerkesztette: Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Budapest, 1999. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Közép- és Korajkori Egyetemes Történeti Tanszék. 197–205.

2000

- Az egyházi birtok és bérbeadása az Anjouk és a Luxemburgiak országaiban. Agrártörténeti Szemle, 2000. (42) 1–2: 209–217.
- The Feudal Hungary. In: The Hungarian State. Thousand Years in Europe. Eds. András Gergely, Gábor Máthé. Budapest, 2000. 68–118.
- A lengyel–magyar viszony 1490/92. In: Polono–Hungarica. Főszerkesztő: Bańcerowski, Janusz. Budapest, 2000. Eötvös Loránd Tudományegyetem Lengyel Filológiai Tanszék. 445–453.
- A pécsi püspökvár – régészet és épületkutatás. Szerkesztette: Szijártó Kálmán – G. Sándor Mária. Pécs – Budapest, 1999. (Recenzió.) Műemlékvédelmi Szemle, 2000. 1–2: 209–217.
- Städtische Agglomeration in Osten Mitteleuropas (13–15. Jh.): Berlin, Buda, Prag, Krakau. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Herausgegeben von Márta Font – Mária Sándor. Budapest – Pécs, 2000. 9–16.
- Szent István személyisége mint a független államiság szimbóluma. Történetiszemlélet és politika (1919–1941). In: A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére. Szerkesztette: Gergely Jenő. Budapest, 2000. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék. 547–552.

2001

- Államalapítás Kelet és Nyugat határán. In: A magyar államiság ezer éve. Szerkesztette: Gergely Jenő – Izsák Lajos. Budapest, 2001. Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Kiadó. 103–112.
- Buda városi jogélete a Jagelló-korban. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról. – Studien über István Werbőczy. Szerkesztette: Hamza Gábor, Boóc Ádám és Buzády Csongor közreműködésével. Budapest, 2001. Professzorok Háza. 135–151.
- Csehok és magyarok a 10–11. században. Történelmi Szemle, 2001. (43) 1–2: 107–111.
- La démographie des villes et des ports à l'époque de Découvertes. In: Vasco da Gama. Homens, viagens e culturas. Actas de Congresso Internacional. 1. volume. Lisboa, 2001. 339–345.
- Korona és lándzsa. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerkesztette: Kristó Gyula. Budapest, 2001. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 21–30. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 27.)
- Das Papsttum in Avignon und die kirchliche Obedienz der Universitäten von Paris bis zum Mitteleuropa. In: Die ungarische Universitätsbildung und Europa. Herausgegeben Márta Font – László Szögi. Pécs, 2001. Universität Pécs. 13–22.

- Topographie, Gesellschaft und Kultur der schlesischen Hauptstadt und Matthias Corvinus. In: Lengyelek és magyarok Európában: nyelv, irodalom, kultúra – párhuzamok és kapcsolatok. Tanulmányok D. Molnár István professzor tiszteletére. Polacy i Węrzy w Europie: język, literatura, kultura – paralele [!paralele] i kontakty. Studia ofiarowane profesorowi Istvánowi D. Molnárowi. [Válogatta és szerkesztette: Nagy László Kálmán.] Debrecen, 2001. Kossuth Egyetemi Kiadó. 251–259.
- Udvari és „nemzeti” pártok a dinasztikus küzdelmekben. In: Közgyűlési előadások, 2000. május. Millennium az Akadémián. I. kötet. Budapest, 2001. 219–225.
- Zur Hochschulpolitik des Königs Stephan Báthory. In: Die ungarische Universitätsbildung und Europa. Herausgegeben Márta Font – László Szögi. Pécs, 2001. Universität Pécs. 183–185.

2002

- Humbert bíboros küzdelme az egyház reformjáért és egységéért. In: Kultúrák találkozása. Ünnepi tanulmányok Olajos Terézia professzornő tiszteletére. Szerkesztette: Makk Ferenc. Szerkesztőtárs: Galántai Erzsébet. Szeged, 2002. Szegedi Középkorász Műhely. 101–113.
- Pach Zsigmond Pál (1919–2001). Agrártörténeti Szemle, 2002. (44) 1–2: 235–237.

2003

- Egy elfeledett rettegés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. [Századok, 1988. (122) 52–88. új forrásokkal bővített kiadása.] In: Tatárjárás. Szerkesztette: Nagy Balázs. Budapest, 2003. Osiris Kiadó. 583–612. (Nemzet és emlékezet.)
- Pach Zsigmond Pál és a textil történelme. In: Pach Zsigmond Pál: Szürkeposztó, szürkeposztó, szür. Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből. Sajtó alá rendezte: Csató Tamás. Budapest, 2003. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. XV–XXI. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 31.)
- A rendek válaszüton: a dinasztiaaváltás harcai 1490–1492-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 2003. (116) 2: 427–456.
- Szkander bég, Albánia hőse a nagyurak között. In: Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerkesztette: Krausz Tamás – Szvák Gyula. Budapest, 2003. Pannonica. 250–255.
- Ungarn und Böhmen 10–11. Jahrhundert. In: Begegnungen. Crossroads. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Band 15. Budapest, [2003.] 157–164.

2004

- Social and political aspects of the renaissance centres of Hungary 1450–1530. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Budapest, 2004. Eötvös Loránd Tudományegyetem Régészettudományi Intézete. 487–494.
- Európa ezer éve. A középkor. I–II. kötet. Szerkesztette: Klaniczay Gábor. Budapest, 2004. Osiris Kiadó. Ebben – írásai: I. kötet: Az antikvitás öröksége. 81–86.; Bizánc az V–VI. században. A keleti egyházak kezdetei. 133–145.; A környezet: arabok és vikingek. 159–167.; A pápaság a kora középkorban. 205–211.; A Nemet-római Császárság kezdetei és az itáliai városok. 257–269.; Skandinávia és Kelet-Európa: az államfejlődés kezdetei. 270–281.; Egyház és állam: az investitúraharc első két szakasza. 293–299.; Telepesek, keresztes hadjáratok. 336–346.
- II. kötet: Skandinávia a dinasztikus unió útján. 208–213.; Spanyolország születése és a mórok sorsa. 214–221.; Cseh- és Lengyelország a késő középkorban. A Habsburgok felemelkedése. 258–271.; Itália a késő középkorban és a reneszánsz kezdetei. [Társzerző: Sz. Jónás Ilona.] 275–295.
- Kristó Gyula (1939–2004). Magyar Tudomány, 2004. 4: 534–535.

Szerkesztőbizottsági tagság:

A Századok (a Magyar Történelmi Társulat folyóirata) szerkesztőbizottságának tagja 1959-től 1990-ig.

Az Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica szerkesztőbizottságának tagja 1960-tól 1968-ig.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Tanárképző Bizottság [címváltozat: Bizottsága] ... külön kiadványa. Budapest, 1977–1986. Eötvös Loránd Tudományegyetem.

Tanulmányok Budapest Múltjából. A szerkesztőbizottság tagja 1956-tól 1988-ig, elnöke 1988-tól 1992-ig. Budapesti Történelmi Múzeum.

Budaörsi Bölcsész Füzetek. 1981–1982. Szerkesztette.

Összeállította: *Kulcsár Erzsébet*
(A gyűjtés 2004. szeptember 1-jén
fejeződött be.)

A MONUMENTA HISTORICA BUDAPESTINENSIA

eddig megjelent kötetei:

1. Das Ofner Stadtrecht. Eine deutschsprachige Rechtsammlung des 15. Jahrhunderts in Ungarn.
Hrsg. Karl MOLLAY. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959.
2. RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493-1800).
Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.
3. GÁBORI-CSÁNK Vera: La station du paléolithique moyen d'Érd-Hongrie. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.
4. IRÁSNÉ MELIS Katalin: Adatok a Pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez.
– Daten zur Siedlungsgeschichte der Pester Ebene zur Zeit der Árpáden. Budapest: BTM, 1983.
5. H. GYÖRKY Katalin: Az üveg. A BTM középkori gyűjteménye. Katalógus. – Glas. Katalog der Glasammlung des Historischen Museums der Stadt Budapest. Budapest: BTM, 1986.
6. GÁL Éva: A Budapesti Történeti Múzeum Várostitörténeti Osztályának kézíratos térképei.
– Handgezeichnete Karten aus der Kartensammlung der Abt. für Stadtgeschichte des BHM.
Budapest: BTM, 1989.
7. KABA Melinda: Thermae Maiores Legionis II. Adiutricis. Budapest: BTM, 1991.
8. BENCZE Zoltán-SZEKÉR György: A budaszentlőrinci pálos kolostor. – Das Paulinerkloster von Budaszentlőrinc. Budapest: BTM, 1993.
9. HANNY Erzsébet: Buda 1686. évi visszavívásának egykorú irodalmi emlékei a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának gyűjteményében.
Literarische Andenken der Wiedereroberung von Buda 1686 in der Bibliothek des Historisches Museums der Stadt Budapest. Budapest: BTM, 1998.
10. BENCZE Zoltán-GYULAI Ferenc-SABJÁN Tibor-TAKÁCS Miklós: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója – Ausgrabung und Rekonstruktion eines Grubenhauses aus der Árpádenzeit. Budapest: BTM, 1999.
11. K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. Budapest: BTM, 2003.
12. B. NYÉKHELYI Dorottya: Középkori kútlelet a budavári Szent György téren. Budapest: BTM, 2004.
13. „Es tu scholaris”. Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi Beatrix, Grynacus András, Magyar Károly, Végh András.
Budapest: BTM, 2004.

